

ABDULLA ŞAİQ

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

ÜÇ CİLDDƏ

I CİLD

“AVRASİYA PRESS”

BAKİ-2005

*Bu kitab “Abdulla Şaiq. Əsərləri. Beş cildə, I cild”
(Bakı, Azərnəşr, 1966) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Tərtib edən:

Kamal Talıbzadə

Ön sözün müəllifi:

Alxan Bayramoğlu

894.3613 – dc 21

AZE

Abdulla Şaiq. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, “AVRASIYA PRESS”, 2005, 496 səh.

XX əsrin əvvəlində nəşr etdirdiyi şeir, hekayə və pyesləri, ədəbi-publisist yazıları, müntəxəbat və dərslərləri bir yazıçı və pedaqoq kimi, romantik çalarla aşılانmış maarifçi-realist ədəbi hərəkatın görkəmli xadimi kimi Abdulla Şaiqə geniş şöhrət qazandırmışdır. Ədib həm yaradıcılığı, həm də müəllimlik fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbi dilinin bəllurlaşmasına hərtərəfli xidmət etmişdir. Şaiqin mənsur dili XX əsr Azərbaycan nəsrinin, bu nəsrin bugünkü ifadə mükəmməlliyinə ən yaxın olan bədii ifadə və üslub nümunələrindən biridir.

Yaradıcılığının çoxşaxəliliyi onun əsərlərinin məzmun və ideya-bədii keyfiyyətlərinə öz müsbət təsirini göstərmiş, bu əsərlərə ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır.

Ədibin “Seçilmiş əsərləri”nin üçcildliyinin I cildinə lirik hekayəçiliyimizin və iri formalı milli nəsrin klassik örnəkləri sayılan hekayələri, povesti və romanları daxil edilmişdir.

ISBN 9952-421-21-2

© “AVRASIYA PRESS”, 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

“Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Talıbzadə Abdulla Şaiq Azərbaycan ictimai ədəbi və mədəni fikir tarixində görkəmli romantik şair, nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas alim, bədii tərcümələr müəllifi, müəllim və pedaqoq kimi özgün yer tutur. Yaradıcılığının belə çoxşaxəliliyi onun əsərlərinin məzmun və ideya-bədii keyfiyyətlərinə mənfi təsir etməmiş, əksinə onların biri digərini tamamlayaraq, bütövlükdə A.Şaiq əsərlərinin yüksək sənət nümunəsi kimi ümumxalq məhəbbəti qazanıb ədəbiyaşarlığına səbəb olmuş, təminat vermişdir. Bu işdə ədibin ailəsi, böyüyüb boya-başa çatdığı elitar, ziyalı mühitinin də rolu danılmazdır. A.Şaiqın oğlu akademik Kamal Talıbzadənin yazdığına görə, onların soyadları XVII əsrdən başlayır. Həmin əsrdə ulu babaları Molla Talıb qardaşları ilə bərabər Şəmsəddindən Sarvana köçərək burada məskunlaşmışdır. Hazırda Gürcüstan respublikasının Marneuli adlanan həmin bölgəsində bu nəslin törəmələri yaşamaqdadırlar.

Abdulla Axund Mustafa oğlu Talıbzadə (A.Şaiq) 1881-ci il fevralın 21-də Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində anadan olmuşdur. Çünki Abdullanın valideynləri – Axund Mustafa və Mehri xanım bir neçə il idi ki, Tiflisə köçərək orada məskunlaşmışdılar. Abdulla böyük qardaşı Yusifdən sonra ailənin ikinci övladı idi. Onu da deyək ki, onun əkiz-tayı olan qız uşağı az sonra tələf oldu. Sonralar Abdulla Şaiq kimi məşhurlaşıb Azərbaycan ictimai-mədəni fikrinin inkişafına və ədəbiyyatına böyük xidmətlər göstərən Abdullanın uşaqlıq və gənclik illəri mədəni bir mühitdə, qabaqcıl fikirli, dərin bilikli ziyalıların əhatəsində və nəzarəti, himayəsi altında keçmişdir. Belə ki, atası Axund Mustafa Süleyman oğlu savadlı və dövrünə görə seçilən bir ruhani ziyalı idi. O, 1881-ci ilədək Tiflis şəhəri üzrə qazinin müavini, sonra isə Qafqaz şeyxülislamının müavini işləmişdi. Oğlanları Yusiflə Abdulla da ilk təhsillərini Tiflisdə müsəlman uşaqları üçün nəzərdə tutulan altısinifli ruhani məktəbində almışdı. Lakin bu məktəb təkcə dini təhsil ocağı deyildi. Onun tədris proqramı həm də o zamankı xeyli qabaqcıl xarakter daşıyan rus-tatar (Azərbaycan) məktəblərinin layihəsinə uyğun idi. Odu ki, bu məktəbdə Abdullanın atası Axund

Mustafa ilə yanaşı, Qori müəllimlər seminariyasının məzunlarından Baxşəli bəy və Paşa bəy də dərs deyirdilər. Ölkədə XIX əsrin ortalarından başlayıb getdikcə inkişaf edən maarifçilik hərəkatının ideyaları ilə silahlanan bu ziyalı cavanlar gənc nəslin layiqli, qabaqcıl görüşlü və vətəndaşlıq duyğuları ilə nəfəs alan bir fədailər kimi yetişdirilməsi üçün əllərindən gələni edirdilər. A.Şaiq 1889–93-cü illərdə bu məktəbdə ilk təhsilini aldıqdan sonra (çox güman ki, onun Əli bəy Hüseynzadə ilə tanışlığı da buradan başlamışdı.) Xorasana ziyarətə gedən anası qardaşı Yusiflə birlikdə onu da özü ilə aparır. Yusiflə Abdulla təhsillərini Xorasanda davam etdirirlər. Burada dövrün qabaqcıl fikirli və inqilabi düşüncəli gənclərindən olan, Urmiyədən köçüb gəlmiş Yusif Ziya adlı bir müəllim dərs deyirdi. Hər iki qardaşın fikri inkişafında Yusif Ziyanın da xüsusi rolu və təsiri olmuşdur. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, böyük qardaş Axund Yusif Ziya özünün “Ziya” təxəllüsünü müəlliminə bəslədiyi sonsuz ehtirama əsasən götürmüşdür. Uşaqlarda – Yusif və Abdullada ədəbiyyata, yaradıcılığa və azad düşüncəyə olan sonsuz həvəs və yağının püxtələşməsində Mirzə Yusif Ziyanın da rolu qeyd edilməlidir.

1889-cu ilin payızında Mehri xanım oğlu Yusiflə birgə Tiflisə qayıtdı. Abdulla təhsilini tamamlamaq üçün 1900-cü ilin payızınadək Xorasanda bir tanışlarının evində qalaraq burada bakılı Mirzə Abdulladan və gəncəli Mirzə Bağırdan məntiq və poetika, habelə ərəb şerinin tarixinə dair dərs alır. Payızda anası Mehri xanım gedib Abdullanı da Tiflisə gətirir. Bir neçə ay burada qaldıqdan sonra əvvəlcə Yusif, sonra isə Abdulla Bakıya köçür.

Abdulla Şaiq görkəmli ictimai xadim və yazıçı Nəriman Nərimanovun və Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu, qabaqcıl görüşlü maarif xadimi Abbas bəy Minasazovun qayğısı və köməyi ilə müəllimlik hüququ almağa hazırlaşır. O, Bakıdakı Aleksandriyski gimnaziyada xüsusi komissiya qarşısında imtahan verərək 25 aprel 1901-ci il tarixli müəllimlik şəhadətnaməsi alır. İmtahan komissiyasının tərkibində N.Nərimanov da var idi.

Bakıda 5-ci şəhər məktəbində ehtiyat müəllim kimi pedaqoji fəaliyyətə başlayan Mirzə Abdulla 1903-cü ildən Sabuncudakı altı sinifli məktəbdə ana dili və şəriətdən dərs deyir. Bu illərdə o, görkəmli ədib və maarif xadimi Ə.Haqverdiyev, H.Zərdabi, N.Vəzirov, H.Mahmudbəyov, S.S.Axundov, S.Hüseyn, habelə Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Sabir,

M.Hadi, A.Səhhət, H.Cavid və başqaları ilə yaxından tanış olub dostlaşır. A.Şaiqin milli-mənəvi inkişafında, onda milli ideal və türkçülük düşüncəsinin formalaşmasında böyük qardaşı Yusif Ziya ilə yanaşı, qovuşduğu bu qaynar ədəbi-mədəni mühit də mühüm rol oynamışdır. Uşaqlığından Tiflisin və Borçalı dağlarının ecazkar təbiəti qoynunda və Azərbaycan folklorunun sirli-sehrli əfsanə və nağıllar aləmində saf bir uşaq xəyallarının nəhayətsiz qanadlarında vətəninə və xalqına, onun təbii və mənəvi sərvətinə sonsuz məhəbbət duyğusu ilə bağlanan Abdulla Şaiq Xorasanda və Bakıda xalqın ağır, dözülməz güzəranını gördükcə qəlbi vətəndaşlıq kədəri ilə sıxılırdı. Bu sıxıntı və əzabların nəticəsi “Vətən” şeirində aşağıdakı misralarda ifadəsini belə tapırdı:

Ey çeşmimin önündə mücəssəm vətən, vətən!
Qəlbim kimi ələmlərə həmdəm vətən, vətən!
Fikrim sarayını dolaşırsan zaman-zaman,
Qanlı kəfənlə, dərd ilə toəm vətən, vətən!
Bəxdıqca həsrət ilə o solğun camalına,
Çeşmimdə tar görsənir ələm, vətən, vətən!

Şair vətənin gül ləçəklərinə qonan şəbnəmi də dərddən yağan göz yaşlarına bənzədir. İnkişafdan qalan və düçar olduğu faciənin təsiri ilə sanki donub qalan vətənin bu ağlar vəziyyəti vətəndaş şairin canını üzüb, cismini əridərək zəiflədir. Vətəni canı kimi sevən şairin ilham pərisi “gözəl mələk” də qüسسə-qəm içindədir:

Gördükcə dərđini əriyir cismi-natəvan.
Ney tək sızıldayır dili-pürqəm, vətən, vətən!
Qarşımda dərd, matəmə batmış gözəl mələk
Səslər həzin səda ilə hərdəm: vətən, vətən!

A.Şaiq vətənin bu möhnətinin tarixi-ictimai səbəblərini axtarırkən yadına “övladi naxələf” də düşür. Vətən övladının naxələf çıxması fikri ona sonsuz dərd gətirir. Şairin romantik duyğularının şeir mələyi az sonra gözüümüz önündə “Bir quş” poetik obrazında canlanır. Həmin quş dərđli, ələmli və düşüncəlidir. Çünki incə və həssas qəlbə, zərif duyğuya malikdir. Öz nəğmələri ilə şairin, ümumən “məhəbbət əhlinin rəhbəri, irşadı”, yolgöstərəni mərtəbəsinə yüksələn bu quşun sədası vicdanları oyadır, vətəndaşları işıqlı gələcəyə səsləyir. Çünki bu çağırışlar, dərđli düşüncə və fəryadlar bir heçlikdən, əfsanədən yox, həyatın özündən, mövcud gerçəklikdən doğur:

Sədası pək dərin təsir edər əfkarə, vıcdanə,
Duyurmaqda pək incə duyğular bir şair insanə,
Deyil əfsanə fəryadı, cəfadən gəlmiş əfsanə,
Lisani-hal ilə əyyami-vəsli yad edər bir quş!

Bu quşun dövrün cövr-cəfasından “gələn əfsanəsi”, söyləmələri vətən övladlarına onların əcdadlarının qəhrəmanlıq və xoşbəxtlik əy-yamından şirin və həsrətli nağıllar, tarixi həqiqətlər söyləyir. Tarixi həqiqətləri qəlbin atəşli, romantik qanadlı hissiyyatı ilə qovuşuq şə-kildə, “hissiyyatı-qəlbiyyə ilə” (A.Səhhət) söyləyən bu quş əslində elə şairin (A.Şaiqin) özü kimi məhəbbət qanadlı hissiyyata malikdir. İlham pərisi ilə bu fikri və hissi qovuşmanı A.Şaiq belə ifadə edir:

Bu quş da mən kimi dünyada hissiyyata malikdir,
Məhəbbətdən vurur dəm, şahirahi-eşqə salıkdir.
Cahanda eşq rahi, Şaiqa, neməlməsəlikdir!
Mənim fəryadı-məhzunanəmi bünyad edər bir quş.

Beləliklə, Abdulla Şaiqin ədəbiyyata ciddi gəlişi romantik bir məzmun və üslubda baş verir. Özü də onun şeir rübabı daim ülviyyət, həriyyə, mübarizə, işıqlı, xoşbəxt gələcək nəğmələri üstə köklənir. Bu rübabın çalib oxuduğu nəğmələr vətən övladını ta çocuqluqdan başlayaraq tərəqqiyə, fəaliyyətə, layiqli vətəndaş olmağa səsləyir və bu ruhda da tərbiyələndirməyə çalışır. Həmin məqsədə çatmağın yo-lunu A.Şaiq də, əksər məsləkdaşları və yaradıcı dostları kimi, maarif və məktəblərin inkişaf etdirilməsində görür. Odur ki, vətən övladları-nın zamanın inkişaf sürəti ilə ayaqlaşa bilən, yeni tipli proqram və dərsləklərlə təchiz edilmiş təhsil ocaqlarında oxumalarını təmin etmək uğrunda fəal və ardıcıl mübarizəyə qoşularaq, Azərbaycan müəllimlə-rinin 1906-cı və 1907-ci ildə Bakıda olan I və II qurultaylarının hazırlanması, keçirilməsi və onun qəbul etdiyi qərarların həyata keçi-rilməsində xüsusi fəallıq və pədaqoji ustalıq nümayiş etdirir. Daha doğrusu, o, əməli pədaqoji fəaliyyətini elmi-metodiki işlə – proqram və dərsləklər tərtibi, həm də paralel olaraq bədii yaradıcılıqla davam etdirib tamamlayır. A.Şaiq zamanın tələbinə və maarifçilik hərəkətinə uyğun olaraq, Azərbaycan müəllimlərinin I və II qurultaylarında Ana dili və əlifba dərsləklərinə (və dərslərinə) qoyulan tələblərə qurultay-lardan az sonra bir-birinin ardınca çap etdirdiyi “Uşaq çeşməyi” (1907), “Uşaq gözlüyü” (1909), “Gülzar” (1912) dərsləklərində bir şa-

ir və pedaqoq kimi əməl etməyə çalışmışdır. O, dərslik yazmaq sahəsindəki işini sonrakı illərdə də davam etdirərək “Milli qiraət”, “Ədəbiyyat dərsləri”, “Türk çələngi” (1919), “Türk ədəbiyyatı” (1920) dərsliklərini və müntəxəbatını nəşr etdirmişdir. Bu dərsliklərdən uzun illər Azərbaycan gəncliyinin bütöv bir nəsli istifadə etmiş, faydalanmışdır. Bu işi A.Şaiq təkcə müəllim və pedaqoq, metodist kimi yox, həm də klassik uşaq ədəbiyyatımızın poeziya, nəsr və dram janrında bir çox yadda qalan nümunələrini yazmaqla görmüşdür. O, bir tərəfdən məktəb şagirdləri üçün dərsliklər hazırlayır, digər tərəfdən də həm həmin dərsliklərdə, həm də “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” jurnallarında çap edilmək üçün orijinal əsərlər yazır, bədii tərcümələr edirdi. Onun müəllimliyi, elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə bədii yaradıcılığının vəhdət təşkil etməsi, bu yaradıcılıq sahəsinin birinin digərini tamamlamasını nəzərdə tutan professor Yaşar Qarayev yazırdı:

“Abdulla Şaiq şair ikən də müəllim, müəllim ikən də şairdir... Şeirdə də, tərbiyədə də məqsədi gəncliyin mənəvi cırağını alışdırmaq idi. Şaiq öz şeirlərini ilk əvvəl dərsliklər üçün yazır, pyes və hekayələrini ən əvvəl tərbiyəvi-əxlaqi bir niyyət və qayə naminə qələmə alırdı. Odur ki, “şaiqlik” sözünün ifadə etdiyi mənəvi-əxlaqi mənanı onun həm müəllimlik, həm də şairlik fəaliyyətində eyni səviyyədə görmək olar. Müəllim Şaiq də, nasir və şair Şaiq də ilk gündən bir ata qayğısı ilə “çocuqluğa” ana dili öyrədirdi. İndi bu nəcib xidmətin ən yaxşı yadigarı yaradılmasında və inkişafında Şaiqin canla-başla iştirak etdiyi böyük uşaq ədəbiyyatıdır”.

A.Şaiq XX əsr uşaq ədəbiyyatımızın yaradılması və inkişaf etdirilməsində ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə çalışmış, öz fəaliyyəti ilə bu sahədə bir məktəb yaratmışdır. “... O, müntəzəm və ardıcıl şəkildə həmişə uşaq ədəbiyyatı ilə yaşamış, nəfəs almışdır. Azərbaycan uşaq şəri və nəsr, dramaturgiyası bütöv və müstəqil bir klassik məktəb səviyyəsində məhz onun yaradıcılığında kamala çatmışdır” (Y.Qarayev).

Abdulla Şaiqin ilk mətbu şəri də uşaqlar üçün yazılmışdır. “Ananın öz oğluna lay-lay deməsi” başlıqlı bu şeirdə Ana öz övladına onun ulu və şöhrətli soykökə, gözəl və zəngin, əsrarəngiz təbiətli vətənə bağlı olduğunu belə başa salır:

Lay-lay mələkim, sevdiciyim, yavrucuğum, yat!
Bir də ələ düşməz bu çocuqluq dəmi, heyhat!

Türk oğlusan, əcdadın ulu, şanlı, sərəfraz,
İştə vətəndir, a quzum, şanlı bu Qafqaz.

Həyata qədəm qoyduğu elə ilk anlardan ana öz övladının mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə yanaşı, həm onun fiziki sağlamlığı qayğısına qalır, həm də yavrusuna parlaq günəşli bir səhər arzulayır.

A.Şaiq uşaq psixologiyasına, onun maraq dairəsi və anlaq səviyyəsinə beləd olan incə zövqlü, həssas duyğulu sənətkardır. Odur ki, uşaqların nağıl və əfsanə qanadlı fantaziyası, gördükləri, müşahidələri qarşısında duyduğu heyrət və təəccüb onun şeir və hekayələrində romantik bir vüsətlə əks etdirilmişdir. Bu əsərlərdə romantizmə xas zahiri sadəlövhlik, ilkinlikdən doğan saflıq, heyrət və varlığı dərk etmək cəhdləri sanki uşaq dünyasının sirli-sehrli aləmindən güc alır. Uşağın ilkin olaraq ətraf aləmə, təbiətdəki canlılara göstərdiyi diqqət və maraq şairin “Xoruz”, “Keçi”, “Uşaq və dovşan”, “Yetim cücə” və s. şeirlərində öz əksini həyatdan doğan romantik heyrətin poetik ifadəsi şəklində tapmışdır.

Xoruzun hərəkət və əlamətlərindən təəccüblənib bütün bunların sirrini anlamağa çalışan uşaq ona belə deyir:

Ay pipiyi qan xoruz,
Gözləri mərcan xoruz!
Sən nə tezdən durursan,
Qışqırıb banlayırsan.
Qoymayırsan yatmağa
Ay canım, məstan xoruz!

Hər birimizin uşaqlıqdan əzbər bildiyimiz bu kiçik şeirdə ifadə olunan heyrət və saflıq dolu mənə və məzmun dərinliyi, bütün bu cəhətlərin böyük ustalıqla uşaq marağına uyğun ifadəsinin nəticəsidir ki, o, uşaq poeziyamızın klassik nümunələri sırasına daxil olmuşdur. Yaxud “Keçi” şerində keçinin hərəkətləri ilə yanaşı, onu gözləyən təhlükədən narahat olan uşağın hiss və həyəcanlarını görürüksə, başqa bir şeirdə “Uşaq və dovşan”ın dialoqu vasitəsilə digər canlılarla insanın ünsiyyət yaratmaq cəhdini və bütün bunların mümkünsüzlüyünün şahidi oluruq. Dovşanın ondan qaçmasını istəməyən uşaq onu özü ilə dostluğa belə çağırır:

– Dovşan, dovşan, a dovşan:
Qaçma, dayan, a dovşan!
Qaçma səni sevəndən,
Can kimi bəsləyəndən.

Dovşan isə uşaqdan qaçmasının səbəbini belə izah edir:

– Dura bilmərəm, dadaş,
Yanında var Alabaş.
Xəbərdaram işindən,
Qurtarmaram dişindən.

Bu izahatın özündə insan qayğı və həssaslığına bələd olan mərhəmətə bir münasibət var.

A.Şaiqin uşaq şeirləri həm də uşaqları təbiətdəki müxtəlif canlılar, eyni zamanda təbiət hadisələri, müxtəlif çiçəklər, bitkilərlə yaxından tanış etmək, onların xüsusiyyətləri və ətraf aləmdəki yeri barədə məlumat və bilik, anlayış vermək məqsədi daşıyır. Yuxarıda haqqında söz açdığımız şeirlərdən başqa “Quzu”, “Bülbül”, “Yetim cücə”, “Arı”, “Kəpənək”, “Qızılgül”, “Bənövşə”, “Zanbaq”, “Qərənfil” və s. şeirlər deyilənlərə misaldır. “Səhər”, “Payız gecəsi”, “Bahar” adlı bir neçə şeir, “Ülkər”, “Tonqal” və s. şeirlər balaca oxucularda həm də təbiətə, onun gözəlliklərinə məhəbbət hissi aşılamaq məqsədi daşıyır. Məsələn, dillər əzbəri olan “Bənövşəyəm, bənövşə, düşmüşəm dilə, dişə” misraları ilə başlayan şeirdə bu bahar çiçəyinin xüsusiyyəti barədə – nə vaxt açıb, solması haqda deyilir:

Bahar oldu açaram,
Qar, borandan qaçaram;
Başqa güllər açanda
Mən quş olub uçaram.

Burada bənövşə çiçəyinin digər çiçəklərdən tez açıb az ömür sürməsi bilərəkdən solub getmək yox, “quş olub uçmaq” kimi ifadə olunur. Bununla şair bənövşənin əbədiyaşarlığı, sadəcə olaraq uçub harayasa getməyi və nə vaxtsa qayıdacağı haqda oxucuda təsəvvür yaradır. Balaca oxucu intizarla bənövşənin “qayıdacağı” anı, vaxtı gözləyir.

Qərənfiləm mən,
Gözəl güləm mən;
Yaşıl saplaqlı
Bir sünbüləm mən.

Yaxud “Zanbaq” şerində oxuyuruq:

Zanbağam mən, Zanbağam,
Ay işığından ağam,
Açdığım hər ağ çətir
Ətrafa yayır ətir.

Ağ atlazdan donum var.
Gümüş kimi parıldar.
Mən də gözəl çiçəyəm,
Toxunma, ağ ipəyəm.

Bu misraların hərəsində zanbağın bir əlaməti haqda məlumat verilir. Təsvirlər sona çatanda zanbağın portreti də tamamlanır. Şerin özü kimi onun yaratdığı təsəvvür də yığcam olduğu qədər də poetikdir, cazibədardır. Həmin gözəllikdən, bədii estetik təsvirlərdən alınan təəssürat və duyğu da çiçəyin və misraların özü qədər zərifdir.

A.Şaiq təkcə gülləri, çiçəkləri vəsf etmir. O, başqa bir hadisə və əlamətin hər birində bu təbiət gözəllərinin və gözəlliklərinin bir əlamətini tapır. Digər şeirlərdə olduğu kimi, şairin həmin şeirlərdəki müşahidə və bənzətmələri incə və poetik olduğu qədər də həyatidir. Məsələn, “Tonqal” şerində olduğu kimi:

Bir qırmızı güldür tonqal,
Bir dəstə sünbüldür tonqal.
Bağdan dərilmiş lələdir,
İçilməz al piyalədir.
Bir xonçadır al günəşdən,
Həyat gəlir bu atəşdən.
Nə gözəldir şən nəğməsi,
Ruha nəşə verir səsi.

Tonqal üzərində qurulan bənzətmələr, onun çırta-çirtla yanarkən “oxuduğu nəğmə”, bu “nəğmənin” onun istiliyinə qarışmış “ruha nəşə,

həyat” verməsi və s. uşaqlarda həm də müşahidə və fantaziya qabiliyyətinin formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

A.Şaiq uşaqlarda poeziya və musiqi zövqünün cilalanması, onlarda təmizlik, səliqəlilik, əməksevərlik, elmə, təhsilə maraq və sevgi hissinin aşılınması məqsədi ilə də çoxlu şeir yazmışdır. Şairin “Bahar nəğməsi”, “Əkinçi nəğməsi”, “Dəmirçi nəğməsi”, “May nəğməsi”, “Məktəbli marşı”, “Vətən nəğməsi”, “Ana yurdum” və s. şeirləri uşaqların musiqi zövqünə, zehni inkişafına, onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələnmələrinə xidmət edirsə, “Təmizlik” şeri başqa əxlaqi sifətlər təlqin edir. Şeirdə balaca qəhrəmanın dili ilə oxuyuruq:

Səhər durunca,
Əlimdə fırça
Sildim dişimi,
Bildim işimi.
İnanmırsan, bax,
Dişim ağappaq.
Üstüm tərtemiz:
Bax, beləyik biz!

Uşaqlara bu cür əxlaqi keyfiyyətlər cürbəcür forma və üsullarla aşılır. Məsələn, yuxarıda misal gətirdiyimiz şeirdə təmizkarlıq, diş qulluq etməyə çağırış uşağın şəxsində nəzərə çatdırılırsa, zəhmətsevərlik, insanlara gərək olub rahatlıq gətirən iş görməyin vacibliyi və əhəmiyyəti fikri “Arı” şerində arının nümunəsində verilir. Şeirdə arının dilindən onun öz zəhmətkeşliyi ilə fəxr etməsi belə təsvir olunur:

Arıyam zəhmətkeşəm,
Bal, mum çəkməkdir peşəm...
... Çalışaram doqquz ay,
Hamı məndən alır pay.
Balımdan qoy yesinlər
Mənə “Sağ ol!” desinlər.

Öz səmərəli zəhmətindən zövq almağın rahat şirinliyi yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz “Bir quş” şerindən fərqli olaraq, uşaqlar üçün yazılmış “Bir quş” adlı başqa bir şeirdə də diqqətə çatdırılmışdır. Burada balaca qəhrəman özünə yuva quran bir quşun “işdən yorulub duran

zaman” şad, xürrəm “Cik-cik” oxumasına böyük maraq göstərir. Şərin təsir gücü də elə oyatdığı bu maraqdadır.

Uşaqlarda zəhmətsevərlik, valideynlərin köməyinə yetişmək duyğusu A.Şaiqin “Yeni köməkçi” şerində oğlanın tarlada xış sürən anasına könüllü, öz təşəbbüsü ilə kömək etməsinin təsviri ilə aşılır. “Layla”, “Oyan, oğlum!”, “Məktəbdə” və s. şeirlərdə isə balaca qəhrəmanlar elm oxuyub tərəqqi etməyə, layiqli vətəndaş kimi yetişməyə çağırılırlar. Məsələn, “Layla” şerində Ana öz balasını ancaq yemək-ichmək avarası olmaqdan çəkindirib, böyüyüb “bir azca boy atandan” sonra oxumaq barədə düşünməyə və məktəbə getməyə səsləyir:

Böyü bir az, yeddi yaşa yetgilən,
Səhər tezdən dur, məktəbə getgilən;
Dərs oxuyub yazmağa səy etgilən;
Layla quzum, layla gözüm, yatgilən,
Rahat olub bir azca boy atgilən.

A.Şaiq öz balaca qəhrəmanını addım-addım izləyir. Biz onun “Oyan, oğlum!” şerində sanki “Layla” şerindəki uşağı artıq məktəb yaşında görürük. Şair bu dövrdə uşağa layla demək yox, onu dərsə həvəsləndirməyə, əslində laylanın məzmun və ideyasını dəyişməyə üstünlük verir:

Ağıllı oğlum, oyan!
Qiyətlidir hər zaman.
Tez ol dur, get məktəbə,
Sarı elmə, ədəbə.
Səhər ziyandır yuxu,
Məktəbə get, dərs oxu.

Göründüyü kimi, “Layla” şerindən fərqli olaraq “Oyan, oğlum!” şerinin misraları qısa olmaqla yanaşı, onların ahəngdarlığı daha dinamikdir. Bu dinamiklik şerin qəhrəmanına şirin yuxu qoynunda uyumaq yox, elm, tərəqqi yolunda hərəkət, fəallıq təlqin edir.

A.Şaiq başa düşürdü ki, millətin gələcəyi olan uşaqların istənilən, tələb olunan səviyyədə yetişmələri onların analarının savadlandırılmasından, elmi olmasından çox asılıdır. Şairə görə, savadlı, elmi və tərbiyəli ana qucağı millətin gələcəyi üçün bir işıq, nur mənbəyidir. Bu fikri “İşıq mənbəyi” şerində belə ifadə edirdi:

Qaranlıqdır vətənimin hər bucağı,
Sönmüş ata-babamızın ocağı...
... Tərəqqi etməyə lazımdır ancaq,
Tərbiyəli anaların qucağı.
Qadınla hər millət eylər tərəqqi,
Qadındır millətin şamı, چراغی...

Bu haqlı qənaətlə A.Şaiq qadınlarımızın təhsil alıb, mənən və ruhən azad olması uğrunda yorulmaz mübarizə aparan həmkarlarının ön sıralarında olmuşdur.

A.Şaiq uşaqlar üçün “Tülkü və aslan”, “Aslan, qurd və tülkü”, “Tülkü və qurd” və s. təmsillər də yazmışdır. Həmin təmsillərdə düşüncəsizliyin və lovğalığın acınacaqlı nəticəsi, zalımlıq və tamahkarlıq kimi cəhətlər tənqid olunub, ibrətamiz, əxlaqi nəticələr çıxarılır. “Tıq-tıq xanım”, “Tülkü Həccə gedir”, “Yaxşı arxa” mənzum nağıllarında, “Şələquyruq” adlı nağılvari hekayəsində balaca oxucularına folklordan bəhrələnmə yolu ilə maraqlı əhvalatlardan bəhs edir. Bu zaman onlarda özündən razılıq, hiyləgərlik və riyakarlıq, tamahkarlıq və ziyankarlıq və s. kimi zərərli vərdislərdən uzaq olub, ağıllı, sadə və səmimi, dostluqda həmrəy və sədaqətli olmaq kimi əxlaqi sifətlər aşılamağa çalışır.

A.Şaiq bu mənzum nağılları o qədər sənətkarlıqla işləmişdir ki, onlar bu gün də öz tərəvətlərini qoruyub saxlayırlar. Hətta sonralar həmin əsərlərin motivləri əsasında uşaqlar üçün tamaşalar hazırlanmış, cizgi filmləri çəkilmişdir.

A.Şaiq gənc nəslin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi işinə də xüsusi diqqət yetirmiş, bu mövzuda, xüsusən, alman faşistlərinin vətənimizə (keçmiş SSRİ nəzərdə tutulur) hücum etdiyi İkinci Dünya müharibəsi illərində marş və nəğmə ruhlu şeirlər yazmışdır. Əgər onun “Ana yurdum”, “Vətən nəğməsi”, “Vətən” şeirlərində yeniyetmə gənclərdə vətənə vurğunluq, onun qədrini bilmək və uğrunda mübarizə aparmaq fikri və əzmi təlqin olunurdusa, “Zəfər nəğməsi” şeirində qələbə sevincinin təntənəsi şairin sinəsini qabardır:

Sevin, sevin, ana Vətən!
Təslim oldu zalım düşmən.
Zəfər ilə döndü ordu,
Artıq oldun şəndən də şən.

A.Şaiq bu sevincli anlarda da vətənin qədr-qiymətinə, onun milli varlığını üçün əvəzsiz nemət olduğunu bir daha diqqətə çatdırmağı unutmur:

Sən bu xalqın sevincisən,
Gözəllikdə birincisən;
Təbiətin saf qoynunda
Ən dəyərli bir incisən.
Sevin, sevin, ana Vətən,
Artıq oldun şəndən də şən!

Şərin məzmun və ruhunda xüsusən, “Sən bu xalqın sevincisən, gözəllikdə birincisən” misralarında, ümumən SSRİ-dən çox ancaq Azərbaycan vəsf olunur.

Abdulla Şaiq gənc nəslin milli ruhda tərbiyələndirilməsi, onların əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsi üçün dövrün və zamanın fürsət verdiyi bütün imkanlardan bacarıqla istifadə etmişdir. Bu fikrə onun əsərlərinin və dərslərlərinin təmsalında çoxsaylı misallardan başqa ədəbin 1918-ci ildə yaratdığı və öz adı ilə “Şaiq Nümunə Məktəbi” kimi məşhurlaşan təhsil ocağı da etibarlı dayaqdır. Həmin məktəbin yaranması haqda akademik K.Talıbzadə “Abdulla Şaiq-20” kitabının 2001-ci ildə yenidən nəşrinə (kitabın birinci nəşri 1923-cü ilə aiddir.) yazdığı “Ön sözdə” atasına istinadən belə məlumat verir:

“... Ədib (A.Şaiq – A.B.) nağıl edirdi ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandığı dövrdə dərs dediyi Bakı realni məktəbində rəhbəri, müəbbisi olduğu öz sinfini milliləşdirmişdi: yəni bütün fənləri rus dilində keçilən sinfin türk dilində tədris edilməsinə nail olmuşdu. Bu tədbir o zaman çox böyük zəhmətin, vətəndaş qeyrətinin hesabına başa gəlmişdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, “Şaiq Nümunə Məktəbi” o dövrdə milliləşdirilmiş ilk rusdilli Azərbaycan məktəbi idi. Tələbələri və onların valideynləri ilə bir-bir, ayrılıqda görüşərək, danışaraq Şaiq onlardan övladlarının türk (Azərbaycan) dilində oxumağa razılığını almışdı... Gənc Şaiq nüfuzu və ardıcıl, fasiləsiz əməyi sayəsində öz rəhbəri olduğu sinfi türkləşdirməyə – milliləşdirməyə nail olmuşdu. Bununla Azərbaycanda ilk orta milli təhsilin əsasını qoymuşdu.

Bu, Azərbaycan orta təhsilində böyük inqilab idi. Məhz bu təhsil mərkəzinin əsasında “Şaiq Nümunə məktəbi” yaranmışdı”.

A.Şaiq folklor və klassik yazılı ədəbiyyatımızın motivləri əsasında uşaqlar üçün “Eloğlu”, “Vətən”, “Fitnə”, “Nüşabə”, “Şah Abbas”, “Qaraca qız”, “Qoç-Polad”, “Tapdıq Dədə” və s. pyeslərini qələmə almış və Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun yazdığı kimi, uşaq dramaturgiyası sahəsində Azərbaycanda yeni-yeni müəlliflər ordusunun yaranmasına səbəb olmuş, habelə gənc müəlliflərin qələmlərinin bu sahədə püxtələşməsində öz müəllim və təcrübəli yazıçı qayğısını əsirgəməmişdi (Bax: Əziz Mirəhmədov. Abdulla Şaiq. Bakı, 1956, səh.122-123).

Bu pyeslərdə insanın azadlıq eşqi və qüdrəti, ağıl və müdrikliyi ilə yanaşı, vətən sevgisi və düşmənə, qara qüvvələrə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi təsvir və tərənnüm olunmuşdur. Xüsusən “Vətən” və “Eloğlu” dramlarında folklordan gəlmə mifoloji motivlərin təsiri ilə xalq qəhrəmanlarının yenilməzliyi, qara qüvvələr, düşmənlər üzərindəki parlaq qələbəsinin təsviri xalqı işğal qorxusunun məngənəsindən xilas edərək qələbəyə, vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə səfərbər edirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, A.Şaiqın bu pyesləri Azərbaycanda yeni yaradıcılıq istiqamətinin formalaşib inkişaf etməsinə səbəb oldu. Bakıdakı “Kukla teatri”nin Abdulla Şaiqın adını daşımasına da bu baxımdan təsadüf kimi baxılmamalıdır.

Ümumən Abdulla Şaiq yaradıcılığında səmimiyyət, məhəbbət və ədalətlə süslənmiş işıqlı bir inam, qanadlı romantikadan və soydaşlarının tarixi mənəvi potensial qüdrətindən irəli gələn ümid və əzəmət, nikbinlik hakimdir. Onun ilham pərisi yaşadığı əsrin qaranlıq pərdəyə bürünmüş qeyri-müəyyən gedışlərini anlamağa çətinlik çəkərkən dərin bir vətəndaş narahatlığı ilə “İyirminci əsrə xitab”, “Hüriyyət pərisinə” müraciət edərək öz suallarına aydın bir cavab almağa çalışır. “İyirminci əsrə xitab”da şair-vətəndaş narahatlığının doğurduğu sualların poetik ifadəsi belədir:

Tufanlı ildırımlarının qəhr, hiddəti
Xofu ümid ilə yaşadır cümlə milləti.
Qaldır buludlu pərdələri, anlasın cahan,
Sönməz günəşmi, ya qara bir kölgədir doğan?
Varmı ümid bir daha feyzü səadətə?

Ya çəkmədə bizi yenə girdabi-zillətə?
Bu qırmızı şəfəqlər içində nihan-nihan
Doğmazmı nur, mehr, məhəbbət cəhan, cəhan?!

Ey vah!.. Ənqərib bu əmvaci-kibriya,
Bir sahilə səfinəmizi sövq edərməyi?
... Bilməm, bu dağlar, bu məhabətli fırtına
Öksüz bu milləti çıxararmı o bir yana?

Əsrin qeyri-müəyyənlikləri qarşısında bəzən təlaş və intizarı artırıb
ümitsizliyə çevrilən şairin “Şikayətlərim” şerində üzə çıxan vətəndaş
duyguları da onun həm də milli narahatlıqlarının və təəssübkeşliyinin
gücünü ifadə edir:

Yenə hər yanda hökm edir zülmət!
Yenə söndü o nəzinin ülkər!
Gecə-gündüz tapındığım dilbər,
Yenə qaldıq vüsalına həsrət.

Bu vətəndaş narahatlığından çıxmaq üçün A.Şaiq üzünü müdrik və
mübariz “vətən qayıqçılarına” tutaraq onları “Cəhələtlə mübarizə”yə
çağırır:

Noldunuz, ey vətən qayıqçıları!
Qaldı dərya üzündə yelkəniniz.
Susdunuz, yox sədavü şivəniniz,
Ey elin şanlı hayqırıqçıları!

Bu çağırış və qələbə hayqırıqları arxasında şairin işıqlı gələcəyinə,
millətin xoş, nurlu sabahına sonsuz və qətiyyətli bir inam dayanır. Tə-
sadüfi deyil ki, A.Şaiqin yaradıcılığı boyu biz “Bir ulduz”a, “Dan ul-
duzu”na, “Ülkər”ə müraciətlərin, “Bir mələk”lə, “Hürriyyət pərisi”
ilə dialoqların şahidi oluruq. Şair özünün “Hürriyyət pərisi”nin belə
tez sönməsi ilə barışa bilməyib onu köməyə çağırır ki, işıqlı sabaha
ümidini və bu amal uğrunda mübarizə əzmini sönməyə qoymasın:

Müslim gecə, ətrafı bulud, çən bürüyərkən,
Göz yaşlarımın bəslədiyi ey gözəl ümmid,
Qarşımda təcəssüm edərək ver bənə təyid,
Bu zülmət ilə sübhə qədər ta vuruşum bən.

A.Şaiq bu vuruşmada, hürriyyət, ədalət və insanlıq pərisinə çat-
maq üçün bütün bəşəriyyəti bir-birinə “dəsti-üxüvvət”, “dəsti-vəfa”

uzadıb bir-birinin əlini sıxmağa, bununla da əsrlərdən bəri bəşəriyyəti çulğalayan qara pərdələri yırtıb dağıtmağa çağırır. Bu panteist məhəbbətin ilahi, əzəli və əbədi əsasını isə

Həpimiz bir yuva pərvərdəsiyiz!

Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz!

qənaətində görür. A.Şaiqə görə, bəşəriyyətin bu panteist vəhdətini, onun ilahi eşq həsrətinin vahidliyini heç bir şey – nə dil, nə din, nə irq, nə sərhəd, nə məzhəb, nə millət fərqi ayıra bilməz.

Abdulla Şaiqin “Sevgi hakim olmalı” şeri də sanki bu fikir və ideyanın davamı kimi üzə çıxmışdır. Şairin qənaətinə görə, insanlar və millətlərarası münasibətlərdə qüvvət kəlməsi və anlayışı aradan tamamilə götürülməlidir:

İnsanlığa qüvvət degil, sevgi hakim olmalı,

“Qüvvət” sözü insanlığın içindən həp qovulsun.

Hətta bütün Qamuslardan silinməli büsbütün,

İnsanlığın qəlbi, ruhu sevgi ilə dolmalı...

İnsanlığı kin və ədavət, təkəbbür və lovğalıq dolu sifətlərin üstələməsi “İki familiyanın məhvi”nə səbəb olur. Bəşər övladının mənəvi-əxlaqi və ruhi naqisliklərinə boyun əyməyən Qadın (“Şair və Qadın” dramatik poemasında) bu vəziyyətə qarşı üsyan edərək özünü dərin dərələrin qoynuna atır. Lakin bu ittihamlarla yanaşı, “Şair” (obraz), A.Şaiq “mən”i insanlıq idealının gec-tez zəfər çalacağına ümid və inamını qeyb etmir...

“İdeal və İnsanlıq” mənzum dramının qəhrəmanlarının (iştirakçılarının) tək-cə adlarının göz önünə gətirilməsi A.Şaiqin bəşər övladının gələcəyi üçün keçirtirdiyi narahatlıqların mahiyyəti və bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması yolları haqda romantik düşüncə və qənaətləri haqda təsəvvür yaradır. Əsərin iştirakçıları bunlardır: İnsanlıq, İdeal, Vicdan, Ədalət, Mərhəmət, Səadət, Fəlakət, Zülm, Şeytan.

Nə qədər ki, şər qüvvələr bəşər övladının vicdanına hakimdir İdeal onları tərk etmək qərarına gəlir. Odur ki, İnsanlıq Ədalət, Vicdan, Mərhəmət və sairin qələbəsi, İdealın ona qaytarılması üçün Uca Yaradana üz tutur. Onun çağırışları, duaları “Amin” sözü ilə təsdiqlənir. Bu dəstəyin arxasında gec-tez insanlığın öz idealına qovuşacağı inamı dayanır.

Birinci Dünya müharibəsinin qaranlıq və boğucu tüstü və dumanları içindən ucalan bu inamın arxasında A.Şaiqin bəşər övladının və öz əcdadının daim saflıq, ədalət və xilaskarlıq üstə köklənən ruhlarının “Simurğ quşu” şəklində geri dönəcəyinə bəslədiyi romantik qətiyyəti dayanır.

Şair “mən”inin bu qətiyyəti ilə silahlanmış uşağın anasına onu intizardan qurtarmaq istəyi ilə dediyi aşağıdakı sözlər də bunu təsdiq edir:

– Səbr et, anam, Qaf dağında dərələr
Dolub-daşar, Xain əllər quruyar.
Simurğ quşu gülər, günəş də doğar.
Göydən yerə enər sevgi, səadət;
O gün atam yenə gələr səlamət.

A.Şaiqi bu milli-mənəvi ideal və inam daim izləyir, onu tərk etmir. Həmin nikbinlik şairi Cümhuriyyət dövrünün ağır, keşməkeşli mübarizə və çarpışmalar dövründə də işıqlı sabaha, bu xoş gələcək uğrunda mübarizəyə səsləyir. O dövrdə bütövlükdə türk dünyasının və Azərbaycanın düşdüyü böhranlı vəziyyətindən dərin təlaş keçirən Abdulla Şaiq “Vətənin yanıq səsi” adlı şerində Vətənin dili ilə ulu babalarımızın şöhrətli keçmişinə nəzər salır. Qafqazın – bu ulu Vətənimizin o şən, xoşbəxt günlərini, bizim ulu nəslimizi necə bir sevinclə öz köksünə alıb qoynunda bəslədiyini və bu cür övladların timsalında özünə həm də etibarlı mühafizə tapıb daim əmniyyətdə olacağı qənaəti ilə rahatlıq tapdığını xatırlayaraq, bugünkü mənzərədən, həmin nəslin övladlarında əvvəlki təpəri görmədiyindən darılaq rəncidə olduğunu belə ifadə edir:

Babanızdan üzüləncə əllərim
Gözlərimi sizə dikmişdim yalnız.
“Bu qan da o qandan süzülmüş”, derdim,
“Yaman günümdə imdadım olursunuz”.

Ümidlərinin doğrulmadığını gören Vətən bugünkü nəslin torpağa, yurda “sahiblik” hissindən zəifləməsinin haradan doğduğu sualına milli-mənəvi laqeydliyin yaranma səbəblərinə cavab axtararaq qətiyyətlə bildirdi ki:

O şən, o bəxtiyar könlüm dolu qan,
Böylə səfaləti artıq çəkəməm?
Sönməz bəndə əski sevgi və iman,
Yuca başmı alçaqlara əgəməm:

Yıldırımlar gurlasın!
Buludlarım hazırlansın tufana;
Dağım, daşım boyansın həp al qana,
Şimşəklərim parlasın!

Sevindirici haldır ki, şanlı və qüdrətli türk irqinin bugünkü nəslə Vətənin səsinə səs verərək “qanlarının həmin o əski qan olduğunu, ürəklərinin elə əvvəlki duyğularla döyündüyünü, bu Vətənin dağ-daşında qurtarıcı qəhrəmanların az olmadığını” bəyan edib, sözünə qətiyyətlə belə davam edir:

Beş dünyanın vəhşiləri toplansa,
“Ölüm” – deyə, “Vətən!” – deyə qoşarız.
Bu torpaqlar qanımızla boyansa,
Nəfərimiz qılınca öc alarız.

Vətən oğlu sanki öz Anası qarşısında and içir; “o əllər ki səni qurtarmaq üçün uzanmır, o dillər ki səni anmır, o ürək ki sənə üçün döyülmür, o ayaqlar ki “Vətən” – deyə qoşmur”

Al qanına boyansın;
Sevdiyi başı ovcunda yas qursun,
Anaları ağrı desin, saç yolsun,
Sənə kibi ağlasın!

Vətənin yanıq (yanıqlı, yangılı) səsinə verilən bu cavab and kimi səslənir. Bununla A.Şaiq öz yurddaşlarını Vətəni yağı qəsdindən qurtarmaq üçün həmişə hazır, səfərbər olmağa ruhlandırır.

Şair başa düşürdü ki, hər tərəfi düşmənlərin sardığı bir şəraitdə aparılan ağır və şanlı mübarizədə təkbaşına qalib gəlmək çətin olardı. Bu vəziyyətdən çıxış yolunu o, türkdilli xalqların mənəvi və sosial-siyasi bütövlüyündə, həm də hazırkı nəslin atlı və silahlı qəhrəman keçmişi ilə ruhi-mənəvi qovuşmasında görürdü. Həmin ideyanın ifadəsini “İki mücahid” şerindəki

Vəzifəmdir bu yoldan yoxdur dönüm,
Şanlı zəfər... ya şərəfli bir ölüm!..

Qətiyyəti qəhrəmanlıq hayqırıqları və əzmi ilə yanaşı. “Yeni ay doğarkən” şərinə də görürük.

Əsərdə təsvir edilir ki, Türk Anası öz oğluna türkün doğan hilalını – işıq haləsi ilə bədrələnmiş ayını göstərərək, bu qız ismətli gözəlin – yenicə doğulan ayın ondan – Türk oğlundan nəse umduğunu bildirir. O, diqqəti ayın ətrafındakı yeddi ulduza cəlb edərək, deyir ki, bunlar yeddi türk dövlətinin rəmzidir. Həmin ulduzlar ayın ətrafında daha parlaq göründüyü kimi, türk dövlətləri də öz hilalı ətrafında sıx birləşsələr, daha qüvvətli və yenilməz olarlar.

Maraqlıdır ki, türk oğlu Yavuz Günəşi Aydan və Ülkərlərdən çox sevsə də, bu yeni aya baxarkən onun varlığını özünün də baş açə bilmədiyi qərribə hisslər çulğalayır:

– Annacığım! Bən günəşi aydan, yeddi ülkərdən
Çox sevirəm. Bilməm şu aya bən baxarkən
Neçin əski diləklərim dalğalanır gözümdə?
Neçin tatlı, uğurlu bir duyğu doğar üzümdə?
Neçin bu ay ruhuma pək uyğun, munis görünür?
İçim, dışım, günəş kibi neçin nura bürünür?

Genetik yaddaşın oyatdığı bu tükənməz, bu ülvə duyğular türk dünyasının işıqlı sabahına nur çiləyən milli-mənəvi potensiyamızın istinad nöqtəsi, enerji, güc mənbəyi kimi diqqəti cəlb edir. Təsədüfi deyil ki, Anasının köməyi ilə “Hər biri bir ıgıdın yıldızı”, daha doğrusu, hər biri bir türk dövlətinin rəmzi olan ülkərlər arasında özünün “pək parlaq o qırmızı ulduzunu” müəyyənləşdirib tapan Yavuzun ürəyi həmin ülkərlərin bir-birlərindən uzaq dayanıb sönük görünməsinə dözmür və qəlbində onları birləşdirmək, mənən yaxınlaşdırmaq arzusu baş qaldırır:

“– Ülkərlər, anacığım, bax, nə qədər ufaqdır!
İşıqları pək sönük”, həp bir-birindən uzaqdır.
Bən istərəm yeddi ülkər qovuşsun bir-birinə,
Üzərimizə günəş kibi doğsun ülkər yerinə.

Həmin günəşi – türkdilli dövlətlərin yaxınlaşmasından, mənəvi-siyasi birliyindən yaranan Günəşi “taleyinin ölkəri” adlandıran Yavuz bütün dünyanın həmin “günəş”ə tapınması, ondan vulkan kimi həyat qaynaması və Yer üzündə əmin-amanlığın bərqərar olaraq, qurdun quzu ilə otlaması arzusu ilə çırpınır. Bu müqəddəs arzudan fərəhlənən Ana oğluna belə xeyir-dua verir:

– Öylə isə, öklü oğlum, ayı yıldızları
Bir-birinə bitişdirib uğurlu bir günəş yap!

Ananın xeyir-duası əslində türkdilli xalqları, türk dövlətlərini birliyə çağıran milli-mənəvi bir ideya kimi səslənir. Həmin çağırış öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır.

Abdulla Şaiqi bu ideyanı Müsavat Partiyası kimi siyasi bir təşkilatın həyata keçirəcəyinə onun xalqımızın milli-mədəni və sosial-siyasi hərəkətin tarixi mübarizələr mərhələsində formalaşan cəvhərini mənimsəyərək, islamçılıq, türkçülük və müasirlik ideallarını özünə müqəddəs şüar və amal seçməsi, müsavətçiliğin xalqımızın milli özünümüdafiə və təsdiq tələbindən, həyat eşqindən, azadlıq və istiqlaliyyət duyğularından yaranaraq qanımıza hopması, qənaəti inandırır. Odur ki, “Türk ədəmi mərkəziyyət fırqəsi Müsavata ithaf” etdiyi “Marş” şerində soydaşlarını bu partiya, onun tutduğu yol; məqsəd ətrafında birləşməyə çağıraraq yazırdı:

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,
Ünlə, zarla şanla tariximiz doludur.

Soydaşlarını “dəniz kimi coşmağa, dalğa kimi qoşmağa” çağıran şairin ruhu da, qələmi də həp dəmirdən yapılmışdır. O, düşməninə “türk qafasında qorxunun olmamasını” bildirərək, bəyan edir ki, öncə nə hürriyyətdən, nə də vətəndən keçən deyil. Şerin sonrakı misralarında qəhrəmanın ruhunu, qanını cuşa gətirən duyğular haqda oxuyuruq:

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə “Əpkənəgün” ocağı.
Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!

Arş irəli, irəlidə cənnət kibi çəmən var,
Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar.

Türk fırqəsi Müsavat
Açalım quş tək qanad.
Sarılıb hürriyyətə
Bulalım şanlı həyat.

Göründüyü kimi, bu dövrdə milli mübarizə həm də siyasi məzmun kəsb edir. Şair həmin mübarizənin uğurlarını konkret bir partiyanın ətrafında sıx birləşərək hürriyyətə sarılıb şanlı həyat quruculuğuna doğru quş tək qanad açmaqda görür.

A.Şaiqi təkcə Azərbaycanın yox, bütövlükdə türk dünyasının, Turan ellərinin taleyi düşündürür, narahat edir. Birinci Dünya müharibəsinin sonuna doğru bir çox diyarlar kimi, başda Türkiyə olmaqla, türk dünyasının yadlar pəncəsində çırpınması onun qəlbini vətəndaş kədəri ilə çulğalayır. Həmin bələdən qurtuluş yollarının aranması cəhdi A.Şaiqin “Araz”dan “Turan”a” adlı romantik səpkili simvolik poemasının əsas süjet xəttini təşkil edir. Əsərdən aydın olur ki, aşiq (vətən aşiqi) öz sevgilisinin ətrafını qara quzğunların alaraq, başlarını onun dizinə söykəməsi xəbərindən bərk sarsılıb. Onun qəlbini parçalayan sevgilisinin ümitsizlik girdabında “gözlərindən inci kimi yaşlar axıdıb, bərələnmiş gül kibi gündən günə solmasıdır”. Şair vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu türk oğlunun öz əlində, öz qüdrətinin gücündə görür. Təsadüfi deyil ki, yadlar pəncəsində inləyən gözəl də inilti ilə soruşur ki, Türk dünyasında, Turan elində məni qurtaracaq bir ər yoxdurmu? Bu gözəlin yeganə sevgilisi onun halalca nişanlı olduğu türk oğludur. Ona görə belə nalə çəkir:

Nərdə o türk nişanım, o qoç igid qəhrəmanım?
Yolunu pək gözlədim, yol ver ona, Yaradan!
Yel atına binsin də, gəlsin bəni qurtarsın.
Sevmədiyim şu xain başları həp qoparsın.
Şu sehirli tilsimi qırsın namus eşqinə,
Quruntulu bir kədər çökmüş Turan elinə.

Bu acı xəbər “Araz”ın vasitəsilə “Kür”ə, oradan da hər ikisinin səyi ilə coşğun dənizə çatdırılır. Coşğun dəniz eşitdiklərindən qəzəb-

lənərək ildırım kimi çaxır, onun kipriklərində şimşəklər oynasır və Turan ellərini saran dalğalar bütün əngəlləri aradan qaldırır. Sehrli divlərə yedikləri nə varsa qusdurulur.

Turan elində əmin-amanlıq bərpa ediləndən sonra dəniz ancaq dalğacıqlarla, ləpələrlə oynasır. Onun göbəyində zümrüd bir ada, adanın ortasında isə altun kərpicli bir köşk görünür. Şeir belə bir romantik sonluqla qurtarır:

Köşkün qarşı tərəfi qızıl alma bağıdır,
Ayaq bassa daş olur, hər kəs ora yağdır.
Qızıl alma bağında gözər dünya gözəli,
Gülər coşğun sevinclə türkün əlində əli.

Göründüyü kimi, şair Turan ellərinin simvolu olan dünya gözəlinin divlərin əlindən xilasının real yollarını tapa bilməyib, onun əlini türk oğlunun əlinə özünün romantik şair dünyasının vasitəsi, bu romantikanın sehrli gücü ilə rəmzi şəkildə verir. Özü də onlar “Qızıl alma bağında” qərar tuturlar. Çünki, qədim türk (Azərbaycan) inamına görə, Qızıl alma əbədiyaşarılıq, cavanlaşdırma simvoludur. Türk cütlüyü bu bağda qərar tutub ora sahib olmaqla əslində türk dünyasının və Türk nəslinin əbədiyaşarılığını təmin etmiş olur. Turan ellərinin işıqlı sabahı, türk gözəlinin azadlıq və istiqlaliliyyətinin romantik bədii əksi Abdulla Şaiqin şair-vətəndaş idealının bəşərliliyindən, nəhayətsizliyindən və nurlu sabaha, Türk dünyasının azadlıq və səadətində dərin və qəti inamdan güc alır. Bununla yanaşı, ictimai-bədii və poetik fikir vəziyyətdən çıxış yolunu daha çox reallıqda axtarırdı. “Həyat – sevməkdir” devizi (başlığı) altında yazdığı şerdə A.Şaiq böhranlı və pəjmürdə halında həyatın ilham pərisi ilə ülfət tapıb bu dünyaya daha möhkəm bağlanmağa özündə güc tapır. Bu həyat, hürriyyət pərisinə bağlanan aşiq yaşamağın, həyatın mənasını anlayaraq belə bir haqlı qənaətə gəlir ki:

Həyat – sevmək, pəriciyim, sənin üçün yaşamaq,
Gecə-gündüz çalışaraq, sənə qovuşmaq ancaq.
Bax, bu dadlı həqiqəti həp sən mənə anlatdın,
Acı, sönük həyatıma işıq saçdın, bal qatdın.
Sən sevdirdin o iyrənib çiyrendiyim həyatı,

Gözlərimdə sən şirinlətdin bu sisli kainatı,
Mənə yeni həyat verən, günəş verən sənsən, sən!
Sevmək – iştə yaşamaqdır, yaşamayır sevməyən!

Lakin az sonra, həyata sevgi ilə bağlanan şairin qəlbinin üstünü qalın və qara rəngli repressiya dumanının kabus kölgəsi tutur. A.Şaiq bu kabusu “Gəmirik” xislətli, zahiri də daxili kimi eybəcər şəkil almış “Xalq düşməninə” müraciətlə yazdığı şerlərdə ifşa etmişdir. Şair inanır ki, gec-tez bu nəhayətsiz işgəncə və qan böyük bir dövlət məşininin sükanını idarə etməkdə olan əyyaş və iblis təbiətli başsız “rəhbəri” dərin uçurumlara yuvarladacaqdır. Şair inanır ki, tezliklə “bu qürurlu boyun burulacaq və bu bulanıq sular durulacaqdır”. Çünki sərxoş sürücünün zamanın daşlı-kəsəkli, enişli-yoxuşlu, uçurum dərəli yollarında yorğun və arıq atları qəddarcasına qırmancladığı sınıq-salxaq arabası çox davam gətirə bilməz. Bu mövzuya həsr olunmuş şerlərdəki rəmzlərə diqqət yetirən professor Yaşar Qarayev belə bir qənaətə gəlir ki, “... gəmirik-suvari iki yorğun yabı qoşulmuş əski arabanı söyüş və qamçı gücünə çınqıllı-daşlı cığırqlarla irəliyə, məchul, naməlum uçurum mənzil başına səyirtməyə səy edir. Yabı – sürücü süjetdə örtülü ifadəsini tapan satirik “cəmiyyət-öndər” ideyası və obrazı şahə qalxan Rusiyanı gələcəyə aparan məşhur rus kəhər at üçlüyünə – “troyka”ya parodiya kimi düşünülmüşdür”.

Bütün məhrumiyyət və sarsıntı dolu çətinliklərə baxmayaraq, A.Şaiq uzun illər – 24 iyul 1959-cu ilədək şərəfli və səmərəli ömür sürdü. Xalqını həyat fırtınalarından uğurla keçirib mənzil başına çatdırmaq üçün şair, mütərcim, dramaturq, ədəbiyyatşünas alim və nasir kimi çalışdı. Bütün fəaliyyət və yaradıcılıq sahələrində əsl xalq müəllimi, xalq elçisi (və Ali Sovetin deputatı) kimi çalışdı. Ədib uşaqlar üçün yazdığı şer, təmsil, mənzum nağıl və pyeslərində, dərsliklərində, o cümlədən publisistik məqalə və memuarında olduğu kimi nəsr əsərlərində də millətinin, vətənin və vətən övladlarının işıqlı sabahı üçün çalışdı. Onun “Məktub çatmadı”, “Köç” əsərlərində, “İki müztərib, yaxud əzab və vicdan”dan real həyat həqiqətlərindən doğan yağılı, sentimental təsvir və təhkiyə üsulu hakimdirsə, “Oyunçu bağalar”, “Timsah ovu”, “Lovğa ovçu”, “Meşə gözetçisi” hekayələrində ətraf aləmin cazibədarlığı müqabilində oxucuda təbiətə məhəbbət və qayğı təbliğ olunur.

“Sözün qiyməti”, “Usta Bəxtiyar”, “Cümənin qəzəbi” folklor motivlərinə söykənir, xalq hikmətindən qidalanırsa, “Hitlerin yuxusu”nda faşizmin iç üzü, vəhşi təbiəti ifşa olunur. “Xasay”, “Vəzifə”, “Əsrimiz qəhrəmanları” və digər nəsr əsərlərində müəllim və cəmiyyət tərbiyə və gəncliyin taleyi problemləri diqqət mərkəzinə çəkilir.

Gənc nəslin tərbiyəsinə dünya malına hərislik müqabilində göstərilən etinasızlığın faciəli nəticələri “Əsrimizin qəhrəmanları”nın gənc obrazlarının (sakinlərinin) taleyi timsalında diqqətə çatdırılıb yangılı, sentimental bir qəlb ağrısı ilə həyəcan təbili çalınır.

A.Şaiqin “Araz” romanının qəhrəmanı sözün əsl mənasında, azadlıq və istiqlaliyyət mücahididir. Romanın qəhrəmanı Arazı onun qüvvətli bir həyat eşqi ilə aşıb-daşan Günəş adlı ömür-gün yoldaşı öz şəfqət və məhəbbət dolu nəvazişləri ilə canlandırır və gələcək mübarizələrə hazırlayır. Bütün bu romantik və rəmzi obrazlar “Araz”dan Turan ellərinə qədər şəfqət saçan (Günəş obrazının) Günəşin himayəsi altında qurulan bitkin bir süjet xətti ətrafında birləşir.

Ümumiyyətlə, Abdulla Şaiqin bədii irsi özünün alovlu vətəndaşlıq duyğusu, qanadlı və nikbin romantik vüsəti, işıqlı sabaha qəti inamı, soykökə möhkəm bağlılığı ilə milli və əxlaqi düşüncəmizə bu gün də işıq salır. Bu sənətin sirli, sehrli nuru hələ uzun müddət öz təravətini saxlayacaq.

Alxan Bayramoğlu

Hekayələr

MƏKTUB YETİŞMƏDİ

I

Qışın dondurucu bir günü idi. Soyuq qılınc kimi kəsirdi. Göylər matəmlilər kimi, qara çarşaba bürünmüş, dağlar, çöllər ağ kəfənlə örtülmüşdü. Küçələrdə koma-koma duran qarlar üzərində qarğalar qorxaq baxışlarla gəzinirdi. Qalın palto, isti paltar geyinmiş adamlar bəzəkli və isti mənzillərindən çıxıb piyada, ya arabalar içində rahat-rahət küçələrdən keçirdilər. Bu dondurucu qış, bu sərt soyuq onlar üçün əyləncədən başqa bir şey deyildi.

Dünyada bütün səfalət və fəlakət yalnız insanlığın yoxsul qisminə nəsib imiş!

Qurban Şeytanbazar ucunda məktub yazan həmsəhərlisi Molla Fərzəlinin yanında oturmuş, soyuqdan əlləri, üzü bozarmış, bir əli ilə köhnə və yırtıq paltarının açıq yaxasını tutaraq, o biri əli ilə də ayaqlarına buz kimi yapışan yırtıq çustunun pəlçığını təmizləyə-təmizləyə:

– Molla, mənə bir məktub yaz! Bilirsən ki, hər il sənə nə qədər xeyir verirəm. Vətəndən gəldiyim bir il olmaz, ancaq bununla sənə beş məktub yazdırıram, – dedi.

Molla Fərzəli soyuqdan donmuş əllərini ovuşdurdu. Əsnəyə-əsnəyə bir kağız parçasını dizi üstünə alaraq:

– Həmsəhəri, nə yazılacaq? – dedi.

Qurban Molla Fərzəliyə bir az da yaxınlaşdı. Gizli bir söz söyləyirmiş kimi fısıldayaraq:

– Molla, əvvəlcə məndən uşaqların anasına salam yaz, – dedi, – yaz ki, Anaxanımın, Məmişin gözlərindən mənim əvəzimdən öpsün, onlardan göz-qulaq olsun. Sonra yaz ki, mən də, şükür allaha, sağ və salamatam, Qulamrza ilə sizə on beş manat göndərdim. Bayram qabağı yenə göndərəcəyəm; uşaqlar korluq çəkməsinlər, özüm də yazın axır ayında gələcəyəm.

Molla Fərzəli qələmi mürəkkəbə batırıb yazmaq istədi. Mürəkkəb qatı olduğundan yazmadı. Molla ağzının suyundan bir damla mürəkkəbə damızdırıb qarışdırdıqdan sonra yazmağa başladı.

Qurban döşü açıq arxalığının və köynəyinin arasından görünən, soyuğun təsirindən dik-dik durmuş qıllarını arxalığının yaxalığı ilə örtüb, sümüklərinə qədər nüfuz edən soyuqdan yumaq kimi büzüşərək dedi:

– Molla əmi, yaman adamın quyusunda işləyirəm, quyu indi otuz sajdandan aşağı enib, nə qədər yalvarırıq: “Ay ağa, haqqımızı bir az artır, aşağı getmək çox çətindir, neftin, qazın iyindən nəfəs tutulur”, zalım oğlu razı olmur. “Əvvəlki şərtimizlə qazacaqsınız, yoxsa haqqınızı verməyəcəyəm” deyir. Molla, burada pul qazanmaq çox çətindir. Sənin peşən yaxşıdır. Gündə beş-on kağız, dörd-beş dua yazsan, bəsindir. Allah bərəkət versin. Daha nə istəyirsən?

Molla Fərzəli qələmi qələmdana qoydu, divarın deşiyindən iki barmağı arasında bir qədər torpaq alıb, məktubun üstünə tökərək quruda-quruda cavab verdi:

– Həmşəri, uzaqdan döyüş adama asan gəlir. Mənim sənətim bildiyin qədər də yüngül deyil. Qış-yaz küçə başında müştəri yolu gözləməkdən adamın gözlərinə qaranlıq çökür. Elə gün olur ki, bir nəfər də müştəri gəlmir. Qarnını ovuşdura-ovuşdura qalırsan.

Molla əbasına bərk sarındıqdan sonra məktubu Qurbana oxudu. Qurban molların ağzından çıxan kəlmələri yeyəcəkmiş kimi ağzını açmış, diqqətlə onu dinləyirdi. Sonra üzündə, gözlərində sevinc qığılcımları uçuşaraq:

– Molla, Qulamhüseynə də salam yaz, – dedi, – yaz ki, mən gəlincə uşaqlardan göz-qulaq olsun, yazsın görüm bizim qızıl inək dururmu? Kor yabını satıb, ya yox? Bir də yaz ki, gələndə Anaxanıma güllü-güllü dəsmal, Məmişə də qırmızı köynək gətirəcəyəm.

Molla Fərzəli məktubu yazıb bitirdikdən sonra büküb zərfə qoydu və üzünü Qurbana tutub:

– Həmşəri, zərfin üzünə kimin adına olacaq? – deyə soruşdu. Qurban əli ilə boynunu ovuşdura-ovuşdura:

– Hə, molla, yaz ki, Qurbanın uşaqlarının anasına yetişəcək.

Molla zərfin üzünü yazıb Qurbana uzatdı.

Qurban məktubu alıb sevincək iki əli arasında diqqətlə baxdıqdan sonra qoynuna qoymaq istədi. Məktub əlindən yerə düşdü. Məktubu tez götürdü. O yan-bu yanını təmizləyib yenidən qoynuna qoydu. Kəsəsinə çıxarıb, iki şahı molların ovcuna sıxaraq: “Al, həmşəri! Bayram qabağı gənə məktub yazdıracağam, məndən sənə çox xeyir çatacaq”, – deyib qalxdı.

Qurban əli ilə qoynundakı məktubu bərk tutaraq yeriyirdi. O indi həmişəhərlisi Qulamrzanın mənzilinə gedib, həm məktubu ona vermək, həm də dilcavabı bir-iki söz sifariş etmək istəyirdi. Yolda yeriyərkən düşünürdü: “Əcəb bəxtəvər adamdır, indi gedib balalarını görəcək, külfətinə, elinə, obasına qovuşacaqdır. Ox... bir-iki ay sonra oralar nə gözəl olacaq. Çöllər, dağlar yamyaşıl olacaq, çiçəklər açacaq, ağaclar yarpaqlanacaq, ilk baharın elçiləri olan qaranquş, sığırcın və leylək sürü-sürü dönüb, yuvalarını tikəcək, səhər və axşam şirin-şirin nəğmələrlə ruhları, ürəkləri oxşayacaqlar. Hər yerdə əkin və bostan işləri başlanacaq, balıqçılar çaylardan və göllərdən balıq ovlayacaq. Ah mənə bu gözəlliklərə, ev-əşiyimə, uşaqlarıma həsrət qoyan kasıblıq!”. Bu kədərli düşüncə Qurbanın vücudunun hər sahəsinə sürətlə yayılaraq, bütün bədənini titrətdi. Daxilində əzici bir sızıltı duydu. Qəlbi sanki bir an dayandı. Artıq dizlərində taqət, vücudunda qüvvət qalmamışdı. O, ayaqları altında xışıldayan qarın üzərinə birdən-birə üzüquyulu düşdü; ölgün və üzgün halda başını qaldırdı. Qabağında izdihamı yarıb keçən arabaları, isti paltarlı, şən sifətli insanları, o qaynar həyat sahəsinə qəzəbli nəzərlərlə süzdü, biixtiyar soyuq dodaqlarından bütün iztirab və kədərlərinə tərcüman olan “of” uçdu, özünü doğruldaraq düşdüyü yerdən qalxdı. Tez əlini qoynuna soxdu və məktubu yanıq ürəyi üzərinə sıxaraq yeridi. Bir az sonra Qulamrzanın mənzilinə yetişdi. Qapı bağlı idi, məyus və dalğın halda geri döndü, qarışqa kimi qaynaşan işçilər içində sərsəri kimi dolaşarkən, həmişəhərlisi Səftəri gördü. Ona yaxınlaşaraq əhval soruşdu. Məlum oldu ki, Qulamrza şəhərə getmişdir. Qurban Səftərə yalvardı ki: “Qulamrza qayıdanda mənim gəldiyimi ona de, tapşır ki, mənə görməmiş getməsin, amanatım da, dilcavabı sifarişim də var”.

Bunu deyib Qurban mənzilinə qayıtdı.

II

– Namərdlər, alçaqlar, nə qədər ki, quyu dərinləşməmişdi, mən baş idim, onlar quyruq. Hər tərəfə dönsəm, onlar da o səmtə sürünürdülər. İndi ki, quyu dərinləşib, mənə baş olmaq istəyirlər. “Quyu dərinləşib, ölüm ayağı var. Daha nə bilim nə... nə” – deyə hər gün təzə şərt qoyurlar. Tfu sizin kimi namərd adamlara! Sizə qırmanc lazımdır, qırmanc!

Tanrıverdi və Səfər çəkdikləri torpağı boşaldıb yenidən quyuya buraxdıqdan sonra Tanrıverdi:

– Ay ağa, – dedi, – bilirsən ki, quyunun indi çətin vaxtıdır, əjdaha kimi ağzını açıb qurban istəyir. İnsaf da yaxşı şeydir. Axı...

Səfər Tanrıverdinin sözünü kəsdi, göz işlədikcə sıra ilə düzülən neft buruqlarına əli ilə işarə eləyərək əlavə etdi:

– Bax, bu yerlərin hər guşəsinə ayaq bassan, hər ovuc torpağına qazma vursan, işçi sümüyü görərsən, işçi fəryadı eşidərsən. Bu uca evlərdə, isti ocaqlarda naz-nemət içində yaşayan...

Hacı Qulu Səfərin sözünü kəsib, ayaqlarını yerə cırparaq, bağıra-bağıra:

– Canınız çıxsın, – dedi, – pul qazanmaq asandır? Siz canınızdan keçirsiniz, biz də ətək-ətək pulumuzdan.

– Səfər! Səfər! Qurban ipi tərpedir.

Səfər və Tanrıverdi tez quyunun ağzına yüyürdülər, başlarını aşağı dikərək baxırkən, quyu içində partlayan qazın gurultusundan diksinib çəkildilər. Hər ikisi həyəcanlı bir səslə:

– Allah özü bağışlasın. Qurban da belə getdi, – deyə fəryad qopardılar.

Hacı Qulu bir şey eşitmirmiş kimi, qorxa-qorxa quyunun ağzına gəldi və ehtiyatla quyunun yanına uzanıb diqqətlə baxdı. birdən-birə gözlərində, üzündə daşqın bir sevinc qıgılcımları, dodaqlarında məmnuniyyəti andıran bir təbəssüm olduğu halda uca səslə:

– Çəşmənin başı açıldı, yavaş-yavaş neft qaynayır – dedi.

Tanrıverdi soyuq və laqeyd bir tövrlə:

– Hacı, Qurbanın meyiti quyuda qalacaq? – deyə soruşdu.

Bu sözdən Hacı Qulu şirin yuxudan oyanmış kimi oldu. Göz qa-paqları iri-iri açıldı. Kisəsindən iki iyirmi beşlik çıxarıb:

– Kim bu işi görsə, bu əlli manat onundur – dedi.

Tanrıverdi quyuya yaxınlaşdı və neftin qaynayıb qalxdığını görüncə:

– Yazıq Qurban, sən qəbrini öz əlinlə qazdın – dedi.

Hacı əlli manatı onlara verib dedi:

– Əlli manat sizin olsun, bölüşün, ancaq bu işi ağzınızdan qaçırmayın.

Səfər soruşdu:

– Ağa, bəs paltarı nə olacaq?

Hacı əlini onun çiyninə qoyaraq, yağlı bir dil ilə:

– Onu da buralarda bir yer qazıb basdırın – dedi.

Səfərlə Tanrıverdi Qurbanın paltarını yığışdırıb götürərkən, arasından yerə bir məktub düşdü. Məktubun üzərində: “Bu məktub Qurbanın uşaqlarının anasına yetişəcək” cümləsi yazılmışdı.

Səfərlə Tanrıverdi bir müddət məktubu acı nəzərlə süzərək: “Yazıq Qurban, məktub yetişmədi” – deyə inlədilər.

1908

KÖÇ

Mayın gözəl bir səhəri idi. Dan yeri yenicə ağarmağa başlamışdı.

Yatağında yatırdım. Birdən-birə anamın yavaşca: “Oğlum, qalx, yaylağa gedirik” deməsindən gözlərimi açdım. Anam başımı əlləri içinə alaraq bir də: “Qalx oğlum! səndən başqa hamı hazırdır, arabamız da gəlib” – dedi.

Dərhal dim-dik qalxdım. Paltarımı geydim. Əl-üzümü yudum. Bir fincan çay içər-içməz pilləkənləri gup-gup başı aşağı endim. Öküz arabası qapımızın ağzında durur, arabacı Salman kişi də şeyləri üsul-luca arabaya yerləşdirirdi.

Artıq, hərəkət edəcəyik. Sevinirəm... Ailəmizin hamısı aşağıda idi. Hətta Mərmər adlı ağ pişiyimi, sarı, iri tüklü toyuğumu cücələri ilə bərabər bir səbət içində götürmüşdük. Necə sevinməyim?! Hamımız arabaya doluşduq. Salman kişi də arabanın boynuna oturdu: “Həm... Ho!” edib əlindəki uzun qırmancını havada bir neçə kərə şaqqıldatdı. Araba hərəkət etməyə başladı.

Atam da ata minib, yanımda gəlirdi. Artıq şəhərin iri, geniş küçələri ilə gedirik. Hər zaman gözümüzün alışdığı geniş küçələr, böyük evlər, iri şüşəli mağazalar...

Araba şəhərdən çıxarkən günəş yenicə çırtır, şərqi bürüyən qırmızılıqdan üfüqlərdəki dağ silsiləsi kimi görünən buludlar əlvən rənglərə boyanırdı.

Şəhərin tozlu, gurultulu küçələrindən, isti havasından get-gedə uzaqlaşırıq.

Arabamız iki tərəfi ağac, əkin və bostanla bəzənmiş bir yolla gedirdi.

Azərbaycan!.. Doğma vətənimin gözəl təbiəti vardır. Səhərlərə məxsus olan nəsimdən arabir yarpaqlar qımıldanır, tarlalara, təpələrə, çöllərə xalı kimi döşənmiş lətif, yumşaq otlar, çiçəklər dəniz kimi dalğalanır, yaşıl yarpaqlar arasına sığınmış quşcuğazlar səs-səse verib ötüşürdü. Göz işlədikcə açıqlıq, yaşıllıq, dərəlik, təpəlik, irəlilədikcə qarşımızda bir-birindən daha gözəl təbiət, daha canlı lövhələr açılır. İri, kələ-kötür, ətəkləri qaratikan kolları ilə döşənmiş dağlar arasından

yuxarı qalxdıqca təbiət və hava bütün başqalaşır, insan ürək dolusu nəfəs alır.

Yumşaq otların, əlvan çiçəklərin, dağ nanələrinin gözəl qoxusundan insan bihuş olurdu.

Dağların ardı-arası kəsilmir, zəncir kimi bir-birinə hörülmüş, bir-birini qucaqlamış kimi durur. Qocaman bir dağın təpəsinə qaxdıq. Qarşımıza daha böyük bir dağ çıxdı. bu dağı da aşdıq; çiçəklər səltənəti kimi bir açıqlığa çıxdıq. Bu yer qalın, sıx meşəlik, çılpaq qayalıq, uçurumlu dərələrlə qucaqlaşmışdı. Uzaqda bir təpə ətəyində beş-on alaşıqdan ibarət bir oba görünürdü. Artıq yetişmişdik. Sevincimdən atılıb düşürdüm.

Yaxınlaşınca bizi ən əvvəl bir çoban köpəyi qarşıladı. İt qara ağzını açıb hürür və üstümüzə atılırdı.

OBA

Obaya yaxınlaşınca uşaqlar, bir neçə yaşlı qadın və kişi qarşımıza çıxdı. Qoca hamısından əvvəl irəliləyib, salam verdi. Sallaq iri dodaqlarında, yanları cizgilərlə örtülmüş kiçik gözlərində, sümükləri qalxıq, ətli, qırmızı üzündə bir təbəssüm vardı. O, yumru başlı çomağına söykənərək:

– Sizi dünən gözləyirdik, xoş gəldiniz! – dedi.

Atam:

– Sağ ol, Kərim baba, dünən olmasın, bu gün olsun, – deyə cavab verdi.

Bu aralıq, qadınlar da yetişib arabamızı araya aldılar, anamla görüşdülər. Atam gülə-gülə:

– Ay Kərim baba, Ayrım qızı ilə necə keçinirsən? – deyə soruşdu.

Kərim baba iri, sallaq dodaqlarını geniş açaraq, gözlərini daha da qıydı.

– Ağzında “Ayrım qızı” deyirsən, necə keçinəcəyik, itlə pişik kimi.

Atam yaşlı adamlarla əylənməyi çox sevərdi.

Qırx beş, əlli yaşında, qısa boylu, sağlam və ağzı yaşmaqlı bir qadın yaxınlaşıb, atama salam verdi. Atam onunla rəsmi görüşdükdən sonra gülə-gülə dedi:

– Ayrım qızı, bax, yetişər-yetişməz, Kərim baba səndən şikayət edir.

Ayrım qızı kiçik və yanları ətli gözləri ilə gülümsəyərək:

– Qoy istədiyi qədər şikayət etsin, nənəmiz Həvvə Adəmi cənnətdən çıxardığı üçün kişilər bizimlə heç bir zaman barışmayacaqlar – dedi.

ALAÇIĞIMIZ

Arabamız bir alaçıqın ağzında durdu. Yerə endik. Bizi keçədən qayrılmış bir alaçığa gətirdilər. Bir anda kənd qadınları və uşaqları ət-rafımızı aldılar.

Qadınlar anamla öpüşür, danışır, gülüşürdülər. Uşaqlar isə inci kimi düzülmüş ağ dişlərini göstərərək, mənimlə danışmaq oynamaq istədiklərini anladırdılar. Mən isə utancaq bir uşaq olduğumdan anamın yanında büzüşüb durur, arabir onların təbəssümlərində iştirak edirmiş kimi görünürdüm. Atam da alaçıqın böyründə Kərim baba ilə köhnə bir palazın üstündə oturub, söhbət edirdi. O gün hava çox isti idi.

Günəş yandırırdı. Bir tərəfdən, alaçıq içinə doluşmuş bu qədər adamın nəfəsi, o biri tərəfdən, alaçıq keçələrinin başcatladan havasından nəfəs almaq mümkün deyildi. Yaxşı ki, bu hal çox sürmədi. Bayırdan Kərim babanın: “Qonaqları çox incitməyin, yoldan gəliblər, qoyun bir az rahat olsunlar” deməsi ilə adamlar yavaş-yavaş çəkilməyə başladılar. Bir azdan sonra kəsib bir süfrə açıldı; yeyib qalxandan sonra atam Kərim babanı səslədi:

– Ay Kərim, bizim alaçıq üçün çubuq hazırlamısanmı?

Kərim baba soyuq bir halda:

– Bilmirəm bu oxumuşların səbri nə üçün az olur? Gəldiyiniz in-didir, nə xəbər? – dedi.

Atam:

– Vaxt keçir, hər halda alaçıq hazır olmalıdır – dedi.

Kərim baba:

– Nəyinə görə, axşama qədər sən alaçıqını məndən istə, mənim əlimdə o nə çətin işdir?! Hələ ağacları dünən qırıb hazırlamışam – cavabını verdi.

Ayrım qızı:

– Çox öyünmə, dünən zor-güc ağacları mən kəsdirdim; sənə qalsa idi, kim bilir, indi də hazır olmayacaqdı.

O bu sözləri elə bir tərzdə dedi ki, hamı güldü. Atam Kərim baba ilə alaçıq qurmağa getdi. Alaçığımız obadan bir az uzaq, atamın bəyəndiyi axar-baxarlı, gözəl bir yerdə quruldu. Bir saat sonra alaçığımıza köçdük.

MƏŞĞƏLƏLƏRİM

Yavaş-yavaş oba uşaqlarına alışdım. Hər gün çayımı içər-içməz alaçıqdan çıxardım. Uşaqları tapıb çiyələk, göbələk toplamağa, ya dərə-də balıq tutmağa gedərdik. Bu dərə başdan-başa su qaynağı idi. Hər ağacın, hər daşın dibindən su sızırdı. Daşların, ağacların dibini qazar, ətrafına çay daşları yığıb, bulaq qayırırdıq. Hər birimiz tapdığımız bulağa öz adımızı verərdik. Elə gün olurdu ki, səhərdən axşamadək o dərədə yalnız gəzərdim. Gözəl çiçəklərdən, bulaqlardan, yaşıllıqlardan doymaz, ayrılmazdım. Arabir də meşədə quş yuvası axtarmağa gedərdik.

Mənim quş balasına olan məhəbbətimi oxuculara qələmlə anlada bilməyəcəyəm. Bu kiçik, məsum heyvanları dəlicəsinə sevərdim. bir quş balası tapdıqda o qədər sevinərdim ki, dünyalara sığmazdım. Anam, atam: “Oğul, bu heyvanları əsir etmə, burax, yazıqdırlar” – deyə nə qədər ısrar edərdilərsə də, ağlayıb, yalvarıb onları zor-güc razı edərdim. Bu quş balalarını fındıq çubuqlarından qayırdığım bir qəfəs içində bəsləyərdim.

Şəhərdən gətirdiyim toyuğumun cücələri böyümüş, tüklənmiş, xoruzu, fərəsi belli olmuşdu. Kiçik bacımla hər birimiz bir xoruz və bir fərə seçmişdik.

Çadırımızın dörd bir yanı açıqlıq, çalılıq¹ olduğundan toyuq cücələri ilə o açıqlıqda gəzişir, qurd-quş, çəyirtkə tutub yeyir və çalılıarın altında eşələnirdi. Ovcumu dənələ doldurub “dü-dü-dü!” – deyə səslədiyim zaman görməliydiniz, hər yerdə olsalar, qala üzərinə yürüş edən qalib bir ordu kimi uçaraq, qoşaraq ətrafımı alırdılar.

Mən onları aldadırmışam kimi əlimi arxamda gizlədərdim. Hamısı boyunlarını bükərək, gözlərini aşağıdan-yuxarıya üzümə dikib ba-

¹ Çalı – kol-kos

xardı. Bilsəniz. o məsum baxışlar qəlbimə nə qədər toxunardı! Biixtiyar ovcumdakı dəni yerə səpərdim. Cücələr bir-birini döşləyərək, dimdikləyərək səpdiyim dəni dənlədilər.

Alaçığımızın böyründə bunlara kiçik bir hin qayırmışdım; tülkü, çaqqal qorxusundan hinin ağzını gecələr böyük bir daşla örtürdüm. Günlərimin çoxunu bu heyvanlarla keçirərdim.

SƏHƏRLƏRİM, AXŞAMLARIM

Bu yerlərin səhərləri, axşamları mənə hər şeyi unuttururdu. Axşamlar qoyun-quzu mələşə-mələşə obaya dönərkən, səsdən qulaq tutulurdu. Xüsusən yavaş-yavaş nəfəs alan səhərlərin, axşamların qanadları ucundan yayılan sərinlik, dağ çiçəklərinin, cökə ağaclarının rəyihəsi, qoruqlarda, tarlalarda biçilmiş təzə otların gözəl ətri, meşənin axşamlara, səhərlərə məxsus rütubət qoxusu, bulaqların şırıltısı, quşların ötüşməsi, quzuların mələşməsi, itlərin hürüşməsi bir-birinə qarışaraq, obaya başqa bir rəng, başqa bir şəkil verirdi. Bir saat əvvəl səssizlikdən ölgün kimi görünən təbiət birdən-birə canlanırdı. Hər şeydə bir yenilik, bir tərəvət görünürdü. Bundan böyük məşğələ nə ola bilərdi? Dəyənəyi əlimə alıb, obaya gedərdim. Analarını əmməsinlər deyə quzuları, oğlaqları bir ağıla doldururdular. Mən kənd uşaqları ilə o şux quzularla doyunca oynar, onlarla bərabər atılıb düşərdim.

Qoyunlar sağılıb qurtardıqdan sonra ağılın ağzını açarkən, ana-bala mələşə-mələşə qaçaraq bir-birinə qarışırdı. Həsərtlərinə qovuşmuş heyvancıgazlar ayaqlarını bükərək, quyruqlarını oynada-oynada analarını əmərdilər.

Obanı yenə də həzin bir sükut almış, yalnız ara-sıra çobanların səsi, itlərin hürüşməsi, uşaqların bağirtısı eşidilirdi. Bu kiçik heyvanları sevdiyim kimi, çobanlarını da sevər, çox vaxtımı da onlarla keçirərdim. Onların sadə və sərbəst sandığım məişəti xoşuma gəlirdi. Hətta o bəxtiyar bildiyim insanlara qibtə edərək, “bu açıq, geniş obalarda, bu gözəl təpələrdə, yaşıl yamaclarda çoban olmaq pisdirmi?” deyərdim. Mən də kiçik çomağımı alıb, çox zaman onlarla bərabər gedərdim. Qoyunları yamaca yayıb bir təpədə oturardıq. Çobanlar tütək çalar, həzin mahnı oxuyar, keçmiş günlərdən və gələcəkdən dadlı-dadlı söhbət edərdilər.

Oxunan mahnılarda həm ələm vardı, həm də nəşə. Lakin bu sirri anlamaq üçün mən hələ kiçik idim...

Oruc adlı bir çoban gözəl tütək çalardı. O tütək çalırkən qoyunlar iştahla otlar, arabir qulaqlarını qırparaq, o səsi dinlərdilər. Hətta Dəmir adlı qıllı, boz köpək də qulaqlarını sallayaraq iri, tüklü quyruğunu yerə cırpa-cırpa başını Orucun ayaqları üstünə qoyub, gözlərini tütəkdən ayırmaz və ara-sıra həzin bir səslə zingildərdi. O çalğıdan, o gözəl səsdən bu heyvan da həzz aldığı bəşəri bəşəriyyətlə anladardı. Gözəl səsin, gözəl çalğının heyvanlara nə qədər böyük təsiri olduğunu gözümlə gördüm: obanın şərq tərəfində Novçalı adlı bulaq var idi. Günortaçağı çobanlar sürünü ora aparırdılar. Bir gün sürünü o bulağa sürürkən Oruc təpə başından yoldaşı İlyasa:

– Ay İlyas! Ay İlyas! Bu tütəklə sürünü geri döndərimmi? – dedi.

İlyas cavab verdi:

– Döndərə bilməzsən!

Oruc tütəyi çalmağa başladı. Qoyunlara sanki gizli bir qüvvə “dur” əmrini verdi. Hamısı bir şeydən hürkmüş kimi durdu. Qulaqlarını qırparaq, birdən-birə döndülər, quyruqlarını ata-ata, mələşə-mələşə tərəkəni baş yuxarı dırmandılar. Oruc məğrur bir tövrlə:

– Hə, döndərimmi? – deyər çomağı qapıb tərəkəndən sürünü dərəcəyə sürdü.

KƏRİM BABA

Günlərimin bir qismini də Kərim baba ilə keçirirdim. Kərim baba altmış yaşlarında, qısa boylu, köksü və kürəkləri enli bir qoca idi. Gözünün yanları iri cizgilərlə örtülmüş və kiçilmişdisə də, yenə parlaq idi. Söz söylədiyi zaman daima kiçik gözləri, qalın və iri dodaqları güldürdü. Onun keçirmiş olduğu uzun bir tarixi hər zaman gözlərində oxumaq olurdu. Yaşlı olduğu halda daima açıq, geniş çöllərdə yaşamış bu adamın üzü ətli, yanaqları qıpqırmızı, canı sapsağlam idi. Bu adamın hərəkətindən və simasından gəncliyində çox igid və qoçaq olduğu anlaşıldı. İndi belə, fikri-zikri daima ovda və şikarda idi.

Atasından qalma köhnə tufəngi var idi. Bu tufəngin lüləsi kiçik bir top lüləsi qədər idi. Onu hər zaman özü ilə gəzdirər və bir an yanından ayırmazdı, hər gün silər, təmizlər və arabir dərəcənin içinə enərək,

bir yeri nişan alardı. Nişanladığını vurduqda, bütün arzularına qovuşmuş bəxtiyar bir uşaq kimi sevincindən atılıb düşərdi. Tüfəngin bir top qədər şiddətli səsindən xoşlanmayan Ayrım qızı arabir Kərim babaya istehza ilə: “Ayıbını yer ortsün, sən heç bildiyindən əl çəkmə! Yaxşı ki, dədən Qafar sənə bu qırıq tüfəngi qoyub gedibdir” – deyirkən Kərim baba məğrur bir tövrlə:

– İgid atadan igid oğula bir tüfəng, bir də at qalar – cavabını verərdi.

Kərim baba inəkləri cüzi aylıqla güdərdi. Özünün də iki inəyi, dörd-beş qoyunu var idi. Hər gün inəkləri bir yamaca yayıb obaya qaydardı. Bu işdə ona bəzən kiçik oğlu Vəli də kömək edərdi. Oğul-uşaq zoğal, fındıq, moruq dərməyə gedərkən Kərim baba da sıradan qalmazdı. O da onların içində olmalı idi. Kərim babanın inəkləri özbaşına buraxması sahiblərinin xoşuna gəlməzdi; lakin o bunlara heç əhəmiyyət verməyib nəşəsini pozmaz, tütək çalar, sümsü qayırar, hələ bayatı şikəstəsi də ağzından düşməzdi.

AYRIM QIZI

Ayrım qızı qısa boylu, kök bir qadın idi. Kiçik qumral gözləri, ay kimi yuvarlaq üzü var idi. Bu çalışqan, namuslu qadının üzündə kişilərə məxsus bir heybət vardı. Hələ gurlayan səsini hər kəs eşitsə idi, onun bir kişi olduğuna inanardı. Gündüzləri bir yandan bizim evdə çalışıb-çapalayar, bir yandan da öz evinin işlərini görərdi. Meşədən şələ-şələ odun daşıyar, sac asar, çörək bişirər, özgələrinin inəklərini, qoyunlarını sağar, nehrə çalxayar və yorulmaq nə olduğunu bilməzdi.

Bu vaxta qədər kimsə Ayrım qızından “yoruldum” sözünü eşitməmişdi. Həyat onu belə öyrətmişdi. Onun əsil adı Fatı idi. Atası “ayrım” olduğundan hamı onu “Ayrım qızı” çağırırdı.

Bu iki adamın təbiəti bir-birinə əsla uymurdu. Onun üçün Ayrım qızı bir yandan Kərim babanın uşaqcasına işlərindən, qəribə hərəkətlərindən darılar, o biri tərəfdən də naxır sahiblərinin töhmət və məzəmmətlərini izzəti-nəfsinə sığışdıra bilmədiyindən Kərim babanın arxasınca hər gün söylənərdi. Kərim baba heç bir şeyə əhəmiyyət vermədiyi kimi, buna da əsla əhəmiyyət verməyib nəşəsindən, kefindən qalmazdı.

Bir gün qadınlarla uşaqlar moruq və çiyələk yığmağa getmişdi. Kərim baba sıradan heç qalarmı?! Ayrım qızı Kərim babanın da getdiyini, naxırın başsız qaldığını bilmiş, naxır sahiblərinin acı töhmətini eşitməmək, həm də Kərim babaya acı dərs vermək qəsdilə yumru başlı, iri çomağı götürüb özünü naxıra yetirmişdi. Axşamçağı naxırı obaya doğru sürərkən hamı ona tamaşaya çıxdı.

Hətta Kərim baba da bu tamaşadan qalmadı, uzaqdan laqeyd baxışlarla arvadını seyr etdi. Ayrım qızı əsla tövrünü dəyişməyərək əlində çomaq o inəyin, bu öküzün arxasınca bağıra-bağıra qaçırdı.

Kəndlilərdən biri gülə-gülə Kərim babaya:

– Ay Kərim, a Kərim! Buna Ayrım qızı deyirlər, adamdan belə hayıf alarlar, bu pəhləvan arvad kişidən artıqdır – dedi.

Bu sözün Kərim babaya bir milçək vızıltısı qədər təsiri olmadı, gurlayan səsi ilə:

– Mənim kimi kişinin elə də arvadı olar – deyə cavab verdi.

İKİ PƏHLƏVAN

Sular qaralmağa, günəş yavaş-yavaş meşəli dağların arxasına çəkilməyə başlamışdı. Alaçıqın bir tərəfində palaz döşəyib, çay içirdik. Kərim baba da palazın ucunda Ayrım qızı ilə yan-yanə oturmuşdu. Hər ikisi keçmiş igidliliklərindən danışır, öyünməyə və hər biri özünü bəyəndirməyə çalışırdı.

Ayrım qızı Kərim babanı qızışdırmaq fikri ilə əlini onun çiyəninə vuraraq deyirdi:

– Bunu görürsüz, aylarca üzünü görməzdim. İş nə idi: Boşboğazlıq, o qapı-bu qapıda veyl-veyl gəzməkdən başqa əlindən bir iş gəlməzdi, evə gələndə bizə qan qusdurardı. Bir igidliyi, qoçaqlığı olsaydı... Meşədən bir şələ demirəm. bir qucaq odun da gətirməzdi. Odun gətirməyə getsə görərsən beş-on çırpını arxasına alır: “Ayrım qızı, Ayrım qızı! Bunu hara töküm?” – deyə bar-bar bağırırdı; elə bil ki, mənə baş gətirib. Bu gün meşədən gətirdiyim bu dağ kimi şələni görürsüz ki? Belə şələ gətirsə, kişi deyərəm. Onun hünəri nədir?

Ayrım qızı söylədiyi sözlərdən məğrur bir vəziyyət aldı. Gurlayan səsi ilə Kərim babaya:

– Rəhim ağanın qapısında nehrə çalxaladığımız yadındadır? – dedi.

Kərim baba sükutla başını tərpətdi. Ayrım qızı üstün gəldiyini hiss edərək, özünü doğrultdu, şən və açıq bir sifətlə sözə başladı:

– İkimiz də cavan idik. Rəhim ağanın qapısında qulluq edirdik, bu çoban idi, mən də ağanın inəklərini sağır, yağ-pendirini tuturdum. Qapıda bundan başqa dörd-beş çoban da var idi. Hamısı yeniyetmə, bığburma oğlanlar idi. Bir gün nehrə çalxalayırdım. Zəhra xanım da alaçıqın ağzında durub baxırdı. Canınız üçün, çobanların hamısını yordum. Bax, bunun özünü elə yordum ki. düşdüyü yerdə qaldı. Zəhra xanım əllərini bir-birinə vurub qaqqıldadı:

– Ay Kərim, çox öyünmə, Ayrım qızı dörd-beş kişiyyə dov gəldi – dedi.

Ayrım qızı bu sözləri söylərkən Kərim baba yetim uşaq kimi başını köksünə dikərək, həzin-həzin dinləyirdi. Ayrım qızının belə öyünməsi, Kərim babanın sükutla büzülüb durması birdən-birə bayaqdan Ayrım qızına qulaq asanların qəhqəhəsinə səbəb oldu. Bu qəhqəhədən Kərim baba özünü bir qədər doğrultdu.

– Eh! Adam qocalanda belə sözləri çox eşidər; mən əgər yazı-pozu bilsəydim göstərdiyim igidlikləri bir-bir yazar, böyük kitab bağlardım. İnsan özünü öyməkdən nə çıxar. Arvad nədir ki, onun igidliyi nə olsun. Hay! Hay! beş-on qoyun sağıb, nehrə çalxayıb, yağ-pendir tutub, dili ağzına sığmır. İndi mən deyim, sən qulaq as!

PƏLƏNG OVU

Kərim baba söhbətinə belə başladı:

– Bizim Borçalı meşələrində pələng olmadığını bilirsiniz; ancaq qabaq zamanlarda varmış. Qırx-əlli il bundan əvvəl kəndin yaxınlığında bir pələng görünmüşdü. Onun qorxusundan meşəyə heç kəs getmirdi. Bir gün eşitdim ki, kəndin yaxınlığında pələng üç inək parçalayıbdır; aqlım başımdan çıxdı. Tüfəngimi götürüb getdim. Kəndlə pələngin arası beş ağac olardı. Dərəni aşdım. Aşağı uzanan daşlı-qaya-lı bir dağ ətəyi ilə meşənin içərisinə gedirdim. Günün bu zamanı idi; günəş saralmağa, sular qaralmağa başlamışdı. Pələngi gözdən qaçırmamaq üçün yan-yörəmə baxırdım. Bir də nə gördüm?! Uzaqda iki göz məşəl kimi yanır. Baxdı, pələng idi; o da məni görmüşdü, pəncəsi ilə acıqlı-acıqlı yeri eşir, cırmaqlayırdı.

Bir az da getmişdim ki, birdən-birə pələng yerindən atılıb, bağıra-bağıra üstümə gəldi. Bir daşa söykənib, tufəngimi ona tərəf yönəltdim. Pələngin bir nəcib xasiyyəti var: hücumə başladığı yerdən üç dəfə ovun üstünə atılar. Bu üç dəfənin heç birində ovlaya bilməsə, kəsüb gedər. Qalxdığı yerdən iki dəfə üstümə atıldı, üçüncü dəfə az qaldı üstümə düşsün. Tufəngimi dikəltdim, havada üstümə gəlirkən, qolları arasından nişan aldım. Pələngdən elə bir bağırta qopdu ki, səşindən dağ-daş titrədi. Gözlərim qaraldı, tüklərim ürpərdi. Elə bil ağaclar, daşlar bir pələng sürüsü olub, üstümə gəlirdi. O iki-üç addım məndən aralı bir qaratikan kolu yanında yıxılıb nərildəyirdi. İki dəqiqədən sonra canını təşlim etdi. Yaxınlaşdım. O igid heyvanı öldürdüyümə peşman oldum, ürəyim kövrəldi, gözlərim yaşardı. Tufəngimi bir tərəfə atıb, qabağında diz çökdüm. Başını qollarım arasına alıb, üzündən-gözündən öpdüm.

Pələngin dərisini soyub evə qayıdandan sonra qonşular başıma yığıldılar. Dedim ki, Borçalı torpağında bir igid var idi, o da bu gündən yaşamır. Bundan sonra Borçalı torpağı igid üzü görməyəcək.

Bir saat əvvəl sakit və dalğın halda bir yerdə büzülüb duran bu qoca artıq nəzərimizdə böyümüşdü. Hamımız başdan-ayağa hekayəyə qulaq kəsilərək onu dinləyirdik.

KƏRİM BABANIN ATASI

Kərim baba söhbətdən doymur, hadisəni hadisəyə, xatirəni xatirəyə calayırdı.

– Mənim atam da gözəl ovçu idi. Nağıl edirdi ki, bir gün maral ovuna çıxmışdım. Dərədə kök bir buğa ovladım. Çəsmə başında kabab bişirib yedikdən sonra, uzanıb yatmışdım. Bir də gözlərimi açanda nə gördüm? Dörd bir yanıma duman elə bürüyüb ki, bir addım da qabaq görünmür. O gün evə qayıtmaqdan ümidimi üzdüm. Axşam olduğunu havadan bilmişdim. Kim bilir nə qədər yatmışam; nə edəcəyimi bil-mirdim. Düşündüm-düşündüm, axırda gecəni bir qaya altında keçirmək üçün yavaş-yavaş dağa dırmaşdım. Elə uçurum, sıldırım qayalıq yerlərdən keçirdim ki, ayağımın altından bir daş uça idi, bir baş dərəyə yuvarlanıb, parça-parça olacaqdım. Həm də qaranlıq, göz-gözü görmürdü. Qabağıma bir mağara çıxdı. Durdum, mağaranın ağzından

içəri baxdım. Bir şey görmədim, çarəsiz mağaraya girdim, az sonra yuxuya getdim. Bir də ağır xorultudan gözlərimi açdım “ – Bu nədir? Məndən başqa burada adam mı var?” – dedim. Dim-dik oturub yan-yörəmi yoxlarkən, əlimə bir heyvan quyruğu toxundu: bu bir pələng quyruğu idi. Mən mağaraya sığındığım zaman o, oyaq imiş. Çünki yatmış olsaydı xorultusunu eşidərdim. Bu igid heyvanın məni bir qonaq kimi mağarasına qəbul etdiyinə şübhəm qalmadı. Özümü itirdim. Ancaq qorxmurdum: çünki bu heyvanın cəmərdliyinə əmin idim. Gecəni pələnglə bir yerdə keçirdim. Səhər dan yeri ağaranda mağaradan çıxıb, dünən maral ovladığım yerə gəldim. Maralın bir budunu mağaranın ağzına gətirib, yavaşca içəri itələdim. O gün yenə ovladığım maralın ətindən kabab bişirib yedim. Günortadan sonra idi, kəndə tərəf döndüm. Mağaranın aşağı yanından keçirdim. Gördüyüm bir hadisə ayaqlarımı mismar kimi yerə mıxladı: dərənin içində bir pələng uzanmış, bir qurd da onun ətrafında tülkü kimi quyruq bulayırdı. Məni hey-rət aldı, bir yerdə oturub baxırdım. Qurd quyruğunu sallayıb dərənin bir o başına gedir, bir də dönüb gəlir, quyruğunu böyrünə qısaraq, dili ilə pələngi yalayır. Pələng isə əsla vüqarını pozmayıb, yalnız onu iti baxışları ilə süzürdü. Qurd bir az sonra pələngin çənəsini, boğazını yalamağa başladı. Bu xainin riyakarlıqla pələngi tələf edəcəyini hiss etmişdim. bir ara qurdu nişan alıb, vurmaq istədim. Nədənsə fikrimdən vaz keçdim. Qurd bir də dərəni dolanıb, pələngə yaxınlaşanda onun boğazından yapışdı. Yazıq heyvan elə bağırırdı ki, səşindən dağ-daş tit-rədi. Elə bildim ki, qayalar üstümə töküləcək. Beş-on dəqiqə o gözəl heyvan atılıb düşəndən sonra hərəkətsiz qaldı. Təəccüb burasıdır ki, qurd yenə pələngin boğazını buraxmaq istəmirdi. Özü isə heç tərpənmirdi.

Pələngin öldüyünü yəqin etdim; ancaq qurdun da tərpənməməşindən hey-rətdə idim. Tüfəngimi alıb dərəyə endim. Pələng ölmüşdü. Tüfəngin qundağı ilə qurdu nə qədər vurdumsa tərpənmədi. Bu da murdar olmuşdu. Mən ancaq indi anladım ki, pələng dərədə uzanırkən, bu xain qurd onunla üz-üzə gəlmiş, onun pəncəsindən qurtarmaq mümkün olmadığından bu riyakarlıqla ondan can qurtarmaq istəmiş, axırda da qorxudan bağı yarılıb ölmüşdü. Çox əlləşdim, pələngin boğazını qurdun ağzından qurtara bilmədim, dişləri kilidlənmişdi. Çarəsiz qəməmi çıxarıb, qurdun dişlərini çəpdim. Elə igid bir heyvanın qurd kimi qorxaq, tamahkar bir heyvanın əlində ölməsinə ürəyim yandı.

Bu hadisədən xatirə olmaq üçün pələngin dərisini soyub evə gətirdim.

Atasının nağıl etdiklərini bitirdikdən sonra Kərim baba özünə məxsus ağırlıq və təmkinlə əlavə etdi:

– İndi haman pələng dərisi məndədir. Atamdan yadigar olduğu üçün saxlayıram.

Atam onu təsdiqləyərək:

– Əlbəttə, həm bunu, həm də vurduğun pələngin dərisini saxlama-lısan, – dedi, – çünki dərilərin hər biri iki igidin tarixini bildirən qiymətli xatirədir.

QIZIL İT

Kərim babanın “Qızıl” adlı bir iti vardı. Gecə-gündüz bizim qapımızdan ayrılmazdı. Oba itlərini heç sevməzdim, çünki onların qorxusundan obada tək və azad gəzinə bilmirdim. Uzaqdan kölgəmi görəncə sürü ilə üstümə tökülüb hürərdilər. Bizim Qızılı özümə alışdırmaq ümidi ilə hər gün nə qədər çörək yedirdirdimsə, yenə də alaçıqdan çıxıb, bir yana getdiyimi görəncə kəsik qulaqlarını oynadaraq, qalın, boğuş səsi ilə hürər, nəşəmi pozardı. Ona görə Qızılı da sevmirdim.

Bir gün alaçıqdan çıxarkən Qızıl üstümə düşüb, hürməyə başladı. Əlimdəki dəyənəyimlə iti vura-vura qovdum. Kərim baba iti vurduğumu bir neçə dəfə görmüş, bir söz deməmişdisə də, xoşuna gəlmədiyini üz-gözündən duymuşdum. Bir gün iti vura-vura qapıdan qovarkən Kərim baba gördü. Yaxınlaşaraq:

– Vurma, oğlum! – dedi. – Bu, mənim çörək ağacımdır. Bunun bir qardaş qədər mənə yaxşılığı keçibdir. Sən bunun indiliyini görürsən. Bir vaxt bunun qorxusundan evimizin yanından quş quşluğu ilə keçə bilməzdi. Bu itə beş yüz manat verən olub verməmişəm. Hər küçüyünü otuz-əlli manata satmışam. Bunun nə qədər ağıllı, igid heyvan olduğunu bilsən, heç vurmazsan.

Kərim baba bu sözləri deyib, itin başını əlləri ilə oxşadı. Sonra yenə üzünü mənə tutaraq dedi:

– Qışlaqda idik, payızın aydınlıq gecəsi idi. Qoyunları yamaca yayıb, bir daş üstündə uzanmışdım. Nə vaxt yatdığımı heç bilməmi-

şəm. Oyandığım vaxt hava qaralmış, dövrəmi də qalın duman almışdı. Elə qaranlıq düşmüşdü ki, göz-gözü görmürdü. Çomağı götürüb yerimdən qalxdım. Sürüdən xəbər yox idi. Qızılı çağırdım. Cavab vermədi. Dəli kimi o gecəni səhər etdim. Ancaq mənə ümid verən bu it idi: bilirdim Qızıl sürüdən ayrılmaz. Dan yeri ağarar-ağarmaz uca bir təpə başına dırmaşdım. Aşağıya baxdım. Dumandan hər şey qara görünürdü. Yenə “Qızıl! Qızıl!” deyə bağırarkən dərədən boğuş bir səs eşitdim. İldırım sürəti ilə dərəyə atıldım. O, sürünü iki təpə arasına yıxmış, özü də yol ağzında durub hürür, məni səsləyirdi. Özümü Qızılı yetirdim. Məni görən kimi sevindiyyindən quyruğunu sallayıb, qulaqlarını dikləyərək, məni yalamağa başladı. Sürüyə qurd girdiyini o saat bildim. Sürünün içində üç qurd ölüsü gördüm. İşin nə yerdə olduğunu anladım. Sürüyə qurd daraşanda, Qızıl onlarla boğuşa-boğuşa sürünü bu iki təpənin arasına sıxışdırmış, burada qurdlara hücum edib, bir-bir onları boğub öldürmüşdü. Qızılın boynuna necə sarılmışam... Üzündən-gözündən necə öpmüşəm... Sonra kök bir qoçun quyruğunu kəsib qabağına atmışam.

İftixar hissi ilə söhbətini tamamlamağa çalışan Kərim baba Qızılı oxşayaraq:

– İndi bunun nə cür it olduğunu bildinmi? Bu, it deyil, aslandır, əjdahadır – dedi.

Kərim babanın bu tərifindən sonra Qızılı barışmış, səmimi bir dost olmuşduq.

SÜMSÜ

Kərim baba ilə armud ağacı altında oturmuşduq. Mən dərədən topladığım daşlarla oynayırdım. Kərim baba fit çala-çala bir yaş çubuğu yonurdu. Kərim babanın yeni bir şey qayırmaq istədiyini anladım, yanına gedərkən o, qalın, boz bığları altından gülümsəyərək:

– Sənə sümsü qayırıram – dedi.

– Sümsü nədir? – deyə soruşdum.

– Sümsü quş kimi oxuyur, bununla qızılquş balası tuturlar – dedi.

Kərim babaya daha da yaxınlaşaraq, gözlərimi əllərindən götürməz olmuşdum. Çubuğun ortasından iki barmaq qədər kəsib, üstünü götürdü. O, yerə yaş ot qoyduqdan sonra kəsdiyi qapağı üstünə basaraq:

– Bax, sümsü budur! – dedi və uşaqlara məxsus bir sevincə sümsünü iri dodaqları arasına qısıb, çalmağa başladı.

Mən səbirsiz halda sümsünü dartıb əlindən alırkən o, bürüşük göz-
lərində, qalın, iri dodaqlarında daşqın sevinc qığılcımları uçuşaraq:

– Qızılquş balasını bu səslə çağırır – dedi.

Sümsünü indi mən çalır, o isə öyrədirdi və biliciliyi ilə öyünüb, məğrur baxışlarla mənə baxıb gülürdü.

– Bununla qızılquş balasını necə tutarlar? – deyə mən soruşduqda, Kərim baba mənə bu məlumatı verdi:

– Qızılquş yuvasını çox vaxt su kənarında, uca ağacların başında tikər. Balaları yumurtadan çıxan kimi ovladığı quşları öldürüb qanını içər, sonra da o qanı qusub balalarına yedirər. Balaları bir qədər böyü-
dükdən sonra, ovladığı quşu su kənarına aparar, tüklərini yolar, cəmə-
dəyini suda təmiz yuduqdan sonra parçalayıb, balalarının qabağına atar. Balaları qanadlanıb, uçmağa başladığı vaxt tutduğu ovu gətirib yuvasının ağzına birdən-birə buraxar, quş ölüm pəncəsindən qurtardığı-
ğını görüncə, pırıldayıb uçmaq istərkən qızılquş balaları hücum edər, dərhal onu tutub yeyərlər. Anası balalarına bu cür ovçuluq öyrədən. Balalarının bu zamanı anaları üçün də qorxuludur, yaxın gələrsə o sa-
at hücum edib, onu da parçalarlar. Ona görə də ovladığı quşla yuvası-
na yaxın bir ağaca qonar və özünə məxsus bir səslə balalarını səslər. Onların uçub gəldiyini görüncə, ovu buraxıb qaçar. Qızılquş balalarını ovçular bu vaxtlar tutarlar. Yuvalarına yaxın bir yerdə tor qurub, içinə toyuq, kəklik buraxarlar. Çır-çırpıdan, otlardan qayırdıqları kiçik dax-
malarda gizlənib bir əllə torun ipini tutar, o biri əllə də sümsünü ça-
larlar. Qızılquş balaları analarının ov gətirdiyinə aldanıb, özlərini tordakı quşun üstünə atanda ovçular ipi tez çəkir, tor bağlanır, qızılquş balaları da torun içində qalırlar.

Qızılquş balaları bu zaman çox acıqlı olurlar. Özlərini insan əlində əsir görəndə ürəkləri partlar, insana heç alışmazlar. Ona görə də ov-
çular qızılquş balalarını tutunca, iynə ilə göz qapaqlarını bir-birinə tikərlər. İki-üç gün ac saxlar və yavaş-yavaş ət verib, özlərinə alışdır-
dıqdan sonra göz qapaqlarını açarlar. Quşcuğazların acığı bu cür sönər, sahiblərinə alışarlar. Ovçular qızılquş, tula götürüb ova çıxarlar. Tula-
lar kolların, qamışların arasına soxulub ördək, qaz, kəklik, qırqovul və turacı qaldırınca qızılquş hücum edib ovlar.

Sentyabrın isti günü idi. Günəş yandırırdı. İtlər, çobanlar meşələrə, sərin kölgəliklər altına çəkilmışdilər. Biz də alaçığın içində hər birimiz bir yanda uzanmışdıq. Sarı toyuğum da cücələrini başına yığıb, armud ağacı altında eşələnir, dənələnirdi. Toyuq birdən-birə acıqlı səslə qaqqıldadı. Cücələr dərhal uçaraq kolların arasına soxuldular.

Bu zaman bir quş alaçığın ağzından ildırım kimi sığıyıb, yükün altına soxuldu. Qüvvətli qanad çalınmasına bənzər bir səs hələ də alaçığımızın üstündə eşidilirdi. bir-birinin arxasınca baş verən bu hadisələrdən özümüzü itirmiş halda alaçıqdan kənara çıxdıq. Alaçıqdan onon beş arşın ucada böyük bir quş iri qanadlarını açmış, odlu və acıqlı baxışlarla bizi süzürdü. Anam:

– Qızılquşdur – dedi, sonra cücələri tutmaması üçün əlinə böyük bir ağac alıb kiş, kiş edərək, qızılquşu qovlamağa başladı. Biz alaçığa girən quşun arxasınca getdik. Bizdən əvvəl qardaşım yük altında bir bucağa sığınmış quşu qaldırıb, sevinə-sevinə:

– Tutdum, kəklikdir – dedi.

Qardaşımın ətrafında sevincimdən atılıb düşərək:

– Ver mən də baxım – deyə bağırdım.

Bu zaman anam içəri girdi. Kəkliyi əlimizdə görəncə:

– Canının qorxusundan yazıq özünü alaçığa salıb – dedi.

Qızılquş pəncəsindən qurtarıb özünü insan əlində əsir görən kəklik həyəcanla çırpınır, dartınır, əllərimizi dimdikləyirdi. Qardaşım:

– Qanadlarını bağlayım, qaçmasın – dedi.

– Yox, oğlum, bu heyvan bizim evimizə sığınmışdır, onu azad edin; baxsanız a, qorxusundan yazıqın ürəyi ağzına gəlir – deyə anam cavab verdi.

Bu sözləri anam elə söylədi ki, qəlbimizdə rıqqət doğdu. Artıq hamımız onu azad edilməsi tərəfdarı idik. Hamımız alaçıqdan çıxdıq. Kəklik də o kiçik gözlərini göyə dikərək baxır, düşmənin getmiş olduğunu bilmək istəyirdi. Qardaşım quşu birdən-birə havaya ataraq:

– Uç, get! – dedi.

Kəklik onun əlindən ox kimi çıxdı və bir anda meşənin ağacları arasında yox oldu.

Hamımız bağırışaraq, kəkliyin arxasınca xeyli baxdıq.

BİÇİN

Səhər-səhər alaçıqın ağzında oynayırdıq. Kənd uşaqları əllərində badya, mis kasa dərəyə enirdilər.

Qardaşım onların dalınca:

– Namaz, Namaz, haraya gedirsiniz? – deyə çağırırdı.

Namaz arxaya dönərək yarımağız:

– Qoruğa gedirik, qoruğa, çiyələk dərməyə, – dedi.

Biz də arxalarınca qaçıb yetişdik, dərəni keçdik, kiçik bir cıdır ilə meşəyə doğru qalxdıq. İki çağırım qədər getmişdik ki, uzaqda biçinçilərin oraqlarının qat-qarışıq səsləri qulağımıza yetişdi. Sevincimizdən sıçradıq. Bir az sonra artıq talada idik. Biçinçilər sıra ilə durmuş, göbəyə qədər qalxmış yaş otu biçir, qadınlar, uşaqlar isə otların arasından çiyələk yığır və qurumuş otlardan ötədə, bəridə taya vururdular. Biz dayanarmıyıq? Yetişən kimi qoruğa atıldık. Çiyələkdən doyunca yedik. Sonra yumşaq otların, dərzilərin üstündə atılıb düşməyə, bağırışmağa başladık. Biçinçilərdən biri orağını böyük bir qanqalın kökündən endirirkən quş balaları “cik-cik” edib, kiçik qanadlarını çırparaq, qalın otlar arasına soxuldular. Hamımız oraya qaçdıq. Biçinçi öyilib, ovcunda tutduğu bir quş balasını mənə uzadaraq:

– Al, – dedi.

Sevincək əlimi açdım. Quşu ovcuma qoydu. Ovcumu açarkən əllərim al-qan içində idi. Tüklərim ürpərmiş bir halda “Ay, bu nədir?” deyə quşu yerə atdım. Orağ onun hər iki ayağını biçmiş, kiçik heyvan ayaqsız qalmışdı; bir, əllərimi al qırmızı boyayan qana, bir də otlar üstündə inildəyə-inildəyə sürünən o kiçik heyvana baxdım.

Qəlbimdə acı bir hiss doğdu. “Topal heyvan, səni artıq kim bəsləyəcək?” – dedim. Hamı biçilmiş qoruğun tikan kimi duran otları üstündə inildəyə-inildəyə sürünən quşcuğaza baxırdı. O biri quşları tutmuş olan uşaqlar topal quşu ovucları içinə alıb tamaşa etdikdən sonra, yenə otlar arasına buraxdılar. O günkü nəşəmə zəhər qatılmış olduğundan çox dalğın idim. Bir saat sonra obaya döndük.

Bu əhvalatdan uzun illər keçmişdir. Ancaq bu gün də o qanlı vəqəni unutmamışam.

YOLDAŞIM RZA

Cümə axşamları mənəm ən çox sevdiyim gün idi; çünki hər həftənin bu günü atam şəhərdən gəlirdi. Bir təpə başında oturub, səbirsizliklə atamın yolunu gözlərdim.

Axşamüstü idi. Obada gəzinirdim. O gün südçülərdən biri şəhərdən çox tez qayıtmışdı. Onu uzaqdan görüncə yanına qaçıb, atamı soruşdum. Südçü çubuğunu qalın dodaqlarının bir tərəfinə qısaraq, o biri tərəfindən üstünü buraxdığı halda gülümsəyərək:

– Atan bu gün gəlməyəcək, işi var, – dedi.

Bu söz ildırım kimi məni sarsıtdı. Məyus və dalğın halda geri döndüm. O isə arxamdan çağırıb:

– Ey, bura bax! Gələcək, səni aldatdım, mən bu gün tezdən çıxmışam – dedi.

Cavab vermədən yoluma davam etdim. Günəş qızıl saçlarını dərələrdən, meşələrdən yavaş-yavaş toplayaraq qərbə, yüksək dağlar arxasına çəkilməyə, uca ağacların kölgələri şərqə doğru uzanmağı başlamışdı. Sürülər, naxırlar mələşə-mələşə obaya doğru qaçırdı, mən də bir təpədə oturub o gurultunu dinləyir, o canlı lövhəni seyr edirdim. Çadırımızın ağzında at kişnəməsi eşitdim. Dönüb baxınca nə gördüm? Atam!.. Sevincimdən ayaqlarım bir-birinə dolaşa-dolaşa yüyürüb boynuna sarıldım. Atam yoldaşım Rzanı da özü ilə gətirdiyindən, sevincim bir qat artmışdı. Sevinməzmiyəm? Cücələrimi, çeşmələrimi, göyəm ağaclarını göstərmək üçün yeni adam tapmışdım. Bir fincan çay içən kimi qalxdıq. Toyuqlarımdan başlayaraq göyəm ağaclarımı, dərədəki çeşmələrimi bir-bir göstərdim. Sonra obaya gəldik. Sürülərin içinə soxulduq. Quzularla, oğlaqlarla oynadıq, onlarla bərabər atılıb düşdük. Artıq qaranlıq düşür, seyrək duman uca dağların başından dərələrə, meşələrə enirdi. Göy üzü təmiz olduğundan şimal tərəfdəki bir-iki bulud dəniz içində kiçik təpəciklər kimi görünürdü. Hər ikimiz əl-ələ verib yüyürə-yüyürə evə gəldik.

YAĞIŞ

Atam çadırımızın yanındakı armud ağacı altında oturub Kərim baba ilə söhbət edirdi. Kərim baba birdən–birə gözlərini şimala dikərək gurlayan bir səslə: “Allah, sən saxla!” dedi. Bu sözləri elə söylədi ki, hamımızda bir həyəcan doğdu.

Bürüşük və titrək əli ilə göyün şimal tərəfindəki kiçik qara buludu göstərərək:

– O ilan quyuğu kimi qara buludu görürsüz? Çox ziyankar buludur, – dedi. – Bu, ziyansız keçməyəcək.

Atam etinasız cavab verdi:

– O bulud buradan çox uzaqdır, bizə ziyanı dəyməz.

Kərim baba iri papaqlı başını, uzun, çal saqqalını oynadaraq, bir daha diqqətlə buludu süzdükdən sonra:

– Buna oynaq bulud deyərlər, – deyə sözünə davam etdi. – bu hər yeri gəzər, amma çox durmaz. Bir saat yağsa aləmi tufana verər. İki saat çəkməz ki, toyuq kimi balalarını başına yığıb gəzməyə başlar. Bu buluddan gözüüm heç su içmir, ehtiyatı əldən vermək olmaz. Alaçığın xəndəyini təmizləməliyəm.

Kərim baba durub getdi. Biz də atamla alaçığa dönüb, yorğun olduğumuzdan tez yatdıq. Sonra nələr olduğunu bilmirəm, bu qədər xatırlayıram ki, atam məni qolları arasında yük üstünə uzadarkən, qulaqlarımın dibində gurlayan bir səsdən gözlərimi açdım. Ətrafıma baxdım. Atam, anam hər ikisi alaçığın içində dim–dik durmuşdu.

Atam kiçik qardaşım Əsədullanın beşiyini yuxarı qaldırmış, anam da kiçik bacımı qucağına almışdı. Sel gurultu ilə alaçığın içindən axıb gedirdi. Yağış damcıları başımızın üstündə alaçığın keçələrini güm-güm qamçılıyır. O gecəki tufandan yalnız bu qədər görə bildim.

Sonra yenə yatmışam. Səhər gözlərimi açdığım zaman günəş doğmuş, şəfəqlərdən hörülmüş saçlarını otlu–çiçəkli dağların, yamyaşıl duran meşənin üstünə dağıtmışdı. Tez alaçıqdan çıxdım. Hava o qədər saf, o qədər gözəl idi ki, hər şey insanın üzünə gülürdü... Gecəki yağışdan çiçəklərin, yarpaqların uclarından sallanan damlalar günəşin al şəfəqləri altında almaz dənələri kimi parıl–parıl parıldayı, ətrafına incə telli nurlar saçır. Kiçik quşlar yaşıl budaqlarda qanadlarını günəşə doğru açaraq həm qurudur, həm də gözəlliklərə baxır, o lətafətə bürünmüş təbiəti dadlı nəgmələri ilə alqışlayırdılar.

Anam gecəki yağışdan islanmış şeyləri Ayırım qızının köməyi ilə alaçıqdan çıxara-çıxara:

– Allah kəssin belə yaylağı, elə bil başımıza yer qəhətədi. Bu nə dirrikdir; islanmamış bir şey qalmayıb. Hələ gecə gözlərimi bir tikə də yummamışam – söylənirdi.

Atam da:

– Ay dəli, çölçülükdür, ürəyini sıxma, bunun da bir nəşəsi var – deyə anama təsəlli verirdi.

– Belə nəşəni istəmirəm. Sizin üçün nə var ki, özünüz çöllü, gör-düyünüz də elə bu – deyə anam cavab verdi.

Bu aralıq birdən-birə cücələri, toyuğumu xatırlayıb, cəld hinə tərəf yüyürdüm. Hinin ağzındakı daşı götürəndə gördüm ki, hinin içi göl bağlayıbdır. Bu faciəli mənzərəni görməyimlə “Vay, cücələrim boğulublar”, – deyə qışqırmağım bir oldu. dərhal ailə üzvləri ətrafımı bürüdülər. Atam:

– Yazıq cücələr, heç yadımıza da düşməyiblər – deyə təəssüfünü bildirdi, sonra başımı oxşayaraq, öz hərəkəti ilə mənə sanki təsəlli vermək istədi.

Anam:

– Mənim fikrimə gəlmişdi, amma nə edək, öz başımızın hayına qalmışdıq – dedi.

Əlimi hinə soxub, boğulmuş cücələri suyun içindən bir-bir çıxartdım.

Anam:

– Yaman gözə ox batsın! – dedi. – Hər görəni: “Bunlara nə verib-sən ki, dərilərində sığmırlar” deyirdi. Bunlara hansı bədnəzərinə gözü dəydi. Fikir etmə, oğlum, qada-balamızı aparıblar.

Artıq nə edəcəkdim? Olan olmuş, keçən keçmişdi.

İGİD UŞAQ

Obamızın şimal tərəfi qərbdən-şərqə doğru uzanmış cılpaq qayalıq, daha sonra qalın meşəlik idi. Dərə, qərbə doğru getdikcə qayalıq, dağlıq, iri və oyuq daşlarla dolu yerlərdən ibarət idi. Biz oralara getməyə qorxardıq, çünki kəndlilər “ayı var” deyə bizi qorxutmuşdular. Bu qorxu ucundan dərənin qərb tərəfinə getməzdik.

İkinci çağı idi. Obada “Dursunu ayı basıb” – deyə səs qopdu. Kəndlilər dəyənək, tufəng, it götürüb getdilər. Bütün oba axdı. Mən də camaata qoşulub getdim. Nədən qorxacaqdım. Kərim baba orada idi. Köməyə gedirmişəm kimi. hətta əlimdə yekə bir dəyənəyim də vardı. Hamımız nizamlı qoşun kimi, sanki bir qala almağa gedirdik. Dərəni aşdıq. Ayı dərəsinin dağlıq tərəfindən dırmanırdıq. Yuxarıda qatqarışq bir səs eşidildi. İtlər quyuqlarını, qulaqlarını şəkəyərək, birdən–birə hümməyə, üstümüzə yüyürməyə başladılar. Hamıda bir rəşadət və şücaət doğdu, tərəni dırmandıq. Dursun əlində tufəng mığ–rur bir halda bizi qarşılayaraq:

– Vurdum. Qoltuğunun arasından vurmuşam. Az qala kafir mənəı boğmuşdu – deyə camaata qarışdı.

İndi hər kəs Dursundan məlumat almağa can atırdı. Nəhayət, bəlli oldu ki, bu qorxmaz uşaq tufənglə o tərəflərdə gəzdiyi zaman öz yuvası ağzında iki balası ilə oynayan yekə bir ayı ilə üz–üzə gəlir. Ayı Dursunu görüncə arxasınca düşür. Dursun qaçır, ayı qovur; nəhayət, Dursun başı aşağı qaçmağın çətin olduğunu görəndə özünü toplayıb, geri dönür və ayını nişanlayıb, iki qolları arasından vurur. Ayı aldığı yaradan qüvvətini itirib, yerə yıxılır. Dursun kəndə dönüb, bu vəqienı xəbər verir. Bir neçə kişı ilə ayı vurulan yerə gəlirlər.

Biz ayı vurulan yerə yetişər–yetişməz itlərdən biri ayını yaxaladı. Yaralı heyvan bağıra–bağıra onu qolları arasına alıb elə sıxdı ki, köpək qara ağzını açıb var gücü ilə zingildədi. Kəndlilər, ağac, qəmə gücü ilə iti ayının pəncəsindən qurtarınca it qulaqlarını sallayaraq, quyuğunu böyrünə qısıb, birbaşı obaya qaçdı.

Bu qərar ilə ayı itlərin hamısını bir–bir qaçırdı. Ancaq özü də cədan, taqətdən düşmüşdü. Nəhayət, kəndlilərdən biri ayını tufənglə vurub öldürən kimi, hamı ayının yuvasına doğru axdı. Ayı yuvası dərənəın ətəyində kiçik, təbii bir mağara idi. Mağara o qədər kiçik idi ki, içindəki iki ayı potası¹ apaçıq görünürdü. Hər ikisi bir–birinə sığınıb, qorxaq baxışlarla mağara ağzındakı adamlara baxırdı. Mağaranın içi yumşaq ağac qabıqları ilə döşənmişdi. Görünür anaları çalışmış, zəhmətə qatlaşmış, qırdığı ağacların ən yumşaq qabıqları ilə mağaranın içini bir xalı kimi döşəmişdi. Axırda onların uğrunda canını da fəda et–

¹ Pota – ayı balası

məkdən çəkinməmişdi. Xülasə, o kiçik yetimləri çomaqların başı ilə vura-vura mağaradan çıxardılar. Boyunlarına kəndir bağlayıb, kəndə gətirdilər. Bir az əvvəl əzrail pəncəsindən qurtarmış kimi quyruqlarını yanlarına qısıb bağıra-bağıra qaçan itlər indi bu heyvancığazlara qarşı aslan kəsilərək, dörd yandan hücum etmək istəyirdilər. Kəndlilər zor-güc bu heyvanları itlərin pəncəsindən qurtara bildilər.

Kənd həyatında təbiətin o zəngin və geniş qucağında nə qədər canlı lövhələr, unudulmaz xatirələr vardır!.. Uşaqlıqdan qəlbimin dərinliklərində iz salmış o rəngarəng, o qiymətli və silinməz xatirələr!..

1910

DAŞQIN

Baharın dumanlı səhərinin rütubətli havasını udduqca yatağımdan qalxmaq istəmirdim. Boğazıma qədər yorğana sarılaraq gəmiqlərim qızındıqca nəşəli bir kəsalət içində gözlərimi qapayıb qulaqlarımın ucunda çınlayan həzin bir gurultunu dinləyirdim. Birdən-birə artırma-dan: “Kür daşmış, Kür daşmış!” – deyə ucadan heybətli səsdən dimdik qalxdım. Əlbəsəmi geyinər-geyinməz Kürə baxan uzun artırmaya qoşdum. Dəli Kür iki metroya qədər yüksəlmiş, sahilləri hiddətlə çeynəyən acıqlı boz dalğalar uzaq ormanlardan, bağlardan qoparıb gətirdiyi iri ağacları və sahildeki yoxsul taxta külbələri¹ önünə qataraq qamçılaya-qamçılaya uzaq yerlərə götürüb gedirdi. bir çocuq hissi ilə bu amansız daşqının yaptığı fəlakətlərin seyr və tamaşasına dal-mışdım...

Sahil boyu uzanıb gedən sarp qayalar, yaşıl təpələr və hər tərəfdə gurultu qoparan tamaşaçılar, sevincindən hoppanıb-düşən çocuqlar bu mənzərənin gözəlliyini bir qat daha artırmışdı. Birdən-birə sahillər-dən qopan müdhiş bir bağırçı qəlbimdə dərin bir həyəcan oyatdı. Nəhrin qaynağına doğru baxarkən suyun ortasında bir dəyirmançı külbəsinin qara dalğalarla çarpışa-çarpışa aşağı doğru axıb gəldiyini gördüm. İçindəkilər uzaqdan bir pişik yavrusu² qədər görünürdü. Əllərini sahillərə doğru uzadaraq yardım istəyən bağırçıları hiddətli boz dalğaların gurultuları içində yayılıb gedirdi. Uzaqdan seyr edən tamaşaçılar bu müdhiş mənzərəyə çox acıdıqları halda, kimsədə onları qurtarmaq arzusu yox idi. Kür nəhri təbii halında axdığı zaman tam ortasında kiçik bir adacıq görünürdü. Sellərin gətirdiyi ağaclardan bir neçəsi haman quruda dərin köklər atmış olduğundan yerləşib qalmışdı. Yay zamanı ora kiçik yaşıl bir ada kimi canlanırdı. Üzgüçülər çox vaxt üzə-üzə gedib dörd tərəfi su olan o quruda, o kiçik adacıqda dincəlirdi. Bu dəfə də sellərin ilk gətirdiyi bir neçə qol-budaqlı iri ağac o dayaz yerdə möhkəm yerləşib qalmışdı. Külbə get-gedə yaxlaşır və nəhrin ortası

¹ Külbə – koma

² Yavru – bala

ilə ağaclara doğru qoşurdu. Bu hal sahilə alay vuran tamaşaçıların qəlbində ümid nuru doğurmuş olduğundan hamı böyük bir maraq içində işin nəticəsini bəkləyib dururdu.

Külbə ağaclara yaxınlaşınca şiddətli bir dalğa çarparaq onu ağacların üzərinə atdı. Külbə şiddətlə ağacların arasına soxulub qaldı. Sahildəkilər bir vücut kimi birdən müdhiş bir çığırq qopardı.

İçindəkilər artıq aydın görünürdü: ata, ana və iki çocudan ibarət idilər. Onlar hər iki sahilə doğru əllərini uzadıb “yardım!” – deyər bağırırdılar. Hələ dəhşətin ağırlığını hiss etmiş olduğundan dam üzərinə atılmış pişiyin davamlı miyoltusu, artırmanın barmaqılığı yanında dalğalarda islanmış köpəyin qorxunc bir səsə hürməsi bu mənzərənin dəhşətini daha bir qat artırır. Hər kəs böyük bir iztirab və həyəcan içində həmin zübur edəcək müdhiş bir faciəni bəkləyib dururdu. Zira ki, bir dalğanın o ağaclara doğru gətirdiyi iri, dal-budaqlı bir ağacı ikinci dalğanın ağzında sellərə qarışdığına dəfələrlə şahid olmuşdular. Külbəyə doğru ağzını açıb gələn hər dalğa yaxlaşdıqca sahiləkilərin iztirab və dəhşətini artırır. Bu zaman bir gənc, divarı daşlarla hörülmüş bir həyəət qoşdu. Əlbəsə qurutmaq üçün bir-birindən fasiləli iri tut ağaclarına bağlanmış kəndirləri birər-birər açdı. Artırmalarda durub uzaqda tamaşa edənlər gəncin fikrini anlayaraq hər tərəfdən ona uzun kəndirlər atdılar. Gənc bu kəndirləri bir-bini möhkəm caladı. Sonra o kəndirin bir ucunu ən yaxındakı tut ağacına, o biri ucunu da öz belinə bağladı. Tamaşaçıları onun təşəbbüs və fədakarlığına bir çılgın fədakarlığı kimi baxaraq: “Dəli ha olmamısan, adam da özünü bu quduz dalğaların ağzına verərmidi? Bu daşqındır, zarafat deyil, iti axan sellər ağzını əjdaha kimi açıb qurban istəyir. Oraya üzmək bu zaman mümkün deyil” – deyər, onu yapmaq istədiyi işdən mən etməyə çalışdılar. Fəqət gənc, inadında israr edərək özünü suya atdı və bir anda bir-birini qovan şiddətli dalğalar arasında qayıb oldu. Hər kəs başdan-ayağa göz-qulaq kəsilərək işin gələcəyini bəkləyib dururdu.

Dörd-beş saniyə sonra gənc su üzündə göründü. Fəqət həmin onu qarşılayan quduz bir dalğanın boz dişləri arasında yenə qayıb oldu. Sahildə duran üzgüçülərdən birisi: “Nəhrin üzündə çalxantı və dalğa qüvvətli, fəqət altında işə sakit olur. Bu adam sualtı üzərək özünü onlara yetirmək istəyir” – dedi. Doğrudan da gənc böyük bir məharətlə onu udmaq istəyən azgın dalğaları yara-yara, çarpışa-çarpışa, bata-çıxa, min bir fəlakətdən sonra özünü külbəyə yetirdi. külbədəkilər gənci

böyük bir ümidlə qarşılayaraq sevindiklərindən onu duz kimi yalamağa başladılar. Gənc kəndiri belindən açıb külbəyə bağladı və sahildəkilərə “çəkin!” əmrini verdi. Gəncin bu fədakarlığına heyrətlə tamaşa edən sahildəkilər dərhal həyəətə axdı. Hər tərəfdən kəndirə sarılaraq bir ahənglə onu çəkməyə, çəkdikcə də onu ağaca sarımağa başladılar. Külbə yavaş-yavaş sahilə yaxınlaşırdı. İçindəkilərin bürüşmüş alınları, çatılmış qaşları, uçmuş bət-bənizi açılmış, gözlərində qurtuluş və ümid qığılcımları uçuşurdu. Bir az sonra külbə sahilə yan aldı.

1910

GÖBƏLƏK

Tiflisdə olduğum günlərin ən bəxtiyar saatlarını “Gəncə bağında” keçirirdim. Qaynaşan gurultulu həyatdan özünü bir dağ yamacına çəkmiş və hər tərəfi uca, qalın divarlarla qucaqlamış bu bağın iri dəmir qapısından içəri girincə hər şeyi unudur, qarşımda başqa dünya, başqa aləm açılırdı. Təbiətcə ən gözəl bir lövhəyə təqlid edilərək düzəldilmiş bu bağın çox təbii görünən pərişan gözəllikləri, dolaşq eniş-yoxuş yolları, başlarını bir-birinə əymiş uca və sıx ağacları vardı. Hər gün kəsə cığırırla aşağıya, dərəyə qədər enər və orada bir daş üstündə oturub, saatlarla fikrə gedər, düşünərdim.

Payızın dumanlı bir günü idi. Adətim üzrə, “Gəncə bağını” gəzdikdən sonra qısa addımlarla evə qayıdırdım. Birdən-birə arxadan eşidilən bir səsdən geri döndüm. Üst-başı təmiz, səliqəli geyinmiş bir gənc əli ilə “dur!” işarəsini verdi. Durdum. Yaxınlaşdı. Görüşdük.

Onunla keçən il Bakıda, dostlarımdan birinin evində görüşmüş, tanış olmuşdum. Dostum məni ona təqdim etdiyi zaman Qulubəy yerindən qalxaraq, əlimi sıxdıqdan sonra:

– Sizinlə tanış olduğumdan özümü çox xoşbəxt sanıram. Bundan sonra tez-tez görüşər, həyata yeni ayaq basdığım üçün bilmədiyim bir çox şeyləri sizdən öyrənərim. Şübhəsiz, bunu məndən əsirgəməyəcəksiniz, deyilmi? – dedi.

İlk dəfə gördüyüm və yaxından tanımadığım bu gəncin nəzakəti qarşısında sıxılaraq, sakit bir halda:

– Birinci görüşdə haqqımda bu qədər hörmət göstərmənizə qarşı təşəkkür edirəm. Sizə öyrətmək deyil, sizdən öyrənmək və söhbətinizdən istifadə etmək üçün ən dəyərli saatlarımı fəda etməyə hazıram, – dedim.

O mənim bu sözlərimdən cəsarətə gələrək, kürsünü stola yaxın çəkib oturdu, sonra süfrədə qarşımızda buğlanan iki fincan çayı, hündür vazlara qoyulmuş konfetləri istehzalı nəzərləri ilə süzüb, əli ilə kənara itələdi, ev sahibinə amiranə bir səsle dedi:

– Bu nədir? Kişinin başını şirni ilə aldadırsan? Qalx ayağa, süfrəyə ara, ağzımızı duzlamağa da bir az yemək gətir!

– Dostum içki sevmir.

– Sən gətir! Mən onu içirdərəm!

Mən də sözə qarışdım. Biz nə qədər mane olmaq istədik, mümkün olmadı, o, fikrində inad etdi. Dostum qalxıb, içki almağa getdi.

Qulubəy üzünü mənə çevirərək, süni bir tərzdə gülümsündükdən sonra sözə başladı:

– Mənim əqidəm budur ki, insan gerek günlərini bir-birindən xoş keçirsin. Odur ki, mən Avropa varlılarının adət-ənənələrini ürəkdən sevirəm. Onlar yaşamağın qaydasını çox gözəl bilirlər. Ömürlərini kefdə, damaqda keçirirlər. Beş günlük dünyadır, gününü elə keçir ki, qəm görməyəsən.

Qulubəy öz dediklərindən şad halda ayağa qalxdı, iki-üç addım geri çəkilərək, birinci dəfə görmüş kimi öz üst-başını, lak tuflilərini diqqətlə nəzərdən keçirdi:

– Bax, bunların hamısı son moda ilə tikilmişdir. Özü də Parij jurnallarından götürülmüşdür. Öz geyimlərimizdən lap zəhləm gedir. Doğrusu, başpapaqlı, üst-başından kəndçilik tökülən adamları görməyə heç gözüm yoxdur.

Mən təzə dostumun sözlərinə etiraz etdim. Həyatda hamının boy-nuna düşən vəzifələrdən, zəhmət və əməyin vacibliyindən danışdım. Sözlərim Qulubəyə əslə təsir etmədi. O öz fikirlərini bir qədər də dərinləşdirərək, əslində özünü daha da ifşa edərək dedi:

– Yox, siz həyata çox üzdən baxırsınız. Bərk ayaqda mən heç atamı da tanıyıram. Atam dedim, yadıma düşdü. İndi atamın bir az var-yoxu var deyə yaxınlıq edirəm. Yoxsa, heç yanıma gəlməyə də qoymuram. Başına köhnə müsəlman papaqlarından qoyub küçəyə çıxanda ona heç salam da vermirəm.

– Niyə, papaq ki, bizim milli geyimimizdir. Kişilərimizin çoxu indi də papaq qoyur.

– Siz yazıçı olmağınıza baxmayaraq, lap elə mənim atam kimi düşünürsünüz. Papaq yaxşı olsaydı Avropanın ziyalıları da ondan qoyardılar. Bu motal papaqlar, büzməli çuxalar lap zəhləmi tökübdür. Atamın ölməyini gözləyirəm. Ölən kimi var-yoxunu götürüb bir baş Parijə, o gözəllər və ballar şəhərinə gedəcəyəm. Bəlkə heç qayıtmadım da. Adamın vətəni olanda da elə olsun.

Təzə dostum çox çərən-pərən etməyə başladı. Bunlara oxşayan daha bir neçə söz dedi. Onunla ağız-ağıza verməyi lazım görməyib, bir

söz demədim. Ürəyimdə belə bir adamla tanış olmağıma acıyır, səbirsizliklə dostumun yolunu gözləyirdim. Çox çəkmədi ki, dostum əlində bir şüşə araq, kağıza bükülmüş bir neçə şey içəri girdi, onları stolun üstünə qoyub, səssiz oturdu. Məsələnin qəlizləşəcəyini görüb, ayağa durdum, vacib iş üçün getməli olduğumu bildirdim. Nə qədər etdilər-sə də, mümkün olmadı. Ancaq qapıdan çıxanda Qulubəyin məzəmmətedici sözlərini eşitdim:

– Elə bir şüşə? Dəvəni çömçə ilə suvarırsan?

Ona görə də onunla bu günkü görüşümüzdən heç razı deyildim. Yaxınlaşdı, salamlaşdı, üzündə, gözündə uşaqlara məxsus bir sevincə əlimi sıxaraq:

– Nə gözəl təsadüf!.. Könlüm sizi çox görmək istəyirdi. Yaxşı ki, ağır-ağır yeriyirsiniz, arxanızdan yetişə bildim. Əgər mən irəlidə olsaydım...

– Mən sizə çata bilməzdim, siz addımlarınızı çox iri atırsınız – dedim.

– Başqa cür olmaz, tərəqqi və təkamül əsrində yaşayıyıq. Oba köçdü, biz qaldıq. Qısa addımlarla onlara yetişmərik.

Hələ sözlərini bitirməmişdi ki, birdən-birə əllərini qısa paltosunun ciblərindən çıxartdı. Yanımızdan sallana-sallana keçən şıq bir xanımın önündə şapkasını bir neçə dəfə oynadaraq: “Zdravstvuyte, madam, hara gedirsiniz?” – dedi. Qadın cavab olaraq gülümsədi. O isə özündən razı bir halda:

– Bu xanıma tanıyırsınızmı? – deyə soruşdu.

– Xeyr, tanımıram, – dedim.

– Əsgər ibəyin xanımadır. Bakıda bunları tanımayan yoxdur. Necə olub ki, bu vaxta qədər tanış olmağa müvəffəq olmamışsınız?

– Onu taleyimdən soruşun!.. Hamı sizin kimi bəxtiyar olmaz ki... – dedim.

Qulubəy üzümə mənalı bir nəzərlə baxaraq, gülə-gülə “Çox doğru!” – dedi. Sonra, üzü qızıl yazılarla dolu gümüş siqar qutusundan bir siqar alıb yandırdı. Birini də mənə təklif etdi. Siqarı iki dodağına qısıb havada bir-iki dairəvi duman buraxdıqdan sonra sözünə davam etdi:

– Bu xanımla Bakıda bu il tanış oldum. Xristianların yeni ilini qarşılamaq üçün Səfibəylə birlikdə onlara getmişdik. Bizdən başqa hamı

orada imiş. Evləri, eşikləri nə qədər səliqəli, nə qədər təmiz idi. Ən çox mənim nəzərimi cəlb edən xanımın kiçik bacısı Şura idi. Salona bitişik olan uşaq otağında o, uşaqlara yolka bəzəyirdi. Təsvirəgəlməz bir maraqla yeni ilin daxil olacağı dəqiqəni gözləyirdik. Artıq gözlədiyimiz zaman yetişmiş, qədəhlər bir-biri ilə görüşməyə, öpüşməyə başlamışdı ki, birdən-birə qapı açıldı. Uşaqların hamısı “urra” deyə bağırırdı. Şura xanım məğrur bir tövrlə irəlililərək: “Cənablar, qapını açıb, bu şənlikdə iştirak etməyi bizə də müsaidə edərsinizmi?” deyincə içərimizdən birisi: “Hay... hay... Şura xanım! Canla-başla qəbul edirik” deyə bağırırdı. Salonun müxtəlif tərəflərində içki və qumar üçün qoyulmuş stolların ətrafında oturan qonaqlar uşaqların qəşəng bəzənmiş yolkasına, daha doğrusu, Şura xanımın məhəmət və sənətinə tamaşa etməyə getdilər. Ox, bilsəniz nə qədər şux, nə qədər dilbər qız idi! Yerişində, duruşunda, bütün hərəkətində bir naz duyulurdu. O gecə gözəl piano çaldı, romanslar oxudu. Sonra rəqs başlandı. Dan yeri sökülüncəyə qədər yedik, içdik, çaldıq, oynadıq; azgın təqlidlər, gülünc meymunluqlar etdik.

– Çox doğru, bu ki, Darvin nəzəriyyəsini isbat etmək üçün çox əsaslı dəlillərdir – dedim.

Biz söhbət edə-edə bir qapı ağzına yetişdik.

Axın-axın şərqlə doğru gedən qara buludların zəhərli və acı təsiri sinirlərimə işlədikcə, bütün vücudumda hiss etdiyim bir sızılıtdan titrəyərək, ixtiyarsız halda:

– Qulubəy, haraya gedirik? Bu yol ki, bizi qəbiristana aparır, – dedim.

Qulubəy kəsik bir nəzərlə üzümə baxaraq gülə-gülə:

– Bəli, – dedi, – heç bilmədən sizi buraya qədər gətirdiyim üçün üzr istəyirəm. Atama məzar daşı sifariş etmişəm. Hazır olduğunu bil-mək üçün gedirəm.

Bir qədər sükutdan sonra:

– Canım, bu köhnə adamlar bir bələdir. Onlarla keçinmək, hər istəklərini yerinə yetirmək üçün insanın əsəbləri dəmirdən olmalıdır. Ax, onun əlindən nələr çəkmədim? Geniş dünya başıma dar, işıqlı dünya gözlərimdə qaranlıq görünürdü. Dava etmədiyimiz bir gün yox idi. Mən onun hər hərəkətindən nifrət etdiyim kimi, o da mənim hər işimə qarışırdı, hər bir hərəkətimi şiddətlə tənqid edirdi. “Belə etmə, elə oturub-durma!” – deyərək, acı tənqidlərlə məni lap haldan çıxarırdı. Hələ yoldaşlarım, ya da gözəl bir madmazellə küçədə dolaşdığım zaman

qarşıma çıxarkən hirsələnirdim. O mənim kimi oxumuş oğlu olduğuna qürurlandığından köksünü qabardaraq, Həştərxan xoruzu kimi üstümə gəlir, məni söylətmək üçün min vasitə düşünürdü. Mən də köhnə fikirli, köhnə geyimli bu adamla danışmaq istəməyərək, ondan qaçmağa çalışırdım. Hətta tanımayanlara “bizim xidmətçidir” deyirdim.

Nə deyirsiniz, mənim bu hərəkətim ona hər şeydən pis təsir edirdi, yazıq qocanı yaralayır. Arabir evdə: “Səndən nəyim əskikdir, pal-tarım köhnə, yamaqlıdır, ya özüm səndən çirkinəm? Zəhmət çəkdim, ətək-ətək pul sərf etdim, səni böyütdüm, oxutdum, indi məni bəyənmirsən? Nankor!..” – deyə hiddətlənirdi. Mən heç əhəmiyyət verməzdim. Nəhayət, mən onu dinləməkdən yoruldum, o söyləməkdən, hər ikimiz bir-birimizə uyuşmadığımızı hiss etdik. Bu hiss bizi bir-birimizdən uzaqlaşmağa məcbur etdi. Bu çarpışma uzun müddət davam etdi. Nəhayət, mən qalib çıxdım. Axır ki, qocanı məzara basdırdım, həm də bir daha soyuq məzəmmətlərini eşitməmək üçün köhnə, çürük fəlsəfə və mühakimələri ilə bərabər.

Qulubəy sözünü bitirmiş, söylədiklərindən razı bir vəziyyət almışdı.

– Elə isə altından çıxmamaq üçün üstündən bir məzar daşı qoymağa da tələsiniz – dedim.

Qulubəy mənalı bir ahənglə:

– Elə tələsməyim də onun üçündür – dedi.

Hər ikimiz düşüncəli bir sükutun ağırlığı altında əzilirdik. Birdən-birə əlində salladığı yaylığını göstərərək:

– Baxın, bağın cənub tərəfində, uçurum üzərində ucalan bürcü görürsünüzmü? Köhnə zamanlar xainləri oradan uçuruma atarlarmış. Bax, bu göbələkləri də o bürcün ətəklərindən toplamışam, çox yaxşı və təzə göbələklərdir, rica edirəm götürünüz – dedi.

Çox təkidlə göbələyi ovcuma sıxışdırdı. Sonra, yaxındakı qapıdan qəbiristanlığa getdi.

Mən bir az sonra bağdan çıxıb, kiçik bir cığırda evə dönürdüm. Ayağımın altında, çox aşağıda qaynayan dirilər ölkəsini seyr edirdim. Ovcumdakı göbələklərin yurdu olan bürcə yetişmişdim. Ovcumu açdım. Göbələkləri iki barmağım arasına alaraq baxırdım. Birinin yanından barmağımla bir parça qoparırkən, qara başlı kiçik bir qurd başını çıxarıb ətrafı qorxunc baxışlarla süzdükdən sonra yenə də başını sürətlə göbələyin içində gizlətdi. Bu qurdlu göbələklərə indi daha böyük bir maraq və qəlbimdə coşub-daşan bütün acı təəssüratımla baxırdım.

Nə qədər baxdığımı, nələr düşündüyümü bilmədim!.. Göbələkləri bütün qüvvətimlə aşağıya, o xainlər, qatillər məzarlığı olan uçuruma ataraq, arxama baxmadan yoluma davam etdim.

Payıza məxsus şiddətli külək getdikcə qüvvətlənərək, başlarını dik tutan cavan və sağlam ağacları o yan-bu yana əyir, yarpaqları həzin bir xışıltı ilə qoparıb çuxurlara, yollara döşəyirdi. Şərqə doğru ağır-ağır uçuşan koma-koma buludlar birləşir, şəhəri get-gedə qorxunc bir qaralıq almağa başlayırdı. Yeridikcə ayaqlarım altında xəzəllər həzin bir səslə xışıldayırdı. O tozlu hava ciyərlərimə çökdükcə, sümüklərimə, əsəblərimə işlədikcə, bütün vücudumu bürüyən bir ağrının acısı ilə eniş, daşlıq bir cığırla aşağı enir, evə tez yetişməyə can atır, öz-özümə:

– Bu müdhiş ruzigar qorxunc bir tufan qopara bilər – deyə düşünürdüm.

Qapı ağzına yetişdiyim zaman yağış iri-iri damcılarla yağmağa başladı.

1912

PİRİN KƏRAMƏTİ

İyun ayının isti bir səhəri idi. Dar bir cığırda sıx ağacların altından kiçik bir təpəyə dırmanırıdılar. Dostum Ağabəy: “Burada sənə göstərəcəm maraqlı bir yer vardır” – deyib, daha sürətlə irəliləməyə başladı.

Yoxuşu çıxdı. Təpənin lətif otlarla döşənmiş seyrək ağaclı döşü ilə yeriir və dostumun mənə göstərəcəyi maraqlı yerin nə olduğunu görmək üçün tələsirdim. Fəqət bu təpədəki incə, pərişan gözəllik mənə o qədər məşğul etmişdi ki, hər şeyi unutmuşdum. Ətrafımızdakı fındıq, zoğal ağaclarına sarılmış yabanı üzüm və böyütkən kollarının iri yarpaqları buranı sərin və yaşıl kölgəliyə çevirmişdi. Otların, çiçəklərin gözəl qoxusu yaxındakı yeni biçilmiş tarlaların ötrinə qarışdığından insan. ətrafı bürüyən rayihədən doymurdu. Arabir müxtəlif ağacların budaqları arasına sığınmış quşların cıkkiltisi, kəsik-kəsik fəryadı eşidilirdi.

Dostum bu yerləri birinci dəfə görmüş kimi əllərini heyərlə bir-birinə çırpdı:

– Bura ki, quşlar məskənidir... Gör nə qədər quş var! Bax, yarpaqların arasına sığınmış sarı çiçəyə bənzəyən o quşcuğazı görürsənmi? Nə qədər şux, nə qədər gözəldir! bütün lətafət və incəlikləri özündə toplamış olan gözəllik tanrısını xatırladır. Diqqət et, təbiətin ən nəşəli bir zamanında yaranmış olan bu kiçik məxluqda nələr yoxdur?! O həm şair, həm də gözəl bir bəstəkardır. Kaş ki, biz də bu quşlar qədər məsud olaydıq, qanadlanaraq, qarşıdakı uca dağların başındakı buludlara qarışaydıq!

– Yox, dostum, mənim üçün bura daha xoşdur, çünki o rütubətli buludlar içində bu rəng və lətafəti, zövq və səadəti tapmazsan! – dedim.

O, səmimi gülümsəyərək, ətrafı bir daha heyərlə süzdü:

– Doğrudan, başqa aləmdir – dedi. Sonra əlimdən çəkərək:

– Gəl, gəl... dediyim yerə çatırıq – deyərək mənə özü ilə bərabər aparmağa başladı. Qocaman bir iydə ağacının altında dayandıq. Dostum iydə ağacının nazik və uzun budaqları altında olan köhnə bir qəbrə əli ilə göstərərək, heç bir söz demədi. Ağacın budaqlarına bir çox əlvan iplər, müxtəlif rəngli parçalar, xırda daş, kəsək bağlanmış və bir neçə beşik asılmışdı. İydə ağacı çox qərribə, əsrarəngiz bir görkəm almışdı.

– Bunlar nədir? – deyə soruşdum.

– Bu iplər nəzir sahibləri tərəfindən bağlanmış, beşiklər isə doğmayan qadınlar tərəfindən asılmışdır – dedi.

Hər ikimiz bir an susaraq, o ağacı və köhnə qəbri nəzərdən keçirdik. Xəyalımız ibtidai dövrlərdə yaşayan babalarımızın köhnə adət və etiqadlarını gözüümüz önündə canlandırdı. İxtiyarsız olaraq: “Əcəba, biz hansı dövrdə yaşayıyıq?” – deyə heyrət içində dostumun üzünə baxdım. O da eyni tövrlə:

– Daş dövründə! – deyə cavab verdi.

Bu zaman qəbrin baş tərəfində qoyulmuş yuvarlaq və şaquli şəkilli bir neçə daş gördüm, xoşuma gəldiyindən bir-ikisini götürdüm. Dostum əlimi tutaraq:

– Nə edirsən? Bunları götürmək olmaz! – deyə səsləndi.

– Nə üçün?

– Pir qəzəb elər, xəstələnərsən.

– Səndəmi bu xürafata inanırsan?

O gülümsəyərək:

– Yox canım, sən məni nə zənn etdin? Ancaq cahil adamlar daşlardan birini əlimizdə görsələr, qiyamət qopararlar – dedi.

Mən daşları yerinə qoydum. bir qədər iydə ağacının altında dayanıb, mövhumatın şüuru necə zəhərlədiyini düşündüm. Qəzəbdən danışa bilmirdim.

Dinməzəcə yolumuza davam etdik.

Meşədəki dərin sükutu quşların civiltisi, bir də bizim ayaq səslərimiz pozurdu. Dostum əlini çiynimə qoydu. O, iri ala gözlərini üzümə dikərək:

– Sənə uzun, həm də çox qəmli bir əhvalat söyləyəcəyəm – dedi.

Beş-on addım getdikdən sonra yeni bir qəbir daşı yanında oturdu. Onun qaşları çatılmış, üzü dumanlanmış, gözlərindəki parlaqlıq sönmüşdü. Bir dəqiqə qəbri həzin baxışlarla süzdükdən sonra:

– Mənim ən yaxın, ən səmimi dostum Əhmədin qəbridir, – dedi.

– Olduqca həssas, namuslu bir gənc idi. Təhsili az olsa da, çox istedadlı bir cavan idi. Rustov kəndində pristavın bütün dəftərxana işləri onun əlindən gəlib-keçirdi. Hər gün axşamlar görüşüb, günümüzü xoş keçirərdik. Bu gözəl insanın ancaq böyük bir qüsuru vardır, bir fikir və iradə sahibi deyildi. Görüşdüyü adamların təsirinə tez qapılar, onların fikir və mühakimələrini dərhal mənimsərdi. Axırda da bu iradəsizliyi-

nin qurbanı oldu. Dostumu qısaca xarakterizə etdikdən sonra onun başından keçən faciəni sənə nəql edirəm:

– Mühüm bir iş üçün on gün müddətinə Qubaya getmişdim. Oradan da Bakıya getməli idim. Səfərim zənn etdiyimdən çox uzun sürdü. Yaşadığımız Rustov kəndinə döndüyüm zaman dostumu görmək üçün evinə getdim, heç kəsi görmədim. Qapılar, pəncərələr bağlı idi. Oradan bir baş işlədiyi idarəyə getdim. məmurlardan birisi Əhmədin sətəlcəm olduğunu və müalicə üçün haraya isə getdiyini söylədi. Bu xəbər məni çox peşman etdi. Pərişan halda evə qayıtdım. Axtarıb tapmaq istədim, lakin harada olduğunu qəti surətdə öyrənə bilmədim. Hərə bir söz deyirdi. Birisi Xaçmaz xəstəxanasında yatdığını, bəziləri də şəfa üçün pırə getmiş olduğunu söyləyirdi. Üç gün sonra dostumun ağır səfərdən qayıtdığını eşitdim. Dərhal yanına getdim. Mən içəri girəndə o, yataqda idi. Görüncə heyrət etdim.

Söhbətin bu yerinə çatanda Ağabəy əziz dostunun qəmli taleyini xatırlayaraq, dərin bir kədər hissi keçirirdi. O danışdıqca səsi də yavaş-yavaş və qəmli bir ahəng alırdı. Ağabəy sözünə davam edərək dedi:

– O sağlam vücudlu adam az zaman içərisində əriyərək o qədər dəyişmiş, o qədər kiçilmişdi ki, tanıya bilmədim. Simasındakı o rəng, tərəvət, gözlərindəki o nur sönmüş, yanaq sümükləri çıxmış, gözlərinin hədəqələri çuxurlaşmış və ətrafını dərin, qara bir dairə sarmışdı. Elə tutulmuşdum ki, dörd-beş dəqiqə danışmağa iqtidarım olmadı. Çəşqin-çəşqin üzünə baxırdım. Nəhayət, bir az özümü toplayaraq dedim:

– Sənə nə oldu? Gedirkən sap-sağlam qoyub getmişdim.

O zəif bir səslə:

– Soruşma, qardaşım, soruşma, dərdim böyükdür – dedi.

– Xəstəliyin nədir?

– Əvvəlcə sətəlcəm.

– Sonra?

– Sonra da axmaqlıq...

– Bakıda həkimlərə özünü göstərdinmi? Onlar nə deyir? O, acı-acı gülümsəyərək, başını yastıqdan bir az qaldırdı. Çuxur və qaramtıl bir dairə içində sönük-sönük parıldayan gözlərini üzümə dikərək heyrtlə:

– Bakıya!.. İnsan oraya müalicə üçün gedər? Mənim orada nə işim!

– Bəs sən haraya getmişdin?

Zavallı cavan qəlbinin içindən vurulmuş kimi inlədi. Bəlgəmdən boğazını təmizlədikdən sonra həzin bir səslə:

– Mən ata-baba qaydası ilə “Pirhəsən”dən şəfa istəməyə getmişdim, – dedi.

Əhməd mənalı gözlərini üzümə dikdi. Əti getmiş və ancaq dəri ilə sümük qalmış əlləri ilə yorğanı üstündən qaldırdı, mum kimi ərimiş vücudunu başdan-ayağa süzdükdən sonra:

– Bax, pirin şəfa və kəraməti belə oldu. Sağ getdim, ölü qayıtdım – deyə yenə yorğana sarındı.

– Bəs indi necəsən, tamam sağalmısanmı?

Amansız öskürək dostumu söz söyləməyə qoymurdu. O, bir az sakit olduqdan sonra başına gələnləri qısaca mənə nəql elədi.

– Səni görendən üç gün sonra soyuqdan bərk xəstələndim. Düz on beş gün yatdım. Sağaldıqdan sonra yenə işə gedirdim. Amma xəstəlik məni lap üzmüşdü. Özümü çox yorğun, halsız hiss edirdim. Nəşəm qaçmış, yeməkdən qalmışdım. Mənim bu halım anama pis təsir edirdi. Bir gün dedi: “Oğul, sən nə vaxtacan belə qalacaqsan? Gəl sözümlə eşit, səni “Pirhəsən”ə aparaq. Orada qurbanımızı kəsək, şəfamızı istəyək, sən o pirin kəramətini bir gör. Bu naxoşluğu elə orada qoyub gələcəksən”. Mən qəti surətdə rədd etdim. Bu zaman xalam da gəldi. O da sözə qarışıb, iki bacı məni danlamağa və pirin kəramətinə inandırmağa çalışdılar. Mənim iradəsizliyimi bilirsən. Qisası, zor-güc məni razı elədilər. Mən: “bir şey qazanmasam da, bir şey itirməyəcəyəm, heç olmasa kiçik bir səyahət edərim” deyə, ertəsi gün yola çıxdıq. O gün “Pirhəsən”ə çatıb qurbanımızı kəsdik, ziyarət etdik, şəfamızı dilədik, o gecə orada qalmalı olduq. Həmin gün ətrafdan əlli nəfərə qədər zəvvar¹ gəlmişdi. Qadın və uşaqdan ibarət olan bu dəstə içərisində yalnız beş kişi var idi ki, o bədbəxtlərdən biri də mən idim. Gecəni arabanın içində yatdım.

“Qurban ətidir” deyə kabab çox yemişdim, daha doğrusu “şəfadır”, deyə yedirtmişdilər. Səhərə qədər gözlərimi yummadım. Çox narahat idim. Yalnız səhərə yaxın bir saat yata bildim. Gözlərimi açdığım zaman gördüm ki, mücavir² zəvvarları başına yığıb “Pirhəsən”in kəramətindən uzun-uzadı söyləyir, onlar da heyrətlə mücaviri dinləyirlər. Mücavir “Pirhəsən”in kəramətlərini söyləyib bitirdikdən sonra:

¹ Zəvvar – ziyarət edən

² Mücavir – məbəd yanında yaşayan

“Bunun böyük oğlu da mürşüd və kəramət sahibi bir şəxs olmuşdur – dedi, – məzarı da, bax, bu yaxındadır. İndi ki, gəlmisiniz, onu görməmiş getməyin, sizdən narazı qalar”.

Camaat istər-istəməz haman pirə doğru hərəkət elədi. mücavir də onlarla gedə-gedə haman pirin möcüzələrindən nağıl etməyə başladı. Təxminən əlli nəfər bir cığırda gedirdik. Mücavir durdu. Əli ilə gös-tərərək:

– Bax, bu cığırda gedin. Haman pirin mücavirləri qarşınıza çıxar və nə edəcəyinizi sizə deyər. Amma gedərkən gözüyüzə meşədə əcaib şeylər görünəcək, qərribə səslər eşidəcəksiniz. Əsla qorxmayın. Mənim bundan irəli getməyə haqqım yoxdur – deyər geri döndü.

Biz meşənin içinə yayılıb, yavaş-yavaş irəliləyirdik. Başımız üzərində qocaman, yüksək ağaclar iri-iri budaqlarını sallayaraq, bizimlə əylənirmiş kimi dururdu. Hər kəsdə bir qorxu və dəhşət vardı. Hava durğun və dumanlı idi. Ağacların ən yüksək budaqlarında bir yarpaq belə qımıldanmırdı. hər tərəf səssiz idi. Bu səssizliyi yalnız bizim ayaq səslərimiz, cırcıramaların cırıltısı və yaxın gölməçələrdəki qurbağaların qurultusu pozurdu.

Gözlərimizi meşənin qalın çalı və kollarına dikərək gedir və dəli kimi səksənirdik. İrəlidə bir səs qopdu. qalın bir kol dibindən bilmirəm tülkümü, ya dovşanımı qaçdı. Bu aralıq birdən-birə zəvvar qafiləsinin dönərək, həyəcanla bağıra-bağıra bizə tərəf yüyürdüyünü gördüm. Arvad, uşaq bir-birinə qarışaraq, bir-birinə sarılaraq elə bağırırdılar ki, sanki bir dəstə quldur üzərlərinə güllə yağdırırdı. Dəhşətdən vücudumu isti bir tər basdı. Ayaqlarım titrəməyə başladı. İçlərində kişi az olduğundan müdhiş bağırıcı ilə hamısı bizə doğru gəlirdi. Tüklərim ürpərdi, gözlərim qaraldı. Ayaqlarım artıq hərəkətdən qaldı, başım dumanlandı. Hər kol, hər daş, hər yarpaq gözüyüzə bir vəhşi kimi görünür, qulaqlarımızda getdikcə əcaib səslər və gurultular artırdı. Özümüzü toplayacaq, düşünəcək bir halda deyildik. Bağıra-bağıra mən də geriye doğru qaçdığımı xatırlayıram. Sonra nələr olduğunu bilmirəm. Ayıldığım zaman özümü meşədə deyil, Xaçmaz xəstəxanasında gördüm. Bir şəfqət bacısı başım üstündə durub, qaşığıla ağzıma dərman tökürdü. Mən vəhşi kimi durub qaçmaq istədim. Hər şey gözüyüzə qərribə görünürdü. Tam bir həftə əsəbi hal keçirdim. Özümü bir qədər yaxşı hiss etdikdən sonra məni xəstəxanadan çıxartdılar. Gə-

lirkən həkim sonuncu dəfə olaraq məni müayinə etdi. Sonra diqqətli baxışlarla məni süzərək: “Xəstə, sən bərk qorxmusan, səndə vərəm xəstəliyi sürətlənir. Onun qarşısını almaq lazımdır. Ye, iç, istirahət elə!” – dedi.

Dostum Ağabəy sözünü burada kəsərək, qəmgin-qəmgin düşünməyə və əli ilə məzar daşını oxşamağa başladı.

– Bəs sonra nə oldu? Dostun Əhməd nədən vəfat etdi? – deyə soruşdum.

O, başını qaldırdı və qızarmış gözlərini üzümə dikərək, cavab verdi:

– Əsil fəlakət sonra üz verdi. Gündən-günə soldu, mum kimi əriməyə başladı. Mən çox çalışdım, onu Bakıya apardım, ən məşhur doktorlara göstərdim. Öz pulu ilə xəstəxanaya yerləşdirdim. Kəndə dönərkən:

– Qardaşım, – dedi, – sən çox zəhmət çəkdin. Doğma qardaşın etmədiyi yaxşılığı sən mənə etdin. Ancaq bu yaxşılıqlarının əvəzini verəcəyimə ümidim yoxdur, zira ki, bu xəstəliyin pəncəsindən qurtulmayacağam.

Ona çox təsəlli verdim.

Dostum yenə söhbətini kəsdi, gözlərini qəbrə dikərək qaldı.

– Sonra nə oldu? Oradamı vəfat etdi?

– Yox, bir ay sonra xəstəxanadan: “Xəstəniz ümitsizdir, gəlin aparın!” – deyə teleqram aldım. Getdim, gətirdim. O, artıq skeletə dönmüşdü. Çox zəhmətlə gətirdim. İki həftə sonra vəfat etdi.

Dostum sözünü bitirdikdən sonra yaşlı gözlərini bir müddət qəbrə dikərək qaldı. Sonra qəbrə işarə edərək, titrək bir səslə: “Nə qədər gözəl insan, nə qədər yaxşı dost idi! Onu məndən “Pirhəsən” ayırdı” – deyə mənalı-mənalı mənə baxdı. Sonra əlini şiddətlə məzar daşına çırparaq:

– Bax, budur pirin kəraməti! – deyə qəzəblə bağırırdı.

1912

AĞLAŞMA

I

Səhərdən bəri iztirab və sıxıntılardan sonra yenicə yatağıma uzanmışdım ki, qonşu evdən yanıqlı bir şivən qopdu:

Burda bir naşı ağlar,
Əlində kaşı ağlar;
O evdən ki, cavan gedə
Divarı, daşı ağlar.

Burda gəncəli ağlar,
Sinəsi pəncəli ağlar,
Balasından ayrılan
Məgər dincəli, ağlar.

Dəsmalı güllü balam,
Başı fikirli balam,
Yüz min gəlin içində
Hamıdan şəkilli balam.

Başımın içində ildırım çaxmış kimi yatağımdan sıçradım. sərsəri kimi özümü anamın otağına atdım. Ayaq səsimə diksini baxmış qoca qadın diqqətlə üzümə baxaraq:

– Nə var, oğlum? – deyə heyərlə soruşdu.

– Of, ana, bu qonşu arvadın fəryad və şivənləri on gündür ki, qurd kimi qəlbimi yeyir... Bu nalə və fəryadlar bitməyəcək, tükənməyəcəkmi? – dedim.

Anam diqqətli baxışlarla üzümə baxdıqdan sonra:

– Oğlum, nə üçün narahat olursan? Anadır, necə ağlamasın ki, sona kimi gəlin qızı əlindən gedibdir. Ölsün analar ki, övlad dağı görməsin – dedi və yaşla dolu gözlərini əllərinin tərsi ilə sildikdən sonra sözü-nə davam etdi:

– Ona indi heç bir söz demək olmaz! Bu sızıltılar kəsilənəcən o otağa ayaq basma!

– Başqa çarəm yoxdur – dedim. Yoxsa bu sızıltılara baş, qulaq dayanmaz. İnsanın əsəbləri dəmirdən olmalıdır ki, mütəəssir olmaya bilsin. On gündür, gecə-gündüz bayquş kimi ulaşırlar. Hələ o gün, həftəsində qadınların səs-səsə verib söylədikləri o ürək yandıran ağrılar nə idi? Bunlar o kiçik yetimlərə də acımırlar. Bu on gün içində zavallıların üzünə ölüm rəngi çökmüşdür. Nə qədər dəyişmişlər. Bir nəfər ölməklə bütün ailəni öldürməkmi istəyirlər?

Anam mütəəssir bir halda:

– O gün kiçik yetimləri görməli idin – dedi, – gəlinciklərinin pal-tarını çıxarmış, ölü kimi uzadaraq, üstünə bir şal çəkmişdilər. Qartımış arvadlar kimi acı dil töküüb, başlarına, dizlərinə vurub ağlayırdılar.

Tam qırx gün qonşu evdən bu ürək yandırıcı, ruh sıxıcı fəryad və şivən kəsilmədiyi kimi, mənim də şikayətlərim bitmir, tükənmirdi. Hər gün yuxusuzluqdan, baş ağrısından şikayətlənirdim. Anam şikayətlərimin yersiz olduğunu göstərmək üçün:

– Günü batsın – dedi, – ağlamalı günü bundan sonradır. Üç gündür Qubadan qardaşının ölüm xəbəri gəlir. O gün ağlaşmada: “Qardaşım bu vaxta qədər nə üçün gəlmədi? Başıma gələn qara müsibətdən xəbəri yoxdurmu? Yoxsa başında bir iş var, nədir?” deyirdi. Qarı qardaşının da ölüm xəbərini bilsə, dəli olmasa yaxşıdır.

II

Qırxıncı gün idi. Matəmin həftəsinə gəlib çıxma bilməyən qohum-qardaş özlərini bu günə yetirmişdilər. Kiçik otaqlar qonaqları tutmurdu. Matəm büsatı qurulmuş, ağlaşma başlanmışdı. Gəlinin paltarları ortalığa gəlincə anası üzünü yeni gəlmiş qohumlara tutub, acı və yarıqlı bir səsle:

Sənəm, səsəmi gəldin?
Daban basamı gəldin?
Sağlığında gəlmədin,
Öldü, yasamı gəldin?

– deyə saç yolub ağlayır, ağıları bir-birinin dalına düzürdü. Bu arada necə oldusa qarıya qardaşının ölüm xəbərini də yetirdilər. Ortaya ölmüş qardaşın paltarları gəldiyi zaman bayaqdan heyrət içində qalmış qarı qəflətən dəhşətli bir səs çıxardı, dim-dik ayağa qalxdı, saçları əllərində dəli kimi özünü bayıra atdı. Dili, nəfəsi tutulmuş bir halda küçəyə qaçdı.

Ertəsi günü qarını dəlixanaya aparmışdılar.

1912

DƏYƏRLİ BİR XATİRƏ

İsti bir yay axşamı idi. təmiz hava almaq və sərinləmək fikri ilə şəhər bağçasına çıxdıq. Hər ikimiz subay idik. İri kölgəli bir ağac altında skamya üzərində yan-yana oturub söhbət edir, hər kiçik bir hadisədən qəhqəhələr qopararaq əylənirdik. Dostum bizdən bir az uzaq, baş-başa dayanmış iki gənci işarə ilə göstərərək:

– Bax, nə qədər fikirdədirlər – dedi. – Kim bilir, bunların xəyalı hansı aləmlərdə doladır, hər halda bizim aləmimizdən çox uzaq. Yaxşı diqqət et, baş-başa verərək, şirin-şirin danışmaları nə qədər təbii!.. Fəqət kim bilir, indi o gəncin qəlbini ovlayaraq onu bir top kimi oynadan bu qız başqasının heç də xoşuna getməyən bir simaya və bədənə malikdir. Məncə gözəllik üçün müəyyən bir ölçü yoxdur. babalarımızdan qalma sadə bir misal var: “Ürək sevən gözəldir”.

İnsanların mühiti, görüşləri başqa-başqa olduğu kimi, zahiri görünüşləri də başqa-başqadır. Bir qismi mavi gözləri, ağ bənizi, hamar saçları çox sevdiyi kimi, bir qismi də qara gözlərə, qara qıvrıq saçlara, açıq-buğdayı rəngə daha ziyadə məftuniyyət göstərir. Bizim kimi dəli təbiətli insanlar sarışın bir çöhrədən, süzgün baxışlardan, gəlişi gözəl, dağınıq saçlardan daha çox xoşlanırlar. Bu bildiyimiz qara, ağ, sarı, qırmızı rənglərin birisi digərindən daha gözəl olduğu nə ilə isbat edilmiş? Bu isbat edilmiş olsaydı, bu gün bir qanun halını alar, bütün dünya bir rənglə boyanmış olardı.

Birisinə son moda ilə şux geyinmiş, üzünü, dodaqlarını boyalarla rəngləmiş bir qadın nə qədər xoş gəlsə, məni də modasız, boyasız, riyasız, saf, sadə bir gözəllik məftun edir. İnsan qidanı, havanı, həyatı, xülasə hər bir şeyi bu sadə olan təbiətdən aldığı halda, özünü bir çox dünyəli bağlar əlində əsir etməkdən böyük zövq alır. Bax, bunun hikmətini mən anlaya bilmədim.

Bu aralıq şux geyimli, üzü, dodaqları boyalı gənc, gözəl bir qadın önumuzdən keçirdi. Dostum: “Mənə bax nə haldayam, yara bax nə sallanır” mahnısını yavaşca oxudu. O bir kəklik kimi süzərək qabağı-mızdan sürətlə keçib getdi. Dostum:

– Bunun ruzgarı adamı aparır. Hələ bir yerişinə bax! – dedi, sonra başındakı iri, olduqca iri şlyapasını göstərərək, istehzal bir qəhqəhə qopardıqdan sonra:

– Bilmirəm, bizmi mühitə uymuruq, yoxsa get-gedə insanlarınmı zövqü pozulmağa başlayır? bu iri qazan o incə başlara heç yaraşan şeydirmi?

– Nə etsin, bu yazıq moda əsiridir, sıradan qalmaq olmaz, – dedim. – Belə iri şlyapaları geymək üçün saçın üstündən süni saçlardan qayrılmış bir parik qoymalı və onu möhkəm tutmaq üçün şlyapanın yanlarından uzun, başı düyməli iynələr keçirmək lazım imiş!..

Üç gün əvvəl konkaya minib məşğələyə gedirdim. Korset ilə belini bir-birinə bitişəcək qədər sıxmış, daha aşağıdan iki yanına bir batman pambıq tıxa-tıxa yerləşdirmiş bir qadın da konkaya mindi. Dodaqlarını həddən ziyadə boyamış, üzünə o qədər rəng sürtmüşdü ki, kiçik sarı gözləri qazana bənzəyən iri şlyapası altında iki siçan başı kimi görünürdü. Önümdə skamyaya oturdu. Yox, hələ təzəcə oturmaq üzrə idi. Yanındakı zavallı bir gəncin başı şlyapanın altında sıxılıb qalmış olduğundan başını o dəyirman çarxı altından qurtarmağa çalışarkən alnından qan fışkırdığını gördüm. Gənc əli ilə alnını tutaraq, yerindən sıçradı və digər əli ilə qadının başından o dəyirman çarxını alıb küçəyə vızıldatdı. İndi həmin qadının parikləri dağılmış, başını ancaq öz təbii saçları örtmüşdü. iynə ilə gəncin alnını o qədər dəlmişdi ki, qanı saxlamaq mümkün olmurdu. Qadın qıpqırmızı kəsilərək hiddətindən gözləri yaşarmışdı. Söylənə-söylənə parik saçlarını yer-dən toplayıb gülünc bir halda aşağı endi. Gənc də başını sarıtdırmaq üçün yaxındakı aptekə getdi.

Bu qadın söhbətimizin uzanmasına gözəl bir mövzu oldu. Söz sözü çəkərək bir çox şeydən, hətta həyatın mühüm məsələlərindən sayılan təəhhüldən¹ bəhs etdik. Nəhayət, bir nöqtədə birləşərək modasız, boyasız, riyasız, sadə və gözəl bir həyat yoldaşı tapmağa qərar verdik.

Günəş qürub etmək üzrə idi. təmiz hava almaq məqsədi ilə dəniz sahilinə çıxdıq. qayıqlar ötə-bəriyə axır, dəniz seyri həvəskarlarını əyləndirici musiqilərlə istədikləri tərəfə daşıyırdılar. Heç soruşmadan ən irəlidə yelkən açmış bir qayığa atıldıq. Qayıq hərəkət etdikdən sonra onun Qaraşəhərə getdiyini və aldığımız biletlə orada teatra tamaşa

¹ Təəhhül – evlənmə

edərək yenə geri dönmək mümkün olduğunu öyrəndik. Bu təsadüfdən hər ikimiz məmnun qaldıq. Gözümüz önündə yüzlərcə ağ köpüklər üzərində axıb gedən qayıqlar, qulaqlarımızı oxşayan munis nəğmələr və çalğı qəlbimizi şirin nəşələrə, daşqın sevinclərə qərq etmişdi. Hiss etmədən qayıq Qaraxəhər körpüsünə yan aldı. Endik. Tamaşa veriləcək binanı tapıb daxil olduq. Oturar-oturmaz işıqlar söndü, tamaşa başlandı. Şair dostum: “Mərhəbə, qanacaqları varmış, bizi gözləyirlərmiş...” dedi. Tamaşa İtaliya həyatından alınmış “Quyruqlu məhəbbətlər” sərlövhəli beş pərdədən ibarət bir dram idi. Pyes zadəgan ailəsinə mənsub bir əyyaşın əhvali-ruhiyyəsini kəskin boyalarla təsvir edirdi. Neapol şəhərində böyük bir mövqeyə və nüfuza malik Jak adlı birisi əyyaşlığa aludə olur, bütün vaxtını ballarda, müsamirələrdə, ziyafətlərdə, qumar və içki məclislərində keçirir; maaş kifayət etmədiyindən hökumət pullarını da sərf etməyə başlayır. Müfəttiş təftişə başladığı zaman intihar edir. Birinci səhnə əsil mövzu ilə təzad təşkil edən gənc çoban bir italyan qızını təsvir edirdi. Lətif və mütənasib vücudunda ətəkləri və döşü zəngin ipəklərlə işlənmiş ağ bir don, qara saçlı kiçik başında ağ, sadə bir şlyapa vardı. Qoyunları quzularla qarışmış seyrək ağac, otlulu bir çəmənə yaymış, özü isə topladığı çiçəklərdən başına bir çələng hörməyə çalışır, dodaqlarından uçan şux təbəssümlər kimi qızıl qanadlı kəpənəklər arxasınca çocuqcasına qoşaraq əylənir, quzuları qucağına alaraq oxşayırdı.

Hazırlamış olduğu çələngi şən və şux uşaqlara məxsus bir əda ilə başına taxarkən, yoldaşım qolumu dürtmələdi:

– Budur, xəyalımızda yaratdığımız qız! Bizim üçün ideal olan gözəlliyə yalnız təmiz havada, belə açıq-saçıq çəmənlərdə sərbəst bir quş kimi yaşamış, daxili, xarici təmiz kənd qızlarında təsadüf etmək mümkündür – dedi.

Birinci səhnə bitincə bu canlı lövhədən aldığımız təsirləri ifadə-dici baxışlarla bir-birimizi süzərkən yoldaşım heyreti andırır bir səslə:

– Bəh, ən canlısı burada imiş, heç xəbərimiz yox! Qalx, qalx yerimizi dəyişdirək! – dedi. Sağ tərəfimə baxarkən gözlərim mənimlə yan-yana oturmuş təbii gözəlliyin ən canlı bir nümunəsi olan pərişan saçlı bir gənc qıza ilişdi. Yoldaşım əllərini bir-birinə cırparaq:

– Belə saf və səmimi simalar, məsum baxışlar durarkən o qazan qapaqlı, üz-gözü boyalı, içi-bayırı riyalı qadınlara məftuniyyət göstərenlərin zövqünə çaşıram – dedi.

O gecəni çox şən keçirdik. Yoldaşımın ricası ilə son pərdə yerimizi dəyişdirdik. Səhnə qapandıqdan sonra hər ikimiz eyni düşüncə, eyni mühakimə, eyni təsirlə şəhərə döndük. Aristokrat həyatının bütün iç üzünü açaraq, onun kirli, çirkin və iyrənc cəhətlərini gözümüz önündə canlandırmış olan bu dram hər şeydə sadəliyə, təbiiliyə olan eşq və marağımızı bir qat da artırmışdı. Qayıqda şəhərə dönərkən dostum qulağıma əylərək:

– Qəlbimi bağlayan o canlı tellərdən yüz dastan yazacaq olsam, yenə də azdır. Ondan aldığım təsiratı kamalınca təsəvvür etmək iqtidarım xaricindədir – dedi.

– Hansı telləri?

– Səhnədə şəkillər dəyişdikcə, maraqlı və canlı lövhələr bir-birini təqib etdikcə, yanımdakı mənə daha sıxı, daha səmimi yaxınlaşır, adətən baş-başa çatırdıq. Bu zaman onun qızlıq ətri ilə bəslənmiş saçlarından ayrılan incə tellər üz-gözümü şirin-şirin oxşayaraq, məni tamamilə başqa aləmlərdə yaşadırdı. O tellərdəki cazibəni, onun mənə də buraxmış olduğu təsirləri bütün ömrümdə heç bir şeydən almadım, desəm, mübaligə deyil. O tellərin mütləq canlı olduğuna inamım var.

– Məsələ o tellərin yalnız canlı olmasında deyil; bu zövqü riyalı, boyalı xanımların tellərindən, şübhəsiz, almazdıq. O adi tellərin canlı olduğunu sənə duyuran, ən incə və şəffaf duyğuları o şair qəlbinin isti guşələrinə damla-damla axıdan, daşqın zövq və nəşəni sənə verən yenə sadəlik, səmimiyyət və təbiilikdir.

Dostum fikrimi təsdiq üçün əlavə etdi:

– İnan, qardaşım, mən ona qarşı anasına ən çox bağlı olan çocuğun həyatından daha səmimi idim.

Gecə bir-birimizdən çox gec ayrıldıq. Əllərini əllərim içində sıxarkən:

– Bu gözəl xatirə sənə dair yazacağım romanın ilk başlanğıcını təşkil edəcək; onu bitirmək üçün sən mənə material verməyə çalış – dedim.

O çox səmimi gülərək:

– Yox, yox, yazma! – dedi.

İBLİSİN HÜZURUNDA

Qaranlıq... Sehrli və boğucu bir qaranlıq... Hər şey zülmətin div ağırlığı altında yorğun-yorğun mürgüləyir, hər şey dilsiz bir qüvvətin təsiri ilə qorxunc rəyalar içində çırpınırdı. Hər şey zülmət içərisində ərimiş, orada-burada göz kimi baxan, nurları udan qaranlığa qarışmışdı. Əngin bir boşluq içərisində sakit kimi görünən yer kürəsi qaranlıqlar içində dalğın-dalğın yuvarlanırdı.

Bütün təbiətə, bütün aləmə hakim olan o şübhəli səssizliyə qarşı hər şey dilsiz, hər şey duyğusuzdu.

Bu anda uçurumlu, yalçın bir qaya başında qulaqları batıracaq qədər dəhşətli bir qanad çarpması, dalınca komandanlara məxsus “hazır!” deyər qalın və qorxunc bir səs gurladı. Ölüm qorxusu verən o səsin şiddət və heybətindən bütün dünya titrədi. Mühüm bir hadisə baş vermiş kimi hər yandan qorxunc teyflər səs gələn səmtə qaçır və o ağır süku-tu ötə-bəridə eşidilən şiddətli qanad çarpması, bayquş ötüşünə bənzər iyrənc səslər pozur, ortalığı qara kölgələr titrədirdi... O qorxunc kölgələr, qara teyflər qaya başında ov üzərinə hücum edəcək qartal qurumu almış səs sahibinin ətrafına toplanaraq, onun qanadlarından, ayaqlarından öpərək:

– İblis!.. İblis!.. hər əmrin bizim üçün müqəddəsdir, – deyirdilər.

İblis dörd yanında uçuşaraq, həmhəmələri ilə onu alqışlamaqda olan oğullarını qürurlu baxışları ilə süzdükdən sonra əvvəlki tövrünü pozmadan sözə başladı:

– Çalışqan oğullarım! Bu gün əldə etdiyimiz böyük müvəffəqiyyətlər sizin səy və qeyrətinizin nəticəsidir. İşlər gündən-günə is-tədiyimiz bir şəkil almaq və böyük bir həyəcanla bəslədiyim arzular gözlədiyim çiçəkləri vermək üzrədir. Bu ilki tərəqqimiz mənə ümid etdiyimdən ziyadə ümidlər verir. Adəmin həyat səhnəsinə ayaq basdığı və bəni-insanları azdırmağa söz verdiyi gündən bəri belə bir müvəffəqiyyətə nail olmamışdım. Qeyrətli balalarım! Bu, uğrunda çəkdiyiniz zəhmətləri. göstərdiyiniz səyi və qeyrəti ürəkdən alqışlayıram. Bu bitməz, tükənməz zəhmətlər şübhəsiz sizin vücudunuzu yormuş, rahatlığınızı pozmuşdur. Ona görə də bu üzücü vəzifədən bir müddət

sizi azad edərək, məzuniyyət vermək niyyətindəyəm. bu günkü topla-
nışdan məqsədim sizin bu xüsusa fikrinizi bilməkdir.

Oğullar bu sözün çətinliyi və ağırlığı altında əzilərək, sükut edir və
qəti bir cavab verməyi düşünürdülər. İblis damağını şaqqıldadaraq:

– Cavab veriniz! Sizə bir il istirahət verəcək olsam insan oğlu itaət
zəncirini qırmazmı? – deyər soruşdu.

Qayanın başından ta uçurum dərənin dibinə qədər bir-birinin üzə-
rində sıx-sız oturmuş iblis balaları hamısı bir ağızdan etiraz etdi:

– Şah baba, biz ancaq insanları istədiyimiz kimi gördüyümüz
zaman rahatlanırıq. Əsrlərdən bəri çəkdiyimiz min cür zəhmət, qurdu-
ğumuz min hiylə, saçıdığımız min cür fitnə və fəsad nəticəsində insan
oğlunu özümüzə əsir etməyə müvəffəq olduq. İndi onları başlı-başına
buraxmaq əql və hikmətə əsla müvafiq deyildir.

İblis iyrənc və qorxunc gözlü başını qanadları arasına alaraq düşü-
nürdü. Xənnas ki, İblisin ən çox güvəndiyi, ən hiyləgər və siyasətçi
oğullarından idi, qara kölgələri yara-yara irəli gəldi, İblisin hüsurun-
da diz çökərək ərz etdi:

– Böyük babamız! Qardaşlarımızın sözləri sizi lap da məyus etmə-
sin. bu fikir qorxaqlığından, insan ruhuna dərinədən nüfuz etmədiklə-
rindən irəli gəlir. Mənim fikrimcə bundan sonra onları tamamilə
sərbəst buraxmaq olar. Zira ki, əkdiyimiz toxumlar o qədər dərin rişə
atmış, qurduğumuz tor əl-ayaqları elə sarımış ki, insan bütün şərəf və
mənliliyini unutmuşdur. Əsrlərcə onların ətrafına dolaşmasaq belə
alıxmış olduqları adətlərindən əl çəkməzlər. Bir də bizsiz də onların
içində o qədər iblislər yetişmişdir ki, onlar bizim yerimizi tuta bilər.

Şeytanlar: “İnsan oğluna inanmaq olmaz!” – deyər yer-yerdən eti-
raz etdilər.

Xənnas ikinci dəfə İblisin hüsurunda diz çökərək:

– Şah baba, sözümü isbat etməyə izin vermənizi rica edirəm, – dedi.

Xənnasa böyük etimadı olub, sözlərinin əsassız olmadığını bildi-
yindən İblis ona izin verdi. Xənnas havalanaraq, bir anda gözdən itdi...

Dondurucu və qaranlıq bir qış gecəsi idi. Xənnas böyük bir şəhə-
rin qat-qat qalın pərdəli buludları arasında uçur, uçurdu... Nəhayət, bir
nöqtədə durdu, bir saniyə sonra ildırım sürəti ilə yer üzünə endi. O,
artıq möhtəşəm bir bina içində idi. Otaqları quş baxışı bir nəzərlə süz-
dükdən sonra özünü yataq otağına atdı. Bir saat əvvəl kef məclisindən
gəlmiş və kəməli-istirahətlə isti yatağında yatmaqda olan insanı qa-

nadları üzərinə alıb havalandı və bir az sonra onu İblisin hüsurunda yerə endirdi.

Şeytanların həmhəməsindən insan gözlərini açdı, özünü iyrənc simalı qələbəlik içində görüncə qorxudan titrədi. İblis əlləri ilə onun başını oxşayaraq:

– Qorxm, qardaşım, sənin malın, canın amandadır – dedi.

Bu sözlərdən sonra insan bir qədər özünü topladı. Sözüünü isbat etmək zamanı yetişmiş olduğundan Xənnas gözlərini ənginliklərə dikərək, mühüm bir iş edirmiş kimi quyruğunu buladı. Yer üzünü dərhal qalın bir toz və duman qapladı. Dumanların arasında qanlı və dəhşətli bir lövhə göründü. Göylər, tarlalar alov içində çatır–çatır yanırdı. Əli qılınclı bir yığın insancıqlar barbarlara məxsus bir tövrə sürü–sürü məzlum insanları qabaqlarına qataraq qılınclardan keçirir, himayəsiz qalmış zavallı insanlar vəhşətlə bir–birinə soxularaq, yalnız başlarını gizlətməyə və bununla özlərini müdafiyyəyə çalışırdılar. Çoluq–çocuq çöllərə, meşələrə, daşlar altına sığınmış, ətrafı vəhşilərə belə dəhşət verəcək bir fəryad və şivən qaplamışdı. İblis o qanlı lövhəni balaları ilə seyr etməyə başladı. İnsan da bir müddət ürəklərdə qan durduran o mənzərəni seyr etdikdən sonra: “Əcəb tamaşadır!” – dedi. Xənnas babasının hüsurunda mənəviyyatı pozulmuş insanların ruhunu daha ziya-də açib göstərmək fikri ilə hiddətli bir səslə:

– İnsan! Yaxşı seyr et, bunlar sənin bacıların və qardaşlarındır! – dedi.

Bu sözdən insan oğlu qəlbinin başından yara almış kimi titrədi. qorxa–qorxa dörd ətrafına baxdı. Öz–özünə: “Bu Ərdahan faciəsi olmasın? Əcəba, şeytanlardamı onların nəfinə pul toplayır?” – deyərək həzin bir tövrə aldı.

Xənnas insan oğlunun elə həzin bir sima almasını çox gözəl anlamışdı. Acı–acı gülümsəyərək:

– Bunlara heç acıyırsanmı? Baxsana. On minlərcə ölən. əzilən, qaçan, sürünən, yurdsuz–yuvasız qalan bu insanlar qardaşlıq əlini sənə uzadaraq, yardım diləyirlər – dedi.

İnsanın bütün bədənini elektrik vurmuş kimi titrədi, şübhəli baxışlarla əvvəlcə lövhəni, sonra dörd bir yanını süzərək sükut etdi. Xənnas ciddi və qəti bir səslə:

– haydı, kisəni çıxar, bu səfil və möhtac bacı–qardaşlarına pul ver! – dedi.

İblis də barmaqlarını havada oynadaraq:

– Doğru deyir, lazımdır, qardaşım!.. – deyə mırıldandı.

Özünü çox pis bir halda hiss edən insan əlləri titrəyə–titrəyə ciblərini bir–bir axtardıqdan sonra istər–istəməz pul kisəsini çıxartdı. İçindəki yüzlük, beş yüzlükləri dəfələrlə sayaraq yenə də kisəsinə yerləşdirib, cibinə qoyduqdan sonra:

– Xənnas ağa, məni bağışlayın, xırda pulum yoxdur, – dedi. Xənnas mənalı bir nəzərlə babasının üzünə baxdı. İblis oğlunun fikrini dərhal anladı. Yüksək və qalın bir səslə:

– Oğlanlarım, artıq şübhəm qalmadı. Oğlum Xənnas sözünü çox gözəl isbat etdi – dedi. – İnsanlığın ən yaxşı sifətlərindən biri də verimdir. Biz həm də verim əli olan insanların qəlbini, vicdanını qaraltmaq və onları bu yoldan uzaqlaşdırmaq üçün çalışırıq. Kağız və mədən parçalarına tapınan və onu öz həmcinsindən qiymətli sayan, qardaşlıq və insanlıq duyğularını məhv etmiş olan bu insancıqlar üçün məəttəl olmağa dəyməz. Gedin, bir neçə il hər cür xidmətdən azadsınız.

Bu sözləri deyib, İblis göy gurultusuna bənzər bir səslə qanadlarını açaraq havalandı.

1915

ANABACI

Məşğələmdən geri dönürdüm. Gecəki yağışın çuxurlarında gölməçələr yaratmış ensiz bir səki ilə gedirdim. Bu vaxt qarşıma arıq, ətsiz vücudunu yamaqlı bir çarşaba bürümüş qadın çıxdı. Altmış yaşlarında olan bu qadın çarşabı altından damarları görünən sümüklü əli ilə bir kağız parçasını uzadaraq:

– Oğlum, al bu kağızı oxu, gör kimə çatacaq? – dedi.

Bu sözləri elə yanıqlı bir səslə. elə miskin bir tərzdə dedi ki, könlümdə hiss etdiyim ağrıdan bütün vücudum titrədi. Gözlərim dərhal gözlərinə dikildi. Ruhunun, qəlbinin iki dumanlı pəncərəsi olan o donuq, o sönük gözlər altmış illik səfil həyatının acı, fırtınalı tarixindən nələr söyləməirdi? Altmış xəzanın şahidi olan o şikayətçi və səfil gözlər həyatının uçurumlu və tikanlı yollarında yığıla-yığıla süründüyü zaman ona daş qəlbi ilə laqeyd baxan milyonlarla gözlərdən nələr anlatmırdı?..

Mənə uzatmış olduğu özü qədər solğun, sarı kağız parçasını alıb oxudum: “Atababa Qulu oğlu altı baş ailə sahibidir”.

Kağızda yalnız bu cümlə yazılmışdı. Kağızı ona uzadaraq:

– Nənə, Atababa kimdir? – deyə soruşdum.

Qadın üzümə dik baxaraq:

– Mənim oğlumdur – dedi.

Bu dəfəki səşində bir dirilik, bir ümid əsəri vardı, siması indi başqa bir rəng, başqa bir şəkil almışdı. Yenə birdən-birə əvvəlki tərzdə:

– Bu kimə çatacaq sən onu oxu! – dedi.

– Nənə, o xüsusda bir şey yazılmamışdır – dedim.

Qadının qolları ümitsiz bir halda yanına düşdü:

– Allahü əkbər! Bir həftədir ki, bu kağızı yazdırıb, başa çıxarda bilmirəm – deyə üzü bulud kimi qaraldı. Ruhunu sızladan həzin çırpıntılara, qəlbinə inlədən dərin yaralara tərçüman olmayan bu kağız parçasını iki barmağı arasında sıxaraq. çaşqın bir halda:

– Bəs mən nə edim? – deyə yavaşca pıçıldadı.

Səfalətin canlı bir heykəli olan o qarının almış olduğu vəziyyət mənə də çaşdırdı. Ona baxaraq düşünürdüm.

Bu zavallı qarı altmış illik ömrünün acı fəlsəfəsinin xülasəsi olan o ibarəni neçə dəfə təkrar etmişdi?!

“Bəs mən nə edim?”

Neçə dəfə bu dumanlı və qaranlıq sual cavabsız qalaraq, ürəyinin ən dərin guşələrinə gömülmüşdü?!

“Bəs mən nə edim?”

Neçə dəfə bu kar və dilsiz mühitindən bu acı sualına cavab ala bilməmişdi?!

Hələ bu qarı tərəddüdlü və çaşqın vəziyyətlə qarşımda durur, həyatın qorxunc ildırımları ilə alt-üst olan arzuları kimi ölgün. boynu bükük kağızına baxırdı.

– Nənə can! – dedim – gəl bizə gedək, sənə istədiyin kağızı yazaram.

Bərabər evə gəldik, oturdu, ailə üzvləri ilə tanış oldu. Anamla dərdləşdi, ta uşaqlıqdan bəri onu ağır yumruqları ilə əzən dərdlərini, fəlakətlərini bir-bir danışdı. Sonra dərindən içini çəkərək:

– Oğlum, mən deyim. sən yaz! – dedi. – Mənim oğlum vağzalda qulluq eləyir (əlləri ilə uzaqları göstərərək), orada bir məktəb var, orada oxuyur. Yaz ki, mənim oğlumun heç kəsi yoxdur. Mən iki qızımı, iki də nəvəmi saxlayıram. Sənin başın üçün, üç aydır naxoşdur, üşüdüb-qızdırır.

– Nənə, bu ərizəni oraya nə üçün verirsən?

– Qulluq versinlər.

– Vağzalda oğlun nə işdədir?

– Onu bilmirəm.

– Bu kağız kimə veriləcək?

– Naçalnikə.

– Hansı naçalnikə?

– Mən oxumuş adam deyiləm, onu sən bilirsən. Yaxşı, sən naçalniki tanıyırsan?

– Nənə, naçalnik çoxdur, hansı naçalnikə yazılacaq onu bilməliyik – dedim.

Dərin bir sükut...

– Nənə, sən get evə, oğlundan bunları öyrən. Birinci, bu ərizə kimə veriləcək, ikinci. oğlun nə iş istəyir və harada istəyir, sabah bu zaman gəl, kağızını yazaram.

Qoca qadın susdu, bir az düşündükdən sonra başını qaldırıb dedi:

– Sözüüm yoxdur, ancaq bilmirəm bu ərizənin başında nə var ki, bu gün on gündür yazılıb başa gəlmir.

Əlindəki köhnəlmiş kağız parçasını göstərərək:

– Bax, bunu bir nəfər bir həftəyə yazıb mənə verdi, o da deyirsən ki, bir işə yaramır.

– Nənə, onu kim yazıbdır?

– Nə bilim, sənin kimi bir oğlan.

– Nənə, get bunları öyrən, gəl, sabah kağızını yazaram.

– Nə bilim, ömrün uzun olsun. İndi deyirsən sabah gəlirim... Yaxşı... zəhmət verdim, sağ ol.

O birisi gün evə gəldiyim zaman nənə oturub, mənə gözləyirdi. Görüştük, danışdıq. Ruhunun ən incə tellərinə toxundum. Zavallı qarı yaralanmış dişi aslan kimi inləyərək, əvvəlləri çox dalğın, sonra get-gedə şirin bir dillə qeyb etmiş olduğu gəncliyindən, sevgi və sevincli dolu bahar günlərindən danışmağa başladı.

Bir qədər gülüştük, əyləndik. Hətta adını belə öyrəndik. Adı Anabacı idi. Nəhayət, ortalığa yenə ərizə məsələsi atıldı.

– Nənə, dediklərimi oğlundan öyrənə bildinmi?

O, qəti bir səsle:

– Öyrəndim, oğlum. Sən yaz ki, naçalnik oğluma bir kağız versin.

– Nə kağız versin?

– Kağız versin ki, o yoxsuldur. Altı baş adam saxlayır, özü də qızdırma içində yanır.

– Nənə o kağızı naçalnik vermir.

– Yox sən yaz ki, naçalnik versin.

– Hansı naçalnik?

– Nə bilim, sən elə naçalnik yaz!

Qollarım ümitsiz bir halda yanıma düşdü. Bir anama baxdım, bir də dönərək Anabacını gözücu süzdüm. O da heyrətlə mənə baxırdı.

Anam dedi:

– Oğlum, qalx, Anabacı ilə bərabər get, oğlu əhvalatı sənə desin.

Anabacının üzü gül kimi açıldı:

– Ay atana rəhmət, belə yaxşıdır – dedi.

Qalxdım, bərabər getdik, yolda soruşdum:

– Nənə, eviniz haradadır?

– İkinci küçə var ha... (əlləri ilə uzaqları göstərərək) orada oluruq. Çox uzaq döyül. Mən hər gün buralardan gəlib keçirəm.

Xeyli getdikdən sonra dar bir dalan başında Anabacının evinə yetişdik.

Kiçik, qaranlıq bir otağa girdik. Otaq kasıb döşənmiş, dörd-beş şəlpədən ibarət idi. Bir tərəfdə də Anabacının cəhrəsi dururdu. Otağın baş tərəfində xəstə oğlu Atababa yatağında uzanmışdı. Qızdırmanın boğucu pəncəsi altında uzun müddətdən bəri əriyib qurumaqda olan bu gəncin sarı bənizinin yanaq sümükləri çıxmış, qalın qara qaşları altında rəngsiz gözləri sönük-sönük parıldaırdı. Anabacı qapıdan içəri girincə görüşməyə belə imkan verməyərək, titrək və şikayətli bir səslə:

– Atababa, başın üçün, sən dediyin kimi demişdim. Bu oğlan “ələ kağız yazılmaz” – deyir. İndi gətirmişəm. Sən özün de, yazsın.

Gənc utancaq bir vəziyyət aldı. Mənə yer göstərərək:

– Buyur otur! – dedi.

Görüşdük, danışdıq, sonra üzünü mənə tutaraq:

– On gündür gedir-gəlir, bu kağızı yazdırıb, başa çıxara bilmir – dedi.

Nəhayət, məlum oldu ki, xəstəliyinə dair ev idarəsindən bir vəsi-qə alaraq, bir ərizə ilə xidmət etdiyi idarəyə verib, pul və ərzaq istə-yirmiş.

Anabacının anlada bilmədiyi məsələ bundan ibarət imiş. Vəsiqəni və ərizəni yazıb verdim. Razı qaldılar. Evə dönərkən Anabacı qızğın dualarla məni qapıya qədər ötürdü. Xəstə oğluna sərf etmək üçün ov-cuna bir qədər pul basdım. Almırdı. Zor-güc qəbul etdirdim.

O, utancaq və titrək bir səslə: “Yaman gün görməyəsən, oğlum, inşallah mən də xəcalətindən çıxaram” – dedi.

Biz ayrıldıq. Lakin onun buraxmış olduğu xatirə hələ zehnimdən silinməmiş, qəlbimdə yaşayırdı, onu hər gün xatırlayırdım.

Bu hadisədən dörd ay keçdi. Nədənə qəlbimdə o məsum qocanı görmək, onunla danışmaq arzusu gündən-günə artırdı. Məşğələmə gedəndə, ya evə dönərkən daima gözlərim küçələrdə onu axtarırdı.

Günortadan sonra idi, qapı yavaşca açıldı, içəri qoca və zəif bir vücud girdi. Bir də gördüm: Anabacı... O saat yerimdən sıçradım, görüş-dük, oturdu, danışdıq. Söhbətimiz çox uzandı. Sonra çarşabı altından bir corab çıxarıb:

– Al, bunu sənin üçün toxumuşam, – dedi.

Corabı alıb:

– Sağ ol, nənə, qış gəlib, soyuqlar düşüb, görünür məni unutmamı-sız – deyincə məğrur bir səslə:

– Bir şey deyil, özüm toxumuşam – dedi.

– Özünüz toxuduğunuz üçün qiymətlidir – dedim.

Bir az sonra bu qoca və düşkün qadına əl tutmaq məqsədi ilə bir qədər pul vermək istərkən, dik-dik üzümə baxdı. Sərt bir səsle:

– Bu nədir? Mən bunu sənə satmaq üçün gətirməmişəm. Onun üçün bazar var. Bunu sənə bəxşiş gətirmişəm – deyə əllərini çarşabının altında bir-birinə sıxaraq saxladı.

O bu sözləri deyərkən gözlərindəki ildırımlar ta qəlbimin içində partlayan kimi oldu, yoxsul, miskin bildiyim bu qarının bu qədər qəhər və hiddəti qarşısında biixtiyar titrədim. Hər zaman hüzn, iztirabla məni yaralayan bu miskin qadın bu dəfə məğrurluğu ilə məni qorxutdu. Bir daha üzünə baxdım. Bu dəfə üzünə qəhər və hiddət qıgılcımlarının yerinə vəzifələrini bitirmiş olanlara məxsus qürur rəngi çökmüşdü. Gözlərinin baxışı, ziyası, qəlbinin rahat-rahət döyündüyünü göstərirdi. Heç bir zaman görmədiyim bu rəng, bu işıq nədən doğmuşdu?

Mən indi yalnız bunu düşünür, bu sirri kəşf etməyə çalışırdım ki, birdən-birə Anabacının qalın və erkək səsi qulağımda təkrar səsləndi:

– Oğlum, sənə isti köynək toxumaq istəyirdim, kasıblığın üzü qara olsun, yunum, ipim çatmadı.

– Mənim üçün bu da çoxdur, nənəcan – dedim.

– Yox, oğlum, yox! – dedi və üzündəki, gözlərindəki o rəng dərhal insafsız bir əl tərəfindən silinmiş kimi oldu. Çöhrəsi rəngdən-rəngə girən qadının bu halları indi mənə bir çox şeyləri xatırladır, bir çox köhnə dastanları anladır.

Köhnə nəslin son qəhrəmanı olan bu qadın hələ qarşımda oturmuş, mənə meydan oxuyur, həm də ata-babalarından qalma keçmiş əxlaq və səciyyələrini bütün hal və hərəkətləri ilə mənə anladır. Artıq yarım əsr əvvəlin canlı tarixi olan bu qadın, nəzərimdə daha böyümüş, daha canlanmış, sanki mənə: “Yoxsul olsam da qəlbim geniş, ruhum ucadır” demək istəyirdi.

Çox gözəl, bunu mən də etiraf edirəm. Lakin, ey yüksək qadın, söylə, altmış illik səfil bir həyatın sənə yükləmiş olduğu ağır yüklər belini bükmüş, gözlərinin nurunu almış, dizlərini taqətsiz etmiş olduğu halda necə olmuş ki, qəlbinə, ruhuna toxunmamışdır? Sən mənə bunu anlat!

1923

VƏZİFƏ

I

Noyabrın acıqlı bir sabahı idi. İki gün əvvəl başlamış olan xəzri hələ bütün şiddəti ildə davam edir, bir ildırım gurultusu ilə ətrafı sarsıdır, yerləri eşərək, göylərə sovurmuş olduğu toz-torpaqdan fəzanı qalın, sarımtıl bir örtüyə bürüyürdü. Qapı-bacaların viyılması, pəncərələrin cingiltisi, uzaqdan eşidilməkdə olan dəniz dalğalarının dəli gurultusu ruhlara ağırlıq verir, əsəblərdə acı bir sızıltı hiss etdirirdi. Küçələr bomboş idi. Damlarda pişiklər, küçələrdə itlər belə gəzməyə cəsarət etmirdi. Yalnız arabir işə gedən adamlar yerdən burun-burun yüksələn toz-torpaqdan üz-gözlərini köksləri üzərində gizləməyə çalışaraq, iri addımlarla gedirdilər.

Müəllim stol başında oturub dərslərinə hazırlaşır, həm də arabir qulaqlarında, hətta bütün vücudunda sızıltı doğuran bu əzici gurultunu dinləyirdi. birdən-birə qapının zəngi vuruldu. Səhər tezdən, həm də təbiətin belə qudurmuş bir zamanında gəlmiş adamın kim olduğunu bilmək istəyən müəllim yerindən sıçradı, qapını açdı. Qapı ağzında orta yaşlı, sümük vücudlu, uzunboy bir adam dururdu. Salam verdi, cavab aldı.

– Bağışlayın, narahat etdim. Beş-on dəqiqə sizinlə görüşməyə vaxtınız olarmı? – dedi.

Müəllim onu iş otağına aparıb, yer göstərdi.

Hər ikisi oturdu. Naməlum adam haradan və necə sözə başlayacağını bilməyən adamlara məxsus bir halda kipriksiz gözlərini yerə dikərək durdu. Onu narahat edən daxilindəki çırpıntı və fırtına meşin kimi quru üzündə, ağı qarasından böyük olan gözlərində, qaraya çalan incə dodaqlarında dalğalanırdı. Gecələrini yuxusuz keçirmiş adamlar kimi qızarmış göz qapaqları bir-birinə yaxınlaşmış, pərişan saçlı kiçik başı qabağa doğru əyilmişdi. Ətrafının tükləri tökülmüş papağı, yaxası yeyilmiş qalın köhnə paltosu, rəngsiz köynəyi və yaxalığı onun kiçik bir məmur olduğunu göstərirdi. O, dərin sükutdan sonra, nəhayət, başını qaldırıb, söz söyləmək istəyənlərə məxsus bir vəziyyət aldı. Ba-

xışlarındakı ciddilik, gözlərinin içində titrəyən əsəbi rənglər və ziya-lar onun çox kədərli olduğunu bildirirdi. Əllərini bir-birinə sürtərək, stulunu bir az da müəllimə yaxınlaşdıraraq sözə başladı:

– Məhkəmədə kiçik bir qulluğum var. Adım Həsəndir – dedi. Ayda əlli manat maaş alıram, başqa gəlirim yoxdur. Var, çoxdur. Lakin mən o işlərə tənəzzül edən adamlardan deyiləm. Əlli manat maaş almaq nə demək olduğunu bilirsiniz. Ailəm də arvadım, qızım, bir də sizin tələbəniz Xosrovdan ibarətdir.

– Hansı Xosrov?

– Teymurzadə Xosrov.

– O mənim ən yaxşı tələbələrimdəndir. Demək, siz onun atasısınız? Sizinlə çoxdan görüşməyi arzu edirdim. İndiyə qədər tanış olmadığımıza təəssüf edirəm. Bu nöqsanın kimə aid olduğunu deyə bilmərəm.

Müəllimin sözlərindən ürəklənən Həsən əllərini bir-birinə sıxaraq nəzakəti andıran vəziyyət aldıqdan sonra dedi:

– O nöqsanı mən öz üzərimə götürürəm. Hər halda mən gəlməli, Xosrovdan mən xəbər tutmalı idim. Lakin bu vaxta qədər mənim gəlməyimə heç bir səbəb yox idi. Bu dəfə başıma gələn böyük fəlakəti bildirmək üçün sizi narahat etmək cəsarətində oldum.

– Xoşdur... buyurun!..

– Hə... Mən nə söyləyirdim? – deyə Həsən əlini başına aparıb, düşündükdən sonra axtardığını tapmış olan adamlara məxsus bir səsle sözə başladı: – Hə... mən bu ay maaşımı alıb evə apardım. Həmişə etdiyim kimi ev xərci üçün beş manat ayırıb, qalan pulu yazı stolunun qutusuna qoydum, bağlayıb açarını götürdüm. Məmurluq həyatını bilirsiniz; ayın axırlarına doğru pul əriməyə başladıqca adamın cəsarəti qırılır, evə lazım olan ən mühüm şeyləri almaqdan belə çəkinir, ancaq maaş alandan sonra o mühüm şeyləri almaq məcburiyyətində qalır. Ona görə də ayırdığım beş manatı sərf etmiş olduğumdan yenidən pul götürmək üçün qutunu açdım. Pul qoyduğum vəziyyətdə dururdu. Lakin həcmi mənə kiçik göründü, nəzərə çarpacaq qədər kiçik. Şübhələnmiş olduğumdan pulları götürüb saydım. Otuz beş manat idi!

O, əllərini dua edirmiş kimi göyə qaldıraraq, heyrətlə müəllimə baxdı.

Son cümləni söylərkən Həsənin səsinə və hərəkətindəki heyrətdən müəllim də özünü itirdi, çaşqın-çaşqın onun üzünə baxdı.

- Puldan on manat götürülmüşdü...
- Yaxşı, sizcə onu kim götürmüş olar?
- Məncə, on manatı Xosrov oğurlamışdır.
- Siz bunu nədən bilirsiniz?
- Bilirəm, başqasının işi deyil!
- Xosrovdan belə hərəkət evdə bir neçə dəfə görünübümü?
- Xeyr, bu birinci dəfədir.
- O halda siz hansı məntiqlə Xosrovdan şübhələnirsiniz?

Həsən, müəllimə daha da yaxınlaşdı, fikrini anlada bilmək üçün sözüne davam etdi:

– Bu pulu kənar adam götürə bilməz. Çünki bizim evə gəlib-gedən çox azdır. Bu pulu ya arvadım, ya qızım Rəmziyyə, ya da Xosrov götürməlidir. bu üç nəfərdən başqa heç kimə güman getməz. Arvadım götürməz, çünki pulu özünə, ya evə bir şey almaq üçün götürəcək olursa gec-tez oğurluğu meydana çıxacağından qorxar. Evdə heç bir şey mənim nəzərimdən qaçmır. Məmurluğumda rəsmiyyəti çox seydiyim kimi, ailə həyatında da rəsmiyyəti çox sevirem. Əlavə, arvadım, əlli manat maaşımın üstündən on manat götürməyin nə olduğunu gözəl başa düşür. Bir də ki, uşaqlarına və evə bağlı qadındır. Uşaqlarının korluq çəkməsinə əsla razı olmaz. Qızım Rəmziyyəyə gəlincə, o hələ kiçikdir.

Həsən birdən-birə vəziyyəti dəyişərək, sürətlə qoltuq cibindən bir açar çıxartdı. Onu müəllimə göstərərək:

– Mən unutdum, qutunun açarı həmişə mənim qoltuq cibimdə olur. Rəmziyyə isə mənim cibimdən bu açarı çıxarıb qutunu açmağa, oradan pul götürməyə cəsarət etməz. Həm də bilirsiniz ki, qızıdır. Qızların əhval-ruhiyyəsi bu kimi işlərə uyğun deyildir. Bu iş Xosrovun üzərində qalır.

Həsən sözlərini bitirmişdi. Hər ikisi ağır və əzici bir sükut içində düşünürdü. Müəllim başını qaldırıb:

– Bilirsinizmi, mənim fikrimcə, bu işi Xosrov etməyibdir. O, çox tərbiyəli, ciddi və namuslu uşaqdır. O, oğurluq etməz! – dedi.

– Elə isə, bəs bu on manat necə olub?

– Siz bəlkə evə xərcləmək üçün beş manat deyil, on beş manat götürmüşünüz?

– Mən beş manatla on beş manatı bilməyən, aldığı və etdiyini düşünməyən, çəşqin, başısoyuq adamlardan deyiləm. Beş manata aldı-

ğım şeylər də meydandadır. Bu kimi ehtimallara əsla yol verməyin, çünki olacaq şey deyil! O pulu qəti surətdə Xosrov oğurlamışdır. Bu işi açmanızı və pulu ondan almanızı xahiş edirəm.

– Bu barədə özü ilə danışmısınız mı?

– Danışmışam, həm də çox ciddi. Lakin o, boynuna almır. İkinci gündür bu məsələ ilə məşğulam. Bir nəticə vermir. Ağır cəzalar verdim, qorxutdum, anası yalvardı–yaxardı, heç bir fayda vermədi, “mən götürməmişəm” deyər israr edir.

Müəllim də Xosrovdan şübhələnməyə başlamışdı, çünki Həsənin göstərdiyi dəlillər, söylədiyi məntiqi sözlər çox əsaslı idi. Pulu mütləq Xosrov götürmüşdü. Lakin nə məqsədlə bunu etmiş olduğunu öyrənmək lazım idi.

– Son zamanlarda Xosrovun həyatında və əhval-ruhiyyəsində siz bir dəyişiklik hiss edirsinizmi? – deyər müəllim sükutu pozdu.

– Mənim bildiyim, hiss etdiyim bir şey yoxdur!

– Halbuki məktəb həyatında son zamanlar xeyli dəyişiklik hiss olunur.

– Necə dəyişiklik?

– Son zamanlar çox dalğındır, dərslərini çox vaxt hazırlamır. Oyunlarda yoldaşları ilə iştirak etmir. Həmişə bir tərəfdə büzülüb düşünür. Dərs zamanı o, nəyinsə xəyalına dalır, soruşarkən cavab vermir, eşitmirmiş kimi üzümə baxır. Onda doğan bu halların səbəbini mənə anlada bilərsinizmi?

Həsən heyrətdən böyümüş gözləri ilə müəllimi süzərək:

– Bunları mən bilmirəm. Dərslərinə gəlincə, hər axşam kitablarını oxuyur, çalışır – dedi.

– Elə isə yenə sizin məsələyə keçək. Bu kimi işlərdə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Xüsusən uşaq on dörd–on beş yaşlarında ikən çox mühüm bir böhran dövrü keçirir. Ən kiçik yanlış bir hərəkətin onun tərbiyəsi üzərində ziyanlı bir təsiri ola bilər. Sizin söylədiyiniz sözlər əsaslıdır. Mən də artıq Xosrovdan şübhələnməyə başladım. Fəqət o, ağılı başında, mühakiməsi sağlam bir uşaqdır. Əgər o, bunu etmişsə, mütləq bir məqsədlə etmişdir. Məni maraqlandıran, düşündürən o məsələdir. Yəqin bu məsələ onun dalğınlığı ilə də əlaqədardır. Bu xüsusdə yoldaşınızla görüşərək, ondan da lazım olan məlumatı almağıma icazə vermənizi xahiş edirəm.

– Mümkündür. Mən işə gedirəm. Yoldaşım az-çox məktəb görmüş qadındır. Evimizin ünvanı budur, buyurun, hər zaman təşrif gətirə bilərsiniz – deyə Həsən ayağa qalxdı.

– Mən bu gün məsələni ətraflı öyrənib Xosrovla danışaram. İşdən sonra mütləq məktəbə gəlin.

Müəllimlə görüşüb çıxmaq istərkən Həsən dedi:

– Elə güman etməyin ki, mənə narahat edən on manatdır. Bütün bədənimdə bir qırıqlıq, bir sızıltı hiss edirəm. Xosrovun etmiş olduğu bu çirkin hərəkəti heç bir zaman bağışlamayacağam!

II

O gün müəllim, Həsənin evinə getmişdi. Xosrovun anası Məsərrət xanım qadınlara məxsus bir nəzakətlə onu qəbul etmişdi. Müəllim, Xosrovun ailə həyatı ilə çox maraqlandığından otaqları gəzmişdi. İki otaqda yaşayırdılar. Birisi yataq, birisi həm yemək, həm də qonaq, həm də yazı otağından ibarət idi. Otaqlar qismən qərb və şərq üsulu ilə çox kasıb bəzənmişdi. Lakin ev əşyasının səliqəli bir əl tərəfindən çox məhəmətlə düzülüşü, o köhnəliklərə yeni şəkil vermişdi. Müəllim stolun yanına keçdikdə Məsərrət xanım əli ilə bir qutunu göstərərək:

– Pulu Həsən bu qutuya qoymuşdu. İki gün sonra pul götürmək istərkən, on manat əskik gəldi. O Xosrovdan görür. Mən də ondan bilirəm. Ancaq, nə qədər olsa, mən də anayam. Verilən cəzalara artıq səbir edə bilmirəm.

– Bu xüsusda sonra danışarıq. Hər şeydən əvvəl, mənim verəcəyim suallara cavab vermənizi xahiş edirəm. Xosrov son zamanlarda, yəni iki-üç aydan bəri evdə sizinlə necə davranır? Onun əhvalında bir dəyişiklik hiss edirsinizmi?

– Son zamanlar çox dəyişmiş, dalgın və əsəbi olmuşdur. O mənə, evə bağlı bir uşaqdır. Çox vaxtını evdə mənimlə, bacısı ilə keçirir. Amma axır vaxtlar otaqların havası ona az gəlirmiş kimi çırpınır, sıxılır, əsəbiləşir, evdə durmur. Küçəyə qaçır, orada da dura bilmir, yenə evə dönür, yenə küçəyə gedir. Bir şey etmək istəyən, ancaq edə bilməyən adamlar kimi çaşqın-çaşqın vurnuxur. Arabir mənə qucaqlayaraq, balaca uşaqlar kimi gözlərini üzümə dikir, təbii olmayan bir sözlə “ana, ana” – deyər mənə bağrına basır.

– Dərslərinə çalışırmı?

– Çalışır deyə bilmərəm, çünki atası stol başına keçənə qədər əlinə kitab almır; o, çalışdığı zaman Xosrov da kitablarını açır, baxır, baxır. Zənn etmirəm ki, oxuyur. Yalnız atası ona baxanda özünü məşğul kimi göstərməyə çalışır, halbuki əvvəlləri heç belə deyildi.

– Siz Xosrovun dəyişməsinin başlıca səbəbini nədən görürsünüz?

Qadının qol-qanadı yanına düşdü və astadan:

– Deyə bilmərəm – dedi.

– Son aylarda sizin ailə həyatınızda bir dəyişiklik olmuşdurmu?

– Yox... Heç bir şey, yox... Hər şey əvvəlki kimidir.

Müəllim bir müstəntiq kimi:

– Heç olmazsa bunu deyin – dedi. – Xosrov nə üçün atasının çalışmağa başladığı zaman çalışır. Ondan qorxurmu?

– Qorxur... Qorxur, çox qorxur.

– Görünür ki, Həsən onunla çox ciddi, rəsmi rəftar edir.

– Olduqca ciddi və rəsmi.

– Həsənin xasiyyəti necədir, sizinlə, uşaqlarla rəftarı mülayimdirmi?

Qadın ah çəkdi. İllərdən bəri hamıdan, hətta yaxın qohumlarından belə gizli saxladığı sirrini müəllimdən də gizlətmək istədi. Daxilində ona əzab verən gizli yaraların üzərindən sanki bir ruzgar keçdi, kədərli bir halda qolları yanlarına düşdü. Dərin bir ah köksünü şiddətlə qabartdı.

– Müəllim! – dedi, – bilmirəm bunları siz niyə soruşursuz?

– Niyə? Çox təbii, Xosrovdan doğan əhval-ruhiyyə bu işlərlə əlaqədar deyilmi?

– Şübhəsiz, əlaqədardır.

– O halda bilmək lazımdır!

– Bir çarəsi, faydası olmayacaqsansa...

– O başqa məsələdir, kim bilir, bəlkə də bir çarə tapıldı. Siz mənim sualıma cavab verin. Həsənin rəftarı sizinlə necədir?

– Çox pis... Son dərəcə əsəbi və hiddətli bir adamdır. Evdə kiçik bir şey onu hiddətləndirir, əsəbiləşdirir. Çox rəsmiyyətçidir. Kiçik bir intizamsızlıq onu təbii halından çıxarır. Mən bu evə gələli ondan xoş üz, yoldaşcasına bir rəftar görməmişəm. Daima düşüncəli görünür. Hələ o evdə olduğu zaman uşaqlarımın üzü gülməyib... “Elə oturma, belə durma, başını elə sallama” deyə onların hər hərəkətini tənqid edir. Yeməklərinə, içməklərinə, xülasə, hər işlərinə qarışıq. Onların

ürəyini sındırmadığı, göz yaşlarını tökmədiyi gün çox az olur. Bu ev deyil, zindandır.

Ana başını köksünə tərəf əyərək:

– Ah! Ən yaxın adamlarıma da bu vaxta qədər açmadığım bu sirri sizə niyə açıb, söylədiyimi bilmirəm, – deyə kirpiklərinin uclarını isladan isti damcılar əli ilə sildi.

– Sıxılmayın, ailə ilə məktəb hər ikisi bir şeydir. Birisinin rəhbəri siz analar, o birisinin rəhbəri biz müəllimlərik. Ailə həyatı ilə məktəb həyatı arasında bir pərdə, bir anlaşılmazlıq olarsa, gənc nəslimizin istedadının inkişafına əngəl olar. Bu əngəllər aradan qaldırılmalıdır. Məsələ anlaşıldı. Pulu Xosrov götürdüyünə şübhə qalmadı. Ancaq pul yəqin ki, bir məqsədlə götürülmüşdür. Mən indi gedib məsələni öyrənərəm. Bu xüsusda Xosrova bir söz deməməni xahiş edirəm – deyə müəllim Məsərrət xanım ilə xudahafizləşib çıxdı.

III

Müəllim sözə nədən başlayacağını düşünmüş, zehində ona aid bir plan hazırlamış, stol başında səbirsizliklə Xosrovu gözləyirdi.

O həyatında bunu mühüm bir hadisə sayırdı, çünki şagirdlərə nə qədər nüfuz edə bildiyini bununla öyrənəcək idi. Ata-anası tərəfindən verilən cəzaya baxmayaraq, Xosrov yenə də inadında davam edirdi. Bu məsələni açmaq, illərdən bəri əldə etmiş olduğu təcrübələrdən qəti nəticə almaq deməkdi.

Uşaq içəri girdi, müəllim açıq üz və təbii səslə ona yer göstərüb “otur!” dedi. Xosrov oturdu. Müəllim sözə başlayaraq dedi:

– Xosrov, sən əvvəllər sinfin ən çalışqan şagirdlərindən idin. Son zamanlar əvvəlki kimi fəaliyyət göstərmirsən. Bunun səbəbi nədir? Dərslərin çətindirmi?

Xosrov müəllimin üzünə dik baxaraq, titrək səslə:

– Yox, müəllim, çətin deyil – dedi.

– O halda başqa bir maneəmi var?

Xosrov cavab vermədi.

– Nə üçün susursan, de, oğlum. Bir maneə varsa, onu mən dəf etməyə çalışım. Sən bu il çox dəyişmişən. Şəklin, zahirin o Xosrovdur?.. Yox! Əvvəlkinə bənzəməyəcək dərəcədə dəyişmiş. Daxili aləminə gəlincə, əvvəlki Xosrova heç oxşamırsan. Səndə bu dəyişikliyə səbəb nədir?

– Nə kimi dəyişiklik?
– Məsələn, dərslərinə çalışmırsan, dalğınsan, düşüncəlisən, bunların səbəbini danış!

– ...

– Səndəki bu dəyişikliyi sən özün də hiss edirsənmi?

– Hiss edirəm.

– Bunun nədən irəli gəldiyini bilmirsənmi?

Xosrov bir az sükutdan sonra “yox” – deyə cavab verdi.

– Sənin kimi ağılı başında bir uşağın özündə olan dəyişikliyin nədən doğduğunu bilməməyinə heç inana bilmərəm. Daxilindəki mübarizəni üzündən, gözündən oxuyuram. Sırr saxlanılmaz, söylə, oğlum! Səni narahat edən nədir?

– Heç nə...

– “Heç nə” buna səbəb ola bilməz.

Müəllim çox çalışdı. Uşaq inadında davam edərək, ona təminedicə cavab vermədi. Müəllim mövzunu dəyişərək:

– Xosrov, onda sən bunu de: Məsərrət xanımın səninlə rəftarı pisdirmi?

– Xeyr!

– Atanın rəftarı necədir?

Uşaq susdu.

– Demək, Həsənin xasiyyəti sərtidir. Bilirəm, o bir qədər müstəbiddir, rəsmiyyəti sevən adamdır. Doğrudurmu?

Uşaq başı ilə təsdiq edərək:

– Doğrudur – dedi.

– Onun rəftarı o qədər pisdirmi ki, səndə bu qədər dərin və acı təsir buraxmışdır?

– Çox pisdir!

– Məsələn, nə edir?

– Hər şey... oturma, durma, danışma, hətta yeyib içməyimə də bir qulp taxır, deyir, qışqırır...

– Madam ki, atanın bu hərəkəti səni belə rahatsız edir, çalışmaqdan qoyur, sən buna bir çarə düşünmüsənmi?

– Xeyr.

– Yenə yalan deyirsən! Sənin kimi sarsılmaz iradəyə malik olan bir uşaq onu əzən, istedadına əngəl olan bir qüvvətə qarşı heç çarə düşünməzmi?

Uşaq cavab vermədi. Müəllim:

– Məsələ aydındır! – dedi. – Sənli-mənli buna bir çarə axtarıb tapmalıyıq. Sən buna nə çarə düşünmüsən? De, ağıllı çarə görsəm, mən də razı olaram; görməsəm başqa tədbir tökərik. Danış görüm.

Uşaq titrək səslə:

– Qaçmaq istəyirəm, – dedi.

– haraya?

– Başqa bir ölkəyə.

– Yol xərci düzəldə bilmisənmi?

Xosrov susdu. Müəllim ciddi bir səslə dedi:

– Birincisi, sən yaşda bir uşağın ailəsini buraxıb, yad ölkəyə qaçması ona səfalətdən başqa bir şey verməz! İkincisi, on manat səni nəçə gün idarə edə bilər?

Xosrov müəllimi şübhəli nəzərlə süzərək:

– Nə on manat? – deyərək soruşdu.

Müəllim mənalı gülümsədikdən sonra:

– Bu günlərdə evinizdə törəyən hadisəni mən də bilirəm... Bu xüsusda çox düşündük, danışdıq, nəhayət, hər üçümüz çəkinmədən on manatı sənin götürmüş olduğuna qənaət etdik. Həsən sənin tərbiyənin pozulduğuna hökm edir. Mən bu pulun başqa məqsədlə götürüldüyünü söyləmişəm. Hətta qaçmaq istədiyini sən demədən əvvəl bilirdim. Qaçmaq sənə kimi tərbiyəli bir uşağa əsla yaraşmaz! Atəna evdə sənə sərbəstliyinə qarışmamaq, səni narahat etməmək şərtiylə, on manatı almağa və bu ləkəni üzərindən tamamilə silib təmizləməyə söz vermişəm. İndi həm məni onların yanında başı aşağı etmə, həm də ləkəni üzərindən silmək üçün on manatı ver. Onun haqsız olduğunu bununla isbat edəcəyəm. Əmin ol, pulu çıxar, ver!

Xosrov pis vəziyyətdə qaldı. Rəngi ağardı. Düşüncəli gözləri, tərəddüdlü baxışları bir nöqtəyə dikilib qaldı. Müəllim qəti səslə:

– Yanında deyilsə, qalx gətir! – dedi.

Xosrov heç bir söz demədən otaqdan çıxdı. Bir az sonra on manatı gətirib müəllimə verdi.

IV

Dərslər bitmiş, müəllimlər və tələbələr məktəbi tərk etmişdilər. Yalnız müəllim məktəbin qəbul otağında oturub Xosrovun atası Həsəni gözləyirdi. Çox çəkmədi ki, Həsən gəldi. Dərin düşüncələrə dalmış müəllim onun salamını eşidib başını qaldırdı, yerindən qalxıb, ona yer

göstərdi. Oturdular. Bir az sükutdan sonra müəllim on manatı çıxarıb, məsələnin nəticəsini bilmək üçün cavab gözləyən Həsənin qabağına qoydu.

Həsən heyrətindən iri-iri açılmış yuvarlaq gözlərini müəllimə di-körək:

– Siz bunu necə ala bildiniz? Necə oldu ki, pulu götürmüş olduğunu boynuna aldı?

Müəllim mənalı gülümsəyərək:

– Biz daha səmimi ata-oğuluq. Aramızda rəsmiyyətdən artıq səmimiyyət var. Səmimiyyət isə bu məsələdə mənə böyük yardım etdi – dedi və məsələni başdan-başa ona söylədi. Müəllimin sözlərini di-qətlə dinləyən Həsən son sözləri eşidərkən titrədi. Boğuq bir səslə:

– On manatla o haraya gedəcək, nə qədər yaşaya biləcəkdi, bunu ondan soruşmadınız mı?

– Hər şeyi soruşdum, hər şeyə təminədicisi cavab aldım.

Ağır bir sükutdan sonra müəllim özünü doğruldaraq:

– Həsən – dedi, – bu uşağın müqəddəratı sizinlə biz müəllimlərin əlindədir. Biz istəsək onu faydalı, ya da zərərli bir vətəndaş yetişdirə-rik. Mən bir müəllim olduğum, zəhmətlərimin gözəl məhsul verməsi-ni görməyi arzu etdiyim üçün hər şagird haqqında mənim də söz deməyə haqqım vardır. Bir atanı oğlunun gələcəyi nə qədər məşğul edirsə, biz müəllimləri də hər şagirdin müqəddəratı bir o qədər düşün-dürür. Uşaqlarınıza bağlı bir ata olduğunuzu az-çox bilirəm. Onda nə üçün onların bəxtiyarlığını düşünmürsünüz?

Həsən təhqir olunmuşlara məxsus bir tövrlə:

– Bəxtiyarlığı düşünmək siz nəyə deyirsiniz? – dedi. – Kiçik bir məmur olduğum, ehtiyac içində yaşadığım halda uşaqlarımı oxudur, hər cür maddi ehtiyaclarını təmin etməyə çalışıram. Bundan artıq nə edə bilərəm?

– Məncə bu azdır, siz daha çox şeylər edə bilərsiniz...

– Məsələ?

– Məqsəd sizi öyrətmək deyil, ailə həyatında unudulmuş mühüm bir nöqsanı sizə xatırlatmaqdır. Sözlərim səmimi, dostcasına olduğun-dan acıqlanmayacağınıza əminəm.

– Əsla, buyurun!..

– Sizin ailə həyatınızda bir əskiklik var. O iki kiçik otaqda, o qalın divarlar arasında ürəksizici bir inzibat, soyuq bir rəsmiyyət, əzici bir

istibdad vardır. Bu da, şübhəsiz, məmurluğun sizdə doğurmuş olduğu bir haldır ki, həm özünü, həm də ailə üzvlərinə çox zərərliyə. Bunu qəti surətdə aradan qaldırmalısınız. Xasiyyətiniz buna uyğun olmasa belə, uşaqlarınızın, ailənizin bəxtiyarlığı üçün siz bunu etməyə məcbursunuz. Bəxtiyarlığı uzaqlarda axtaranlar çox yanırlar. Onu hər kəs özü, hər şeydən əvvəl, ailə həyatının quruluşunda axtarmalıdır. Sizin o kiçik otaqlarda boğucu zindanın cansız və həzin səsləri deyil, şən bir yuvanın şux civiltiləri, bəxtiyar bir ailənin şən qəhqəhələri eşidilməlidir; bunu edə bilsəniz Xosrov yenə də əvvəlki halına gələr, istedadı sərbəst olaraq inkişaf edə bilər. Onun üçün də bu vəziyyəti ortadan qaldırmanızı atalıq naminə sizdən xahiş edirəm.

Həsən dərin-dərin düşündü. Birdən-birə başını qaldırıb, sözlərini bitirən və ondan son söz gözləməkdə olan müəllimə baxdı, gülümsəyərək qəti səsle:

– Bu əskikliyi elə mən özüm də hiss etmişəm. Yaxşı, bunu da təcürübə edərim – dedi. – Belə bir dəyişiklik etməyə iradəm çatacağına inanıram. Söylədiyiniz sözlərə qarşı isə təşəkkür edirəm.

Bu sözləri deyib Həsən ayağa qalxdı, müəllimin ona uzatmış olduğu əlini əlləri içində bərk-bərk sıxdıqdan sonra otaqdan çıxdı.

V

Bu əhvalatdan sonra müəllim Xosrovu nəzarət altına alaraq, onun hər bir hərəkətinə diqqət edir, gündən-günə uşaqda yaxşılığa doğru bir meyl oyandığını hiss edirdi. İndi Xosrovun da üzü gülməyə başlamışdı. O, dərslərinə çalışır, yoldaşlarla, müəllimlərlə çox səmimi görüşürdü.

Müəllim bir neçə dəfə ondan ailə həyatından razı qalıb-qalmadığını soruşmuş və hər dəfəsində: “İndi çox yaxşıdır, atam tamam dəyişibdir, hətta o qədər dəyişib ki, tanımaq da olmur” – deyər cavab almışdı. Müəllim zəhmətinin boş çıxmadığından son dərəcə razı idi.

Bu hadisədən bir neçə ay keçmişdi. İzdihamlı bir küçədən keçirən müəllim Məsərrət xanım ilə üz-üzə gəldi. Məsərrət xanım müəllimi dərhal tanıdı, ona doğru gələrək, əllərini tutdu:

– Sizi çoxdan görmək istəyirdim – dedi. – Ayağınız evimizə dəyirdi gündən ailəmizdə bir dəyişiklik yarandı. İndi çox yaxşıdır. Bilmi-

rəm nə etdiniz ki, Həsən birdən dəyişdi. Bu səadət qapısını üzümüzə siz açdınız. Siz bizim həyatımızı təmin etdiniz. Bu qədər yaxşılıqlara qarşı sizə təşəkkür etmək lazım deyilmi? Küçədə də olsa, səmimi təşəkkürlərimi qəbul etməni xahiş edirəm.

Müəllim Məsərrət xanımın əlini əlləri içində sıxaraq:

– Mən böyük bir şey etmədim – dedi. – Yalnız üzərimə düşən kiçik bir vəzifəni yerinə yetirdim. Həsənin atalıq, yoldaşlıq vəzifəsinə dair unutmuş olduğu mühüm bir şeyi ona xatırlatdım. O da atalıq vəzifəsində unutmuş olduğu boşluq və əskikliyi doldurdu. Demək istəyirəm ki, o bəxtiyarlığı sizə verən nə mənəm, nə də Həsəndir.

– Bəs kimdir?

– Vəzifə!

1923

ÖZÜ BİLSİN, MƏNƏ NƏ!

İlk dəfə gördüyüm zaman vücudu kimi quru və soyuq təbiətini də bəyənməmişdim. Onu mənə kənd dükançıları tanıtmışdılar:

– Yetmiş yaşı var, adı “Cırtandır”. Cırtan deməsən tanımazlar – demişdilər.

Bağın yarıörtülü qapısından girdiyim zaman heç kimi görməyərək “Cırtan!” – deyərək bağırırdım.

Uzaqdan birisi kəskin bir səslə:

– Oradan çıxırma, yaxın gəl! – dedi.

Səsimə ayaqları qısa, kiçik, sarı bir köpək yerdən qopardığı tozlar içərisində yuvarlana-yuvarlana üstümə gəldi. Özümü müdafiə etməyi düşünərkən o adam: “Sarı, Sarı” – deyərək köpəyi çağırırdı. Köpək mırıldana-mırıldana dərhal geri döndü. Yaxınlaşdım. O, bostanda yaxası açıq bir köynəkdə çalışırdı. Orta boylu, quru, arıq, sarı qaşlarına bitişik kimi görünən qısa, sıx kirpikləri arasında gözləri atəş böcəyi kimi parıldayırdı. İki yandan batıq, qərribə uzun başı vardı. Yeni tərəş edilmiş arıq, ətsiz üzünün çıxıq yanaq sümüklerini qırmızı meşin kimi qalın bir dəri örtmüşdü. İki dizi üstündə dikələrək, donuq və şübhəli baxışlarla məni süzdü. Onun siması, hərəkəti, xüsusən uzun, iri burnu altında yanları tərəş edilmiş kiçik bığları məni şübhələndirdi: “Cırtan bu olmayacaq” – dedim.

O, donuq gözlərini qırpmadan üzümə dik-dik baxaraq:

– Nə deyirsən? – dedi.

– Cırtanı görəcəyəm – dedim.

Əlində alağ etdiyi əyri toxasını yerə qoydu. Hikkəsindən gözləri böyüyəcək bir vəziyyət aldı, amma böyümədi. Yalnız onu dörd yandan sıxan qalın qapaqları arasında hiddət qığılcımları dalğalandı. sərt-sərt üzümə baxaraq:

– Cırtan nədir? Mənim adım var – dedi.

– Bağışlayın – dedim – dükançılar mənə belə dedilər.

O, əlindəki toxası ilə çalışmaqda davam edirdi. Başını qaldırmadan acıqlı bir səslə:

– Onlar elədir, sən bilmirsən ki, cırıdan ad olmaz? Mənim adım Əzimidir. Nə istəyirsən? – deyə soruşdu.

– Bağa, otaqlara baxmaq istəyirəm.

– Özün bilərsən, o bağ, o otaqlar, bu da sən.

O yenə işinə davam etdi. Otaqlara baxdım, bağ, gözəldim, qapıdan çıxıb gedərkən:

– Əzim dayı. sağ ol! – dedim.

Bağa köçdüyümüz gün o yenə haman donuq baxışları, quru təbiəti ilə bizi qarşılayaraq:

– Xoş gəldiniz! – dedi və ağır şeyləri götürüb otağa daşdı.

Bu adamın zahiri kimi batini həyatının da çox maraqlı olduğunu onun hər sözündən, hər hərəkətindən anlamaq olurdu. Keçmişlərini qurdalamaq, onu yaxından tanımaq arzusu məndə gündən-günə artırdı. Lakin məqsədimə heç cür müvəffəq ola bilmirdim. Çünki hamıdan qaçır, heç kimə isnişmək istəmirdi. Onun daima qapalı dodaqları ancaq ən mühüm fikirlərini söyləmək üçün açılmağa alışmışdı. Cümlələri belə qısa və yarımçıq olurdu. Kəlmələrin quyruğunu yemək, mırıldanaraq söyləmək adəti idi.

Bir gün kəlməlikdə çalışırdı. Yaxınlaşdım. Kölgəlikdə uzanmış olan sarı köpəyin yanında oturdum. Əlimlə başını bir-iki dəfə oxşadım. O da əlimi yalamağa başladı. Əzim dayı bizi gözücu süzərək, yenə işinə davam etdi. İtə göstərdiyim qayğıdan razı qaldığını baxışlarında ki işıqdan duydum. Firsəti qaçırmayaraq:

– Əzim dayı, bu kəlmələr sizindir? – deyə soruşdum.

Başını qaldırmadan cavab verdi:

– Yox, şərıklidir.

– Şərikiniz kimdir?

– Bağ sahibi.

Sonra başını qaldırdı:

– Bunun şitillərini qışda bir-bir əlimlə əkmişəm – dedi. – Soyuqdan donmuşdum, bir həftə tərpənmədim.

– Qışda bağdamı qalırınsınız?

– Bəs harda qalırım? Ayrı yerim yoxdur.

Bir anlıq sükutdan sonra sıra-sıra düzülmüş ağacları göstərərək:

– Bunları qışda görəsən, – dedi, – qurquru, qapqara, çırpılpaq. Baxırsan yazığın gəlir. Elə bil səssizlikdən ağaclar mələyir. İns yox, cins yox.

– Qonşu bağlarda adam olmurmu?

– Olur, çox az. Kim kimədir... bu ağaclara baxıram, baxıram, ürəyim yanır. Bax, indi necə gözəldir. Qışda da belə olsaydı!..

– Qışda da belə olsaydı bu gün ondakı gözəlliyi duymaz, ona qiy-mət verməzdik.

– Doğrudur!.. – deyə o, sözümü həm dili, həm də başı ilə təsdiq etdi. Əzim dayı yenə uzun müddət dinmədi. Elə bil danışmağa həvəsi yox idi. Ancaq mən nədənsə onu qurdalamaq, daxilini, həyatını daha yaxşı bilmək, öyrənmək istəyirdim. Odur ki, söhbətə səbəb ola biləcək hər vasitəyə əl atırdım. Bu aralıq gözlərim yanımdakı köpəyə sataşdı. Əlimlə onu göstərərək:

– Əzim dayı, qışda bu sənə yoldaşdır – dedim.

Əzim dayı dikəldi. Əlindəki toxanı torpağa sancdı. Köpəyi süzərək dedi:

– Yoldaş nədir, bu mənə qardaşdan artıqdır. O olmasa mən dəli olaram. O hürdükə ürəyimə qüvvət gəlir.

Əzim dayı “Sarı, Sarı!” deyə köpəyi səslədi. Köpək qulaqlarını sallayaraq, ona doğru qaçmağa başladı.

Bu dilsiz adamı söylədə bilməyimə çox sevindim. Fərsətdən istifadə edərək:

– Əzim dayı, ayda nə alırsan? – deyə soruşdum.

– Heç bir şey!..

– Pulsuzmu qulluq edirsən?

O, əlindəki toxanı yenə yerə qoydu. Sağ əlinin dörd barmağını açaraq:

– Qırx manat! – dedi.

– Aydamı?

Acıqlı, kiçik gözlərini üzümə dikərək:

– Hə, ayda; ayda nədir, ildə...

– İldə qırx manat?! Bu çox azdır.

O yenə susdu, cavab vermədi və əsəbi bir fəaliyyətlə işinə davam etdi. Aramızda uzanan əzici və ağır sükutu qısaltmaq fikri ilə:

– Əzim dayı, izin ver sənə bir az kömək edim – dedim.

Dalğın və küskün bir halda:

– Özün bilərsən, mənə nə – deyə cavab verdi.

Hər ikimiz yan-yana işləyirdik. Üzünü mənə göstərməmək üçün o daima arxası mənə olaraq işləyirdi. Tam bir saat bərabər çalışdıq. Uzun zaman içərisində nə bir dəfə üzümə baxdı, nə də bir kəlmə söz

dedi. İşləməyə eşqim vardı; ona ruhi bir ehtiyac hiss edirdim. Ancaq bu quru, qılıqsız adamla yan-yana çalışmaq məni sıxırdı. Çoxdan qalxıb getmək istəyirdim. Ancaq anlaşılmaz bir qüvvət ayaqlarımı yerə mıxlamış, onunla bərabər işləməyə məni məcbur etmişdi. başımız üzərində bütün qüvvəti ilə hərərət saçmaqda olan günəş qumsallığı qor halına gətirmişdi. Yerdən şölə kimi qalxan buxarın içində qum dənələri par-par parıldayırdı. Nəhayət, Əzim dayının dili açıldı. Arxası mənə tərəf olduğu halda:

– Sən harda qulluq edirsən? – deyə soruşdu.

– Mən müəlliməm.

– İldə nə alırsan?

Bu sual məni çox düşündürdü. Nəhayət, yalan söyləməyə məcbur oldum:

– İldə altı yüz manat – dedim.

Əzim dayı acı-acı gülümsədi:

– Altı yüz manat!.. Nə az... mədənlərdə işləyən bizim kəndlilərin içində səndən çox alanlar var.

– Bəs sən nə üçün mədənlərdə işləmirsən?

– Keçmişdə fabrikdə işləmişəm, orda xəstələndim, sonra getdim, götürmədilər.

– Mədənlərdə çalışsan çox alarsan!..

– Orda çalışmağa adam çoxdur.

– Başqa bir iş tap!

Əzim dayının ağzı yenə kilidləndi. O yenə əsəbi bir fəaliyyətlə çalışmağa başladı. Üzündə, gözündə iztirab və kədər dalğacıqları oynayırdı. O yenə mühüm bir şey düşünürdü. Yəqin öz qaranlıq həyatını gözdən keçirirdi.

Kim bilir, o anda iztirab və kədər heykəli kəsilmiş olan bu adamın gözləri qarşısında kino lenti kimi bir-birini qovlayaraq, sürətlə keçməkdə olan nə qədər qorxunc hadisələr, köhnəlmiş, solğun lövhələr bir-bir ötürdü. O çox dalğın idi. Söz söyləyəcək halı qalmamışdı. qalxdım. Gedərkən:

– Əzim dayı. sağ ol! – dedim.

Arxamdan istehzal bir səslə:

– Hə, yoruldun? Sizlər işləyə bilməzsiniz – dedi.

Əzim dayı get-gedə bizə isnişirdi. Eyvanda oturub nərd oynarkən, ya dostlarla gülüb-danışarkən Əzim dayı da gəlişi ilə məclisimizi bir

az şənləndirirdi. Bir guşədə oturub, diqqətli gözləri ilə ya oyunun gedişini izlər, ya gözlərini uzaqlara, ənginlərə dikərək, bir şey düşünərdi. Kim bilir, zehində nə zamandan bəri həll edə bilmədiyi bir çox mühüm məsələlərlə məşğul olurdu. O, saatlarla fikrə gedər, gözlərini dumanlı üfüqlərdən ayırmazdı. Artıq bu zaman nə oyunun gedışı, nə danışılan sözlər, nə də başqa heç bir şey onu maraqlandırmazdı. Həll etməkdə aciz qaldığı çətin məsələlərin ağırlığı altında əzilmiş olduğu yorğun baxışlarından sezilirdi. Birdən-birə yerindən qalxaraq:

– İstidən boğuldum, bunun dərmanı dənizdir – deyər qalxıb gedərdi. Martı quşu kimi səhər, axşam dənizə baş vurmaq adəti idi.

Nə deyirsiniz!.. Bu dilsiz adamı get-gedə sevməyə, ona qarşı qəlbimdə dərin bir hörmət bəsləməyə başladım. Yalnız mənmi? Bağda olan üç-dörd ailə ona səmimi olaraq bağlanmışdı. O olduqca sadə, səmimi, saf və çalışqan bir adamdı. Yalan, riyakarlıq nə olduğunu bilməz və belə adamlarla heç arası olmazdı. Evinə ayaq basdığı, çörəyini yediyi adama sadıq bir dost kimi yanaşar, hörmət və məhəbbətini dillə deyil, hərəkətləri ilə göstərirdi. İşdən qorxmaz, çalışmaqdan yorulmazdı.

Hələ hər səhər tut çırparkən üç-dörd ağacı quş kimi budaqdan-budağa dolaşması, uca bir budaqdan digər bir budağa sürətlə elə atılması var idi ki. bu cürət və çevikliyi ancaq ta kiçiklikdən idman görmüş on dörd-on beş yaşlarında olan cəld uşaqlarda görmək olur. Bağda təkbaşına əlləşir, ara-sıra başqalarının bağ, bostanlarında çalışır, onun üçün altı-yeddi ay sürən uzun ömürlü qışa hazırlıq görürdü.

Zahirdə aciz və bacarıqsız görünən bu adamın əlindən heç bir şey qurtara bilməzdi. Dükəncilərin dediklərinə görə, onu “Cırtan” adlandırmalarının səbəbi hər işə burun soxması və heç bir işin onun əlindən qaça bilməməsi idi.

Bu yaşlı adamdakı yorulmaz çalışqanlıq və qüvvət hər şeydən artıq mexaniki bir hala çevrilmişdi. Həyatda o heç bir zaman fəal olmamışdı. O daima başqalarının əmr və arzusunu icra etməyi bacarırdı. Bir iş haqqında ondan fikir soruşacaq olsanız yalnız bir cavab ala bilərsiniz:

– Özün bilərsən, mənə nə!

Otağında kitab mütaliəsi ilə məşğul idim. Qadınlar da böyük artırmada fərş üstündə toplaşmış, söhbət edirdilər. Onlardan biri: “Anamla həsbihal” sərlövhəli bir mənzuməni pəsdən həzin səslə oxuyurdu. Hələ bitirməmişdi ki, bir qəhqəhə qopdu. Bu qəhqəhənin nədən doğ-

duğunu bilmək üçün pəncərədən baxarkən, qarşımda maraqlı bir lövhə açıldı: Əzim dayı aşağıda durub özünə məxsus bir səsle:

– O xıdır-xıdır pəsdən oxuyan kim idi? – deyə soruşurdu.

Qadınlar gülə-gülə bir-birini göstərirdilər:

– Əzim dayı, bax, bu idi!

– Yalan deyir, bu idi!

– Yox, yox, bu idi!

Əzim dayı barmağı ilə birisini göstərərək:

– Bilirəm, bilirəm, sən idin – deyirdi.

Qadınlar gülməkdə davam edirdilər. Bu aralıq onun ən səmimi dostu olan yenicə gəzməyə başlayan qızım Gülbəniz söhbətin mövzusu deyirdi. Ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa gəlib, Əzim dayıya sarıldı. Əzim dayı onu qucağına aldı. Uşağı danışdırmaq məqsədi ilə:

– Sənə bostandan kiçik qarpız gətirəcəyəm – dedi.

Uşaq gülümsəyərək. əli ilə Əzim dayının üzünü, gözünü oxşaya-oxşaya:

– Bə...s, bə...s balaca kukla almayacaqsan?

– Alacam, bəs, alacam.

Qadınlardan birisi:

– Əzim dayı, bu vaxta qədər nə üçün evlənməmişən? Bax, indi sən də belə uşaqların olardın. Onlarla oynar, qışda burada tək qalmazdın – dedi.

O büsbütün dəyişdi, üz-gözü dumanlandı. Mənalı baxışlarla qadınları süzdükdən sonra iki barmağını bir-birinə sürtərək:

– Bu zəhrimar yox idi – dedi.

Sonra gözlərini qalın və kiçik göz qapaqları içində gizlədərək:

– Qorxdum – dedi, – qorxdum ki, acından ölək!

– Sənə atandan bağ, torpaq qalmayıb?

– Kiçik bir bağ qalmışdı.

– Nə oldu?

– Satdım...

– Nə üçün satdın?

Əzim dayı susdu, bir az sonra sözüne davam etdi:

– Siz bizim bağları bilirsiniz – dedi. – Bağ becərmək üçün su, quyu, at, araba lazımdır. Bu acgöz qumu hər gün suvarırsan, yenə doymaq bilmir. O birisi gün qupqurudur. Səhərdən axşama qədər atınla bərabər çalışıb-çapalayırısan, yenə acsan, ac: Ancaq başqa yerin kəndliləri

bizim kimi deyil. Su var, torpaq var. İstədiyin qədər ək. Biz işləməkdən ilan kimi qabıq qoyuruq. Bu torpaqdan məhsul almaq çox çətinidir.

– Başqa kəndlilər necə keçinir?

– Bağ onlara da bir şey vermir. Torpaq xəsisdir, xəsis!..

Əzim dayının heç bir zaman işlətmədiyi bu uzun cümlələr, məntiqli mühakimələr hamını heyran etdi. O yenə başını qərribə bir halda köksünə dikərək, sükut edir, mən də bu səssiz, bu dilsiz adamdakı əhvalı heyrətlə düşünürdüm. Bu aralıq sükutu parçalayan bir səs:

– Əzim dayı, bağı satdıqdan sonra nə iş gördün? – deyə soruşdu.

Əzim dayı başını ağır-ağır qaldıraraq cavab verdi:

– Bağı iki yüzə satdım. Buradan meyvə alıb Rusiyaya apardım. Çoxu çürüdü. Zərər elədim. Üç-dörd ay alış-veriş elədim. Pullarım batdı. Bakıya özümü gücnən çatdırdım.

Əzim dayı sözünü bitirmişdi. Onun keçmişi ilə maraqlanan qadınlardan birisi:

– Bəs sonra nə oldu? – deyə sual verdi.

Əzim dayı onu şübhəli nəzərlə süzdü:

– Siz bunları nə üçün soruşursunuz?

– Sən bizim bir dənə Əzim dayımızsan, sənin keçmişini bilməmək olarmı?

Bu sözləri qadın o qədər canlı və mənalı söylədi ki, Əzim dayı bixtiyar gülümsədi. Əli ilə yanlarının iplikləri çıxmış təsəyini başında bir-iki dəfə çevirdikdən sonra:

– Ey... mənim qəzavü-qədərim çoxdur – dedi, – çox işdə olmuşam. Nəyə əl atdımsa, boşa çıxdı. Axırda bir varlıya bağban oldum. Yola getmədik. Oradan çıxıb Tağıyevin bez fabrikinə girdim. İki il işlədim. Sonra xəstələndim, on gün yatdım. Yaxşı oldum, yenə fabriyə getdim, “səni çıxarmışıq, bir həftə sonra gəl, indi yer yoxdur” dedilər.

– Sonra, sonra, Əzim dayı?

Əzim dayı düşüncəli və bulaşmış gözlərini qaldırdı, birdən-birə yerindən sıçrayaraq:

– Dalımca gəlin! – dedi.

İrəlində Əzim dayı, arxasınca qadınlar bir-birinə sıxılaraq, gülüş-gülüş otağa girdilər. Məni də işə qarışdırdılar. Eyvana çıxdıq. Qonşu bağın bir guşəsində iri daşlarla örtülmüş böyük bir məzarı göstərərək dedi:

– Bax, sonra bu daşların altında yatan adamın bağında işlədim. Gördüyünüz yerlərin hamısı burada yatan adamındır, kasıb bir kəndli idi. Bunların hamısını faytonçuluqla qazanmışdı.

O, gözlərini bir müddət məzara dikib qaldı.

– Əzim dayı, bu adamı nə üçün bağda basdırmışlar? – deyə soruşdum.

Əzim dayının gözləri böyüdü, heyrətli bir səslə:

– Qorxudan – dedi, – bilirsən bu necə adam idi? Başının tükü qədər düşməni vardı, onun ucundan. Amma nə apardı? Heç bir şey... İşçilərinə göz verər, işıq verməzdi. Əlində iri bir qırmancı vardı. İşləyəndə yorulub bir az duran kimi ölüncəyə qədər vuracaqdı, hünərin var ona bir kəlmə cavab qaytar.

Sonra başını oynadaraq:

– Özünün də bir günü yox idi. Bağın içində tapança əlindən düşməzdi. Gecələr evində işıq yanmazdı. Hər gecə yatarkən qorxusundan yerini dəyişdirərdi.

– Sən onun bağında nə qədər qaldın?

– Çox!.. Heç bilərəm ki... Ömrümü onun bağında çürütdüm.

– Elə adamla işləmək çətindir.

– Çarəm nə idi? Çıxsam, öldürəcəkdı, zalım oğlu qan çanağı idi, qan... mən ölmüşdüm, o öləndən sonra dirildim.

– Onu öldürdülərmi?

– Kim bilir, bəlkə də öldürmüşdülər. O gün kənddə toy-bayram idi.

O yenə gözlərini bir müddət bağlara dikib qaldı. Birdən-birə başını qaldıraraq:

– O zaman belə bağım olsaydı, indi sən boyda oğlum var idi – dedi.

Dükənçilərin onun haqqında söylədikləri sözləri xatırlayaraq:

– Əzim dayı, nəçə yaşın var? – deyə soruşdum.

– Çox... Mən nə bilim, saymamışam ki, ildir gəlir, keçir.

– Bu yaşda cavan qalmısan.

Əli ilə o məzarı göstərərək:

– Buna rast gəlməsəydim, heç qocalmazdım – dedi.

Əzim dayı yenə fikirdə idi. Gözlərini gah böyük məzara, gah bir az uzaqda ağacların başını daima ruzgar oxşayan bağa dikərək baxır, baxır və bu baxışla bir çox şeylər düşündüyünü bildirirdi. Bu zamanlarda artıq ona yanaşmaq, onunla söhbət etmək mümkün deyildi. Onsuz da bu gün adəti xilafına olaraq çox söyləmiş, bütün tərcümeyi-halını, bəl-

kə də bu vaxta qədər kimsəyə açıb söyləmədiyi dəhşətli sirlə dolu olan müqəddəratını danışmışdı. O artıq susmuş, ağzı kilidlənmişdi.

Bir gün bütün bağ camaatını məşğul edən mühüm bir hadisə oldu. Əzim dayının Sarısı xəstələnmişdi. Daima kölgə kimi onun arxasından ayrılmayan Sarının qımıldanmağa belə təqəti qalmamışdı. Kölgəli bir ağac altında Əzim dayının hazırlamış olduğu yataqda əllərini, ayaqlarını uzadaraq, xəstəliyinin şiddətindən insan kimi inləyirdi. Əzim dayı özünü itirmiş halda onun ətrafında dolaşır, bir an ondan ayrılmırdı. Əli ilə onu oxşayır, ağzına süd tökür, başını, əllərini, ayaqlarını ovuşdururdu.

Görüşünə gələnlər: – Əzim dayı, Sarıya nə olub? – deyə soruşarkən, o, yaşlı bir adam qüruru ilə əllərini bir-birinə çırparaq, heyrətli və titrək səslə:

– Dünən axşam sapsağlam idi. Bilmirəm buna nə oldu? Bədbəxtlikdir, bədbəxtlik, böyük bədbəxtlik – deyə əllərini köksü üzərində çarpazlayaraq, gözlərini ona dikib dururdu. Sarı inlədikcə əlləri ilə onu oxşayaraq: “Can! Qorxma, sən sağalacaqsan, sən yaşayacaqsan!” deyirdi.

Köpəyin halı gündən-günə pisləşirdi. O artıq nə yeyir, nə içir, bulışıq gözlərini Əzim dayının üzünə dikib, səssiz dururdu. Bütün bağ əzici bir sıxıntı içində idi. Bağda uşaqlar bir az gurultu qoparanda Əzim dayı dərhal qaşlarını çataraq:

– Ey, səs salmayın, görürsünüz ki, azarlı var! – deyə bağırırdı. Sarını hamı, hər gün beş-on dəfə yoluxurdu. “Başın sağ olsun” demək lazım olduğu halda “Əzim dayı, qorxma, sağalar, köpək hər xəstəlikdən ölməz!” – deyə ona təsəlli verirdilər. O isə dinməzəcə düşünürdü.

Sarının ən çox yanına gələn uşaqlarla qadınlar idilər. Hər dəfə geri qayıdanda gizli-gizli gülüşərək: “Bəxtəvər Sarı, başının altında yatıq, altında döşək, başı üstündə Əzim dayı, qayğısız insan kimi can verir. Hələ qiyamət Sarı öləndədir, kişi özünü öldürməsə, yaxşıdır” deyirdilər.

Əzim dayı köpəyi balıx üstündə həkimə apardı. Baytar köpəyə baxdıqdan sonra:

– Buna yumurta ağı ver! – dedi.

Sarı yumurta ağını içmir, Əzim dayı əlləri ilə onun ağzını ayırır tökür, köpək inildəyə-inildəyə başını havada oynadaraq, hamısını geri qaytarırdı. Sarı gündən-günə zəifləyir, gücdən, təqətdən düşürdü.

Qum soyumuş, axşam düşmüşdü. Uşaqlar böyük bir təlaş içində yüyürüb:

– Əzim dayı ağlayır, Sarı ölübdür – deyə xəbər gətirdilər.

Qadınlar arasında bir vəlvələ qopdu. Bunun Əzim dayı üçün ağır bir faciə olduğunu hamı duyurdu. Bir dost kimi onun dərdinə şərik olmaq lazım idi. Qalxıb getdim. Sarı başı yastıqda, üzü qibləyə uzanmış, gözlərini örtmüşdü.

– Əzim dayı, başın sağ olsun – dedim.

O, cavab vermədi.

Ertəsi gün bağın səssiz bir guşəsində Sarının qəbrini ziyarətə getdim. Əzim dayı qəbrin baş tərəfinə böyük bir yasəmən ağacı əkirdi. Diqqətlə üzünə baxdım. Bu az müddətdə o nə qədər dəyişmişdi! Bənizi saralmış, gözlərinin nuru azalmış, üzünə yetimlik tozu çökmüşdü. O gün axşama qədər yatdı. Axşam qalxıb haraya isə getdi. İki gün qayıtmadı. Bağ camaatı böyük həyəcan içində idi.

Üçüncü gün saat on idi. Hamı dincəlməyə çəkilməmişdi. Sükutu arasına yalnız cırcıramaların ahəngsiz cırıltısı, kölgəliklərə çəkilmiş uşaqların qarışıq səsləri pozurdu. Birdən-birə bağ içində bir vəlvələ qopdu. Uşaqlar: “Əzim dayı gəldi! Əzim dayı gəldi! – deyə bağıraraq, sevinclərindən atılıb-düşməyə başladılar. Hamı tamaşaya çıxdı. Əzim dayı tək gəlməmişdi. Özü ilə kiçik sarı bir küçük də gətirmişdi. Uşaqların sevincinin həddi yox idi. Biri küçüyün başını, biri boynunu, biri quyruğunu oxşayırdı. O da bunları çoxdan tanıyırmış kimi qara ağzını açaraq, quyruğunu oynada-oynada uşaqların üzünə atılırdı.

Qadınlar Əzim dayının ətrafını bürüyərək, şən bir səsle:

– Xoş gəldin, Əzim dayı! Hara getmişdin? – deyə soruşarkən, Əzim dayı ayaqlarına dırmanmaqda olan küçüyün başını əlləri ilə oxşayaraq, başı ilə uzaqları göstərdi:

– Heç, o yana getmişdim – dedi.

Onun qabaqlar tez-tez tərəş etdiyi üzünün tükləri uzanmış, cizgiləri dərinləşmişdi. Matəmli gözlərində ümid müjdəsi verən bir işıq parıldayırdı.

Əlimlə küçüyün başını oxşayaraq:

– Əzim dayı, bu Sarıdan da mehribandır – dedim.

– Hə, bu da ona oxşayır, onu gətirəndə bu boyda idi – dedi. Sonra onu başdan-ayağa süzərək:

– Sarı, Sarı! – deyə səslədi və hürə-hürə ayaqlarına dırmanmaqda olan küçüyün başını qucaqladı.

Əzim dayı yenə sakit bir həyat keçirirdi. Gündüzləri bağda, bostanda işləyir, boş vaxtlarında kiçik Sarısı ilə məşğul olurdu.

Son zamanlar o tez-tez eyvana çıxır, saatlarla gözlərini iri məzara və bağlara dikib dururdu.

Adəti üzrə, bir gün yenə eyvanda iri məzarın və bağların seyrinə dalmışdı. Otaqda yalnız idim. Qapı ağzından mənə:

– Bura gəl! – dedi.

Getdim. Əli ilə bağları göstərərək:

– Ora bax. Elə bil meşədir, gömgöy... Bu arada bundan yaxşı bağ yoxdur. Onu dişimlə, dırnağımla becərmişəm – dedi.

Sonra iri məzarı acı-acı süzərək:

– Bu adam sağ olsaydı, mənim axırımlı bir yana çıxarardı. Adam deyil, cəllad idi, cəllad!

– Əzim dayı, bu kişinin adı nə idi?

– Adı, Canavar. Canavar ondan yaxşı idi.

O danışarkən qarşısındakının üzünə baxmaq adəti deyil idi. O birdən-birə mənə tərəf çevrilib dedi:

– Bunun etdiklərini deməklə qurtarmaq olmaz.

Sonra mühüm bir hadisəni söyləmək istəyənlərə məxsus bir vəziyyət olaraq sözbə başladı:

– Bir gecə çox yorğun idim, ağac altında yatmışdım. Bir adam məni ağacla oyadırdı. Qaranlıq idi... Səsindən bildim ki, odur. Gecə vaxtı nə üçün oyadırdı? Acıqlı səslə: “Qalx, dalımca gəl” – dedi. Qalxdım, dalına düşüb getdim. Ürəyimdən qara qanlar axırdı. Bu məni hara aparır? Nə üçün aparır? Bağla ev arasındakı qapıdan içəri girdik.

– Tez arabanı qoş, gəl! – dedi.

Getdim, arabanı qoşub qayıtdım. O, həyətdə məni gözləyirdi. Ağzı bağlı bir çuvalı göstərüb dedi:

– Al, bunu apar dənizə at!

Əyilərək çuvalı qaldırıb, dalıma qoydu, gedərkən daldan çığırdı: “Yolla sür, araba izlərindən çıxma”.

Ayaqlarım əsə-əsə çuvalı götürüb arabaya atdım. Qaranlıq bir gecə idi. Ömrümdə elə qorxulu gecə görməmişdim. Arabanı bağların arası ilə dar bir küçə ilə sürdüm. Xəzri qumları göyə sovrur, qaranlıq üz-gözümlü dişləyir, divardan sallanmış ağacların budaqları məni qamçılıyırdı. Arabanı dəniz qırağına sürdüm. Dəniz də qorxulu idi. Bir-birini qova-qova sahilə doğru gəlməkdə olan dalğalar ağzını iri-iri açaraq, qurban istəyirdi. Arabanı birbaşa dənizin içərisinə sürmək is-

tədim. Bacarmadım. Mən heç söyüş bilmərəm, yox, heç bilmərəm. Bu kişini ancaq orda söydüm. Söydüm, çünki bu zalım oğlunun mənim canımı aldığını bilirdim.

Əzim dayı sözünü bitirib susdu və eyvana dirsəklənərək, acı-acı düşünməyə başladı. Halbuki mən hadisənin sonunu gözləyirdim. On-
dan soruşdum:

– Əzim dayı, çuvalı neylədin?

– Atdım bir çuxura.

– Öldürülən kim idi, məlum olmadımı?

– Oldu. Sonradan bildim ki, bu yazıq xırdavat mal satan bir adam imiş. Malına sahib olmaq üçün onu öldürmüşdü.

Bu sözləri o qədər əzgin şəkildə dedi ki, artıq onun izahat vermə-
yə iqtidarı qalmadığını anladım. O yenə acıqlı idi. Qaranlıq keçmiş
onun bütün varlığın çeynəyib əzməkdə idi. Kədər və iztirab dalgaları
üz-gözünü bulud kimi almışdı. O, gözlərini iri məzara dikib qalmışdı.
Onu başdan-ayağa heyretlə süzdüm. O, köhnə bir məzara bənzəyirdi.
Artıq mən də xəyala dalmış, bu adamdakı əhval-ruhiyyədən təsirlən-
mişdim. Bu vaxt Sarının hürə-hürə Əzim dayının üstünə atılması hər
ikimizi düşüncədən ayırdı. Bir az əvvəl onun ayaqları altında uzanıb,
böyük bir maraqla Əzim dayını dinləyən Sarı iki ayağı üstünə qalxa-
raq, Əzim dayını qucaqlamış və qara ağzını açaraq ona hürür, sanki
onu etməkdə olduğu bir işdən çəkəndirmək istəyirdi. Əzim dayı ona
acıqlandı, Sarı daha hiddətlə hürməyə başladı. Əzim dayı acı-acı
gülümsəyərək, əlini onun başına qoydu. Hər ikisi susdu və mənalı bir
sükut içində gözlərini bir-birinə dikib qaldılar...

Üç-dörd ailə içərisində onun dilini açan, qəlbinə bir az sevinc,
ruhuna bir az şüa səpən iki adam idi. Biri xidmətçi Polya, ikincisi, ye-
nicə dil açmış olan qızım Gülbəniz idi. Əzim dayı hər gün onu oyna-
dır, söylədir, qolları arasında atıb-tutarkən büsbütün dəyişirdi. Üzünə,
gözünə xoşbəxt adamlara məxsus bir rəng, gülümsəmələrinə bir sə-
mimiyyət qonurdu.

Polya isə onun səmimi bir dostu idi. Hər gün quyu başında paltar
yuyub su çəkərkən, Əzim dayı ona yardım edir, yalan-yanlış rusca bir
çox şeylər danışmağa çalışırdı. Yəqin o, Polyaya Rusiyada olduğu
zaman gəzdiyi şəhərlərdən, tanıdığı adamlardan danışdı. Polya anla-
madığı bu sözlərə sürəkli qəhqəhələrlə gülür, gülürdü. Sonra:

– Əzim dayı, mənə sizin dili öyrət – deyirdi.

Əzim dayı daha səmimi yaxınlaşaraq, ona ən lazım olan kəlmələri öyrədər, Polyaya tutuquşu kimi öyrəndiyi kəlmələri özünə məxsus bir səs və şivə ilə təkrar edərdi. Əzim dayı gülümsəyər, Polyaya isə arı-arası kəsilməz qəhqəhələrlə uğunub gedərdi. Arabir ona:

– Əzim dayı, mən səni sevirəm – deyərkən onun üzü gülür, gözü gülür, dodaqları gülürdü.

O, Polyaya gündən-günə daha səmimi bağlanırdı. Bu bağlanışın pis bir niyyətlə olmadığı onun hər bir hərəkət və rəftarından sezilirdi. Polyanı o, şən və oynaq bir uşaq kimi sevirdi.

Qadınlar ona: “Əzim dayı, Polyaya səni yaman sevirmiş...” deyərkən o, laqeyd gülümsəyərək:

- Özü bilsin, mənə nə! – başını yerə dikərdi.
- Amma ölməmiş, yaxşı qızıdır.
- Hə, güləşdir, yaxşıdır...
- Ancaq bazar günləri çox gəzir.
- Özü bilsin, mənə nə!
- Sən rusca bilsə idin, başqaları ilə gəzməzdi.
- Rusca bilirəm.
- Nə bilirsən?
- Çto, xaraşo, neto. Çox söz bilirəm.

Qadınlar birdən-birə gülüşdülər. Əzim dayı pozularaq:

– Hə, hə, niyə gülürsünüz? – deyə qalxıb getdi.

İki gün əvvəl aldığı məktub Polyanı şəhərə çağırırdı. O, sevincindən hoppanır, əl-ayağı yerə dəymirdi. O gün Əzim dayı yenə çox kədərli idi. Üstünə aramsız atılmaqda olan Sarının başını oxşayırdı. Bu aralıq Gülbəniz yüyürə-yüyürə gəlib, Əzim dayıya sarıldı. Əzim dayı onu qucağına aldı. Sarı bundan hiddətlənərək hürür və bütün qüvvəti ilə qızın üstünə atılırdı. Əzim dayı dumanlı gözlərini üzünə dikərək:

– Gülbəniz, sən gedəndən sonra mən uşaq kimi ağlayacağam, gecə-gündüz ağlayacağam! – dedi.

– Əzim dayı, köç başlanıbdır. Polyaya bu gün gedir – dedim.

Yazıq qoca ilan kimi qıvrıldı, iztirablarını nə qədər çalışdısa gizlədə bilmədi. Saraldı, bozardı, əzici bir sükut içində düşündü, düşündü. Sonra ayaqlarına dırmanmaqda olan Sarının başını əli ilə oxşayaraq, həzin bir səslə:

– Özü bilsin, mənə nə! – dedi.

SOLMAZ VƏ SÖNMƏZ

Cəfər Cabbarlıya

Fəza kimi sonsuz, quru və susuz çöllərdə yetişmiş cansız bir fidan idin, nə günəşin hərarətindən qoruyan sərin bir kölgəliyin, nə də soyuq ruzgar və acı qasırğalardan sığınacaq bir koman vardı. Başın üzərində çaxan alovlu şimşəklərin, ayaqların altında sönən fırtınaların ağır qırmancları altında əzilə-əzilə, çarpışa-çarpışa arxasız və köməksiz böyüdün. Həyatın ağır zərbələri o arıq və zəif vücudunu gəmirdikcə, sən öz sarsılmaz iradəyə sarılaraq, dimağındakı atəş, ruhundakı qüvvət, qəlbindəki hərarətlə durmadan məqsədə doğru irəlilədin. Lakin mənzil uzaqda idi... Ey günəşli yolun gənc yolçusu, səfərin haraya?

Sən bunu o zaman bilmədən, düşünmədən yoluna davam edirdin. Gözlərindəki duman, addımlarındakı tərəddüd varlığına hakim kəsilərək, səni yüksəlməyə qoymurdu. O şair qəlbinin yaradıcı istedadı sənə ilk dəfə, “yüksəl” deyərək bağırdığı zaman sən özünü yenə də doğma çöllərdə deyil, yad ellərdəki kimi hiss edərək, şimşəkli fəzaların buludları arxasında kiçik bir ulduz kimi parladdın. Parlamaq, – o sənə təbiətin bəxş etmiş olduğu bir haqq idi. Lakin hər tərəfdən səni əhatə edən o məhdud və qaba mühit, o sönük, süni həyat ildırımli gözlərindəki dumanları, qəlbinə gəmirən tərəddüd və şübhəni, ruhunu əzən kədər və sıxıntıyı kökündən qazaraq, həyat və mühitin dərinliklərinə dalmaq üçün sənə imkan vermirdi. Sənin gənc, fəqət geniş qəlbindən qopan səslər, nəğmələr uzaqlara qədər əks etmirdi. Bunu özün də duymuş olduğundan, durğun bir dənizin sahilində qayalıqlara dirsəklənərək, sahilə doğru gəlməkdə olan kiçik dalğacıqları seyr edərək:

– Mən də bu dənizdən bir dalğa deyiləmmi? – deyərək düşünürdün.

Bu zaman qüvvətlə qopan uğurlu bir fırtınadan yer, göy sarsıldı, dörd yanında şimşəklər gurladı, dəniz çalxalandı. Dərinliklərdə qopan dağ gövdəli dalğalar iri, nəhəng ağzını açaraq, qayalara doğru coşmağa və sahilləri çeynəməyə başladı. Sən hələ fikrə dalmış, düşünürdün. Oturduğun qayalıqlara şiddətlə çarpan ilk dalğa səni ağ, almaz dişləri

arasına götürmüş, dənizin qızgın və coşqun axıntısına atmışdı. Sən dənizin dərinliklərindən üzə çıxdığın zaman, ağ nəhənglər səni köpüklü qolları üzərində oynadarkən sahildən-sahilə, qütbdən-qütbə sıığıyaraq bağırırdın: “Mən də qovuşduğum dənizdən bir dalğa, mən də seller köpürən bir qasırgayam”.

Səhər günəşlə əl-ələ, dalğalar üzərində sahillərə çıxdığım zaman nə qədər dəyişmişdin, səni heç tanımadım. Şimşəklərlə, çələnglərlə örtülmüş alının şəfəqlərini heç bir fırtına bu qədər partlatmamışdı. Heç bir günəş gözlərindəki şübhə və tərəddüd dumanlarını bu qədər aydınlatmamışdı; heç bir qüvvət qırıq və zərif səsindəki iniltini kökündən qazaraq, onu bu qədər şən gurlatmamışdı. Bu dəfə dəniz qəlbin: “yüksəl!” – deyə əmr etdiyi zaman, mən səni gənc sosialist vətənimin bütün dünyaya işıq saçan qızıl buruqlarının, ucsuz-bucaqsız tarlalarının arasında gördüm. Yeni qurulmuş qızıl bir səltənətin canlı çələnglərdən yapılmış sənət taxtı üzərində oturmuşdun. Alını oxşayan doğma yurdumun təbii və canlı çiçəklərindən hörülmüş sənət çələngi şair başına o qədər yaraşırdı ki, yeni qurduğun həqiqi sənət səltənətində üfəqləri işıqlandıran bir günəş kimi parlayırdın. O sənət abidəsi olan çələng üzərində çiçəklərlə yazılmışdı: “Ey coşqun dəniz, həqiqi yolumdan saparaq, durğun və bulanıq göllərin lillənmiş sularında qərq olduğum zamanlar belə sənin coşqun qəlbinə nüfuz etmək və özümü dəniz etmək üçün çırpınırdım”.

Yaradıcı günəşin dimağını əbədiyyətlə parladan əbədi şüalarını və çiçəklərlə bəzənmiş geniş səltənətini gördüyüm zaman: “Bu günəş sönməz, bu çiçəklər solmaz!” demişdim.

Aylar keçdi, illər ötdü, lakin sən sarsılmaz iradənlə qurduğun yeni sənət səltənətində gündən-günə solmaz bir çiçək kimi açılır, sönməz bir günəş kimi parlayırdın.

– Nə, nə? – deyə dəli kimi yerimdən qalxdım Qara xəbər ildırım sürəti ilə bir anda hər tərəfə yayılmışdı. İnanmadım. Amma mən də sənə doğru gələnlərə qarışaraq, çılgın kimi yeri yirdim. Yetişdim... Ölüm kürsüsü üzərində səni hər tərəfdən qucaqlayan çələnglərə sarılaraq, gözlərini qapamışdın... Yenə inanmadım. Axın-axın səni ziyrətə gələnlərə:

“Yox, o ölməmişdir!” – deyə bağırmaq istədim. Lakin qızıl ölkəm üçün ən qiymətli olan bir şeyin qırılıb içimə düşdüyünü hiss edincə, qollarım taqətsiz bir halda yanıma düşdü. Başın üzərində durub çaşqın-çaşqın baxırkən: “Ah, qayğısız təbiət, nə etdin!” – deyə geniş alnından öpmək, onu göz yaşlarımla islatmaq istədim. Lakin dörd tərəfində duran və arxadan canlı bir dəniz kimi təlatümə gələn gənc qələm yoldaşlarını görüncə ruhum qüvvət aldı, gözlərim böyük bir ümidlə parladı. Əlimi havada sallayaraq: “O, solmaz və sönməz! Əbədiyyətə qovuşanlar üçün ölüm yoxdur!” – deyə bağırdım.

Ey gənc sosialist vətənimin yaradıcı sənətkarı! Sən sənət səltənətində yeni bir günəş kimi doğdun!

Sənət səltənətində doğan böyük günəşlər sönməz!

Əbədiyyət baharının bağçalarında açan çiçəklər solmaz!

O çiçək, o günəş sənsən, sən sənətin sənətidir!

1935

HİTLERİN YUXUSU

Faşistin qəlbindən daha qaranlıq bir gecə idi. Hitler istilaçılıq xülyası ilə məst olaraq artırmada oturmuş, özünün “Mənim mübarizəm” kitabını tamamlamaq üçün ərkanı-hərb ilə birlikdə hazırlamış olduğu dünyaya hakim olmaq planını nəzərdən keçirirdi. Sovet hökumətinə hücum planını gözdən keçirərkən tək səbir gəlirdi. Bu tək səbir onun qəlbində acı şübhə doğurdu, qürurla yumruğunu masaya çırparaq: “Bu tək səbir nədir? Mənim səbir etməyə vaxtım yoxdur; faşizm bütün dünyaya hakim olmalı, bütün millətlər “nəcib” alman millətinə köləlik etməlidir! Dünya alt-üst olsa da bu fikrimdən dönməyəcəyəm” – dedi.

Hitler, planı bir də gözdən keçirməyə başladı. Elə bu arada otaqdakılardan birisi yenə asqırdı. Hitler bu tək səbirdən acıqlandı, başını oynadaraq: “Ah, yenə tək səbir” dedi. Bu tək səbirlər onu əsəbiləşdirmişdi. Oturduğu yerdən qalxdı, bığlarını çeynəyə-çeynəyə artırmada gəzinməyə başladı. Onun buludlu gözləri qaranlıqda şimşək kimi parıldayırdı, ürəyi çırpınaraq dərin düşüncəyə dalmışdı. Düşünməkdən yorulmuş başını əlləri içinə alaraq hiddətlə oturdu, zəngi basdı, xidmətçi qız gəlirdi, bir fincan su istədi, qız su gətirdi. Hitler əsəbi, titrək əli ilə suyu alıb içdi. Kin və qürurla parlayan gözlərini göylərə dikərək daldı, fikri plan, gözləri isə ulduzların seyri ilə məşğul ikən birdən gözü Marsa sataşdı. Onu bütün qüvvəti ilə özünə cəlb edən Mars cahangirin qəlbində dadlı bir xülya oyatdı. Əlini ona uzadaraq: “Ey Mars, dünya işlərini bitirdikdən sonra sənə də əl atmağa bir yol tapacam” – dedi. Bu fikir onun qəlbindəki kədərini büsbütün dağıtdı. Gülməyə yad olan simasını süni bir təbəssüm bürüdü: “Yavaş, sənə də kəmənd atmasam cahangir Hitler deyiləm”.

Bu sözləri deyib Hitler yerindən fırladı. Öz xüsusi təyyarəsinə minərək Marsa yol tapmaq məqsədi ilə havaya qalxdı. O qaranlıqlar içində getdikcə yüksəlirdi. Az getdi, üz getdi, silsilə şəklində uzanmış böyük bir bulud dəstəsinə çatdı. Diqqətlə ətrafa baxarkən qızıl taxt üstündə oturmuş qoca bir kişi gördü. Hiddətindən gözləri bərəldi.

– Məndən də uca yerdə, bu qızıl taxt üstündə oturan qoca kimdir? – deyə ona yanaşdı. Sonra qalın hiddətli bir səslə:

– Ey, sən kimsən? – deyə soruşdu.

Qoca gülümsəyərək dedi:

– Mən allaham!

Hitler heyrətlə açılan gözlərini ona dikərək:

– Sən allahsan? Mən səni çoxdan axtarırdım – deyə əlini ona uzatdı, yumşaq bir səslə:

– Qoca, bəlkə sən bilirsən, bu Mars ulduzuna necə getmək olar? – deyə soruşdu. Qoca gülərək ona baxdı, sonra əlini onun qəlbinə qoyaraq:

– Ora sevgi və qardaşlıq dünyasıdır, bu taxta ürəklə Marsa gedilməz! – dedi. Sonra soyuqdan donmuş əlini nəfəsi ilə qızdıraraq-qızdıraraq:

– Bu taxta deyil, dondurucu şaxtadır – dedi. Cahangir başı ilə qocanın sözünü təsdiq etdi:

– Doğrudur, bu dondurucu şaxta ürəklə bütün dünyaya meydan oxuyaram.

Bu zaman təyyarənin propelləri xırıldamağa başladı. Hitler benzinin qurtardığını anlayıb yerə enməyə məcbur oldu.

Qocanın elə yüksəkdə oturması, altındakı qızıl taxt cahangirin qəlbindəki kin və həsəd atəşini yelpikləməyə başladı. Qaşlarını çataraq:

– Güclə olmasa da, hiylə ilə onun taxtına, rütbəsinə sahib olmalıyam – deyərək düşünməyə başladı. O yenə zəhnində mühüm bir plan töküdü. cızdığı plandan məmnun qalaraq sevinclə başını qaldırdı. Yanında duran iki zabiti, qonaq çağırmaq üçün allahın evinə elçi göndərdi. Elçilər havaya qalxaraq ədəblə qocanın ayağı altında durub Hitlerin tapşırığını ona yetirdilər. Qoca gülümsəyərək cavab verdi:

– Bağışlayın, mən taxtımdan yerə enməyə qorxuram, çünki endimmi, Hitler taxtına oturur. Mənim də allahlığımı əlimdən alar.

Elçilər qayıdıb əhvalatı Hitlerə söylədilər. Hitler acıqlandı, tez beş nəfər topçu zabit çağırırdı, təyyarəyə iki zenit topu qoyaraq havaya qalxdı, qocanı görüncə bağırırdı:

– Ey, qoca, en taxtımdan, bir dünyaya iki allah sığmaz!

Qoca cavab vermədi. Əli topun qundağında olan cahangir sözünü bir də təkrar etdi; qoca yenə cavab vermədi. Cahangir acıqlandı. Üzünü topçulara tutaraq amirənə bir səslə: “atəş!” deyə bağırırdı. Toplar hiddətlə gurladı. Hitler topun dəhşətli səmindən oyandı, qaranlıqda atəş böcəyi kimi parlayan gözlərini görüncə yumruğunu göylərə doğru sıxaraq:

– Dayan ey qoca, yer üzünə sahib olduqdan sonra sənə də bir ən-cam çəkərəm – dedi.

1942

BAŞ ÜSTƏ

Tədris hissəsi müdiri Həsən müəllim öz kabinəsində oturub, dərs cədvəlini hazırlayırdı. Axşam qaranlığı çökmək üzrə idi. O gün səhərdən göy üzünü bürüməyə başlayan qara buludlar havanı bir qədər də tez qaraltmışdı. Həsən müəllimin zəif və gözlüklü gözləri işləməyə müsaidə etmədiyindən yazı masası üstündəki elektrik çırağından istifadə etmək istədi. İşlə ciddi məşğul olduğu halda qabağındakı lampanın düyməsini basdı, ancaq işıq yanmadı. Masa üstündəki çırağın lampası götürülmüşdü. Həsən müəllim əsəbiləşdi, tələsik zəngi basdı, gələn olmadı. Zəngi bir neçə dəfə basdıqdan sonra orta boylu, arıq vücudlu bir kişi qapını açıb içəri girdi. İtaətkar bir vəziyyət aldıqdan sonra qısa, sıx kirpikli kiçik gözlərini ona dikərək:

– Nə buyurursunuz? – dedi.

Həsən müəllim əlilə çırağı göstərib:

– Paşa əmi, bu çırağın lampasını kim götürübdür? – deyər soruşdu.

Paşa əmi şəhadət barmağının ucunu başına qoyub düşündükdən sonra:

– Dünən gecə beşinci sinfin tələbələri dərs hazırlayırdılar, onlara verdim – dedi.

– Bəs onda, məşğələdən sonra lampanı yerinə taxmaq lazım deyil!?. Bayaقدan məəttəl qalmışam. Get, lampanı gətir, yerinə tax!

– Baş üstə!

Paşa əmi özünə bəraət qazandırmaq məqsədi ilə nə isə demək istəyirdi ki, Həsən müəllim ona macal vermədi:

– Yaxşı, get, lampanı gətir!

– Baş üstə!

Həsən müəllim çox gözlədi, ancaq lampa gəlib çıxmadı. O yenə zəngi vurdu, gələn olmadı. Hövsələsi lap darıxdı, durub qapıya çıxdı, bir qədər ucadan Paşa əmini səslədi. Paşa əmi tələsik özünü Həsən müəllimə yetirdi, onun sözünü ağzında qoyub, işgüzar adamlara məxsus bir çevikliklə:

– Həsən müəllim, Muradın atasını çağırtmışdınız, gəlibdir – dedi.

– De gəlsin!

– Baş üstə! Bu saat çağıraram.

Paşa əmi getmək istərkən Həsən müəllimin yadına lampa düşdü:
– Bura bax, Paşa əmi, bəs lampa nə oldu? Burada daha heç göz-gözü görmür axı – deyə məzəmmətedici bir vəziyyət aldı.

Paşa əmi əlini başına çəkərək, utana-utana:

– Bay, lap yadımdan çıxmışdı, bu saat gətirim – deyə, tez dönüb otaqdan çıxdı. Paşa əminin “baş üstə”lərinə yaxşı bələd olan müəllim bir də dalınca çağırırdı:

– Lampanı tez gətir!

– Baş üstə!

– Muradın atasına de, gəlsin!

– Baş üstə!

Həsən müəllim Paşa əmini çox gözlədi, nə lampa gəldi, nə də Muradın atası. İntizar içində qaldığından çalışa bilmədi, əsəbiləşdi. Zəngi bir neçə dəfə fasiləsiz vurdu, gələn olmadı. Ayağa qalxdı. Qapını açıb artırmaya baxdı. Heç kəsi görmədi. Bu zaman təsadüfən o biri artırmadan keçən xidmətçi qadını görüb çağırırdı:

– Aşağıdan Muradın atasını çağır! – deyə ona göstəriş verdi. Qadın bir söz deməyib getdi. Həsən müəllim kabinetinə qayıtdı, çox çəkmədən xidmətçi qadın başını göstərərək:

– Həsən müəllim, o kişi gəlib, nə deyim? – deyə qapıda icazə istədi.

– Burax, gəlsin!

Muradın atası daxil oldu. Onunla görüşdükdən sonra Həsən müəllim Muradın arabir dərse gecikməsindən, dərslərinə yaxşı hazırlaşmasından söz açdı və bu vəziyyətə son vermək üçün ona təsir etməsini tapşırdı. Söhbət bir qədər uzandı. Artıq o qədər qaranlıq idi ki, onlar bir-birinin üzünü görmürdü. Həsən müəllim ürəyində Paşa əmini danlayır, kişinin yanında lap xəcalət çəkirdi. Xoşbəxtlikdən Muradın atası çox oturmadı. O getdikdən sonra dərs cədvəli üzərindəki işini tamamlamaq üçün lampanın dalınca getmək istəyirdi ki, Paşa əmi içəri girdi. Çətin bir vəzifəni yerinə yetirmiş adamlar kimi qurum alaraq:

– Həsən müəllim, Muradın atasını nə qədər axtardım, yoxdur. Kişi gözləməyib gedibdir – dedi.

Həsən müəllim bu sözləri acı və istehzalı gülüşlə qarşıladı:

– Bəs getməz, kişi üç saat gözləməyəcək ha! Adama iş tapşırılanda tez yerinə yetirər! Sənin bu baş üstələrin...

Həsən müəllim Paşa əminin ürəyinə dəymək istəmədi. Odur ki, cümləsini bitirmədi. Doğrudan da Paşa əmi pis kişi deyildi. Ona tənbel adam da demək olmazdı. Bu mülayim kişi “baş üstə” deyəndə onu

yerinə yetirəcəyinə inanıb deyirdi. Ancaq onun bəlası bunda idi ki, o, nəyə görə “baş üstə” deməsini ölçüb biçməzdi. Bir dəqiqədə ona on tapşırıq verilsə idi, ağına-bozuna baxmaz, yenə “baş üstə” deyər, nəticədə birini də yerinə yetirə bilməzdi. Adama elə gəlirdi ki, bu saat desən ki, “Paşa əmi gəl səni güllələyək”, o heç düşünmədən dərhal “baş üstə” deyəcək. Paşa əmi belə Paşa əmi idi. Hamı onun xatirini istəyirdi. Ancaq tək bu “baş üstə”lər bütün məktəb əhlini tənğə gətirmişdi.

Həsən müəllim bərk əsəbiləşsə də, Paşa əmiyə hörmət etdiyindən bu dəfə də onunla sərt rəftar etmədi. Yarıciddi, yarımülayim bir səsle dedi:

– Ay Paşa əmi, axı bu lampa məsələsini sən lap yadımdan çıxartdın. Görmürsən ki, heç üzümü də görmürsən?

Paşa əmi diksinən kimi oldu. Bir “baş üstə” demək istədi, ancaq nədənsə demədi, bərk pərt oldu, xəcalət çəkdi, axırda olmuş hadisələri yadına salıb dedi:

– Həsən müəllim, Muradın atasını axtarırdım, ona görə lap yadımdan çıxıb. Bu saat gedib gətirim.

Bu sözləri deyib, Paşa əmi qapıdan çıxdı. Bu vaxt gecə növbəsinin zəngi vuruldu. Tədris hissəsi müdirinin kabinetini müəllimlərlə doldu. İş yarımçıq qalmışdı. Müəllimlər dərs cədvəlinə dair Həsən müəllimdən nə isə soruşur, o da tamamlamadığı üçün onlara cavab verə bilmirdi. Çox pərt idi. Elə bu zaman Paşa əmi əlində lampa içəri girdi, cəld onu yazı stolunun üstündəki çırağa tıxadı. Otağı işıq bürüdü. Paşa əmi məmnun vəziyyətdə kabinetdən çıxmaq istəyirdi ki, Həsən müəllim onu saxladı:

– Paşa əmi, səndən xahiş edirəm ki, iş tapşıranda vaxtında gör, yoxsa bu “baş üstə”lərin bizə çox baha oturur, yaxşı olar ki, sən bu “baş üstə” sözünü birdəfəlik heç işlətməyəsən.

Paşa əmi özü də hiss etmədən:

– Baş üstə, Həsən müəllim, bundan sonra demərəm – deyə cavab verdi. Həsən müəllim gülümsündü.

– Sən yenə “baş üstə” deyirsən? Mənə iş lazımdır, iş, quru “baş üstə” lazım deyil.

– O da, baş üstə!

Bu sözü deyib, Paşa əmi otaqdan cəld çıxdı. Ayaq üstündə durmuş Həsən müəllim xeyli onun dalınca baxıb fikrə getdi.

1946

MASAMA

Ey mənim köhnə masam, köhnə dostum, mən yenə də sənə dir-səklənərək əlimdə qələm çalışıram. Bu dəfə qələmə aldığım mövzu sənsən, ancaq sən!..

Qırx ildir ki, sən mənimlə baş-başa verib ədəbi yaradıcılığında can qoyur, mənimlə bərabər əmək sərf edirsən.

Bu günkü kimi yadımdadır: Evimizdə həm toy, həm də bayram hazırlığı gedirdi. Belə şən, bəxtiyar bir zamanda mən səni bir çox masa içərisindən bəyənərək mağazadan öz otağıma gətirdim. O zaman sən mahir bir ustad, gözəl bir sənətkar əlindən çıxmış təzə, gözəl bir masa, mən də ədəbi həyata yenicə atılmış gənc bir şair idim. O gündən ulduzumuz barışdı, hər ikimiz səmimi dost kimi yaşadıq. Mən bütün kədərlərimi, sevinclərimi sənə açaraq, bir dost kimi səninlə bölüşdüm. sən mənim bütün ədəbi əsrarımın xəzinəsi və səmimi sırdaşım-san! Bu dostluğumuzun qırx illik uzun bir tarixi var. Bu uzun zaman içərisində əlimdə qələm səninlə baş-başa verib hər əsər üzərində nə böyük həvəs, sönməz eşqlə çalışdığımı sən gözəl bilirsen. sənətə olan eşqim qəlbimə qüvvət, qələmimə sürət, dimağıma hərarət verirdi. Hər əsər üzərində yorulmadan çalışırdım.

Ey köhnə dostum, yaradıcılığımın məhsulu olan bütün elmi, ədəbi, ictimai əsərlərimi sənin üzərində yaratdım. Hər əsərimi bitirdiyim zaman o coşqun, daşqın sevinclərim sənə əks etməyə bilməzdi. Yazıb yaratdıqlarımda sənə, qəlbimin, dimağımın dilmancı olan qələmimə minnətdaram.

Ey köhnə drstum, hər zaman səninlə tez-tez görüşdüyüm halda son zamanlar bir az gec-gec görüşürük, “Sədaqətsiz” – deyə bunu mənə nöqsan tutma! Çünki, bu hal dostluqdan asılı olmayan başqa səbəblərdən irəli gəlir. O səbəb: uzun bir zamanın vücuduma saldığı rəxnə. əzamda törətdiyi iğtişaşdır. Sənin qırx illik ömrün varsa, mən səndən daha yaşlıyam. Qocalıq üstümü almış, bir-birini təqib edən illər, zamanlar gözümlün nurunu, qəlbimin hərarətini, vücudumun qüvvətini azaltmış olduğundan çalışmaq iqtidarım zəifləmişdir. Odur ki, səninlə gec-gec görüşməyə məcburam.

Əziz dostum, görürəm qırx illik uzun həyat səni də qocaltmış, əvvəlki tənəlik, gözəllik, təravət sönmüş, üzərinə uzun zamanın hisli, paslı tozları qonmuş, zaman səni də mənim kimi qocaltmışdır. Sən nə qədər qocalsan, yenə də mənim sevimli masam, köhnə dostumsan.

Bir zaman evimizə yeni masa alınmışdı. Onu mənə vermək və məni səndən yıрмаq istədilər. “Yox, mən öz köhnə dostumdan ayrılma-ram” – deyərədd etdim.

Mən vücudca qocalsam da qəlbim gəncdir. Şair qəlbi qocalmaz! Bu gün qocaları gənclərdən kim ayıra bilər! Mənim qəlbimdə sənət eşqi hələ sönməmişdir, hələ bundan sonra səninlə yenə baş-baş verib mühitimdən aldığım qüvvət, eşqimdən aldığım hərarətlə yeni əsərlər yaratmaq ən böyük əməlimdir. Qırx ildir bərabər çalışırıq. Kim bilir, daha nə qədər zaman birlikdə çalışacağıq. Hər halda son əsərimi də sənə, ancaq sənə üzərində yazmağa söz verirəm. Sən mənim köhnə dostumsan!..

1946

Povest

XASAY

I

Üçüncü rübün nömrələri yoxlandıqdan sonra məktəb ən fəal əlaçı şagirdlərin və onların valideyni şərəfinə təntənəli bir müsəmirə verməyi qərara almışdı. Axırcı dərş bitmək üzrə idi. Çağırışlar siniflərdə şirin-şirin paylanırdı. Sinif rəhbəri Kamil müəllim əlində çağırış vərəqələri öz sinfinə girincə bütün sinif yerindən oynadı. Kamil müəllim sinfi zor-güc sakit etdi və qırmızı rəngli çağırış vərəqəsini Xasaya uzadıb “Al, bu sənindir”, dedi. Sonra çağırışları bir-bir payladı.

Artıq dərş bitmiş, zəng vurulmuşdu. Müəllimlər bayıra çıxınca bütün siniflər sel kimi həyəətə axdı.

Xasay bir əlaçı iftixarı ilə əlində çağırış vərəqəsi bacısı Zinyətlə bərabər sevinə-sevinə evə gəldi. həyəət girdiyi zaman atası Balakişi əlində süpürgə bağcanı süpürürdü. Badam da ağaca söykərib gülə-gülə onunla danışdı. Xasay qaça-qaça atasının yanına gəldi, çağırışı sevinə-sevinə Balakişiyə uzadıb:

– Ata, sənə çağırış gətirmişəm, məktəbimizdə müsəmirə var – dedi.

Balakişi süpürgəni çiyinə söykədi, çağırışı alıb kəlmə-kəlmə oxudu. Sonra sevinclə pıçıldayan gözlərini Xasaya dikərək:

– Oğlum, bu müsəmirəyə bütün atalarımı çağırılmışdır? – deyə soruşdu.

Xasay gülə-gülə:

– Bəli ata, ancaq əlaçı tələbələrin çağırışları qırmızı rəngdədir – deyə cavab verdi.

Balakişi gözlərini çağırışdan çəkməyir, köksü şişir, atalıq qüruru artır, üzü, gözü işıqlanır, dodaqları gülümsəyirdi. Bu gecə bir əlaçı atası sifəti ilə müsəmirəyə çağırılırdı. Ona bundan böyük bir bəxşış nə ola bilərdi?!

Badam şən və şaqraq bir səslə Zinyətdən soruşdu:

– Sənə də çağırış verdilərm?

Zinyət dodaqlarını büzüb çiyinini çəkərək dedi:

– Mənimki adi çağırışdır, üstündə heç adım da yazılmayıb.

Bu zaman Xasayın sinif yoldaşı Mürsəl də qoltuğunda kitab həyə-tə girdi. Badam üzünü Xasaya tutub soruşdu:

– Qonşumuz Mürsələ də çağırış verdilər?

– Ona Zinyətdəki çağırışdan veriblər.

Balakişi çağırışın o yan-bu yanına bir daha diqqətlə baxdıqdan sonra qoltuq dəftərinin içinə qoydu və süpürgəni götürüb işinə davam etdi. O çox böyük bir həvəs və maraqla çalışırdı. Qoynunda sevə-se-və saxladığı çağırışı o gün axşama qədər bir çox adama göstərdi. Ha-mı ona: “Balakişi, bəxtiyarsan, Xasay kimi oğlun var” – deyirdi.

Doğrudan da, Xasay misli az olan uşaqlardan idi ki, onu görən, ta-nıyan sevməyə bilməzdi; təbiətini saf və parlaq üzündən bilmək olurdu. Bacısı Zinyətlə bərabər məktəbə davam edir, evdə, həyətdə olduğu kimi məktəbdə də özünü müəllimlərinə və bütün yoldaşlarına sevdirdi. Məktəbdən evə gəlincə kitab çantasını yerindən asıb həyə-tə qaçırdı. Həyətdə yoldaşları ilə oynar, bağçada atası ilə bərabər ça-lışib çiçəkləri suvarar,. ala q edərdi. Xasay hər şeydən çox dərslərinə fikir verir, boş vaxtlarında da ictimai işlərdə çalışırdı. Onu hər kəsdən artıq atası Balakişi ilə sinif rəhbəri Kamil müəllim sevirdi.

Balakişi ailə həyatını, uşaqlarına tərbiyə vermək yollarını düşünür, gözəl anlayırdı. Onun təmiz əxlaqının, gözəl rəftarının da Xasaya ay-rıca bir təsiri vardı. Balakişi öz vəzifəsində olduqca ciddi, doğru, ça-lışqan bir insan idi. Qapıçılıq etdiyi böyük evin alt qatında iki kiçik otaqda yaşayıb sadə, fəqət bəxtiyar bir həyat sürürdü, küçədə, həyətdə, bağçada əlində bel və süpürgə gecə-gündüz işləyirdi.

Ancaq Xasayın anası badam savadsız, bacarıqsız, yeni həyata yad və iradəsiz bir qadın idi. O, ev işlərini görür, hərdən qonşulara su da-şıyırdı. Onun bu halı Balakişini çox düşündürürdü. Özü savad kursuna girdiyi zaman: “gəl bərabər gedək” deyər arvadına da təklif etmişdi. Badam qaş-gözünü oynadaraq ona acı-acı güldükdən sonra: “Get, ağ-lına dua yazdır, bu yaşda oxuyub doktor ha olmayacağam” – deyər rədd etmişdi. Lakin Balakişi inad edib zor-güc onu kursa yazdırdı. Badam ancaq dörd-beş ay kursa getdi. Hesab dərsləri ona çətin gəldiyindən kursdan qaçdı.

Badam vücudca sağlam və gözəl bir qadın idi. Su daşıyarkən əllər-rində boş vedrə orda-burda laqçırtı etməkdən zövq alır və arabir şən qəhqəhələri pərdə-pərdə yüksələrək ətrafa yayılırdı.

Badamın evinə bitişik Qızıyetər adlı qoca bir qonşusu vardı. Onun dul qızı Züleyxa fabrikdə işləyir, üç nəvəsi də məktəbdə oxuyurdu. Böyük nəvəsi Mürsəl Xasayla bir sinifdə idi.

Züleyxa evdə olmayanda arabir Qızıyetərin yanına Rəcəb adlı orta yaşlı, şişman bir kişi gəlirdi. Onun kim olduğunu, nə iş gördüyünü kimse bilmirdi. O bu evə gec-gec gəlir, Qızıyetərlə oturub uzun-uzadı yavaş-yavaş danışdı.

Bir gün Rəcəb Qızıyetərlə qapı ağzında oturub söhbət edirdi. Balakşi həyəti süpürürdü. Badam da əllərində boş vedrə iri bir ağaca söykənib Balakşiyə bir çox şeylər anladır, gözü ilə Rəcəbi ona göstərüb deyirdi:

– Zalım oğlunun bir görkəminə bax, elə bil çaxır tuluğudur, eni ilə boyu birdir. Əl-ayağını bağlayıb top kimi bir dağdan başı aşağı yuvarlanan görəsən harada dayanar?

Badam bu sözləri deyib şaqqıltı ilə güldü. Rəcəb uzaqdan Badamı mənalı baxışlarla süzüb Qızıyetərə dedi:

– Pasport işim düzəldi. Mənzili olan bir arvad da ələ keçirə bilsəm, daha heç qorxum olmaz. Oğlu da diribaşdır, yaxşı ov tulasıdır.

II

Axşam olmuş, işıqlar yanmışdı. Əlaçı tələbələrin ata-anaları və çağırılmış başqa qonaqlar məktəbin şüşəbəndində qaynaşırdı. Bu əmək və təhsil bayramında hamı şən və bəxtiyar görünürdü. Sınıf rəhbəri Kamil müəllim keçərkən Xasayı görüncə ona yaxınlaşdı. Balakşi və Badamla görüşdü, Xasayın başını əli ilə oxşayaraq:

– Sinfin nəhəngləri içində birincidir – dedi.

Balakşi Kamil müəllimə:

– Sizin zəhmətinizin meyvəsidir – deyə cavab verdi.

Orkestr çaldı. Zəng vuruldu, qonaqlar zala dolub öz yerində oturdular. hamı gözünü səhnəyə dikib səbirsizliklə pərdənin açılmasını gözləyirdi. pərdə yavaş-yavaş qalxdı. Ən fəal əlaçı şagirdlər məktəbli formasında səhnədə yarımdairə təşkil etmiş, müdir də ortada üzü salona qarşı durmuşdu. Zal coşdu, qızğın və sürəkli alqışlar ətrafı bürüdü. Müdir qısa və gözəl bir nitq söylədi. Nitqində öz uşaqlarının tərbiyə və əxlaqına diqqət etməyən ata və analardan şikayət edərək dedi:

– Bəzi tənbel, bacarıqsız və ictimai tərbiyəsi zəif olan analar uşaqlarını başdan sovmaq üçün məktəbə verir, hər zəhməti məktəbin üzərinə atır. Bu analar öz uşaqlarının tərbiyəsinə, təmizliyinə əsla əhəmiyyət vermir, bu günün tələblərini, istəklərini öyrənmək və anlamaq istəmir. Biz hər ailəni, onun tərbiyə vermiş olduğu uşağından tanıyıraq. Tərbiyəsiz ata, ana və onların yaramaz uşaqları bu günkü quruluşumuz üçün yaramaz ünsürlərdir. Biz onların yolunda ilan kimi qabıq qoyuruq.

Sonra o, üzünü səhnədəki əlaçılara çevirib dedi:

– Gənc sosialist ölkəmiz bu gün bizdən belə qüvvətli, ciddi və sağlam bir nəsil tələb edir.

Zal yenidən coşdu. Müdir əlaçılarını bir-bir zaldakılarla tanış etdi. Məktəbin pioner təşkilatı və mədəniyyət bürosu tərəfindən hər şagirdə ayrı-ayrı bəxşişlər verildi. Xasaya mişar, çəkic, rəndə, kiçik balta, burğu və bu kimi dülgər şeyləri bağışlandı.

Müsamirə çox maraqlı keçdi. idman nömrələri göstərildi, mahnılar oxundu, çalğı çalındı, oyunlar oynandı. O gecə qonaqlar şən və dadlı bir xatirə ilə evlərinə döndülər.

III

Bu gün Xasay evə yenə çox şən dönmüşdü. Üzü gülür, qəlbi gü-lürdü. İçəri girincə zalım bir təsadüf onun sevincini bir anda söndürdü. Balakışı və Badam evdə yox idi. Bacısı Zinyət qapı ağzında durub ağlayırdı. Xasay Zinyətə yaxınlaşıb soruşdu:

– Nə var, niyə ağlayırsan?

Zinyət cavab vermədi. Xasayın qəlbi şiddətlə çırpındı. Zinyətin ötəyindən çəkərək:

– De görüm niyə ağlayırsan? – deyə təkrar soruşdu.

Zinyət gözünün yaşını silə-silə:

– “Heç...” – dedi.

– Necə heç... de görüm nə olub?!

– Atam tramvaydan yıxılıb deyirlər.

Xasayın qəlbi yerindən oynadı: “Hanı atam?!” – deyə dəli kimi bağırırdı.

– Xəstəxanaya apardılar, anam dalınca getdi.

Xasay bunu eşidincə əlindəki kitabları pəncərəyə atıb qapıdan çıxdı, yenə tez dönərək:

– Hansı xəstəxanaya? – deyə dumanlı gözlərini bacısına dikdi.

– Bilmirəm!

Xasay yaxındakı xəstəxanaya getdi. Bir saat o yan, bu yanda doluşdu. Qabağına çıxandan atasını soruşdu, hər şəfqət bacısına qəlbini açdı. Atasından xəbər verən olmadı. Ürəyi çırpırdı. Qəlbi kövrəlib ağlamaq istədi. Özünü zor-güc saxlaya bildi. Bu zaman yanından keçən gənc bir həkimə yanaşdı. Gözləri yaşlar içində atasını ondan soruşdu. Həkim əlini onun çiyninə qoyub dedi:

– Şəhərdə xəstəxana çoxdur. Böyüklərdən birinə söylə, onun hansı xəstəxanada olduğunu telefonla soruşub öyrənsin.

Xasay oradan küçəyə çıxdı. O indi telefon axtarırdı... Lakin haraya getsin? Kimin yanına getsin?

Birdən-birə məktəbdə telefon olduğunu xatırlayıb tez oraya yüyürdü. İçəri girdikdə sinif rəhbəri Kamillə rastlaşdı. Kamil müəllim onu pərişan və kədərli görüncə heyrətlə soruşdu:

– Xasay, nə var?

Xasay özünü saxlaya bilmədi, hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başladı. Zor-güc özünü sakit etdi. Kamil əli ilə onun başını oxşayaraq:

– Nə olmuş, Xasay? – deyə təkrar soruşdu. Xasay əhvalatı ona anlatdı. Kamil müəllim tez telefona yanaşdı. Bir-iki xəstəxana ilə danışdı. Sonra “Semaşko” xəstəxanasına zəng elədi. Balakişinin ora gətirildiyini və yarım saat əvvəl vəfat etdiyini xəbər verdilər. Kamil Balakişinin vəfatını Xasaydan gizlətdi.

– Atan Semaşko xəstəxanasındadır, qorxma, ürəkli ol, deyirlər yaxşıdır. Xəstəxana uzaqdır, sən ora gedə bilməzsən, qayıt evə, anan indi gələcək, əhvalatı sənə danışar.

Xasay gözləri yaşlı evə döndü.

IV

Atasının faciəli vəfatı Xasaya yaman təsir etmişdi. Anası Badam isə ona bu ağır günlərdə təsəlli verəcək bir halda deyildi. Onun geriliyi, savadsızlığı yavaş-yavaş öz mənfi nəticələrini göstərməyə başladı. Badam Xasayı nə həqiqi bir ana kimi öz qanadları altına alıb dərdləri-

ni ona unutdura bildi, nə də doğru yol göstərib sağlam tərbiyə verə bildi. Xasay gündən-günə əsəbi, şıltaq və yaramaz bir uşaq olurdu. Badam bunu görə-görə bir çarə düşünmürdü.

Balakişidən sonra Badamın özü də çox dəyişmişdi. Həyat və təbiətlə çarpışmaqdan aciz olan bu qadına hər şey çətin görünürdü. Balakişinin yerinə qapıçılıq vəzifəsini əvvəlcə ona təklif etdilər, “Mən bacarmaram” – deyə qəbul etmədi.

Kamil müəllim Xasayın üzərində rəhbərliyini bir qat daha artırmışdı. Bir gün yenə təsəlli vermək və maddi həyatlarını yoluna qoymaq üçün evlərinə getdi. Badam ilə çox danışdı, tikiş fabrikində, yaxud başqa fabriklərdə ona istədiyi vəzifəni tapmağa söz verdi. Badam dodaqlarını büzərək:

– Yox, qardaş, mən bacarmaram – deyə qəbul etmədi. Badamı zavodlar, mədənlər, fabriklər çağırdığı halda, o öz köhnə sənətindən əl çəkmədi. Su daşımaqdan aldığı azacıq pul onu və uşaqlarını yaşada bilməzdi. Müəllimin çarəsi kəsildi, uşaqları pansiona verməyi təklif etdi. Badam:

– Yox, mən uşaqlarımı gözümdən qoymaram – deyə buna da razı olmadı.

Kamil müəllim Badamla tanış olub onun təbiətini gözəlcə öyrəndi. Bu qadının öz uşaqlarına sağlam tərbiyə verə bilməyəcəyini anladı. Ona görə də mümkün olduqca uşaqları Badamdan uzaqlaşdırmaq yolunu düşündü. Bu xüsusda müdirlə görüşüb əhvalatı ətraflı olaraq ona anlatdı. Müdirin vasitəsi ilə Xasay və Zinyətə məktəb daxilində maaşlı kiçik bir vəzifə verdilər. Günorta yeməklərini də məktəb bufetindən təmin etdilər.

Balakişinin yerinə Rəcəb özünü qapıçı qəbul etdirmişdi. O, hər gün səhər tezdən gəlib, küçəni, həyəti süpürür və arabir Qızıyetərlə xı-sın-xısın danışib gedirdi. O kimdir? Hara gedir? Nə üçün gedir? Bunu həyətdə kimsə bilməzdi.

Bir gün Rəcəb əlində süpürgə ağaca söykənib Qızıyetərlə danışır-dı. Badam əllərində vedrə yaxından keçərkən onlara baxıb gülə-gülə:

– Siz hər gün gizli-gizli nə danışırırsınız? Bunu bir bilsəydim – dedi.

Qızıyetər gülə-gülə cavab verdi:

– Darıxma, bilərsən.

Bir az sonra Rəcəb getdi. Badam vedrələri doldurub oradan keçərkən Qızıyetər onu çağırdı və mühüm bir söz söyləmək istəyən adam-

lara məxsus bir tövr aldı. Badam vedrələri yerə qoydu. Qızıyətər gülümsəyərək əlini Badamın çiyinə qoydu və gözlərini onun gözlərinə dikib dedi:

– Ay qız, Badam, rəhmətlik Balakəsi öləndən bəri sən gündən-günə solub-saralırsan. Uşaqlar da çox dəyişmişdir. Sənə mənim yazığım gəlir. Ay qız, su daşımaqnan ev dolanar? Evdə başı papaqlı gərəkdir. Özün də hələ cavansan. Mən səni Rəcəbə almaq istəyirəm, buna nə deyirsən?

Badam başını sinəsinə əyib bir qədər düşündü. Sonra əllərini qoltuğuna qoyub həzin bir səslə:

– Bəs bu yetimləri neyləyim? – dedi.

– Rəcəb o yetimləri də yola verər. Qoçaq və bacarıqlı kişidir.

– Yox, mən uşaqlarımı başqasının qoltuğuna verə bilmərəm.

– Belə demə, Badam, dolana bilməzsən, uşaqlar korluq çəkər.

– Qızın Züleyxa üç uşağı, üstəlik bir də səni necə saxlayır?

– Onun işi başqa, səndən Züleyxa olmaz! Sənə başı papaqlı gərəkdir.

Badam vedrələri götürüb yavaşca:

– Hələ baxaram – dedi.

Qızıyətərin təklifi və sözləri Badamı çox düşündürdü. “Səndən Züleyxa olmaz” sözü ona çox təsir etmişdi. Xatırladıqca bu söz ona tikan kimi batırdı. O artıq yavaş-yavaş Qızıyətərə haqq verməyə başladı. Sonra öz-özünə: “Balakəsi o zaman məni savad kursuna apardı, oxuyub başa vursaydım, bu gün mən də bir yana çıxardım” – deyə təəssüf etdi.

Rəcəb son günlərdə Badamla tanış olmuşdu. Bir gün Rəcəb həyəti süpürüb gedirdi. Badam ondan soruşdu:

– Ay Rəcəb, sən hər gün həyə-tə-bacanı süpürüb hara gedirsən?

Rəcəb gülə-gülə cavab verdi:

– Haram var, hara gedim. Kasıbçılıqdır, neyləyim, hamı sənə kimi olmaz ki...

– Mən necəyəm?

– Necə olacaqsan... İki, üç qonşuya su daşımağın quyruğundan tutub durursan. Bununla yaşamaq olmaz!

– Neyləyim, əlimdən başqa iş gəlmir.

– Çox yaxşı gəlir, canını işə verən adam deyilsən. Bu qapı ağzında qanfet, semişka, papros da sata bilməzsən? Hərəsindən bir az qazansan, uşaqlara yavanlıq olar.

Rəcəbin sözləri onu çox düşündürdü. Axırda o bir taxta qutu hazırladı, mağazalardan konfet, tum və papiros alıb qutunun içinə qoydu.

Səhər qonşulara su verdikdən sonra küçə qapısının ağzında oturub onları satmağa başladı. Rəcəb o gün süpürüb gedərkən qapı ağzında Badamı gördü.

– Bax, belə deyirəm, indi haqqın yolunu tapmısan, uşaqlar məktəbdən gələndən sonra sən dincəl, qoy Zinyət alver etsin. Xasay da ciblərini paprosla doldurub enli küçələrdə satsın; o sizdən daha çox qazana bilər.

Rəcəbin dediklərinə qulaq asa-asa Badam öz-özünə düşünürdü: “Maşallah, nə qoçaq və bacarıqlı kişidir. Dünyanın hər üzünü bilir. Bizim rəhmətlik Balakəsi bu işləri bilməzdi”.

Zinyətlə Xasay axşam işlərindən gec gəldiklərinə görə Badam Rəcəbin tapşırığını həyata keçirə bilmirdi. Ancaq Rəcəbin siması və qoçaqlığı Badamın xoşuna gəlirdi. O indi Rəcəbə getməyə razı idi. Bir gün Rəcəb şıq və təmiz paltar geyib gəlmişdi. O, o qədər gözəl geyinmişdi ki, zahirindən qapıçıya deyil, bir ziyalıya bənzəyirdi. Badam ürəyində: “Bax, kişi belə olar, işləyir də, dişləyir də” – deyər düşündü. Qızıyətər yenə bir gün Badamın ağzını ararkən:

– Sən ki, məsləhət görürsən, sözüm yoxdur – deyər razı olmuşdu.

V

Rəcəb Badamın evində yaşamağa başlamış və bütün ailəni ovcunun içinə almışdı. O, Badamı öz təsiri altına elə salmışdı ki, onun hər sözü Badama bir qanun sayılırdı. Rəcəb özü də bunu hiss edir, Badamın zəifliyindən istifadə etməyə çalışırdı. O, Xasayın və Zinyətin dərsdən sonra vəzifədə çalışmalarına razı deyildi. “Onlar evdə daha çox qazana bilər” – deyirdi.

Rəcəb arzularını istədiyi kimi həyata keçirdi. Hər iki uşağı vəzifəsindən ayırdı. Günortadan sonra Xasayı papiros satmağa göndərdi. Bütün bunlar kiçik Xasaya təsirsiz qala bilməzdi. O, gündən-günə dəyişirdi. Özünü evdə, həyətdə, küçədə və məktəbdə olduqca sərbəst hiss edirdi. Hər gün anasından aldığı papirosları ciblərinə doldurub fit çala-çala böyük küçələrə gedirdi. Əvvəlləri çəkinə-çəkinə, utana-utana satardı, əlindəki papirosu satmaq üçün divara söykənib yoldan keçənlərə yalnız təklif edərdi. Son zamanlar o qədər sırtıqlaşmışdı ki, başqa satıcı yoldaşlarına da aman vermirdi! Yoldan keçən adamın qarşısına

qaçırdı. Papiros satmaq üstündə yoldaşları ilə boğuşurdu. Alıcı az olduğu zamanlar divar dibində toplanıb yoldan keçən adamların qarşısında hər bir qaba hərəkətlər etmək və tərbiyəsiz sözlər söyləməkdən çəkinməzdi.

Bir gün anasından papirosları alıb satmağa gedirdi. Həyəət çıxınca qonşusu Mürsəl ona yaxınlaşıb gülə-gülə soruşdu:

– Xasay, papirosun biri neçəyədir?

Xasay acıqlı: “İtil get!” – deyə təpiklə onun qarnından elə vurdu ki, Mürsəl sancılanıb yerə yıxıldı: onun bağirtısına anası gəldi. Oğlunu o halda görüncə:

– Bu xuliqanın bir yiyəsi yoxdurmu? Od olub həyətin canına düşübdür. Onu görüm yox olsun! – dedi.

Badam qaşlarını çataraq acıqlı bir səslə Züleyxanın üstə kükrədi:

– Ey, ağzını yığ, xuliqan sənsən. Nə olar? Uşaqdırlar, dalaşıblar...

Züleyxa eyni səslə ona cavab verdi:

– Mən də xuliqan olsaydım, sənin kimi yolkəsənə gedərdim. Sonra üzünü qonşulara tutdu:

– Ay adamlar, belə anaya mən nə deyim? Uşağımı sancılıdırıb yerə sərrib, yenə heç kefini pozmur. Uşağının əlinə papiros verib küçələrə salan anadan nə gözləmək olar?

– Kasıbçılıqdır, neyləyim!

– Neyləyəsən? İşmi azdır? Sənin iki uşağın var, mənim üç. Mən nə üçün uşaqlarımı papiros satmağa göndərmirəm? ...Çünki mən o küçə xarabanı bilirəm. Səndən pismi yaşayıram? Özün tənbəlsən, zəhmətdən qaçırsan. Uşaqlarının ayağını küçələrdən çək, get sən də mənim kimi işlə.

– Sən mənə yol göstərmə, get öz uşaqlarının dərдинi çək.

– Mən özümkülərin dərдинi çəkirəm. Çəkməsəm o da quduz it kimi onu, bunu dalardı. Bu həyətdə kim mənim uşaqlarımdan bir gül qəddər incimişdir? Dərd sənin dərdir. Bir də o bizim uşaqlara əl vursa, sənin başına bir iş açaram ki, bütün həyəət tamaşaya durar.

– Arvada bax, dəli olub, mənim başıma neçin?

– Çünki onu vəhşi edib xalqın canına salan sənsən, yoxsa əvvəlləri gül kimi uşaq idi.

Doğrudan da Xasay vəhşi olub çöllərə düşmüş, ipsiz-sapsız bir həyəət keçirirdi.

Rəcəb son zamanlar Xasaya çox yaxınlaşmış və onu tamamilə öz təsiri altına almışdı. Çox zaman bağça yanında, küçə qapısında onunla oturub yavaş-yavaş danışır. Rəcəb ona deyirdi:

– Məktəbin daşını at, ondan bir şey çıxmaz.

Xasay cavabında deyirdi:

– Anam buraxmaz...

– Mən olan yerdə o kimdir? Sən qorxma, dərsə getmə, şuluqluq elə, qərəz elə bir iş gör ki, səni qovsunlar. Sabahdan oyana məktəbdə qalma.

Küçə həyatı hansı uşağı bir insan kimi yetişdirdi? Hansı insanı bir alim kimi meydana çıxartdı? O azgın həyat kiçik Xasayı öz kəskin və zəhərli dişləri arasında əzir, parçalayır və onu uçuruma doğru sürükləyirdi. Onun başı küçə həyatına o qədər qarışmışdı ki, dərsi, məktəbi büsbütün unutmuşdu. Fikri daima qaranlıq və dumanlı uçurumlarda dolaşır. Axşamlar evə yorğun, arğın qayıdıb, anası ilə, bacısı ilə vuruşa-vuruşa, dilləşə-dilləşə yatırdı. Onun əxlaqı və təbiəti dəyişdiyi kimi siması da dəyişmişdi. O, heç əvvəlki Xasaya bənzəmirdi. Üzündən, gözündən xuliqanlıq yağır.

VI

Xasay küçə vərdişlərini yavaş-yavaş məktəbə gətirməyə başladı. Hər gün məktəbə əli, üzü, üstü-başı çirklə gəlirdi. Müəllimlər və yoldaşları ilə rəftarı büsbütün dəyişmişdi. Yoldaşlarını təhqir edir, müəllimlərin sözlərinə əhəmiyyət verməyib dərslərinə əsla çalışmırdı. Kamil müəllim bunları gördükcə, eşitdikcə kədərlənir, sinifdə hər xüsusda birincilik qazanmış olan Xasayın birdən-birə bu qədər dəyişməsinin səbəblərini axtarır və ona qarşı çarə və tədbirlər düşünürdü.

Bir gün Xasay öz sinif yoldaşı və qonşusu Mürsəllə vuruşarkən köhnə müəllimlərdən Mirzə Rəhim onun qolundan çəkə-çəkə tutub bir baş müəllimlər otağına gətirdi. İçəri girincə üzünü müdirə çevirib titrək və əsəbi bir səslə bağırdı:

– Yoldaş müdir, belə şey olmaz, sən allah bizi bunun əlindən qurtar.

Bir saniyə gözlərini müdirə dikib durduqdan sonra birdən-birə irəli gəldi. İki əlini Xasaya uzadıb:

– Bilmirəm, bunu məktəbdə nə üçün saxlayırsınız? Bundan nə olacaq? Baxın bir, üz-gözündən quldurluq yağır – dedi.

Mirzə Rəhim Xasayı içəri gətirdiyi zaman Kamil müəllim stol başında oturub qəzet oxuyurdu. Onları görüncə dimdik qalxıb Mirzə Rəhimi dinləyirdi.

Müdür Xasaya yanaşdı:

– Nə üçün dinc oturmursan? – deyə ondan soruşdu.

Xasay gülümsəyib müdirin üzünə dik-dik baxdı, cavab verməyib yenə başını aşağı dikdi. Onun bu hərəkətindən Mirzə Rəhim barıt kimi partladı:

– Uşaqda bir üzə bax, tərbiyəyə bax, bizim vaxtımızda belə şeyirdi bir saat məktəbdə saxlamazdıq, sizin işlərinizə çasıram – deyə əsəbi halda bir tərəfə çəkildi.

Müdür Xasaya qəti səslə:

– Get, ananı çağır gəlsin – dedi.

Xasay çıxdı. Mirzə Rəhim iki əlini havada oynadaraq acıqlı bir səslə dedi:

– Anası niyə gərək? O gəlib Xasaya buynuz qondarmayacaq ki. Onun birçə çarəsi var.

Kamil müəllim ona yaxınlaşa-yaxınlaşa soruşdu:

– Çarə nədir, Mirzə?

– Qovmaq!

– Yox, mən sizinlə şərik ola bilmərəm.

– Onda məktəbi dağıtmaq, qapısına da böyük bir qıfıl vurmaq lazımdır.

– Bu da doğru deyil, bir şeyird nə qədər od olsa, məktəbi dağıtmaz, çünki onu öz gözünün bəbəyi kimi qoruyan polad iradəli müəllimlər kimi qarovulçuları var. Burada yalnız bir şey var: sizin zamanınız başqa, bizim zamanımız başqadır. Zaman başqa olduğu kimi, görüş, düşüncə də başqadır. Bizcə hər uşaq bir vətəndaş və sosialist ailəsinin gələcək bir üzvü və işçisidir. Bu gün bir uşaq yaman təsirlərə qapılsa, əxlaq və tərbiyəsi pozulsa, cəmiyyətimiz ondan ziyan çəkməzmi?

– Çəkər.

– O halda bu uşağı islah etmək lazımdır gəlmirmi?

– Gəlir, fəqət o bizim vəzifəmiz deyil, biz ancaq müəllimlik...

– Unutma ki, biz müəllimlik. Bizim vəzifəmiz olduqca məsuliyyətli, olduqca mühüm, olduqca pak və müqəddəsdir. Biz uşaq qəlbinin mühəndisi, yeni nəsil tərbiyəçisiyik. Onun hər bir nöqsanını islah etmək bizim vəzifəmizdir; bizdən başqa onu kim islah edə bilər? Xüsusən Xasay kimi istedadlı və gələcəyi parlaq bir şeyirdi islah etmək hər müəllimin vəzifəsidir. Sən onu qovmaq deyil, islah üçün yollar və tədbirlər göstər.

Mirzə Rəhim ona cavab vermədi. Başını tərpədən etinasız halda bir tərəfə çəkildi.

Kamil üzünü müdirə çevirib dedi:

– Yoldaş müdir, bu uşağa hər tərəfdən təsir etmək üçün bütün qüvvəmizi səfərbərliyə almışıq. Pioner təşkilatı Xasaya təsir etmək üçün işə başlamış, anasına təsir etmək üçün evlərinə təmizlik briqadası göndərmişdir. Biz onu hər halda öz təsirimiz altına ala biləcəyik. Ancaq anasını çağırtdırma, çünki bilirəm gəlməyəcək.

Mirzə Rəhim yerindən qışqırdı:

– Cəhənnəmə gəlməyəcək, gora gəlməyəcək.

Sonra səsinin ahəngini dəyişərək istehza ilə əlavə etdi:

– Nə eləyək, o gəlməz, biz onun qulluğuna gedərik.

– Hər halda getməyiniz lazımdır.

Mirzə Rəhimin gözləri qapaqlarından fırladı, qulaqlarının ucuna qədər qıpqırmızı qızaranaq ağzından köpük saça-saça:

– Siz allah, müəllimliyi bu qədər alçaltmayın! – deyə bağırdı.

Bu zaman təmizlik briqadasının üzvləri içəri girdi. Kamil müəllim sorucu gözlərini onlara dikərək nə xəbər verəcəklərini səbirsizliklə gözlədi. Briqada sədri Həsən üzünü Kamil müəllimə çevirib acı-acı gülümsəyərək:

– Kamil müəllim, getdik, fəqət bizi içəri buraxmadılar – dedi. Üzvlərdən birisi:

– Buraxmadılar deyil, bizi qovdular, hətta təhqir etdilər.

Kamil heyrətlə:

– Kim təhqir etdi? – deyə soruşdu.

Həsən əllərini başında oynadaraq:

– Elə bil bunlar heç adam görməmişlər. Artırmanın qapısını vurduq. Yoğun, qısa boylu bir kişi çıxdı, bizi şübhəli baxışlarla süzdükdən sonra qapını açdı, iki əli ilə qapının çərçivələrindən bərk-bərk tutub, boynunu uzadaraq:

– Nə istəyirsiniz? – deyə soruşdu.

– Məktəbdən gəlmişik, təmizlik briqadasıyıq. Otaqlara baxmaq üçün gəlmişik – dedim. O bizi bir də acıqlı baxışlarla süzdükdən sonra:

– Otaqlarımızın nəyinə baxacaqsınız? – dedi. – Bu zaman Xasayın anası Badam gəldi. Bu yoğun kişi gözləri ilə ona nə işarə etdisə, qadın barıt kimi açıldı:

– Mən briqada, mriqada bilmirəm. Gedin, gedin – deyə bizi qovdu. Kamil düşüncəli gözlərini müdirin üzünə dikdi. Müdir:

– Sizi necə təhqir etdilər? – deyə soruşdu.

Mirzə Rəhim:

– Qərribə adamsan, təhqir daha necə olar? Kişi ağzında deyir ki, bizi qovdular. O meşə ayısı dəyənəklə də briqadanı döyməyəcək idi ki... Belə ata-ananın oğlunu başına vurmaq lazımdır!

Kamilin üzü-gözü dumanlanmış, dərin-dərin düşünürdü. Gənc müəllimlərdən biri:

– Məncə atası ilə görüşmək, onu başa salmaq lazımdır – dedi.

Kamil ona cavab vermədi; çünki dəfələrlə Rəcəbi görüb əhvalatı ona anlatmışdı. Rəcəb isə: “Anasına söylə, mən Xasayın işinə qarışmıram” – deyə işdən boyun qaçırırdı.

Kamil mənalı bir baxışla müdirə baxıb dedi:

– Bacısı Zinyətin anlatdığına görə Xasayı yoldan çıxaran atalıdır. Deyirlər ki, hər gün onu götürüb gedir. Hara gedir? Nə üçün gedir? Bunu heç kəs bilmir. “Qardaşımı kor qoyan bu kişidir” deyir.

Kamil sözünü bitirməmişdi ki, pioner təşkilatının rəhbəri içəri girdi.

– Müəllim, dediklərimizin hamısını təcrübədən keçirdik. Çox tədbir gördük, heç bir fayda vermədi və verməyəcək. Çünki o artıq papiros satmaqdan əl çəkib pivə budkalarının ağzında dolaşır.

– Necə?... Yoxsa cibgirlik edir?

– Cibgirlik edir... Qısa, şişman bir kişi ilə əlbirdir.

– Bilirəm, atalıdır, atalığı...

Mirzə Rəhim gülə-gülə irəli gəldi. Üzünü Kamil müəllimə tutub dedi:

– Buyur, Kamil yoldaş. İndi cibgiri islah et, görüm, necə islah edirsən?

Kamil müəllim düşündükdən sonra:

– Onu Rəcəbdən ayırmaq lazımdır; buna bir yol taparam – dedi. Sonra üzünü müdirə çevirib:

– Bütün bunları anasına anlatmaq lazım deyilmi? – deyə papağını əlinə aldı.

Mirzə Rəhim Kamil müəllimin arxasından gülə-gülə:

– Get, get o arvad səni də təhqir edib qovsun – dedi.

* * *

Kamil müəllim Xasaygilə getdiyi zaman Badam Qızıyetərlə qapı ağzında laqırtı vururdu. Yaxınlaşıb ona salam verdi. Badam salam almağı da unudub onu şaşqın-şaşqın süzdükdən sonra:

– Ha, ha, xeyir olsun, de görək sən nə deyirsən? – deyə onu qaba bir hərəkətlə qarşıladı. Kamil müəllim onun bu hərəkətindən pozuldu. Acıqlı bir səslə:

– Sənin kimi anaların yanına xeyir üçün gəlməzlər – dedi.

Badam qaşlarını çatdı:

– Niyə? Mən necə anayam?

– Sən yaxşı ana olsan, oğlundan xəbərin olar. De görüm, Xasay bu saat haradadır?

– Harda olacaq? Məktəbdə...

– Yox, məktəbdə deyil, sənin sevdiyin kişilə pivə budkasının yanında cibgirlik eləyir.

Badam donub qaldı.

– Bu nə sözdür? Bunu kim çıxartdı? – deyə acıqlı-acıqlı Kamilin üzünə baxdı. Sonra əlavə etdi:

– Məgər mənim kişim cibgirdi ki, oğlumu da cibgir etsin?

– Onu sən yaxşı bilirsən.

Qızıyetər başı ilə təsdiq edərək:

– Doğrudur bala, doğrudur, onda elə şeylər var – dedi.

Badam əli ilə onu itələyərək:

– Yum ağzını, sən bildiyini de, bilmədiyini danışma!

Qızıyetər onu acıqlı-acıqlı süzdükdən sonra:

– Qadam ağzına, axmaq qızı, mən də, bu kişi də sənin xeyrin üçün deyirik, yoxsa bizə nə, bir kiçik uşaq indidən o yollara düşsə, axırı nə olar?

Kamil müəllim əlini onun çiyninə qoyub dedi:

– Badam bacı, sən gəl bu uşağın ayağını küçələrdən çək, onu əvvəlki işinə qaytar... Uşağı bədbəxt etmə, hayıfdir.

– Verirdiniz... Görürdük. İndi ayda yüz manatdan artıq qazanır.
– Afərin, yaxşı anasan, bu açdığın uçurumlu yolda öz oğlunu puç edəcəksən. Bu qədər pulu haradan qazanır?

– Paprosdan, alverdən!

– Yox, yalan deyirsən. Papirosdan ayda yüz manat qazana bilməz. Bu pulu cibgirlikdən qazanır.

Badam pul kimi qızardı, gözləri bir-birinə toxunub iki şimşək kimi parladı, boğunuq bir səslə:

– Siz mənim kişinin də, uşağımın da üstünə böhtan atırsınız” Bil-mirəm, bizdən nə istəyirsiniz? – deyə yaşarmış gözlərini sildi.

Kamil müəllim Badamın bir az yumşaldığını görüb daha qəti danışmağa başladı:

– Sizdən heç bir şey istəmirik. Yalnız Xasayı bu qorxunc yollardan çəkin. Xalq məhkəməsi Xasay kimi uşaqlara və onların yaramaz atasına ağır cəzalar verir, bunu bilirsinizmi?

– Nə demək istəyirsən?

– Demək istəyirəm ki, Xasayı Rəcəbin qanlı pəncəsindən qurtar, sən bunu edə bilməsən, mən eləməyə məcbur olacağam.

– Sən nə eləyə bilərsən?

– Mən Xasayı da, Zinyəti də sizdən alıb Zəhmət uşaq evinə verə bilərəm.

– Paho... Nə böyük adamsan, nə deyib uşaqlarımı mənim əlimdən alarsan?

– Xalq məhkəməsinin sizin kimi ata və analar haqqında çıxarmış olduğu qanunun gücü ilə. Bu mənim vətəndaşlıq və müəllimlik vəzifəmdir.

Kamil müəllim bu sözləri deyib badamdan ayrıldı. Badam onun arxasınca söylənərək:

– Bunlar kişinin, uşağın başına bir iş açmasalar yaxşıdır – dedi.

VII

Rəcəb Xasaya getdikcə daha çox təsir etməyə çalışırdı. Bir gün Xasay əlində dəyənək bağçanın taxta hasarlığına çırpı-çırpı qaçırdı. Rəcəb bir siçanın quyruğundan tutub gülə-gülə:

– Xasay, bura bax, bura bax, siçan tutmuşam – deyə onu çağırırdı.

Xasay qaça-qaça gəldi, sevincək bir halda siçanı atalığından aldı. Onun quyruğuna bir ip bağlayıb oynatmağa başladı. Xasay ipi əlində tutmuş, siçan qaçdıqca o da arxasınca gülə-gülə qaçırdı. Rəcəb birdən-birə Xasayı saxlayıb yavaşca dedi:

– Bura bax Xasay, lap yerinə düşdü, sabah bu siçanı məktəbə aparıb dərs zamanı müəllimin üstünə atarsan. Bu da məktəbdən qovulmağın üçün bir bəhanə olar.

Xasay gülüb dedi:

– Yaxşı fikirdir, sabah apararam.

Həmin gün səhəri Xasay siçanı bir qutuya qoyub məktəbə apardı.

Hələ dərsdən qabaq o, siçanı məktəb həyətinə oynadıb uşaqları güldürdü. Zəng vuruldu. Xasay hamıdan əvvəl sinfə girdi. Stolun qutusunu açıb siçanı ora buraxdı, tez ağzını bağlayıb yerinə oturdu. Şagirdlər sinfə girdilər, hər kəs öz yerinə keçdi. Müəllim gəldi. Yoxlama apardıqdan sonra dərsə başladı.

Müəllim təbəşir götürmək üçün masanın qutusunu açmaq istərkən siçan birdən-birə onun üzərinə atıldı. Müəllim diksinib tez geri çəkildi və müvazinətini itirib oturduğu stulla bərabər yerə yıxıldı. Şagirdlər birdən gülüşdülər. Hamısı müəllimə kömək etməyə gəldi. Müəllim tez yerindən qalxdı.

– Siçanı qutuya kim buraxmışdır? – deyə acıqlı soruşdu. Hamı yer-yerdən:

– Xasay! Xasay! – deyə bağırırdı.

Müəllim sinifdən çıxdı. Siçan qaçıb gizlənmək üçün ora-bura soxulurdu. Şagirdlər indi onun arxasınca qaçır, ancaq tuta bilmirdilər. Birdən siçan qaçıb skamyaların altında gözdən itdi. Uşaqlar gülüş-gülüşə onun arxasınca yüyürdülər. Bu vaxt müdirlə Kamil müəllim içəri girdi. Şagirdlər öz yerlərində oturdular. Müdir məsələni aydınlaşdırmaq üçün soruşdu:

– Siçanı sinfə kim gətirmişdir?

Sınıf nümayəndəsi yerindən qalxıb cavab verdi:

– Xasay gətirmişdir, həyətdə oynadanda görmüşük.

– Bəs siçanı stolun qutusuna kim qoyub?

Şagirdlər bir ağızdan:

– Biz görmədik – deyə cavab verdilər.

Müdür Xasaydan soruşdu:

– Bu siçanı qutuya sən qoymusanmı?

Xasay cavab vermədi. O, təkrar soruşdu. Xasay yenə başını yerə dikib durdu. Məsələ aydın idi. Odur ki, müdir öz qərarını dərhal bildirdi:

– Get, get bala, bu məktəbdə sənə yer yoxdur!

Xasay sanki bunu istəyirdi. Kitablarını toplayıb tez sinifdən çıxdı.

Kamil müəllimin qəlbindəki iztirab və çırpıntı üz-gözündə oynayırdı. Onun arxasınca baxdı-baxdı, sonra dərindən içini çəkərək:

– Hayıf sənə Xasay. İnsan da bu qədər dəyişmiş!.. O, məktəbdən qovulur, mənim ürəyim ağrıyır. Get, ancaq sənin axır yerin yenə buradır, – dedi.

VIII

Xasay gecə-gündüz küçələri ölçürdü. O indi Rəcəbin əlaltısı olmuşdu. Qələbəlik yerlərə soxulur, onun-bunun cibinə girirdi. Çox vaxt pivə satılan budkaların qarşısında əlində bir torba bişmiş noxud adamların içinə soxulur və paltarın üstündən cibləri axtarırdı. Birinin cibində pul olduğunu görüncə Rəcəbə göz-qaşla anladır, Rəcəb bir bəhanə ilə ona yanaşır, qolunu yuxarı qaldırıb o adamın şapkasını qolu ilə bərk aşağı basırdı. O adam Rəcəbin qolunun altından çıxmağa və şapkasını düzəltməyə çalışarkən Xasay fürsətdən istifadə edib tez onun cibinə girirdi. Xasay hər zaman müvəffəq ola bilmirdi. Çox vaxt adamlar xəbər tutur, onu döyür, söyürdülər. Bu acıların hamısını duyduğu halda, o yenə də bu çirkin işdən əl çəkmək istəmirdi.

Rəcəbin Xasaydan əvvəl Həsən adlı bir əlaltısı da var idi. Həsən ağır və tənbel bir uşaq idi. Oxumaq və işləməkdən qaçırdı. Ona görə də Rəcəblə yoldaş olmuşdu. Xasaydan sonra Rəcəbin ona bir o qədər ehtiyacı yox idi. Bununla belə çox vaxt hər ikisini yanına salıb ova çıxırdı.

Bir gün səhər çayını içər-içməz Xasay evdən çıxdı. Yolda Həsənə rast gəldi. Həsən qoz almaq üçün kooperativə girdi. Xasay da cibindən beş şahı çıxarıb ona verdi:

– Varım, yoxum budur, al bərabər yeyək – dedi.

Həsən qozu alıb kooperativdən çıxdı. Yemək üçün “Azadlıq bağçası”nın yanına gəldilər. Qapı ağzında üç-dörd patsan durmuşdu. Həsənin əlində qozu görüb onu araya aldılar: “– Bizə də ver, bizə də ver” – deyə qozu pay-puş etmək istədilər. Həsən onları itələyib:

– Yavaş-yavaş, sizə də verəcəyəm – dedi.

Xasay da bir tərəfdən soxulub: “Əvvəlcə mənim payımı ver” – deyirdi. Aralarında söz böyüyüb söyüşdülər. Yoldan keçən bir gənc onlara acıqlanıb:

– Ayıb deyilmi? Nə üçün belə boğuşursunuz. Verin mən paylayım – dedi.

Hamı razı oldu. Gənc gülə-gülə soruşdu:

– Allah bölgüsü istəyirsiniz, yoxsa bəndə bölgüsü?

Patsanlardan birisi bağırırdı:

– Allah bölgüsü, allah bölgüsü.

Gənc iki dolu ovuc birisinə, bir ovuc da birisinə verdi. Yerdə qalan üç qozu da dörd uşaqdan birinə bir qoz, o birinə iki qoz verdi. İki uşağa qoz çatmadı. Uşaqlar acıqlandılar.

– Yox, bu düz bölgü deyil – dedilər.

Gənc cavab verdi:

– Allah bölgüsü belədir. Birinə o qədər verir ki, aşıb-daşır, birinə az verir, o birinə heç vermir.

Xasay bağırırdı:

– Bəndə bölgüsü yaxşıdır, bəndə bölgüsü.

Gənc qozları yenə bir yerə topladı və onların arasında bərabər böldü. Hər uşağa beş qoz düşdü.

Xasayla Həsən onlardan ayrıldı. Qozları qırıb yeyə-yeyə bağçanın içi ilə gəlirdilər. Ağac başında bala sığırçın gördülər. Hər ikisi dayanıb; Xasay sıx kirpikli kiçik qara gözlərini ona dikib qaldı. Sonra quşu tutmaq üçün tez ağaca dırmaşdı. Həsən də ayağından qaldırıb:

– Tut, ikimiz də oynadırıq, – dedi.

Xasay bu sözə əhəmiyyət verməyib çıxdı. Sığırçını min bir fəndlə tutub ağacdən endi. Sevinə-sevinə:

– Bunu özüm saxlayacağam – dedi.

Quşa Həsən də yiyələnmək istədi. Onu hər biri bir tərəfə çəkməyə başladı. Deyişmələri uzandı. Döyüşməyə başladılar. Yoldan keçən bir müəllim bunları görüb yaxınlaşdı:

– Yol ortasında iki məktəbli döyüşməz. Ayıbdır, bir də bu yazıq quşu nə üçün çəkişdirirsiniz?

Həsən dedi:

– Əmi, bu sığırçını ağacda ikimiz də gördük, mən ona nərdivanlıq etdim, ayaqlarını əllərimə, çiynimə qoyub ağaca qalxdı. İndi isə: “quş mənimdir” – deyir.

– Yalan demə – deyə Xasay etiraz etdi. – sən mənə yaxşı tanıyırsan, mən kərtənkələ kimi dimdik divara dırmaşaram. Hay-hay, mənə nərdivanlıq edənə bax, ağac başında qanadlı bir quşu tutmaq, qoz qırış yemək deyil; əlini uzadınca quş “pır...r” uçub gedər. Mən sığırçını gördüm, öz hünərimə güvəndim. İlan kimi budaqlara sarıldım, əlimi yarpaqların arasından uzadıb quşu elə tutdum ki, heç özünün də xəbəri olmadı. sən yerdən qurbağanı da götürə bilməzsən.

Xasayın qoçaqlığı və danışığı müəllimin çox xoşuna gəldi:

– Oğlum, sən hansı məktəbdə oxuyursan? – deyə soruşdu. Xasay dinmədi, başını aşağı dikib durdu. Müəllim bir də sual verdi. Həsən gülə-gülə:

– Patsanlar məktəbində oxuyur – dedi.

Müəllim heyrtlə ona baxıb:

– Sənin kimi ağıllı və qoçaq uşağa patsan məktəbi yaraşmaz, gedək bizim məktəbdə oxu, məktəbimiz sənə hər cür kömək edər – deyə Xasaya təsir etməyə çalışdı.

Xasay müəllimin sözlərini dinləmədən uzaqlaşdı. Müəllim onun arxasınca çox səsləndi, Xasay cavab vermədi.

Sonu olmayan bu azgün yolun acılığını Xasay hər gün dadırdı. Yedi-yumruqlar, təpiklər, qabırğa deşən dümsüklər. acı-acı gülüşlər ona təsirsiz qalmırdı. Müəllimin sözləri də ona az təsir etməmişdi. Yolda gedərkən öz-özünə düşünürdü: “Mənim axırım nə olacaq, hər kəs mənə patsan deyir, xuliqan deyir, cibgir deyir, ölüncəyə qədər mən belə qalacağammı?”

O hər gün xuliqanların, cibgirlərin yaxalandığını görür, sürgün edildiyini eşidirdi. Onu hər şeydən çox kiçik xuliqanlar haqqında çıxarılan 103-cü maddə qorxudurdu. O bilirdi ki, bir gün yaxalanıb sürgün ediləcək...

IX

Rəcəb ov tulası kimi Xasayı yanına salıb ova çıxmışdı. O bu gün olduqca şıq geyinmişdi. Başında qiymətli şlyapa, boynunda qalstuk, əlində kitab və dəftərlə dolu bir portfel var idi. Zahirdən heç kəs onun əsil peşəsini təyin edə bilməzdi. Xasay onun arxasınca gedir, heyrtlə Rəcəbə baxıb gülürdü. Stansiyaya çatınca hər ikisi atılıb içi adamla dolu

bir tramvaya mindi və dərhal adamların içinə soxuldu. Tramvayın ortasında üstü-başı təmiz iki nəfər danışdı. Xasay onların o yan bu yanına keçib yoxlamağa başladı. birinin cibində pul olduğunu Xasay göz-qaşla Rəcəbə bildirdi. Rəcəb o adama yanaşdı. Görməsin deyə iri portfelini onun köksünə sıxaraq əlini cibinə soxdu. Pulu iki barmağı arasında yavaşca çıxarmaq istərkən kişi anladı, tez əlini cibinə uzatdı, Rəcəb əlini onun cibindən çıxarınca kişinin əlinə toxundu. Kişi çəkilərək:

– Ay, nə edirsən – deyə heyrlətlə Rəcəbə baxdı.

Rəcəb də:

– Nə deyirsən? – deyə acıqlı gözlərini ona dikdi.

– Cibimə nə üçün girirsən?

– Kim? Mən?

– Sən!.. Sən!..

Rəcəb gözlərini heyrlətlə açaraq:

– Ey, ağzının sözünü bil, yoxsa ki çənəni sındıraram – deyə onu hədələdi.

O adam istehzal baxışla Rəcəbi gözücu süzdükdən sonra acı-acı gülümsəyərək:

– Portfelli xuliqan, – deyə ətrafa baxdı.

Tramvaydakılar gülüşdü. Tramvay duracağa yaxınlaşmaqda idi. Adamlar enmək üçün baş tərəfə keçirdi. Rəcəbin ovu tutmamışdı, enməkdən başqa çarəsi yoxdu. İrəliləyən adamların arxasınca gedə-gedə üzünü o adama tutaraq:

– Xuliqan olduğumu sənə göstərərəm – dedi. O adam tövrünü pozmayaraq:

– Get, get, ovun tutmadı, hələ başında şlyapasına, qoltuğunda portfelinə, yanında tulasına bax – dedi.

Xasay da tramvaydan enib bir-birindən aralı olaraq adamlara qarışdılar.

X

Axşamüstü idi. Adamlar sirkin kassası qarşısında toplanıb bilet alırdılar. O gecə yeni və gözəl nömrələr göstəriləcək idi. Xasay bilet almaq bəhanəsi ilə adamların içərisinə soxulmuşdu. Ancaq çox çalışdı, bir şey bacarmadı, axırda onu “xuliqan” deyə dümsükləyib qovdu-

lar. Xasayın bazarı tutmamışdı. Bir tərəfdə durub qəmli-qəmli düşü-nürdü. Bu zaman yaşlı bir qadın əlində sirk bileti onun yanından ke-çərkən Xasay bileti onun əlindən alıb qaçdı. Qadın arxasınca bağıra-bağıra qaldı... İçəridə oyun başlanmış, qadın getmişdi... Xasay biletini göstərib içəri girdi.

Gecikmiş tamaşaçılar qapı ağzında toplanıb tamaşa edirdi, Xasay onların arasına soxuldu. Bu zaman təlim verənlərin birisi eşşəyin qu-lağından tutub səhnəyə gətirdi. Kiçik bir stol qarşısında durdular. Tə-lim verən üzünü tamaşaçılara tutub dedi:

– Tanış olan, bu mənim çalışqan şagirdlərimdən birisidir, özü də ağıllı və oxumuş eşşəkdir.

Bunu deyib səhifələri qalın kartondan düzəlmiş iri cildli bir kitabı stolun üstünə qoydu. Sonra üzünü eşşəyə tutub dedi:

– Çalışqan şagirdim, aç, dərslərini oxu.

Eşşək burnu ilə kitabın vərəqlərini açdı. Sonuncu səhifəni açdıq-dan sonra burnu ilə kitabı örtüb ucadan anırdı. Eşşək o qədər ucadan və qəribə bir səslə anırdı ki, adamlar gülməkdən axıb getdi.

Hər kəsin başı gülməli və təəccüblü tamaşaya qarışdığı zaman Xa-say yanındakı kişinin cibinə girdi. Kişi onun əlini tutub “xuliqan” deyər-üzünə bir sillə vurdu. Sonra səhnəni ona göstərib:

– Bax, eşşək də tərbiyə alır. Amma sən cibə girirsən – dedi.

Bu sözləri o elə ucadan söylədi ki, hamı ona baxdı. Tamaşaçılar-dan birisi:

– Buraxma bu dələduzu, ona tənbeh lazımdır! – deyər bağırırdı. Bu zaman qapı ağzında duran milis nəfəri Xasaya yaxınlaşdı. Xasay əlini kişinin cibindən çıxarmaq üçün nə qədər dartındısa, kişi onun əlini bərk-bərk tutub buraxmadı. Milis nəfəri yaxınlaşınca:

– Al, bunu lazım olan yerə tapşır, – dedi.

XI

Kamil müəllim hər axşam zəhmət kommunasında həbsə məhkum edilmiş gənclərə dərs verirdi. Bir axşam da sinfə girəndə Xasayı bu-rada gördü. Kamil müəllim təəccüb etmədi. Çünki o, hər şeydən xə-bərdar idi. Odur ki:

– Oha... Köhnə dostum, bizim zəhmət kommunamıza xoş gəlmişən, səni çoxdan gözləyirdim – deyə Xasaya yanaşdı.

Xasay utandığından başını yerə dikib durdu. Kamil müəllim onun başını oxşayaraq soruşdu:

– Hansı sənəti öyrənirsən?

Dülgərlik şöbəsindəyəm – deyə Xasay cavab verdi.

– Çox gözəl... Bura sənin üçün çox faydalıdır. O səfil həyat bax, səni nə qədər dəyişdirmiş, əxlaq və təbiətin qədər siman da dəyişmiş, əvvəlki Xasaya heç oxşamırsan. Lakin bura səni çox dəyişdirəcək; çünki sənət, insanı zəhmətə alışdırır. Zəhmət isə əxlaq və sağlamlığın açarındır.

Xasay üç ay zəhmət kommunasında qaldı. Kamil müəllimin təşəbbüsü ilə görülən işlər oradakı gəncləri, eləcə də Xasayın islahı üçün çox gözəl şərait hazırlamışdı. Çox keçmədi ki, Xasay təmizlik briqadası rəhbərliyinə seçildi. Vaxtaşırı gördüyü işlər haqqında müdirə raport verirdi.

Müdir Xasayı çox bəyənmişdi.

Xasay emalatxanada işləyirdi, sinifdə çalışırdı, həyətdə və bağçada yoldaşları ilə oynadığı zaman olduqca şən və bəxtiyar görünür, başqa bir şey düşünmürdü. Yalnız tək və işsiz qaldığı zaman yenə də başında qara dumanlar uçur, keçmiş səfil həyatını düşünməyə başlayırdı. Fəqət Kamil müəllim ona elə şərait yaratmışdı ki, Xasay nə işsiz, nə də yalqız qala bilirdi.

O gün zəhmət evində hamı bir-birinə dəymiş, qəzeti bir-birinin əlindən qapırdı. Qəzetdə Azərbaycanın sovetləşməsinin 15 illiyi münasibəti ilə hökumət əfvi-ümumi elan etmişdi. Bunu eşitmiş olan zəhmət kommunasının uşaqları gözlərini qərardan ayırmayıb çaşqın bir sevinc içində əfvi-ümumi maddələrini oxuyurdu. Hamı sevincindən sıçrayır, oynayır, oxuyur, min-bir hərəkət edirdi. Bu qərar əvvəlcə Xasayı da çox sevindirdi. Lakin bir saat sonra anası Badamın dilənçi qutusunu, atalığı Rəcəbin işlərini xatırlayınca üz-gözündən sevinc parıltıları bir anda söndü, onun yerinə düşüncə, kədər kölgələri qonmağa başladı. O qol-qanadı yanına düşmüş yaralı bir quş kimi artırmada dolaşırdı. Onu müəllimi Kamil uzaqdan görüncə yaxınlaşdı. Dumanlı gözlərindən, kölgəli üzündən qəlbindəki çırpıntı və kədəri oxudu. Əlini onun çiyninə qoyaraq:

– Hamı həyətdə sevinc dalğaları içində coşub-daşdığı halda, sən nə üçün sönmüş körük kimi durmusan? – deyə ondan soruşdu.

Xasay süni gülümsəyərək:

– Mən onlar kimi coşa bilmərəm – deyə cavab verdi.

Kamil əlini onun çiyninə qoyaraq dedi:

– Bilirəm, səni düşündürən nə şeydir. Qorxma,. buradan çıxdığın gün artıq Rəcəbin üzünü görməyəcəksən. Onun haqqında cinayət ax-taran idarəyə məlumat verilmişdir. Badam bacı üçün də fikrim başqa-dır. Bunları sən düşünmə, məni qorxudan bilirsənmi nə idi? Xuliqan-lıqla ləkələndiyin üçün heç bir məktəb səni qəbul etməyəcəkdi. Lakin əfvi-ümumi məktəbə girmək haqqını sənə qaytardı. Bax, buna sevin-məlisən. Azad olduğun gün səni məktəbdə gözləyirəm.

İki gün sonra Xasay azad edildi. O indi azadlığa çıxdığı üçün sevi-nirdi. Oradan bir başa evə getmək istədi. Fəqət evdə onun qəlbinə sevinc və şəfəq saçan bir şey görmədi, düşünə-düşünə ağzı gəlidiyi tər-rəfə getməyə başladı. Şəhər həyatından çoxdan ayrıldığına görə küçə-lər, adamlar ona bambaşqa görünürdü. Küçələri, mağaza sərgilərini seyr edə-edə yavaş-yavaş dolaşırdı. Üç-dörd saat küçələri dolaşdı. Oradan kolxoz bazarına getdi. Böyük darvazanın yanında dolaşdı. Hə-səni gördü. Görüşdülər. Keçmiş həyatı öyrənmək nədənsə Xasayı yenə maraqlandırırdı. Həsəndən bildiyi, tanıdığı “dostları” soruşdu. Həsən çoxunun sürgün edildiyini xəbər verdi.

Həsənin bütün fikri təqib etdiyi qadında idi. Xasaya ala-yarımçıq cavablar verirdi. Birdən o, ov görmüş ovçu kimi sürətlə irəli sıçradı. Xasay dönüb heyrətlə ona baxdı. Həsən üst-başı təmiz bir qadına ya-naşdı, onun əlindəki çantasını elə ustalıqla qapıb qaçdı ki, Xasay bir də qadının bağıra-bağıra onun arxasınca qaçdığını gördü. Həsən küçənin bu başından o biri başına keçməli oldu. Yanğınsöndürən maşın küçə-dən sürətlə keçərkən Həsən özünü saxlaya bilmədi, maşının altına düşdü. Xasay gözlərini yumdu.

Adamlar yığışdı, biri ona acıyır, başqası isə: “Yaxşı oldu, xuliqan-lıq etməsin” – deyirdi.

Xasay gördüyü bu acı vəqiədən donub qalmışdı. O, həm Həsənə acıyır, həm də özünü düşünürdü. O, bilirdi ki, xuliqanlıqın axırı yox-dur. Bu zaman milis nəfəri yoldan keçən bir arabanı çağırırdı. Həsənin meyitini arabaya qoyub apardı. Araba klinikanın darvazasından içəri girdi. Xasay sonuncu dəfə olaraq Həsənin meyitinə baxdıqdan sonra

klinikanın divarına söykənib, qəmli-qəmli durdu. Yaxındakı məktəbin şagirdləri, danışa-danışa, gülüşə-gülüşə qoltuqlarında kitab çantası küçədən keçirdilər. Onlar elə səmimi və dadlı danışdılar ki, Xasayın ürəyi yerindən oynadı, keçmiş günləri yadına düşdü. Gözləri önündən bir çox dadlı xatirələr keçdi. Sonra onun yolunda bu qədər əmək sərf edən, həqiqi bir ata kimi çalışaraq onu uçurumlu yollardan uzaqlaşdıran müəllimi Kamili xatırladı. Kamil onun xəyalında bu gün olduqca böyümüş, qəlbinə, dimağına hakim olmuşdu. Xasay Kamili heç bir zaman bu qədər təqdir etməmişdi. Oradan birbaşa evə qayıtdı. Həyatə girincə ilk əvvəl onu Zinyət gördü. “Xasay gəldi, Xasay gəldi”, – deyə sevinə-sevinə ona tərəf qaçdı. Xasay bacısı ilə məhəbbətlə görüşdü. Anası Badam da qaçaraq onun boynuna sarıldı. Badam ondan “Zəhmət kommunasına” dair bir çox şey soruşdu. Xasay görüşlərini qısaca anlatdı.

Xasay o gün çox kədərli və düşüncəli görünürdü.

Ertəsi günü Xasay səhər erkən evdən çıxdı. Küçəni dönərkən yolun ayrıcında durub düşündü. Yolun biri məktəbə, o birisi bazara gətirdi. “Zəhmət kommunası”ndan çıxarkən Kamil müəllim ona: “Sabahdan məktəbə gələrsən” demişdi. Onun qəlbində bir-birinə zidd olan iki qüvvə çarpışırdı. Çox düşündü. Nədənə bazara gedən yolla getdi. Bir-iki saat bazarı dolaşdı. O, bu gün öz köhnə sənətindən yadırgamış kimi idi. Adamlara necə yanaşsın, əlini başqalarının cibinə necə soxsun? Bunlar ona çətin və ağır görünürdü. Bir də ki, başqa xuliqanların sürgün edilməsi, gözləri önündə yoldaşı Həsənin fəlakətli ölümü onu büsbütün sarsıtmışdı. O indi əllərini bir tərəfə uzadıb “qurtarın məni” deyirdi. Lakin səsi çıxmırdı. Küçə, bazar və adamlar bu gün ona bambaşqa görünürdü. Oradan birbaşa evə döndü, ancaq ev də onu sıxırdı, çünki onun yeni istək və tələblərini təmin edə bilmirdi. Xasayı ən çox qorxudan bu məsələ idi. Anasının yanında tum, konfet və papiros qutusunu gördükcə başı dumanlanırdı. Xasay pəncərəyə dirsəklənib bunları düşünürdü. Anası Badam ona yanaşdı:

– Oğlum, bu gün on gündür ki, Rəcəb evə üz çevirmir, onun dalınca gəzirlər, bunu bilib evdən qaçaq düşübdür. İşimiz heç yaxşı deyil. De görüm, oğlum, sən indi nə iş görəcəksən?

Xasay cavab vermədi. Badam ona beş qutu papiros uzadıb:

– Heç olmasa bunları götür sat – dedi.

Xasay papirosları əli ilə itələyib:

– Mən meymun deyiləm – dedi.

– Kül başına, papiros satanlar meymundurmu? – deyə anası hey-rətdən böyüyən gözlərini ona dikdi.

– Meymun olmasa adamların qabağında atılıb-düşməzlər.

Anası cavab vermədi. Xasay oradan həyəətə çıxdı. Beş dəqiqə son-ra evə döndü. O get-gedə əsəbiləşir, qiymətli bir şey itirmiş adamlar kimi zehni, gözü, xəyalı daima bir şey axtarır, düşünür, düşünürdü. Pəncərəyə yaxınlaşıaraq kitablarını açdı, səhifələrini bir-bir, yavaş-yavaş çevirdi, oxumağa həvəsi gəlmədi, kitabı yenə büküb:

– Bir zaman mənim ən yaxın dostum siz idiniz, sabahdan yenə siz olacaqsınız! – dedi.

Zinyət gülümsəyərək:

– Sağ ol, qardaşım – deyə sevinclə parıldayan gözləri ilə ona baxdı.

XII

Xasay yenidən məktəbə qəbul edilmişdi. Kamil isə onu bir an göz-dən qoymur, onu dərsə, məktəbə maraqlandırmaq üçün hər şərait ha-zırlamışdı. Kamil müəllimi ancaq Xasayın ailə həyatı düşündürürdü. O, bilirdi ki, Xasayın ailə həyatında yeniliyə və yaxşılığa doğru bir də-yişiklik olmasa, istedadına güvəndiyi Xasayı istədiyi kimi bir vətəndaş yetişdirə bilməyəcək. Halbuki Xasaydan gələcəkdə çox şeylər gözlə-yirdi. Bu arzusuna qovuşmaq üçün hər şeydən əvvəl Xasayın anası Badamı tərbiyələndirmək, yeni həyatın bütün şəraiti ilə onu aşna etmək istəyirdi. O indi yalnız bunu düşünür, bunun üçün çarələr axtarırdı.

Xasayın pozulmuş əxlaqı hələ tamamilə əvvəlki halına gəlməmiş-di. O, yenə sinifdə arabir bəzi qaba hərəkətləri ilə dərsə mane olub müəllimləri və yoldaşlarını incidir, intizamı pozurdu. Qoca müəllim Mirzə Rəhimin şikayətləri yenə başlamışdı. Kamilə arabir şikayətlə-nib: “Bu nədir, bu xuliqanı yenə nə üçün məktəbə gətirdiniz? Bilmi-rəm nə üçün bu qədər ona yapışmısınız? Ondan adam olsa mən bu bıqlarımı kəsdirərəm” – deyirdi.

Kamil gülə-gülə:

– Səbir et, Mirzə, Xasay əvvəlkindən artıq olmasa, mən də adımlı müəllimlikdən sildirərəm – deyə cavab verdi.

Böyük tənəffüsdə bir gün Xasay həyətdə oynarkən sinif yoldaşı Rəşid bilmədən ona şiddətlə toxundu. Xasay hirsle geri döndü, üz-gözünlü turşudub Rəşidə bir sillə ilişdirdi. Rəşid bir an dinmədi, əli ilə qızarmış üzünü tutub ona baxdı. Sonra mülayim bir səslə dedi:

– Heç utanmırsan, Xasay, adam da öz yoldaşını vurarmı? Mən sənə nə yamanlıq eləmişəm?

Doğrusu Xasay belə cavab gözləmirdi. Bir də bu sözləri Rəşid o qədər təsirli ifadə ilə söylədi ki, Xasay donub qaldı. Rəşidin üzünə heyrətlə baxdıqdan sonra birdən-birə hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başladı. Yoldaşları nə qədər çalışdı. onu sakit edə bilmədi. Səsə növbətçi müəllim Mirzə Rəhim gəldi. Kamil də dərhal hazır oldu, məsələni aydınlaşdırmaq istədi:

– Kim vurdu? Nə üçün ağlayırsan? – deyə ondan soruşdu. Xasay ağlaya-ağlaya cavab verdi:

– Müəllim, Rəşid bıçaq ilə ürəyimin başından elə vurdu ki...

Heyrətindən özünü itirmiş Mirzə Rəhim Rəşidin üstünə yüyürüb əli ilə ondan yapışdı:

– Ver bura bıçağı. Bıçaq hanı?

Rəşid gülə-gülə:

– Müəllim, məndə bıçaq nə gəzir – deyə ciblərini ona göstərdi.

Kamil Xasayın yaxasını aç-aça:

– Hardan vurdu? – deyə soruşdu.

Xasay ağlaya-ağlaya sözündə israr etdi:

– Müəllim, bıçağı ürəyimə elə sancıb ki, nə izi görünür, nə də qanı.

Şagirdlər gülüşdülər. Müəllimlər çəşib qalmışdı. Elə bu vaxt şagirdlərdən birisi irəli gəlib əhvalatı olduğu kimi müəllimlərə söylədi. Kamilin üz-gözündən dumanlar dərhal uçdu. Gülə-gülə Rəşidə baxdı, onun söylədiyi sözləri bir də təkrar etdi: – “Heç utanmırsan? Xasay, adam da öz yoldaşını vurarmı? Mən sənə nə yamanlıq eləmişəm?”. Sözü bax, sözə! Bu canı bıçağı deyil, həqiqi məktəbli bıçağıdır, özü də elə kəsir ki, nə izi olur, nə qanı. Kəsərli söz qılıncdan da itidir.

Mirzə Rəhim acıqlı durub başını tərpədirdi. Kamil gülə-gülə ona yanaşdı, qolundan tutub danışa-danışa getdilər. Kamil deyirdi:

– Siz deyirsiniz, bu uşaq islah olmaz, halbuki, onun bu halı islah olunacağına böyük ümid verir.

Mirzə Rəhim acı-acı gülərək:

– Nə ümid verir, dəlidir, dəli, özü vurub, özü də ağlayır – dedi.

– Yox, belə deyil, vurmağa, söyməyə Xasay vərdiş etmişdir. Ancaq o çirkin həyat onun qəlbinə həmişəlik hakim olmamışdır. O, əvvəlki təmizliyini mühafizə edə bilmişdir. Baxsana, Rəşidin ipək kimi yumşaq sözü onu qılinc kimi kəsir, o öz işindən peşman olub ağlayır.

Onlar danışa-danışa dəhlizə girərkən müdirlə bir neçə müəllim onları qarşıladı. Müdir Mirzə Rəhimdən soruşdu:

– Yenə nə var, Mirzə? Həyətdə nə səs-küy idi?

Mirzə Rəhim əhvalatı olduğu kimi anlatdı. Müdir başını tərpədən-tərpədən:

– Ondan adam olmayacaq, qovmaq lazımdır – deyərək müəllimlərin üzünə baxdı. Mirzə Rəhim:

– Mən bunu çoxdan deyirəm, siz indi anlayırsınız; ona çəkilən bu zəhmətlər nəhaqdır. Kamil müəllim onları diqqətlə dinlədikdən sonra soruşdu:

– Zəhmət kommunası evindən gələn Xasay xeyli dəyişməmişdi? O get-gedə dəyişmirmi?

Müdir əlini havada oynadaraq ciddi bir tövrlə dedi:

– Biz bütün pioner təşkilatını, sinif müəllimlərini səfərbərliyə aldıq, bütün qüvvəmizi, enerjiyamızı ona sərf edirik, bu dəyişmək dəyişməkdir. Bu gün bir şagirdi, sabah da bir müəllimi vurur... Onu qovmaq lazımdır!

Mirzə Rəhim müdirə tərəfdar çıxdı:

– Stolun qutusuna siçan buraxdığını unutdunuzmu? Onu edən bir şagird hər şey edə bilər. Mən bilmirəm təzədən bunu nə üçün qəbul etdiniz; nə böyük bir mətahmış. O, bizdən əl çəkir, biz ondan əl çəkmək istəmirik. Kamilin işlərinə mən çışıram.

Kamil müəllim qızardı, bozardı, özünü toplayıb bundan artıq cavab verə bilmədi:

– Onun zəhməti hər kəsdən çox mənim üzərimdədir. Siz nə üçün bu qədər şikayət edirsiniz?

Mirzə Rəhim yenə Kamil müəllimi fikrindən daşıdırmaq istədi:

– Bir bilsəydim, bu yaramazı sən nə üçün bu qədər müdafiə edirsən; onun yeri küçədir, küçə!

– Onun həm böyük istedad olduğunu bildiyim, həm də cəmiyyətimizə dəyərli bir vətəndaş bağışlamaq istədiyim üçün müdafiə edirəm. Yanılırsan, Mirzə, onun yeri küçə deyil, məktəbdir. Mən ürəyimin qanı ilə becərdiyim bağcamın ən gözəl, ən parlaq çiçəyini qoparıb atmağa razı olmayacağam.

Bu sözə müdir və müəllimlər güldü. Mirzə Rəhim də onların içində idi.

– Ən gözəl, ən parlaq çiçəyə bax! Görmürsünüzmü, ətri bütün məktəbi basıbdır?!

Kamil üzünü Mirzə Rəhimə tutub ciddi bir səsle:

– Mirzə, sonuncu gülən qazanır, – dedi, – sözümü isbat üçün sizdən yalnız bir ay vaxt istəyirəm. İslah olmasa, Xasayın qovulmasına birinci mən özüm səs verəcəyəm.

Kamilin bu sözündən sonra hamı susdu. Ayaqüstü iclas qurtardı; yalnız Mirzə Rəhim qaşlarını çataraq:

– Kışidə səbrə bax, inada bax – deyə heyrətlə açılan gözlərini Kamilin üzünə dikib qaldı.

XIII

Xasay hər gün məktəbdən evə döndüyü zaman halı dəyişirdi. Bir gün evdə yalnız olduğundan artırmada durmuş, gözlərini pəncərədən bağçaya dikib düşünürdü. Atası sağ olduğu zaman bağçada bərabər çalışdıqları xoşbəxt günlər, sinifdə birinci əlaçı olduğu, atasının ölümü, anasının Rəcəbə ərə gətməsi, bu quldurun təsiri ilə azgın yollara sapıb işıqlı, uca göylərdən bataqlığa düşməsi – bütün bunlar kino lenti kimi bir-bir onun gözləri önündən keçirdi. Bu acı xatirələr içində onun ruhuna işıq, qəlbinə sevinc verən heç bir şey yox idi. Yalnız ruhunu oxşayan, səmimi məhəbbət bəsləməyə başladığı sevimli müəllimi Kamil idi. Düşündükcə, Kamil müəllim onun gözləri önündə böyüdükcə–böyüyür, canlı bir heykəl kimi qarşısına dikilib ona: “Qorxma, sənin fitri istedadını inkişaf etdirmək üçün bütün qüvvə və iradəmi sərf edəcəyəm” – deyirdi.

Xasay düşüncələrlə bağçaya çıxdı. Bağça əvvəlki bağça deyildi, əlaq basmış, su verilməmiş olduğundan çiçəklər solmağa başlamışdı. Xasay o solğun çiçəklərə baxıb acı-acı gülümsədikdən sonra: “Atam sizi beləmi becərirdi?” – dedi. Sonra qollarını çirmələyib bağçanın alağını etdi, təmizlədi, süpürdü, tam iki saat çalışdı. Vəzifəsini bitirmiş olan adamlara məxsus bir tövrlə bağçaya bir də baxdı. Bu dəfə bağça ona bambaşqa göründü.

Qəlbi sevinclə dolu olaraq evə döndü. Evdə kimsə yox idi. Yastığı götürüb xalça üzərində uzandı. Onun başına yenə qara fikirlər dol-

mağa başladı. Əsəbi bir halda yerindən fırlayıb artırmaya çıxdı. Taxta-lığın arxasında qonşu Qızıyetər qızı Züleyxa ilə danışdı.

Qızıyetər deyirdi:

– Ay qız Züleyxa, hamıdan artıq mənim Xasaya yazığım gəlir, gö-rürsənmi nə qədər dəyişib, görəndə ürəyimin başı göynəyir. Bu Rəcəb yazıqların komasını dağıtdı. Onu görüm, koması dağılsın. Əvvəldən bilsəydim, bu iş səbəb olmazdım.

– Sən bilmirdinmi o, köhnə qolçomaqdır. hökumət tərəfindən sürgün edilib? Bizim kənddə ki onu tanımayan yoxdur. Əsil adı Mahmuddur. Rəcəb adına saxta bir pasport ələ keçirib, bu pasportla da yaşayır. Sür-gündən qaçmış bu canavarın siyasi müqəssir olduğunu heç kim bilmir.

– Ay qız, mən bunları heç bilmirdim. Bəs bunları nə üçün mənə deməmişən?

– Qorxumdan deyə bilərdimmi? Onun fikri məni almaq idi. Onun kim olduğunu bir-bir üzünə oxudum, “Qalx buradan get, öz tayını tap!” – dedim. Kişi bir an donub qaldı, sonra acıqlı-acıqlı üzümə baxıb dedi:

– Züleyxa, bu sözü bir dedin, bir də sənin ağzından eşitməyim. Eşitsəm, inan ki, nə sən sağ qalarsan, nə də uşaqların.

– Vay, ağzın qurusun. Mən bunu belə tanımamışdım. Bu canavar oğlu canavar məni də qorxudurdu.

– Səni nə üçün?

– Ay qız, bu hansı kitabda görünüb, kişini tramvaydan itələyib öldür, arvadını al, uşaqlarını əsir-yesir elə.

– Nə deyirsən, ay arvad, yoxsa Balakişini bu namərd öldürmüşdür?

Onu görüm kor olsun, daha kim öldürəcək? Hayıf ki, bunu Bada-mı alandan sonra mənə söylədi. Mən ona bir neçə ağız söz dedim; gözlərini ağardıb dedi ki: “Ağzından çıxsın, özün bil ha, mənə Rəcəb deyərlər...”

Xasay bu sözlərin hamısını eşidirdi. Atasının Rəcəb tərəfindən öldürüldüyünü eşidincə qəlbi döyündü, gözləri dumanlandı. Özünü saxlaya bilməyib ağlaya-ağlaya otağa qaçdı, yastığı qucaqlayıb hıçqı-ra-hıçqıra ağladı. Bu zaman Zinyət içəri girdi. Xasayı elə görüb:

– Xasay, nə üçün ağlayırsan? – deyə soruşdu.

Xasay cavab vermədi. Zinyət çox çalışdı, Xasaydan cavab ala bil-mədi. O, ağlamaqda davam edirdi. Zinyət qaçıb anasını çağırırdı. Badam qoltuğundakı qutusu ilə ona yanaşıb:

– Xasay, oğlum, niyə ağlayırsan? – deyə soruşdu.

Xasay əli ilə onun qutusunu itələdi. Badam heyrlərlə Xasaya baxdı.

– Bu dəli olub nədir? Allah o müəllimin evini yıxsın, mənim evimi o kafir oğlu yıxdı.

Xasay çox ağladı, onu sakit edə bilmədilər. Bir az sonra yerində fırlandı. Kimsəyə açmadığı bu sözü müəllimi Kamilə söyləmək istəyirdi. Paltarını, ayaqqabısını geyinib hazırlanarkən Rəcəb qiyafəsini dəyişmiş halda içəri girdi, Xasayı görüncə:

– Oho... Xasay, xoş gördük... Çıxdığını eşidib gəlmişəm, necəsən, oğlum? – dedi.

Xasay ona cavab vermədi.

– A gədə, atan səninlə deyilmi, niyə cavab vermirsən? – deyərək Badam oğlunu danladı.

Xasay üzünü divara tutub durdu. Onun gözləri dolmuş, ağlamaq və bağırmaq istəyirdi. Əsəbi bir tövrlə qapıdan çıxmaq istərkən Rəcəb onun qolundan hiddətlə çəkərək:

– Ey, hara gedirsən? – dedi.

Xasay əlini şiddətlə çəkərək:

– Burax əlimi – deyərək ona bağırırdı.

Rəcəb Xasayın qolunu daha da şiddətlə çəkərək üzünə dik-dik baxdıqdan sonra:

– Mənə bax, yoxsa ürəyini o kafir oğlu müəllim yeyib? Ona uyduğunu bilsən, inan ki, səni sağ qoymaram.

Xasay yenə cavab vermədi. Rəcəb əli ilə Badama və Zinyətə işarə edərək acıqlı səslə: “Çıxın burdan!” deyərək bağırırdı. Badam və Zinyət otaqdan çıxdıqdan sonra o, Xasayın qolundan tutub özünə tərəf çəkdi:

– Oğlum, sən qeyrətin yoxmu? – deyərək Xasayı dilə tutdu – mənə işimdən, gücümdən, ev-əşiyimdən qaçaq salan, səni üç ay qazamata salan bu kafir oğlu müəllim döyüldü? Ondan intiqam almasan haram olsun sənə Balakışının çörəyi.

– Yaxşı, de görüm fikrin nədir? – deyərək Xasay onun düşüncələrini öyrənmək istədi.

Rəcəb Xasayın bu sözlərindən ürəkləndi. Məqsədinin baş tutduğunu görüb danışmağa başladı:

– Bax, belə oğlum... İndi məsələni sənə başa salaram. Bu gecə onlar evdə olmayacaq. Xəbər tutmuşam, teatra gedəcəklər.

Xasay həyəcanla: “Kim?” – deyərək soruşdu. Rəcəb çox sakit halda:

– Sənin kafir müəllimin. Bu gecə arvadı ilə bərabər “Nərgiz” operasına gedəcəklər. Evdə iki uşağı, bir də qoca qulluqçu qalacaq. Bu saat qulluqçudan başqa evdə heç kəs yoxdur. Əgər kişisən, bir iş elə.

Rəcəbin müəllimi Kamilə nə etmək istədiyi məsələsi Xasayın fikrini tamamilə cəlb etmişdi. O, Rəcəbin necə intiqam almaq istədiyini bilmək üçün bir qədər özünü topladı və gözücu onu süzərək:

– Nə iş? – deyər soruşdu.

– Qalx, bərabər gedək, qulluqçu mətbəxə keçdiyi zaman yan qapıdan girib evdə gizlən. Gecə onlar getdikdən, uşaqlar və qulluqçu yatdıqdan sonra mən bir nəfərlə gələm. Sən qapını açarsan, ona elə dağ çəkərəm ki, ölüncə yadından çıxmaz!

– Nə dağ çəkərsən?

– Əl-ayağa dolaşmasın deyər əvvəlcə iki balasını, qoca qulluqçunu boğarıq. Sonra ürəyimiz istədiyi qədər qiymətli şeylərdən götürüb gedərik. Daha nə istəyirsən?

Xasayın vücudu titrədi; nə edəcəyini büsbütün çaşırılmışdı. Ən sevimli müəllimi Kamilin ailəsini gözləyən bu faciənin qarşısını almaq üçün bir çarə düşünürdü. Zehninə gələn bir fikirdən Xasayın qəlbi şad oldu. Öz-özünə: “Mən müəllimi qurtarmalıyam” – dedi. Rəcəb əli ilə onun çiyinə vuraraq:

– Hə, hə, Xasay, nə deyirsən? Razısanmı? – deyər soruşdu.

Xasay qəti və yavaş bir səslə:

– Razıyam – dedi.

Rəcəb Xasayın başını qucaqlayaraq:

– Sənin heç qiymətin yoxdur, qoçaq oğlum, gör sənə oradan nələr gətirəcəyəm – dedi.

Şəhərdə yaşamaq ona yaramadığından anlamış olduğundan Rəcəb yaşına və qiyafəsinə uyğun yeni bir pasport ələ keçirmişdi. O, müəllim Kamildən həm intiqam almaq, həm də oğurladığı şeyləri satıb başqa şəhərə qaçmaq istəyirdi.

Odur ki, Xasay razı olunca Rəcəb yerindən qalxdı, onun əlindən gülə-gülə tutub:

– Sən get, mən də arxadan gəlirəm. Ancaq ehtiyatlı ol – dedi.

Xasay qapıdan çıxdı. Onlar birbaşa Kamil müəllimin evinə gəldilər. Böyük qapıdan girincə ikinci qata çıxdılar. Hər ikisi qapı ucunda durub gözləyirdi. Bir azdan xidmətçi Nataşa əlində qab-qacaq mətbəxə girdi.

Rəcəb əli ilə Xasayı itələyib tez qapıdan içəri soxdu. Xasay yataq otağında çarpayı altında gizləndi. Bir azdan sonra qulluqçu Nataşa yemək otağına girdi. Stolun üstünə süfrə saldı, qabları, çəngəl-bıçaqları təmizləyib oxuyurdu. Bu zaman uşaqlar əllərində kitab çantası gülüşə-gülüşə, bir-birini qova-qova dəhlizə girdi. Nataşa onları görəncə:

– Oy... Mənim göyərçinlərim, qaranquşlarım, – deyə uşaqları qarşıladı. Hər ikisi kitabları pəncərəyə qoyub dəhlizə çıxdı və bir-birini qovalayıb oynamağa başladılar. Bir az sonra Kamil və yoldaşı Zümrüd gəldi. Yemək otağı şənləndi.

Xasay çaşmışdı. Onun uşaq qəlbi sürətlə çırpırdı. Zira o bu əhvalatı Kamilə nə zaman və harada anladacağını aydınlaşdırma bilmirdi. Həm də əhvalatı kimsəyə sezdirmədən, bildirmədən söyləmək lazım idi... Yemək gəldi. Bütün ailə stol başına yığışib yeməyə məşğul oldu. Nataşa şorba qabını stolun ortasına qoyub gülə-gülə:

– Bu gün sizə bir pазı şorbası bişirmişəm ki, bəyənəcəksiniz – dedi.

Yemək qurtardı. Kamil müəllim əlində qəzet yataq otağına keçdi. Qapını bağlayıb Xasayın gizləndiyi çarpayının üstünə uzandı və qəzeti açıb oxumağa başladı. Xasay yaman vəziyyətdə idi. Çarpayı altından çıxıb birdən-birə ona görünməkdən qorxurdu. Hər halda fürsət əldə ikən əhvalatı ona anlatmaqdan başqa çarə yox idi. Qorxa-qorxa başını çarpayı altından çıxarıb yavaşca: “– müəllim, müəllim,” – deyə səsləndi. Kamil gözlərini qəzetdən ayırıb o tərəf-bu tərəfə baxdı, bir şey görməyib yenə qəzet oxumağa davam etdi. Xasay bu dəfə çarpayının altından çıxıb yerə çömbəldi. Əli ilə onun qolunu yavaşca çəkərək:

– Müəllim, bura baxın – dedi. Kamil diksindi və yerindən dimdik qalxdı. Xasayı görəncə heyrətindən gözləri iri-iri açıldı. Çarpayıdan özünü yerə atıb:

– Sən burada nə edirsən? – deyə soruşdu. Xasay əlini ağzına qoyub:

– Qorxmayın, müəllim, mən sizin uşaqlarınızı ölümdən qurtarmaq üçün gəlmişəm – dedi.

Kamilin heyreti bir qat da artdı.

– Necə ölümdən? Bu nə sözdür? – dedi. – Sonra çarpayıların altına baxdı. Xasay yavaşca dedi:

– Qorxmayın, müəllim, heç kəs yoxdur. Mən bu gecə sizin ailəniz üçün hazırlanan fəlakəti xəbər vermək məqsədi ilə gəlmişəm. Siz bu gecə teatra gedəcəksiniz, atalıgım Rəcəb isə intiqam almaq üçün bu

gecə qonaq gəlmək fikrindədir. O, evinizi talan etmək, uşaqlarınızı da boğub öldürmək istəyir.

Bu söz Kamilin başında ildırım kimi partladı, durduğu yerdə donub qaldı. Xasayı diqqətlə süzdükdən sonra:

– Bu məlumatı kimdən öyrəndin? – deyə soruşdu. Xasay əhvalatı olduğu kimi başdan-başa nağıl etdi. Kamil diqqətlə Xasaya baxdı. O, kiçik uşaqda bu qədər hünər və cəmərdliyə heyrət etdi və sonra əli ilə onun başını oxşayaraq:

– Sağ ol, Xasayım – dedi.

Xasayın gözləri birdən-birə yaşardı, başını yerə dikərək:

– Müəllim, mənim atamı da bu canı öldürmüşdür – dedi.

Boğazını tıxayan hıçqırıqdan Xasay sözünü bitirmədi, başını aşağı dikib durdu. Kamil ona təsəlli verdi. Sonra yerindən qalxıb əhvalatı telefonla cinayət axtarış idarəsinə bildirdi. Xasayı şkafda gizlətdikdən sonra yemək otağına keçdi. Zümrüd uşaqlara “Kim güclüdür?” kitabçasını analara məxsus dadlı bir şivə ilə oxuyurdu. Uşaqlar da gülüş-gülüşə, sevinə-sevinə nağılı dinləyirdi. Kamil onların yanında oturdu. Zümrüd nağılı bitirincə uşaqlar kitablarını götürüb dəhlizə qaçdılar. Zümrüd qorxmasın deyə, Kamil müəllim əhvalatı ona çox ehtiyatla anlatmağa başladı. Zümrüd qorxudan zəfəran kimi saraldı. Kamil ona ürək verib dedi:

– Daha nədən qorxursan, canilər artıq ovcumuzun içindədir.

Kamil müəllim sözü bitirməmişdi ki, qapı döyüldü. Kamil müəllim tez qalxıb qapını açınca kəndli qiyafəsində olan bir kişi:

– Müəllim Kamilin evi budurmu? – deyə soruşdu.

– Budur, yoldaş.

– Mən cinayət axtarış idarəsindən gəlmişəm.

Kamil müəllim məsələni anladı, onun qiyafəsini gülən gözləri ilə süzdükdən sonra: “Buyurun, buyurun”, – deyə içəri aldı. Zümrüd onu görünəcə dimdik ayağa qalxdı; heyrətlə açılan qumral gözlərini ona dikərək:

– Kamil, bu kimdir? – deyə soruşdu.

Kamil gülümsəyərək:

– Qorxma, dostdur – deyə qonağı öz yazı kabinetinə apardı. Əhvalatı başdan-başa olduğu kimi ona anlatdı. Agent heyrətlə Kamilin üzünə baxıb:

– Afərin o uşağa, sizi bu bələdan yaxşı qurtarıb, – dedi. – Ancaq bu Rəcəb qonağımız belə oğurluğu tək başına etməz; şübhəsiz onun yol-daşları da var. Adamlarımız binanı nəzarət altına almışlar. Onlar küçə başlarında və müxtəlif yerlərdə bu evin qarovulunu çəkirlər. Hələ sizin teatra getməyinizi dörd gözlə gözləyəcəklər. Ona görə ehtiyatlı olmalısınız. Siz uşaqları, qulluqçunu həyətdə ən çox inandığınız bir ailəyə göndərin; indicə agentlərimiz gələcək. Biz hər işi yoluna qoyarıq. Siz teatr bəhanəsi ilə dostlardan birinin evinə gediniz. Oğrular yaxalandığı zaman telefonla sizə xəbər verərik.

Agent sözünü bitirməmişdi ki, qapı döyüldü. Kamil qapıya getdi. Qoltuğunda bağlı olan bir kişi:

– Kamil müəllimin evi budurmu? – deyər soruşdu.

Kamil gülə-gülə onu da kabinetinə aldı. İki agent şən-şən bir-biri ilə görüşdü. Oturub danışdılar.

Axşam olmuş, hava qaralmağa başlamışdı. Uşaqlar dəhlizdə məşğul idi. Azər taxta mişarlayır, Zivər də böyük rəhbərlərin rəsmləri ilə guşəsini bəzəyirdi.

Zümrüd: “Azər, Zivər” – deyər bağırdı. Hər ikisi qaça-qaça gəldilər. Zümrüd şəfqətli gözləri ilə onları süzüb:

– Balalarım, bu gecə biz teatra gedəcəyik. Nataşa da evdə olmayacaq. Biz gəlincə siz qonşumuz Murad əmigdə qalacaqsınız. Qızı Zərifə sizə yaxşı nağıllar söyləyəcək.

Hər iki uşaq razı oldu. Sevinclərindən sıçradılar. Zümrüd uşaqları qonşu Muradın evinə gətirdi. Uşaqların gecə orada qalmasını qonşu məmnuniyyətlə qəbul etdi. Müxtəlif qiyafələrdə iki agent daha gəldi. Kamil Xasayı şkafdan çıxarıb onlarla tanış etdi. Agentlər Xasayı böyük hörmətlə qarşıladılar. Teatr vaxtı yaxınlaşmışdı. Kamil Zümrüdlə hazırlanıb qapıdan çıxarkən Nataşaya:

– Bura bax, əzizim, sən bu gecə mətbəxdə yatacaqsan, – dedi.

Nataşa düşüncəli gözlərini Kamilə dikib soruşdu:

– Sözüm yox, yataram, ancaq bu nə üçündür?

– Onu sabah biləcəksən.

Kamil Zümrüdlə bərabər çıxıb getdikdən sonra agentlərdən birisi soruşdu:

– Xasay, bizim çağırılmamış qonaqlarımız nə zaman gəlməlidirlər? Xasay cavab verdi:

– Onlar küçədən fit çalıb gəldiklərini mənə xəbər verəcək.

Vaxt keçmişdi. Hamı diqqət kəsilmişdi. Bu vaxt qapıdan fit səsi eşidildi. Xasay: “Gəldilər, gəldilər!” – deyə yerində fırlandı. Yavaş-yavaş qapıya getdi. Bir azdan sonra qapını yavaşca açdı. Qonaqları içəri aldı. Rəcəb özü ilə bərabər bir nəfər də gətirmişdi. Otağa girincə Rəcəb soruşdu:

– Uşaqlar hansı otaqda yatır?

Xasay yavaşca:

– “Bu otaqda”, – deyə əli ilə yataq otağını göstərdi. Rəcəb yoldaşı ilə bərabər otağa girmək istərkən agentlər hər tərəfdən onları əhatə etdilər.

Rəcəb və yoldaşı qorxudan donub qaldı. Xasay telefonla canilərin tutulduğunu Kamil müəllimə bildirdi. Geri döndüyü zaman agentlər artıq ilk sorğu-suallarını başlamışdılar. Agentlərdən biri Rəcəbdən soruşdu:

– Aşağıda daha neçə yoldaşınız var?

Rəcəbdən cavab çıxmadı. Agentlərin təkrar söyləri də fayda vermədi. Rəcəb gözlərini yerə dikib dururdu. Bu arada onun gözləri Xasaya sataşdı. Kinli baxışlarla onu yeyəcək kimi süzərək:

– Yaxşı, Xasay. Əlbət bir gün səninlə də görüşərik – dedi.

Xasay acı-acı gülümsəyərək:

– Get, artıq sən mənimlə heç bir zaman görüş bilməyəcəksən, bax, intiqamı belə alarlar – dedi.

Bu zaman başqa bir agent daha gəldi, içəri girincə yoldaşlarına:

– Haydı, artıq gedə bilərik – dedi.

Agent sözünü bitirməmişdi ki, Kamil müəllim daxil oldu. Xasay ona gülə-gülə:

– Müəllim, evinizdə qonaqlar gəlmişlər, siz harda gəzirsiniz?

Kamil istehzal bir təbəssümlə:

– Mən də bunu bilib onlara hörmət göstərmək üçün gəldim.

Səs-küyə qulluqçu Nataşa gəldi. İçəri girincə qorxudan geri çəkilərək: “Bu nədir? Nə olmuş?” – deyə Kamildən soruşdu. Kamil gülə-gülə:

– Nataşa, günəşdən qaçan yarasalardır, evimizə dolmuşdur. Vaxtında xəbər tutmasaydıq, bu gecə sən də işin xarab idi.

Nataşanın qəlbi titrədi, qorxulu baxışlarla xuliqanları süzdükdən sonra geri çəkilib xaç vurdu. Kamil ona baxıb gülə-gülə:

– Ey qoca dindar, səni o dəmir parçası deyil, bax, bu aslan ürəkli uşaq qurtardı – dedi.

XIV

Xasayın Rəcəblə bərabər hara və nə üçün getdiyini bilmədiyindən Badam çox rahatsız idi. Oğlunun yolunu çox gözlədi, gəlib çıxmadı. Onun səhərə qədər gözlərinə yuxu girmədi. Rəcəb qaçaq olduğu gündən evə qarşı çox soyuq idi. Evin bütün zəhməti onun üzərinə düşmüşdü. Bir tərəfdən Rəcəbin qapıçılıq vəzifəsini görür, küçəni, həyəti süpürüb təmizləyir, bir tərəfdən qonşulara su daşıyır, boş vaxtlarında da qapıda qutusunu qarşısına qoyub alverini edirdi. İşə alıxmamış olan Badam bu ağırlıqların altında yorulub əzilirdi. O, səhərə qədər öz vəziyyətini və Xasayı düşündü.

Badam səhər yerindən xəstə kimi qalxdı. Həyətə çıxdığı zaman onu Xasayla Kamil müəllim və bir də tanımadığı bir kişi qarşıladı. Badam Xasayı görünce:

– A üzü qara, sən harda idin? Bu gecə səhərə kimi gözlərimə yuxu getməyib – deyə soruşdu.

Xasay gülə-gülə:

– Oğruların ovuna çıxmışdım – deyə cavab verdi.

– Necə yeni oğruların ovuna? Rəcəb necə oldu?

– O getdi... bir də onu görməzsən!..

Badam iki əli ilə dizlərinə vurub:

– Vay, yoxsa başını batırdınız? Mən başıma gələni bilirdim – deyə ağlamağa başladı.

Kamil müəllim əlini onun çiyninə qoyub dedi:

– Badam bacı, sənın ərə getdiyin o kişi bilirdinmi kimdir?

Badam bu sorğudan pozuldu:

– Necə kimdir? Sənın kimi bir adamdır.

– Yox, mənim kimi adam deyil, sürgündən qaçmış, kəndin məşhur qolçomağıdır; əsil adı Mahmuddur. Bu gecə oğurluq edərkən tutulmuşdur.

Badam gözləri ilə yeyəcək kimi Kamil müəllimin üzünə baxdı. Birdən iki əli ilə başına vurub:

– Vay başıma kül, evin yıxılsın evimi yıxan, mən bilirdim sən o kişini dolaşdırıb işə salacaqsan, – deyə hönkür-hönkür ağlamağa başladı. Xasay irəli gəlib anasını sakit etməyə çalışdı:

– Onu mən dolaşdırdım, mən!

– Doğru deyir, Badam bacı, sağ olsun Xasay, o olmasa idi, bu gecə evimə girib uşaqlarımı öldürəcək, var-yoxumu isə talan edəcəkdilər.

– Mənim əlimlə o müəllimdən intiqam almaq istəyirdi. Amma mən ondan qoçaq çıxdım.

Badam ağlamaqda davam edirdi. Kamil müəllim bir az yumşaldığını görüb Badamı dilə tutmağa çalışdı:

– Ağlama, Badam bacı, sevin, elə bir adamın əlindən salamat qurtarmağınız böyük şeydir. De görüm, Xasayın atasını kim öldürdü? Birlirsənmi?

Badam yaşlı gözləri ilə heyrətlə Kamil müəllimə baxdı. Yenə başını aşağı dikib cavab vermədi.

Xasay acıqlı bir səsle:

– Atamın da intiqamını aldım, – dedi.

Kamil Badamın əlindən tutub yanındakı kişi ilə bərabər həyətdə böyük ağac altındakı skamyaya oturdular. Kamil sözə başlayıb dedi:

– Badam bacı, o kişinin tutulması sizin üçün böyük xoşbəxtlikdir. O, nə səni, nə də uşaqlarını ağ günə çıxara bilməzdi. Sənə gözəl bir iş tapmışam, boynundan asdığın bu kiçik qutu Xasayı, Zinyəti yaşada bilməz. Səni çit fabrikinə verəcəyəm. Bax, yoldaş Mustafa fabrikin müdürüdür. Ona zəhmət verib bura gətirmişəm.

Mustafa Kamilin sözünə qüvvət verdi:

– Bəyəndiyin qulluğu verəcəyəm. Gözüm də həmişə üstündə olacaq, arxayın ol.

– İçində gözəl bufeti, aşxanası, radiosu, qisası, hər səliqəsi var. Yemək vaxtlarında sənə Qurban çalacaq, Cabbar dayı oxuyacaq, daha nə istəyirsən?

Badam başını qaldırıb cavab vermək istərkən Mustafa yoldaş təzədən sözə başladı.

– İş çətin deyil, hər halda üçüncü qatlara su daşımaqdan, küçə, həyət süpürməkdən, qutuda tum və papiros satmaqdan həm yaxşıdır, həm də qolaydır.

Badam yenə danışmaq istədi. Mustafa ona bu dəfə də imkan verməyib dedi:

– Özünə də fəhlə pasyolkasında iki gözəl otaq verəcəyəm. Daha nə deyirsən?

– Badam bacı, daha nə istəyirsən? Kişi sənə qulluq verir, mənzil verir. Bu nədir, dilənçi torbası, ayıb deyilmi? Sənin Xasay kimi oğlun, Zinyət kimi qızın var!

Badam hər tərəfdən üzərinə yağış kimi yağan bu sözlərin qarşısında donub qaldı. Danışmağa artıq bir söz tapmadı. Başını yavaşca tərəpəlib:

– Nə deyirəm, get deyirsiniz gedərəm – dedi.

Kamilin gözləri sevincindən parladı, məmnun baxışlarla Mustafa-ya baxdı. Sonra Badamın əllərini əlləri içinə alıb dedi:

– Sağ ol, Badam bacı, sən Xasayı diriltidin. Qalx, hazırlan, Mustafa yoldaşla bərabər fabriyə get.

XV

Badam təzə xidmətindən çox məmnun idi. “Fabrik işlərinin bu qədər maraqlı olduğunu bilmirdim, yoxsa çoxdan girmişdim” – deyirdi. O indi iclaslara gedir, yoldaşları ilə yarışır, staxanovçu olmağa çalışırdı. Fabrik həyatı, əmək və sənət onun görüşünü, xasiyyətini, vərdişlərini gündən-günə dəyişirdi. O, indi əvvəlki tənbel, bacarıqsız, biliksiz Badam deyildi; girir-çıxır, yeni həyat və quruluşun hər üzünü, hər səhifəsini öyrənməyə çalışır. savad məktəbinə gedirdi.

Badam fabrikdə təmizlik briqadasına üzv seçilmişdi. Briqada üzvləri qərara almışdı ki, əvvəlcə öz evlərini gəzsinlər. Bu qərar Badamı çox qorxutmuşdu. Özü briqada üzvü olduğu halda, ev-eşiyi təmiz olmasa, yoldaşlarının yanında qızaracağından qorxurdu. Odur ki, işdən evə gəlincə ev-eşiyi süpürdü, təmizlədi, şeylərin üstünü sildi. Xasayın və Zinyətin iş köynəyini dəyişdirdi. Stolun üstünə yeni süfrə sərdi, carpayılara ağ mələfə çəkdi. Divardan üç üz silən asdı. Bu çalışmalarda qızı Zinyət də ona kömək edirdi. Badam evinə-eşiyinə baxıb sevinə-sevinə:

– Doğrudan da, təmizlik yaxşı şeydir – dedi. Sonra boş çiçək qablarını Xasaya və Zinyətə verdi. Bağcaya gəldilər. Saxsıları torpaqla doldurdular, hər birinə bir çiçək əkdikdən sonra sulayıb pəncərəyə qoydular. Xasay heyrətlə otaqlara baxdıqdan sonra gülə-gülə:

– Ana, otaqlarımız indi nə yaxşıdır, baxdıqca adamın ürəyi açılır – dedi.

Zinyət də Xasayın sözünü təsdiq etdi:

– Doğrudur, təmizlik ürək açır.

Xasay tez mətbəxə qaçdı, məktəbin ona bağışlamış olduğu dülgərlik şeylərini bir qutuda gətirib dəhlizə qoydu. Özünə bir guşə düzəltdi; divara şəkillər yapışdırdı. Sonra mətbəxdən taxtalar götürüb işləməyə başladı.

– Xasay, nə qayırırsan? – deyə Zinyət qardaşının məqsədini bilmək istədi. Xasay işləyə–işləyə cavab verdi:

– Özümə yazı stolu qayırıram.

Xasay işləyirdi. Zinyət ayaqda durub onun çalışmasına baxırdı. Badam da açıq pəncərəyə söykənilib dərslərini hazırlayırdı və arabir qələtlərini Zinyətdən, Xasaydan soruşurdu.

Kamil müəllim Xasayın ailə həyatının gündən–günə yaxşılığa doğru irəlilədiyini bilirdi. Ev tərbiyəsi, ailə quruluşu həyatının ona gözəl təsir edəcəyindən əmin idi. Bir tərəfdən də öz nəzarətini onun üzərində artırırdı. Onu evdə yoxlamaq üçün tez–tez müxtəlif briqadalar göndərir, hər tərəfdən ona təsir etməyə çalışırdı.

Badam fabrikdən təmizlik briqadası gözlərkən məktəbdən səhiyyə briqadası gəldi. Sədr Xasayı işləyən görüncə: “Afərin Xasay, işlə, işlə” – dedi. Badam irəli gəlib xoş üzlə onları qarşıladı, dörd–beş ay əvvəl qapıdan qovduğu briqadanı hörmətlə qəbul etdi.

– Buyurun, baxa bilərsiniz.

Briqadanın sədri otaqlara diqqətlə baxdıqdan sonra:

– O evdəki təmizliklə bu evdəki təmizlik, o qəbul ilə bu qəbul arasında nə böyük fərq var. Sizi bu sürətlə dəyişdirən qüvvətə afərin, sağ ol, Badam bacı – deyə otaqdan çıxdı.

Briqada getdi. Zinyət, Xasay və Badam məmnun halda bir–birinə baxdılar. Zinyət dedi:

– Ana, nə yaxşı ki, bu gün otaqlarımızı təmizləyib bəzəmişdin, yoxsa utanacaq idik.

Xasay anasını qucaqlayıb:

– Ana, otaqlarımızı həmişə belə təmiz saxla – dedi.

Badam Xasayın başını sinəsinə sıxıb cavab verdi:

– Yaxşı oğlum, sən ağıllı ol, dərslərinə yaxşı çalış, müəllimlərdən üzünə söz gəlməsin, mən otaqlarımızı həmişə təmiz saxlaram.

Badam sözlərini hələ bitirməmişdi. Kamil müəllim əlində bir bağlı içəri girdi. Görüşdülər. Əlində iri qəzetlərə bükülmüş bağlını Xasaya uzadıb:

– Al, bunu sənə Azərlə Zivər göndərmişdir – dedi.

Xasay bükülünü alıb müəlliminə təşəkkür etdi.

Badam:

– Oğlum, görürsənmi? Sən müəlliminin bu qədər yaxşılığından necə çıxacaqsan?

– Xasay yaxşılıq altında qalan oğul deyil. O mənim yaxşılığımın əvəzini artıqlaması ilə qaytaracaq.

Bu sözləri deyib Kamil müəllim üzünü Xasaya tutdu:

– Xasay, bilirsənmi mən nə üçün gəlmişəm?

Xasay diqqətlə onun üzünə baxdı. Kamil müəllim ciddi bir tövr almışdı. O bir az susdu, sonra təkrar sözə başladı:

– Bu gün səninlə ciddi danışmağa gəlmişəm. Badam bacı, sən də fikir ver. Müəllimlərdən bir qismi sənin düzələcəyinə inanmır. O gün bu xüsusda müəllimlərlə yenə danışmışam. Hamı deyirdi: “ondan adam olmaz, məktəbin intizamını pozur, dərslərinə çalışmır, onu qovmaq lazımdır”. Mən razı olmadım. Bir ay vaxt almışam, bu bir ayda sən tamamilə dəyişməlisən. Bu sözə nə deyirsən?

– Nə deyəcək? Sən ona atalıq etmişən, o sənin sözünü yerə salsa, gərək adam olmasın – deyə Badam dərhal cavab verdi.

– Əvvəlki Xasay vardı ha, bax, səni o Xasay kimi görmək istəyirəm, sən gərək mənim üzümü qızartmayasan.

Kamil müəllim bu sözləri o qədər təsirli söylədi ki, Xasayın qəlbi titrədi. O bir dəqiqə donub qaldı. Kamil müəllim sözünə davam etdi:

– Sən gərək mənim fikrimin doğru olduğunu isbat edəsən!

Xasay başını qaldırdı. Gözlərini Kamil müəllimin üzünə dikib cavab verdi:

– Söz verirəm! Qorxmayın, müəllim, Xasay sizi utandırmaz.

Kamil müəllim çox sevindi, üzünün çizgiləri, qaşının çatıqları açıldı, sevincle parıldayan gözləri ilə Xasaya baxdı.

– Bir aya qədər səni yenə birinci görməliyəm. Buna da söz verirsən?

– Ona da söz verirəm.

Xasay son sözlərini daha qəti dedi. Kamil müəllim gülə-gülə Badama dedi:

– Badam bacı, nə deyirsən, Xasay kişi kimi mənə söz verir; onu heç kəs mənim kimi tanımır, onun bir sözü mənim üçün hər şeydən qiymətlidir. Sağ ol Xasay, deməli sabahdan mən papağımı yan qoyub gözə bilərəm.

Badam məmnun bir tövrlə:

– Sən papağını yan qoy, qorxma, Xasay səni utandırmaz – dedi.

XVI

Kamil getdikdən sonra Xasay qəzetə бүkүlү bəxşişi açdı. Corabdan tutmuş papağa qədər hər şey alınmışdı. Hətta paltarın içərisinə bir qutu konfet də qoyulmuşdu. Xasay şeyləri götürüb o biri otağa keçdi. İş köynəyindən tutmuş coraba, çəkməyə qədər dəyişdi. Yeni paltarı ona çox yaraşdı. Otaqdan çıxınca anası, bacısı ona baxıb “sağlıqla geyin” – dedilər.

Konfet qutusunu açdı, gülə-gülə:

– Konfet buyurun – deyə Badamın və Zinyətin qarşısına tutdu. Hər ikisi konfetdən götürüb:

– Ağzın şirin olsun, Xasay – dedilər. Özü də iki konfet götürüb qutunu Zinyətə verdi. Sonra oturub sabahkı dərslərini hazırladı.

Xasay səhər yeni paltarını geyib məktəbə getmişdi. O gün Xasay xeyli dəyişmişdi. Sınıfdə, tənəffüslərdə özünü nümunəvi bir şagird kimi aparırdı. Dərslərdə fəal iştirak edib müəllimlərinə gözəl cavablar verirdi. Xasaydakı bu dəyişiklik hamının diqqətini cəlb etmişdi. Yersiz deyildi ki, bir müəllimin: “Xasay büsbütün dəyişib, yenə qiyamət edir”, sözünə cavab verib müdir demişdi:

– Görəsən Kamil yenə nə sehr eləyib.

Xasay gündən-günə dəyişdi, hər sahədə özünü göstərməyə başladı. Müəllimlər otağında onun haqqında danışmaq adı bir şey olmuşdu.

Xasay məsələsi hamıdan çox Mirzə Rəhimi maraqlandırır. Onun bitməz-tükənməz şikayətləri kəsilməmiş, Xasaydakı bu dəyişikliyə heyrət edirdi. Bir gün müəllimlər otağında gülə-gülə Kamilə yanaşdı. Əlini onun çiyinə qoyub yavaşca dedi:

– Kamil, sən bu Xasayı belə necə dəyişdirdin: Bu mənə bir möcüzə kimi gəlir. De görüm nə sehr etdin?

– İnsan bir gündə dəyişməz, bir günə dəyişə bilmək üçün əvvəlcədən min-bir şərait hazırlamaq lazımdır. Yoxsa mənim nə sehrim var, nə də əfsunum. Bir də onu yalnız mən dəyişmədim, bu günkü sosializm quruluşu, sosializm şəraiti və Xasayın bu mühitdən aldığı istedad və qabiliyyəti dəyişdirdi. Mən bir müəllim sifətilə yalnız öz vəzifəmi yerinə yetirməklə onun dəyişməsinə sürət və hərəkət verdim.

Mirzə Rəhim Kamili şəfqətli baxışlarla süzərək düşüncəli gözlərini bir an yerə dikdi. Sonra başını yenidən qaldırıb:

– Kamil! – dedi – Xasay gözümün qarşısına gəlדיyi zaman bütün müəllimlər, xüsusən sən nəzərimdə o qədər böyüyürsən ki, otuz illik stajım olmağına baxmayaraq sizdəki bu fədakarlığın qarşısında kiçilirəm. Gənc bir müəllimdə bu qədər səbir, bu qədər mətanət, öz vəzifəsinə qarşı bu qədər sevgi və məhəbbət, bu sarsılmaz iradə və istək nə böyük şeydir! Heç bir dövrdə, heç bir tarixdə heç bir millətin müəllimləri bu qədər fədakarlıq etməmiş və edə bilməz!

Xasayın adı yenə əlaçılar sırasında idi. O bununla kifayətlənməyib yoldaşlarını yarışa çağırırdı. Öz sinfindən üç zəif yoldaşını yedəyə aldı. Pioner təşkilatında və başqa ictimai işlərdə daha fəal çalışmağa başladı. Kamil müəllim bunları gördükcə, eşitdikcə sevincindən dərisinə sığmırdı.

Xasay sinif nümayəndəsi seçilmişdi. Bundan sonra sinfin intizamı daha da yüksəlmişdi. O, böyük tənəffüslərdə yoldaşlarını müxtəlif oyunlarla elə gözəl məşğul edirdi ki, şagirdlər və növbətçi müəllimlər ondan çox razı qalırdı. Bütün müəllimlər onu siniflərdə bir nümunə göstərirdilər.

Xasay müdirin də diqqətini cəlb etmişdi. O, məktəbin intizamını və dərslərin keyfiyyətini yüksəltmək fikri ilə nümunəvi bir əlaçı kimi Xasayı bütün siniflərdə göstərmək istəyirdi. Odur ki, Xasayı öz otağına çağırırdı. Müəllimlər onu məhəbbətlə qarşıladılar, Xasaya lazım olan təlimatı verdilər. Müdir və müəllimlər onu təntənə ilə siniflərdən birinə apardılar. Müdir keçmiş Xasay ilə indiki Xasay arasındakı fərqdən, bu gün onun bütün şagirdlərə bir nümunə olmasından danışdı. Sonra sözü Xasaya verdi.

– Müdirimiz söylədiyi kimi – deyərək Xasay danışmağa başladı, – mən zərərli təsirlərə qapılmışdım. Müdir və sevimli müəllimlərimin çalışması ilə artıq o qorxunc təsirlərdən qurtuldum. Kamil müəllim mənə atalıq etdi. Əlimdən tutub yuvarlandığım uçurumdan məni qurtardı. Bu gün mən öz sinfimizdə əlaçıyam. Mənə çəkilən zəhmətlərə

nisbətən bu mənim üçün azdır. İndi bütün sinifləri, qisası, bütün məktəbi yarışa çağırıram.

Buna bənzər görüşlər təxminən bütün siniflərdə təkrar oldu.

Xasayın adı bütün məktəbi basmışdı. Yarışda bütün məktəbdə birinciliyi qazanmış, adı dillərdə söylənirdi. Onun şəkli, qısaca tərcümeyi-hal ilə birlikdə yerli mətbuatda dərc olunmuş, bu məlumat bütün respublikalara göndərilmişdi.

Bir gün Voroşilov rayonundan təftiş üçün məktəbə inspektor gəlmişdi. O bir neçə siniflə tanış olduqdan sonra müəllimlər otağında üzünü müdirə tutub dedi:

– Məktəbinizin ən fəal, nümunəvi əlaçı şagirdi kimdir? Ona rayon maarif şöbəsi adından mədəni guşə bağışlayacağam.

Müdir və müəllimlər yer-yerdən Xasayı göstərdilər. İnspektor sabaha hazırlıq görmək üçün təlimat verib getdi. Müdir siniflərə girib sabah məktəbin ən nümunəvi şagirdinə maarif şöbəsi tərəfindən mədəni guşə bağışlanacağını söylədi, bütün şagirdlərin dərstdən sonra həmin şənlikdə iştirak etməli olduğunu bildirdi.

Siniflər bir-birinə dəymişdi. Hamı: “Mədəni guşə Xasaya veriləcək” – deyirdi.

Sabah dərslərin sonuna doğru avtobus gürultu ilə həyətə girdi. Musiqi dəstəsi hazırlandı. Məktəb müdiri, maarif şöbə müdiri, bir neçə müəllim həyətdə dolaşırdı. Şagirdlər bayram nəşəsi duymuş kimi dərslərin sürətlə bitməsinə gözləyirdi. Zəng vurulunca bütün sinif nizamla həyətə çıxdı. Maarif şöbə müdiri qısa bir nitq söylədi. O, intizam, tərbiyə və dərslər keyfiyyətinin əhəmiyyətindən danışdı. Sonra məktəbdə birinci əlaçı şagird olan Xasaya Voroşilov rayonunun maarif şöbəsi tərəfindən mədəni guşə bağışlandığını qeyd etdi. Bütün həyət coşdu. Musiqi qurtardı, şagirdlər və müəllimlər Xasayı əlləri üzərinə götürdülər. Fotoqraf bu vəziyyətin rəsmiini aldı. Şagirdlər həyətdən çıxdılar.

Küçə uşaqlarla dolmuşdu. Musiqi dəstəsi önə keçdi, sonra mədəni guşə aparən avtobus dayandı. Şagirdlər sıraya düzüldü. Kamil müəllimlə müdir Xasayı araya alaraq hərəkət etdilər. küçələrdə tamaşaçılar alay vurmuşdu. Elə nümayişlə Xasayın evinə gəldilər.

Musiqi dəstəsi və şagirdlər Xasaygilin həyətinə girincə bütün həyəət axışdı. Badam və Zinyət sevincindən çaşib qalmışdı. Şagirdlər həyətdə oynayır, Xasayı əlləri üzərində atıb-tuturdular.

Müdirin işarəsi ilə musiqi susdu. Şagirdlər şeyləri avtobusdan bir-iki düşürdülər. Gözəl çarpayı, əlüzyuyan, yazı stolu, iki skamya, ağ mərmərdən iri mürəkkəbqabı, üzsilən, üst köynəyi, ayaqqabı, idman şeyləri və bir çox başqa şeylər...

Şagirdlər şeyləri otaqlara daşdı. Badamın göstərişi ilə onları otaqlara və dəhlizə yerləşdirdilər. Sonra təkrar həyəətə çıxdılar. Musiqi yenidən başladı. Kamil müəllim qaytağı oyun havasını sifariş verdi. Birinci özü oynadı. Əvvəlcə müdiri, sonra da Xasayı oyuna çağırdı. qarşı-qarşıya oynadılar. Oyun bitən kimi müdir ucadan dedi:

– Yaşasın ailə və məktəb birliyi!

Kamil müəllim əlavə etdi:

– Yaşasın o birliyin meyvəsi olan əlaçı şagirdlərimiz!

– Yaşasın o birliyi yaradan müəllimlər! – deyə müdir iftixarla Kamil müəllimə baxdı.

1935

Romanlar

ƏSRİMİZİN QƏHRƏMANLARI

BİRİNCİ FƏSİL

Günəş sönmüş, qaranlıq çökmüş, üfüqlər qısalmışdı. Bakının göylərində mənzil etməyə qərar vermiş qara, sıx cənub buludları ucubacağı olmayan durna qatarı kimi düzülərək, aylı-ulduzlu göylə şəhərdən ucalan çıraq və elektrik işıqlarının bir-biri ilə öpüşməsinə mane olurdu. Xəzərin qoynuna girmiş Bakı gecəsini, pəncərələrdən, yaxın buruqlardan, Qara və Ağşəhər zavodlarından, çit və bez fabrikindən, limanlarda və dənizdə olan yük və minik gəmilərindən ətrafa yayılan elektrik və çıraq işıqları ala-qaranlıq bir səhərə çevirmişdi. Təsədüfi olaraq o işıq nümayişində bu gecə Hacı Kərimin də elektrik lampaları iştirak edirdi. Məsləhətə çağırılmış olan qohum-qardaş yemək otağına toplanmış, mavi abajurlu elektrik lampalarının parlaq şəfəqləri altında şirin-şirin danışq aparırdı. Hörmət və adət üçün bu gecə toyun nə zaman və necə başlanması haqqında yaxın qohumların da fikri öyrəniləcək və onlarla birlikdə qərar çıxarılacaqdı.

Mina xanım qonaqları qabaqcadan söhbətə hazırlamaq istədiyindən məyus bir səslə:

– Hacı peyğəmbəri toy etmək istəyir, başınıza dönüm, bu fikri onun başından çıxarın – dedi.

Qohum-qardaş Mina xanımın sözünü tutaraq Ağamürsələ tənənəli bir toy etməyə söz verdi. Ancaq Hacı Kərim məclisdə olmadığından heç kəs məsələni qəti surətdə həll edə bilmir, hamı onun gəlməsini gözləyirdi.

Hacı mağazasından çoxdan gəlmiş, öz otağında gündəlik ticarətin haqq-hesabı ilə məşğul idi. Hacının gecikməsinə qonaqlardan artıq Mina xanım əsəbiləşir, qəlbindəki sıxıntı və çırpıntıdan rəng verib, rəng alırdı. Çünki Hacının evinə gəldiyi müddətdə o yalnız iki-üç dəfə belə gurultulu məclis görə bilmişdi. Bu gecə oğlu Ağamürsəlin toy məsləhəti gecəsi olmaqdan artıq onun üçün şadlıq məclisi idi. O, otaqlarını tətəmiş süpürtmüş, sildirmiş, lazım olan bəzəyi vermiş, masa üzərinə incə naxışlı qələmkar süfrə sərmişdi. Mina xanım indi öz qonaqlarını yedirmək, içirmək, onlara qarşı olan hörmət və məhəbbətini

göstərmək üçün tələsirdi. Onun səbir kasası dolub daşdı, artıq dayana bilmədi. Hacıni çağırmaq üçün əvvəlcə xidmətçi qızı göndərdi, bir az sonra özü getdi. Hacı hər ikisini acılayıb qovdu. Hacınin bu hərəkəti ona yaman təsir etdisə də acığını qonaqlardan gizlədərək, söhbətlə onları məşğul etməyə çalışdı.

Nəhayət, Hacı gəldi. İçəri girən kimi əvvəlcə otağı bir quş baxışı ilə başdan-başa süzdü. Qonaqlardan artıq onu maraqlandıran yemək otağında olan bu güncü dəyişiklik idi. Sonra qonaqlarla görüşdü, oturdu, başı üstündə par-par yanan beşlampalı qəndilə heyrətlə bir də baxdı, ətrafı bir də gözədən keçirdi. Qonaqların təbriklərini soyuq və əhəmiyyətsiz bir halda qarşıladı. Ortaya çay, mürəbbə, iki böyük vazada şəkər və badamçörəyi gətirilər. Hamı yeyib-içməyə başladı. Yemək zamanı Hacı danışmağı sevmədiyindən heç kəs ağzını açmağa cəsarət etmirdi. Hacı ancaq bir fincan çay içdikdən sonra sözə başladı. Onun həmişə çatılmış enli qaşlarının düynləri açılmış, dumanlı üz-gözündən kədər silinmişdi. Bu gün bir az şən və məmnun görünürdü. Onun bu halını qonaqlar, xüsusilə Mina xanım böyük bir müjdə kimi qarşıladı. Hacı toy haqqında qısaca məlumat verdi. Toyu ayın 14-də cümə axşamı başlamağı təklif etdi. Hamı razı oldu. Sonra bəzi səbəblərlə görə peyğəmbəri toy etmək məsələsini ortaya sürdü. Qonaqlardan bir qismi buna etiraz etdi. Xüsusən bacısı Xədicə Hacınin üstünə qabararaq:

– Necə peyğəmbəri, bu nə sözdür? Neçə ildir gözümüzü Ağamürsəlin toyuna dikmişik. Bu bizim üçün böyük kamdır. Sən bu toyu bizim istədiyimiz kimi eyləyəcəksən! – dedi.

Mina xanım baldızının sözünə qüvvət verdi:

– Dilinə qurban olum, yaxşı deyirsən, qardaşına bunu başa sala bilmirəm ki, böyüdüb yetirdiyimiz bir oğuldur, onu tay-tuşlarının yanında başı aşağı etmək olmaz... Bir də dost var, düşmən var, xalq bizə nə deyər... Ağamürsələ görə bir toy olsun ki, bütün Bakı tamaşasına dursun.

Hacınin qardaşı Kazım da bu fikirdə idi.

– Hacı, qohum-qardaş peyğəmbəri toya razı deyil, görünür bu toyda hamı əl-qol açıb süzmək, bir az şənlənmək istəyir. Mina dostu demişkən, Ağamürsəl də cavandır, ürəyində arzusu var. Sən gəl bu toyun hər zəhmətini bizim üstümüzə at, heç bir işə qarışma.

Hacı sözündə ısrar etdi:

– Yox, yox atam, mən bütün Bakını bu dörd-beş otağa doldura bilmərəm. Buna heç razı olmayacağam. Bu xüsusda danışmaq artıqdır.

Hacının bu sözündən sonra hamı susdu. Yalnız Mina ilə Xədicə arabilir dodaqaltı söylənir, bu qərardan məmnun olmadıqlarını bildirirdilər.

Gecə keçmişdi. Bu nəşəsiz qonaqlıqdan çox da razı qalmayan qonaqlar ayağa qalxdılar. Hacını və Mina xanımı təbrik edərək çıxdılar.

* * *

Hacı Kərim Bakıda məşhur bəzzazlardan idi. Əvvəlləri İrana səfər edib çit, qələmkar və qədək alıb satardı. O zaman bu mallar əlverişli olduğundan çox sərvət qazana bilmişdi. Bu mallar getdikcə dəbdən düşdüyü və yollar zəhmətli olduğuna görə şəhərdə böyük bir mağaza açdı. Gündən-günə böyüməkdə və zənginləşməkdə olan şəhərin ən gurultulu küçələrində ucuz qiymətə evlər və boş yerlər aldı, böyük binalar tikdirdi. Hacı bununla da kifayətlənmədi. Bir neçə neft yeri aldı. Gündüzlər kontorda ticarətlə, gecələr də otağına çəkilərək haqq-hesabla məşğul olurdu. Ailə üzvlərindən birisi onun otağına ayaq basdıqda dərhal pulları iki əli ilə qucaqlayaraq: “Nə var? Nə üçün gəldin? Burda alma, armud ha paylanmır. Sizə demişəm. mənim otağıma ayaq basmayın. Çıx, çıx!..” – deyərək səsi gəldikcə bağırırdı. O hamıdan qaçar, yalqızlıq və səssizliyi sevdiyindən otağından ayrılmazdı. Ailə üzvləri onun üzünü ancaq axşam yeməyi zamanı görürdilər. Hacı çatıq qaşları, dumanlı siması ilə süfrə başına keçər, dinməz-söyləməz yeməyini bitirdikdən sonra yenə öz otağına çəkilər, qapını içəridən bağlardı. Sonra döşəkçəsi üzərində bardaş qurub lampanı titrək əlləri ilə yandırır, başı üstündəki köhnə İran sandığını açar, kisə-kisə pulları bir-bir çıxarır sayar, qorxaq baxışlarla ətrafı süzdükdən sonra kisələri yenə bir-bir sandığa yerləşdirib ağzını bağlardı.

Hacı bir axşam adətinin ziddinə olaraq evə erkən gəlmişdi. O bu gün tamamilə dəyişmişdi. Qaşlarının çatı açılmış, üz-gözü gülümsəyirdi. Mina xanım onu görüncə heyətlə:

– Xeyir olsun, Hacı, nə var yenə? – deyərək soruşdu.

Hacı gülümsəyərək:

– Xeyirdir, otur görək – dedi.

Mina xanım Hacının yanında oturdu. Hacı kiçik bürüşük gözləri ilə gülümsəyərək:

– Sənə varlı bir gəlin tapmışam – dedi.

– Kimdir?

– Rəhmətlik Əlibəyin qızı. Deyirlər ki, Əlibəyin bütün var-dövləti oğlu ilə qızı Məryəmə qalıbdır. Çox adam qulağını şəkləyib durub. Atasının ili verildikdən sonra hər yandan elçilər axacaq, sən də ayıq ol, bu qızı əldən vermək olmaz! – Sonra başını mənalı tərpədərək – bu qızı Ağamürsələ ala bilsək, oğluyun iti uluyacaq. Heç bilirsən nə cah-cəlalı var?!

Hacının bu sözlərindən Mina xanımın gözləri işıqlanmış, Məryəm kimi varlı bir gəlini olmaq xülyası onu çox sevindirmişdi. Hacı ilə qarşı-qarşıya oturub bu qədər səmimi söhbət etdiyi günlər həyatında çox az nəsib olan günlərdən idi. Bu gün bəxtiyar qadınlara məxsus bir qürur alaraq, qıza elçi getmək haqqında dadlı-dadlı danışdı. Hacı deyirdi:

– Bu günlərdə ilini verəcəklər. Bir həftə sonra elçi gedərsən. Qorxma, sözün yerə düşməz. Dövlət dövlət üstünə axar. Mənim var-dövlətim Əlibəydən az döyül. Onlar bizə qız verməyə bilməz!

Bu sözlərdən sonra hər ikisi bir an dadlı sükuta daldı. Hacı bir şey xatırlamış kimi birdən-birə başını qaldırdı və ətrafı gözədən keçirdikdən sonra gözlərini Mina xanımın üzünə dikərək:

– Bu donuz harada sümsünür? – deyə soruşdu. Mina xanım bu sualı heyrlətlə qarşıladı. Çünki Hacının öz oğlu Ağamürsəlin taleyi ilə maraqlandığını görməmişdi. Buna baxmayaraq o, qadınlara məxsus bir nəzakətlə:

– Bilmirəm, yəqin yoldaşlarının yanına gedibdir, – dedi.

Hacı acıqlanaraq:

– Necə bilmirəm, it ayağı yemiş kimi haralarda gəzir? Niyə demirsən, ayağını qırıb evdə otursun.

– Nə qədər kiçik idi, bacarırdım, indi daha gücüm çatmır. Boyum boyda boyu var. Bir söz deyirəm, it kimi üzümə çəmkirir. Mən də anayam, öz hörmətimi saxlayıram. İndi bu işlər sənin işindir... Ancaq sən də...

Hacı təndir kimi alovlandı:

– Axı, mən köpək oğlu, mən it oğlu, mən donuz oğlu başıma nə kül töküm? İşdən başım heç ayılır ki... Mənim də bir canım var. Boş oturduğum saati göstər?! Gecə-gündüz çalışıram... Sizdən adam olmaz!

Hacının bu sözlərindən nədənsə Mina xanımın gözləri işıqlanmış, Hacıda övlad məhəbbətinin sönmədiyini onu çox sevindirmişdi. Xüsusən Məryəm kimi bir gəlinə sahib olmaq xülyası onu bir an belə rahat buraxmırdı. Odur ki, bu haqda oğlu Ağamürsəlin də fikrini öyrənmək və sevincini onunla bölüşdürmək istəyirdi. O gecə Ağamürsəli çox

gözlədi, lakin o gəlib çıxmadı. Nəhayət yatağına girdi. Başında dolayan bu dadlı xülyalarla yuxuya getdi. Gecənin bir zamanı şiddətli çalınmaqda olan zəng onu oyatdı. Yuxulu-yuxulu qapını açmağa gedərək Məryəm məsələsini xatırladı. Öz-özünə: “Görək Ağamürsəl bu müjdəni necə qarşılacaq?” – deyə düşündü. Qapını tez açdı. Ağamürsəl içəri girincə onu şəfqətli ana nəzəri ilə süzərək:

– Oğlum, bu vaxta qədər hardasan? – deyə soruşdu. Ağamürsəl etinasız və acıqlı bir səslə:

– O sənin işin deyil, get yat! – deyə cavab verdi.

Bu gün Hacı yenə evə tez qayıtmışdı. Əvvəlcədən qərara aldıqlarına görə o gün Mina xanım Əlibəyin qızı Məryəmə elçi gedəcəkdə. Hacı içəri girən kimi ümidlə parlayan gözlərini Mina xanımın gözlərinə dikərək:

– Hə, nə oldu, qız gəldin, oğlan? – deyə soruşdu, Mina xanım qürrə ilə gülümsəyərək:

– Qorxma, oğlan gəldim, – dedi, – anası Dürsədəf xanım mənə çox hörmət etdi. Oturduq, görüşdük. Məryəmdən söz açdım. Dürsədəf xanım gülə-gülə dedi: “Səninlə quda olmağa nə sözüm ola bilər! Qızı bir neçə yerdən istəyən var. Ancaq dayıları ilə gənəşmək lazımdır. Bir-iki günə mən sizə cavab verərəm” – dedi.

Hacı dil-dodağını çeynəyərək:

– Qızı başqa yerdən də istəyənlər var? Bu heç yaxşı olmadı! – deyə düşüncəyə daldı.

– Qorxma, Dürsədəf xanımın meyli bizədir, – deyə Mina xanım Hacıya təsəlli verdi.

– Qızı görə bildinmi?

– Ötəri gördüm. Kor deyil, keçəl deyil, kişinin qızına nə eyib tapa bilərik?

* * *

Hacının evində kiçik bir hazırlıq vardı. Kiçik deyirəm, çünki Hacı, oğlu üçün peyğəmbəri toy etməyə qərar vermişdi. Yaxın qohum-qardaşdan ancaq beş-on nəfər çağırılmışdı. Hacı bu gurultusuz toyla oğlu Ağamürsəllə Məryəmin ömürlük həyatını bir-birinə bağlamağa müvəffəq olmuşdu.

Məryəm xanım evə gəlidiyi birinci gündən özünü Ağamürsələ sevdirməyə çalışdı. Ağamürsəl isə ancaq bir-iki həftə onun nazı ilə oyna-

dı. O, yenə köhnə vərdislərindən əl çəkməyib, ancaq yatmaq üçün evə qayıdırdı. Onu düşündürən nə ev, nə ailə, nə də gələcəyi idi. Ən böyük məqsədi atasının varına yiyələnmək, istədiyi kimi həyat sürmək idi. O hər zaman atasının üzünə onda ölüm əlaməti görmək üçün baxardı. Atasının uzun yaşadığını gördükcə əsəbiləşir: “Bu nə zaman öləcək? Mən öldükdən sonramı? Ondan sonra başına dəysin onun varı, dövləti” deyirdi. Hətta bu sözü bir neçə dəfə anasının yanında da söyləmişdi. Anası ona:

– Bala, heç yaxşı oğul da atasının ölümünü istərmə? O yazıq sənə neyləyir? Bir də əcəl onun öz əlində deyil ki!.. – deyə cavab vermişdi.

Bu sözlərin bir çibin vızıltısı qədər Ağamürsələ təsiri olmamışdı. Xərcləməyə cibində istədiyi qədər pulu olmayanda atasının arxasınca söylənərdi:

– Qoy istədiyi qədər yığsın. Onun qəpik-qəpik yığdığı bu sərvəti mən ovuc-ovuc, ətək-ətək dağıtmasam, kişi deyiləm.

Hacı Kərim öz var-dövlətinə həsrətlə vida etdikdən sonra Ağamürsəlin əl-qolu açılmışdı. O bütün istədiyinə qovuşmuşdu. Həftələr, aylarla ailə üzü görməzdi. Hətta oğlu Əşrəf beş aylıq olduğu halda bu vaxta qədər ata olaraq bir dəfə də onu qucağına almamışdı. Bu hallar Məryəmin qəlbində sağalmaz yaralar açır, dərdlərini kimsəyə açmadığı üçün yağsız çıraq kimi səssiz-səmirsiz sönürdü.

Bir gün anası Ağamürsəli yaxalayaraq:

– Oğlum, bizə nə üçün yazığın gəlmir? – deyə şikayətə başlamaq istərkən, Ağamürsəl onun sözünü kəsərək:

– Çəkil, çəkil, məndən nə istəyirsiniz? Sizi ac, susuz qoyuram, nədir? – demişdi.

* * *

Əşrəf hər səhər quşlar kimi erkən oyanar, kiçik beşiyinin içində qığıldamağa, məsum gülümsəmələr saçmağa başlar, kiçik tumbul əllərini, ayaqlarını oynadar, barmaqlarını ağzına soxaraq, əmə-əmə qara kirpikləri arasından günə baxardı. Bu canlı lövhəni uzaqdan seyr edən anası Məryəm artıq dayana bilməz, yerindən sıçrayaraq, özünü Əşrəfin üzərinə atardı. Əşrəf anasını görüncə iki kiçik qolunu quş qanadları kimi açaraq uçmaq, anasının sevimli qolları arasına atılmaq istərdi. Məryəm onu sevə-sevə qolları arasına alar, qızarmış yanaqlarını öpə-öpə təkrar bağrına basaraq, bir çiçək dəstəsi kimi onu qoxulardı. Son-

ra uşağın köynəyini dəyişdirər, üzünü yuyar, saçlarını darardı. Bu zaman uşaq daha gözəl bir şəkil alar, daha sevimli və şən görünərdi. Bundan sonra onu yenə öpə-öpə nənəsinin qolları arasına atar, nənəsi də onu atar-tutar, yorulunca oynadar, güldürər, ağladar, hər halından bir zövq alardı. Əşrəf hamının üzünə şən-şən gülər və hər kəsdə güllərüz görmək istərdi. Biri qaşlarını ona qarşı çatarsa dərhal nəşəsi pozular, üzündəki, baxışlarındakı saflıq, aydınlıq uçaraq siması dəyişər, gah anasının üzünə baxar, gah da ətrafındakıları tutqun baxışlarla süzər, həzin bir halda boynu bükülər, yeni açmış gül rəngində olan kiçik dodaqlarını büzərək, birdən-birə ağlamağa başlardı. O məsum göz yaşları, o canlı lövhə anasının o qədər xoşuna gələrdi ki, artıq dayana bilməz, özünü çiçəyəbənzər balasının üzərinə atar, yanaqlarındakı yaşlar qurumamış Əşrəf yenə də anasının qolları arasında şən-şən güllərdi. “Oğlumu sən vurdun?” – deyər anasının təhriki ilə nənəsini vurur, nənəsi də vurmaq üçün əllərini ona uzadarkən birdən-birə ürkək ceyran kimi sıçrayıb anasına sarılar, iki kiçik qolunu onun boynuna keçirərdi. Əşrəfi oradan artıq kim ala bilər? Dünyada anadan daha qüvvətli, daha güclü bir hökmdarmı var?!

Əşrəf üç yaşına qədəm basmışdı. O indi yavaş-yavaş danışır, səhərdən axşama qədər otaqların içində, şüşəbəndlərdə qaçır, bağırır, mühitində gördüklərini götürməyə, eşitdiklərini öyrənməyə başlayırdı. İndi Əşrəf əvvəlkindən daha sevimli, ailə üzvləri üçün daha qiymətli idi: o gülür, güldürür, söyləyir, əyləndirirdi. Xülasə, o, kiçik bir ailənin böyük bir əyləncəsi idi. Hələ bomboş otaqların qalın divarları arasında anasının yeganə təsəllisi idi. Anası bütün gecələrini-gündüzlərini onunla keçirir, dərdlərini, matəmlərini onunla unudurdu.

Əşrəf bu qədər şux və sevimli olmaqla bərabər gündən-günə şiltaq bir uşaq olurdu. İstədiyini edər, əlinə gələn şeyləri qırar, dağıdar, kimsəni tanımazdı. Anasının, xidmətçinin evdə, mətbəxdə hər bir işinə qarışırdı. Onun əlindən kimsəyə rahatlıq yox idi. Son zamanlar ora bir “xortdan yuvası” olduğundan artıq Əşrəf mətbəx işlərinə qarışa bilmirdi. Divardan nənəsi tərəfindən xortdan adlandırılan quru bir balıq asılmışdı. Əşrəf yalnız ondan qorxar, çox ağladığı, yaramazlıq etdiyi zaman anası ona balığı göstərər, bu zaman yazıq uşaq qorxudan yarpaq kimi titrəməyə başlardı.

Yemək yeyərkən üst-başını batırdığını görüncə anası qaşığını əlindən alaraq:

– Oğlum, gəl mən yedirim, bax, üst-başını batırdın, – deyə ona yanaşarkən Əşrəf qaşlarını çataraq, dodaqlarını büzər, bir qabdakı yeməyə baxar, bir də acı-acı anasını süzər, birdən-birə qabaqdakı yeməyi ayaqları ilə itələyərək, evin içinə dağıdardı. Anası ona cəza verər, Əşrəf çaqqal balası kimi üzüquylu uzanıb səsi gəldiyi qədər bağırardı. Bir az sonra “acından uşağın qursağı daralar” fikri ilə anası ona yanaşaraq: “Oğlum, Əşrəf, qalx, qalx yeməyini ye, bax, nə qədər dadlıdır” – deyə onu susdurmağa çalışdı. Əşrəf anasının yalvarmasını görün-cə daha şiddətlə bağırardı. Anası onu qucağına almaq istərkən Əşrəf ağlaya-ağlaya dartınaraq, onun əlindən çıxmaq istər, bunun mümkün olmadığını görüncə anası əli ilə onun ağzını tutaraq: “Sus! Sus! Mən daha qarışmayacağam, qalx, istədiyin kimi ye” – deyə onu qucağına alaraq sakit edər, yeməyini qarşısına qoyardı. Əşrəf istədiyi kimi üst-başını, əllərini, üzünü, qulaqlarını ucuna qədər yağa batırır, beləcə yeməyini bitirdikdən sonra boş qabı yağlı əlləri ilə anasına tərəf ataraq: “al, yedim” deyərdi. Anası sevinə-sevinə Əşrəfin üst-başını, süfrəni təmizlərdi. Nə etsin, cüzi bir cəza etdikdə uşaq o qədər ağlayır, bağırır ki, qan-tər içində əldən düşürdü.

Əşrəfin gecələri gündüzdən daha müdhiş kəsilirdi. Şamlar yandırmı, nəşəsi pozulur, əsəbiləşir, ağlamaq üçün min bir bəhanə axtarırdı. Axşamlar lampanı mütləq o, yandırmalı idi. Anası ondan xəbərsiz lampanı yandırarsa ayaqlarını şiddətlə yerə çırparaq səsi gəldikcə bağırardı. Anası söylənə-söylənə lampanı yenidən söndürər, Əşrəf lampanı yandırdıqdan sonra palaz üzərində üzüquylu uzanaraq, gözlərini lampaya dikər, durardı. Anası bir tərəfdə tikiş tikərdi. Əşrəfin dörd divar arasında aldığı qapalı tərbiyə bundan ibarət idi.

Əşrəfin yatmaq zamanı gəlmiş, anası onun yatağını çoxdan hazırlamışdı. Uşaq isə uzandığı yerdə əsəbi bir halda ağlayır, bu səsə artıq alışmış olan anasının etinasızlığını görüncə əllərini, ayaqlarını yerə çırparaq bağırırdı. Anası: “qalx, oğlum yatağında yat” deyərkən Əşrəfin halı tamamilə dəyişirdi. Yataq onun sevmədiyi və ən çox nifrət etdiyi bir şey idi. Yataq adı eşidəndə: “Yox, yox!” deyə qışqıra-qışqıra ayaqlarını oynadır, anasının xoşuna gəlməyən hərəkətlər edirdi. Anası acıqlanaraq: “Əşrəf yenə?.. İndi çağıraram gəlsin” deyə bayıra çıxar, bir az sonra qorxunc səslə “kimdir o, yenə ağlayır? İndi gəlib onu boğaram” deyər içəri girərdi. Qorxudan sapsarı olmuş uşağa: “Bax, gör-dünmü? Xortdan gəlib deyir ki, Əşrəf niyə ağlayır. Yatsın, yoxsa gəlib onu boğaram”.

Əşrəfin dili tutula-tutula:

– Hanı? – deyə soruşduqda:

– Odur qapı dalında, – deyə anası bayıra çıxar, qapı arasında quru balığın başını içəri uzadaraq: A... ö... a... ö... – qorxunc səslər çıxarar, bir az sonra otağa girərdi.

– Gördünmü? Xortdan da deyir ki yatsın! Yoxsa onu ham-ham elərəm.

Bundan sonra qorxudan gözlərinin içinə qədər saralmış uşağı ya-tağına uzadar, onu yatırmaq üçün özü də onun yanına uzanardı. Uşaq anasının boynuna sarılaraq sağ, sol böyrü üstə çevrilə-çevrilə xortdan qorxusu ilə gözlərini yumardı. Anası yenə əl işinə davam edər, həm də arabir öz bəxtindən, həyatından şikayətlənərdi; onun qara kirpikləri arasından süzülən göz yaşları yanaqlarını isladardı. Birdən-birə Əşrəfin qorxulu bir səslə bağirtisindən dimdik qalxaraq, özünü uşağın üstünə atar, oğlunun yuxuda sayıqladığını gördükdə bildiyi dualardan oxuyub, onun üzünə püflərdi. Sonra yenə yerinə oturaraq, dalğın bir halda söylənməyə başladır:

– Ah, bilmirəm, bu dualar da nə üçün təsirsiz qalır? Altıbarmaq se-yidə bu qədər dua yazdırıram, heç birinin faydası olmur; yenə də uşaq dəli kimi gecələr sayıqlayır. Allahın kərəminə şükür, heç bir yandan bəxtim açılmaz.

Əşrəf indi büsbütün dəyişmiş, əvvəlki gözəlliyini, şən və şətarətini itirmiş. başı böyümüş, üzü kiçilmiş, yanaqlarındakı qırmızılıq getmiş, yerinə sarımtıraq, tutqun bir rəng çökmüş, o saf və parlaq gözlərinin ağı incə qırmızılıqlarla bulaşmış, göz qapaqları şişmiş və qırmızımtraq bir rəng almışdı. Yanaq sümükləri çıxmış, çənəsi aşağıya doğru uzanmış, hər zaman bağlı olduğundan alnı yastılanmış, başı isə yuxarıya doğru uzanaraq, nabatı qarpızı andıran iki yandan batıq bir şəkil almışdı. Gözəl simaya malik olan bu uşaq indi çirkin bir dona girmişdi.

* * *

Üzərində yaşadığımız yer kürəsi o qədər baş fırladıcı bir sürətlə dönür ki, insan ömründən gedən ayların necə və nə vaxt keçdiyini belə hiss etmir. Bu sürətlə aylar, illər keçdi, Əşrəf altı yaşına qədəm qoydu. O, indi evdən başqa küçələri də tanımağa başlamışdı. Məhəllə uşaqlarının heç biri ilə dostluq etmirdi. Günlərinin çox saatlarını Gülcəhan xalanın qızı Sona ilə bir yerdə gəlin-gəlin oynayır, qonaqlıq edər,

uşaqlara məxsus oyunlarla əylənərdi. Sonanı o. səmimi bir uşaq hissi ilə sevirdi. Heç bir kəsdən söz götürməyən Əşrəf Sonanın çox zaman uşaqlara xas olan şiltaq və yaramazlıqlarına qarşı yaşlı bir adam kimi səbir və mətanət göstərirdi. Arabir acıqlanaraq bütün oyunların onun istədiyi kimi olmasına inad göstərdiyi zamanlar da olurdu. Bir dəfə acıqlandı mı, əlləri ilə qızın saçlarını çəkərək ağzı üstə onu yerə çırpdıqdan sonra sivişib gedərdi. Hər halda həm ailə, həm də məhəllə uşaqları arasında hamıdan çox sevdiyi, hər kəsdən çox bəyəndiyi kiçik Sona idi. O, evdən bir yaramazlıq üstündə qovulduğu zaman dərhal özünü Sonanın yanına atardı. Vaxt onlar üçün olduqca xoş və qısa keçirdi. Bir gün Əşrəf Sonanın saçlarından tutub, onu şiddətlə yerə çırpdığı zaman qızının bağirtisina anası Gülcəhan çıxmış, “Bundan sonra Əşrəflə oynamayacaqsan!” deyərək ona tənbeh etmişdi. Əşrəf oradan çıxıb qaçarkən bu sözləri eşitmiş, olduqca mütəəssir olmuşdu.

Əşrəf hər gün bir fincan çay içər-icməz evdən çıxar, birbaşa Sonagilin qapısı ağzına gedər, qapı dəliyindən saatlarla gözlərini dikib baxardı. Sona həyətdə tut ağacı altında oyuncaqlarını toplayıb oynar, yaxud sarı pişiyinin quyruğuna bir quş lələyi bağlayıb onun arxasınca qaçardı. Qapı ağzına yaxınlaşan kimi Əşrəf fit verib orada hazır olduğunu bildirər, məsum baxışlar bir an bir-birinə dikilib qalardı.

Bir gün Sona yenə pişiyini qovurdu. Yorulmuş, tərləmiş, yanaqlarını qızarmış, qıvrım saçları üzünə dağılmış halda, qara, iri gözlərini Əşrəfə dikərək:

– Ah, yorulдум, – deyərək uşaqlara məxsus bir şivə ilə güldü. Əşrəf sükut içində Sonaya baxdıqdan sonra həzin bir səslə:

– Sona, nə üçün mənimlə oynamırsan? – deyərək soruşdu. Sona incik bir səslə cavab verdi:

– Anam buraxmır.

– Gəl bizim evdə oynayaq.

– Yox.

– Niyə?

– Anam məni döyər.

– Döyməz, heç bir şey olmaz.

Sona uzun qara kirpiklərini qəmgin-qəmgin aşağı əydi, məsum bir əda ilə:

– Yox, anam buraxmaz, – dedi.

“Buraxmaz!” Bu kəlmə Əşrəfi uzun-uzadı düşündürdü. Sonra fit çala-çala məhəllə uşaqlarına tərəf getdi.

Bir gün Əşrəf məhəllə uşaqlarından biri ilə dalaşarkən, ağır bir əl qollarından yapışdı. Geri dönərkən qarşısında üst-başı təmiz, ağsaqqal bir kişi gördü:

– Tərbiyəsizlər! Nə üçün boğuşursunuz?

Əşrəf qollarını qocanın əlindən qurtarmaq üçün şiddətlə çəkərək:

– Burax məni, sənə nə! – deyə dik-dik qocanın üzünə baxdı. Qoca onu acıqlı nəzərlərlə süzdükdən sonra əl ağacını havada sallayaraq:

– Ey, bu ağacı görürsənmi? Başını əzərəm! – dedi.

Bu sözləri qoca o qədər kəskin bir səslə söylədi ki, Əşrəf onun qolları arasında titrəməyə, həm də tutqun bir səslə: “Burax, burax” deyə ağlamağa başladı. Qoca onun kim olduğunu öyrəndikdən sonra:

– Yazıq sənə, atan Ağamürsəl gecə-gündüz kazinolarda, min cür səfəlet bucaqlarında donuz kimi eşələnir, sən də vəhşi tərbiyənin müdhiş pəncəsi altında əzilib xurdxəşil olursan, – dedi.

Ömründə eşitmədiyi bu sözlərin təsiri ilə Əşrəf heyrətlə qocanın üzünə baxdı. Qoca onun başını əli ilə oxşayaraq:

– Oğlum, bu hisli, paslı küçələrdə oynama, gəl gedək, səni məktəbə qoyum, həm oxu, həm də orada yoldaşlarınla oyna! – dedi.

Əşrəf ilk əvvəl Məhərrəm əminin sözlərinə əhəmiyyət vermədi. Onun sadəcə olaraq zərəfat etdiyini, yaxud başqa bir məqsəd güddüyünü düşündü. Ancaq əsalı qoca sözünün üstündə möhkəm durdu. Məktəbin əhəmiyyətindən xeyli danışdı. İş oraya çatdı ki, axırda Əşrəf istər-istəməz Məhərrəm əmi ilə gedib məktəbə yazılmağa razılıq verdi.

Həmin gün Məhərrəm əmi Əşrəfi aparıb məktəbə yazdırdı.

Qoca o gün iki dəfə Ağamürsəlin kontoruna gedib, onu görməmişdi. Bir gün təsadüfi olaraq onu kontorda yaxalayaraq:

– Canım, səni yerində tapmaq olmur. Oğlun Əşrəf kimi sən də göylərdə gəzirsən, insan əli ətəyinə çatmır, – dedi.

Onunla qarşı-qarşıya oturan dostu Ağacəfər gülərək:

– Doğru deyirsən, Məhərrəm əmi, Ağamürsəlin əli mələklər ətəyindədir, – deyə cavab verdi.

– Mələklər ətəyindən tutduğunuz qədər insanların əlindən də tutsaydınız, pis olmazdı.

– Pis olmaz, ancaq insan mələklərin zövq və nəşəsindən, seyr və səfasından qalar!

– Bilirəm, sən də bir zaman o mələklər ətəyindən bərk yapışmışdın, indi isə eşqin tərsinə çevrilibdir. İnan ki, o mələk sandığının zəhərli ilanlar bir gün sizi iflic, yaramaz və eybəcər edəcək.

Sonra əllərini bir-birinə çırparaq, sözünə davam etdi:

– Sizlər nədənsə həyatın bütün mənasını yalnız bu ilan qılıqlı qadınlarda görürsünüz. Sizin üçün qadın hər şeydir. Ancaq insanın alçaq nəfsi də onun ən böyük düşmənidir. Sizin üçün həyatını, səadətini, sərvətini, hətta namus və qeyrətini yalnız bunlara fəda etmək böyük səxavət və mərdlik sayılır.

Ağamürsəl qaşlarını çataraq, bu sözlərdən məmnun olmadığını bildirən bir səslə cavab verdi:

– Mənim xüsusi işlərimə qarışmağa heç kimə izin vermirəm. Bundan sənə nə!

– Yanılırsan. Sən bir ailə üzvü olduğun kimi müəyyən bir cəmiyyətin üzvü və vətəndaşsən. Bir ailə üzvünün etdiyi yaramazlıq ailə üzvlərinə nə qədər ziyan verərsə, onun yaramazlığı mənsub olduğu cəmiyyətə, yaşadığı mühit və ölkəyə də bir o qədər ziyandır. Mənim sözlərim yalnız sizə aid deyil. Ümumiyyətlə bizim həyata olan bu yanlış görüşümüzü, bu böyük ictimai nöqsanlarımızı, bu çirkin tərbiyə və əxlaqımızı göstərmək və bununla gələcəyimizi gözümüz qarşısında canlandırmaq istəyirəm.

– Hər halda bu daşlar hər kəsdən çox bizə atılır.

– Siz birinci və sonuncu deyilsiniz. Onlarla, yüzlərlə vətəndaşlarımız bu çirkin axına qapılaraq sürüklənir. Bunun qorxunc və acı nəticəsini hamımız üçün zərərli gördüyümdən hər yerdə söyləməyi özümə borc bilirəm.

Məhərrəm əminin verdiyi öyüdlərin və söylədiyi sözlərin bir çibin vızılıtsı qədər ona təsiri olmadı. Qocanın öyüd verməsini Ağamürsəl cahil qüruruna sığışdırmadığından ona ağır cavab vermək istədi. Acıqlı üzünü yerə dikmiş olduğu halda istehza ilə:

– Yaxşı, bunun başqalarına nə zərəri var? – deyə soruşdu.

Məhərrəm əmi acı-acı gülümsədikdən sonra bir az da ona yaxınlaşaraq:

– Zərərinə göstərim, ancaq darıxmayın! – dedi. – Bunun ən böyük zərəri ailə həyatını pozmasıdır. Sizin məqsədiniz gündüz pul qazanmaq, axşam kef çəkmək idisə, o halda neçin evləndiniz? Sizin ailə üzvlərinizə baxaq. Nümunə olaraq yalnız oğlunuz Əşrəfi götürəcəyəm. Siz bir atasınız, oğlunuzun o yaşda hansı yerlərdə dolaşdığını, nələr etdiyini bilirsinizmi? Şübhəsiz, bilmirsiniz! Halbuki bir ata olduğunuz üçün bilmək vəzifənizdir! Bu ictimai, milli, həyatı bir vəzifədir. Əşrəf ayda neçə dəfə sizin üzünüzü görür? Bir il içində onun gələcə-

yini, səadətini neçə dəfə düşünürsünüz? Əlinizi vicdanınızın üzərinə qoyub ata kimi cavab verin!

Ağamürsəli nə bu suallar maraqlandırır, nə də ona veriləcək cavablar. Bu qədər söz içərisində onu az-çox düşündürən və maraqlandıran bir şey varsa, o da Məhərrəm əminin Əşrəfi tanıması məsələsi idi. Başını qaldıraraq:

– Bizim Əşrəfi siz haradan tanıyırsınız? – deyə soruşdu.

– Haradan tanıyacağam, küçələrdən. Yəqin ki, onu məktəbə yazdırdığımı da bilmirsiniz?

Sonra o, gördüyü hadisəni olduğu kimi nağıl etdi, Ağamürsəl dinmədi. Bir az sükutdan sonra gülümsəyərək, Ağacəfərin üzünə baxdı. Ağacəfər söhbətin mövzusunı dəyişdi. Məhərrəm əmi mühüm tarixi simalardan bəhs etməyi çox sevərdi. Böyük Pyotr və Napoleonun məmləkətə etdiyi xidmətlərini uzun-uzadı hər yerdə danışdığı kimi, burada da onlardan söz açıb, geniş məlumat verdi. Sonra başını oynadaraq:

– Padşah belə olar. Yoxsa bizim Nəsirqulu (İran padşahı Nəsrəddin şahın xalq arasında işlənən adıdır). kimi? Nadirlərin əldə etdikləri xəzinələri Firəngistan səfərində o da sizin kimi yubkalara sərf edib, İranı viran etdi.

İKİNCİ FƏSİL

Məhərrəm əmi Gəncə vilayətinin Palçıqlı kəndində anadan olmuşdu. Atası Heydər kişi ağır bir ailə sahibi və yoxsul bir kəndli idi. Var-dövləti iki öküz və bir parça əkin yerindən ibarət olduğundan o öz ağır ailəsini idarə edə bilmək üçün başqalarına rəncbərlik etməyə məcbur olurdu. Məhərrəm on beş yaşında ikən atası Heydər ağır xəstəlikdən vəfat etmişdi. Avam və bacarıqsız anası yoxsul ailə həyatının ağır zərbələrinə davam gətirməyib, bir il sonra həyata vida etmiş olduğundan uşaqları tamamilə başsız qalmışdı. Ailə həyatında olan bu iki müdhiş faciə kiçik Məhərrəmin bütün varlığını sarsıtmış, həyatını alt-üst etmişdi. Ömrünün bahar çiçəklərini qoxulamadan, gənclik zövq və səfasını duymadan iki müdhiş xəzan görmüş olan gənc Məhərrəm, həyatın ağır boyunduruğu altına girməyə, onunla üz-üzə gələn ağır həqiqətlərlə çarpışmağa məcbur olmuşdu. Kimsəsiz yetim bacılarının

yaşlı gözləri yalnız ona dikilmişdi. O, gənc ikən arxasına almış olduğu bu yükü namusla daşımaq üçün çox yollar düşündü. Bu ağır vəziyyətin altından çıxmaq üçün o, şəhərə köçməyə qərar verdi. Fəhləlikdən qazandığı pulla bacılarını dolandırırdı. Şəhər həyatı çalışmaq üçün onun gözləri önündə geniş bir sahə açmışdı. Çalışmaq və çarpışmağın zövqünü dadmış, yaşadığı dövr və mühitin qayəsini az-çox anlamışdı. Onun zəif vücudu ağır yük daşımağa qadir olmadığından şəhərdə bir əttar dükkanı açdı. Ancaq yazı-pozu bilmədiyindən, gəlir-çıxarını lazımcına təyin etmədiyindən oxumaq fikri ilə qohumlarından bir mollaın yanına gedib yazı-pozu öyrətməsini ondan xahiş etdi. Molla istehza ilə gülərək: “Bu mahal bir əmrdir, yazı-pozu öyrənmək üçün azı yeddi-səkkiz il çalışmaq lazımdır” – deyərək onu başından etdi. Məhərrəmin azərbaycanca oxumaqdan ümidi kəsildikdən sonra rusca oxumağa başladı. Cahil məhəllə adamları rusca oxuduğuna görə ona “rus Məhərrəm” adı verdilər. Məhərrəm bu sözlərə əsla əhəmiyyət verməyib oxumaqda davam edirdi. Bu aralıq hər iki bacısını köçürmüş olduğundan özünü daha sərbəst hiss edirdi. Şərqin çürük mövhumatpərəst və dedi-qodulu həyatı onu sıxdığından bu mühitdən uzaqlaşmaq, daha mədəni bir həyata atılmaq üçün tədbirlər düşünməyə başladı. Nəhayət, kasıb bir ailədən yenicə evləndiyi Firuzəni də götürərək, Rusiyanın mərkəzi olan Peterburqa köçdü, tam qırx il orada ticarətlə məşğul oldu. O, yalnız ticarət adamı deyildi; eyni zamanda cəmiyyət adamı idi də. Xüsusi ticarət işlərindən artıq onu Qafqaz türklərinin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı da düşündürürdü. O bu yolda çalışmaq, bacardığı köməklili etmək istəyirdi. Lakin təhsili az olduğundan buna lazımcına müvəffəq ola bilmirdi. O özünü bir yanı iflic adam kimi hiss etdiyinə baxmayaraq, bu yolda çalışmağı bir vəzifə bilirdi. O zaman az da olsa Peterburqun ali məktəblərində təhsil almaqda olan azərbaycanlı tələbələrle görüşür, onlara maddi kömək edir, tələbələrə məxsus yardım kassası açmaq, qiraətxana təsis etmək kimi məsələlər ortaya ataraq onun tətbiqinə çalışırdı. Öz xalqının istedadına inanmış olduğundan: “Bizim xalqımızın içində Qərb mədəniyyəti girərsə, gələcəkdə böyük adamlar yetişdirə biləcəkdir” deyirdi. Ona görə də Peterburq universitetində təhsil almaqda olan dörd-beş studentin gələcəyinə böyük ümid bəsləyirdi. Onlarla tez-tez görüşür, bütün dərdlərinə, sevinclərinə şərik olurdu. Bu dörd-beş tələbə ona bir ordu kimi görünürdü. Onlarla görüşdüyü zaman özündə o qədər ruh yüksəkliyi hiss

edir, o qədər şən və bəxtiyar görünürdü ki, sevincindən dünyalara sığmırdı. Tələbələr də bu saf, səmimi və fədakar adama qarşı dərin bir hörmət bəsləyirdilər. O görünən kimi hamısı başına toplanaraq, onu danışdırmağa çalışırdı. Məhərrəm əmi Qafqaz müsəlmanlarının geri qalmasını ruhanilərdə və köhnə İran padşahlarında görürdü. Ona görə də arabir söz açaraq, tələbələrə deyirdi:

– Bizim iki böyük düşmənimiz var: biri İranda, Ərəbistanda təhsil almış ruhanilər və İranı aşıb gələn mərsiyəxanlardır. İkincisi xalqı istibdad pəncəsində əzməkdə olan əyyaş və başsız İran padşahlarıdır. Birincilərdən yaxamızı qurtarmaq üçün Qərb mədəniyyətini xalqımızın içinə geniş–geniş yaymaq və mənimsəmək, ikincidən qurtarmaq üçün isə İranda geniş bir inqilab hazırlayıb, ölkəni bu əyyaş, məğrur və xudpəsənd Qacar nəslinin ağır pəncəsindən qurtarmaq lazımdır.

Məhərrəm əmi fikirlərini təsdiq etmək üçün yeri gələndə maraqlı hadisələr də danışdı. Məsələn, İran ruhanilərinin cahilliyini göstərmək üçün o, həmişə aşağıdakı əhvalatı nağil edirdi:

– Bir dəfə İran müctəhidlərindən Ağa Mirzə Həbib bir qafqazlıya vasitəçilik etmək fikri ilə rus konsuluna bir məktub yazdırmaq istəmişdi. Məktubu bir qafqazlı vətəndaşa yazdırdıqdan sonra ağa ondan soruşmuşdu:

– Sizin məmləkətinizdə ruslar çoxdurmu?

– Çoxdur, ağa.

– Onların da İran dövləti kimi mətin dövləti var?

– Vardır!

– Şübhəsiz əsgərləri də var?

– Vardır!

– Yəni İranın ordusu qədər müsəlləhmidir?

Qonşu Rusiyadan xəbərsiz olan belə korlar xalqa rəhbər olduqca, bizim üçün qurtuluş yoxdur.

Məhərrəm əmi bu qisim söhbətlərlə qafqazlı tələbələrin gözünü açmaq, onlarda xalqı və vətəni sevmək üçün dərin bir hiss oyatmaq istəyirdi. Hər il bayram axşamları tələbələr tərəfindən tərtib edilən şərq müsəmirələrində Məhərrəm əmini görməmək olmazdı. O, məmləkətlər fəth edən bir komandan qədər şən və bəxtiyar görünərdi. Xüsusən müsəmirə başlandığı zaman tələbələrin səhnədəki müvəffəqiyyətlərini gördükcə rıqqət və sevincindən gözləri yaşarar, iri dodaqlarını qımıldadaraq:

– Çox şükür, ölmədim, bu günləri gördüm, xalqımızın gələcəyini bunlar hazırlayacaqlar. – deyərdi.

Həmin il iki nəfər universiteti bitirmişdi. Məhərrəm əmi onların şərəfinə təntənəli bir ziyafət verdi. Bu gün onun üçün ən böyük bayram və unudulmaz bir xatirə idi. Zira ki, məmləkətin yetişdirmiş olduğu bu gənclərə son sözlərini söyləməli idi. Məhərrəm əmi bunu unutmadı. Söylədiyi qızgın nitqində çarizmin azgın milli siyasətindən yanqlı bir dillə danışdı, dərdlərini açıb bir-bir söylədi. Bu onun birinci müvəffəqiyyəti idi.

Daha sonrası var. Məhərrəm əmi Qafqaz müsəlmanlarının mədəni həyatındakı hər yeniliyi böyük sevincə qarşılayırdı. O, müxtəlif zamanlarda satıcı dükanlarında rast gəldiyi “Əkinçi”, “Ziyayi-Qafqaz”, “Kəşkül”, “Tərcüman” qəzetlərini gördükdə çox şad olmuş və sevincindən qəzetin hər nömrəsinə bir manat vermişdi. Oradan birbaşa tələbələrin yanına gələrək: “Balalarım, bircə bunu mənə oxuyun!” deyərək qəzetləri başdan-ayağa onlara oxutmuşdu. Sonra kiçik gözlərini çevirərək: “Çox şükür, bu böyük neməti də görə bildim. Rusiya müsəlmanları ayılır” – demişdi.

Məhərrəm əmi ömrünün son günlərini yenə də öz vətəninə, öz xalqının içində keçirməyə qərar verdiyindən Peterburqdan Gəncəyə dönmüşdü. O, çox xəyalpərəst olduğundan vətəninə bambaşqa təəvvür edirdi; lakin vətənə qayıtdıqdan sonra fikirlərində yanlışlığının, bu uzun zaman içərisində onun çox az dəyişmiş olduğunun şahidi oldu. Köhnə mövhumat, bidət və dini etiqad hələ də xalqın ruhunda yaşamaqda idi. Bu acı həqiqətlərlə üz-üzə gələn Məhərrəm əmi faydalı işlər görmək məqsədi ilə inqilabçı tərəqqipərvər ziyalılara yaxınlaşmağa qərar verdi. Xalqın hələ də çox geridə qalması onu düşündürürdü. Onda ictimai şəur, ictimai məfkurə kifayət qədər doğmamışdı. Azçox təhsil görmüşləri də donuq və bacarıqsız idi. “Bütün bunların başlıca səbəbi mollalardır” – deyərək Məhərrəm əmi hər yerdə onları rüsvay edirdi. Bu isə onu axırda Gəncədən qaçmağa məcbur etdi, çünki “rus Məhərrəm” adını almış və o, kafirlikdə şöhrət qazanmışdı.

Məhərrəm əmi Gəncədən Bakıya gəldi.

Lakin bu dəfə o, arvadından başqa bacısı qızı Nəzakəti də özü ilə bərabər gətirmişdi. Övladı olmadığından bu qumral gözlü, xoş simalı qızı o, qızlığa qəbul etmişdi. Bakıya gəldiyi gündən həm Nəzakətin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur, həm də ictimai-mədəni işlərdə fəal çalışırdı. Ömründə əyilmək bilməyən bu adam, apardığı təbliğat yolunda bəzən cahil, nadan adamlara yalvarmalı olurdu. Hisli, tozlu kü-

çələrdə döyüşən, söyüşən uşaqları görüncə yanaşır, qolundan tutub kim olduğunu soruşur, evlərini, atasının dükanını, kontorunu öyrəndikdən sonra birbaşa ora gedir, oğlunu məktəbə verməyə atasını zor-güc razı salırdı. Hətta çox zaman uşağı özü məktəbə aparıb adını qeyd etdirirdi.

Məhərrəm əmi yoxsul uşaqları daha çox sevir, bütün ümidini onlara bağlayırdı. Onun maarifpərvərliyinə bəzi cahil və nadan şəxslər başqa mənə verirdi. “Bu qoca rus xəfiyyəsidir” – deyə onu töhmətləndirirdilər. Bakıda ona başqa bir ad verilmişdi: “Qaz otaran rus”. Uzaqdan onu görüncə: “Odur, qaz otaran rus gəlir” deyirdilər.

Xalq içində təbliğat apardığı zaman Məhərrəm əminin təhqir edildiyi, hətta söyülüb qovulduğu zamanlar da olurdu. Vətəndaşlarının ona qarşı olan bu qaba hərəkətləri onun saf və odlu qəlbinə bir tikan kimi batırdı. Ona yalnız gəncliyin gələcəyi və bəzi ziyalıların onu təqdir etməsi az-çox təsəlli verirdi.

* * *

Əşrəf gecəli-gündüzlü realnı məktəbə davam edirdi. Sınıf yoldaşları ilə birlikdə çalışır, dərslərini hazırlayır, boş vaxtlarında isə bir yerə toplanaraq gülüb danışırldılar. Məktəb həyatı Əşrəfdə gözəl təəssürat oyadırdı. Get-gedə yoldaşlarını, müəllimlərini sevməyə başlayırdı. Hətta bazar axşamları xidmətçi onu evə aparmağa gələrkən kədərlənirdi. Yoldaşları ilə dəniz sahilində bərabər dolaşmaq onu daha çox şənləndirirdi. Evdə onu sevindirəcək, ona zövq, nəşə verəcək heç bir şey yox idi. Gündən-günə əriməkdə, sönməkdə olan anası Məryəmin oxşamaları da ona təsəlli verə bilmirdi. Atası ilə anası arasında olan küskünlük, ailə həyatında olan uyğunsuzluq onda acı təsirlər oyadırdı. Qayınana ilə gəlinin arası şiddətli surətdə açılmışdı. Vuruşma, deyişmə olmayan, göz yaşları tökülməyən gün çox az olurdu.

Məryəm qayınanasına Ağamürsəldən şikayət edərək qarğıyarkən qarı buna dözə bilmirdi: “Dilin qurusun, balamı qarğıma, sən bu qarğışların mənim ocağımı söndürəcək” – deyirdi.

Məryəm göz yaşlarını əli ilə silə-silə deyirdi:

– Necə qarğımayım. O mənim cavan ömrümü bu dörd divar arasında yandırıb kül etdi. Belə yaşayış olmaz, o ancaq özünü düşünür, mən də onun kimi insanam, mən də onun kimi yaşamaq istəyirəm.

Hər gün gəlin ilə qayınana arasında deyişmələr, vuruşmalar beləcə uzanıb gedirdi. Bu ürək sıxıntısına davam gətirməyən ana çarşabını götürüb qonşulara gedərdi.

Əsrəf bu faciəli həyatı görməkdən yorulmuş, təngə gəlmişdi. Atasının ailəyə qarşı soyuq hərəkəti, anasının bitməz-tükənməz göz yaşları onun ruhunu, qəlbini əzir, parçalayırdı.

Bir gün Məryəm Əsrəfin boynuna sarılıb:

– Oğlum, Əsrəf, səndən başqa ümidim, pənahım yoxdur. Atam yox, anam yox, günüm yox, diriliyim yox, mənim üçün yalnız sən varsan. Mənim qolum-qanadım, ümidim, pənahım yalnız sənsən. Mən ancaq səni xoşbəxt görmək üçün yaşayıram. Çalış, oxu, adam ol, mən də şad olum. Amandır, oğlum, mənim bəxtsizliyimə, göz yaşlarıma yazığın gəlsin. Oxu, oxu, hər ikimizi bu qara günlərdən qurtar...

Xəyalpərəst uşaq gecələr yatağına girdiyi zaman bədbəxt anasını gözləri önünə gətirir, onun dərdlərini unutmur, göz yaşlarını qurtarmağa çarə və tədbirlər düşünür, öz xəyalında dağı arana, aranı dağa daşıyırdı. Xəyal aləmində orta məktəbi, tibb fakültəsini bitirir, anası Məryəmi atasından ayıraraq kirə ilə oturduğu evə köçürür, hər gün anasını faytonlarda teatrlara, kinoya aparır, anası da: “Oğlum, yaşa, xoşbəxt ol. Sən məni məşəqqətli həyatdan qurtardın”, – deyərək onu bağrına basaraq öpürdü.

Əsrəf gecələr bu dadlı xülyalar içində yuxuya gedir, yuxuda anasını görürdü: o yenə nənəsi ilə savaşıb, əllərini dizlərinə vuraraq, hıçqıra-hıçqıra ağlayır. Əsrəf o kiçik qollarını açaraq, anasının göz yaşlarını qurutmaq, dadlı ümidlər və xoş vədlərlə ona təsəlli vermək istərkən gözlərini açar, yatağının içində dərdindən, kədərindən səhərə qədər gözlərinə yuxu getməzdi. Həyatında ən çox sevdiyi yalnız yaralı quş kimi çırpınmaqda olan bədbəxt anası idi. Hətta məktəb salonunda dərslərinə çalışdığı zaman bir az çətinlik hiss edincə: “Bax, ana can, hər zəhməti, hər sıxıntını ancaq səni qurtarmaq, səni yaşatmaq üçün çəkirəm”, – deyirdi.

Son zamanlar Əsrəfin qəlbini gəlməkdə olan sıxıntı, kədər üzgözü duman kimi bürümüş, onun qol-qanadı qırılaraq yanına düşmüşdü. Keçən həftə evə gedərkən xəstə anasını çox halsız görmüşdü. Hətta ayda, ildə bir dəfə üzünü görmədiyi atası Ağamürsəl də evdə idi. Həkimlər Məryəmi müayinə edib, o biri otağa keçdikləri zaman: “Sağalmağına ümid yoxdur, vərəm xəstəliyi sürətlə irəliləyir” sözlərini qapı arasından eşitmiş, içində bir şeyin qırıldığını hiss etmişdi. Bu acı

xəbər onun vücudunu sarsıdaraq, bütün ümid çiçəklərini qırıb yerə tökmüşdü. Yalnız atası Ağamürsəlin evdə olması, arabir anasına dərman içirməsi ona təsəlli verirdi. Bundan sonra onların arasında səmimi məhəbbətin olacağına, anasının bu xəstəlikdən qurtaracağına inanırdı. Bilirdi ki, anasını üzən, onu vərəm yatağına sərən Ağamürsəlin çirkin və qaba hərəkətləri olmuşdur. Bundan sonra isə anası üzülməyəcək, düşünməyəcək, hamısı şən, bəxtiyar həyat keçirəcəkdir. Əşrəfi bu ümid və xəyallar sevindirir, həftəni böyük bir maraq və intizar içində keçirir, hər gün ona bir il qədər uzun görünür, o ata-anası arasında olan barışıqın davam etməkdə olduğunu öyrənməyə tələsirdi.

İkinci çağ idi. Əşrəf yoldaşları ilə bərabər salonda dərs hazırlarkən müəbbi qapını açaraq “Əşrəf!” deyə bağırdı. Əşrəf tez yerindən fırlayaraq qapıya tərəf qaçdı. Qapı ağzında xidmətçi Rəcəbi görünəcə titrək bir səslə:

– Nə var? – deyə soruşdu.

Rəcəb həzin bir səslə:

– Heç, xanım səni görmək istəyir, – deyə cavab verdi. Bu söz onun qəlbində dərin bir həyəcan doğurdu. Əşrəf bir şey sezməmiş olduğundan çox dalğın idi. Rəcəblə evə gedərkən yolda ondan bir şey soruşmağa belə cəsarət etmədi. Həmin həyəcan və iztirabla anasının otağına girdi. Anasını çox halsız gördü. Atası Ağamürsəl Məryəmin yatağı ucunda oturmuşdu. Xəstə isə ağır-ağır nəfəs alırdı. Əşrəf çarpayının aşağı tərəfində səssiz duraraq, gözlərini anasının üzündən ayırmırdı. Xəstənin ağır bir böhran keçirməkdə olduğunu hiss etdiyindən gözləri dolmuş, içindəki həyəcan və iztirabdan yanaqları qızarmışdı. Əşrəf qollarını açmaq, anasının boynuna sarılmaq, ağlamaq, onun kəhrəba kimi saralmış ətsiz, quru, sümük üzünü göz yaşları ilə ıslatmaq istəyirdi. Atası Ağamürsəlin orada olması Əşrəfi sıxır, qəlbinə bir ağırlıq verirdi. Ağlaya bilmədiyindən göz yaşları qəlbinin içinə axırdı. Məryəm dərin bir nəfəs aldıqdan sonra gözlərini açdı, bir şey axtarırmış kimi çuxura çökmüş sönük gözləri ilə ətrafı süzdü. Əşrəf orada olduğunu bildirmək üçün yerindən qımıldandı, yaş dolu gözlərini anasının üzünə dikərək qaldı. Məryəm Əşrəfi görünəcə başını yastıqdan qaldırmaq istədi, mümkün olmadı, başı yenə təqətsiz halda yastığa düşdü. Quru, sümük əlləri ilə Əşrəfi yanına çağırdı. Əşrəf qollarını açaraq anasına sarıldı. Artıq dayana bilmədi, bir an əvvəl qəlbinə axan göz yaşları indi onun gözlərindən tökülməyə başladı. Başını anasının quru, soyuq köksünə dayayıb, hıçqıra-hıçqıra ağladı. Məryəm əlləri ilə onun başı-

nı oxşayır, qəlbinin son atəşi ilə, uzun və qara kirpikləri arasından süzülən qızgın göz yaşları ilə quru yanaqlarını isladırdı.

Bir müddət Əşrəfin başını qucaqlayıb durdu. Sonra onun alnını dodaqlarına doğru çəkib öpdü, qoxuladı, əlləri ilə başını bir az qaldırdı; həsrətli gözlərini ona dikərək baxdı, başını yenə dodaqlarına aparıb doyunca öpdü. Sonra başını yastıqdan qaldırmaq istəyərək həzin bir halda Ağamürsələ baxdı. Bir saniyə iki cüt göz bir-birinə dikildi. Bir söz söyləmədi, yenə də hər ikisi gözlərini aşağı dikib qaldılar. O anı baxışlardan hər ikisi bədbəxt bir ailənin fərəhsiz tarixini, on beş illik bir həyatın ən müdhiş və qaranlıq səhifələrini oxudular. Məryəm Əşrəfi köksünə sıxdı. Gözlərini kirpikləri arasında gizlədərək titrək və həzin bir səsle:

– Ağamürsəl, Əşrəf əmanəti!.. Heç olmasa bunu sev, – deyə bildi.

Rəngin qanadlarını ətrafdan toplamaqda olan günəş üfüqlərə sarı şəfəqlərini yaymaqda davam edirdi.

Məryəmin ölümü Əşrəfdə olduqca acı bir təsir oyatmışdı. O, gündən-günə əsəbiləşir, bədbinləşir və atası Ağamürsələ anasının qatili kimi baxırdı. Bunu duymuş olduğundan Ağamürsəl bu yaralı ceyranı özünə ram etmək üçün hər gün onun cibini pul ilə doldurur, arabir özü ilə bərabər kinoya, teatra, hətta kazinoya belə aparırdı. Bu həyat Əşrəfin əhval-ruhiyyəsi və əxlaqı üzərində silinməz qara izlər buraxır, dərəcə olan eşq və həvəsi get-gedə sönməyə başladığından məktəb ona bir zindan görünürdü. Dərslərinə o, yalnız anası Məryəmi bəxtiyar yaşatmaq üçün çalışırdı. İndi dərslərin çətinliklərinə, məktəbin ona zindan kimi görünən həyatına nə üçün və kim üçün dözəcəkdə? Atasının sərvəti tükənməz bir dənizdir. Bu yanlış mühakimə onu yolundan azdırır, qaranlıq, uçurumlu yollara salmağa kömək edirdi.

Məryəmin ölümündən beş-altı ay sonra Əşrəf çox sürətlə dəyişməyə, əxlaqındakı xəstə, zəif cəhətlər qüvvətlənməyə, daha qabarıq bir şəkildə üzə çıxmağa başladı. Hər gün sinifdə dörd-beş saat oturmaq ona cəhənnəm əzabı kimi müdhiş görünürdü. Müəllimlər şirin dərs dediyi zaman onun fikri tamamilə başqa yerlərdə dolaşır, başqa şeylər düşünürdü. Bunun nəticəsi olaraq axır zamanlarda o, fənlərdən orta qiymət də ala bilmirdi. O, dördüncü sinifdə qalacağını yəqin etmişdi. Əşrəf bunu qüruruna sığışdıra bilmədiyindən məktəbi atmaq üçün bir bəhanə axtarırdı. Qəribədir ki, dördüncü sinif Əşrəf kimi düşünən, Əşrəf kimi tərbiyə almış uşaqların təhsil taleyini həll edən müəmmalı bir mərhələ idi. Məktəb müdiri də dördüncü sinfə “zadəgan sin-

fi” adını vermişdi. Çünki Əşrəf kimi zadəgan balaları çox zaman ya bu sinifdə qalmağa, ya da məktəbdən tamamilə çıxmağa məcbur olurdular.

Qəribə bir təsadüf Əşrəfin də məktəbi atmasına səbəb oldu. Bir gün böyük tənəffüsdə Əşrəf bütün yoldaşlarına konyak ziyafəti vermiş, içməyənləri də zorla sinifdə içməyə məcbur etmişdi. Sinfə girdiyi zaman içki düşkünə olan kimya müəllimi İvan Petroviç spirt qoxusu tamamilə sərxoş etdi. Onun içməyərək sinfə girdiyi günlər çox az olurdu. Bu gün təsadüfi olaraq ağzına bir damcı da spirt dəyməmişdi. Bu kəskin konyak qoxusu onun əhval-ruhiyyəsini tamamilə dəyişirdi. Əsəbləri şiddətlə gərildi, dimağını dumanlı bir atəş bürüdü. Qızdırma adamlar kimi bütün vücudu titrəməyə başladı. Atəş böcəyi kimi parıldayan kiçik yuvarlaq gözlərini, onu şübhəli baxışlarla süzən sinfə dikərək:

– Bu nədir? Otaq spirt qoxusu ilə dolmuş, sinif meyxanaya çevrilmişdir! – deyər acıqlı və xırıldayan bir səslə bağırdı. Sınıf sükut edir, gülməyini saxlaya bilməyənlər dodaqlarını gəmirir, başlarını skamya altında gizlətməyə çalışırdılar.

İvan Petroviçin ağzı köpüklənərək coşmadığı gün çox az olurdu. Bir dəqiqə içində ağzından köpüklər saçır, acığından bığlarını, dodaqlarını gəmirir, sonra yenə bir an içində təbii halına dönərdi. Buna alışıb olan uşaqlar bu acığın yenə hər zamankı kimi uzun sürməyəcəyinə inanmışdılar. Onlara elə gəlirdi ki, bu o qədər də böyük bir qəbahət deyildi, çünki kimya dərslərində müəllimin ağzından yayılan bu qoxunu hər gün onlar udmurdularmı? Nə fərqi var, bir dəfə də həmin qoxunu müəllim tələbələrin ağzından udsa qiyamətmi qopar? Bu mühakimə ilə bütün sınıf əyləncəli bir sükut içində müəllimin ikinci üzünü göstərəcəyi zamanı gözləyib dururdu. Ancaq nəticə onların gözlədiyi kimi olmadı. İş getdikcə böyüdü, İvan Petroviç tələbələrə yaxınlaşaraq:

– Konyak şüşəsi kimdədirsə versin – deyər təkid etdi.

Sınıf isə sükutunda davam edirdi. Bu halın uzun sürməsinə dözə bilməyən İvan Petroviç vaxtı qısaltmaq və işdən bir nəticə ala bilmək üçün yol axtarmağa başladı, zehmində verdiyi qərarı həyata keçirmək və tələbələr üzərində dərin təsir buraxmaq üçün üzünü sinfə tutaraq dedi:

– Konyakın sinfə kimin tərəfindən gətirildiyini və kimin skamya-sı altında saxlandığını çox gözəl bilirəm. Müəlliminiz olmaqdan başqa sinfin mürəbbisi olduğum üçün də bu məsələni sizinlə birlikdə həll edəcəyəm. Ona görə də kimə sual versəm həqiqəti deməli və şüşənin kimdə olduğunu söyləməlidir!

Bu sözlərlə tələbələr üzərində dərin bir təsir buraxdığını yəqin edərək qəti, amiranə bir səslə sağ sırada oturan tələbələrdən birisinə:

– Qalx, sən söylə! – dedi.

Təsadüfə bax ki, keçən gün kimya dərindən “Spirtonun təhlili” keçilmiş, İvan Petroviç isə başı qızışmış olduğundan dərsi böyük bir maraq və həvəslə anlatmışdı. Tələbə qalxdı, ciddi bir halda dedi:

– Etil spirtinin kimyəvi tərkibi: S2H5OH –dır.

Sınıfdə qopan qəhqəhədən və tələb etdiyi suala verilən yersiz cavabdan kimya müəllimi qəzəbləndi. Qan başına sıçradı. Artıq müvazirəti itirərək nə edəcəyini bilmədi. “Yaramazlar! Təربiyəsizlər!” deyərək ayaqlarını yerə çırparaq, səsi gəltdiyi qədər bağırmağa başladı. İşin əvvəlində bu məsələni səssiz, gurultusuz basdırmaq istədiyi halda, heç düşünmədən tələbələrin birisinə: “Qalx, müdiri sınıfa çağır!” – deyərək əmr verdi. Tələbə getdi. İşin mürəkkəbləşdiyini və bunun acı bir nəticə verəcəyini duymuş sinif həzin bir sükut içində oynanmaqda olan bu komedianın son pərdəsini görmək üçün dərin bir həyəcan içində gözləyirdi. Qapı açıldı. müdir sınıfa girdi. Kimya müəllimi İvan Petroviç onu görüncə qollarını çarpazlayaraq, aciz qaldığını bildirən adamlara məxsus bir səslə:

– İvan Viktoroviç, – mən öz acizliyimi etiraf edirəm. Bu işdə bəlkə siz mənə kömək edəsiniz? – dedi.

Müdür cavab vermədən tələbələrə doğru gəldi. Tez-tez spirt qoxusunu burnu ilə udub sağ əlini havada sallayaraq, başını sürətlə oynatdığı halda acı və istəhzalı bir səslə:

– Əcəba, mən haradayam, maarif ocağı olan Bakı realnı məktəbinin sinfindəyəm, ya sərxoşlar yığıncağı olan meyxanada? Məktəb divarları arasında bu qabalıqda zarafata indiyə qədər təsadüf etməmişəm. Təربiyəsizliyin bir dərəcəsinə bax! Sınıfın müqəddəratını özünüz həll edin! Bu sinif ya tamamilə bağlanacaq, ya müqəssirlər göstəriləcək! Konyak kimin tərəfindən gətirilmiş və kimdədir?

Sınıf dilsiz bir sükut içində susurdu. müdir sualı təkrar etdi. Heç kimdən səs çıxmadı. Sınıfın inad etdiyini görüncə İvan Viktoroviç başqa bir çarə düşündü. Tələbələri bir-bir skamyadan qaldıraraq, divar dibində sıraya düzdü və skamyaları axtarmağa başladı. Birdən əlində boş bir konyak şüşəsini qaldıraraq:

– Ey... Bu hansı mübarəkin yeridir? – deyərək soruşdu.

Əhməd irəli yüyürərək. dalğın səslə:

– Mənim yerimdir, ancaq, ondan mənim xəbərim yoxdur! – dedi.

– Qoçaq, bu şüşə sənin skamyanda durduğu halda necə olur ki, sən bundan xəbərin olmur? – deyə müdir onun sözünü kəsdi, sonra Əhmədin başını əlləri ilə qaldıraraq, ağzını qoxladı:

– Konyak ziyafətində iştirak edən bir adamın hər şeydən xəbəri olmalıdır! – dedi.

Uşağın bənizi kəhrəba kimi saraldı, bədəni, dodaqları titrəyə-titrəyə:

– İvan Viktoroviç, namusuma and olsun ki, konyakı mən gətirməmişəm, – dedi.

Müdir Əhmədin yoxsul olduğunu və konyakın başqa tələbə tərəfindən gətirildiyini bildiyindən baş müqəssiri tapmaq üçün tədbir düşünməyə başladı.

Dalğın bir halda pəncərəyə söykənərək, tamaşaçı kimi uzaqdan baxmaqda olan İvan Petroviç sürətlə irəli gəldi, şüşəni qaldıraraq, diqqətlə baxdı. İçərisində bir damla belə qalmadığını görüncə məyus bir tövrlə şüşəni başısağağı tutdu. Titrək və yanıqlı bir səslə:

– Açıq həriflər, konyakı son damlasına qədər içmişlər, – deyə şüşəni yenidən masa üzərinə qoydu.

Müdir tələbələrini bir-bir öz kabinetinə çağıraraq, istintaq etdi, ciddi yoxlamadan sonra konyakın Əşrəf tərəfindən gətirildiyi və böyük səxavətlə bütün sinfi içirdiyi meydana çıxdı. O gecə təcili çağırılmış müəllimlər şurasında Əşrəfin məktəbdən qovulmasına, bir daha belə çirkin hərəkət görülsə sinfin tamamilə bağlanmasına qərar verildi.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

Bayram axşamı idi. Məktəb şagirdlərinin bir qismi öz evinə, bir qismi qohum-əqrəbasının, yaxın dost-aşnasının evinə, bir qismi də teatr və müsəmirəyə getmişdi. Bayram Əhməddə acı bir düşüncə doğurmuş olduğundan o bu axşam heç bir yerə getməyərək geniş, səssiz dahlizlərində dalğın-dalğın dolaşır, yalqızlığını, kimsəsizliyini düşündükcə amansız bir duyğu qurd kimi qəlbini gəmirirdi. Bu sıxıntılı düşüncələrlə salona girdi. Hər zaman yoldaşlarının şəhər gurultuları ilə canlanan salon indi səssiz-səmirsiz, onun kimi yalqız və kimsəsiz görünürdü. Köksünə sığmayan kədərini unutmaq fikri ilə pəncərəyə yanaşdı. Yoldan keçən arabaları, evlərinə şirni daşıyan üstü-başı təmiz adamları, qoltuqları dolu evlərinə tələsən şəhər uşaqları gördükcə acı bir

düşüncə qəlbini dəlir, ruhunun işığını söndürürdü. Hətta yiyəsinin arxasınca qaçan köpəkləri gördükdə dərinədən içini çəkdi: “bax. bu köpəklər də məndən xoşbəxtlər! Bunlar da bayram olduğunu hiss edərək, quyruqlarını oynada-oynada yiyələrinin şadlığında iştirak edirlər. Mən isə...”.

İçindəki sıxıntı və həyəcandan sözlərini bitirə bilmədi. Gözləri yaşardı. Başını pəncərədən çəkərək, ortalıqdakı skamyanın üzərinə yığıldı. Həzin-həzin düşünərək, qəlbində bu bayram axşamı münasibəti ilə Məhərrəm əminin evinə getmək arzusu canlandı. Bu xüsusda bir az düşündü. Qəlbi ona “Get!”, əzm və iradəsi isə “Getmə!” deyirdi. Bu tərəddüd içində stola dirsəklənərək, əlindəki rus şairlərindən Lermontovun əsərini vərəqləməyə, kitabın içərisində “Mtsiri” sərlöv-həli poemanı istər-istəməz mütaliə etməyə başladı. Poemanın mündə-rəcəsi həyatına uyğun olduğundan daha böyük bir maraqla oxumağa, əsərin qəhrəmanı olan uşağın halını öz halına bənzətməyə çalışırdı. Bu düşüncə onu uzaqlara aparır, ixtiyarsız olaraq öz ata-anasını, yoxsul olmaqla bərabər şən və sadə ailə həyatını, atasının, anasının vəfatını, yetimliyini, həyatın qaranlıq və qorxunc çöllərində başsız. kimsəsiz, çaşqın-çaşqın dolaşdığı zaman Məhərrəm əminin yol göstərən bir ulduz kimi qarşısında parlayaraq, ona həyat və səadət yolunu göstərdiyini acı-acı düşünürdü. Sonra əsərin qəhrəmanı olan uşağın əsir düşüb vətəninə, ata-anasından, azad, geniş yaşıl yamaclardan, güllü çəmənlərdən ayrılaraq, bahar ömrünü monastrın sıxıntılı, kədərli qalın divarları arasında keçirməsini özünün məktəb divarları arasında inləyə-inləyə yaşamasına bənzətdi. bu fikirlərlə o qədər məşğul idi ki, qapı ağzına qədər gələn ayaq səslərini eşidə bilməmişdi. Birdən-birə qulaqları dibində gurlayan qəhqəhədən dik qalxdı. Əsrəfi görüncə əlini uzadaraq:

– Vay Əsrəf, sənsən? – dedi.

Əsrəf həm güləş, həm də məğrur bir səslə:

– A yetim! Tək-təkinə bu salonda neyləyirsən? – deyə soruşdu.

Əhməd qırıq və kəsik bir səslə:

– Heç bir şey... Lermontovun “Mtsiri” poemasını oxuyuram, – deyə cavab verdi.

– Oxumaqdan bir şey çıxmaz, qalx, qalx! səni gözəl bir müsəmirəyə aparacağam. Müsəmirədən sonra tans olacaq, mənim tansda qazandığım məharəti görəcəksən, – deyə Əhmədin qoluna girdi.

Əhməd bir az düşündükdən sonra:

– Mürəbbimiz tələbələrə gedib, ondan izinsiz...

– Ay qorxaq! Bu müəllimlərin, mürəbbilərin qabağında nə qədər boyun əyəcəksən? Bir də bu axşam bayram axşamıdır. Mürəbbi nə deyəcək? – deyə Əhmədi müsəmirəyə apardı.

* * *

Əhməd, Əşrəf kimi yoldaşlarına qibtə edərək: “Bax, bunlar doğru-dan yaşayır, həyatın bütün zövq və nəşəsini dadır, bizim kimi sürün-mür” deyirdi. Bununla bərabər dərslərini də unutmurdu, çünki düşündüyü məsul həyatı yalnız elmlə qucaqlaya biləcəkdi. Bunu bildiyi üçün məktəbin və dərslərin bütün ağırlığına qatlanaraq, siniflərin heç birində qalmadan məktəbin təhsil dövrünü bitirdi. Son imtahanlarını verdiyi gün sevincindən məktəbin geniş, işıqlı otaqlarına və dəhlizlərinə sığmayaraq, özünü sevinclə küçəyə atdı. Geniş bir nəfəs aldıqdan sonra: “Uf, qurtardım” – deyə üzündə-gözündə sevinc qığılcımları parladı. Lakin bu sevinc çox sürmədi. Üzündəki parlaqlıq birdən-birə sönərək bulaşdı, yerinə həzin və solğun bir rəng çökdü.

O sevinirdi, çünki orta məktəbi bitirmiş, on il çalışmış, çapalamış, sərf etdiyi əmək və fəaliyyətinin bu gün mükafatını almışdı. Əhməd kimi yoxsul, kimsəsiz bir uşaq üçün bu az müvəffəqiyyət deyildi. Onun üçün sevinirdi. Kədərlənirdi, çünki qəlbində coşub-daşan, onu rahatsız edən hissiyatını söyləyəcək, onun sevincinə şərik olacaq heç kimi yox idi. O gün kimsəsizliyinin acısını hər zamandakından daha çox hiss edərək, qol-qanadsız bir quş kimi inildədi. Bundan başqa təhsilini davam etdirmək niyyətində idi. O yalnız Məhərrəm əmiyə güvənir, ondan kömək gözləyirdi. Ona görə də ondan bir “afərin” almaq və gələcəyi haqqında fikrini öyrənmək üçün onun evinə getdi. Məhərrəm əmi onu bir ata kimi qarşıladı. Onun müvəffəqiyyətini alqışlayaraq: “Afərin oğlum! Xalqına, vətəninə səni faydalı bir oğul görmək istərim! – deyə əllərini əlləri içində sıxdı. Əhməd də cavabında:

– Məhərrəm əmi, xalqımızın ən namuslu oğlu olacağıma sizin qarşınızda bütün vicdanımla, namusumla söz verirəm! – dedi.

Qocanın ürəyi kövrəldi, gözləri yaşardı. Titrək bir səslə:

– Oğlum, yetimliyin, kimsəsizliyin hər üzünü görmüş, hər acısını dadmısan. Unutma ki, bizim xalqımız, vətənimiz səndən daha yetim, daha kimsəsizdir! O sizinlə böyüyəcək, canlanacaq və şənלənəcəkdir.

Bu ağır və olduqca şərəfli olan vəzifəni mətanətlə yerinə yetirənləri tariximiz unutmayacaq. Bu yolda açdığınız izləri gələcək şüurlu nəsil addım-addım izləyəcək. Tarixin bu ağır imtahanında sizi alnıaçıq, üzüağ, vicdanı təmiz görmək son arzumdur, – dedi.

Ana dilini bir qədər yadırgamış olan qoca öz fikrini Əhmədə gözəl təsir etsin deyə, rusca söylədi.

* * *

Əhməd orta məktəbi bitirdiyi gündən Məhərrəm əmi onun pulsuz vəkili olmuşdu. tərbiyəsindən, biliyindən uzun-uzadı söz açaraq, ali məktəblərdə təhsilini davam etdirmək üçün dövlətlilərdən maddi kömək istəyirdi. Nəhayət, Bakı varlılarından birini ayda 15 manat verməyə razı etmişdi. Əhməd maddi cəhətdən təmin edildiyindən artıq üz-gözü gülür, Moskva universitetinin neft şöbəsinə girməyə hazırlaşır. Bu arada dostu Əşrəflə görüşüb, Moskvada xüsusi kurslarda çalışaraq, az zamanda orta məktəbin son sinfinə imtahan verə biləcəyinə onu inandırdı. Əşrəf bu təklifi böyük bir məmnuniyyətlə qəbul etdi, çünki onda oxumağa olan maraq hələ tamamilə sönməmişdi. Əhməd kimi yoxsul və kimsəsiz uşaqların orta məktəbi bitirməsi ona olduqca ağır gəlirdi. Məsələn atasına söylədiyi zaman Ağamürsəl onun fikrini böyük sevinclə qarşıladı.

Təhsil illərinin birinci günündən hər ikisi Moskvada – Əşrəf kursda, Əhməd isə universitetin neft şöbəsində oxumağa başladı. Əhməd universitetə qəbul olunduqdan sonra Məhərrəm əmiyə belə bir məktub yazdı: “Əziz atam!

Universitetin neft şöbəsinə qəbul edildim. Bilsən nə qədər sevinirəm, məni düşündürən bir şey varsa, sizin mənə etdiyiniz bu qədər yaxşılıqlara qarşı heç bir şeylə əvəz verə bilmədiyimdir. Mən doyunca ailə həyatı, ailə məhəbbəti görmədim, ata-anamın isti qoynunda bəxtiyar bir həyat sürə bilmədim. Atalıq vəzifəsini tamamilə siz icra etdiniz. Sizin işıqlı və məhəbbətli qanadınız altında bu müvəffəqiyyətləri qazandım. Daha kamil bir insan olmaq üçün indi bütün qüvvələrlə çalışıram. Ana dilini daha yaxşı öyrənmək üçün ən qiymətli saatlarımı sərf edirəm.

Ana dili deyirəm, ana, ana! Uf! Nə qədər sevimli, nə qədər dadlı bir kəlmə... hər uşaq ilk dəfə “ana” deyə dil açır. Ana kəlməsinin mənə verdiyi coşqun hissi və geniş mənəni mən heç bir dillə təsvir edə

bilməyəcəyəm. Elə hisslər vardır ki, insan onun mənasını bütün qəlbi ilə, bütün ruhu ilə hiss edir, ancaq onu qələmlə, dillə təsvir edib başqalarına duydurmağı bacarmır. Ana, bir məhəbbət heykəli – ana; bir səadət timsalı – ana; bütün istəklərin, diləklərin beşiyi – ana; işıqlı və hərarət ocağı – ana..., o hər şey, hər şey... Uf! Ana bu qədər sevimli, dəyərli olduğu halda doyunca üzünü görmədim, onun günəş qədər qızgın qoynunda, sevgi qədər əziz qucağında mənəvi hərarət və məhəbbət ala bilmədim.

Ana qucağı görməyənlər taxta kimi quru, daş kimi qatı, buz kimi soyuq olur, deyirlər. Əcəba bu sözlər doğrudurmu? Doğru olursa, yazıqlar olsun mənə...

Ancaq, o biri tərəfdən düşünürəm, ata-anam olsaydı, kim bilir, bəlkə də bu müvəffəqiyyəti qazana bilməzdim, deyə təsəlli tapıram. Nə isə, fərdi bəxtiyarlığın ictimai həyatda nə əhəmiyyəti var?

Fikrimdən uzaq düşməyim. Mən sizin zəhmətinizə nə ilə əvəz vermək haqqında danışarkən atımı bax haralara sürdüm. Sevimli atam, məni yetişdirən xalqımız üçün namuslu və dəyərli bir oğul yetişə bilsəm, sizin mükafatınızı vermiş olmazmıyam? Sizə bundan böyük bir mükafat təsəvvür edə bilmirəm. Sizi müzəffər və bəxtiyar ata görmək üçün özümü namuslu, şərəfli bir oğul yetişdirməyə çalışıram. Sağ olun! Əlinizi hörmətlə sıxıram. Oğlunuz Əhməd”.

Məhərrəm əmi məktubu aldı. Onu azından on kərə oxudu, oxudu. Məktubu ilk dəfə oxuyarkən aldığı təsirdən köksü qabardı. Gözləri sevinclə parladı. Əhmədə, ümumiyyətlə yetişməkdə olan gənclərə məhəbbət və inamı artdı. Ürəyində: “Bu fırtınalı dənizin qudurmuş dalğaları ağzından gəmimizi ancaq bu gənc sükançılar salamat sahilə çıxaracaqlar” – dedi.

* * *

Əşrəf Moskvada yalnız üç il qala bildi. Əvvəlləri kursda, sonra bir orta məktəb müəllimi yanında xüsusi olaraq çalışır, dərslərində az-çox müvəffəqiyyət göstərə bilirdi. Ancaq onun elm dalınca getməyi çox az davam etdi. O, yenə qaranlıq yollarda dolaşmağa, hər cür kef və işrət dalınca qaçmağa başladı. O, Əhmədi də tamamilə bu yola çəkmək istəyirdi. Əhməd dostu Əşrəfin fikrini anlamışdı. O, Əşrəf kimi dövlətli balalarının əhval-ruhiyyəsini gözəl bilirdi. O bilirdi ki, Əşrəf kimi cahillər hər bir məziyyət və qiyməti yalnız sərvət və dövlətdə görür.

Əhməd üçün isə bilik və ixtisasdan başqa güvənəcək və gələcəyini təmin edəcək heç bir vasitə yoxdur. Ona görə də bütün qüvvət və iradəsi ilə dərslərinə sarılaraq, ondan ayrılmırdı. Məhərrəm əmidən aldığı məktubların da onun üzərində böyük təsiri olurdu. Bununla bərabər Əşrəf aradır Əhmədi də özü ilə bərabər aparır, o azgün həyatın acı və füsunkar zövqünü ona dadırdırdı.

Bir gün Əhməd dostu Zəki ilə bərabər oturub danışdı. Əşrəf atasından aldığı məktubu əlində tutduğu halda içəri girdi. Qürurla üzünü Əhmədə tutub:

– Əhməd, atamdan aldığım məktubu sənə oxumaq üçün gəldim, qulaq as! “Oğlum Əşrəf! Mənim işim o qədər çox, vaxtım o qədər azdır ki, sənə məktub yazı bilmirəm. Sən mənə baxma, məktubunun arasını kəsmə. İndi ki, oxumağa qərar vermişən, sözüm yox. Ancaq canını çox üzümə, keçinmək üçün lazımınca sərvətimiz var. Elm insan özünü idarə və təmin edə bilmək üçün deyilmi? Ye, iç, kefdən qalma, dünyadan istədiyin qədər kam al!.. Sənə iki min manat göndərdim, kifayət etməzsə yaz, yenə göndərim. Sağ ol. Atan Mürsəl”.

Əşrəf məktubu oxuyub bitirincə sevinclə parıldayan gözlərini Əhmədin üzünə dikərək:

– Bax, məktub belə olar! Sən də qocanın məktublarını elə bir fərhəllə oxuyursan ki, elə bil göydən enmişdir, – dedi.

– Qoca kimdir? Yoxsa Məhərrəm əmini deyirsən? – deyərək Zəki maraqla soruşdu.

Əşrəf acı-acı gülümsəyərək cavab vermədi.

– Bu daşlar ona atılır, ancaq Əşrəf, sənəin dədənin məktubu sənə aiddir, mənə də atalıq edən qocanın məktubu qiymətlidir, – deyərək Əhməd ciddi bir səslə cavab verdi.

Zəki dostunun sözlərini təsdiq etdi:

– Bir bax, kim kimi bəyənir! O qoca sənəin və mənim kimi gənclərdən, hətta dədən Ağamürsəldən qat-qat uca bir insandır. Bunu anlammaq lazımdır. Məncə oxuduğun o məktub aqlını və şüurunu itirmiş bir sərsəmin söylədiyi sözlərdən başqa bir şey deyildir! Şüurlu ata oğluna belə məktub yazmaz!

Əşrəf Zəkinin sözündən çox pozuldu, ancaq cavab vermək istəmədiyindən:

– Elm və ixtisas özünü idarə və təmin edə bilmək üçün lazımdır. Mənim isə özümü idarə edə biləcək qədər sərvətim vardır, – deyərək qürurla gözlərini Əhmədin üzünə dikdi.

– Odur ki, oxumağın daşını atdın. Ancaq məncə sərvət insanı təmin edir, idarə etməz. İdarənin nə olduğunu bilmək üçün elm və ixtisas lazımdır.

– Heç lazım deyil, həqiqət göz qabağındadır. Bizdə oxumamış, çalısqanlıq ilə milyonlar qazanan və özünü gözəlcə idarə edə bilənlər azdırmı?

– Onların elm və ixtisası olsaydı, daha çox və səmərəli qazana bilərlər və sərvətləri faydalı yerə sərf olunardı.

– Sizin elm və biliyiniz daha faydalı yerlərə sərf edildiyi kimi!

Zəki hər ikisinə etiraz etdi:

– Hər ikiniz yanlış düşünürsünüz. Məncə elm və sərvət insana idarəçilik öyrədə bilməz! İdarəçilik yalnız heyvan kimi qarnını hər cür həşərat və nəbatat ilə doldurmaqdan ibarət deyil. Məmləkətimizdə atan Ağamürsəl kimi sərvətdarlar və müəyyən ixtisas sahibi olan ziyalılarımızın çoxu həyatı ancaq belə düşünür. Halbuki həqiqi bir vətəndaş, kamil bir insan yalnız öz həyatını təmin etməyi, özünü idarə edə bilməyi düşünməz. Bunu anlamaq üçün hər şeydən əvvəl ictimai şüur və tərbiyə lazımdır! Demək, bu məsələ əxlaq və ictimaiyyətlə əlaqədardır. Bu olmayınca əşrəflərin sərvəti, əhmədlərin, zəkilərin elmi və ixtisası dənizdəki dalgalar üzündəki köpüklərdən başqa bir şey deyildir!

Bu sözləri söylərkən Zəki ciddi bir nətiq vəziyyəti almışdı. Onun hərarətlə dediyi sözlər hər ikisinə ağır təsir etdi, Əşrəf istehza ilə gülərək:

– Zəki, zurnanı çox ucadan başladın! – deyərək təhqirə başladı. O ictimai şüur və tərbiyəni, şübhəsiz, səndən öyrənmək lazım gələcəkdir.

Zəki çox səbirli və iradəli bir gənc idi. O əvvəlki ciddiyyətlə cavab verdi:

– Onu məndən deyil, həyatdan, mühitdən, xalqımızın ehtiyacından öyrənməlisiniz! Fərdi həyat yaşayanların ömrü az, səadəti qısa olur.

– Qısa olsun, ancaq daşqın, coşqun olsun! Sürünməyə də həyat deyirlər?

– Yenə səhv edirsən, insana həyatı sevdiren, onu şənləndirən mübarizədir. Sənin və atan Ağamürsəl kimi sərvətdarların daşqın və coşqun yaşadığına nədən hökm edirsən? Onun çirkəbli sular üzərindəki bulanıq bir köpük olduğunu tezliklə anlayacaqsınız. Bu təbiətin qanunudur. Əyyaşlığın sonu yorğunluq və səfalət, səfalətin sonu heçlik və fəlakətdir!

Əşrəf deyişmənin belə uzanıb getməsindən darıxdı. Verilən cavablar qarşısında aciz qaldığını hiss edincə:

– Biz o heçliyə də razıyıq, siz xoşbəxt yaşayın! – dedi.

– Həyat mübarizəsində qalib gəlmək ümidi ilə yaşamaq haqqımızdır.

– Oho, təbrik edirəm. Moskva səni də qudurtmuş, xalis sosialist etmişdir.

– Məni qudurdan Moskva deyil, məmləkətimi və xalqımı öz vəhşi pəncəsi altında əzməkdə olanlardır. Onları gördüyüm zaman qızmış bir aslan kimi üzərinə atılıb parçalamaq istəyirəm.

– Qızmış aslan kimi deyil, qorxaq bir pişik kimi cırmaqlamaq istəyirəm, desən daha doğru olardı.

– Yox, Əşrəf, cırmaqlamaq sənin kimi həyatda kor və qorxaqlara yaraşar, hüququnu anlayanlar cırmaqlamaz, əzər, parçalar!

Əşrəf əlini köksü üzərinə qoyaraq, istehzal bir səsle:

– Bağışlayın, vəhşi bir pələng olduğunuzu bilmirdim! – dedi.

Zəki eyni sakitliklə:

– Nə qədər vəhşi olsam, hər halda səndən daha şüurlu və mülayim bir insanam, – dedi.

Sözün belə uzanıb getməsi Əşrəfi əsəbiləşdirirdi. Onunla bu gün görüşdüyünə heç məmnun deyildi. Zəkidən uzaqlaşmaq fikri ilə Əhmədin əlindən çəkərək:

– Qalx gedək! Bu səni də azdırar, – dedi.

– Hara?

– Onu yolda təyin edərək.

Əhməd mütərəddid bir vəziyyət aldı. Zəki cavaba imkan verməyərək:

– Bu gün gedə bilməyəcək, onunla mühüm bir işim vardır, – dedi.

– Yoxsa gizli iclasınız var? O halda mane olmayım, – deyərək Əşrəf onu şübhəli baxışlarla süzərək otaqdan çıxdı.

Zəki mənalı nəzərlə Əhmədə baxdıqdan sonra dedi:

– Əxlaqsız! Gecəni kim bilir yenə hansı bataqlıqda keçirəcək. Başqa millətlərin sərvətdarları xalqı istismar etsə də, heç olmasa az-çox məmləkəti abad etmək, maarif və sənayeni yüksəltmək kimi ümumi faydalar da verirlər. Bizimkilər isə ancaq qarnını həşəratla doldurmaq, şansanətkarların kirli yubkalarını qoxulamaqdan başqa bir şey düşünməyiblər. Gözlə o səni də azdırmasın. Yoldaşlıq naminə belə adamlardan uzaq olmağımı məsləhət görürəm.

* * *

Əsrəf Əhmədin otağından kefsiz çıxdı. Zəkinin iynəli sözlərini xatırladıqca nəşəsizliyi daha da artır, köksünü sıxmaqda olan sıxıntı və kədər onu narahat etməyə başlayırdı. O yalnız bu sözlərin həsəd və qəzəbdən irəli gəldiyinə hökm verməklə bir az təsəlli tapırdı. Nəşəsizliyini qaçıрмаq üçün çarə axtarmağa başladı. Yanından keçən bir faytona oturub, tam iki saat Moskvanın ən gözəl küçələrini, meydan-çalarını dolaşdı. Avropa oteli qarşısında faytondan endi. Oteldə iki böyük otaq kirələdi. Yeməkdən sonra uzanıb axşama qədər yatdı. Oyanınca zəngi basdı. Hazır olan xidmətçiyə bir çox sifariş verdi. Xidmətçilər yemək masasını açıb, hazırlıq görməyə başladılar. Masa yeməklə və əlvən çiçəklərlə bəzəndi. Dörd-beş şansanetka və orkestr hazır oldu. Oyun və çalğı başladı. İçki məclisi quruldu. Arası kəsilmədən yeməklər gətirildi. Məclis getdikcə şənləndi. Əsrəf gecəni səhərə qədər eyş və işrətlə keçirdi. O artıq Zəkinin sözlərini tamamilə unutmuş, dörd bir ətrafını almış şansanetkalar içərisində özünü bəxtiyar sanırdı. Deyir, gülür, əylənirdi. Səhərə yaxın məclis bitdikdən sonra günortaya qədər yatdı. Oyandıqdan sonra qəlyanaltı edib, oteldən çıxdı. Küçəyə çıxınca hara gedəcəyini təyin edə bilmədi. Vücudunda əzici bir yorğunluq, əsəblərində acı gərginlik vardı. Bu hal ona Zəkinin: “Əyyaşlığın sonu yorğunluq və səfalət, səfalətin sonu isə heçlik və fəlakətdir” sözünü xatırlatdı. O indi bir az Zəkiyə haqq verməyə başladı, dodaqaltı: “Bu da həyatmıdır?” – deyər mırıldandı.

* * *

Ağamürsəl səfalətin uçurumlarında yuvarlanır, onun çıxılmaz, yorucu bataqlığında əl-qol atırdı. Əyyaşlıq onu əsəbiləşdirir, bədbinləşdirir, həyat və sərvət nəzərində öz əhəmiyyətini itirməyə başlayırdı. Günlər, saatlar ona uzun və yorucu görünürdü. Həyatda onu sevindirəcək bir şey yox idi. Hər şey ona qaranlıq, hər şey ona şübhəli və dumanlı görünürdü.

Bu əhvali-ruhiyyə Ağamürsəli səfalət və əyyaşlığa daha çox bağlamış olduğundan və sərvətin onun nəzərində artıq əhəmiyyəti qalmadığından gecə-gündüz qumar məclislərindən ayrılmır, vaxtını öldürmək üçün sərvətini əmək-əmək qumara qoymaqdan çəkinmirdi. Bəlkə

də bütün sərvətini puç etmək onunçün yeganə bir təsəlli idi. Oğlu Əşrəfə yazdığı məktubu da bu əhvali-ruhiyyədən irəli gəlirdi. Son zamanlar bu əhvali-ruhiyyə Ağamürsəldə bir xəstəlik şəklini almışdı. Saatlarca dalğın-dalğın düşünür, əzici və sıxıcı düşüncə və xülyalar içində üzürlüb gedirdi. Ən çox ürəyindən şikayətlənirdi. Həkimlərin tapşırığına görə iki ay Kislovodskda narzan vannaları götürdü; bunların heç biri onun xəstəliyinin qarşısını ala bilmədi. O, gündən-günə sıxıldı, bədbinləşdi, lakin yenə adətindən əl çəkmədi.

Bir gün Əşrəf Bakıdan bir teleqram aldı. Bu onu çox qorxutdu, çünki Moskvada yaşadığı üç ilin içində bir dəfə də olsun teleqram almamışdı. Ata və oğul bir-biri ilə çox az məktublaşırdı. Yalnız xərcliyi bitdiyi zaman Əşrəf atasına məktub vasitəsi ilə bildirir, Ağamürsəl də ya poçt, ya bank vasitəsi ilə ona xərclik göndərirdi. Bu uzun müddətdə atasından ancaq üç məktub almışdı. Bu gün aldığı teleqram onda dərin bir həyəcan doğurdu. Teleqramı ildırım sürəti ilə açıb oxudu. Gözlərinə inanmadı. Teleqramı təkrar oxudu. bütün vücudu titrədi. Teleqram dayısından idi: “Ağamürsəl vəfat etdi, Tez gəl”. Əşrəf stola dirsəklənərək, gözlərini teleqramdan ayırmayıb acı-acı düşünməyə və nə edəcəyini təyin etməyə çalışdı. Bu zaman Zəkinin sözlərini bir də xatırladı: “Əyyaşlığın sonu yorğunluq və səfalət, səfalətin sonu isə heçlik və fəlakətdir!” Dodaqaltı: “Zalım oğlu, atamın ölümünü elə bil bilirmiş!” – deyə mırıldandı. Bu matəm xəbəri onun köksünü bir mənəgənə kimi sıxır, qəlbini dərindən yaralayır. Artıq dayana bilmədi. Kədər və iztirabını azaltmaq fikri ilə dərini bir neçə yoldaşına dedi. Onlar bu matəm xəbərini çox təbii və soyuqqanlıqla qarşıladılar: “Başın sağ olsun, nə etmək, təbiətin qanunudur. Bir gün gələn, bir gün gedəcək” – deyə adi sözlərlə ona təsəlli verdilər. Əşrəf dostlarından onun bütün kədər və sıxıntısını qəlbindən siləcək bir təsəlli umurdu. Belə bir təsəllini kimsə ona vermədi. Oradan Əhmədin yanına gəldi. Əhməd də haman adi sözləri təkrar etdi. Əşrəf hirsindən partlayırdı. Birdən:

– Canım, indi mənim vəzifəm nədir? Siz onu mənə söyləyin! – deyə bağırırdı.

– Sənin vəzifən Bakıya gedib atanın var-yoxuna sahib olmaqdır. Sonra isə nə etmək lazım gəldiyini həyat özü göstərəcək.

Əşrəfin fikri də belə idi. O özü ilə bərabər Əhmədi də aparmaq istəyirdi. Odur ki, Əhmədi təhsilini buraxıb onunla birlikdə Bakıya getmək üçün dilə tutmağa başladı:

– Nə? Təhsili buraxmaq? Bu heç olan iş deyil. Bunu eşidən mənə nə deyər? – deyə Əhməd etiraz etdi.

Əsrəf onu acı-acı süzərək:

– İnadkar axmaq, sən də bu tərsliyindən əl çəkmədin, – deyə Əhmədi təhqir etdi.

Əhməd cavabında:

– Axmaq sənsən ki, belə təklif edirsən. İki ilim qalır. Ölsəm də təhsilimi atmaram, – dedi.

Əhmədin cavab qaytarması Əsrəfə bərk toxundu, çünki dəfələrlə ona dediyi ağır sözlərə birinci dəfə idi ki, Əhməd cavab qaytarırdı. Onu istehzalı nəzərlə başdan-ayağa qədər süzərək:

– Oho! Dəyişmisən, çox dəyişmisən – dedi, – hələ diplom alandan sonra yel olub sənin yanından da keçmək olmayacaq. Axmaq, mən sona kimi qızları buraxıb gedirəm, sən dərsini atıb gedə bilmirsən?

Əsrəf bir də Əhmədə tərs-tərs baxıb otaqdan çıxdı. Bakıya tək getmək ona çox ağır görünürdü. Çox fikirləşdi, getməkdən başqa çarə tapmadı. Üç gün sonra Bakıya yola düşdü.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Bakı stansiyasına çatdığı və şəhərin mənzərəsini uzaqdan gördüyü zaman onda başqa bir hal doğdu: – “Qoca Bakı, yenə qovuşdum sənə!” – deyə pıçıldadı. Moskvadan çıxdığını teleqramla xəbər vermiş olduğundan yaxın dost-aşna onu qarşılamağa gəlmişdi. Görüşdülər, matəm münasibəti ilə ona təsəlli və başsağlığı verdilər. Sonra oradan birlikdə evə gəldilər.

Atası Ağamürsəlin həftəsi idi. Bir neçə gün təziyədarlıq və dost-aşnanı qəbulla məşğul oldu. Sonra atasının qoyub getdiyi əmlak və sərvətin hesabına oturdu. Ağamürsəl son günlər ağır borca düşdüydən mülklərinin bir çoxunu satmışdı. Həyatının son dəqiqələrində klubda qumar oynarkən yüz min manat uduzmuş, bir buruğunu da bir mədəncinin yanında girov qoymağa məcbur olmuşdu. Klubda oyun stolu üzərində bir əli ilə qədəhi dodaqlarına götürdüyü, o biri əli ilə də kartı açmaq istərkən ürək partlamasından vəfat etmişdi. Atasının bu qədər israfçı və belə faciəli ölümü Əsrəfi çox düşündürdü. O, əvvəlcə əyyaşlıq və səfaləti ataraq işə ciddi yapışmaq və atasının puç etdiyi

sərvəti yenidən qazanmaq, buruğu girovdan çıxartmaq istədi. Ancaq Moskva həyatı bütün qüvvəti ilə onu özünə doğru çəkməyə başladı, o bütün əşya və əmlakını satıb Moskvada yaşamağa qərar verdi, çünki Bakı onu sıxırdı. Başqa sərvətdarların oğulları ilə rəqabət etmək iqtidarı qalmamışdı. Bu səbəbə görə Bakıdan tamamilə uzaqlaşmaq istəyirdi. Lakin o günlərdə Gülcahan xala ilə görüşməsi onu Moskva səfərindən daşınmağa məcbur etdi.

Əşrəf gecəni dərin üzüntü və kədər içində keçirmişdi. Onu bir tərəfdən matəm yormuş, bir tərəfdən də Moskva sonalarının ayrılığı bütün varlığını alt-üst etmişdi.

Səhər çox gec oyanmışdı. Qapı döyüldü. İçəri çarşablı bir qadın girdi. Əşrəfi görüncə bir ana kimi onu qucaqlayıb: “Bədbəxt Məryəmin balası!” – deyə ağlamağa başladı. Əşrəf onu dərhal tanıdı. Qadının belə səmimi hərəkəti qəlbinin ən incə tellərinə toxunmuş olduğundan gözləri yaşardı. Bir az sonra hər ikisi həyəcansız bir-birindən ayrıldı. Əşrəf skamyanı çəkərək:

– Gülcahan xala, buyur otur, – dedi.

Gülcahan xala oturdu. Onu diqqətli baxışlarla başdan-ayağa süzdükdən sonra: “Başın sağ olsun, oğlum, fikir eləmə. Cavansan, sənə qəmlənmək yaxşı deyil” – dedi. Ağamürsəlin vəfatından aldığı acı təsirləri azaltmaq məqsədi ilə onun Məryəmə etdiyi zülmələri bir-bir xatırladı. Sonra mənalı gülümsəyərək:

– Dünən Sona deyirdi: “Ana, yazıq Əşrəf də az zəhmət çəkmədi. Məryəm xalanı o çox istəyirdi. O, vəfat etdikdən sonra hər şeydən soyudu. Axırda başını götürüb Rusiyaya getdi”. Oğlum, indi üç ildir ki, vətən üzünə, qohum-qardaş, dost-aşna üzünə həsrətsən. Necə olsa bu üç ildə sənün ürəyin vətəninə, dost-aşnanı istəməyə bilməzdi; amma sən bir kərə də bu tərəfə üz çevirmədin, çünki incimışdin. Çox şükür, yenə sağ və salamat gəlib öz qohum-qardaşına qovuşdun. atanın var-yoxuna sahib oldun. Ah, nə olaydı, indi Məryəm sağ olaydı, səni belə görəydi.

Rəhmətlik başqa insan idi. Qonşuluqda bir dəfə də ondan incimədik. İki bacı kimi yaşadıq. İpək kimi xasiyyəti vardı. Rəhmətlik son nəfəsində əllərini tutub dedi: “Gülcahan, Əşrəfi sənə, səni də allaha tapşırıram. Məndən sonra onun nazını, dərini çəkən olmaz. Balam aralıqda bədbəxt olacaq, allah rızasına ona analıq et!” Ay dünya, zülm yerdə qalmaz, – Gülcahan yaşlı gözlərini yerə dikdi.

Əşrəfi bir daha süzdükdən sonra əlavə etdi:

– Şükür olsun bu boya, bu yaşa gətirən allaha, maşallah, böyük oğlan olmusan. Yaxşı oldu, gəldin, otur, atanın çırağını yandır. Bili-rəm, sən atan kimi olmazsan, çünki başın çəkdi. Məsəldir: “Başına gələn, başmaqçı olar”. Bir də sən oxumuşsan, atan kimi deyilsən. İndi maşallah, neçə ildir oxuyursan.

Gülcahan bu sözləri söylərkən Əşrəf sadəcə gülür, onun üzünə ba-xırdı. Həm də Sona ilə keçirdiyi şən və məsud uşaqlıq həyatını, onun-la oynamasını, savaşmasını, hələ on iki yaşında ikən dəlicəsinə Sonanı sevdiyini bir-bir xəyalından keçirir, o bəxtiyar zamanları xatırlayırdı.

Gülcahan xala gedərkən:

– Oğlum, sən özgəsi deyilsən, allah bilir ki, sənə övlad gözü ilə baxıram. Sən də bir ocağın yetirməsisən. Məryəmin yadigarısan. Bizə gəl, get, sıxılma, oğlum, – dedi.

Əşrəf Gülcahan xalanın yumşaq və ətli əllərini əlləri içində hör-mətlə, nəzakətlə sıxdıqdan sonra:

– Çox sağ ol, xala can. göstərdiyiniz məhəbbətə qarşı təşəkkür edirəm. Allah sizi dostluqdan əskik etməsin, – deyə onu qapıya qədər ötürdü.

Gülcahan xala ağır addımlarla pilləkəndən enərkən Əşrəfin gözəl əxlaqını, nəzakətini, tam mənası ilə ağır, tərbiyəli bir cavan olduğunu düşündü. Əşrəf də eyni zamanda Sonanın səkkiz il bundan əvvəl gördüyü şəklini nəzərinə gətirir, onu xəyalında dərəcə-dərəcə böyü-dərək bu gün nə kimi bir şəkllə girmiş olduğunu təyin etməyə çalışır-dı. Moskvanın sarısaç, sarıgöz, sarıbəniz qızları ilə Sonanı qarşılaşdı-raraq zehmində ölçür, biçirdi. İri qara gözlər, uzun qara kirpiklər daha canalıcı olduğuna hökm etdiyindən Sona ona daha sevimli, ürəyə ya-tımlı görünürdü. Uşaqlığından bəri qəlbinin dərin guşələrində donmuş olan sevgi yavaş-yavaş qımıldanmağa və get-gedə odlu qığılcımlar saçmağa başlamışdı. Ürək içində elə dərin və incə guşələr vardır ki, orada məhəbbətdən başqa heç bir şey yuva tuta bilməz! Məhəbbət orada dəqiqə içində doğar, ağac kimi rişə ataraq bir anda vücudun hər tərəfinə hakim olar. Məhəbbət yenilməz bir qəhrəmandır! Əşrəf ürə-yində: “Məni burada Sonanın məhəbbətindən başqa heç bir qüvvə da-yandıra bilməz – deyirdi – sevən ürək hardadır, məsud həyat ordadır! Fəqət Əşrəf aldanırdı, çünki onun qəlbindəki o saf, səmimi duyğu, pak və parlaq sevgi çoxdan sönmüşdü, indi onun yerində qara yellər əsirdi.

Əsrəf o gecə Sonanı düşünə-düşünə gözlərini yumdu. Tam üç gün onu xəyalında müxtəlif şəkillərdə canlandırırdı, gözü önündə canlanan şəkillərin hamısı ona xoş görünürdü. Nəhayət, xəyalı həqiqətə tətbiq etmək fikri ilə Gülcahan xala ilə görüşməyi qərara aldı. Ona yaraşan ən gözəl paltarını geydi. Tualet önündə bir qadın qədər özünə yaraşiq verdi. Nəhayət, şlyapasını götürüb, Gülcahan xalanın qapısına gəldi. Qapının zəngini basdı. Qapıya bir uşaq gəldi. Əsrəf ondan Gülcahan xala evdədirmi?" – deyə soruşarkən, qarşı-qarşıda olan qapıdan gənc və gözəl bir baş göründü, yenə sürətlə çəkildi. Əsrəf o başı bir saniyə içərisində nəzərdən keçirdikdən sonra: "Yox, yanılmamışam, təsəvvür etdiyimdən daha gözəldir!" – deyə pıçıldadı.

Gülcahan xala Əsrəfi çox məhəbbətlə qəbul etdi. İki saat oturub danışdılar. Əsrəf bu uzun zaman içərisində yalnız bir şeydə ixtisas qazanmışdı: qadın qəlbinə ovlamaq, onu özünə ram etmək. Gülcahan xala ona keçmişdən söz açaraq Məryəmlə Ağamürselin ailə həyatından, Sona ilə Əsrəfin uşaq ikən savaşımlarından uzun-uzadı danışdı. Əsrəf də göstəriş olmaq üzrə atası Ağamürselin üç böyük evi satdığından və neft mədəninə üç yüz manat alıb başqa mədəncinin yanında girov qoyduğundan, babasının min bir fəlakətlə əldə etdiyi sərvəti insafsızcasına dağıtmasından söz açdı. Gülcahan xala təəssüf etdi. Əsrəf özünü toplayaraq, məğrur bir tövrlə:

– Qəm çəkmə, xala can, birinin atası şüursuz olur, birinin oğlu. Atam mənim üçün böyük ibrət oldu. Şükür olsun, əvvəldən bu cür işlərə boyun vermədim. Bu xüsusda özümdən çox razıyam. Sağlıq olsun, hamısını qazanıb yerinə qoyaram, – dedi.

Sadədil qadın Əsrəfin sözlərindən son dərəcə sevindi.

– Oğlum, allah kamalına görə versin, – dedi.

Əsrəf çox nəzakətlə Gülcahan xalanın əllərini əlləri içində sıxıb ayrıldıqdan sonra yalnız Sonanı düşünür, qüdrətin yaratdığı gözəlliyə afərin söyləyirdi. Gülcahan xala da Əsrəfi çox bəyənmiş olduğundan dili ağzına sığmırdı. Sonaya onu tərif edərək:

– Allah saxlasın, elə bil, şəkildir, kamalına, xasiyyətinə də söz yoxdur. Atasına bənzəmir. Danışığı, xasiyyəti rəhmətlik Məryəmin özüdür, – deyirdi.

Əsrəf Moskva sövdasını başından büsbütün çıxartdı. O gündən Gülcahan xalanı tez-tez ziyarət etməyə, qadınların mübaliğədən xoşlandığını bildiyi üçün hər bir sözü mübaliğəli olaraq söyləməyə, oturuşunda, duruşunda başqalıq göstərməyə çalışır və müvəffəq olurdu.

Sadədil qadına Əsrəfin hər halı, hər hərəkəti xoş görünürdü. O, Əsrəfə tamamilə məftun olmuşdu. Odur ki, dayısı arvadı Zəhra xanım yarım rəsmi olaraq Əsrəf tərəfindən Sonaya elçi gəldiyi zaman Gülcahan xala onu son dərəcə hörmətlə qəbul etmiş, cavab olaraq: “Sona əvvəllərdən Əsrəfindir. Rəhmətlik Məryəm xanımın vəsiyyətidir. Mənim heç sözüüm yoxdur. Axşam Hacı ilə görüşüb sizə cavab verərəm” demişdi. Hətta Zəhra xanım gedərkən arxadan: “Əsrəfə söylə ki, qorxmasın, mən onun tərəfindəyəm” – deyə səslənmişdi. Zəhra xanım qayıdaraq əhvalatı olduğu kimi Əsrəfə danışmışdı.

Əsrəf Sonanı alacağı xəyalı ilə artıq yerə-göyə sığmırdı. Xüsusən iki gün sonra Gülcahan xalanın: “Hacının da sözü yoxdur, qudalarım, kürəkənimə de ki, hazırlıq görsünlər” deyə göndərdiyi cavab onu xoşbəxt bir uşaq kimi sevindirmişdi.

Sona da eyni hallar keçirirdi. O gün qapı ağzında Əsrəfi görmüş, son dərəcə bəyənmişdi. Anası Gülcahan xalanın odlu bir dillə olan tərifi qızın ona qarşı olan məhəbbətini bir qat daha artırmış, uşaqkən ona qarşı bəslədiyi yoldaşlıq hissi başqa bir şəkildə canlanaraq, onu rahat-sız etməyə başlamışdı. Sonanın məhəbbəti daha səmimi, daha kəskin idi. Həyatında birinci dəfə olaraq sevməyə başladığı Əsrəfə qəlbinin sönməz hərarətini, ruhunun ən incə, ən parlaq şəfəqlərini bəxş etmişdi. Onun dağ çeşməsi qədər saf qəlbini heç bir kirlə əl qaraltmamışdı. Uşaq ürəkli, pəri xilqətli, sevimli, gözəl bir qız idi. Əsrəfi qəlbi kimi sevmək, özünü ona sevdirecək və bəxtiyar yaşaya biləcəklərinə əmin idi.

Hər iki gəncin bir-birinə qovuşmaq arzusu onları əzməkdə davam edirdi. Nəhayət, bir gün təntənəli bir toy bu iki həsrətlini bir-birinə qovuşdurdu.

BEŞİNCİ FƏSİL

Əhməd dörd il Moskvada çalışdı, çapladı, hər çətinlik və zəhmətlə qatlanaraq, geoloji fakültəni bitirdi. O, artıq Moskvanın küçələrinə sığmırdı. Nə demək, bu onun üçün az şey deyildi. Bilik səhnəsindən həyat cəbhəsinə atılmış, maddi və mənəvi ehtiyacını təmin edəcək ictimaiyyətin sahibi olmuşdu. O gün Moskvanın ən gözəl gəzinti yerlərini satatlarla dolaşdı. Ən böyük küçələrdəki iri mağazaların sərgisini dərin bir nəşə və maraq içində nəzərdən keçirdi. Ancaq onun gənc köksünü və daşqın qəlbini axın-axın doldurmaqda olan sevinclərində iştirak

edəcək bir kimsə tapmadı. Artıq o gözəl bağçalar, gəzintilər, o geniş küçələr onu sıxmağa başladı. O hamıdan artıq Məhərrəm əmini xatırladı. Əllərini köksü üzərində çarpazlayaraq:

– Ah, o indi yanımda olmalı idi! – dedi, – Həm diplomumu göstərərək sevincimi onunla bölüşər, həm də gələcəkdə görəcəyim işlər haqqında ona geniş məlumat verərdim.

İki-üç gün də Moskvada qalmağa qərar vermiş olduğu halda birinci gündən sıxılmağa başladı, çünki o, dörd ildi ki, Bakıdan uzaqlaşmış və bu uzun müddətdə ancaq iki dəfə yay tətili zamanlarında Bakını görmək ona nəsib olmuşdu. Bu uzun müddət içində Bakıda nə kimi dəyişiklik olduğunu görmək, bilmək istəyirdi. Səbir edə bilmədi, o axşam Bakıya hərəkət etdi. O yenə nəşəsini toplamışdı. Onu yalnız məsafənin uzun olması sıxır və buna görə çox darılırdı. Bakıya yaxınlaşdıqca həyəcan və iztirabı da o nisbətdə artır, bir quş kimi qanadlanaraq uçmaq istəyirdi. Qatar Biləcəri stansiyasından Bakıya hərəkət etdiyi zaman parovozun verdiyi fit, çarxların taqquqlatması onun qulaqlarında ən ahəngdar bir musiqi kimi səslənirdi. O, pəncərə önündə mıxlanmış kimi durub, gözlərini uzaqdan görünən şəhərin ümumi görünüşünə dikərək qəmgin-qəmgin düşünür, köhnə məktəb həyatı, uşaqlıq və tələbəlik illəri, çəkdiyi bütün fəlakətlər bir-bir zehmindən keçirdi. Ancaq bu dəfə o qəmli lövhələr onun böyük ümidlərlə çıxan gənc qəlbində acı təsirlər buraxmırdı. Çünki, fəlakət və məşəqqətlərlə əldə etdiyi ixtisas sayəsində o, fəlakətlərə birdəfəlik vida etmiş olduğuna əmin idi.

Qatar stansiyaya yaxınlaşdığından sürətini azaldaraq ucadan fit verdikdə Əhmədin qəlbi daha şiddətlə döyündü, tanıdığı bir çox adamlardan birisinə təsadüf edəcəyi ümidi ilə gözlərini stansiyada qaynaşmaqda olan adamlara dikdi. Qatar dayandı. O, qarışıqlar kimi qaynaşmaqda olan yüzlərcə adamları bir-bir gözdən keçirdi, ancaq onun sevincində iştirak edəcək bir nəfər tanış belə çıxmadı. O çox axırdı, çox baxdı, ümidi qırıldığından həzin bir tövrlə pəncərə önündən çəkilərək, şeylərini götürüb vaqondan çıxdı.

Əhməd indi çox nəşəsiz idi. Hər gün vücudunu rahat-rahat daşıyan ayaqları bu gün zorla, güclə sürünürdü. Köksünü əzməkdə olan acı düşüncələr bütün ümid və sevinc çiçəklərini yolmuş, onu dərmansız bir halda buraxmışdı. O, addımlarını tərəddüdlə ataraq düşünür, hara gedəcəyini, iş tapıncaya qədər kimin evində qalacağını təyin edə bilmirdi. Ən çox güvəndiyi Məhərrəm əmi də arvadı və qızlığı Nəzakət-

lə kiçik iki balaca otağa sığınmış olduğundan bu xüsusda ona yardım edə bilməyəcəkdi. Bir də ki, Nəzakət... O, indi böyük bir qız idi. Ora düşmək heç cəhətdən münasib deyildi. Bu müdhiş vəziyyəti mühakimə edərkən içində: “Həyat yoxsullar üçün hər zaman və hər yerdə müdhişdir” – deyə ah çəkdi. Ancaq yenə də Əsrəfə qonaq olmağı əl-verişli gördü. Əsrəf onu necə qarşılayacaqdı? Bu haqda çox düşündü. Xatırladı ki, Əsrəf dəfəllərlə təhsilini ataraq onun kontorunda yaxşı maaşla hesabdar sifəti ilə çalışmaqı təklif etmişdi. Hətta son zamanlar Moskva təhsili boşa çıxdığı zaman onunla bərabər Bakıya dönməyi xahiş edərkən rədd cavabı alınca: “Bilmirəm, bu nə ölümdür, bir qarnı ac, bir qarnı tox oxuyub nə olacaqsan? Əgər sən bu fakultəni bitirsən bu bıqlarımı qırxdıraram” demişdi. Son hadisələri, Əsrəfin ona bəslədiyi münasibəti bir də nəzərdən keçirdikdə yoxsul mühəndisin qürur və mənlilik hissi coşdu. “Yox, mən ona qonaq ola bilməyəcəyəm!” – dedi. – Onlar fəzilət və şərəfi pulda görür, yoxsul Əflatun da olsa, onların nəzərində heçdir!”

Əllərində şeyləri, zehində acı düşüncələr dalğın-dalğın yeriyyir, istiqamətini heç cür təyin edə bilmirdi. Artıq konka stansiyasına yaxınlaşmışdı. O minməyə tələsərkən, ağır bir qol çiyindənən yapışdı. Qarşısında universitet yoldaşı Zəkini görüncə şeylərini yerə atdı. Hər ikisi səmimi və dost kimi görüşdülər. Zəki ona yardım edərək, bərabər konkaya mindilər. Yolda bir-birinin halından xəbər tutmağa, tələbəlik həyatından bir çox xatirələr nəgıl etməyə başladılar. Hər ikisi bu təsadüfi görüşdən çox şad olmuşdu. Zəki qoltuq dəftərçəsini çıxarıb:

– Səninlə oturub uzun-uzadı danışmaq istəyirəm, harada qalacaqsan? Ünvanını söylə, – dedi.

Əhməd acı-acı gülümsəyərək:

– Hələlik heç bir yerdə, – deyə cavab verdi.

– Hər halda sən bir evə gedirsən?

– Gedəcəyim evi hələ təyin etməmişəm.

Zəki dərhal Əhmədin Bakıda tamamilə kimsəsiz olduğunu xatırladı. Onun sığınacaq bir yeri olmadığını duyunca, şeylərindən birini götürüb, o biri əli ilə də Əhmədin qolundan çəkərək:

– Gəl, gəl, gedək! – dedi.

Əhməd heyrtlə:

– Haraya?

– Ən yaxın bir yoldaşının evinə.

Əhməd artıq heç bir söz deyə bilmədi. Hər ikisi konkadan düşdü.

Zəki Əhmədlə universitetdə tanış olmuşdu. Hələ təhsil illərində Zəki Moskva universitetindəki sosial-demokrat partiyasına mənsub tələbələrle yaxınlıq edir, onların təşkil etdiyi gizli təşkilatda çalışırdı. Əhmədi də elə o zaman təşkilata cəlb etməyə müvəffəq olmuşdu. Bir dəfə universitetdə düzəldilmiş gizli yığıncaqda iştirak etdiyi, çar üsulidarəsinə qarşı çıxışda olduğu üçün Zəki bir neçə universitet yoldaşı ilə birlikdə qovulmuş, ali məktəblərdə oxumaq hüququndan həmişəlik məhrum edilmişdi. Bu hadisədən sonra Əhməd təşkilatdan tamam uzaqlaşmışdı.

Universitetdən çıxarılmaq Zəkiyə çox ağır təsir etmişdi. O birinci dəfə olaraq, həyatın ağır zərbəsini dadmış, dərin həyəcan və iztirabın acısını vücudunun bütün üzvlərində hiss etmişdi. Odur ki, həmin günü qəm-qüssə içində başa vurdu. Gecəni bir təhər yatdı. Səhər dan yeri ağarar-ağarmaz yataqdan qalxdı. İstər-istəməz şəhərə baxan pəncərənin qarşısına keçdi. Nəzərinə ilk dəfə onu illərlə öz qoynunda bəsləyib kamala çatdıran universitetin sarı rəngə boyanmış binası sataşdı. Bu, yüzlərlə alimlər yetişdirmiş qoca Moskva Universiteti idi. İndi isə onu heç nəyin üstündə, əslində haqq iş gördüyü üçün bu müqəddəs yerdən qovmuşdular. Bu düşüncələr içində Zəki pəncərənin taxtasına söykəndi: “Ey minlərlə gənci öz qucağında bəsləyən bilik ocağı, sənin başında azadlıq bayrağının dalğalandığı günü görsəydim!” – deyər pıçıldadı.

Lakin bu arzunu andıran fikirlər bir anda ümidə çevrildi. Moskva və Peterburqda sosial-demokrat partiyasının apardığı böyük tarixi işlər onun gözləri qarşısında canlandı. Hələ onların universitetdəki bu balaca təşkilatına mənsub olan onlarla, hətta yüzlərlə student və onların öz dallarınca apardıqları onlarca fədakar, mübariz insanlar az qüvvədir-mi? Bütün bunları, təşkilat xətti ilə görülən işləri xatırlayınca Zəkinin gözləri ümid qılgılcımı ilə parladı, o, məğrur bir görkəm alıb sağ yumruğunu yuxarı qalxızdı, əlini havada oynadaraq:

– Yox, Rusiya xalqlarının azad olacaqları gün çox yaxındır. Beşinci ildən sonra ayağa qalxmış milyonlarla fədakar, mübariz insanlar bu azadlığı əldə edəcəklər, – deyər ucadan səsləndi.

Zəkini elə bil öz səsi ayıltı. O, yuxudan ayılmış kimi, öz hərəkətlərini, sözlərini, qışqırmasını xatırladı. Bir qədər öz-özündən utandı,

başını buladı. Bu ani əhvali-ruhiyyə dərhal keçdi, geyinib universitetdən qovulmuş yoldaşları ilə görüşmək məqsədi ilə evdən çıxdı. Pilləkənləri düşürdü ki, tələbə yoldaşı Saşaya rast gəldi. Saşa da universitetdən qovulan inqilabçı tələbələr dəstəsinə aid idi. Zəki onu görəncə çox sevindi:

– Sən hara, bura hara, yoxsa bizə gəlirsən?

– Yaxşı tapmısan, elə sənin yanına gəlirdim.

Zəki Saşa ilə bərabər evə qayıtdı. Bu, qoca, sonsuz bir fəhlənin evi idi. Nikolay Fyodoroviç arvadı öləndən sonra çarpayılardan birini gəlmə tələbələrə verirdi. Çox məzəli, iti ağıllı bir qoca idi. Gördüyü mənfilikləri tənqid etməkdən çəkinməzdi. Çar üsuli-idarəsi əleyhinə lətifələr söyləməyi çox sevərdi. Evində yaşayan tələbələrdən isə pul almazdı. Əksinə, onlar çətinə düşəndə yeməyə qonaq edər, hətta qabaqlarına hərdənbir yüz qram da qoyardı. Zəkini də ora universiteti bitirib gedən tələbələrdən biri gətirmiş, Nikolay Fyodoroviç elə ilk dəfədən onu bəyənmiş və onunla qalmağına razılıq vermişdi.

Saşa içəri girər-girməz Nikolay Fyodoroviçin divardakı öz arvadı ilə çəkdirdiyi gənclik şəklinə baxdı, sonra bu iki gəncin uzun illər ömür sürdüyü yoxsul daxmasına nəzər saldı, dərindən bir ah çəkib, Zəkinin çarpayısı üstündə oturdu. Bir qədər oturandan sonra Zəkinin sual andıran gözlərinə diqqətlə baxıb:

– Fikrin nədir? Nə etmək fikrindəsən? – deyərək bir-birinin ardınca iki sual verdi.

Məsələ aydın idi. Saşa nə isə qərara alıb gəlmişdi. Suallara daha aydın cavab almaq üçün o bu sözləri də əlavə etdi:

– Moskvada artıq biz yaşaya bilmərik. Adımız siyahıya düşüb, hər addımımızı güdəcəklər.

Zəkiyə bu sualların cavabı aydın idi. O öz gələcək işləri haqqında fikirləşmiş, Bakıya qayıtmağı qərara almışdı. Odur ki, çətinlik çəkmədən cavab verdi:

– Fikrim Bakıya qayıtmaqdır. Bu tarixi şəhər də inqilabçılar vətənidir. Mən bu şəhərlə iftixar edirəm. Orada namuslu adamlar çoxdur.

Saşa gülümsündü:

– Doğru deyirsən. Bakı Rusiyanın ən irəlində gedən şəhərlərindən biridir. Bakı fəhlələrinin göstərdiyi qəhrəmanlıqlar kimə məlum deyil?! Ancaq məsələ burasındadır ki, sən bu Bakı söhbətini lap yerində

saldın. Xeyli fikirləşəndən sonra mən də bu qərara gəlmişdim ki, Bakıya gedim.

Zəkinin sevincindən gözləri parladı, yerindən qalxıb, Saşanın boyunu qucaqladı, onun bu fikrini alqışladı. Saşa sözünə davam edərək:

– Xalam da orada yaşayır, həm onunla görüşər, yanında qalaram, həm də Bakı kimi böyük bir şəhərdə işləməyə, həm də özümüz bildiyimiz kimi işləməyə nail olaram. Axı orada sosial-demokrat partiyası çox qüvvətlidir.

İki dost gələcək planları haqqında xeyli danışdılar, məsləhətləşdilər, elə sabahı Moskvadan çıxmalarını qərara aldılar.

Saşa ilə Zəkini ötürməyə ancaq Nikolay Fyodoroviç gəlmişdi. İzi itirmək üçün Saşa öz tələbə yoldaşlarının bu ötürmə mərasimində iştirak etmələrinə razılıq verməmişdi. Qatar hərəkət edəndə Nikolay Fyodoroviç hər iki gənci qızğın məhəbbətlə qucaqlayıb öpdü, hər ikisinə xeyir-dua verdi.

Qoca fəhlə yaylığını çıxardıb gözlərini siləndə artıq qatar platformadan xeyli uzaqlaşmışdı.

Dörd günlük yol da gənc inqilabçılar üçün səmərəsiz olmadı. Onlar həm özləri bir-birləri ilə müxtəlif mövzularda söhbət etdilər, həm də bir çox qərribə insanlarla, müxtəlif görüşlü adamlarla tanış ola bildilər. Onları ən çox məşğul edən lap yanlarındaca oturan qoca bir rus kəndlisi idi. O, söhbətə şirin lətifələrlə başlamışdı. Çox duzlu, kinayə ilə dolu olan bu lətifələr içərisində ayrı-ayrı çar nazirlərinə, xüsusən mülkədarlara aid olanları da vardı. Qocanın lətifələrində olduğu kimi, söhbətlərində də mövcud quruluşa qarşı bir qəzəb hiss olunurdu. Öz yanında həssas gənclər oturduğundan qoca deyirdi:

– Ey oğul, bizim dərdimiz elə dərdidir ki, deməklə başa gəlməz. Kəndlilin vəziyyəti çox ağırdır. Gəlirimiz ilin dörddən birinə çatmır. Çoxumuz şəhərlərə qaçıırıq. Bu da bir nicat vermir. Dvoryanlar, onların əlaltıları isə lap qanımızı sorurlar. Vergilər, cərimələr, cəzalar daha bizdə can qoymayıbdır.

Zəki qocanın dediklərini təsdiq etdi:

– Bizim Qafqazda da vəziyyət belədir.

Qocanın söhbətləri açıq, qəzəbli bir şəkildə olduğu üçün Zəki onun müəyyən bir siyasi təşkilata mənsub olduğunu düşündü. Odur ki, daxilindəki marağı söndürmək məqsədi ilə soruşdu:

– Baba can, siz müəyyən bir fırqəyə mənsubsunuzmu?

Qoca gülümseyərək. başı ilə yox işarəsi verdi.

– Məsləksizlik, ən ziyanlı məsləkdir! – deyə Zəki o qədər də yeri olmayan bir fikir ortaya atdı.

Qocanın razı qalmadığını görən Saşa söhbətə qarışdı:

– Zəki, səninlə tamamilə razılaşmaq olmaz. Bitərəflər içərisində elə namuslu, qeyrətli adamlar var ki, onlarsız heç bir zaman mübarizəni axıra qədər davam etdirmək mümkün olmaz. Belələri, əlbət ki, möhkəm məslək adamlarıdır.

Zəki nəyi isə xatırlayıb, Saşanın sözlərini təsdiq etdi:

– Doğru deyirsən, Saşa, Bakıda azərbaycanlı bir qoca var. Məhərrəm əmi. Özü bitərəfdir, ancaq qabaqcıl ziyalılara, inqilabçılara hər işdə kömək edir. Çox qərribə iradəli, mübariz bir adamdır.

Ertəsi gün qoca Qafqazski stansiyasında gənclərlə görüşüb, vaqondan düşdü. Qatar hərəkət etdikdə Zəki ucsuz-bucaqsız zəmiləri seyr edən Saşaya yanaşıb, əlini onun çiyinə qoydu.

– Bilirəm nəyi düşünürsən. Bu geniş düzlərlə indicə qatardan düşən o yoxsul qocanın vəziyyəti arasındakı ziddiyyət! Budur səni düşündürən...

Qatar Şimali Qafqaza, sonra Azərbaycana daxil olanda təbiət xeyli dəyişdi. Buralar Saşanın görmədiyi yerlər idi. Xüsusən meyvə bağları, qarlı dağlar, sıldırımlar ona çox xoş təsir bağışlayırdı. Nəhayət, Bakının ətrafındakı quru, göyertisiz səhrələr qatarın pəncərələrindən görünməyə başladı. Zəkinin ürəyi daha sürətlə döyündü. Bu yerlər nədənsə Zəkiyə daha doğma göründü. Görünür Bakıya yaxınlaşdığı üçün o belə hisslər keçirirdi.

Qatar Bakı stansiyasında dayananda artıq axşamüstü idi. Zəki Saşanı birbaşa öz otağına apardı. Onun mənzili bir otaq və bir şüşəbənddən ibarət idi. Gedərkən evi xalası oğlu Musaya tapşırırmışdı. Musa onları sevinclə qarşıladı, dərhal çay verdi, olandan yemək hazırladı.

Səhər qəlyanaltı etdikdən sonra Saşanın xalasıgilə getdilər. Qapını orta yaşlı bir qadın açdı.

– Kimi istəyirsiniz?

– Manya Stepanovnanı.

– Mən özüməm, sözünüz nədir?

– Kolyakovkadan gəlmişəm.

Manya Kolyakovka sözünü eşitcək onların hər ikisini evə dəvət etdi. Oturdular.

– Xoş gəlmisiniz, yəqin bacım Qalınadan xəbər gətiribsiniz!
– Elədir, Qalina Stepanovna sağ-salamatdır. Ancaq biz Moskvadan gəlirik.

Manyanın üzündəki sevinc bir anda uçdu, həzin bir səslə dedi:

– Bacımdan çox nigaranam. Neçə aydır məktub almıram.

Zəki:

– Saşa, xalanı nigaran qoyma, bəsdir zarafat etdin – deyə gülüm-sünərək, Saşanın düzəltdiyi tamaşanı başa çatdırmağa tələsdi. Manya Saşa adını eşidincə yerindən sıçradı, “Saşa, Saşa” – deyə öz bacısı oğ-lunun boynuna sarıldı. Sonra məhəbbətlə parlayan gözləri ilə Saşanı diqqətlə süzərək:

– Bacımın əziz balası, mən Kolyakovkadan çıxanda sən lap kiçik idin. Nə əcəb gəldin? – dedi.

Saşa şəfqətlə xalasına baxdı, heç bir söz deməsə də xalasını gör-məkdən çox məmnun olduğunu bildiren bir vəziyyət aldı. Sonra:

– Bu mənim universitet yoldaşımdır, tanış ol, – deyə Zəkini xala-sına təqdim etdi.

Manya Zəki ilə görüşdü. Qəlyanaltı hazırlamaq istədikdə gənclər mane olub, təzəcə yediklərini bildirdilər. Saşa günorta gələcəyini bil-dirib, Zəki ilə bərabər evdən çıxdı.

* * *

Ertəsi gün Zəki Saşanı xalasıgilə köçürtdükdən sonra Məhərrəm əmini görməyə getdi. Qoca mülayim təbiətli arvadı Firuzə ilə birlikdə onu çox məhəbbətlə qarşıladı. Nəzakətlə görüşərkən:

– Firuzə xala, qızınız maşallah böyüyübdür, – dedi.

Firuzə Zəkinin sözlərindən məmnun qaldığını gülümsəyən gözləri ilə bildirdi. Məhərrəm əmi Zəkinin diqqətini özünə cəlb etmək üçün söhbəti sualla başladı:

– Əhməd necədir, dərsləri yaxşı gedirmi?

– Özü yaxşıdır, dərsləri də pis getmir. Çalışqan oğlandır. Sizin mə-həbbətiniz ona bir az da artıq qüvvət verir.

Məhərrəm əmi elə indicə Zəkinin Moskvadan nə üçün qayıtması məsələsini xatırlatdı. Dərhal soruşdu:

– Bəs sən niyə dərslərin şirin vaxtında qayıtmısan?

Zəki bu suala birdən cavab verə bilmədi. Sonra qısaca olaraq əh-valatı Məhərrəm əmiyə danışdı. Zəkinin fəaliyyəti qoca vətənpərvəri

nə qədər sevindirirsə, universitetdən qovulması bir o qədər mütəəssir etdi. O, təsəlli üçün ancaq bu sözləri deyə bildi:

– Oğlum, heç fikir etmə, ən böyük məktəb həyatdır. Su axar, yolunu tapar. Bəs indi nə iş görürsən?

– İki gündür gəlmişəm. Hələ heç yerdə işləmirəm.

Məhərrəm əmi Zəki ilə xeyli söhbət etdi. Zəki ona Moskva həyatından, oradakı inqilabi coşqunluqdan danışdı. Məhərrəm əmi isə Bakıda gördüyü hadisələri, eşitdiyi əhvalatları nağıl etdi.

Qocanın söhbəti o qədər şirin, o qədər səmimi idi ki, Zəki çox gec ayağa qalxa bildi. Vidalaşarkən, ər-arvad ona bir də təsəlli verdilər, tez-tez gəlib-getməsini tapşırdılar.

Zəki Məhərrəm əmini tez-tez görməyə gəlirdi. Onu hansı bir hiss isə bura gəlib-getməyə məcbur edirdi. O, bu kiçik ailədə elə bil dincəlirdi, elə bil bütün dərdləri yüngülləşir, asudə nəfəs alırdı. Məhərrəm əminin qızlığı Nəzakətin də söhbətləri onu axır zamanlar cəlb etməyə başlayırdı. Odur ki, o, yeri düşəndə Nəzakətlə də uzun-uzadı danışır, ona maraqlı kitablar oxumağı tövsiyə edir, dərslərindən soruşurdu.

Bir dəfə yenə Nəzakətlə dərslərindən danışanda Məhərrəm əmi söhbətə qarışdı. Nəzakətin Azərbaycan dilini pis bilməsindən, ana dili müəllimlərinin zəifliyindən, məktəblərdəki pis şəraitdən şikayətləndi. Sonra Zəkiyə müraciət edərək soruşdu:

– Sən necə, ana dilini yaxşı bilirsən? Yoxsa bizim bəzi ziyalılarımız kimi sən də öz dilində heç oxumursan?

Zəki hiss etdi ki, Məhərrəm əmi bir qədər əsəbiləşdiyi üçün onunla belə sərt danışır. Odur ki, çox ehmalca cavab verdi:

– Məhərrəm əmi, Bakıya gələndən sonra oxuduğum kitab və qəzetlərin çoxu ana dilindədir. Mən elə əvvəldən ana dili ilə pis məşğul olmamışam. “Molla Nəsrəddin”in bir nömrəsini də ötürürəm. Doğrudur, qəzetlərimizin dili çox ağırdır, təmiz Azərbaycan dilində yazan mühərrirlərimiz çox azdır. Amma çarə nədir, oxumaq lazımdır.

– Oxumaq, dili yaxşı öyrənmək lazımdır. Qırx il vətəndən xaricdə olmağıma baxmayaraq, dilimi unutmadım. Ana dilini hər vətəndaş yaxşı bilməlidir. Qeyrətli müəllimlərimizin çox çalışmasına baxmayaraq. Məktəblərimiz yenə savadlı tələbələr buraxmır. Budur, Nəzakətdən bu barədə çox narazıyam. Belə getsə, ana dilini yaxşı bilməyəcək.

Bu sözləri dedikdən sonra o, bir qədər fikrə getdi. Sonra yeni bir şey kəşf etmiş nəzərlə Zəkiyə baxaraq:

– Bəlkə Nəzakətlə sən özün məşğul olasan? Həftədə bir-iki dəfə ona ana dilindən dərs desən, o çox sürətlə irəli gedər, – dedi.

Zəki Məhərrəm əminin təklifini məmnuniyyətlə qəbul etdi.

Məhərrəm əmi elə bil Zəkinin lap ürəyindən xəbər vermişdi. O hər həftə bir-iki dəfə gəlir, bir qədər qocalarla söhbət edir, vaxtının çoxunu isə Nəzakətlə keçirirdi. Nəzakət ona gündən-günə xoş gəlirdi. O həm bir qadın kimi cazibəli, həm də gözüaçıq, mədəni bir qız idi. Yavaş-yavaş Zəkinin səyi ilə azərbaycancanı da yaxşı öyrənir, gündə üç-dörd səhifə yazı yazır, qəzet və jurnallardakı siyasi və bədii materialları maraqla oxuyurdu. “Molla Nəsrəddin” jurnalı onu daha çox cəlb edirdi. Zəki hiss edirdi ki, Nəzakət də ona adi münasibət bəsləmir, onu görəndə utanır, qızarır, tapşırıqlarını söylə yerinə yetirir. Hələ bir dəfə başını qaldırıb Zəkinin gözlərinin içində baxmamışdır.

Bu gəl-get bir ilə yaxın davam etdi. Artıq elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, gənclər bir-birini görməyəndə darıxır, sıxılır, əsəbi hallar keçirirdilər. Qocalar da bu iki cavan arasındakı münasibətlərin nə isə başqa şəkil aldığını görür, işin belə nəticələnməsindən bir növ narahat olurdular. Axı onlar, onsuz da mövcud qanun-qaydaları pozmuş, naməhərrəm bir oğlanı qızına müəllim tutmuş, qohum-qardaşın narazılığına səbəb olmuşdur. Müəllim-tələbəliyin belə şəkli alması isə daha böyük dedi-qoduya, söz-söhbətə səbəb ola bilərdi. Məhərrəm əmi, doğrudur, belə şeylərə çox elə əhəmiyyət verən adam deyildi, ancaq arvadı Firuzə hərdən Məhərrəmə deyirdi:

– A kişi, bu cavanlar bizi axırda rüsvay etməsələr yaxşıdır. Zəki ağıllı uşaqdır, amma yenə ehtiyatı əldən qoymaq olmaz. Bəlkə elə deyək ki, dərs deməyə daha gəlməsin.

Məhərrəm əmi etiraz edirdi:

– Yox, ay arvad, qorxub eləmə, heç zad olmaz. Bir də qızını Zəkidən yaxşı oğlana verməyəcəksən ki.

Oxucum yəqin ki, bu hadisənin necə qurtaracağını indidən duyur. Qabaqda deyiləcək sözlərimiz də çox olduğu üçün bu məsələni uzatmaq mənim də xeyrimə deyil.

Nə isə, bir gün növbəti görüşlərindən birində Zəki dərsi başlamağa bilmədi. Daha doğrusu başlamadı. O bu gün Nəzakətə məhəbbətini açmalı, onun fikrini bilməli idi. Zəki bilirdi ki, Məhərrəm əmi yeganə qızını, onun istədiyini adama verəcəkdir. Odur ki, birinci növbədə Nəzakətin özü ilə danışmaq qərarına gəlmişdi. Elə bil Nəzakət də

Zəkinin bu günkü məqsədini duymuşdu. O, dəftər, qələmini qırağa qoymuş, başını köksü üstünə buraxıb, nə isə düşünürdü. Zəki əlindəki qələmi oynada-oynada sözə başladı. Ancaq qırıq-qırıq dedikləri sözlər günlərlə əzbərlədiklərinə heç bənzəmirdi:

– Nəzakət, mən bu gün səninlə bizim hər ikimizə aid olan bir məsələ haqqında danışmaq istəyirəm. Sən daha böyümüsən... Məhərrəm əmi, Firuzə xala da qocalıblar. Məncə...

Nəzakət bu sözlərdən sonra Zəkinin nə deyəcəyini çox yaxşı hiss edirdi. Odur ki, özünü çox pis hiss etdi, utandığından nə edəcəyini bilmədi. Birdən ayağa qalxıb sürətlə otaqdan çıxdı. Lakin o, qapıdan çıxarkən Zəkinin onun arxasınca dediyi son sözləri eşitmişdi:

– Məncə biz hər ikimiz xoşbəxt ola bilərik. Bu sənin əlindədir.

Bu sözlər Nəzakətin ürəyindən xəbər verirdi.

Bu hadisədən sonra Zəki bir həftə Məhərrəm əmigiylə gəlmədi. Qocalar lap nigaran qalmışdılar. Nəzakət isə məsələnin nə yerdə olduğunu yaxşı bilirdi. Zəkinin bir də qayıtmayacağını düşünüb, bir gecə əhvalatı anasına açdı, üstəlik bir təhərlə öz razılığını da bildirdi.

Qızının belə bir adamı sevməsi Məhərrəm əmini çox sevindir-mişdi. Odur ki, elə sabahkı adam göndərüb, Zəkini yanına çağırırdı. Bu dəfə Zəki əvvəlkindən fərqli olaraq, içəri tərəddüdlə, qızara-qızara girdi.

Məhərrəm əmi bunu hiss edib, Zəkini bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün:

– Gəl otur, Firuzə xalangil də evdə yoxdur. Gediblər tədarük görməyə. Sən də ki, bu gündən mənim oğlumsan, – dedi.

Zəki stolun qırağına necə gəlib oturduğunu da bilməmişdi. Çox çətin görünən bu işin belə asan düzəlməsi onu təəccübləndirir, həm də sevindirirdi. O indi Nəzakətin üzünə bir də baxmaq, onun simasındakı razılıq işarələrini, gözlərindəki təbəssümü görmək istəyirdi. O özünü ən xoşbəxt bir adam sayırdı.

Bu gün Zəki Məhərrəm əmi ilə, demək olar ki, heç nə danışa bilmədi. Hər ikisi nə qədər çalışdırsa da baş tutmadı. Məhərrəm əmi dalğın, Zəki isə çox həyəcanlı idi. Zəki ayağa durub, bu gün daha nürani sifət almış Məhərrəm əmi ilə görüşəndə o:

– Daha çəkinib eləmə, sabah gözləyəcəyəm, gəl! – dedi.

Elçilərə verilən “hə” cavabı ilə toyun arası uzun çəkmədi. Zəkinin balaca evində keçirilən kasıbyana toy iki gənci bir-birinə qovuşdurdu.

Zəki konka duracağında Əhmədə rast gələndə Nəzakətlə təzəcə evləndiyi günlər idi.

Zəki Əhmədi birbaşa evinə apardı. Qapını Nəzakət açdı. Əhməd gözlərinə inanmadı. Bir anda vücudu titrədi, gözləri qaraldı. Bir də gülümsünən Zəkinin simasına baxınca məsələnin nə yerdə olduğunu anladı. Tez özünü toplayaraq, Nəzakətlə görüşdü, Zəkini təbrik etdi. Sonra səliqə ilə döşənmiş şüşəbənddən keçib balaca otağa daxil oldu. Stolun baş tərəfində qoyulmuş stulda oturdu.

Zəki Nəzakətə nə isə tapşırıb, dostunun dalınca otağa gəldi. Nəzakət şüşəbənddə qəlyanaltı hazırlamağa məşğul oldu.

İki dost üz-üzə oturanda Zəki ilk əvvəl sosial-demokrat tələbə təşkilatı haqqında soruşdu. Əhməd son zamanlar təşkilatın ağır hal keçirdiyini, hər addımda xəfiyyələr tərəfindən təqib edildiyini söylədi. Zəki çox mütəəssir oldu. Yumruğunu şiddətlə masaya cırparaq:

– Ah yırtıcı ayı, nə qədər əlində fürsət var, hökmranlığını et, inan ki, bir gün haqqın yumruğu altında əziləcəksən! – deyə bağırırdı.

Əhməd gülümsəyərək:

– Yavaş, yavaş, stolu qırarsan, – dedi.

Zəki daha kəskin bir səslə:

– Masanı deyil, yumruğumla bu istismar dünyasının taxt-tacını alt-üst edəcəyəm! – dedi.

Əhməd bilirdi ki, bu mövzuda Zəki ilə söhbəti davam etdirsə, o, səhərəcən danışacaq. Özü isə belə söhbətlərlə bir o qədər də maraqlanmırdı. Odur ki, söhbəti dəyişmək məqsədi ilə:

– Harada işləyirsən? – deyə soruşdu.

Bu suala açıq cavab vermək çox çətin idi: çünki Zəki Bakıya gələndən sonra jandarm idarəsində çalışan partiya üzvlərinin köməyi ilə orada qulluğa düzəlmişdi. O, neftayırma zavodlarından birində mexanik vəzifəsini tutur, əslində isə jandarm idarəsində xəfiyyə sifəti ilə çalışırdı. Partiya bu sadıq bolşevikdən bu şəkildə istifadə etmək qərarına gəlmişdi. Bunu heç evdə də bilmirdilər. Məhərrəm əmi də, Nəzakət də, başqa dostları da Zəkini zavodda çalışan bir mexanik kimi tanıyırdılar. Əhməd də belə yalan satmalı idimi? Əhməd ki, onun Moskvadakı fəaliyyətini lap yaxşı bilirdi, orada hər sirrini onunla bölüşürdü. Bir də dostluqda o, çox möhkəm oğlan idi. Bunları xatırlayınca Zəkiyə mərdlik hissi güc gəldi. O, təmkinlə:

– Özüm Qaraşəhər zavodlarından birində mexanik siyahısındaşam, əslində isə Bakı jandarm idarəsində çalışıram, – deyə cavab verdi.

Əhməd çox təəccüblə soruşdu:

– Heç bir şey başa düşmədim. Necə yəni jandarm idarəsi? İnqilabçı hara, casusluq hara? Bu nə deməkdir?

– Bəli, hökumət mənə inanıb işə götürmüşdür, bunun üçün partiya çox çalışdı. Özüm isə inqilabın xeyrinə işləyirəm. Yəni qısa desəm, jandarında işləyib, onların öz işlərinə mane oluram.

Bu cavab Əhmədi bir qədər pərt etdi. Belə qorxulu, cəncəlli yerə gəlməsinə pəşman oldu. Bunu Zəki də hiss edib, bu barədə söhbət açmasının yersiz olduğunu düşündü. Ancaq iş-ışdən keçmişdi. Məclisin ruhunu dəyişmək məqsədi ilə Əhməd söhbəti yenidən xatırladığı Məhərrəm əmidən saldı. Artıq Nəzakət də stolun üstünü düzəltmiş, özü də bir tərəfdə oturmuşdu.

– Məhərrəm əmi ilə görüşürsünüzmü? Əhvalı necədir?

– Yaxşıdır, ancaq sizinlə çox maraqlanır, gəlməyinizi bilsə, bir dəqiqə də evdə oturmaz, – deyə Nəzakət cavab verdi. Bundan sonra dostlar uzun-uzadı Məhərrəm əmidən danışdılar. Zəki dedi:

– Əsil kişidir, bu şəhərdə ən çox sevdiyim adamlardan biridir. O yaşda qocada bu fəallıq, bu yenilik bizlərdə görünməmiş şeydir. Biz gənclərin üzərində onun çox faydalı təsiri vardır, bunu heç kim inkar edə bilməz!

Əhməd onun sözlərini təsdiq etdi. Zəki bir qədər Məhərrəm əmi haqqında olan xatirələrindən danışdı. Əhməd gülə-gülə dedi:

– Bir gün küçə ilə gedərkən çox mütəəssib mollaların birisi ilə üst-başından yoxsulluq yağan bir kişi bizimlə qarşı-qarşıya gəldi. Molla ona nə isə danışır, kişi də gözlərini heyrətlə onun ağzına dikərək dinləyirdi. Yanlarından keçdiyimiz zaman Məhərrəm əmi dayandı. Kinli baxışlarla onları süzərək: “Bir bu yolağa bax, mollanın saqqalı altına gör necə soxulubdur. Elə bil mövhumat qoxusu verən mollanın ağzı cənnət qapısıdır; dərdə bax, millətə bax!” deyə üzlərinə baxdı. Bu sözləri o qədər yüksəkdən dedi ki, hər ikisi eşitdi. Hər ikisi acıqlı baxışlarla Məhərrəm əmini süzdükdən sonra, həmin kişi dönərək: “Ey, qoca şeytan, küfr danışma, başını əzərəm!” – dedi. Bax, Məhərrəm əmi belə adamların içərisində iş görür, heç nədən çəkinmir.

İki dost gecə yarısına qədər xeyli söhbət etdilər. Nəzakət onların yatağını otaqda yan-yana salıb, özü şüşəbənddə yatdı. Bir qədər də yataqda danışdıqdan sonra onları yuxu apardı.

Səhər Əhməd gözlərini açanda hamı oyanmışdı. Səhər yeməyindən sonra Zəki öz işinin dalınca, Əhməd isə ilk əvvəl Məhərrəm əmini görməyə getdi. Hərçənd Məhərrəm əmi onun arzusunu ürəyində qoymuşdu. Axı o, Məhərrəm əmiyə oğul olmaq, onun zəhmətinin haqqını vermək fikrində idi. Məhərrəm əmi ilə daimi yaxınlıq saxlamaq üçün Nəzakət ən yaxşı bir vasitə idi. Ancaq bunlar hamısı əbəs xülyələr idi. İş-işdən keçmişdi. Məhərrəm əmidən inciməyə isə heç bir əsas yox idi. Bir də ki, Nəzakət onun yaxın dostlarından birinə getmişdi. Bu haqda fikirləşməyin özü Əhmədə mənəvi əzab verirdi.

Məhərrəm əmi Əhmədi bir ata kimi qarşıladı, alnından öpərək:

– Afərin, oğlum! – dedi.

Məhərrəm əmi Moskvadakı azərbaycanlı tələblər haqqında ondan məlumat almağa başladı. Əhməd bəzi tələbələrin hələ də eyş-işrətə daldıqlarını, dövlətli balalarının oxumaq istəyən studentlərə pis təsir göstərdiyini, bəzilərinin isə öz yoxsul yoldaşlarının xeyrinə müsəmirələr təşkil edib, milli nəgmə və rəqslər nümayiş etdirdiklərini söylədi.

Bu sözlər Məhərrəm əminin heç xoşuna gəlmədi. O, məyus bir vəziyyət olaraq dedi:

– Bu Nikolayın taxtı görüm öz başına ucsun. Bizim başımızın altına yastıq qoyur, ingilis siyasəti aparır. Köhnə məhəllə məktəblərini, köhnəpərəst mollaları himayə edərək, xalqımızı qaranlıqda saxlamağa, yeni fənlərdən, texnikadan uzaqlaşdırmağa çalışır. Çar üsuli-idarəsi xalqımızın əkinçi, işçi və ziyalisinə qədər hamını kor qoymaq istəyir. Onu kor qalsın. Ən çox qorxduğu, ən çox düşmən tutduğu da bizim ziyalılardır. O, zahirdə başımızı oxşayır, həqiqətdə isə qəlbimizi gəmirir, qanımızı içir. Ziyalılarımız siyasi görüş etibarı ilə o qədər geridədir ki, çarizmin yerli hakimlərlə birləşib apardığı dağıdıcı siyasətin mənasını başa düşmürlər.

Əhməd Məhərrəm əminin ziyalılar haqqındakı fikri ilə razılaşmadı:

– Yanılırsınız, Məhərrəm əmi, ziyalılarımızı o qədər də şüursuz bilməyin. Aralarında namuslu və qeyrətli gənclər çoxdur.

Məhərrəm əmi qismən razılaşdı:

– Doğru deyirsən, qabaqcıl ziyalılarımız, Zəki kimi məzlumların halını düşünən, onların xilasını yolunda çalışan gənclərimiz vardır. Mən millətin istedad və gələcəyinə inanıram. Ancaq hələ kaldır, yetişməmişdir, bunu etiraf etməliyik. Qonşumuz gürcülərin, ermənilərin altmış-yetmiş illik siyasi tərbiyəsi var. Bizi adam etsə bu 1905-ci il in-

qilabı kimi inqilablar, bu fəhlə hərəkətləri edəcək. Biz bu kimi inqilablarda bütün qüvvətimizlə iştirak etməliyik!

Söz-sözü çəkərək, nəhayət, Əhmədin qulluq məsələsi ortaya çıxdı. Məhərrəm əmi yaxın zamanda neft mədənlərində ona bir vəzifə tapacağına söz verdi. Əhməd hər gün qəzetlərdəki elanları bir-bir gözdən keçirdi. Hətta bir neçə dəfə mədən sahiblərinin kontoruna belə getdi. Ancaq heç bir vəzifə tapmadı.

Bir dəfə Zəki Əhmədə təsəlli verərək dedi:

– Əhməd, ürəyini sıxma, səni bizim təşkilata üzv keçirəcəyəm, sən həm xalqımızın, məhkumların azadlığı yolunda çalışır, həm də təşkilat tərəfindən maddi cəhətdən təmin olunarsan.

Əhmədi ildırım vuran kimi oldu:

– Yox, mənim siyasətlə işim yoxdur, – deyə çox qəti şəkildə etiraz etdi.

Zəki dostunun bu qədər qorxaq, ictimai həyatdan uzaq bir adam olmasına təəssüf etdi, artıq ona bir söz demədi.

Günlər keçdi, həftələr dolandı. Əhməd böyük neft səltənətində özünə, təhsilinə münasib bir vəzifə tapa bilmədi. Ona yalnız Məhərrəm əminin vədləri, Zəkinin gülər üzü, yoldaşlarının xoş rəftarı təsəlli verirdi.

ALTINCI FƏSİL

Zəki üç gün idi dalğın və əsəbi görünürdü. Axşamlar evdən çıxır, gecə evə çox gec dönürdü. Zəki evlənəndən sonra xalası oğlu Musa öz evlərinə köçdüyündən Nəzakət evdə tək qalırdı. Əhməd isə gecələməyə evə gələndə Nəzakəti tək görür, özünü bir qədər yaxşı hiss etmirdi. “Hər halda müsəlmançılıqdır, – deyirdi,– hərənin ürəyinə bir şey gələ bilər”. Ancaq Nəzakət özünü heç o yerə qoymur, Əhmədi səmimiyyətlə qarşılayır, xərəyini verir, şüşəbənddə oturub mütaliəsinə davam edirdi. O, Zəkinin ciddi işlərlə məşğul olduğunu duyduğundan ona mane olmur, əksinə şərait yaradırdı. Zəkinin gecələr evə gec qayıtması Əhmədi çox əsəbiləşdirirdi. Xüsusən Nəzakətə lap yazığı gəlirdi. Bir axşam Zəki iki nəfərlə gəldi. Oturdular, yavaşdan danışdılar, yedilər, içdilər yenə qalxıb getdilər. Əhməd bundan bir şey anlamadı. Ancaq Zəkinin ona qarşı olan soyuq hərəkətindən çox sıxıldı. Nə gələrkən, nə də gedərkən Əhmədə əsla əhəmiyyət vermədi, hətta yeyib-

içərkən onu dəvət də etmədi. O artıq Zəkiyə bir yük olduğunu düşünür və buna çarə axtarırdı. Həmin gecə Zəki çox erkən qayıtdı. Həmişəki kimi nəşəli görünürdü. Otağa girən kimi Əhmədə yaxınlaşdı, əli ilə onun çiyinə vuraraq soruşdu.

– Hə, dostum, necəsən, sıxılmırsan ki?

Əhməd tutqun bir səsle:

– Yox, deyə cavab verdi.

– Səsin xoşuma gəlmədi, sən mənə çox kədərli görünürsən, – deyə Zəki onun boynunu qucaqladı.

– Heç nə yoxdur.

– Bilirəm, işsizlik səni sıxır, qardaşım, fikir etmə, hələ dolanmağa çörəyimiz vardır.

– Səninlə gələn qonaqlar kim idi?

– O iri bığlı, qısa boylu, qarayağız adam jandarm idarəsinin məşhur xəfiyyəsidir.

Əhməd acı-acı gülərək:

– Mənə də belə vəzifə vermək istəyirsən?

– Yox, bu ipə-sapa girməyən hökumət xəfiyyəsidir. Bu alçaq böyük işlər açır. İndi də hazırlaşır ki, mənim ən yaxın dostum və firqəmizin fəal üzvlərindən birisi haqqında jandarm idarəsinə məlumat versin. Bir də elə xəfiyyələr vardır ki, maaş alır və gizli-gizli bizimlə də əlaqədə olur. Onların bizə zərərdən çox faydası vardır. Tanıdığımız bu kimi adamları biz məxsus ora təhkim edirik.

– Yaxşı, bu xəfiyyənin verdiyi məlumata görə dostunu tutmayacqlarmı?

– Ona çarə tapdıq.

– Necə?

– Yanındakı o arıq, dinməz adamı gördünmü?

– Gördüm.

– Ona təslim etdim.

Əhməd heyrətdən iri-iri açılan gözlərini ona dikərək bir az düşündükdən sonra:

– Bəs, bu adamın məlumat vermiş olduğunu sən necə öyrəndin?

– Bizimlə əlaqədə olan xəfiyyələrimizdən. Onların vəzifəsi ən çox hökumət xəfiyyələrini təqib edərək, onların açacağı işləri öyrənməkdən ibarətdir.

Əhməd qəhqəhə ilə gülərək:

– Böyük bəlasan, – dedi,– jandarm idarəsinin sadıq bir məmuru olub, çar xəfiyələri ilə mübarizə aparmaq?! Çox qəribə işdir! Padşah bilsə sənə böyük rütbə verər.

– Elə rütbələr mənə qorxuda bilməz. Xalqımızın azadlığı yolunda üzərimə götürdüyüm bu rütbədən daha böyük rütbə xəyalıma da gətirə bilmərəm.

* * *

1905-ci il inqilabın qara irtica əvəz etdikdən sonra Bakıda da inqilabçıların vəziyyəti xeyli ağırlaşmışdı. İrtica illərində onların böyük bir hissəsi həbs olunmuş, sürgünlərə göndərilmişdi. İnqilabçılar amansız şəkildə təqib olunurdular. 1908-ci illərdə təzyiq və təqiblər daha da qüvvətləndi. Hökumət Bakıdakı inqilabi hərəkəti axıra qədər boğmaq üçün xüsusi tədbirlər görməyə başladı. Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun əmri ilə Bakıya yeni hərbi qüvvələr gətirildi, jandarmların və xəfiyələrin, casusların sayı daha da artırıldı.

Son zamanlar Səsa da təşkilatın böyük etibarını qazanmışdı. O, Zəki ilə Moskvadan gələndən sonra az zaman içərisində Qaraşəhərin zavodlarından birinə işə düzəlmişdi. Bu, Zəkinin işlədiyi neftayırma zavodu idi. Hər iki gənc Bakıya gəldikdən sonra təşkilata müraciət etmiş, onlar qeydə alındıqdan sonra həmin işə düzəlmələrində də təşkilat onlara çox kömək etmişdi. Səsa zavoda fəhlələr arasında ilk əvvəl təbliğat aparmaq işi ilə məşğul olurdu. Axır zamanlar hətta çox müvəffəqiyyətlə keçirilən iki tətilə də o, rəhbərlik etmişdi. Fəhlələr ona çox hörmət edirdilər. Gənc olmasına baxmayaraq hər fəhlənin öz dilini bilirdi. Moskva fəhlələrinin mübarizə üsullarından etdiyi söhbətlər də fəhlələri çox maraqlandırır. Səsanın Zəki ilə görüşdüyü yer də zavod idi. Zəki şübhə oymamaq üçün təşkilata gedib-gəlmirdi. Təşkilatla əlaqəni Səsa saxlayır, tapşırıqları Zəkiyə o verirdi. Zəkinin əldə etdiyi məlumatı isə təşkilata Səsa çatdırırdı.

Son zamanlar xəfiyələrin, casusların sayının artması partiyanın işini çox çətinləşdirirdi. Jandarm idarəsi, hətta bəzən fəhlələrin öz içərisindən onun xeyrinə işləyən adamlar tapa bilirdi. Xəfiyə və casuslarla mübarizə üçün partiya da müxtəlif tədbirlər görmüşdü. Zəkinin jandarm idarəsində çalışması da belə bir məqsədlə edilmişdi. Jandarm idarəsi ondan satılmış bir fəhlə nümayəndəsi kimi istifadə etməyə çalışır, Zəki isə partiyanın tapşırıqlarını məharətlə yerinə yetirərək, çar xəfiyələrinin işinə bir-birinin ardınca zərbələr vururdu.

Bir gecə Zəki qoltuğu içki və yeməklərlə dolu, üç qonaqla içəri girdi. Əhməd onları görüncə uzun və arıq kişidən məsələni anlamış olduğundan şüəbəndə çəkildi. Nəzakət atasıgilə getmişdi. Zəki əlindəki şeyləri stol üzərinə qoydu, üzünü qonaqlara tutaraq:

– Əziz qonaqlarım, Yelena, Liza və Mustafa, siz çox xoş gəldiniz! – dedi.

Liza otağı diqqətlə gözdən keçirdikdən sonra dedi:

– Gözəl otağınız vardır, əfsus ki, birinci dəfədir görürük.

Yelena gülə-gülə:

– Mən bu xüsusda şikayət edə bilmərəm. Zəki arabir bizi yad edir, – dedi.

Mustafa süni gülümsəyərək:

– Bundan sonra Liza xanım da bizim məclislərimizdə iştirak etməlidir, – dedi.

İçki məclisi quruldu. Qədəhlər bir-birinə vurularaq sağlıqlara içildi. Zəki qədəhi əlinə alaraq sözə başladı:

– Mən padşahın ən sadıq bir bəndəsi olduğum kimi, idarəmdə də özümü doğru bir məmur bildiyimdən xoşbəxtəm. Fəqət idarəmizin ən fəal agentı olan Liza xanımın göstərdiyi böyük xidmətlərə və açdığı mühüm siyasi işlərə qarşı ürəkdən təşəkkür edərək, onun qarşısında əyilməyə özümü haqlı görürəm. Yaşasın Liza xanım!

Qədəhlər onun sağlığına içildi. Məclis get-gedə qızıışdı. Söhbət uzandı, başlar qızıışdı. Hər kəs xəfiyyəlik işlərində göstərdiyi hünərlərdən danışmağa başladı. Əvvəlcə Yelena söz açaraq dedi:

– Mən şübhələndiyim bir nəfərin dalınca tam bir il dolaşdım. Onunla dost olmaq üçün nə qədər şərait hazırladım, mümkün olmadı. Nəhayət, onun yaşadığı evdə yaxın bir dostu ilə tanış oldum. Onun vəsiyəsi ilə bu adamın evinə yol açdım, oturub saatlarca danışdıq. Mənim verdiyim suallara o qədər örtülü cavab verirdi ki, onun nə məsləkdə adam olduğunu anlaya bilmirdim. Çarəm kəsildikdən sonra ona açıq suallar verməyə başladım. Bir gün münasib bir məqamda: “Məni bolşevik fırqəsi çox maraqlandırır! Bu fırqəyə yazılmaq üçün kimə müraciət etməliyəm? Bunu lütfən mənə göstəriniz, sizə qarşı minnətdar olaram” – dedim. O adam istehza ilə gülümsəyərək:

– Bu xüsusda mən də sizin qədər savadsızam, məsəl var: “axtaran tapar” – dedi. Zəhmətlərimin boşa çıxdığını hiss edərək bütün ümidlərim qırıldı.

İki gün sonra yenə o adamın evinə gəldim. Məni çox hörmətlə qəbul etdi. Onun mənə qarşı olan bu qədər nəzakət və hörmətinə hey-rət etdim. Gülə-gülə soruşdu: “Məqsədinizə nail oldunuzmu?” “Yox, o bəxtiyarlığa hələ nail olmamışam” – deyə cavab verdim. O gülüm-səyərək: “Mən istəyimə nail olsam, siz də olarsınız” – dedi. Heyrətlə soruşdum: “Sizin istəyiniz nədir?” O, mənalı nəzərlə məni süzdükdən sonra: “Mənim istəyim jandarm idarəsində bir təhər işə düzəlməkdir. Buna vasitə tapa bilsəydim heç dərdim olmazdı”, – deyə gözlərini üzümə dikdi. Cavaba söz tapmayaraq, qıpqırmızı qızardım.

– Doğrudanmı hərif casus olmaq istəyirdi?

– Yox, o mənim xəfiyyə olduğumu bilmişdi.

– Nədən bilmişdi? – deyə Liza cavab gözləyən gözlərini Yelena-nın üzünə dikdi. Mustafa özünə məxsus istehzal bir səslə:

– Demək, Yelena onu təqib etdiyi kimi, onun da adamları Yelena-nı izləyib məsələdən ağah olmuşlar.

Liza birdən-birə qəhqəhə ilə gülərək bağırırdı:

– Hünərinə mərhəbə, o mənim əlimdən canını qurtara bilərdimi?

Zəki Lizanın sözlərini təsdiq etdi:

– Doğrudur, sənin məharətinə söz yoxdur.

Liza özünü öyməyə başladı:

– Mənim vəğzallarda işim yoxdur. Müxtəlif qiyafələrdə mən öz ovumu ən adi meyxanalarda, kiçik çayxanalarda vururam. Keçən il mühüm bir iş açmışdım, şübhəsiz, eşitmişsiniz? Böyük çətinliklə də olsa Balaxanı təşkilatının üzvlərini, iş yerlərini, yaxın adamlarını, nə-hayət, görüşdükləri yeri müəyyən etdim. Sonra idarəmizə hər şeyi ət-rafılı bildirdim. Ancaq polisiya gəlib onları birlikdə həbs etmək istədiyi zaman cin kimi yox oldular. Bu sirr məni hələ indi də düşündürür.

Zəki başını tərpədən:

– Doğrudur, doğrudur, Liza, çox gözəl xatırlayıram, onun çox mü-hüm siyasi bir əhəmiyyəti vardı. Ancaq idarə bir az gecikdi və buna hamımız təəssüf etdik. Yeni açmaqda olduğun iş isə ondan az əhəmi-yətli deyildir, – dedi.

– Mustafa ilə tanış olmağa da elə bu iş vasitə oldu, – deyə Liza Zə-kinin dediklərini tamamlamağa çalışdı. – Maraqlandığım bir nəfəri mənim kimi, Mustafa da təqib edirmiş. Nəhayət, iş elə gətirdi ki, o mənim, mən də onun kim olduğunu bir-birindən gizlədə bilmədik. Həmin adam Bakı Komitəsinin ən fəal üzvlərindən, bəlkə də rəhbər-

lərindəndir. Onu və onun dəstəsini Mustafa ilə birlikdə cinayət üstündə tutacağıq. Buna dair müvafiq planımız, tədbirlərimiz vardır.

Mustafa əlindəki qədəhi Lizaya doğru uzatdı:

– Liza bu yolda sən mənim həqiqi müəllim və rəhbərimсэн. Bunu mən hər kəsin yanında iftixarla deyirəm. Sağ olsun mənim müəllimim.

Zəki Mustafanı tərif etməyi lazım bilərək dedi:

– Acizliyini etiraf edən mərd adamdır. Ancaq Liza kimi istedadın geniş qanadları altında az zaman içərisində böyük hünər və təcrübə sahibi olduğunu isbat etdiyin gün sənə gurultulu bir ziyafət verməyi vəd edirəm. Zira ki, biz hər sahədə padşahımıza ən sadıq adamlarıq, hər sahədə padşahımıza qarşı bəslənilən hörmət və sədaqəti gördüyüm zaman köksüm genişlənir.

Liza Mustafanı gülən gözləri ilə süzərək:

– Oh...o..! Onun qaradınmız olduğuna baxmayın, bu da bir növ qəhrəmandır, bu işdə böyük istedadı vardır, – dedi.

Yelena və Zəki Mustafaya mənalı baxaraq gülümsədilər. Mustafa başını aşağı saldı. Məclisə bir an sükut çökdü:

Yelena saata baxaraq:

– Oho... saat on biri keçir. Nə qədər çox qaldıq, – dedi və yenidən qalxdı. Qonaqlar durdular. Zəki onları yola saldıqdan sonra Əhmədin yanına gəldi. Əhməd onu ayaq üstündə gözləyirdi. Onu gördüncə:

– Yenə nə tədbirin var? – deyə soruşdu.

Zəki əlini onun çiyninə qoyaraq:

– İki gün sonra qəzetlərdə oxuyarsan, indi isə gəl o günün şərəfinə qədəh-qədəh vuraq, – deyə onu yemək otağına gətirdi. Oturdular.

O gecəni Zəki Əhmədlə çox xoş keçirdi. Yedilər, içdilər, müxtəlif mövzularda danışdılar. Əhməd siyasətə qoşulmayan, liberal görüşlü gənc olsa da, dostluqda möhkəm idi. Zəki onun bu xasiyyətini bilir, odur ki, ondan heç bir şeyi gizlətmirdi. Bu dəfə də onun gələn qonaqlarla çox maraqlandığını bildiyi üçün onları bir-bir tanıtməğa başladı:

– O dinməz, söyləməz Mustafanı tanıyırsan, o heç... Yelena da heç... Bunlar bizim adamlarımızdır. Bizə fəlakət açan o Lizadır, hökumətin ən məşhur, ən hiyləgər xəfiyyəsidir. Hər çətin işdə jandarm idarəsi ona müraciət edir. Mustafa onu bir an gözədən qoymur. Bu günlərdə onun açacağı bir işdə iyirmidən artıq sosialist yaxalanmalıdır. Bu gecəki ziyafət onun üçün ölüm ziyafəti idi, çünki o, aradan çıxmayınca biz rahat çalışa bilməyəcəyik.

– Demək bunun da müqəddəratı Mustafaya tapşırıldı.

– Şübhəsiz!

Əhmədin gözləri dumanlandı, bir an düşüncəyə daldı. Zəki bu fürsətdən istifadə edib geyindi, Nəzakəti atası evindən gətirməyə getdi.

Əhməd o səhər çox erkən oyandı. Zəki yatmışdı. Nəzakətin yalvar-yaxarına baxmayaraq, yemək yemədi, evdən çıxdı və oradan birbaşa Məhərrəm əminin yanına getdi. O bu gün Zəkinin evindən qəti surətdə çıxmağa qərar vermişdi. Məhərrəm əmi onu görəncə çox sevindi. “Yaxşı oldu gəldin... Tanış bir mədəndə mühəndis müavini yeri var. Bu xüsusda mühəndislə və mädən sahibi Əsəd bəylə danışmışam. Al bu ünvanı, get və bu gün xəbər gətir”, – deyərək bir parça kağız uzatdı.

Əhməd o gün evə çox gec döndü, qapıdan girər-girməz:

– Zəki, daha mən gedirəm, – deyərək şeylərini toplamağa başladı.

– Hara?

Əhməd vəzifə tapdığını qısaca söylədikdən sonra Zəki təkrar soruşdu:

– Bəs hara köçürsən? Otaq tapdınmı?

– Bir rus ailəsində yemək-İçməklə ayda əlli manata gözəl bir otaq tapmışam.

– Niyə tələsirsən, hələlik burada...

Əhməd Zəkinin sözünü tamamlamağa imkan vermədi:

– Yox, səni narahat etmək, işlərinizə mane olmaq istəmirəm.

Zəki cavab vermədi. Əhməd şeylərini yığırdıqdan sonra Zəki və Nəzakətlə çox səmimi görüşdü, hətta uzaq bir səfərə gedirmiş kimi, onunla öpüşərək çıxdı. Zəki arxadan:

– Ünvanını bilsəydim aradırdı yanına gələrdim, – dedi.

– Evin nömrəsini, küçəsini hələlik bilmirəm, sonra sənə deyərəm.

Əhmədin belə gedişi Zəkini çox düşündürdü. Onun getməyə tələsdiyinin səbəbi burada baş verən hadisələr olduğunu bilirdi. Acı-acı gülümsəyərək, əlini yavaşca stola çırpı-çırpı:

– Get, sən də qəlbini Əşrəflər yemişdir, – dedi.

YEDDİNCİ FƏSİL

Əşrəf Sonanı dəlicəsinə sevdiyi kimi, Sona da ona ürəkdən vurulmuşdu. Evə gəldiyi zaman Əşrəfi min bir dillə dindirir, sağına, soluna keçir, onu dadlı sözlərlə əyləndirir, iri qara gözlərinin ən səmimi baxışlarını, yaqut dodaqlarının ən şirin gülüşlərini yalnız ona bağışlayır–

dı. Əşrəf də arabir Sonanın o gözəl kiçik başını qucaqlayıb, iki əli ilə onu köksünə sıxaraq:

– Ah, qəlbimin sevinci, ruhumun işığı. Səni kiçiklikdən sevdim. Sənin üçün yaşadım, sən mənim yeganə gözəlimsən, – deyirdi.

Əşrəfin ona qarşı olan səmimi rəftarı Sonanı çox sevindirirdi. Arabir anası Gülcahan:

– Ana, çox şükür, Əşrəf atası Ağamürsələ oxşamadı, – deyirdi.

Gülcahan xala qızının fikrini təsdiq edirdi:

– Qızım, mən bilirdim ki, Əşrəf atasına oxşamayacaq, çünki başı çəkmişdi. Atalar sözüdür: “Başına gələn başmaqçı olar”. Bir də Ağamürsəl oxumamışdı. Əşrəf neçə ildir oxuyur, o indi yerin altını da bilir, üstünü də.

Bu sözlər Sonanın qəlbinə yağ kimi yayılır, bal kimi damırdı. Qələm qaşları altında uzun kiprikli qara gözləri daha şəfqətlə yanır, al yanaqları, gözəl, lətif siması daha məlahətlə parlayırdı. Bu sözlər gənc qızın xəyalını işıqlı aləmlərə, daha uzaqlara aparırdı. Əşrəfin onun başını köksünə sıxaraq: “Kiçiklikdən səni sevdim. Sən mənim yeganə gözəlimsən” sözlərini xatırlayırdı. Sona dadlı xülyalarla qol-boyun olaraq xəyala dalırkən, birdən-birə diksinerək, durduğu yerdən şiddətlə atıldı, tez anasına baxıb utancaq bir tövrlə gözlərini aşağı dikdi. Bu hərəkətindən özü də qorxmış olduğundan qəhqəhə çəkdi. Gülcahan qızının ikicanlı olduğunu bilirdi. Ona mənalı baxaraq:

– Uşaq tərpendi, bilirəm, qızın olsa Əşrəf adını Məryəm, oğlun olsa Mürsəl qoyacaq, – dedi.

Sona dörd tərəfi ipəklə işlənmiş ağ süfrənin saçaqlarını əli ilə oynada-oynada:

– Sən bu sözü Əşrəfə demə, mən uşağıma bədbəxt adamların adını qoymaram, – deyə cavab verdi.

– O var, o dövlət sahibi olan Ağamürsəl bədbəxt idimi?

– Bir o xoşbəxt idi, bir də yazıq Məryəm. Ev, eşik, ailə tanımayan bir kişi xoşbəxt ola bilərmi?

– Kişi öz ata-anasının adını qoymaq istəsə, nə deyə bilərsən?

– Təkid etsə heç bir şey... Mən Əşrəfin könlünü qırmaram.

Sona sevə-sevə, oxşaya-oxşaya qızı Məryəmi bələyirdi; anası Gülcahan xala da qızını yoluxmaq üçün yenicə gəlmiş, hələ çarşabını da götürməyib, səssizcə qapı ağzında qızının min bir dillə Məryəmi bələməsinə baxırdı. Sona Məryəmi bələdi, iki əli ilə qaldırıb qarşısına gətirdi və bəbə kimi atıb-tutmağa başladı. “Matan, matandır bu qız, qəşəng matandır bu qız; könülə yatandır bu qız... Balama qurban sərçələr, balam haçan dirçələr?”

Sona anasını görməyib qızını sevə-sevə oxşayıb oynadırkən, Əşrəf Əhmədlə içəri girdi. Sona qucağında uşaq utana-utana o biri otağa keçdi. Əhməd əllərini bir-birinə vuraraq:

– Yox, bu olmadı, Sona xanım məndən qaçır, – dedi.

Əşrəf:

– Sona, Sona, gəl, başqası deyil, bizim Əhməddir, – deyə onu səslədi. Sona gəlmədi. Əşrəf Gülcahan xalanın halını soruşdu. Sonra üzünü Əhmədə tutub:

– Əhməd, mənim bir qayınanam var ki, bütün dünyaya dəyişmə-rəm. O tək Sonanın anası deyil, mənim də anamdır, – dedi.

– Sağ əlin mənim başıma. Bir elə qayınana mənə də tapsaydın, pis olmazdı, – deyə Əhməd cavab verdi.

Əşrəf fürsətdən cəld istifadə etdi:

– Gülcahan xala, bu mənim məktəb yoldaşımdır. İndi yaxşı incinardır, heç kəsi yoxdur. Bir başıdır. Ayda iki yüz məvacib alır. Buna elə bir qız tapa bilərsənmi evi-əşiyi, hər şeyi olsun? Bu ancaq papağını, əl ağacını götürüb, qızın evinə girsin.

Gülcahan xala burnunu və iki gözünü yaşmaq altından göstərərək:

– Elə bir qız yeri bilirəm, – dedi, – gözəl, ağıllı, bir az da rusca oxumuşdur. Onu yaxşı yerlərdən istəyənlər oldu, qız getmədi. Ata-anası nə qədər cəza verdi, qız yenə razı olmadı. “Mənə var-dövlət lazımdır, adam lazımdır, yoxsul olsun, yoldaş qədri bilsin” – deyir.

Əhmədin gözləri parıldıadı. Əşrəfin üzünə mənalı-mənalı baxaraq:

– Lap mənim malımdır, – dedi.

– Gülcahan xala, kimlərdəndir?

– Hacı Yunusun qızıdır, anası Mina xanım da çox mehriban arvadır.

Əşrəf əlini Əhmədin çiyninə qoyaraq:

– İtin uladı, yaxşı yerdəndir, – dedi.

– Halva deməklə ağız şirin olmaz, ona yağla bal gərəkdir. Gülcahan xala gərək bu yerdə mənə də analıq etsin.

Əşrəf təkrar Sonanı çağırdı:

– Sona, Sona, gəl çay ver! Gəl Əhmədə sən də bir məsləhət ver.

Sona utana-utana içəri girdi. Əhmədlə başı ilə görüşdükdən sonra Əşrəf soruşdu:

– Hacı Yunusun qızını görmüsənmi? Necə qızıdır?

– Anam məndən yaxşı tanıyır.

– Sən qızı görmüsənmi?

– Görmüşəm, sifətdən yaxşıdır, ancaq xasiyyətini bilmirəm, anam onlara çox yetikdir.

Araya bir anlığa sükut çökdü. Əhməd bir qədər fikirləşdikdən sonra:

– Demək mənim ipim Gülcahan xalanın əlindədir, – dedi.

– Xala can, elə sabah özün elçi get, qızın anasının ağzını ara, gör nə deyir...

– Mən getməyə gedərəm, görək nə deyirlər...

– Getmək var, getmək var. Bir ağızucu söz demək, bir də qırsaq-qız olub yapışmaq var...

– Yox, mən qır-saqqız olub yapışa bilmərəm.

– Yapışma, ona mən də razı deyiləm. De ki, tək oğlandır. İki yüz manat maaş alır. Maaşından başqa heç bir şeyi yoxdur. Özümə gəldikdə yaxşı bax: boyumu, başımı, ağzımı, gözümlü, üzümü, burnumu, saçımı necə görürsən, elə də de!

Bayaqdan söhbətə qulaq asan Sona qızara-qızara dedi:

– Xasiyyətiniz də gərək bir-birini tutsun. Bəlkə sizin xasiyyətiniz onun, ya onun xasiyyəti sizin xoşunuza gəlmədi.

– Əşrəf sizin xasiyyətinizi bilirdimi? Ya siz onun xasiyyətini bilirdinizmi? Bax, indi necə yaxşı tutur.

Gülcahan xala tez cavab verdi:

– Bunlar bir-birinin xasiyyətinə uşaqlıqdan bələd idilər.

– Bilirsən, Cahan xala, bizim qız almağımız bazardan qarpız almağa bənzəyir, bəxtə-bəxtidir, dadlı da çıxa bilər, dadsız da... İndi nə eləyək, şərait belədir. Oxumuş qızlarımız azdır, həm də bizi saymırlar, gözlərini milyonçu balalarına dikib dururlar.

Gülcahan xala sabah ona xəbər gətirəcəyinə söz verdi. O gecə Əhməd şad görünürdü. Hər zamankı gülüşlərində hiss edilən sünilik, soyuqluq bu gün əsla hiss edilmirdi. Gecəni Əşrəflə xoş keçirdi. Gecə keçirdi, qalxıb gedərkən:

– Hələlik sağ ol, sabah axşam yenə Gülcahan xalanın qulluğunda hazıram... Görək qız gələcək, oğlan? – dedi.

Əhməd o gecəni sabaha qədər yatmamışdı. O, ailə həyatını lazımınca görməmiş olduğundan evlənməkdən həm qorxur, həm də onu dəlicəsinə arzulayırdı. Həmin gecə həyatında gördüyü, tanıdığı ailələrin hamısını xəyalından keçirdi. Öz vicdanı qarşısında ideal bir ailə həyatı qurmağa söz verdi. Gecə uzunluğunu məşğul olduğu fikirlər onu yorduğundan səhər qalxıb işə gedərkən üz-gözündə yorğunluq əsəri müşahidə edilirdisə də, yenə məmnun görünürdü.

O gün ona bir il qədər uzun gəldi. Axşam bir gəlin görüşünə gətirmiş kimi təmiz geyindi, lazım olan bəzəyi vurandan sonra evdən çıxdı. Əşrəf onu gülə-gülə qarşıladı. Gülcahan xala qucağında Məryəmi oturdub Əhmədi gözləyirdi. Əşrəf onun çiyininə vuraraq:

– Əhməd, bəxtin yoxmuş, qızın atası razı olmayıb, – dedi.

Əhməd stulu altına çəkərək, oturmaq istərkən bu sözdən pozularaq, nəşəsi qaçdı, az qaldı yıxılsın. Əşrəfi diqqətlə süzərək:

– Yox!.. Doğru deyirsən? – deyə soruşdu.

Gülcahan xala gülərək:

– Ay bala, aman ver, oğlan bir otursun, – dedi.

Əhməd oturdu, intizar içində Gülcahan xalanın nə deyəcəyini gözləməyə başladı. Gülcahan xala oturduğu stulu tərpətdi, özünü bir az doğrultduqdan sonra dedi:

– Getdim, nə üçün getdiyimi bilmədilər. Sonra söz açdım. Əvvəlcə anası da, özü də razı olmadı, “evi yox, gəldi-gedər adamdır”, dedilər. Sonra mən səni çox təriflədim. “Qızın atası bilməsin, qız oğlanı görüb bəyənsə, danışarıq,” – dedilər.

– Bəyənməsə?

– Bəyənməsə, səninki səndə, onunku onda.

– Mən də qızı görəcəyəmmi?

– İnanmıram, anası razı olmaz.

– Biz harda görüşəcəyik?

– Sabah axşam sən də gələrsən, onlar da. Sən Əşrəflə o biri otaqda oturarsan. Sona qızla salona çıxar. Qapının deşiyindən o sənə baxsın, sən də ona...

– Qapının deşiyindən niyə?

– Bəs hardan?

– Açıq qapının arasından o mənə baxsın, mən də ona.

– Yox, olmaz!

– Nə üçün olmaz? Əşrəf Sona xanımı qapı deşiyindənmi baxıb bəyənmişdi?

– Yox, bu olmadı, sən indidən Əşrəflə, Sona ilə çəkişirsən. Sən başqa, onlar başqa...

– Onlar nə üçün başqadır?

Gülcahan xala titrək, bir az da əsəbi səslə:

– Əşrəf şəhərdə tanınmış, adlı-sanlı, varlı Ağamürsəlin oğludur. Onun varı-dövləti var.

– Mənim də elmim var.

– Əşrəfin elmi səndən az deyil ki?! Neçə il burada, neçə il də Ursetdə qaldı. O da sənə qədər oxuyubdur, hələ varı-dövləti, adı-sanı da bir artıq.

Əhməd susdu. Sadə qadın Əşrəfi ali təhsil görmüş, mütəxəssis bir ziyalı sanırdı. Bu xüsusda bir söz söyləmədi. Bir az sükutdan sonra:

– Yaxşı, nə eləyirsiniz razıyam. O mənə deşikdən baxar, mən də ona deşikdən baxaram, – dedi.

– Hə, bu olar, nə eləyək.

– Yaxşı, qızın adı nədir?

– Mənə bax, sən sabah sağ tərəfdən qapıya doğru oturarsan ki, burnunun sol tərəfindəki çopurları qız görməsin. – deyə Əşrəf zarafatla əlini Əhmədin çiyinə vurdu. Hamı gülüşdü. Əhməd dedi:

– Sənə acığına sol tərəfdən oturacağam, qoy görsün, axır görəcək ki. Ancaq mən bir şeyi başa düşə bilmirəm, o mənə alır, yoxsa mən onu?

Gülcahan yaşmaq altından ona dik-dik baxaraq:

– Bu nə sözdür? O sənə alır, sən də onu. Kişinin qızı bilməsin kimə gedir?

– Mən də bilməyimmi kimi alıram?

– Sən də bil, qapının deşiyindən bax!

– Oradan nə o mənə, nə də mən onu lazımınca görə bilməyəcəyik.

– Adət belədir, kefinə bax.

– Oho! Gülcahan xala yaman acıqlı arvad imiş.

– Sən də yaman üzlü yetimsən.

– Deyirlər ki, yetim bəxtli olur.

– Yalan ha deyil, bəxtli olmasan belə əmlək kimi qıza rast gəlməzdin.

– Yavaş, dananın gözünü çıxarsan, bəlkə baxıb bəyənməyəcək.

– Bəyənməmiş nə ayıb tapacaq.

O gecə bu xüsusda uzun-uzadı danışdılar. Hətta qızın adını da öyrəndi. Onun adı Rəmziyyə idi.

Bu dəfə Əhməd oradan evinə çox kədərli, düşüncəli dönmüşdü. Otağa girincə kiçik masanın başına oturub, düşünməyə başladı. Gülcəhan xalanın sözləri onun məniyyətinə çox toxunmuş, onda bir çox acı hiss və düşüncələr oyatmışdı. “Evi yoxdur, gəldi-gedərdir” sözlərini də xatırlayaraq, evlənmək istədiyi ailənin həyat yoldaşına olan görüşünü aydınlaşdırırdı. Belə insanlarla həqiqi və səmimi ailə həyatı qurmağın nə qədər çətin olduğunu etiraf edirdi. Hələ Əşrəf üçün deyilən: “O bu şəhərdə adlı-sanlı, varlı Ağamürsəlin oğludur” sözləri onun ruhunu acı-acı didirdi. O hər iki tərəfi incədən-incəyə tədqiq və mühakimə etdi. Ancaq mühit və şəraitin onda oyatdığı düşüncə və təsirdən Məhərrəm əminin sözlərini ikinci dərəcədə əhəmiyyətli gördü, uzun mühakimədən sonra: “Nə etməli, Əflatun belə olsan, bu ölkədə köməksiz tərəqqi etmək mümkün deyildir. Varlı və nüfuzlu ailəyə bağlanmaqla yüksəlmək üçün meydan verilir” nəticəsini çıxardı. Hətta bunun üçün tanıdığı, bildiyi bir çoxlarını nümunə olaraq misal göstərdi.

Ertəsi gün Əşrəfin evinə getmiş, qız Əhmədi, Əhməd qızı qapının deşiyindən görmüşdü.

Bu görüşdən tam üç ay keçdi. Əhməd qəti bir cavab almaq üçün dəfələrlə gəldi. Hər dəfə də Əşrəf ona Gülcəhan xalanın dilindən bir söz dedi: “Qız və anası razıdır, hələ atasına deməmişlər. Atasını bir az mühafizəkar və pulpərəstdir, qızını varlı adama vermək istəyir; onu bir təhər razı etmək üçün yollar axtarır, çarələr düşünürlər”.

Bəzən də Əşrəf deyirdi:

– Deyirlər ki, bu necə toy olar? Oğlan əlinin ağacını, başının papağını götürüb qızın evinə girsən! Bu toyu çox adi görürlər. “İlk övladımdır, qızın da, bizim də arzularımız var, oğlan, qız adamları gəlsin, evimizdə əzizlənsin, qonaqlansın, qızım karetdə, üzündə duvaq, yanında sağdışı, soldışı otursun; qabağında yengəsi, qucağında ayna, əllərində şamdan, musiqi ilə, gürultu ilə aparsınlar. Bu da bir arzudur. Yoxsa toydan sonra qızı öz otağının birindən o birinə köçürmək, bunda nə ləzzət var?”.

Əhməd bu sözlərdən sonra bütün dəyişdi. Əlini havada oynadaraq əsəbi səslə:

– Bundan sonra heç lazım deyil. Var, dövlət bunları qudurtmuşdur. O düşüncədə, o mühakimədə adamlarla keçinmək çətindir. Məhərrəm əmi doğru deyir. Mən o kişinin sözlərinə indi qiymət qoyuram. Gedib gözəl bir rus qızı ilə yaşamaq, belə qızlarla ömür keçirməkdən on qat yaxşıdır, – dedi.

Əşrəf sağ əlini açaraq: “Vur bura!” – dedi.

Əhməd əlini onun əlinə çırpdı.

– Demək baş tutmadı. Heç eybi yoxdur. Bir başqasını tapıb yaşaram.

Ayağa qalxdı. Əşrəf onu qapıya qədər müşayiət edərkən dedi:

– Sənin əsəbiləşməyin yersizdir. Onlar sənə hələ rədd cavabı verməyiblər. Hələ öz aralarında bu iş haqqında danışmaq aparırlar.

Əhməd güldü:

– Yox cavabı sən nəyə deyirsən? Bu sözlərin hamısı yox cavabı deyilmi?

Əhməd o gündən o tərəfə üz çevirmədi. Bir axşam Əşrəfi görmək bəhanəsi ilə gəldi. Təsədüfən Gülcahan xala da orada idi. İçəri girəngirməz Gülcahan xala:

– Haradasan, ay oğlum? İşi bişirib hazırlamışam, nə vaxtdır gəlib çıxmırsan... Razı oldular.

– Necə, nə şərtlərlə?

– Sənə qızın dayısı İsgəndər bəyin evində beş otaq verirlər. İçərisinin hər müxəlləfatı ilə... Qızın cehizi də üstəlik. Sən ora köçürsən. Bir gecədə həm qız, həm də oğlan evində toy başlanır. Qızı da kəretində dəbdəbə ilə ora gətirirlər.

Əhməd gülə-gülə Əşrəfin üzünə baxdı.

Əşrəf:

– Daha nə istəyirsən? Sənin üçün böyük səadətdir, – dedi. – Yox-sulluğun daşını atarsan.

Gülcahan xala əlavə etdi:

– Sənin toy xərcini də dayısı İsgəndər bəy çəkəcək. Toya heç bir xərcin çıxmayacaq.

– Sağ ol, Gülcahan xala! Məni qorxudan toy xərci idi, çünki, bilirdim gücüm çatmayacaqdı. Hələ onlar məni tanımamış, görməmiş necə razı oldular? Bu məsələ məni çox maraqlandırır.

– Bu işin düzəlməsinə yenə Məhərrəm əmi səbəb olubdur, – deyərək Əşrəf Əhmədi məsələdən xəbərdar etdi.

Gülcahan xala Əşrəfin dediyini təsdiq etdi:

– Doğrudur, o qoca rus Məhərrəm... deyirlər ha, o səni çox tərifləyibdir.

Hamı güldü.

– Kimə?

– İsgəndər bəyə... Səni çox soruşmuşlar. Amma o qoca rus Məhərrəm səni başqa cür tərifləyibdir. İsgəndər bəy ondan sonra qızın atasını razı edibdir.

Əhməd üzünü Əşrəfə tutaraq:

– Bu İsgəndər bəy kimdir?

– O, fikri açıq oxumuşları sevən tacirdir. Qurubağ yanında böyük mağazini var. Məhərrəm əminin yaxın dostlarındandır.

Əhməd bir az düşündü, sonra başını qaldırıb gülə-gülə:

– Gülcəhan xala demişkən, bu qoca rus Məhərrəm hər yerdə mənim dadıma çatır, – dedi.

– Bu vaxta qədər sən cavab gözləyirdin, indi qız evi cavab gözləyir. Nə deyirsən?

Əşrəf Əhmədin çiyinə vuraraq:

– Nə deyəcək, papağı da razıdır, – dedi.

– Yox, qoy özü desin...

– Mən nə deyim, xala can? Rusun bir məsəli var: “Verirlər al, döyürlər qaç!” Belə işə kim razı olmaz.

– Onda, sabah İsgəndər bəyin yanına get. Toy haqqında sənənlə danışmaq istəyir. Bundan sonra hər sözü, hər məsləhətin, söhbətin onunla olacaq.

Əhməd evlənmək məsələsini Məhərrəm əmidən gizlədirdi, çünki bilirdi ki, o, varlı ailədən evlənməyə razı olmayacaq. Məsələni dostu İsgəndər bəydən öyrənmiş olduğundan bu xüsusda onunla görüşüb razılıq almaq, həm də birinci dəfə İsgəndər bəyin yanına onunla getmək fikri ilə Məhərrəm əminin yanına getdi. Məhərrəm əmi onu hər zaman kimi çox səmimi qarşıladı. Əhməd məsələni açdı:

– Bu xüsusda sizin də razılığınızı almaq borcumdur, – dedi.

Məhərrəm əmi bir az sükutdan sonra:

– İskəndər bəyin bacısı qızı olmasaydı, doğrusu ki, mən razı olmayacaqdım. Deyilənlərə görə qızın üzərində onun yaxşı təsiri vardır. Odur ki, heç bir sözüm yoxdur, mübarək olsun. xoşbəxt yaşayın! – dedi.

Əhməd onun sözündən ürəklənərək qızın bir az rusca da oxumuş olduğunu söylədi.

– Bu da İskəndər bəyin təsiridir. Yoxsa o Hacı Yunus bu günün tələbatını anlaya bilməz. Rusca bilsə də mənəcə yenə yarımçıqdır. O ruscadan əvvəl öz ana dilini gözəl öyrənməli idi.

Məhərrəm əmi bir qədər ailə həyatının əhəmiyyətindən bəhs etdikdən sonra Əhmədin ricası ilə İsgəndər bəyin yanına getdilər. İskəndər bəy əvvəlcə onları mağazində qarşıladı, sonra kabinetinə aparıb kiçik çay məclisi hazırladı. Oturdular, danışdılar. İsgəndər bəy Əhmədlə daha yaxından tanış oldu. Məhərrəm əmi onun nə əziyyətlə oxuyub

təhsilini bitirdiyini və onun tərcümeyi-halını bütün təfəsilatı ilə danışdı. İsgəndər bəy məmnun baxışlarla Əhmədi başdan-ayağa süzərək:

– Mərhəba, iradənin varmı! – dedi.

Sonra evlənmək məsələsi ortaya gəldi. İsgəndər bəy üzünü Əhmədə tutub dedi:

– Bu barədə sən heç fikir eləmə. Hər şey hazırdır. Evimin üçüncü qatında beş otaq ayırmışam. Onun bütün müxəlləfatını Hacı Yunus verəcək, toy xərcini də mən çəkəcəyəm.

Məhərrəm əmi İskəndər bəyə məmnun nəzərlə baxaraq dedi:

– Çox şükür, bizdən də yavaş-yavaş mədəniyyət qoxusu gəlməyə başladı, ziyalılara əhəmiyyət verilir.

Bir həftə sonra Əhməd yeni evinə köçmüşdü. Üç gün sonra isə dəbdəbəli bir toy onu öz yeni həyat yoldaşına qovuşdurmuşdu.

Əhməd öz həyatından çox razı idi. Rəmziyyə onun ruhuna uyğun, idarəçi, həlim, gözəl bir qız idi. Tam mənası ilə ziyalı olmasa da, bəzi xüsusiyyətləri ilə bir çox ziyalı qızlardan yüksək və dəyərlı idi. Rusca az-çox oxuyur, yazır, danışır, nərd, şahmat oynamağı, yoldaşını məşğul etmək yollarını bilir, hər şeydən artıq gözəl piano çalırdı. Məhərrəm əmi ilk dəfə olaraq, kiçik bir portfel hədiyyə gətirmişdi. Qızla bir az danışb, onun kamal və qabiliyyətini öyrəndikdən sonra:

– Əhməd, qalx o portfeli bura gətir, – dedi.

Əhməd portfeli alıb, Məhərrəm əminin qarşısına qoydu. Məhərrəm əmi onu açmaqdan əvvəl üzünü Rəmziyyəyə tutub dedi:

– Qızım, rusca oxumaq nə qədər sənə qiyətini artırarsa, öz ana dilini bilməmək bir o qədər sənə qiyətdən salır. Bir ziyalı hansı millətə mənsub olursa-olsun öz dilini, ədəbiyyatını, tarixini, daha doğrusu, özünü də gözəl öyrənməlidir. Özünü bilməyən, özünü təqdir etməyi bacarmayan başqalarını da təqdir etməyi bilməz. Məndən qızıl, brilyant, ya başqa qiymətli bir hədiyyə gözləmə, çünki əvvələn, ona gücüm çatmaz, çatsa da mənim nəzərimdə onların heç bir qiyməti yoxdur. Mən ana dilimizi sənə hədiyyə gətirmişəm, – deyərək, çantanı açdı, içindən “Birinci il”, “Əlifba”, “İkinci il”, “Üçüncü il” adlı dərslikləri, qələmcu və qurşun qələm çıxartdı.

– Bax, mənim hədiyyələrim bunlardır, – dedi.

Əhməd gülərək:

– Məhərrəm əmi, başa düşən üçün bunlar ən dəyərlı hədiyyələrdir. Bizim Rəmziyyənin bütün aldığı hədiyyələrdən çox bu hədiyyəyə daha çox qiymət verəcəyindən əmin ol, – dedi.

Rəmziyyə də Əhmədin sözünü təsdiq edərək:

– Bundan dəyərli hədiyyə almamışam, – dedi.

Məhərrəm əmi çox oturmadı, bir fincan südlü qəhvə içdikdən sonra getdi. Rəmziyyənin əlini sıxarkən:

– İkinci dəfə sizə gəlinçeyə qədər səni türkcə savadlı görməliyəm, – dedi.

Məhərrəm əminin bu hərəkəti həm Əhmədə, həm Rəmziyyəyə olduqca xoş təsir buraxmışdı.

* * *

Əhməd ailə həyatına get-gedə isnişir, get-gedə onu sevməyə başlayırdı. Onun ruhunu sıxan, nəşəsini qaçıran yalnız bir şey vardı: o da onun müsamirələrdə, gəzintilərdə Rəmziyyə ilə yan-yana gəzmək, ictimai yerlərdə öz çiçəyi ilə görünmək arzusu idi. Bunu o dəfələrlə Rəmziyyəyə söyləmiş və ondan yoldaşcasına xahiş etmişdi. Rəmziyyə qəti surətdə rədd edərək:

– Atam bilsə məni parça-parça edər, – demişdi.

Bir gün söhbət əsnasında bu məsələni İsgəndər bəyə açdı.

İsgəndər bəy acı-acı gülümsəyərək:

– Bu fikirdən daşın. Hacı Yunus bilsə qiyamət qoparar, əlindən, dilindən qurtarmaq olmaz, – dedi.

Əhməd bir söz demədi.

Əhməd fəvqəladəliyi sevir və ondan da zövq alırdı. Onun ən böyük arzusu mədəni bir ailə həyatı qurmaq, Rəmziyyəni məsləkinə, ruhuna uyğun bir-iki ziyalı ailəsi ilə tanış etmək, onlarla bərabər teatr, kino, müsamirə və gəzintilərdə əylənmək, bu surətlə dinc və şən bir ailə həyatı keçirmək idi.

O bir gün Rəmziyyəsinə yoldan çıxardı:

– Bu axşam “Dağılan tifaq” faciəsi gedir. Qadınlara məxsus pərdəli lojalar var, bizi heç kəs görməz. Bax, bilet də almışam. Sən mənim canım rədd eləmə!

Rəmziyyə nə qədər danışdısa, Əhməd qəbul etməyib təkidində davam etdi. Faytona oturub bərabər getdilər. Lakin loja pərdəli deyil, açıq lojalardan idi. Əhməd zor-güc Rəmziyyəni lojaya daxil etdi. Utandığından özünü gizlətməyə yer tapmırdı. O elə zənn edirdi ki, bütün teatra gələnlər ancaq ona baxır. Əhmədin verdiyi suallara bəzən

soyuq cavab verirdi, bəzən də heç vermirdi. O bu işin nəticəsindən qorxurdu.

Ertəsi günü Hacı Yunusa xəbər vermişdilər. Hacı Yunus Əhmədin və qızın dalınca söylənmiş, ağzından çıxanı demişdi. Arvadı onu sakit edə bilməmişdi. O birbaşa qızının evinə getmiş, qapıdan girən kimi soruşmuşdu:

– Dünən gecə harda idin?

– Heç yerdə!

– Düzünü de!

– Deyirəm heç yerdə. Nə var ki?

– Canına çor var, dərd var!.. Sən indi üzün açıq matışkalar kimi teatrlarda gəzirsən? Atan, anan getdiyi yoldan azırsan... Vallahi ikinizin də başınıza bir od ələrəm ki... namussuzlar! Heyvanlar!.. Qalx, geyin, gedək! Mənim qızımın namusunu saxlamayan kişiylə mən qız vermərəm.

Əhməd çox yalvardı, yaxardı, “bir daha getmərik”, deyə söz verdi. Hacı Yunus qəbul etmədi, zornan qızını götürüb getdi.

Hadisə Əhmədə çox acı təsir bağışladı. Bir həftə gözlədi, on gün gözlədi, Rəmziyyə qayıtmadı. O, Məhərrəm əmini göndərdi. Gülcahan xalanı göndərdi. Nəhayət, özü getdi. Hacı Yunus qəbul etmədi, hətta onun heç üzünə də baxmadı. Rəmziyyə bu getməklə tam bir il atası evində qaldı. Əhməd əvvəlləri çox kədərli və dalgın idi. İşdən evə döndüyü zaman ona zindan kimi görünən otaqlarda özünü bir dustaq kimi hiss edirdi. Sevgili Rəmziyyəsinin ona bir oğul doğduğu xəbəri Əhmədi sevindirmiş, həm də qəm dənizinə batırmışdı.

Qayınanası ona bu işin tezliklə düzələcəyinə söz vermişdi. Əhməd bir gün işdən evə döndü. Xidmətçi qadın yeməyi verdikdən sonra, o, rahatlanmaq üçün yatağa girdi. Nə qədər çalışdısa, gözlərinə yuxu getmədi. Bir saat yatağında acı xəyalların pəncəsi altında əzildikdən sonra köksünü sıxan sıxıntı və həyəcandan dik qalxdı. Paltarını geyindi. Dərdini unutmaq üçün Əşrəfin yanına getdi. Əhməd çox kədərli idi. Üz-gözü bulud kimi tutulmuşdu. O nə qədər özünü şən göstərməyə çalışırdısa, içindəki fırtına simasından oxunurdu.

– Rəmziyyədən, oğlundan nə xəbər? – deyə Əşrəf soruşdu.

Əhməd çibanına bıçaq vurulan adam kimi inlədi:

– Nə bilim, ay Əşrəf, məni oğluma, arvadıma həsrət qoyanın evi yıxılsın.

Əhməd başını aşağı dikərək yenə də fikirli vəziyyət aldı. Əşrəf elə bil onun dərdini bir qədər də artırmaq istəyirdi:

– Əhməd, bu yaşa gəldin, oğul sahibi oldun, yenə də yetimliyin rəngi üz-gözündən silinməyibdir, – dedi.

Bu sözlər Əhmədi tikan kimi yaraladı. Bir an düşündükdən sonra:

– Əşrəf, o zaman ata-anadan yetim idim, indi ailədən yetiməm. Evlikən subay olmaq böyük dərdidir, – deyə cavab verdi.

Əşrəf əlini Əhmədin çiyinə vuraraq:

– Düşünmə, onun da bir ləzzəti var, – dedi.

Bu arada qonaq salonundan başdakı kiçik otağa keçmək istəyən Sona Əşrəfin bu sözünü eşidib bərk tutuldu:

– Yoxsa sənin fikrindən subaylıq keçir. Qulağının dalını görsən, onu da görəsən. Mən Rəmziyyə deyiləm, allah göstərməsin, bu iş mənim başıma gəlsəydi, bir gününə də dözməzdim.

Bulud arasından çıxan ay kimi Əhmədin üzü işıqlandı:

– Sağ ol, Sona bacı, bax etibarlı arvad belə olar.

– Biz arvadlarda olan etibarın yarısı kişilərdə olsaydı, dünyada bədbəxt bir ailə tapılmazdı.

– Elə demə, Sona bacı, etibarlı kişilər çoxdur.

– Bilirik, Əhməd qardaş, bizim bir ürəyimiz, bir sevgimiz var, kişilər amma elə deyil.

Bu söz Əşrəfin arabir evə gec gəlməsinə işarə idi.

Əşrəf:

– Bilirəm, bu işarəni sən mənə atırsan, ancaq səhv edirsən.

Sona yazıq bir görkəmlə başını yerə dikərək, yan otağa keçdi.

Əşrəf Əhmədi bir daha süzərək:

– Yetim, görürəm çox bikefsən, qalx, qalx. Bu gecə səni şampanskıy qonaq edəcəyəm, üzünün, alnının qırıqları açılsın, – deyə əli ilə onun çiyinə vurdu.

Əhməd gülə-gülə:

– Çoxdandır dilimə dəyməyibdir, həm də dərdimdən ürəyim partlayır, elə bir iş görsən böyük savab etmiş olarsan, – dedi.

Hər ikisi qalxdı.

* * *

Həyatı təcrübələrdən çıxarılmış böyük bir həqiqət var: “Alışmış qudurmuşdan yaman olar”. O gecə Əşrəf Əhmədi də özü ilə bərabər kazinoya aparmışdı. Hər ikisi salonun sağ qanadındakı dördüncü loja-

ya dirşeklənərək, səhnədə incə, əlvən tüllər içində uçuşan yarımçılpaq rəqqasələri seyr edirdilər. O gecə “qan-qan” rəqsi göstərilirdi.

Salonda, lojalarda, masa ətrafında oturmuş tamaşaçılar dərin bir nəşə içində çəngəllərini, bıçaqlarını qablara qoyub, gözləri ilə yeyə-cəklərmiş kimi rəqqasələrin seyrinə dalmışdılar.

Bu “qan-qan” rəqsi qadın düşkünə olan əyyaşların ruhunu oxşayan açıq bir rəqs idi. Rəqsə ən incə, ən lətif və gözəl qızlar cəlb edilirdi.

Hər iki gənc də başqa tamaşaçılar kimi, gözlərini səhnəyə dikərək dayanmışdılar.

Bu zaman qısa boylu, şişman, üzə ötlü və üfürölmüş kimi bir adam lojaya girdi. Bitişik, enli qaşları altında parlayan gözlərini onlara dikərək:

– Ağalar, yemək üçün nə əmr edirsiniz? – dedi. Bu sual hər ikisin-də eyni bir fikir oyatdı. Əhməd laqeyd bir təbəssümlə:

– Nəyiniz var? – deyə soruşdu.

Xidmətçi əllərini döşlüyünə silərək:

– Hər şey, – deyə stol üzərində qoyulmuş yemək siyahısını ona doğru uzatdı. Əhməd kağıza gözücu baxdıqdan sonra:

– Mənə bifşteks gətir! – deyə Əşrəfə baxdı. Əşrəf də eyni səslə:

– O halda mənə də...

– Nəcə adamlıq?

Əhməd onun qolundan tutaraq dedi:

– Dostum, yemək dörd adamlıq olacaq. Gecəni öyləncəli keçirmək üçün bizi məşğul edəcək qonaqların dəvətini də sənə həvalə edirik, anladınmı?

Xidmətçi tərəddüdlə əllərini ovmaqda davam edərək Əşrəf onun ovcuna bir onluq basdı:

– Mənə bax, Arçel, təzə, lətif olmasına diqqət et! Zövqünü göstər!

– Baş üstə. Demək yeməklər qonaqlar gələndən sonra veriləcək?

– Şübhəsiz, iki ədəd gözəl çiçək hazırlamağı da unutma!

Əhməd əlavə etdi:

– İncə bir ruh və zövq sahibi olduğunu bu gecə isbat et!..

Xidmətçi gülərək getdi. Əhməd Əşrəfi şadlıqla süzərək:

– Bu gecəni gərək fəvqəladə keçirək, – dedi.

Əşrəf dostunun fikri ilə razı olduğunu bildirdikdən sonra səhnəni göstərdi:

– Əhməd, səhnəyə bax, gör nə qiyamətdir. Bu “qan-qan” baleti mənim ən çox xoşuma gələn bir rəqsdir. Hələ sağdan birinci qıza bax. Nə qədər incə və dilbərdir. Hər necə olsa bununla tanış olacağam.

Hər ikisi onu diqqətlə seyr edərkən xidmətçi lətif və dilbər bir qızla içəri girib hər ikisinə müraciətlə:

– Ağalar, tanış olun! – dedi. Hər ikisi dərhal dik qalxdı. Onun əlin-dən tutaraq, nəzakətlə orta skamyada oturdular. Arçel sözünə davam edərək:

– Çox namuslu bir qızıdır. Sizinlə ancaq bir dost kimi oturmağa razılıq verdi. Gecəni birlikdə xoş keçirəcəyinizə əminəm.

Əhməd qıza müştəri gözü ilə baxdıqdan sonra:

– Zövcünə mərhəbə! Bunun birini də tapmalısən! – dedi.

Xidmətçi gülərək getdi.

Əşrəf nəzakətlə qızın adını soruşdu. Qız nəzakətlə gülümsəyərək:

– Adım Svetlanadır, – dedi.

Əhməd dərhal onun əlindən tutaraq:

– Ox, nə qədər gözəl adınız vardır. Adınızla gözəlliyiniz arasında səmimi bir ahəng var. Siz bizim ruhumuzun qaranlıqlarını işıqlandıran səadət və gözəllik çırağısınız! – dedi.

Əşrəf Əhmədin sözlərini təsdiq edəcək bir ahənglə:

– Yoxsa şübhə edirsən? Svetlana bu gecənin nəzər-diqqətini cəlb edən gözəlliyn canlı bir çiçəyidir. Sözümü uzaqdan-yaxından lojamıza dikilən nəzərlər və durbinlər təsdiq edir, – dedi.

Hər üçünün gözü dərhal lojalara dikildi. Həqiqətən bir çox durbin və nəzərlər Svetlanaya doğru çevrilmişdi. Hər üçü o gecəki müvəffəqiyyət və qalibiyyətdən şənlənərək məğrur baxışlarla lojaları bir-bir gözdən keçirirdi.

Get-gedə qızışmaqda olan “qan-qan” rəqsi qan edirdi. Hamı damarlara hərəkət verən o rəqsi səssiz-səssiz seyr edirdi. Tamaşa zamanı isə Svetlananın hiyləgər gözləri baş lojada onu işarələrlə, busələrlə dəvət edən bir gəncə dikilmişdi. Ancaq o elə bir məharətlə baxırdı ki, yanındakılar heç bir şey hiss etmirdi, çünki aralarında davam edən rəqabət onları o qədər məşğul etmişdi ki, bunu seçəcək halları qalmamışdı. Əhməd qapıya baxaraq:

– Mən ovumu vurdum, allah səninkini də yetirsin, – dedi.

– Qalx, sən öz tayını tap! – deyə Əşrəf qızın əllərini ovçu içərisində sıxmağa başladı.

– Sən tap, mən tapmışam, elə zarafatlar etmə, canın üçün inciyərəm.

– İncisən də bu ovdan əl çəkən deyiləm!

– Qalx, qalx, sənə tayını tap deyirəm!

– Mən tapmışam, sən tap!

Onlar aralarında gedən gizli rəqabətdən pozulmuşdular. Lakin nəşələri qaçdığı halda özlərini şən göstərməyə çalışır, qızın əllərini əlləri içində sıxır, onu güldürəcək sözlər söyləyirdilər. Bu aralıq səyyar poçtaçı bir qadın qapını açaraq, qıza bir məktub uzatdı. Qız etinasız bir halda məktubun ipək qabını əli ilə yırtaraq, içindəki məktubu oxumağa başladı. Əhməd əlini məktubun üzərinə qoyaraq:

– Boş yerə əmək sərf etməyin, istəsəniz oxumadan məzmununu sizə söyləyim, – dedi.

Qız gülümsəyərək oxumaqda davam etdi. Hər iki rəqib mənali baxışlarla bir-birini süzdü. Bu zaman Arçel içəri girərək əlindəki çiçək dəstəsini onlara uzatdı. Əşrəf çiçəyi alıb, incə bir nəzakətlə qıza təqdim etdi. Əhməd onu sorucu bir nəzərlə süzərək, sözə başlamaq istərkən Arçel onun sözünü kəsərək:

– Birini tapmışam, – dedi, – ancaq bilmirəm bəyənəcəksiniz?

– Gətir, baxaq!

– Bəlkə bəyənmədiniz, sonra...

– Bəyənməsək, gedər.

– Yox, o yaxşı düşməz.

Əşrəf onun sözünü təsdiq etdi:

– Doğrudur, Əhməd get bax, bəyən.

– Sən qalx!

– Sənə deyirəm qalx, bəyən gəl, hansı kimin olacaq o xüsusda sonra danışarıq.

Arçel dəniz köpüyünə bənzər domba gözlərini onların ağzına dikərək, əllərini önlüyün ətəyi ilə ovuşdura-ovuşdura cavab gözləyənlərə məxsus bir vəziyyət almışdı. Əhməd istər-istəməz bu şərtə razı olub, Arçellə bərabər getdi. Əşrəf qızla dadlı-dadlı söhbət edir, qızın qəlbinə çalmaq üçün uzun illər ərzində etdiyi təcrübələrdən istifadə etməyə çalışırdı. Söhbətin qızgın yerində qız birdən-birə qalxdı və nəzakətli bir səslə: “müsaidənizlə, indi gəlirəm” dedi. Qız getdi, Əşrəf qızın qəlbinə çalmış olduğuna qəti inanmış olduğundan şirin xülyalardan oyandı. Dönüb baxarkən Əhmədi gördü:

– Qız hanı?

– İndi gələr, səninki nə oldu?

Əhmədin qashları çatıldı, əsəbi və titrək bir səslə:

– Mənimki indi gələr, səninkinə gəldikdə mən bəyənmədim. istəsən get sən də bax, bəlkə bəyənəcəksən, – dedi.

Əşrəf ona cavab verməyərək, lojanın dirsəkliyinə söykəndi. Əhməd də öz yerində oturdu. Hər ikisi səssizcə rəqsi seyr edir, səbirsizliklə qızın yolunu gözləyir, aralarında oynanan bu dramın necə nəticə verəcəyini düşünür, heç biri bu yeni ovu əldən çıxarmaq istəmirdi. Zaman onlara çox uzun göründü. Saniyələr, dəqiqələr belə sanki ağır-ağır irəliləyərək onlarla əylənirdi. Çox gözlədilər, ruhlarını titrədən o gözəllik çırağı dönmədi. Nəhayət, Əşrəf əsəbiləşərək zəngi basdı və içəri girən xidmətçiyə:

– Arçel, qız gedib qayıtmadı, tez bir xəbər gətir! – dedi.

Arçel beş dəqiqə sonra qızın məşhur sərvətdarlarından Halay bəylə çıxıb getdiyi xəbərini gətirdi. Bu xəbər hər ikisinin başında bir ildırım kimi partladı. Biixtiyar hər ikisi bir-birinə baxdı. Əhməd acı-acı gülərək:

– Bax, yetimin allahı var. Sən onu mənim əlimdən almaq istədin, ona görə də nə sənə qismət oldu, nə də mənə. Burax getsin, iki dostun arasını vuran bir fahişə bizə lazım deyil, – dedi.

Əşrəf qaşlarını çataraq dərin fikrə getdi. Əhvalatı duymuş olan yaxın lojalardan ona dikilmiş istehzal nəzərlər Əşrəfi xəncər kimi doğrayırdı. O artıq dayana bilmədi, tez qalxıb lojadan çıxdı.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

Yay olduqca isti keçmişdi. Günəşin altında istilik 56 dərəcəyə, kölgədə 35 dərəcəyə qədər artmışdı. Varlılar, az-çox imkanı olanlar sərin istirahət yerlərinə, Abşeron bağlarına çəkilmişdilər. Məhərrəm əmi öz həyat yoldaşı Firuzə ilə bərabər şəhərdə qalmağa məcbur olmuşdu. Zəki ilə Nəzakət tez-tez onlara baş çəkirdi. İstinin Məhərrəm əmiyə pis təsir etdiyini görüb Zəki qocaları Nəzakətlə bərabər Qala kəndinə aparmaq istədi.

– Məhərrəm əmi, siz bizim Qala bağlarını görməmişsiniz. Atamgil də bağdadır. İstidə naxoşlayarsınız. Gəlin sizi aparım bağa.

Zəki ilə Nəzakət nə qədər təkid etdilsə, Məhərrəm əmi razı olmadı.

– Mənə şəhərdə xoş keçir, Nəzakəti apar qoy o bu istilərdə burda qalmasın.

Nəzakət onlarsız getmək istəmədi. Nəhayət, qocaların təkidi ilə Zəki Nəzakəti aparıb ata-anasının yanında qoydu. Sonralar da nə qədər çalışdı, Məhərrəm əmini yola gətirə bilmədi.

Yandırıcı isti Məhərrəm əmini gündən-günə mum kimi əridib, quru bir skeletə döndərmişdi. Onun kiçik qumral gözləri, dərin və çuxur təşkil edən kölgəli göz həlqələri içində sönük-sönük parıldayır, bir tutumluq ağ saqqalı ətsiz çənəsi üzərindən boğazına doğru qıvrılaraq uzanırdı. Vücudu o qədər ərimişdi ki, paltarı əynindən tökülür, şlyapası gözünün üstünə düşürdü. Qocalıqdan sarsılmış, əsəb xəstəliyi artmışdı. Zəki gedib tanış həkimlərdən çağırırdı. Həkimlər onu xəstə-xanaya aparmağı təkid etdilər. Məhərrəm əmi qəti surətdə rədd etdi. Firuzə yaşlı gözləri ilə həkimə dedi:

– Cənab həkim, çox israr etməyin, bilirəm, getməz, getsə də mənə faydasızdır. O, artıq son günlərini, son dəqiqələrini yaşayır. Ömür yoldaşına əlimdən gəldiyi qədər xidmət etmək mənim üçün bir təsəllidir.

Firuzə xəstəni bir an gözdən qoymurdu. Həkimin yazdığı dərmanı ona vaxtlı-vaxtında içirir, üstündə gecə-gündüz yarpaq kimi titrəyirdi. Firuzəyə bağdan yenicə qayıtmış Nəzakət də çox kömək edir, qoca analığına təsəlli verir, Məhərrəm əminin birdən-birə belə düşməsindən çox kədərlənirdi. O dəfələrlə paltarını geyinib, iri düynülü əl ağacını götürüb küçəyə çıxmaq istərkən, Firuzə min dil, min fəndlə onu fikrindən daşıdırmışdı.

Məhərrəm əmi bir gün səhər çox erkən oyanmışdı. Firuzə yatırdı. Paltarını geyindi, ağacı əlinə aldı, mühüm bir iş üçün gedən adamlara məxsus bir tövrlə qapıya gəldi. Qapının dəstəsindən tutub çəkdi, qapı açılmadı. Əlindəki ağacla gücü gəldikcə qapıya çırpdı. Səsə Firuzə dəhşətlə gözlərini açdı. Məhərrəm əmini görüncə yerindən sıçradı, uşaq kimi onu dilə tutaraq:

– Gözüm, quzum, Məhərrəm, bu zaman sən hara gedirsən? – deyə soruşdu.

– Aç qapını, Allahın yanına gedirəm, – dedi.

– Allah ilə nə işin var?

– Aç, aç, ona şikayətim var...

– Məhərrəm, sən xəstəsən, gəl dərmanını iç, yaxşı ol, səni allahın yanına özüm aparacağam.

Firuzə zorla onu soyundurub yatağına uzatdı.

O gün Məhərrəm əmi çox əsəbi idi. Ancaq günortadan sonra Firuzə onu yatırmağa müvəffəq oldu. Bundan istifadə edərək, mətbəxə girdi və Məhərrəm əmiyə meyvə kompotu hazırlamağa başladı. Qonşusu Zivər xanım ona yaxınlaşıb yavaşca:

– Məhərrəm əmi necədir? – deyə soruşdu.

Firuzə Məhərrəm əminin etdiyi işlərdən, onun xəstəliyindən danışdı. Söz-sözü çəkdi, iki qadın arasında söhbət uzandı.

Məhərrəm əmi oyanıb, “Firuzə, Firuzə!” – deyə bir neçə dəfə səsləndi. Cavab çıxmadı. Yerindən qalxıb geyindi, ağacını da əlinə alıb qapıdan çıxdı.

Məhərrəm əmi evdən çıxdıqdan sonra Firuzə söhbətini bitirib, otağa girdi. Məhərrəmi yataqda görməyib ağlı başından oynadı, dəli kimi başıaçıq, ayaqyalın küçəyə qaçdı. O, sağa baxdı, sola baxdı, yoldan keçən adamlardan: “Başında qəhvəyi şlyapa, əlində ağac, boz kostyumda, qoca, arıq bir kişi görmədinizmi?” – deyə soruşdu.

Ondan xəbər verən olmadı. Firuzə ağlaya-ağlaya evə döndü. Palatırını geyindi. Qapını bağlayıb evdən çıxdı. Küçələri, yaxın bağçaları dolaşdı. Nəzakətgilə getdi. Tanıdığı adamlardan soruşdu. Onu “gördüm” deyən olmadı. Yazıq Firuzə nə edəcəyini bilmədi. Zəkinin vəsiyyəti ilə polis idarəsinə xəbər verdi. Telefonla xəstəxanadan soruşdu, bildiyi, tanıdığı adamlara, Məhərrəm əminin ən yaxın dostlarına müraciət etdi, bir fayda vermədi.

Bu xəbər sürətlə bütün şəhərə yayıldı. Eşidən heyrət etdi. Xüsusən, bu, gənc ziyalılarda daha acı bir təsir oyatdı. Hamı, yaşca qoca olmasına baxmayaraq, fikircə zamanına görə yeni olan bu adamın qaragüruhçular tərəfindən öldürüldüyünü zənn edirdi.

Bütün ziyalılar yas və matəm içində idilər. Onun belə faciəyə tələyi hər kəsdən çox Firuzəyə təsir etmişdi. O, gecə-gündüz ağlayır, göz yaşları qurumurdu... Hıçqıra-hıçqıra ağlayan Nəzakətin təsəlliləri də Firuzəni sakit etmirdi.

* * *

Məhərrəm əmi küçəyə çıxar-çıxmaz üç dəliqanlıya təsadüf etdi. Onlar Məhərrəm əmini dinsiz, imansız, millət xaini kimi tanıyan cahillərdən idilər. Əllərində səbət, zənbil Şüvəlan bağlarına gedərkən Məhərrəm əmini görüb, “Bu donuz güdən qoca hara gedir?” – deyə onu kinli baxışlarla süzdülər. Onlardan biri istehzal bir səslə:

– A kişi, hara gedirsən? – deyə soruşdu.

– Ay oğullar, Allahı görməyə gedirəm, onun evi hardadır? – deyə Məhərrəm əmi zəif bir səslə cavab verdi.

Bu sözdən hamısı bir-birinin üzünə baxıb gülüşdülər. Birisi soruşdu:

– Allahı neyləyirsən?

– Ona şikayətim var.

– Ay əmi, Allahın evini mən tanıyıram, gəl səni aparım.

Məhərrəm əmi sevinib, ona xeyir-dua elədi. Həmin cavan oğlan fayton çağırdı, yoldaşları ilə birlikdə onu faytona oturdub, Şüvəlan bağlarına apardılar. Yolda Məhərrəm əmi ilə aralarında keçən qısa sual-cavabdan sonra onun nə qədər saf, nə qədər təmiz bir qəlbə, sarsılmaz bir imana malik olduğunu bildilər, milli düşmən kimi baxdıqları bu qocaya münasibətləri dəyişdi. Bir-iki gün onunla əylənmək fikri ilə bağa apardıqları halda on-on beş gün ona xidmət etməyi qərara aldılar. Qocanı ürəkdən o qədər sevdilər ki, hər biri onu öz bağına aparmaq istədi. Hətta aralarında bu xüsusda artıq-əskik söz də oldu. Nəhayət, sıra ilə hər biri onu öz evində bir neçə gün qonaq saxlamaq şərti ilə razılaşıdılar.

Məhərrəm əmi birinci dəfə Eldarın evində qaldı. O, bağa girincə ətrafa boylanaraq:

– Allah hanı? – deyə soruşdu.

Eldar:

– Məhərrəm əmi, sən bir az dincəl, Allahın yanına səni özüm aparacağam, – dedi.

O bu sözü o qədər qəti, inandırıcı bir səsle söylədi ki, Məhərrəm əmi susmağa məcbur oldu. Eldar onu otağa apardı, sərin su ilə əlini, üzünü yudu. Süfrə açıldı. Yemək gətirdilər. Qovun kəsildi. Sərin suda yuyulmuş bir qab üzüm gətirdilər. Eldar üzünü Məhərrəm əmiyə tutub dedi:

– Məhərrəm əmi, bu Allah süfrəsidir. Xudavəndi-aləm öz elçisini göndərib mənə tapşırıb ki, Məhərrəm əmiyə qulluq elə. Bir saatdan sonra gətirərsən yanıma.

Məhərrəm əmini yol yormuşdu. Yeməyə, danışmağa iqtidarı qalmamışdı. Yastığa söykənib mürgüləyirdi. Zor-güc ona bir az yemək yedirdilər. Yeməkdən sonra yatdı. Cavanlar iri əncir ağacı altında toplanıb Məhərrəm əminin məsələsini həll edirdilər, biri deyirdi:

– Bu kişi xəstədir. İstidən beyni xarab olub, ona həkim çağırmaq lazımdır.

O biri deyirdi:

– Həkim, qulluq öz yerində, bu kişinin arzusu var. Bəlkə onu xəstə edən o arzudur. Kişi ağzında deyir ki, Allaha şikayətim var. Görək bu nə istəyir, kimdən şikayət edir, ona görə iş görək.

– Çox da arzusu var, biz Allahı ona necə göstərək?

Eldar əlini köksünə vurub dedi:

– Mən göstərrəm, mən!.. O bu saat hər şeyə inanır. Siz mən deyənə baxın, həm bir az kef çəkərik, həm də o kişinin ürəyini ələ alırıq. Qalxın, qalxın, o kişi oyanınca hazırlıq görək!

Eldarın təşəbbüsü ilə xiyaban arasına xalı sərdilər. İri bir taxt gətirdilər. Taxtın üstünə bir kreslo qoydular. Eldar Buxara və Səmərqənd işi olan zərli, uzun bir xələt və təsək gətirtirdi. Qonşuda Rəşid adlı qoca, dünya görmüş, arif bir kişi vardı. Əhvalatı ona söylədilər. Xələti əyninə taxdılar, təsəyi başına qoydular, üzərindən də ağ cuna sarıdılar. Rəşidi allah adına taxtın üzərindəki qoltuqlu iri kresloya oturdular, hər iki tərəfində əli dəyənəkli fərraş qoydular. Qonşudan adamlar çağırdılar, məclis istənilədiyi kimi hazır oldu.

Məhərrəm əmi oyanmışdı. O yenə sərsəmləyir və bəzi çaşqın hərəkətlər edirdi. Eldar onun qolundan tutub bağa çıxartdı. Xiyabanın bir tərəfindən su şır-şır axırdı. Eldar dedi:

– Məhərrəm əmi, heç bilirsən səni hara gətirmişəm? Bu cənnət bağdır, bu su da kövsər suyudur. İç bu sudan, səni Allahın yanına aparacağam.

Məhərrəm əminin gözləri axdı, özünü suya atmaq istədi, Eldar onu tez tutdu. Üzünə sərin su vurdu. Ona bir fincan su uzadıb:

– Al, bu kövsər suyundan iç! – dedi.

Məhərrəm əmi heyrətlə açılan gözlərini Eldara dikib:

– Nə, kövsər suyu? – deyə soruşdu.

Eldar sözünü təkrar etdi:

– Bu kövsər suyundan iç, Allah səni çağırır, gedək. Məhərrəm əmi suyu alıb içdi. Eldarın qoltuğunda gedə-gedə:

– Bircə o Allahı mənə göstərin! – dedi.

Məclis tamam dəsgahı ilə qurulmuşdu. Eldar əli ilə taxt üstündəki Rəşidi göstərib:

– Bax, Allah odur, nə şikayətin var, de!

Məhərrəm əmi bir-iki saniyə gözlərini Rəşidə dikib qaldı. Sonra yanındakı adamdan soruşdu:

– O kimdir?

Yanındakı kişi qəti səslə cavab verdi:

– Görmürsən kimdir, Allahdır, divan kəsir.

Məhərrəm əmi bunu eşidincə yığıla-yığıla irəli getdi. Üzünü Rəşidə tutub dedi:

– Ey böyük Tanrı, mənim ürəyimdə arzularım var.

Rəşid kişi qəti və qalın bir səslə:

– Ey mənim bəndəm, bu gün divan günüdür, qorxma, nə mətləbin var, danış! – dedi.

Məhərrəm əminin uşaq kimi sevincindən əli, ayağı əsdi.

– Ey Tanrı, hökm elə o Nəsirqulunu divan ayağına çəksinlər, ona deməyə sözüm var.

Rəşid kişi bir az düşündükdən sonra:

– Ey bəndəm, Nəsirqulu adlı bəndəm çoxdur, hansı Nəsirqulunu deyirsən?

Məhərrəm əmi Rəşidin sözünü yaxşı anlamadı. Eldar və başqaları Rəşidin sözünü ona başa saldıqdan sonra qoca bağırdı:

– O İran padşahı var ha... onu deyirəm...

Rəşid əli ilə saqqalını oynada-oynada:

– Doğru deyirsən, bacı oğlu, o mənim günahkar bəndələrimdəndir. Tez üzünü fərraşlara tutub bağırdı:

– Tez Nəsirqulunu mənim hüzuruma gətirin!

Göz açıb-yumunca fərraşlar əllərində toppuz Nəsirqulunu çəkə-çəkə gətirdilər. Rəşid üzünü Məhərrəm əmiyə tutub dedi:

– Bacı oğlu, bu sən istədiyin Nəsirqulu, de görüm sözün nədir?

Məhərrəm əmi qəzəblə onun üstünə kükrədi:

– Axmaq kişi, bu İrani niyə viran qoyursan? Firəngistandan bəri gedib gəzdin, özün üçün bir vaqon... yubka gətirdin, o sən öz başına dəysin, de görüm xalqa nə gətirdin?

Rəşid kişi əlini qoltuqlu kresloya çıxparaq:

– De, bacı oğlu, de, yaxşı deyirsən...

Məhərrəm əmi üzünü fərraşlara tutub bağırdı:

– Vurun bu axmaq kişini!

Hər yandan günahkarın üstünə toppuz endi. Nəsirqulu ölü kimi yerə sərildi. Fərraşlar onu götürüb apardılar.

Rəşid kişi üzünü Məhərrəm əmiyə tutub dedi:

– Bacı oğlu, daha nə istəyirsən?

Məhərrəm əmi yalvara-yalvara dedi:

– Başına dönüm Allah, o Həmidqulunu da əmr et gətirsinlər.

Rəşidin əmri ilə Həmidqulu adında bir kişini də çəkə-çəkə gətirdilər. Məhərrəm əmi onu görəndə dayanıb diqqətlə ona baxdı. Sonra soruşdu:

– Sənin adın nədir?

O kişi cavab verdi:

– Adım Həmidir.

Məhərrəm əmi acıqlı gözlərini onun gözlərinə dikib bağırırdı:

– Sarsaq kişi, sən nəçin azadlıq istəyən ağıllı, oxumuş cavanları Qara dənizdə boğursan? Vurun bu qanlı sultanı!

Onun da üstünə hər tərəfdən toppuz endi. Onu da ölü kimi götürdülər. Rəşid kişi yenə soruşdu:

– Məhərrəm əmi, daha nə istəyirsən? Bu gün kefim yerindədir, nə istəsən edəcəyəm.

– Tək birçə arzum qaldı, onu da elə, daha heç zad istəmirəm.

– De, bacı oğlu, de!

– Xalqı soyan, mövhumatla başları dolduran mollaları gətirsinlər.

Rəşidin əmri ilə başı sarıqlı bir neçə kişi gətirildilər. Məhərrəm əmi yorulmuşdu. Nə durmağa, nə də danışmağa halı vardı. Ona görə mollaları acı-acı süzdükdən sonra üzünü Rəşidə tutub dedi:

– Bunlar xalqı aldadıb oxumağa qoymurlar. Əgər adam olsaydılar bizim ölkəmiz Rusiya olardı. Vurun bunları!

Fərraşlar əllərində toppuz hər yandan tökülüşdülər. Fərraşlar vurduqca mollalar bağırırdı.

Məclisi gülüşmə və gürultü bürüdü. Məhərrəm əmi əsə-əsə geri çəkildi. Eldar tez onun qoltuğuna girdi. Rəşid kişi gurlayan və qəti bir səslə bağırırdı:

– Eldar, mənim qonağımı apar, yaxşı hörmət et!

Eldar Məhərrəm əmini evə apardı. O yorulmuşdu. Lakin ona zövq verən bu hadisədən üz-gözü nəşələr içində parıldayırdı.

Bu gəlişlə Məhərrəm əmi on beş gün bağlarda qaldı. Get-gedə vücudu qüvvətlənməyə, çaşqınlığı azalmağa başladı. Şüurunu toplamış olduğundan bura necə gəldiyini və kimin tərəfindən gətirildiyini soruşdu. Cavanlar:

– Biz səni qonaq gətirmişik, – deyə cavab verdilər.

– Bəs Firuzə nə oldu?

– O, şəhərdə qaldı.

Məhərrəm əmi Firuzəsini görmək istəyirdi. Çox xahiş etdikdən sonra cavanlar onu yenidən şəhərə apardılar.

Məhərrəm əmi qapını açıb içəri girən kimi Firuzə dəlitək yerindən sıçradı. Başına saldığı qara matəm cunasını yerə ataraq:

– Vay, Məhərrəm, gəldin? – deyə ağlaya-ağlaya boynuna sarıldı. Məhərrəm əmi “qeyb” olandan sonra Firuzənin yanında qalan Nəzakət də bir tərəfdən:

– Qurban olum sənə, ay ata, harada idin? – deyə hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başladı. Məhərrəm əmi çaşmışdı, əvvəlcə döyükə-döyükə Firuzəyə və Nəzakətə baxdı, sonra birdən-birə o da hönkür-hönkür ağladı.

Eldar təsəlli verərək, onları bir qədər sakit etdi; sonra Məhərrəm əmini necə bağa apardıqlarını danışdı.

Firuzə sevindiyyindən bilmirdi nə etsin. Pərvanə kimi Məhərrəmin başına dolanırdı. Əvvəlcə onun əlini, üzünü sərin su ilə yudu, yatağını səliqəyə salıb yerinə uzatdı, sonra qonşulara yüyürüb, Məhərrəmin gəlməsini xəbər verdi. Qonşular axıb töküldülər. Bu işdən xəbər tutan ziyahılar da çox sevindilər.

On beş gün bağ istirahətinin Məhərrəm əminin səhhətinə az-çox yaxşı təsiri olmuşdusa da, lakin tamamilə sağalmamışdı. O yenə arabil məntiqsiz sözlər deyir, qeyri-adi hərəkətlər edirdi.

Axşamüstü Zəki gəlib çıxdı. Məhərrəm əmini evdə görüb sevincindən nə edəcəyini bilmədi. Qocanı qucaqlayıb bağrına basdı, bir neçə dəfə alından, üzündən öpdü. Lakin Məhərrəm əmi Zəkini ilk əvvəl tanımadı:

– Sən kimsən? – deyə soruşdu.

– Məhərrəm əmi, mən Zəkiyəm, Zəki! – deyə bir qədər ucadan o cavab verdi. Məhərrəm əmi Zəkini tanıyınca əlindən tutdu, ətrafı diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra kəsə-kəsə:

– İndi sənə çox qəribə hadisə danışacağam, – dedi.

Məhərrəm əminin bu vəziyyəti Zəkini son dərəcə pərişan etdi. O bir qədər də qocaya yaxınlaşdı, onu dinləyir kimi bir vəziyyət aldı. Məhərrəm əmi isə mühüm bir hadisə söyləmək istəyən adamlar kimi ətrafı yoxladı, bürüşük gözlərini heyərlə açmağa çalışaraq sözə başladı:

– Zəki, mən öz arzuma çatdım!

Zəki bu arzusunun nədən ibarət olduğunu bilmək üçün heyərlə soruşdu:

– Məhərrəm əmi, hansı arzuna?

Məhərrəm əmi özünü bir az da doğruldaraq:

– Zəki, – dedi, – bundan sonra qorxma, Nəsirqulunu da, Həmidqulunu da, mollaları da öldürmüşəm.

Zəki Məhərrəm əminin dediklərinə diqqətlə qulaq asırdı. O, Allahın yanına getməsindən başlayaraq, bütün təfəsilatı ona uzun-uzadı danışdı. Zəki dərin bir sükut və iztirab içində Məhərrəm əmini dinləyirdi.

O, ata kimi sevdiyi bu namuslu qocanın ağır vəziyyətindən təsirlənərək, dalğın gözlərini yerə dikib düşünür, bir tərəfdən onun bu hala düşməsinə ürək yangısı ilə acıyır, o biri tərəfdən də yoxsul bir kəndli ailəsindən yetişib, öz xalqına və məmləkətinə bu qədər məhəbbət bəslədiyinə heyrət edirdi.

Məhərrəm əmi başına gələnləri Zəkiyə danışdıqdan sonra süst düşdü. Firuzə onu yatağa uzadıb sakit etdikdən sonra bağ səfərini Zəkiyə nağıl etdi.

Ertəsi gün Zəki məşhur həkimlərdən bir konsilium təşkil etdi. Həkimlər xəstəni müayinə etdikdən sonra dedilər:

– Xəstənin vəziyyəti ağırdır. Nəbzi zəif vurur. Əsəbləri tam sarsılmışdır. Onun ən yaxşı müalicəsi sakitlik və dinclikdir.

Məhərrəm əmini xəstəxanaya qoymaq istədilər, ancaq bu da baş tutmadı. Qoca xəstəxana adı gələndə elə bil, bağı çatlayırdı. Hətta bir gün “Bir dostun evinə gedirik” deyə onu xəstəxanaya tərəf gətirmişdilər. O, xəstəxananın qapısını görən kimi dayanmış, acıqlı-acıqlı ətrafındakılara baxaraq:

– Məni hara aparırsınız?! – deyə hiddətlənmiş, acığından hönkürə-hönkürə ağlamışdı. Onun yanında xəstəxana adı çəkmək mümkün deyildi. Nədənsə xəstəxanaya qarşı nifrəti vardı.

Odur ki, Firuzə onu evdə sağaltmağa qərar verib, bütün qüvvəsini sərf edirdi. Həkimlərin tapşırıqlarına əməl etməyə çalışır, xəstə üçün hər cür şərait yaradırdı. Ancaq nə edirdisə də Məhərrəm əminin gəzməyinin, küçəyə çıxmasının qabağını ala bilmirdi. Buna heç Zəki ilə Nəzakət də mane ola bilmirdilər. O hər gün istədiyi zaman evdən çıxır, istədiyi səmtə gedir, qabağına çıxan tanışlarla görüşür, rabitəsiz, məntiqsiz sözlər danışmaqda davam edirdi.

Bu vəziyyət Məhərrəm əminin əsəb xəstəliyini daha da artırır, vücudunu get-gedə zəiflədirdi. Səhhəti o qədər pozulmuşdu ki, artıq ən yavuşq dostlarını da tanıya bilmirdi. Tanıyanda da yapışqan kimi ondan qopmaq istəmir, Allahla görüşməsindən başlayaraq, padşahları, molları fərzaşlara döydürməsindən uzun-uzadı danışdı.

Məhərrəm əmi on-on beş gün bu halla yaşadı. O birdən-birə yeməkdən və hərəkətdən qaldı. İki gün sonra günəş qərb buludlarının arasında gizlənərkən onun da xatirəsi başı üstündə həsrətlə son görüşə toplanmış olan ziyalıların qəlbinə gömüldü.

Rəmziyyənin oğlu olduqdan sonra Hacı Yunus çox yumşalmışdı. Əhmədlə barışmağa, onu oğlu Gəraya və Rəmziyyəyə qovuşdurmağa kiçik bir bəhanə axtarırdı. Bunu qızın anası hiss etmiş olduğundan bir gün Hacı'nın ağzını yoxlamaq fikri ilə dedi:

– Hacı, sənə bir söz deyəcəyəm, acığın tutmasın. O gün Gəray ağlayırdı. Rəmziyyə uşağı kiritmək üçün qucağına aldı. Döşünü çıxarıb verdi, uşaq əmmədi, yenə də bərkdən ağlamağa başladı. “Atalı yetim, daha niyə ağlayırsan?” – deyə Rəmziyyənin gözləri doldu. Onun bu sözündən ürəyimin başı odlandı. Görürəm qız ərindən, evindən ayrıldığına dərdlənir. Hər ikisi cavandır. Allaha xoş getməz. Bu vaxta qədər yazıq yetim oğlunun üzünü görməyibdir. O bizə hörmət saxlayır, bizim insafımıza nə deyirsən? “Heç olmasa uşağımı versinlər görüm”, – deyə adam-adam üstündən göndərir. Xalq da bizə yaxşı deməz. Sən gəl bunların günahından keç, iki həsrətlini bir-birinə qovuşdur.

– Sən mənə söz öyrətmə, onu mən də bilirəm, ancaq onlara belə bir cəza görək idi. Mən cəzamı verdim. Bir də belə iş görməmək şərti ilə gəlsin arvadını, uşağını aparsın, sözüm yoxdur.

Hacı'nın sözü arvadını sevindirdi. Oturduğu yerdən cəld qalxaraq, Rəmziyyəni müjdələmək üçün getdi.

Kazino hadisəsindən sonra Əşrəf Əhmədlə əlaqəsini büsbütün kəsmiş və onu təhqir edərək ayrılmışdı. Bu hadisə Əhmədə olduqca acı təsir buraxmışdı. Subaylıq həyatı, kimsəsizlik də onu bir tərəfdən sıxır, saatlarla düşünür, kədərlənir, bu əzici həyatdan qurtarmaq üçün tədbir və çarə axtarırdı. Hətta Hacı Yunusdan məhkəməyə şikayət etməyi qərara almışdı.

Bir gün yeməkdən sonra qoltuqlu sandalyaya yayılaraq qəzet oxuyarkən Hacı Yunusun xidmətçisi yemək otağına girdi. Əhməd onun səsinə eşidincə əlindən qəzeti alıb, dimdik qalxdı və xidmətçi qızı görünce:

– Ay qız, xeyir olsun! – deyə soruşdu. Xidmətçi qız gülə-gülə:
– Xeyirdir, qorxma, muştuluğumu ver, ağa da, xanım da səni çağırır, – dedi.

Əhməd dərhal məsələni duydu:

– Demək, axır insafa gəldilər. Rəmziyyə necədir?
– Necə olacaq, şadlığından əl-ayağı yerə dəyməyir.
– Demək barışmaq istəyirlər, bu çox yaxşı oldu. Hələ də görüm, Gəray mənə bənzəyirmi?

– Yox, sənə bənzəmir, qohum-qardaş deyir ki, lap babası Hacı Yunusun özüdür.

Əhməd gülə-gülə:

– Paho, elə isə ondan qorxmaq gərəkdir! – deyə qızın ovcuna beş manatlıq basdı.

– Al, bu sənin muştuluğun. Sonra yenə də görüşərik.

O gün Əhməd Hacı ilə barışmışdı. Bir il həsrətini çəkdiyi gözəl Rəmziyyənin, oğlu Gərayın evinə qayıtması Əhmədin üz-gözünü işıqlandırmış, könlünü şənləndirmişdi. Əhməd ailə həyatını sevdiyi üçün o gündən öz namusu və vicdanı qarşısında Rəmziyyəyə sadıq qalmağa söz verdi. Onu indi nə kazinoda rəqs edən qızlar, nə öz namusunu pula satan svetlanalar, nə də əyyaşlıq, içki və qumar maraqlandırırdı. O indi ancaq ad, şöhrət və sərvət qazanmaq xülyası ilə yanırdı. Əhməd qayınatası Hacı Yunusun və başqa qohum-əqrəbasının köməyi ilə şəhər dumasında ən mühüm bir şöbəyə sədr təyin edilmişdi. Üzvlükdən və tutduğu yüksək mövqedən istifadə edərək, ucuz qiymətə boş torpaq alır, bir qismini baha qiymətə satır, bir qismini tikdirir, bu yolla böyük mülkədar və sərvətdar olmağa çalışırdı. Ziyalıların könlünü almaq fikri ilə “Nicat”, “Nəşr-maarif” cəmiyyətlərinə üzv yazılaraq hər il üzvlük haqqı verir, böyük müsəmmirlərdə bir az maddi köməklik etməklə kifayətlənirdi. Əhməd çox dəyişmişdi. Onu nə ictimai işlər maraqlandırır, nə də xalqın, vətənin müqəddəratı. Sərvəti, şöhrəti artdıqca xalqa olan münasibəti də dəyişirdi. Onun ictimai şüuru inkişaf etməkdənsə gündən-günə geriləyirdi.

Şəhər duması hər il yay tətili münasibəti ilə ali məktəblərdən vətəninə qayıtmış yoxsul tələbələrə vəzifə verirdi.

İki yoxsul tələbə yay tətilindən istifadə edərək, kiçik bir vəzifə üçün onun yanına getdi. Əhməd onları iki saat qapıda saxladıqdan sonra qəbul etdi. Hər ikisi öz vəziyyətini ona söylədikdən sonra kiçik bir vəzifə istədilər. Onların gülə-gülə sərbəst danışmaları Əhmədin xoşuna gəlmədi. Onları qürurla dinlədikdən sonra stol üzərindəki zəngi basdı, katibi çağırırdı. Onlara vəzifə verəcəyini düşünən tələbələr çox şad oldular. Qapıçı içəri girdi. Əhməd üzünü ona tutaraq, məğrur bir görkəmlə:

– Bunları kabinədən çıxart! – deyə əmr etdi.

Gözlənilməz bu hadisədən tələbələr donub qaldılar. Bu təhqirə dözməyərək, Əhmədi təhqir etdikdən sonra kabinəni tərk etdilər.

DOQQUZUNCU FƏSİL

Qızı olduqdan sonra Əşrəf Sonaya ancaq bir ana kimi baxırdı. Qəlbinin içini dolduran əvvəlki səmimiyyət və məhəbbət get-gedə sönməyə və boşalmağa başlayırdı. O, indi müxtəlif bəhanələrlə gecələr evə vaxtsız qayıdır, rəftarında, hərəkətlərində Sonaya qarşı əvvəlki qədər səmimi görünə bilmirdi. Sona isə eşqini kimsə ilə bölüşmək istəmədiyindən gecə-gündüz onun keşiyini çəkir, dəlicəsinə sevdiyi Əşrəfini özünə bağlamaq üçün çarələr düşünür və onu dərhal tətbiq etməyə çalışırdı. Lakin bunların səmərəsiz və təsirsiz qaldığını və ailə həyatındakı sevgi və səmimiyyətin Əşrəf tərəfindən gündən-günə ayaqlanıb, insafsızcasına tapdalandığını gördükcə kədərlənirdi. O çox düşündü, bir çox tədbir və çarəyə əl atdı, amma heç biri fayda vermədi. Son tədbir olaraq bir gün:

– Əşrəf, teatra gedəndə məni də özünlə apar, – deyə yalvardı.
– Bunu sənə kim öyrədib?
– Heç kəs, mən də görmədiklərimi görmək istəyirəm.
– Yox, bu sənin başına gələn fikir deyil, doğru de, bunu sənə kim öyrədibdir?

Sona qaşlarını çataraq bir an düşündü, sonra köksünə dikmiş olduğu kiçik başını qaldıraraq:

– Kim öyrədibdir? Sənə olan eşqim, – deyə cavab verdi.
Əşrəf istehza ilə güldü:
– Arvad ağzından birinci dəfədir ki, belə söz eşidirəm. Qadında eşq olmaz, ehtiras olar.

Bu söz bir xəncər kimi Sonanın qəlbinə saplandı. Bir anın içində dəyişdi.

– Bunu kim deyir? Qadının ürəyi yoxdurmu?
– Var, ancaq aldadıcı bir ürəyi var. Odur ki, şəriətimiz qadınlara açıq gəzməyə yol vermir.
– Kişilərə qadınlarla qol-qola gəzməyə yol verirmi?
– Kişi başqa... Qadın kişinin namusudur. Mən səni yanıma salıb, min bir millətin içində teatr və ya müsəmirəyə apara bilmərəm. Bundan gözünü çək!..

Sona daha cavab vermədi. Əşrəfin bu hərəkəti onu tamam sarsıtmışdı. O indi ərinin çirkin yollarda dolaşdığını və ona tamamilə başqa gözlə baxdığını anlayırdı.

Əşrəf paltarını geyinib evdən çıxdı. O bu gün çox nəşəsiz idi. Kazino lojasında gözəl qızın onu qoyub qaçması, o gecə başqa lojalardan varlı oğlanlarının ona dikilən istehzal baxışları Əşrəfin qəlbini neşlər kimi dəlmişdi. Bu təhqirləri öz qüruruna sığışdırma bilmədiyindən onlara cavab olaraq, ən gözəl bir qızla tanış olmaq qərarına gəlmişdi. Yolda hara gedəcəyini hələ təyin etməmişdi. Birdən o gün baletdə iştirak edən bəyəndiyi qız yadına düşdü. Üz-gözündən kədər kölgəsi silindi, o qızı ələ keçirmək ümidi ürəyinə qüvvət verdi. Oradan birbaşa kazinoya gedərək, bir vasitə tapıb o qızla tanış olmağa qərar verdi.

Ağamürsəlin Abram Bakşteyn adlı bir hesabdarı vardı. Əşrəf Moskvadan dönüncəyə qədər Ağamürsəl onu çıxarıb yerinə başqa bir hesabdar qəbul etmişdi. Əşrəf kazinoya gedərkən həmin Abrama təsadüf etdi. Görüşüb bir-birindən xəbər tutmağa başladılar. Ayaqüstü söhbət uzun, həm də maraqlı olduğundan Abram Əşrəfi güclə evinə apardı, onu arvadı və o gün onlara qonaq gəlmiş bacısı qızı Sara ilə tanış etdi. Əşrəf Saranı görən kimi bəyəndi və ürəyində: “Nə gözəl, nə müdhiş afətdir!” – dedi.

Onlar oturub söhbət etdilər. Abram Bakşteyn yoxsul, ancaq səliqəli bir süfrə açdı. Yedilər, içdilər. Söhbət uzandı. Hər mövzuda danışdılar. Qisası, silkələnməmiş bir budaq qoymadılar. Gecə gec qalxdılar. Gedərkən Abram da Saranı evə ötürmək üçün paltosunu geymək istədi. Əşrəf qızı ötürməyi öz üzərinə götürdü və Abramın zəhmət çəkməsinə razı olmadı. Küçəyə çıxınca bir faytona oturdular, Əşrəf qızı evlərinə qədər apardı. Qız təşəkkür üçün Əşrəfin əlini sıxarkən evlərini göstərdi:

– Bizə də gəlin! Çox sevinərik, bu təsadüfdən isə son dərəcə razı qaldım. Evimizi tanıdınız, məni unutmayın, – dedi.

Bu sözlər Əşrəfin qəlbinə yağ kimi yayıldı. O həmin gündən sonra Saranın evinə ayaq açaraq gəlib gedirdi.

Saranın atası kiçik bir məmuriyyətdən aldığı az maaşla böyük ailəni çox çətinliklə idarə edə bilirdi. Halbuki Sara artıq böyümüş, nazlı, qəməzəli bir qız olmuşdu. Gözəl yemək, gözəl geyinmək, müsəmirələrdə, gəzintilərdə, teatrlarda görünmək, xoşladığı gənclərə özünü bəyəndirmək istəyirdi. Atasının aldığı az maaşla bu arzusuna nail ola bilmirdi. Bu ehtiyac Saranı Əşrəfə bağlayırdı.

Əsrəf gördüyü ilk gündən Saranı xoşlamışdı. O yalnız gənc qızın gözəlliyinə yaraşmayan biçimsiz libasını bəyənmemişdi. Qızı yeni moda ilə tovuz quşu kimi bəzəmək, bu ürkək ceyranı bir təhər özünə ram etmək onun ən böyük arzusu idi. Əsrəf bu arzusuna gözlədiyindən tez qovuşdu. Sara artıq o Sara deyildi. O, indi gözəl, yeni moda ilə geyinərək Əsrəflə müsamirələrə, teatrlara gedirdi. Hər şeydə başqalarından seçilmək istəyən şöhrətpərəst, məğrur Əsrəf Sara ilə qol-qola dolaşdığı zaman özü kimi qadın düşkünlərinin ehtiraslı baxışlarını gördükcə qıza daha da yaxınlaşaraq, bir yenilik göstərməyə çalışır, qürurundan yerə-göyə sığmırdı.

Sara gündən-günə gözəlləşir, yeni açılmış qönçə kimi ətri ətrafı bürüyürdü. Məğrur Əsrəf buna görə də Saraya məftun idi. Lakin o, Saranı səmimi bir aşiq kimi sevmirdi. Bununla belə özünü qıza səmimi göstərməyə çalışırdı. Ancaq, aldanırdı, çünki qızların kişilərdən daha tez duyan, daha həssas olduğunu bilmirdi. Sara Əsrəfin ona qarşı olan məhəbbətini hər zaman ölçür, biçir, onun aldadıcı, sönük bir şölədən başqa bir şey olmadığını bilirdi. Qızı yalnız öz istəyi, öz qüruru üçün sevdiyi kimi, qız da müvəqqəti olaraq onu öz faydası üçün sevirdi. O, arabir qıza sarılaraq: “Gözəl Sara, sən mənim ruhum, qəlbim, zövqüm, həyat və idealımsan! Sənə qarşı olan eşqimi ölçə biləcək bir cihaz olsaydı, səni nə qədər sevdiyimi bilərdin!” – deyər cavab gözləyən gözələrini ona dikərdi. Sara cavabında: “Cihazla nə hacət, sənin eşqini mən öz qəlbimlə ölçə bilərəm” – deyirdi.

Qızın kinayəli bu sözünü Əsrəf doğru sayaraq, ürəkdən sevinirdi. Hələlik Sara kimi gözəl və şıltaq bir qıza Əsrəf kimi bir adam lazım idi ki, onu istədiyi kimi öz barmağında oynatsın. Onun artıq nəyi yox idi? Ən zəngin qızlarda olan hər şeyi var idi. O, namusunu yalnız buna qurban edirdi.

Əsrəf Saranı teatra aparmaq üçün gəlmişdi. Sara isə o gün çox kefsiz görünürdü. Dostlarından birisi ona yeni il münasibəti ilə dekabrın 31-də böyük bir müsamirə olacağını və hamının oraya hazırlaşdığını söyləmişdi.

Əsrəf Saranın başına, ayağına keçir, şirin dillərlə onun qəlbini almağa çalışır, ancaq müvəffəq ola bilmirdi. Qız iri, mavi gözələrini aşağı dikib, özünü kədərli göstərmək istəyirdi. Nəhayət, başını qaldırır:

- Əsrəf, ayın 31-də böyük müsamirə var, – dedi.
- Yoxsa sən də getmək istəyirsən?

– İstəyirdim, ancaq...

– Bəs mane olan nədir?

Qız onun gözlərinə baxaraq güldü, sonra yenə tez başını aşağı saldı.

Əşrəf qəti səsle:

– Sara, nə istəyirsən, de!

Sara özünü bir az doğrultdu. Qaşlarını, gözlərini işvəkar bir surətdə oynatdıqdan sonra:

– Bilirsən, müsamirəyə təzə modada, qızılla işlənmiş bir paltar hazırlamaq istəyirəm. Ancaq çox baha tamam olur, – dedi.

Əşrəf ehtirasla onun əllərindən yapışaraq dedi:

– Güzəl Sara, mən ölməmişəm, nə istəyirsən, hazırla! Mənim səndən tələb etdiyim ancaq bir şeydir.

Sara onun saçını oxşayaraq:

– Bilirəm, bilirəm, qısqanc uşaq, – Əşrəfi sakit etdi və dodaqlarını ona doğru uzatmaqda olan Əşrəfin dodaqlarına yapışdırdı. Sonra yerindən oynayaraq, şən bir quş kimi ötməyə, müsamirə haqqında uzun-uzadı məlumat verməyə başladı.

Əşrəf ona istədiyi paltarı tikdirmiş, müsamirə gecəsi Sara maskaradda iştirak etdiyi zaman bir çox gəncin ona vurulduğunu duymuşdu. Oyun bitərkən maskanı üzündən götürdüyü zaman bütün gözlər ancaq ona dikilmiş və “Yaşasın Sara” sözləri salonu bürümüşdü. Oyunda birinciliyi qazanan və bu qədər qızğın alqışlarla qarşılanan Sara artıq yerə-göyə sığmırdı. Onun kimi gözəl, bir az da məğrur olan bir qıza bunlar azmı şərəf idi?

Ancaq bütün bunlar Saraya ucuz başa gəlmirdi. Son dərəcə qısqanc olan Əşrəfin: “Ona nə üçün baxdın? O səni haradan tanıyır? Nəşən nəçin qaçdı? Bu gün səndə başqa bir hal var” kimi sözləri hər yerdə onun sərbəstliyini alır, cəmiyyətdən uzaq, çox uzaq bir aləmdə yaşamasına səbəb olurdu. Bu hallar Saranı çoxdan bezdirmişdi. Hətta bir gün teatr foyesində dolaşdıqları zaman Saranın qarşidan gələn bir gəncə baxdığını görəncə Əşrəf onun qolunu şiddətlə sıxaraq:

– Ey, sən özünü idarə etməyi unudursan! – deyə ona bərk acıqlanmışdı. Bu sözləri o qədər hiddətlə demişdi ki, Saranın bütün vücudu titrəmiş və qolunu onun qolundan çəkərək, gözü yaşlı evə dönməyə məcbur olmuşdu. Ona görə də sərbəst bir həyata atılaraq, özünə səmi bir həyat yoldaşı tapmaq arzusu Sarada gündən-günə artırdı.

Sərin bir payız axşamı idi. Sara anası ilə bərabər şəhər bağçasına seyrə çıxmışdı. Hər iki tərəfindən söyüd və zeytun ağacları əkilmiş bir xiyabanla gedirdilər. Birdən-birə qulaqlarında şən və sürəkli bir qəhqəhə ucaldı. Bu səsdən Saranın vücudu titrədi. Dayanaraq:

– Ana, yorulduq, oturmayaq mı? – deyə əlindəki günlüyə söykəndi. Qoca qadın şübhəli nəzərlərlə qızını süzərək, bir söz demədən yaxındakı skamyaya oturdu. Sara şübhəli nəzərlərini qəhqəhə qopan guşədən ayırmırdı. Bir az sonra o, aydın olaraq bu sözləri eşitdi.

– Ox gözəl mələyim... Sən mənim ruhum, gözəl pərim və şəfqətli ulduzum olduğun üçün səni bu qədər sevirəm.

Tanış olan bu cümlələrdən, bu səsdən Saranın bütün əsəbləri gərilirdi. İçindəki iztirab onu boğan kimi oldu. Yavaşca: “Odur, mütləq odur!” – dedi. Bu anda bir öpüş şappıltısı, daha sonra şən bir qəhqəhə pərdə-pərdə yüksələrək, o yaşıllıqlar arasında əriyib yayıldı. Sara acı bir nəzərlə anasını süzərək, dimdik qalxdı, “getməyək mi?” – dedi. Anası qızındakı iztirabı hiss edərək qalxdı və qolunu onun qoluna keçirərək, ağır-ağır yeriməyə başladı. Sara zehmində qərar verdiyi fikrindən bir üzüntü, vücudunda bir zəiflik və yorğunluq hiss etməkdə idi. Öz-özünə “Artıq qurtardım” – dedi.

Onlar öpüşlər və qəhqəhələr yuvasına yaxınlaşmışdılar. Sara iri, mavi gözlərini sıx əkilmiş zeytun ağacları altında bir-birinə sarıaraq, hərəkətsiz kimi duran iki kölgəyə dikib, diqqətlə baxdıqdan sonra: “Uf, artıq qurtardım. Bundan sonra sərbəst quşlar kimi istədiyim nəğməni oxuya bilərəm!” – deyə sıx ağacların kölgələri arasından uzaqlaşib getdi.

Saranı sevənlərin sayı gündən-günə artırdı. O, fürsəti qaçırmayaraq, bundan istifadə etməyə qərar verdi. Sonuncu dəfə Əşrəfdən ayrıldıqdan sonra evə gəldi. Ondan əbədi olaraq ayrılmaq istədiyini, bu xüsusda qurmuş olduğu planı və tədbiri ailə üzvlərinə bütün təfəsilatı ilə anlatdı, bu məqsədlə bir müddət xalası evində yaşamağı qərara aldı. Əşrəf iki gün intizar və həyəcan içində gözlədi. Saradan xəbər çıxmadı. Onu görmək və barışmaq fikri ilə evinə getdi. Anası əllərini çarpazlayaraq:

– Sara getdi, – dedi.

– Hara getdi? – deyə Əşrəf həyəcanla soruşdu.

– Bizə demədi... O gün səndən ayrıldıktan sonra Sara evə dalgın bir halda gəldi. Oturub xeyli ağladı. Səhər çayını içər-ıçməz gecədən hazırlamış olduğu çamadanını götürüb: “Ana, mən getdim. Hara getdiyimi indi heç özüm də bilmirəm. Çatan kimi oradan sizə məktub yazaram”, – dedi. Yalvardım, yaxardım... onu nə qədər bu işdən çəkindir-mək istədimsə, bir şey çıxmadı, inadkarlıq etdi. Onun hara getdiyini biz də bilmədik.

Əşrəf oradan kor-peşiman qayıtdı.

Sara Əşrəflə bərabər opera teatrına getdiyi zaman Aleksandr İvanoviç adlı gənc bir aktyora vurulmuşdu. Böyük şöhrət qazanmış bu aktyor qızın qəlbini çoxdan ovlamışdı. Sara onunla yaxından tanış olmaq fikri ilə opera teatrı müdirinin yanına getdi. Müdir şıq geyimli bu gözəl qızı hörmətlə qəbul etdi. Sara balet dəstəsində iştirak etmək istədiyini müdirə söylədikdə müdir qulaqlarına inanmadı. Heyrətlə: “Siz? Balet dəstəsində?..” – deyər soruşdu. Sara baletə böyük marağı və istedadı olduğunu və bu işi ürəkdən sevdiyini müdirə bildirdi. Qızın çox münasib xarici görkəmini və teatrda cavan artistlərə olan ehtiyacı nəzərə alaraq müdir razılıq verdi və Saranı öz kabinəsindən birbaşa səhnəyə, yeni əsərə hazırlıq aparmağa başlayan aktyorların içinə gətirdi: “Sizə yeni aktrisasımızı təqdim edirəm, tanış olun” – dedi. Aktyorlar bir-bir Sara ilə əl verib tanış oldular. Aleksandr İvanoviç qıza əl verirkən hər ikisi aşiqanə bir nəzərlə bir-birini süzdü.

Əşrəf Saranın opera teatrında balet dəstəsində iştirak etdiyini çox gec öyrəndi. O gün Saranı görmək, onunla barışmaq fikri ilə teatra getdi. Onu ancaq son pərdədə balet oynarkən gördü. Qaçırmış ovunu ələ keçirmiş ovçu kimi ümidlə parlayan gözlərini qızdan ayırmırdı. Qız da onu görmüş, ancaq görməməyə çalışmışdı.

Oyun bitdi, pərdə salındı. Tamaşaçılar şən gurultularla dağılışdılar. Əşrəf teatr qapısında qızı gözləyir, daha doğrusu, bir xəfiyyə kimi onu güdərək kimlə çıxdığını, haraya gedəcəyini öyrənmək istəyirdi. Bir saat gözlədi, iki saat gözlədi, qız çıxmadı. İntizar və həyəcandan qəlbi titrəyirdi. Ayaq üstə durmaqdan təqəti tükənmişdi. Əşrəf qızı əbəs yerə gözləyirdi, çünki Sara başqa aktyorla bərabər o biri, kiçik qapıdan çıxıb getmişdi.

Əsrəf yatağa uzanmış, gözlərini bir nöqtəyə dikərək qalmışdı. Axşamın yavaş-yavaş ətrafa yaydığı ala-qaranlıq və get-gedə təbiətə hakim olmağa başlayan səssizlik onun dərini bir qədər də artırmışdı... O, qəlbini sıxan, beynini dumanlandıran, ruhunu dırmalayan düşüncələrin əzici pəncəsindən qurtulmaq üçün yatağından sıçrayaraq, masa yanına gəldi, titrək əlləri ilə elektrik lampasını yandırdı. Qutudan bir rəsm götürdü. Mahir fotoqraf tərəfindən alınmış olan gözəl bir qız şəklini lampanın işığına tutdu. Uzun-uzadı gözlərini ondan götürmədi. Baxdı, baxdı, ruhunun damcı-damcı əriyib içinə axdığını hiss etdi. İxtiyarsız olaraq rəsmi dodaqlarına yaxınlaşdıraraq: “Uf, nə qədər gözəlsən, mələyim” – deyə bildi. Rəsm həqiqətdə gözəl idi. Kiçik, yuvarlaq başına gözəl yaraşan qıvrıcaq tel-tel saçlar, səmanın saf və mavi gözləri, sübhün al şəfəqlərindən bir nişan olan lətif yanaqlar, kiçik və mütənasib ağız, burun, əndam, hələ ətrafındakı yaşıllıqlar, qayalıqlar, uzaqdan sahilə doğru gəlməkdə olan köpüklü dalğalar bu rəsmi gözəlliyini bir qat daha artırmışdı. Şairanə bir ruha malik olan fotoqrafçı həqiqətən çox əmək sərf etmiş, mahir bir rəssam qədər canlı və qiymətli bir lövhə yaratmışdı.

Əsrəf hələ gözlərini o rəsmdən ayırmayaraq ona baxır, düşünürdü. Bu zaman iri rəngsiz dodaqlarından ixtiyarsız bir ah qopdu, bütün kədərlərinin ifadəsi olan bu cümlələr dodaqlarından qırıq-qırıq tökülməyə başladı: “Ah, mavi gözlü dilbərim, sən mənim vicdanımdın. O köpüklü dalğalardan daha ağ olan o mərmər köksünə başımı qoyduğum, gözlərini gözümlə, dodaqlarını dodaqlarımla öpdüyüm o bəxtiyar günlərim nə oldu? Halbuki mən bütün həyatımı ancaq sənə dizlərin üstündə keçirmək istədim”.

Bu aralıq bir ayaq səsi eşidildi. Əsrəf onu hiss edəcək halda deyildi. O öz qəlbi ilə danışmaqda davam edirdi: “Söylə, mələyim, söylə, o kiçik pambıq əllərini əllərim içində alaraq köksümə sıxarkən, coşqun hissiyyatımı sənə anlatmağa, qəlbində mənə qarşı bir rıqqət, bir mərhəmət oyatmağa çalışarkən, eşqinlə çarpan qəlbimi o qədər dadlı-dadlı oxşadığın nə idi? Sonra arzu və ümidlərlə dolu olan qəlbi ayaqlar altına atdığın nə idi? Ah gözəl Sara, gənc bir aşiq üçün bunlar heç çəkilən bələdirmi?”

Hələ sözlərini bitirməmişdi ki, birdən-birə acı bir qəhqəhədən dimdik qalxdı. Gülən Sona idi.

– Əşrəf, üç illik gəlin üçün bu heç çəkilməz dərddir. Bir zamanlar: “Nazlı Sona, səndən başqa sevdiiyim yox... Səni gördüyüm zaman elə güman edirəm ki, bütün kainat mənimdir, kiçiklikdən səni sevdim, sənin üçün yaşadım” – deyirdin. İndi bildim ki, bu bədbəxt arvadlar kişilərin müvəqqəti arzu və ehtiraslarını təmin etmək üçün yaradılmış bir oyuncaqmışlar!

Bu sözləri güclə, lakin dərin bir qəzəblə deyən Sona hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başladı. Əşrəfin qaşları çatıldı. O özünü itirmiş halda:

– Sus, ismətsiz qadın! İndi xəfiyyələr kimi gizli-gizli pusquya dursan? – dedi.

Sona ayaqlarını yerə çırparaq:

– İsmətsiz olduğumu isbat edəcəksən! – deyə bağırdı.

Əşrəf qəzəblənmişdi. O, yumruğunu Sonanın başı üzərində oynadaraq həyəcanla çığırdı:

– Çıx buradan! Yoxsa!..

Sona Əşrəfin bu halını acı-acı süzdükdən sonra:

– Bədbəxt adam, deyəsən səni də atavın taleyi gözləyir, – dedi və göz yaşları içində hıçqıra-hıçqıra otağına çəkildi.

Əşrəf isə qarışıq, biçimsiz bığlarını ağzına alaraq, gəmirə-gəmirə otağın içində gəzinir, öz-özünə söylənirdi.

* * *

Divardakı böyük saat səkkizi çaldı. Bu, məsud bir hadisəni xəbər verən müjdə səsi kimi onun bütün kədərlərini silərək unutturdu. Bu səs onun zehmində bir çox düşüncələr canlandırdı. O: “Bu axşam “Demon” operası gedir, şübhəsiz, o da iştirak edəcəkdir” – dedi və yeni moda ilə tikdirdiyi libasını geyindi, bığlarına yağ sürərək, ayna önünə keçdi, onu istədiyi kimi dikəltdi. Hansı vəziyyətin ona yaraşdığını bilmək üçün əvvəlcə özünü çəkdi, məğrur bir görkəm aldı, sonra özünü sadəcə buraxaraq, gəlişi gözəl bir vəziyyət aldı, bir dəfə süni gülümsədi, bir də qəhqəhəni andıran bir tövrlə ağzını iri-iri açdı. Bu dəfə çox çirkin göründüyünü özü də hiss etdi. Şapkasını əlinə alaraq, bir neçə dəfə yenə ayna qabağında özünə sığal verdikdən sonra bayıra çıxdı.

Bir az sonra Əşrəf teatrın foyesində dolaşırdı. İndi o büsbütün dəyişmişdi. Nəşəsi yerində idi. Ən gözəl qızları başına toplamış, dadlı-dadlı danışır, hər birinə bir çiçək dəməti alıb təqdim edir, gah da birinin əlini: “Ay, nə qədər gözəl, nə qədər də kiçikdir” – deyər əlləri

içində sıxıb, sonra qızın dodaqlarından uçan “uf” kəlməsindən aldığı nəşə ilə o əlləri öpə-öpə oxşayırdı.

Əsrəf bunların hər birindən bir növ həzz və zövq alırdı. Bu qədər lətif, gözəl qızlar onun ətrafını aldığı və bir çox lətifələrlə onu məşğul etdiyi halda o, yenə ara-sıra gözlərini izdihama dikərək, bir şey axtarırmış kimi baxırdı. Bir də nə gördü?.. Bütün ömrünü dizləri dibində keçirməyə hazır olduğu Sara uca, gənc və yaraşlıqlı bir zabitin qoltuğunda nazlı bir əda ilə gəlir. Bunu görər-görməz başında ildırım çaxan kimi oldu, gözləri dumanlandı, acı bir hiss bütün vücudunu titrətdi. Başına topladığı qızlardan bir bəhanə ilə ayrılaraq, adamları yarmaq, özünü gözəl Saraya yetirmək istədi. Mümkün olmadı, uzaqlaşmışdılar. Durduğu yerdə mıxlanmış kimi qaldı. Onların qayıtmalarını gözlədi.

Sarani sevənlərin sayı gündən-günə artmaqda idi. Qız isə nədən-sə orə getməkdən boyun qaçırırdı. Opera aktyorları içərisində böyük şöhrət qazanmış Aleksandr İvanoviçə getməyə bir qədər meyl göstərdisə də, şıq geyinməyə, zəngin həyat sürməyə alışmış Sara bir aktyora getməyə razılıq vermək istəmədi. Bütün aktyor yoldaşları: “Aleksandr İvanoviçin parlaq gələcəyi var. Belə bir nişanlıni əldən buraxma” – deyə nə qədər ona nəsihət edirdilərsə də, qız tərəddüd etməkdə davam edirdi. Nəhayət, Aleksandr İvanoviçə getməyə qərar vermək istərkən, gənc və zəngin bir zabitlə tanış oldu. Zabit onun qəlbini birinci gündən ovladı. O gündən Sara onunla tez-tez görüşməyə başladı.

Bu gün yenə onunla birlikdə “Demon” operası tamaşasına gəlmişdi. Hər ikisi teatr foyesində gəzirkən, Əsrəfi uzaqdan görmüş, lakin gözlərini izdihama dikərək, məğrur bir görkəmlə onun yanından keçmişdi.

Əsrəf həsrətlə onların arxalarından baxa-baxa qalmışdı.

Sara ilə zabit gəzişirdilər. Əsrəf barmaqları ucunda boylanaraq, gözlərini ürək yandırıcı mavi gözlərə dikib qalmışdı. “Ah, əgər bir dəfə mənə baxsaydı... Amma yanındakı bu yaramaz nə çirkindir. Gül bu dağına sarılmış ilana bənzəyir” – dedi. Sara indi əvvəlki Sara deyildi. Bir naz pərisi, bir gözəllik timsalı olmuşdu. Yerişində, hərəkətində, rəftarında bir başqılıq vardı. Ayaqlarında uzun dabanlı tufli, əynində son moda ilə tikilmiş paltar vardı, o indi incə qızıl ipəklərlə işlənmiş ətəklərini əli ilə qaldıraraq, canalıcı bir qəmzə ilə yeri yirdi. O yaxınlaşdıqca Əsrəfdə iztirab və həyəcan artır, qəlbində şiddətli bir çırpıntı, bədənində isitməli bir titrəyiş, damarlarında yandırıcı bir ağrı hiss edirdi. Artıq üz-üzə gəlir, Əsrəf ona baxır, ona yaxınlaşaraq, hər vasi-tə ilə olur-olsun, onun qəlbini bir də ələ almaq istəyirdi. Lakin bu

qədər səy, təlaş və iztirablar faydasız idi, çünki o, Əşrəfdən istədiyini almış, arzusuna çatmışdı. İndi üç aya yaxın idi ki, operalarda bir aktrisa sifəti ilə çalışır, baletlərdə çıxış edir, alqışlarla qarşılanaraq, varlıların nəzər-diqqətini cəlb edirdi.

Əşrəf onun gözəl ovuna sahib olan bu adamın kim olduğunu bilmək və hər vasitə ilə olur-olsun, onu qızdan əbədi olaraq uzaqlaşdırmağa bir çarə axtarırdı.

Onlar bir də döndülər. Əşrəfdə iztirab və həyəcan artırdı. Zabit onun Saraya dikilmiş ehtirashı nəzərlərini əvvəlcə görmüşdü. Bu dəfə də Əşrəfin uzaqdan Saranı yeyəcək kimi ac nəzərlərini görüncə ağzını qızın qulağına yaxınlaşdıraraq, nə isə dedi. Sonra hər ikisi istehzanı andıran bir təbəssümlə Əşrəfi acı-acı süzdülər. Əşrəf də bunu gördü.

İndi yenə keçəcəklərdi. Sara bir əlində ətəyi, o biri əlində yelpiyi oynada-oynada işvəli bir tövrlə irəliləyirdi. Əşrəf gəzmək bəhanəsi ilə qıza doğru getdi. Ona zehmində qərar vermiş olduğu sözləri deyəcəkdə. Ancaq bir-birlərinə yaxınlaşdıqları zaman cəsarəti qırılaraq, bir söz söyləmədən məyus bir halda dayandı. Gənc zabit hiddətli baxışlarla onu süzərək: “Bu adam nə istəyir? Bir də yaxınlaşsa həddini bildirəcəyəm” – dedi. Bu sözləri elə qəti və kəskin bir səslə dedi ki, hamı eşitdi. Kəlmələr Əşrəfin qulaqlarında bir ildırım kimi partladı. Tez özünü bir guşəyə çəkdi.

Zabitin sözləri onu qılınc kimi kəsmişdi. Onun beynində uçuşan qara düşüncə, dumanlı xəyallar ağzından havaya buraxdığı papiros tüstüsü kimi beynində burum-burum uçur, öz rəqibindən intiqam almaq üçün qəti tədbirlər düşünürdü.

Onu bu qara xəyallardan çiyinə toxunan bir əl uzaqlaşdırdı... Başını çevirərkən:

– Nə var, Əşrəf? Nə fikirdəsən?

Əşrəf acı-acı gülümsəyərək:

– Ay sənsən, Murad? – deyə əlini ona tərəf uzatdı.

– Doğrudan nə var? Bir az kədərli görünürsən.

– Heç, bir az xəstəyəm.

– Bilirəm, bilirəm, gərək qızı əldən buraxmayaydın!

* * *

O gecə Əşrəf evə dönmədiyindən Sonanın gözlərinə yuxu getməmişdi. Onun gəlmədiyinin səbəbini min yerə yazaraq ürəyindən qara

qanlar axırdı. Gecəni dərin bir sıxıntı, həyəcan içində keçirdi. Dan atdı, günəş doğdu, günəş yaqut tacı ilə firuzə taxtına oturdu. İlk qızıl şəfəqlər pəncərədən Sonanı salamlarkən onu bulud kimi tutqun gördü. O, qəlbini sıxan acı sıxıntıların, ruhunu qaraldan həyəcanların, beynini dumanlandırıan qara xülyaların ağır pəncəsi altında çırpınırdı. Güllərə rəng və lətafət verən gözəl çöhrəsi xəzan görmüş bir çiçək kimi solmuş, ulduzlara aydınlıq saçan qara parlaq gözləri şimşəkləri sönmüş qara bulud kimi alacalanmışdı.

Yalnız Əşrəfin gecə gəlməməsi deyil, axşam baş verən hadisə onun bütün varlığını sarsıtmış, saf və parlaq eşqini insafsızcasına bulandırmışdı. Hər şey ona qara, hər şey ona kədərli görünürdü. Hətta aləmə həyat və şənlik verən günəş də sanki: “Özünü üzmə, o bu gecə yeni sevgilisinin qolları arasında daha bəxtiyardır” – deyə ona istehza ilə gülümsəyirdi. Sona Əşrəfin ona qarşı olan münasibətinin dəyişməsini düşündükcə kədərindən partlayırdı. O artıq dayana bilmədi, xidmətçini anası Gülcahan xalanı çağırmağa göndərdisə də, intizar və həyəcanından bir an rahat ola bilmirdi. Əşrəfin gəlməsi ehtimalını verən hər kiçik səs onun həyəcan və çırpıntılarını bir qat daha artırırdı.

Gülcahan xala gəldi. Sona onu görəncə ürəyi kövrəldi, birdən-birə hönkürə-hönkürə ağlamağa başladı. Gülcahan xala ona nə qədər təsəlli verdisə də, Sona sakit olmadı.

– Qızım, nahaq yerə narahat olursan, yəqin yoldaşlarının evindədir, – deyə ona təsəlli verməyə çalışdı. Sona sakit olmadı. Əşrəfin bir qıza vurulduğunu, bu xüsusda aralarında keçən dünənki hadisəni nə qədər ona açmaq istədisə, bacara bilmədi. Acı və yanıqlı bir dillə:

– Bu gecə yoldaşlarının deyil, təzə məşuqəsinin evindədir, – dedi.

Anası heyrtlə onun üzünə baxarkən qız yenidən ağlamağa başladı. Sonra Sona keçən gecə aralarında baş verən hadisəni qırıq-qırıq danışdı. Gülcahan xala heyrtlə dedi:

– Nə bilim, ay qızım, mən onu ağıllı-başlı bir adam bilirdim. Atası Ağamürsəlin yolunu tutubsa, vay halıva.

Gülcahan xala sözünü bitirməmişdi ki, pilləkənlərdə eşidilən qarışıq səsdən Sona qapıya tərəf qaçdı. Qapıya çatar-çatmaz qapı vuruldu. Sona qapı döyənini kim olduğunu soruşmadan qapını açdı. Murad onu görəncə:

– Bacı, Əşrəf naxoşlayıb, onu xərəkdə gətirmişik, hara qoyaq – deyə soruşdu.

– Necə naxoşlayıb? Özü hanı?

Murad əli ilə pilləkəni göstərərək:

– Budur, gətirirlər, siz yer göstərin, – dedi.

Sona başını pilləkənlərə tərəf uzatdı. Əşrəfin xərək üzərində uzanıb, meyit kimi üstünə ağ qətfə çəkilməş olduğunu görüncə dili tutuldu, ayaqları qurudu, bağırmağa, çığırmağa artıq onda hal qalmadı. Gülcahan xala qızını belə görüncə qoluna girərək Murada:

– Bu otağa gətirin, bu otağa!.. – dedi və Sonanı çəkə-çəkə apardı.

Əşrəfin meyitini öz otağına gətirdilər. Gülcahan xala Sonanı otaqda qoyub, sinəsini vura-vura, həyəcan içində Əşrəfin nə üçün, kim tərəfindən öldürüldüyünü Muraddan soruşdu. Murad məsələni çox müxtəsər nağıl etdi:

– Qəza görək öz işini işləsin. Əşrəfin tanıdığı bir qız başqa zabitlə teatra gəlmişdi. Onları birlikdə görən Əşrəf cəhənnəm kimi alovlandı, ona çox nəsihət etdim, fayda vermədi. Tamaşa bitdikdən sonra hər ikimiz qapıdan çıxdıq. Əşrəf qapıda durub onları gözlədi. Mən çox dedim, az eşitdi. Qız zabitlə qol-qola qapıdan çıxdı. Əşrəf onlara yaxınlaşaraq nə isə dedi, əlini tapançasına atmağı ilə yıxılmağı bir oldu. Elə bil zabit qabaqcadan hazır idi, Əşrəfə macal verməmişdi. Qaradavoylar zabitin tapançasını alıb, özünü də polis idarəsinə apardılar. Mən tez fayton çağırıb, Əşrəfi Mixaylovski xəstəxanaya apardım. Bir saat sonra Əşrəf canını təslim etdi.

Gülcahan xala Muradı qohum-qardaşa xəbər vermək üçün göndərdi. Sona ayılmışdı. Özünü dəli kimi meyitin üzərinə ataraq, iki əli ilə saçlarını yola-yola ağlayırdı. Gülcahan onun əllərini bərk-bərk tutaraq:

Qızım, özünü üzmə, Məryəmə yazığın gəlsin, – deyər ağlaya-ağlaya Sonaya yalvarırdı.

ONUNCU FƏSİL

Əhməd Əşrəfin təsiri altına düşdükdən sonra Zəki ondan əlaqəsini tamamilə kəsmişdi. Bir gün küçədə Əhmədlə qarşı-qarşıya gəldi. Üzünü çevirib keçmək istərkən Əhməd onun qolundan tutub:

– Bura bax, üzünü çevirib keçmə! – dedi.

Zəki dayandı:

– Nə deyirsən? – deyər soruşdu.

Əhməd onun bu hərəkətindən pozulduğunu hiss etdirməyərək:

– Canım, daha bizi saymırsan, görəndə də üzünü çevirib keçirsən?
– dedi.

– Elədir, biz özü üçün yaşayan xudbin, məsləksiz adamları görəndə üzümüzü yana çeviririk. Bir də ki, sən indi mələklərlə birlikdə göyün yeddinci qatında uçursan. Bizim qısa əllərimiz o yerlərə çata bilməz.

Dostunun nə demək istədiyini Əhməd çox gözəl anlayırdı.

– Mən göylərdə uçan adam deyiləm. Həmin gördüyün, bildiyin Əhmədəm.

Əhmədin bu inadkarlığı Zəkinin ürəyini yumşaltdı. Onun yadına köhnə dostluq günləri, təhsil illəri düşdü. Moskvanı xatırladı. “Eh dünya!” – deyə dərinədən köksünü ötürdü. Bu anda ötən günlər Əhmədin də gözləri qarşısında canlandı, çox mütəəssir oldu. Sonra Zəkinin kefini, vəziyyətini xəbər aldı. Onlar söhbət edə–edə yaxındakı bağçada oturdular.

Əhməd siyasi hadisələrlə çox maraqlanmasa da, daha doğrusu, ondan çox ehtiyat etsə də Zəkini çox sevdiyindən, onu görəndə o saat siyasətdən söhbət salmağı sevərdi. Çünki bilirdi ki, Zəkinin özünün də buna azarı var. Odur ki, Zəkiyə yaşadığı günləri, Zəkinin və dostlarının gizli xəfiyyəlik fəaliyyətini xatırladı. Elə dərhal Zəkiyə getdiyi günlərdə qəzetdə Liza haqqında oxuduğu bir məlumat yadına düşdü:

– Hə, yaxşı yadıma düşdü. Liza məsələsini də qəzetdə oxudum. Doğrudan da dostun Mustafa mahir imiş. Elə qəzetdə Liza adını görəndə kimi bildim ki, sizin əhvalatdır. O saatca sən yadıma düşdün, – Əhməd bir an sükutdan sonra: – Bəs Lizanın yaxalamaq istədiyi inqilabçılar necə oldu? Bunlar haqqında qəzetdə heç bir şey yox idi – deyə suallı nəzərlərini Zəkinin gözlərinə dikdi.

Zəki bir qədər fikrə getdi. Əvvəlcə dostunun suallarını cavabsız buraxmaq istədi. Ancaq bunu bacarmadı. Bir də ki, Əhməd özünün siri saxlamaqda çox möhkəm bir dost olduğunu çoxdan sübut etmişdi. Odur ki, üstü örtülü də olsa dedi:

– Hərçənd ki, sən ilə belə mövzularda söhbət etməyə bir firqəçi kimi haqqım yoxdur, ancaq necə olsa arada dostluq və etibar var. Lizanın qeyb olması oxuduğun kimi qəflətən oldu. Onun başını Mustafa Balaxaniyə getdiyi zaman yolda əzmış, meyitini isə heç güman gəlməyən bir yerdə basdırmışdı. Ölürkən: “Belə bir taleyi mən sən üçün, dostların üçün hazırlayırdım, hayıf ki, sən qabağa düşdün” – demişdi.

Zalım qızı, bizim də kim olduğumuzu bilirmiş. Onun başı lap vaxtında əzildi. Yoxsa onunla bacarmaq çox çətin idi. Tülkü kimi hiyləgər, şeytan kimi ağıllı idi. Lizanın iş başında yaxalamaq istədiyi təşkilat üzvlərinə gəlincə bundan bir şey çıxmadı; çünki basqın hazırladığı vaxtdan bir gün əvvəl onun özünü Mustafa haqqa vasil etmişdi.

Zəkinin dediklərinə diqqətlə qulaq asan Əhməd, dostunun son cümləsini təbəssümlə qarşıladı:

– Doğrudan da vaxtında gorbagor etmisiniz, yoxsa o sizin başınıza cəncəl açə bilərdi. Bəs bu hadisədən başqa xəfiyyələrə, sizlərə heç bir söz gəlmədi? Mustafa ki, onunla bərabər işləyirdi!

– Sən bunları nə yaxşı yadında saxlamısan? – deyə Zəki heyrətlə cavab verdi, – yox, Lizanın qeyb olmasının nəticəsi bizim üçün bir o qədər də yaxşı olmadı. Mustafanı sorğu-suala çəktilər. Mustafa həmin gün jandarmeriyaya başqa bir işdən ötrü gedəcəyini bildirmişdi. Lizanı basdırandan sonra isə həmin işin dalınca gedib, idarəyə lazım olan məlumatı gətirmişdi. Odur ki, ondan şübhələnməyə əldə heç bir əsas yox idi. Ancaq məsələ burdadır ki, hadisədən sonra fəhlələrin içərisindən özlərinə sadıq bilib seçdikləri xəfiyyələrə etibar azalmışdı. Onsuz da bizimlə bir qədər ehtiyatla dolanırsan, çox güman ki, yeri gələndə təqib də edirlərmiş. Nə isə son təmizləmədə Mustafanı da, mənə də işdən çıxardılar. Jandarmeriyanın rəisi bizi yanına çağırıb:

– Bu saat yuxarıdan aldığımız qərara əsasən idarəmizdə ixtisar gedir. Siz bu gündən işdən azadsınız. Lazım olanda özümüz çağıracağıq. Lakin burada olan müddətdə gördükləriniz işlər haqqında, təkrar tapşırıram, bir kəlmə də eşitməməliyik, – dedi. Sonra dilimizdən iltizam aldı.

– Bəs Yelena?

– O, hələlik işləyir. Çox bacarıqlı, ağıllı qızıdır. Təşkilatımız hazırda jandarmeriyadakı işlərdən az-çox onunla xəbər tutur. Firqəyə faydası çox dəyir.

Aralarında gedən bu açıq söhbət iki dostu bir-birinə sanki bu son bir-iki saatda xeyli yaxınlaşdırmışdı. Bunu Əhmədin gözlərindən, səmimi rəftarından da görmək olurdu. Odur ki, Zəki Əhmədi bir də sınamaq istədi, onu təsiri altına almağa, firqəyə tərəf çəkməyə təşəbbüs etdi, indiki fürsəti qaçıрмаq istəmirdi.

– Əhməd, sən xalqın oğlusan, – dedi, – belə bir fəlakətli gündə onu düşünməyən övlada nə ad vermək olar? Sənin vücudunun, biliyinin bu xalqa, bu ölkəyə bir faydası olmayacaqsansa nəyə lazımsan?

Əhməd bu sözlərin ağırlığı altında əzilərək, ciddi bir səsle:

– Mən də öz ixtisasım dairəsində çalışıram, – dedi.

– Aldığın maaşa görə rəsmi bir məmur kimi çalışmağının bizim üçün nə əhəmiyyəti var. İnqilabçılardan uzaqlaşdın, siyasətdən yaxanı bir kənara çəkdin. Bu gün İran inqilab içində çırpınır. Bütün namuslu inqilabçılar İran xalqını əyyaş və müstəbid şahların pəncəsindən qurtarmaq üçün heç fədakarlıqdan çəkinmirlər.

Əhməd onun sözünü kəsərək:

– Bura bax, Zəki, məni o yollara çəkə bilməzsən. Sən öz yolunda çalış, mən də öz ixtisasımda. Bunun faydası daha çox olar, – dedi.

Zəki qəhqəhə ilə güldü:

– Hacı Yunusun sərvəti, bu azğın neft səltənəti səni çox dəyişdirmişdir. Haram olsun sənə bu qoca Məhərrəmin çekdiyi əmək! Ona yazdığın məktublar, verdiyin vədlər nə oldu?

– Sən nə deyirsən? Mən on beş il qara gün içində can çürüdüb təhsil alım, sonra da bu canımı, bu biliyimi qurban verim? Yox, mən bunu bacarmaram.

– Heç olmazsa bu yolda canını qurban vermək istəyənlərə uzaqdan-uzağa əl uzat, kömək et! Bu qanlı üsuli-idarəni yıxmaq, onu alt-üst etmək lazımdır!

– Bura bax, dostluğumuz öz yerində, məslək öz yerində. Bir də hansı üsuli-idarə olur-olsun, mənim üçün nə fərqi var? Kim eşşək ol-sa mən ona palanam.

Bu söz elektrik cərəyanı kimi Zəkinin bütün vücudunu titrətdi. Söz söyləməyə onun iqtidarı olmadı.

– Tfu, alçaq, vicdansız, – deyə Zəki ondan uzaqlaşdı.

* * *

Bakı Komitəsi İran “Ədalət” təşkilatı ilə birlikdə çalışır, İran inqilabçılarına maddi və mənəvi kömək göstərirdi. Yerli təşkilatın qərarı ilə bütün üzvlər hərbi təlim keçməli, silah işlətməyi öyrənməli idilər. Zəki bu sahədə də heç kimdən geridə qalmırdı. O, bomba qayırmaq işində böyük ixtisas qazanmışdı. Bu sənəti İran inqilabına kömək etmək istəyən yoldaşlarına da öyrədir, onlara bomba atmağın qaydalarını başa salır və İran inqilabında iştirak etməyə hazırlayırdı. Axı o özü

də İrana gedəcək təlim keçmiş dəstənin üzvlərindən idi. Zəkinin arzu etdiyi günlər gəlmişdi...

Azadlıq məftunu olan Zəki xalq azadlığı yolunda çarpışmaqdan böyük zövq alırdı. İrana hərəkət etmək üçün tələsir, hər gün ona bir il qədər uzun görünürdü. Zəkinin səbirsizliklə gözlədiyi günlər gəldi. O, Firuzə xala ilə görüşdü, Nəzakətin yaşarmış gözlərindən öpdü, hər ikisinə təsəlli verərək öz yoldaşları ilə birlikdə İrana hərəkət etdi.

Bu hadisədən altı ay keçmişdi, bir axşam Əhməd yolda Zəkinin dostu Mustafa ilə üz-üzə gəldi. Əhməd ötüb keçmək istərkən Mustafa onu dayandırdı:

– Necəsən, Əhməd? Daha bizi saymırsan, – dedi.

Əhməd gülərək:

– Bağışla, görmədim, sən necəsən? – deyə ayaq saxladı.

Mustafa bir az susdu. Sonra yavaşca:

– İrana getmişdim, – dedi. – Sonra Əhmədə söz söyləməyə imkan verməyərək əlavə etdi: – Hələ, başın da sağ olsun, deyilənlərə görə, dostun Əsrəfi də öldürüblər?

– Hə, öldürdülər, ancaq günah özündə oldu, – deyə Əhməd cavab verdi.

Mustafa ona mənalı baxaraq:

– Zəki də cəbhədə vuruldu, – deyə gözlərini Əhmədin üzünə dikdi.

Əhməd qorxmış halda əllərini Mustafanın çiyinə qoyaraq, həyəcanla soruşdu:

– Nə deyirsən? Doğrudanmı?

Mustafa qəti bir səsle:

– Doğrudur, – dedi, – Əsrəf də öldü, Zəki də. Ancaq o, yubka qurbanı, bu isə azadlıq və inqilab qurbanı oldu. Aralarında nə böyük fərq var! Namuslu ölüm də namuslu həyat qədər şərəflidir! Bir cəbhədə çarpışdıq. Zəki vurulan kimi başını dizlərimin üstünə aldım. Qurşun ürəyini dəlib keçmişdi. Gözlərini açaraq üzümə baxdı. Söz deməyə təqəti qalmamışdı. Ancaq sağ qolunu boynuma keçirərək, məni qucaqladı. Yavaşca: “Azadlıq, azadlıq!” – deyə dizlərim üzərində canını təslim etdi. Namusla yaşayanların ölümü də namuslu və şərəfli olarmış!

1909–1918

DURSUN

Kiçik və yoxsul daxmasının səkisi üzərində orta boylu, sağlam, yaşlı bir adam oturmuşdu. İri dəri papağını qaşlarının üstünə çəkərək düşünürdü. Ətrafı dərin cizgilərlə dolu kiçik, parlaq gözlərində, qarışıq boz bıqları altındakı iri, qalın dodaqlarında, uzun otlı üzündə sevinc qığılcımları oynayırdı; çünki bir az əvvəl bostandan ilk bəhrə olaraq iki araba qovun-qarpız dərib hazırlamışdı. Verdiyi vədəyə görə bu gün ortağı yaylaqdan gələcək, bu qovun-qarpızları şəhərə aparıb satdıqdan sonra o, yaylağa gedəcəkdə. Onu ən çox sevindirən yaylaq məsələsi idi. Orada Güllü ilə görüşəcək, dəli təbiətin şən qucağında onunla bərabər yaşayacaq idi. O birdən-birə başını qaldırdı. Alnının tərini arxalığının tərsi ilə silərək, məmnun olmadığını göstərən bir səslə öz-özünə söyləməyə başladı:

– Of, istidən bişdik; bu yaramaz oğlu yaramaz da gəlib çıxmır ki... Gəlsəydi, mən də bir beş-on günlüyə yaylağa gedib, Güllümə qovuşardım, – dedi.

Bu düşüncə onun əsəblərinə bir ildırım kimi toxundu. Bütün vücudu titrədi. O yenə ikiqat əyilərək, başı əlləri içində düşünməyə başladı.

İyul ayına məxsus boğanaqlı bir gün idi. Günəş səmanın ortalarına doğru yüksələrək, qızgın şüalarını yer üzünə səpməkdə davam edirdi. Sanki şəffaf bir duman üföqləri və mavi fəzanı mis rənginə çevirmişdi. Ağacların, divarların qısa kölgələri ərmiş filiz kimi donub qalmışdı. Havanın ağırlığından adamlar boğulmaq dərəcəsinə gəlirdilər.

İki ay əvvəl bu kənddə həyat qaynaşırdı: yaylağa köçməkdə olan köçərilərin şən və kəskin səsləri, qoyunların mələşməsi, mal-qaranın böyürtüsü, atların kişnəməsi, itlərin hürüşməsi, arabaların cırıltısı, şən uşaqların bağirtisi indi səssizlikdən irəli gələn bir hüznə əvəz edilmişdi.

Yalnız günəşin şəfəqlərindən gümüş kimi par-par parlayaraq axan dərədəki çayın qıjıltısı, istidən yarpaqlar arasına sığınmış quşların ci-viltisi sükutu pozurdu. Bu bürkü, bu səssizlik qocanın dalğınlığını bir qat da artırırdı.

Birdən-birə yol ağzındakı ağacın arxasından “Dursun, Dursun!” deyərək gələn bağirtisi onu ayıltı. O, sürətlə yerindən sıçrayıb, iti addımlarla irəliləyərək, qalın bir səslə:

– Aslan, Aslan, gəl, burdayam, – dedi.

Yaxınlaşıb görüşdülər. Dursun mühüm bir xəbər eşitmək istəyənlərə məxsus bir halda:

– Nə var, nə yox? – deyə soruşdu.

Aslan başını oynadaraq:

– Salamatlıqdır, hamısının sənə salamı var, – dedi.

Aslanın verdiyi rəsmi məlumat onu kifayətləndirmədi. Onu hər şeydən çox bir məsələ maraqlandırır. Dursun bu haqda sual verməyə hazırlaşarkən, Aslan əlavə etdi:

– Ballı tapşır ki, “Səfərdən məktub gəlsə, tez göndərsin, saxlamasın!”

Bu sözdən hər ikisi bir saniyə susdu. Aslan yenidən sözə başladı:

– Yazıq arvad, Səfər, Səfər, – deyə gecə-gündüz ağlayır. O, sürgün edilməli üzü güldüyünü görməmişəm.

Bu xəbər Dursunun üzərinə qara bulud kimi çökdü. İri, qarışıq, boz qaşları ta kirpiklərinin ucuna qədər əyildi. Uzunca, ətli üzündəki cizgilər bir qat da çoxaldı. Əllərini hiddətlə bir-birinə çırparaq:

– Bu heyvan qızı onu yenə qaçıracaq! – dedi.

Aslan bu sözdən bir şey anlamadı:

– Kimi qaçıracaq?

– Onu...

– O kimdir ki?

– Güllünü deyirəm, Güllünü! Başa sal görüm bu zırıltılara Güllü nə deyir?

– Heç bir şey. Onun Araz aşığındandır, Kür topuğundan. Evdə tapılmaz. Dəli keçi kimi vaxtını dayısı evində, qonum-qonşuda keçirir.

Bu söz Dursunu həyəcanlandırdı. O, başını köksünə dikərək, düşünməyə başladı. Birdən-birə başını qaldırıb:

– Mən ona tapşır ki, Güllünü gözdən qoymasın, ondan göz-qulaq olsun; indi sən deyirsən gecə-gündüz gəzir. Yenə mənim başıma bir iş gətirməsə yaxşıdır.

Aslan acı-acı gülümsəyərək:

– Ondan fayda yoxdur. Gec-tez bir iş çıxarmamış olmayacaq, – dedi.

Dursun acığından bığlarını gəmirirdi. Birdən-birə qəti və kəskin səslə:

– Sən get qovun-qarpızı arabalara yüklə, şəhərə göndər, – dedi, – mən də biletdən alıb yola düşürəm.

Aslan cavab vermədən getdi. Dursun onun arxasınca bağırırdı:

– Gədələrə tapşır ki, arabaları tez sürsünlər, yubanmasınlar. Onları karvansarada gözləyirəm...

Dursun Borçalı qəzasında Candarlı Pirverdinin ilk övladı idi. Pirverdi ağır təbiətli, çalışqan olmaqla bərabər son dərəcə pulpərəst və xəsis bir adam idi. Atasından qalma tarlanı bostana çevirib, hər il qovun-qarpız və başqa göyərti əkdirirdi. Arvadı Gülsənəm vəfat edəndə oğlu Dursunun on üç yaşı var idi. Pirverdi bir daha evlənmədi. Bütün ömrünü Dursunu böyütməyə, işə alısdırmağa və həyata qarşı olan görüşünü ona öyrətməyə sərf etdi. Atası hər gün onu özü ilə bərabər bostana gətirir, rəncbərlərlə birlikdə işlədirdi. Bir az tənbellik gördükdə:

– İşlə, oğlum, işlə! İşləməyən dişləməz, – deyirdi.

Kiçik Dursun həvəslə atasının işlərinə qarışıb, ona kömək edirdi. Pirverdi yeni, çalışqan köməkçisi olduğuna çox şad idi. O, Dursundan özü kimi bir adam yetişdirmək istəyirdi. Uşağı doyunca yedirmir, istədiyi kimi geyindirmirdi. Daima bir qarnı ac, bir qarnı tox saxlayırdı. Dursun ayaqlarında yırtıq çarığı sürüyə-sürüyə bütün ili yamaqlı, qara arxalıq içində keçinirdi. O, Dursuna bayramdan-bayrama çust və arxalıq alırdı. Onu da balaca Dursunun gözünə soxaraq:

– Bax, bunlara bir əmək pul vermişəm. Pul ki var, can yonqarıdır. Onu qazanmaq, görürsən ki, nə qədər çətindir. Bir qəpiyi qazanınca adamın canı çıxır, – deyirdi.

Dursuna verdiyi bu tərbiyə ilə öz fikrincə, o, böyük bir siyasət işlədirdi. Bütün bu sözləri, bu hərəkətləri ilə Dursunu qənaətkarlığa və pulpərəstliyə alısdırmaq istəyirdi.

Pirverdi qənaətkarlıqla xəsisliyi bir-birindən ayırmırdı. Ona görə də verdiyi tərbiyə uşaq üzərində mənfi təsir buraxırdı. Kənddə, bostanda yaxından tanıyanlar Dursuna istehza ilə:

– A bala, atanın pulu az düşüb? Tək oğlansan, səni də istədiyi kimi yedirib geydirə bilmir? O nə çarıqdır geyirsən? Ayaqlarını daş-kəsək parçalayır. Səndən kasıb uşaqların üst-başlarına bax! Ondan sənə ata olmaz. Yazıq Gülsənəm acından, fikirdən vərəmlədi, – deyirdilər.

Hər zaman danışılan bu sözlərin də uşağa ayrıca təsiri olurdu. Böyüdükcə, mühakimə qüvvəsi inkişaf etdikcə atasının sözləri ilə həyatda gördüklərini qarşılaşdırır, Pirverdinə haqsız görürdü.

Aylar, illər keçdi. Dursun böyüdü, cavan bir oğlan oldu. Gündüzlər bostanda çalışır, gecələri də kənddə yoldaşları ilə bərabər keçirirdi. İşsizlikdən sıxıldıqları zaman arabir yaxın kəndə qoyun oğurluğuna da gedərdilər. Dursun əvvəlləri bu kimi işlərə qarışmaq istəməmişdi, ancaq

yoldaşlarının təkidi və ağır tənələri ucundan sıradan qalmağı öz mənliliyinə sığışdırmamışdı. Yaxşı ki, bu qorxulu səfərlər uzun sürmədi.

Bir gün yataqdan bir qoç aparmaq istədikləri zaman itlər xəbər tutmuş, çoban oyanmış və atəş açmışdı. Dursunla yoldaşları bu təhlükədən zor-güc qurtula bilməmişdilər. Bu hadisədən sonra, o bir daha qorxulu işlərdə iştirak etmədi.

Dursun yaşa dolduqca əyyaş, ürəyiaçıq və xudpəsənd bir gənc olaraq yetişirdi. Ancaq çalışqanlığı da var idi. Öhdəsinə düşən işləri qeyrətlə icra edirdi. Pirverdi oğluna verdiyi dərslərin bir qisminin boşla çıxıldığını görüncə dərinədən içini çəkərək:

– Heyf zəhmətlərimə! Mənə oxşamadın, südüne çəkdin, – deyirdi.

Dursunun gəncliyinin ən azgın çağında atası Pirverdi bütün sərvətini ona buraxıb, həyata vida etdi. Dursun atasının vəfatından sonra əyyaşlığa daha çox meyl etdi. Qohum-qardaşın sözünü saymayaraq, atasının qəpik-qəpik toplamış olduğu pulu ovuc-ovuc, ətək-ətək dağıtmağa başladı. Lakin bu hal uzun sürmədi. Dayısı zor-güc onu bu yoldan çəkəndirməyə müvəffəq oldu.

Dursunun azgın yollardan çəkilməsinin başlıca səbəblərindən biri də onun Ballı adlı bir qıza səmimi olaraq vurulması oldu. Dəfələrlə bulaq başında onunla görüşmüş, sevimli və ondan ilqar almışdı. Onun bütün fikri Ballıya evlənmək, onunla şən və bəxtiyar bir ailə həyatı qurmaqdan ibarət idi. Gecələrini, gündüzlərini bu dadlı xüylərlə keçirir, bu həsrət onun gənc qəlbini gəmirirdi. Artıq səbir və təqəti qalmamışdı. Nəhayət, bu sirri dayısı arvadı Reyhana açdı. Reyhan onun fikrini bəyənmiş və bu xüsusda bütün qüvvətini sərf edərək, yaxın zamanda işi düzəltməyə böyük ümidlər vermişdi.

Bir gün kənddə toy var idi. Gənc qızlar və oğlanlar o günə çoxdan hazırlanmış, böyük bir maraq və intizar içində toyu qarşılamışdılar. Qocalar otağa toplanaraq, iki aşığın deyişməsinə dinləyir, gənclər də həyətdə rəqs havaları çalan zurna-qavala tamaşa edirdilər. Qızlar bir sıraya, oğlanlar da bir sıraya düzülmüşdü. Dursun bu sıradan heç qalardımı?

O da Ballı ilə üz-üzə, qarşı-qarşıya durmuş, oyunda iştirak edirdi. Oğlanlar istədikləri qızı dəvət edərək, bərabər oynayırtdılar. Dursun artıq dayanmadı. Yeni rəqs havası başlar-başlamaz ortalığa atıldı; bir-iki qol atdıqdan sonra Ballının qarşısında durub, onu oyuna dəvət etdi. Ballı qalxdı. Bərabər iki dövrə vurduqdan sonra Dursun yerinə çəkilib, ona əl çalmağa başladı. Ballı bir dağ pərisi kimi qollarını oynadaraq

rəqs edirdi. Dursunun səbri kəsilmişdi. Sevgi və istək əlaməti olaraq, cibində saxlamış olduğu almanı çıxarıb Ballıya atdı.

Hər tərəfdən: “Mübarək, mübarək!” – deyə alqış səsləri ucaldı.

Ballı utanaraq, özünü qızların arasına atıb gizləndi.

Dursun bir həftə sonra dayısı arvadı Reyhanı elçi göndərdi. Ballının anası Reyhanı hörmətlə qəbul etdi, yuxarı başda oturtdu. Ballıya gözü ilə işarə etdi. Ballı otağın içində quş kimi süzərək, çay tədarükü görməyə başladı. İki quda məhəbbətlə danışdılar. Çay içərkən Reyhan məsələni açdı. Ballının anası özünün heç bir etirazı olmadığını, qızın atasının da razılığını aldıqdan sonra qəti cavab verəcəyini söylədi. Reyhan evə döndükdən sonra Dursunu sevindirmiş, “İşin düzəlibdir” – deyə ona böyük ümidlər vermişdi.

Qəti cavab almaq üçün qız evinə Reyhan yenə getmiş, ancaq bu dəfə lap peşman qayıtmışdı, çünki qıza ağır başlıq istəmişdilər. Reyhan: “Bu başlıq rədd etməkdir” – deyə razı olmayıb qayıtmışdı.

Bu xəbər Dursuna çox pis təsir etdi, acığından dil-dodağını gəmir-məyə başladı. Həyəcanı azaldıqdan sonra istənilən başlığa razı olmaq istədi. Reyhan əlini yerə çıxaraq: “Mən razı döyüləm” – deyə bağırdı. Dursun bir an düşündü, sonra başını qaldırıb Reyhana:

– Sən bir də get, başlığın yarıya endirilməsini təklif et! – dedi.

Reyhan əvvəlcə yarıya da razı olmadı. Dursun onu bir təhər razı saldı. İki gün sonra Reyhan yenə qız evinə getmiş, ancaq “sözümüz sözdür” deyə rədd cavabı almışdı.

Dursun bu xəbərdən büsbütün dəli olmuşdu. O, indi həm sevgilisi Ballıya qovuşmaq, həm də onun valideyninə ağır bir zərbə endirmək cəsarətini düşünürdü. Birdən-birə əlini-əlinə vuraraq:

– Götürüb qaçaçağam, – dedi.

Reyhan qəhqəhə ilə güldü. Dursun bu qəhqəhədən çox pozularaq:

– Niyə gülürsən? – dedi.

Reyhan onun pozulduğunu hiss edərək:

– Bacara bilsən ən yaxşısı budur, – dedi.

– Bacararam, bu həmişə gördüyümüz işdir. Səlimə, İmana, Əsədə qız götürüb qaçanlardan biri də mənəm, – dedi.

Üç gün sonra Dursun yoldaşlarının köməyi ilə Ballını götürüb qaçmış və sevgilisinə qovuşmuşdu. Dursun evləndikdən sonra köhnə adətlərindən əl çəkib, aqlını başına toplayaraq, atasının sənətini işlətməklə keçinirdi. Ballını daha xoş, daha rahat yaşatmaq üçün ciddi çalışır və hər cür zəhmətə qatlaşırdı.

Çalışmamaq mümkünmü idi? O artıq ata olmuş, ətrafında bir yığın uşaq dolaşmağa başlamışdı...

Dursunun ailəsi böyüdükcə işi və zəhməti də çoxalırdı. Arabir dörd-beş yaşındakı oğlu Səfərə:

– A quzu, tez ol, böyü, atana kömək elə, – deyirdi. Dursun onun bostanda, bağda gecə–gündüz çalışdığını görür, gələcəyə böyük ümidlər bəsləyirdi. Buna onun haqqı da var idi. Axı o bu uzun müddətdə atalıq vəzifəsini bacardıqca yerinə yetirmiş, ailəsini sevmiş, ailə üzvlərinin həyat və rahatlığını təmin etməkdə heç bir şeydən çəkinməmişdi. O indi artıq qocaldığından saç, saqqalı ağarmış, çalışmaq qabiliyyətini xeyli itirmiş olduğundan ağır işləri oğlu Səfərə buraxmış, özü bir az istirahətə başlamışdı.

Səfər orta boylu, sağlam və ciddi bir gənc idi. Geniş alnı, dik, açıq qaşları altında qürurla parlayan iti gözləri, qartal burnu, düşüncəli və ciddi siması onun təbiətinin birər aynası idi. O, haqsız, əxlaqsız işlərdən qaçar, hər kəslə quzu kimi mülayim keçinməyə çalışar, ancaq izzətinəfəsinə toxunulduğunu, artıq nə edəcəyini düşünməz, qızmış bir aslan kimi coşar, kəskin və heybətli səsi ilə ətrafı sarsıdardı. Çox düşünər, az gülər və ailə içərisində hər kəsdən artıq anası Ballı sevdirdi. Ballı da ona baxdıqca: “Boyuna anan qurban” – deyər köksü qabarar və fərəhlənərdi.

Səfərin evlənmək zamanı yetişmiş olduğundan, ata–anası onu evləndirməyə qərar vermiş və Qaracalar kəndində Zəhra adlı bir qızı ona nişanlamışdılar. Səfər bir neçə dəfə qiymətli hədiyyələrlə nişanlığını görməyə getmiş, onunla görüşmüş və sevimli idi. Hər iki gənc toyun tezliklə başa gəlməsini intizar içində gözləyirdi. Ballı gəlini Zəhranı tərif etməkdən yorulmurdu. Bu hadisə qoca Dursuna keçmişlərini xatırlatmışdı. O, bulaq başında ilk dəfə Ballı ilə görüşdüklerini, sevimliklərini, daha sonra onu bacadan çıxarıb qaçırdıqlarını, o bəxtiyar günləri xəyalında canlandırmış, “Ah cavanlıq, cavanlıq!” – deyər inləmişdi.

Dursun mühüm bir iş üçün Qaracalara getmişdi. İşini bitirib dönerkən, qapı ağzında yoldaşı ilə şux bir əda və hərəkətlərlə danışan oynaq bir qız gördü. Onun gərgin damarında sönük bir hərəkət oynadı. Anlaşılmaz bir qüvvə onu ixtiyarsız olaraq dayandırdı. Qız laqeyd quş baxışı ilə Dursunu süzərək, yenə sözündə davam etdi. Onun kəskin və iti baxışları qocanın qəlbinə ox kimi keçdi. Yenə gəncliyini xatırlayıb, köksünü biixtiyar soyuq bir ah oynatdı. Oradan kəndə döndü. Bir həftə

acı düşüncə və xəyallar içində sərsəm kimi dolaşdı. Dərdini kimsəyə açmadı. Dursun qıza ürəkdən vurulmuşdu. O çox çalışdı, “lənət şeytana” – deyə qızı unutmaq istədi, mümkün olmadı. O, iki yolayrıcında, tərəddüdlər içində üzülüb çırpınırdı. Oğlu Səfərin evlənmək məsələsi onun qarşısında çıxılmaz bir dağ, keçilməz bir uçurum kimi dururdu. Səfəri ayaqlayıb keçməyi, xeyir iş əsnasında ona əngəl olmağı atalıq heysiyyətinə sığışdırmırdı. Dursunu yoran, zəhnini məşğul edən ən çətin məsələ bu idi. O yaşda, o şərait daxilində gənc bir qıza evlənməyə gəldikdə bu məsələyə o çox adi bir şey kimi baxırdı; çünki o birinci və sonuncu deyildi, yaşadığı yaxın kəndlərdə yüzlərlə nümunələr göstərə bilirdi. Xüsusən kənd mollası Səməd ondan yaşlı və ağır ailə sahibi olduğu halda keçən il cavan bir qıza evlənməmişdimi? Buna kim söz deyə bilərdi? Onu bu məsələ əsla qorxutmurdu. O yalnız qızın atası yaşda qocaya getməyə razı olmayacağından və ya qızın atası qızını ona verməyəcəyindən qorxurdu. Qızın ailəsini öyrənmək fikri ilə iki-üç dəfə Qaracalara getdi və hər dəfəsində təsadüfən qızı gördü. Onun və atasının adını öyrəndi. Bu gün Dursun çox pərt idi. Bilirdi ki, Kəblə Rəsul ona qız verməz, onu pul və başlıqla aldatmaq da olmaz. O, saatlarla başını köksünə dikərək düşünür, sonra başını qaldıraraq: “Ah, Güllü, ömrümə bir gün də qalsa, sən mənim olacaqsan!” – deyirdi. Artıq səbri bitmiş, taqəti tükənmişdi. Gecə-gündüz mahnı, bayatı ağzından düşmürdü. Arabir Ballı onunla öylənərək:

– A kişi hansı bəxtəvərə aşiq olmusan, gecə-gündüz aşıqlar kimi şikəstə oxumaqdan yorulmursan? – deyərdi.

Dursun cavabında:

Sorma o qız haralıdır,
Qəlbim ondan yaralıdır.
Güllü, çiçəkli dağların,
Ceyranıdır, maralıdır.

– şikəstəsini oxuyurdu.

Ballı gülərək:

- Gəlsənə sənə də elçi gedim? – deyirdi.
- Səndə o fərasət hanı?
- Utan, utan, eli bizə güldürərsən.
- El mənə gülüncə, mən elə gülərəm. Ağ at arpa yeməz? Gözəl bir qız almaq, qocalığın əl əsasıdır.

Bir gün o, kəndə yaxın bir çinar altında oturub, yenə həlledilməz xəyal və düşüncələrə dalmışdı. Birdən-birə çiyninə yapışan ağır bir əldən oyandı. Dönüb baxarkən qarşısındakı adam:

– Dursun dayı, nə var, nə fikir eləyirsən? – dedi.

Dursun heyrətlə ona baxaraq:

– Ay, sənsən, Nəbi, – deyə özünü doğrultdu.

– Mənəm, mən, de görüm nə fikir edirsən? Yoxsa Səfər səni incidir?

– Yox, onun mənimlə nə işi var.

– Görünür, Ballı xala daha sözünə baxmır, hə?

– O deyil, dərdim ayrıdır.

– Nədir?

– Heç!..

Nəbi Dursunun yanında oturdu. Əlini çiyninə qoyaraq:

– Canın üçün, Dursun dayı, deməsən əl çəkən deyiləm. Atamın ən yaxın dostlarındansa, əlimdən gəldiyi qədər sənə kömək edərəm, – dedi.

Nəbinin bu sözündən Dursunun gözləri parıldıadı. Qəlbində ümid şölesi yandı; çünki Nəbi kəndin ən igid, sözündə möhkəm, fədakar və ətraf kəndlərdə böyük şöhrət qazanmış gənclərindən idi. Dursun onun əlini əllərinə alaraq:

– Qardaş oğlu, – dedi, – sən bütün cavan günlərimi mənim yadıma saldın. Allah rəhmət eləsin, atan İsgəndərlə gözəl günlər keçirmişik. Eh, gözəl adamlar var idi... İskəndər Xanımanaya elçi göndərdi, vermədilər. Bir gecə ikimiz atlanıb getdik. O gecə qızın atası şəhərə getmişdi. Qapılarında sərt köpəklər olduğunu bilirdik. Qızı elə qaçırdıq ki, heç köpəklər də sayıq düşmədi. Ona zərər yetirməsinlər deyə bir həftə yanından ayrılmadım. İndi, bax, məşallah, sənin kimi oğlu var. Əlbəttə, mənim dar günümdə sən kömək etməsən kim edər?

Bu sözləri Dursun elə məharətlə söylədi ki, Nəbi onun əlini sıxaraq:

– Dayı, sən ancaq de, ölüm də olsa bu yoldan dönmərəm, – dedi.

Dursun gülərək:

– Bəlkə getmədin? – dedi.

– O necə işdir ki, məni qorxutsun, sən hələ məni tanımamısan!

– Yaxşı tanıyıram, ancaq səndən söz almaq istəyirəm.

– Məncə artıqdır.

– Yox, səndən kişi sözü almamış demərəm.

– Bu söz nədir, dayı?

– İsgəndərin qəbrinə, bir də öz namusuna and iç ki, hər dərdin olsa, çarə edəcəyəm, ondan sonra sənə deyim.

Nəbi maraqlı içində öz-özünə düşündü: bu nə işdir ki, mənə bu qə-dər ağır and verir. Sonra üzünü Dursuna çevirərək:

– And olsun atamın qəbrinə, and olsun namusuma nə dərdin olsa, çarə edərəm, – dedi.

Dursun gülümsəyərək mənalı-mənalı onun üzünə baxdıqdan sonra:

– Nəbi, bilirsən nə var? Dursun dayın bir qıza aşiq olub, onu ya xoş, ya zorla mənə almalısən! – dedi.

Nəbi qulaqlarına inanmadı. Bu sözü ondan bir də eşitmək istədi:

– Dursun dayı, necə, necə?

Dursun təkrar söylədi. Nəbi heyrtlə gözlərini ona dikib qaldı. Dursun o heyrtli baxışlara qarşı qızarıb:

– Niyə baxırsan, nə olub? – deyə soruşdu.

Nəbi:

– Dursun dayı, bu heç olan işdir? Səfər kimi evlənməli oğlun var, – dedi.

– Səfər kimi oğlu olanlar evlənmir?

– Evlənir, faydası nədir? Hər fəslin bir vaxtı, hər vaxtın bir meyvəsi, hər meyvənin bir dadı var.

– Bu fəslin də bir meyvəsi, bir dadı var; sən bilmirsən!

– Sənin üçün dadlı olsa da, ailən üçün çox dadsızdır. Bilsəydim ki, siz bu iş üçün məndən kömək istəyirsiniz, onda mən nə söz verərdim, nə də and içərdim.

– Heç eybi yoxdur, söz verməmiş ol, bu günün cavanları tüpürdü-yünü tez yalayır.

– Mən tüpürdüyünü yalayan cavanlardan deyiləm. Səfər bilsə, məndən inciyər. Onu qardaş kimi sevirəm.

– Nə deyib inciyəcək. O öz işində, mən öz işimdə.

– Qız kimlərdəndir?

– Qaracalarlı Kəblə Rəsulun qızı.

– Güllümü?

– Özüdür.

Nəbi istehzal bir qəhqəhə qopardıqdan sonra:

– Dursun dayı, o sənə tay deyil! – dedi.

– Nə üçün tay deyil?

– Tay deyil. O qızı yaxşı tanıyıram. Səndə oturmaz.

– Qoy Dursun dayının əlinə düşsün, oturmasın.

Nəbi nə qədər nəsihət etdisə, Dursun qəbul etmədi. O, söz vermiş, namusuna and içmiş olduğuna çox peşman idi. Sözündən dönməyi isə mənliliyinə sığışıdırı bilmirdi. Nəhayət, Səfərdən gizlin saxlamaq şərti ilə qızı bərabər götürüb qaçmağa razı oldu. Üç gün sonra Dursun Güllünü qaçırub, kənd mollasının evinə gətirmiş, zorla özünə arvad etmişdi.

* * *

Gözlənilməyən qonağın gəlməsi ailədə böyük bir qarışıqlıq doğurmuş, onun şən və bəxtiyar həyatını büsbütün pozub dağıtmışdı.

Dursun birinci gündən Güllüsünü özünə isindirmək, onu özünə ram etməkdən başqa bir şey düşünmürdü. Gecə-gündüz kölgə kimi onun yanından ayrılmırdı. Onun bir çox soyuq və uşaq hərəkətləri ailə üzvlərinin nifrətinə səbəb olur, aralarında olan əlaqə get-gedə gərginləşməyə başlayırdı. Xüsusən, Səfərin toyunun bu qədər təxirə düşüb qalması oğulun və Ballının qəlbində sağalmaz yaralar açmışdı.

Güllü də babası yaşıda qocaya gətməsindən şad deyildi. Dursunun hər bir hərəkət və rəftarı ona iyrənc görünürdü. Hər gün “of, bu qıllı meymundan yaxamı nə zaman qurtaracağam” – deyirdi. Bu düşüncə, bu arzu birinci gündən onda doğmuş, get-gedə böyüyüb şiddətlənməyə başlamışdı. Onu bir tərəfdən də Səfərin və Ballının dalgın nəzərləri sıxırdı. Evdə hər gün baş verən dedi-qodu və çarpışmalar onu yormuşdu. Dursun hər zaman Güllüsünü himayə edərək, onun xoşuna getsin deyə Ballıya və onun övladlarına xor baxmağa başlamışdı. Tez-tez onları səbəbsiz sancır, cəzalandırır və əsla xoş üz göstərmirdi. Hətta Güllü ilə dava edərkən Ballını bir neçə dəfə vurmuş, evdən çıxarıb qovmaq belə istəmişdi. Bu hərəkətlər Səfəri qılinc kimi doğrayırdı. Anasının yaşlı gözləri, hər gün haqsız cəzalanması ona hər şeyi, hətta nişanlısı Zəhranı belə unutdurmuşdu. Ailə həyatında baş vermiş bu pozuqluğa qarşı onun sərbəst ruhunda etiraz qığılcımları gündəngünə çoxalıb, yangın şəklini almış, hər necə olursa olsun, bu rəzalətə birdəfəlik son qoymağı qət etmişdi.

Bir gün Güllü ilə Ballı arasında baş verən davaya Dursun da qarışdı. Hər zaman etdiyi kimi Güllünü bu dəfə də himayə edərək, Ballının üzərinə atılıb qırmaqlarkən, Səfər artıq dayana bilmədi. Anasının göz yaşından, Güllünün məğrur duruşundan Səfərin başı dumanlandı. Birdən-birə Güllünün üzərinə atılıb onu döyməyə başladı. Sonra Güllünün harayına gələn atasının əllərini əlləri içində sıxaraq:

– Ata, hörmətini saxla deyirəm. Daha cana doymuşam. Bir gün bu yaramazı doğrayıb, qaçaqlığı boynuma alaram, – dedi.

Səfərin bu hərəkətindən sonra həm Dursun, həm də Güllü Ballını sancmaqdan çəkinirdi. Ballı yalnız hərdən oğlu Səfərə sarılıb: “O boy-buxununa anan qurban, nə yaxşı sən varmışsan, yoxsa mənim halım nə olardı?” – deyərdi.

Bu hadisə Güllüyə çox pis təsir etmişdi. Nifrət etdiyi Dursundan, ona dərd, kədər verən, gənc qəlbini gəmirib çeynəyən o əzici zindandan qurtulmağa qərar vermişdi. Dursun Güllüsünü kədərli gördükcə dünya başına fırlanır, səbir və təqəti kəsilirdi. Arabir Güllünü oxşayaraq:

– Nə fikirdəsən, quzum? Bu evin sahibi sənsən, nə desən, o olacaq. Sən qəmlənmə! – deyirdi.

Güllü bu sözlərə əhəmiyyət verməyib, əli ilə Dursunu itələyərək:

– Çəkil, çəkil get! – deyə qəlbən ondan uzaq olduğu kimi cismən də uzaqlaşmağa çalışırdı. Onun evdə olması və hər cür hərəkəti Güllüyə cəhənnəm əzabından daha ağır görünürdü.

Dursun kənddə bəzi tanışlarla ara-sıra görüşməyi bir vəzifə sayırdı. Tanışlar ona:

– Ay Dursun, Güllü ilə necə keçinirsən? Deyirlər uşaqlarını yola vermir, rəftarı pisdır. Ehtiyatlı ol, bir gün qoşulub qaçar, papağını yerə soxar, – deyərdilər.

Dursun qürurla gülümsəyərək cavab verərdi:

– Nə qədər bu Dursun ölməyib, elə iş olmaz. Onu qaçırsa Səfərlə Ballı qaçıracaq. Yoxsa Allahın məzlumudur. Nə dili var, nə ağzı, heç kəsə dolaşmaz. Xasiyyəti ipəkdir, ipək; ancaq bu nainsaflar, allahsızlar yazığı it kimi qapırlar, söyürlər, döyürlər. Balacalar da onu ayaqlayır. Yazıq heç dinmir. Gizli-gizli ağlayır. Hər şeyi məndən gizləyir. A başına dönüm, bir şeytan şəridir düşmüşəm. İşdir, olub keçib, axı Allah da var, insaf da var.

Dursun bu sözlərlə öz günahını gizləmək, həm də elin ağzını yummaq istəyirdisə də, ancaq xoruzun quyruğu görünürdü.

Günlərin bir günündə Güllü yox oldu. Dursun təlaş və həyəcan içində ora-bura qaçır. “Güllü, Güllü!” – deyə onu axtarırdı. Çox axtardı, çox bağırırdı, Güllüdən əsər tapmadı. O gün axşama qədər dəli kimi dolaşdı. Tanışdan, dostdan soruşdu, hara getdiyini xəbər verən olmadı.

Qara fikirlər, acı düşüncələr onun varlığını bir yumaq kimi bükmüş, ümitsiz və dərmansız bir hala salmışdı.

Güllünün Qaracalar kəndindən Vəli adlı bir gəncə qaçmış olduğu xəbəri kəndə yayıldı. Bunu Dursun da eşitdi. Artıq durmaq olardımı? Başı odlu halda qazının, kəndxudanın qapısına qaçdı.

– Aman, Güllümü Vəli qaçırır, onu sizdən istəyirəm, – deyə yalvarır, yaxarır, ayaqlarına düşür, ağır hədiyyələr, rüşvətlər vəd edir, kənd içində dostla, tanışa yaxınlaşıb, onlardan kömək istəyirdi.

Səhərə qədər gözüne yuxu getmədi. Yatağında ilan vurmuş xəstə kimi gah sağ, gah sol böyrü üstə çönərək:

– Ah, Güllü, Güllü, mənə yetim buraxıb getdin, – deyə onun arxasınca söylənirdi.

Bu hadisə Dursunun ailəsinə xoş bir təsir buraxmışdı. Ballı, qızı Günəş, Gülsənəm, kiçik oğlu Əkbər zahirdə qəmli görünürdülərsə də, ürəkdən sevinirdilər.

Səfər atasının tutmuş olduğu çirkin işə əvvəldən razı deyildi. Çünki Dursunun evlənməsi hamıdan çox onun həyatına ağır zərbə endirmişdi.

Bununla bərabər Səfər bu məsələyə başqa cür yanaşdı. Vəlinin Güllünü qaçırması onda intiqam hissi oyatdı. Atasının namusuna endirilən bu zərbəyə qarşı laqeyd qalmadı. Kənddə böyük, kiçik hamının ağzında söylənilən bu hadisə onu təbii halından çıxartdı, o kimsənin gözüne görünmək istəmədi. Qan beyninə vurdu. Güllünü qaytarmaq və Vəliyə cəza vermək qəsdilə Qaracalara getdi. Səfər kəndə yetişər-yetişməz təsadüfən Vəlini dükan qarşısında gördü. Ona yaxınlaşaraq: “Alçaq, namussuz” – deyə bir qırmanc endirdi. Vəli Səfərin zərbələrinə qarşı dura bilməyəcəyini hiss etmiş olduğundan xəncərini çıxartdı. Səfər də ondan əvvəl xəncərini çıxarıb, Vəliyə hücum etdi. Səfər başından, Vəli isə köksündən, tam ürəyinin başından yaralandı. Həmin saat canını təslim etdi. Səfər kimsəni öldürmək qəsdilə gəlməmişdi. İşin böyüyüb ölümə bitməsinə çox peşman oldu. Bu hadisəni görənlər:

– Vay, Vəlini öldürdülər, – deyə qopardıqları fəryaddan Səfər özünü ələ almaq istədi, nə edəcəyini bilmədi. Dərhal xəyalında nişanlısı Zəhra və onun qara taleyi canlandı. Əlində yalın xəncəri olduğu halda özünü Zəhragilin evinə atdı.

O gün Zəhranın anası toy hazırlığı görürdü. Həyətə iri palazlar döşəmiş, iməcilər çağırmışdı. Qadınlardan kimisi yun darayır, ip öyirir,

kimisi xana qurub kilim toxuyurdu. Səfər həyəətə girərkən bir qadın:
– Heyva atdım nar gəldi,

Kətan köynək dar gəldi.
Qapıya kölgə düşdü,
Elə bildim yar gəldi.

– deyə mahnı oxuyur, o biriləri də ona səs verirdilər. Başları işə məşğul və arxaları qapıya olduğundan Səfəri kimsə görmədi. Səfər birinci yan qapıdan otağa girdi. Zəhra otaqda yalqız idi. Səfərin birdən-birə içəri girməsindən qız qorxdı, əlində yalın xəncər, üz-gözündə qan laxtasını görüb, qorxu və heyrət içində:

– Bu nədir? – deyə bağırdı.

Səfər xəncəri əlindən yerə atıb ona yaxınlaşdı. Zəhra əvvəlcə vəhşi bir ceyran kimi hürküb çəkildi, sonra birdən-birə özünü Səfərin qolları arasına ataraq, kəsik, boğunuq bir səslə:

– Səfər, Səfər, sənə nə oldu? – deyə soruşdu.

Səfər əhvalatı qısaca ona danışdı. Zəhra sapsarı saralaraq, durduğu yerdə mıxlandı. Uzun, qara kirpikləri lətif ağ yanaqlarına doğru uzanaraq, həzin bir kölgə buraxdı. Cansız bir cisim kimi donub durduğu halda boğazını qazıyan acı bir hıçqırığı udduqdan sonra:

– Ah, Səfər, Səfər, bədbəxt olduq, – deyə şiddətlə ağlamağa başladı. Səfər Zəhranı sinəsinə sıxaraq, qanlı üzünü onun üzünə bitişdirdikdən sonra:

– Zəhra, məni tutub zindanlara atsalar səndən ayrı, uzaq-uzaq yerlərə sürgün etsələr məni unudacaqsanmı? – dedi.

Zəhra bağrını yaran bu zəhərli sözlərdən acı bir fəryad qopardıqdan sonra:

– Ah, səndən... ayrımı? – deyə boğazını boğan hıçqırıqdan sözlərini bitirmədi. Səfərin qolları arasına yığılıb qaldı.

Səfər qolları arasına sərilməmiş o məsum qızcığaza baxdıqca qəlbində dərin-dərin yaralar açılır, varlığını acı hiss və düşüncələr sarsıdırdı. O, canlı çiçəkdən, bu torpağın yetişdirmiş olduğu həqiqi mələkdən ayrılmaq istəmirdi.

Polis gəlmədən buradan çıxıb qaçaq olmağa qərar verdi, birdən-birə qapı ağzından:

– Bax, buraya, buraya! – deyə qat-qarışıq səsdən özünü topladı. Tükləri biz-biz durdu. Vücudunu başdan aşağı acı bir hiss titrətdi.

Artıq Zəhrasından ayrılmaq zamanı yetişmiş olduğunu anladı. Kim bilir nə qədər, bəlkə də həyatının sonuna qədər sevimli Zəhrasını görməyəcək?.. Böyük bir eşqlə onun üçün açılan o isti qollar, hər zaman məhəbbətlə üzünə dikilən o sevdalı gözlər kimə açılacaq? O qızı, o ruhunun təbəssümünü kimlərə qoyub gedəcəkdi?

Bu acı düşüncələrlə qolları arasında ay kimi ağarmış və pərişan saçlı, məsum qızıcığazın dodaqlarına qədər əyildi:

– Zəhra, son öpüşlərim! – deyə dodağını dodaqlarına bitişdirib qaldı. Kırpiklərini iki damla yaş islatdı...

– Ah, bu da son göz yaşlarım olsun, – deyə yaxınlaşmaqda olan qarışıq səslərdən doğruldu, qapıdan hücumla içəri girən polislərə təslim oldu.

* * *

Dursun əvvəlləri oğlu Səfərin sürgün edilməsindən çox mütəəssir olmuşdu; çünki Səfər onun həyatı, onun qolu və qanadı idi. O çox çalışdı, çox pul sərf etdi, mümkün olmadı. Səfər uzaq yerlərə, Sibirə on il müddətinə sürgün edildi. Səfər kimi oğlun fəlakəti Dursuna ağır zərbə idi. Lakin bir az sonra qazılara, koxalara ətək-ətək sərf etmiş olduğu pul nəticəsində yenə Güllüsünə qovuşmuş, Səfəri və başqalarını tamamilə unudub getmişdi. Yalnız Güllünün qəlbini ələ almaq, vəhşi qızı nə cür olursa-olsun özünə ram etməkdən başqa bir fikri yox idi. Bütün günlərini ancaq onun dizləri dibində keçirmək, onunla əylənmək istəyirdi. Ballı Səfərdən sonra büsbütün köməksiz qalmışdı. Onun acı göz yaşlarını qurudan, gecə-gündüz qəlbini bir qurd kimi çeynəyən dərdlərinə, kədərlərinə şərikin kimsəsi yox idi. Keçirməkdə olduğu fəlakətli həyatı, qızı Gülsənəmin, kiçik oğlu Əkbərin dumanlı gələcəyi xəyalında canlandıqca düşünür, düşünür, saatlarla heykəl kimi donub qalırdı. May ayı girmiş, hava qızmışdı. Kənddə köç hazırlığı qurtarmışdı. Bir həftə sonra şən və gurultulu bir gündə el yaylağa köçmüş, kənddə əkinçilərdən başqa kimsə qalmamışdı. Dursun da ailəsini, mal-qarasını, hətta bir an gözündən ayırmaq istəmədiyi Güllüsünü yaylağa köçürməyə məcbur olmuş, o sönük və alçaq daxmasında tək qalmışdı. O, Güllüyə çox yalvarıb-yaxarıb onunla bərabər qalmasını xahiş etmiş, Güllü razı olmamışdı.

Son zamanlar, hamıya, hətta on yaşında uşağa belə qısqandığı Güllü, kim bilir, yaylaqda yenə kimə qoşulub gedəcəkdi. Bu qara düşüncələr

onu yorur, əzib candan salırdı. Nə etsin? Oğlu Səfər sürgün edilmə-səydi, bütün işləri ona buraxıb, yaylağa köçəcək, gözəl Güllüsünün dizləri dibindən ayrılmayacaqdı. Səfərin sürgün edilməsi ona indi çox təsir edirdi.

Güllüdən ayrıldığı iki ay idi. Bu iki ay ona iki il qədər uzun görü-nürdü. Bu müddətdə Güllü ilə görüşməyə can atdısa da, müvəffəq ol-madı: çünki bostan məhsul verməyə başlamış olduğundan şəriki Aslan gəlməyincə onu rəncbərlərə buraxıb gedə bilməzdi. Verdiyi vədəyə görə Aslan bu gün yaylaqdan dönəcək, bostanı ona tapşırıb rəncbər-lərlə şəhərə bir neçə araba qovun-qarpız göndərəcək, özü də şəhərə gedəcək, Güllüyə gözəl hədiyyələr alıb, oradan yaylağa aparacaq və köçüncəyə qədər Güllüsünün yanından ayrılmayacaqdı.

Dursun bu şirin xəyallarda idi ki, Aslanın gur səsi onun qulaqların-da səsləndi. Dursun cəld yerindən sıçrayıb, Aslanı qarşıladı. Görüşdü-lər. Güllüsündən xəbər tutdu. İrəlidə söylədiyimiz kimi, Güllünün ipsiz, sapsız həyat keçirdiyini anlayıb sarsıldı.

Aslan getdi. Dursun daxmasına girdi. Paltarını dəyişdi. Divardan asılmış iri xəncərini belinə bağlayıb, evdən çıxdı. Durmadan sürətlə stansiyaya getdi. Bilet alıb, hərəkət etmək üzrə olan qatara mindi.

* * *

1905-ci ilin fırtınalı günləri idi. Bütün Rusiyanı bürümüş olan böyük ümumi tətil və inqilab hərəkəti hökuməti ağır bir təlaş və qor-xunc bir həyəcan içində buraxmışdı. Rusiyanın geniş sahillərindən aşıb-daşaraq hər tərəfə yayılmaqda olan inqilab dalğalarına Qafqazın qocaman dağ silsilələri belə sədd ola bilməzdi. Onun ən qüvvətli bir dalğası da qoca Qafqazın ta göbəyində partladı. Böhran keçirməkdə olan hökumət hərbi vəziyyət elan etmişdi. Özü ilə tapança, xəncər, hətta kiçik bıçaq gəzdirənlər belə ağır cəzalara məhkum edilirdilər.

Belə fırtınalı günlərdə Dursun Tiflis şəhərinə gədirdi. O bir an əvvəl şəhərə çatıb qovun-qarpızı vaxtında satmaq və axşama kəndə qayıtmaq istəyirdi. Qatar stansiyaya yaxınlaşdıqca Dursun əsəbiləşir, hər dəqiqə ona bir saat görünürdü. Qatar artıq sürətini azaldaraq, stan-siyaya yaxınlaşırdı. Durar-durmaz Dursun vaqondan sıçrayıb yerə atıl-dı, sürətli yürüşünə mane olan göbəyi üzərindən asılmış iri xəncərini əli ilə tutaraq, pillələrə doğru getməyə başladı. O kimsəni görmədən, kimsəyə baxmadan iri, əsəbi addımlarla yüyürürdü. Onu əli tüfəngli

iki kazak durdurdu. O, əvvəlcə əhəmiyyət verməyib, onların əlindən dartinıb çıxmaq istədi. Mümkün olmadı; çünki biri xəncərindən, biri də qolundan tutub, onu harasa aparmaq istəyirdilər. Dursun çox yalvardı, çox yaxardı, acıqlandı, bağırdı, əllərindən çıxıb qaçmaq istədi. Kazaklar aman vermədilər. Onlar tüfəngin qundağı ilə Dursunun çiyinə bir-iki ağır zərbə endirdikdə, qoca dəli kimi heyrətlə kazakların üzünə baxa-baxa qaldı. Bu aralıqda nələr olduğunu, onu haraya apardıklarını əsla bilmədi. Ağlını başına topladıqda özünü məzar qoxusu verən dar, qaranlıq bir yerdə gördü. Gözlərinə inanmadı. Ətrafı çaşqın-çaşqın süzdü. Biixtiyar:

– Bura haradır? – deyə bağırdı.

Səsinə səs verən olmadı. Açıq saf havada, yaşıl dağlarda, yamacalarda, ucsuz-bucaqsız geniş obalarda sərbəst həyat keçirmiş olan qoca bu qaranlıq məzara sığmırdı. Gözləri dumanlandı, vücudu bir mənəgə-nə içində sıxılıb, üzərinə ildırımlar tökülən kimi oldu. Üzünə bağlanan kiçik dəmir qapını bütün qüvvəti ilə döydü. Kömək olmadı. Qızmış aslan kimi gurlayan səslə:

– Ay, qapını açın, açın! – deyə çıxırmağa başladı. Çox bağırdı, nə səsinə səs verən oldu, nə də imdadına gələn. Ümidi büsbütün kəsildikdən sonra bir guşəyə sıxılıb, qalın dəri papağı üstündə oturdu.

O indi bu məzarcığa nə üçün düşdüyünü, arabaların karvansarada başsız qaldığını düşünür, xüsusən Güllüsünün ayrılığı onun ciyərlərini qılnc kimi doğrayırdı. Gecəsi gündüzündən seçilməyən o məzarcıqda gecəni səhər etdi. O gah sağ, gah sol böyrü üstə çevrilərək düşünürdü. Dəmir qapı birdən-birə açıldı. Günəşin al şəfəqləri zindanı aydınlatdı. Qapı açılar-açılmaz Dursun özünü vəhşi kimi bayıra ataraq heyrətlə ətrafındakılara baxdı. Qapıda gözləməkdə olan iki jandarm onun bu hərəkətinə güldü.

Dursun günəşin al şəfəqlərindən qamaşan gözlərini əli ilə örtərək, dərin bir nəfəs aldıqdan sonra:

– Ax, canım qurtardı, – dedi.

Lakin ayaqlarına qandal vurulduğu zaman:

– Məni hara aparırsınız? – deyə soruşdu.

Jandarlardan biri kəskin və qəti bir səslə:

– Arş, yeri! – deyə əmr verdi. Dursun yeriməyə başladı. Ayaqlarındakı ağır zəncirlərin müdhiş səsi qulaqlarında səsləndikcə, varlığı sarsılır, həyəcan içində çarpan qəlbinə köksü dar gəlirdi.

On dəqiqə sonra o, məhbəsin iri dəmir qapısından içəri girdi. Zəncirlərə sarılmış məhbusların müdhiş mənzərəsi dəhşətini bir qat daha artırdı.

* * *

Zindan həyatı Dursunu bir mənəgənə kimi sıxır və heç cür o həyata alışa bilmirdi. Bu vaxta qədər nə üçün həbsə atıldığını, orada nə qədər qalacağını bilmirdi. Həbsxana məmurları onunla siyasi bir dustaq kimi rəftar edirdilər. Zindandakı dustaqlar səfil həyatlarını unutmaq üçün vaxtlarını laqeyd keçirməyə çalışır, gülür, söyləyir, mahnı oxuyur, əylənirdilər. Dursun onlara əsla qarışmırdı. Bir bucağa çəkilib düşünür, düşünür, dərdi aşıb-daşdığı zaman arabir uşaq kimi hönkürüb ağlayırdı. Dursunun fəryadından xoşlanmayan birisi:

– Orada bayquş kimi ulayan kimdir? – deyə bağırdı. Zeynal adlı qısa boylu bir cavan istehza ilə:

– Borçalı meşələrindən yeni tutulmuş ayıdır, – deyə cavab verdi, sonra, baş-gözüni oyunbazlara məxsus bir şəkildə oynadaraq, ortalığa atıldı və hələ də ağlamaqda davam edən Dursuna: “Yaxşı çalışsan, çal, sən zurnanı çal, mən oynayım”, – deyə oyunbaz kimi onun qabağında qollarını atmağa başladı. Bu vaxt “Qocanı incitməyin!” – deyə bir neçə dustaq etiraz etdisə də, onların səsləri başqalarının qəhqəhələri içində itib getdi. Dursun Zeynalın bu hərəkətlərinə qarşı qaşlarını çataraq, yazıq bir hal aldı. Bir az sonra Zeynal onun yanında oturdu. O, kiçik şeytan gözlərini onun üzünə dikərək, ciddi bir adam kimi sözə qarışdı və yavaş-yavaş ondan sirr almağa başladı. Beş-on dəqiqə sonra əllərini bir-birinə çırparaq:

– Bura gəl, bura gəl, təzə xəbər var! – deyə bağırdı.

Zindandakılar bir anda üzük qaşı kimi Dursunun ətrafını aldılar. Zeynal əlini onun çiyninə vuraraq:

– Danış, danış hamı eşitsin, birlikdə səni bu zindandan xilas edək, – dedi.

Zeynal bu sözləri o qədər ciddi dedi ki, Dursunun gözlərində ümid şöləsi parladı. Zeynalın məharətlə verdiyi suallara cavab verməyə məcbur oldu. Zeynalın şit hərəkəti bitmirdi. Əyləncəsinə daha artıq lətafət vermək üçün ara-sıra əllərini onun üz-gözüne sürtərək:

– Vay, şeytan mələyə bənd olmuş, dev pəriyə vurulmuş! – kimi acı-acı sözlərlə Dursunu yaralayırı. Sonra: “heç fikir eləmə, səni bu-

radan qurtaracağam, sağ-salamat Güllüyə qovuşacaqsan”, – deyə böyük ümidlər verirdi.

Dursun yenidən ümidlə qanadlanarkən Zeynal onun saqqalını əli ilə qarışdıraraq:

– Qıllı meymun, Güllü səni neyləsin, bu kirli qıllardan örkən, yoxsa çatı toxuyacaq? Kim bilir yaşıl dağlarda yenə kimə qoşulub getdi. Sən istədiyin qədər bağır! – deyə qocanı acılayırdı. Zeynalın bu ədəbsizliyinə qarşı Dursun həmişə susmurdu. Arabir qızdığı zaman dişlərini kilidləyərək, acıqlı bir səslə:

– Ah, nə edim, Borçalının düzündə əlimə düşsən, bu qoca Dursunun hünərini sənə göstərərəm, görərsən ki, analar necə oğul doğub, – deyirdi.

Dursun düz altı ay zindanda o meymun hərəkətli Zeynalla bir yerdə qaldı.

Axşam saat beş idi. Birdən-birə həbsxana rəisi iki nəfər xidmətçi ilə içəri girdi. Hamı yerinə çəkildi. Zindanı ağır bir sükut bürüdü. Dustaqlar onun əmrini böyük bir maraqla gözləyirdilər. Rəis, bir bucağa sıxılıb heyrətli gözlərini onun üzünə dikmiş olan Dursuna yaxınlaşdı. Kiçik məmura: “Zəncirləri aç!” əmrini verdi.

Dursun qorxu və həyəcanlı səslə:

– Məni yenə hara aparırsınız?

– Gözəl Güllünün yanına – deyə Zeynal sürəkli bir qəhqəhə qopardı.

Hətta işdən xəbəri olmayan rəis belə Dursuna gülümsəyərək:

– Qalx, azadsan! – dedi.

Dursunun azadlıq qoxusu duyduğu zaman etdiyi hərəkəti mütləq görməli idiniz. Bəxtiyar bir uşaq kimi sevincindən hoppanırdı.

Dursun ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa zindanın qapısından sevinclə çıxdığı zaman Zeynal damağını şappılatdı.

– Qaç, qaç, Güllü çoxdan səni qapıda gözləyir, – dedi.

Zeynalın bu istehzal sözləri Dursuna bir milçək vızılıtsı qədər təsir etmədi. O artıq azad və bəxtiyar idi. Bir daha arxasına baxmadan nifrət etdiyi qapıdan çıxdı. Bir saat sonra karvansarada idi. Gecikmiş olduğundan kəndə gedəcək araba tapmadı. Qatarla gedəcəyini düşündü.

Qatar gecə saat ikidə hərəkət edəcək idi. Nə edəcəyini bilmirdi; çünki kəndə bir an əvvəl gedib bu altı ay içərisində işlərinin, ailəsinin, xüsusən Güllüsünün necə olduğunu bilmək istəyirdi.

Dekabrın son günləri idi. Tiflisi dörd tərəfdən qucaqlamış dağlar, ağır qar altında qalmış, qış bütün şəhərə hökmran olaraq, hər tərəfi qalın, ağ bir örtüyə bürümüşdü. Şiddətli ruzigar yağmaqda olan qarların istiqamətini dəyişdirir, istədiyi tərəfə püskürərək, qardan təpələr təşkil edirdi. Dursunun zindandan qurtuluşu dəli Qafqazın belə hiddətli bir gününə təsadüf etmişdi.

Dursun soyuqdan donmuş əllərini ətəkləri altında gizlətməmiş, əyilmiş qaməti bir qat da bükülmüş, ümitsiz bir halda düşünürdü; birdən-birə gözləri işıqlandı, qəlbində ümid və cəsarət duydu. Özünü toplayaraq:

– Bu yolların qurdu deyilmiyəm? Kəsmə cığırda gedərəm, – dedi və iri addımlarla kəndə doğru hərəkət etdi.

Bu altı ay içərisində çox şeylər olmuşdu. Xidmətçilər arabaları gətirib Dursunu çox gözləmiş, nəhayət, məyus olub qovun-qarpızı sataraq, kəndə qayıtmışdılar. Dursunun şəhərdən dönməməyi xəbəri on gün sonra yaylağa da yayılmış olduğundan Ballı da bu hadisəni eşitdi. O ağladı, sızladı. Bostan başsız qaldığı üçün kəndə köçməyə məcbur oldu. Güllü isə:

– Bu istidə kənddə nə işim var? O hisli, paslı daxmada can sıxıntısından başqa nə görəcəyəm? – deyə dayısı evində qaldı.

Ballı kəndə köçdüyü gündən Dursunun işlərinə qarışdı. Aslan ona təsəlli verdi, bir qardaş kimi hər işdə ona kömək etdi. Bir ay sonra el arana köçmüş, kəndi yenə də səs-küy bürümüşdü. Ballı Dursunun bu vaxtadək gəlib çıxmamasından onun qat-qarışıq günlərdə tələf olduğunu yəqin etdi. Qohum-qardaşın və yaxın qonşuların məsləhəti ilə Dursuna matəm saxladı, ehsan verdi.

Güllü isə bu hadisədən sonra özünü tamamilə sərbəst hiss etdi. Bir ay sonra başqa bir gəncə getdi və qaziya, kəndxudaya şikayət edib, Dursunun qoyduğu maldan öz haqqını tələb etdi. Ballının göz yaşları hələ qurumamışdı. Günlərin birində Ballının sönük daxmasında yəni-dən bir fəryad qopdu. Qazi, kəndxuda və koxalar ac quzğun kimi Dursunun malını bölüşməyə soxuldular. Ballı ağlayır, saçlarını yolurdu. Nəhayət, oturduğu daxmanı Ballıya qoyub, qalan malı öz aralarında bölüşdülər. Ballı bu fəlakətə də qatlaşdı, uşaqlarını başına yığib inləyə-inləyə yaşadı.

Qaranlıq və dondurucu bir gecə idi. Evlərin çoxunda çıraqlar sönmüş, kənd yuxuya dalmışdı. Dursun soyuqdan donmuş halda kəndə yetişdi. O, artıq özünü evindəki kimi hiss edirdi. Qəlbi fərəhlə çarpır, gözləri məşəl kimi yanırdı. İtlərin kəsik-kəsik hərmələri, atdı-

ğı iti addımlarının sürət və ahəngini bir qat da artırır, yorğun vücudunda qüvvət hiss edirdi. O indi evlərinə doğru uzanan yoxuş bir cıdırı dırmanırdı. Qışın ala-qaranlığında evlərini uzaqdan gördü. Pəncərədən ona doğru uzanmış sönük bir işıq da ona bu yolda yardım etdi: “Bizimkilər yatmayıb” – deyə yerişinə sürət verdi. Bu zaman yuxarıdan ona doğru gəlməkdə olan adam:

– Ey, kimsən? – deyə bağırırdı.

Dursun əhəmiyyət vermədən irəlilədi.

O səs:

– Sənə, kimsən deyirəm? – deyə bir də gurladı.

Dursun yorğun və boğunuq səslə:

– Mənəm, mən... – deyə cavab verdi.

– Sən kimsən?

– Dursunam... Dursun...

– Hansı Dursun?

– Bu evin sahibi.

– Səfərin atasımı?

– Hə, hə!..

Kölgə yanaşdı. Ona yaxından diqqətlə baxaraq:

– Sən ölməmişdin?

– Yox dustaqda idim. Sən kimsən?

Kölgə istehza ilə ona gülərək:

– Mənmi? Mən Vəlinin qardaşı Əhmədəm! – deyə onu yaxasından tutub silkələdi. Dursun onun pəncəsi altında yarpaq kimi titrəyərək:

– Məndən nə istəyirsən? – dedi.

– Ay qan ocağı! Səndənmi? Səndən ölüm istəyirəm, ölüm!

Səsə bir it hürə-hürə bunların üzərinə atıldı. Dursun iti tanıdı. “Alabaş, Alabaş” – deyə onu səslədi. İt Dursuna yaxınlaşdı. Burnu ilə onu qoxladı. Tanıyınca üzərinə sıçrayaraq, əllərini yaladı, ətrafında atılıb düşməyə başladı. Əhməd ona acı bir qəhqəhə ilə gülərək:

– Atanı da köməyə çağırırsan? Kimi istəyirsən çağır, bu gecə əlimdən qurtarmayacaqsan! – dedi.

Köpək qapıya qaçıb şiddətlə hürür, sahibinin gəldiyini xəbər verirdi.

Əhməd Dursunu daha şiddətlə silkələyərək, gurlayan səslə:

– Qurtarmayacaqsan deyirəm, səni bu xəncərlə doğrayıb qarın altına soxacağam! – deyə belindən xəncərini çıxarmaq istərkən Dursun şiddətlə bağırırdı və iki əli ilə onun xəncərindən tutub yalvarmağa başladı. Əhməd: “Burax” – deyə bağırırdı. İt, ikinci dəfə qaçaraq Əhmədə

hücum etdi və bütün qüvvəti ilə Dursunu müdafiə etməyə çalışdı. Dursun fürsətdən istifadə edərək, evə doğru qaçmağa başladı. İt Əhmədin üzərinə atılır, o da xəncərlə onu qovur və yaralayır.

Köpək aldığı yaralardan yerə sərildikdən sonra Əhməd Dursunun arxasından:

– Qurtara bilməyəcəksən. Bu gecə nədənsə mahir bir ovçu kimi başdan-ayağa kimi silahlanmışam. Al, ancaq bir qurşun! – deyərək atəş açdı. Dursun qar tozları arasında fırlanaraq yerə düşdü, yenidən qalxıb qapıya doğru qaçmağa başladı. Bu aralıq kiçik oğlu Əkbər bayırdakı gurultunun nə olduğunu bilmək üçün qapını açarkən Dursun qapıya yetişdi. Əli ilə sağ böyrünü tutmuş olduğu halda özünü içəri atdı.

Ballı yatağında oturub, əlində corab toxuyur, o gün Səfəri xatırlayıb kirpiklərini isladan göz yaşlarını önlüyünün ətəyi ilə qurudurdu. Böyük qızı Günəş də ocağa yaxın oturub, cəhrə əyirirdi. Bayırda qopan səs-küyü eşidib Əkbər yerindən qalxdı, tez qapıya qaçdı. Ballı arxasından bağırdı:

– Qapını açma, sonra qaçaq-quldur olar.

Əkbər əhəmiyyət verməyib qapıya getdi. Səslər ona tanış gəldi. Kim olduqlarını bilmək üçün qapını açdı. Təsədüfə bax ki, o, qapını açarkən Dursun qapıya yetişdi. Əhməd onu təhdid və təqib edirdi. Dursun özünü zor-güc sürüyüb qapıya atdı. Vaxtsız qonağın qorxunc vəziyyətdə birdən-birə içəri girməsi otaqda böyük qarışıqlığa səbəb oldu. Onu quldur, qaçaq zənn edib, qorxularından titrəməyə başladılar. Dursun məsələni duymuşdu, səsini çıxartdı, onları adları ilə çağırırdı. Əkbər və Günəş Dursunu tanıdı. Hər ikisi qollarını açıb, dəli bir sevincə “ata” – deyərək ona sarılmaq istədi. Ballı diqqətlə baxdı. Doğrudan da o idi. Lakin o altı ay bundan əvvəl ölmüşdü, yası tutulmuş, eh-sanı verilmişdi. Ballı yorğana sarılaraq bütün qüvvəti ilə:

– Yaxın getməyin, yaxın getməyin, atanız xortlayıbdir! – deyərək bağırdı, uşaqlar durduqları yerdə donub qaldılar. Dursun bu altı ay müddətində onu ölmüş zənn etdiklərini başa düşdü. Ölmədiyini, altı ay dustaq olduğunu zor-güc Ballıya inandırıldı. Hamısı başına yığıldı. Dursun əli ilə sağ qabırğasını tutaraq, otağı başdan-başa süzdükdən sonra:

– Bəs Güllü hanı? – deyərək soruşdu.

Ballı başını yazıq bir halda aşağı əyərək:

– Güllü çoxdan getdi – deyərək cavab verdi.

ARAZ

BİRİNCİ FƏSİL

Əncir ağacı altında çalınan sazın ahəngdar səsi ətrafı bürümüşdü. Saz o qədər məharətlə çalınırdı ki, nəğmə coşqun, köpüklü sular kimi axıb yayılırdı. Xüsusən oxuyanın ürəyə yatımlı səsi, oxunan bayatıdakı mənə gözəlliyi sazın uyğun səsinə qarışdığı zaman insan özünü bütö bütö başqa bir aləmdə hiss edirdi:

Sel axar, mələr gələr,
Dağ-daşı dələr gələr,
Bir igid kasıb olsa,
Başına nələr gələr!
Kababı köz öldürür,
Sürməni göz öldürür,
İgidi qılinc kəsməz,
Tənəli söz öldürür.

O elə böyük bir eşqlə oxuyub-çalırdı ki, nə həyətə girən adamı görmüş, nə də onun: “Araz, yenə kimin tənəsindən şikayət edirsən?” – sözlərini eşitmişdi. O, sazın zil pərdəsini dilləndirir və o zamanın ən məşhur xanəndəsi olan Keçəçi oğlunun zəngülələrini düzgün vurmağa çalışırdı. Arazın səsi qonağı elə məst etmişdi ki, o, əncir ağacı yanında, ayaq üstə durub, dərin bir nəşə içində Arazı dinləyirdi.

Araz sazını yerə qoyduğu zaman qabağında dimdik duran qonağı görüb:

– A, Şeyda, sən hara, bura hara? Yol azmayıbsan ki? – deyər hey-rətlə açılan gözlərini onun üzünə dikdi. Şeyda yuxudan oyanmış kimi, düşüncəli gözləri ilə Arazı baxıb:

– Sağ ol, Araz, əcəb avazın var! – dedi, sonra diqqətlə bir alçaq daxmaya baxdı, bir də yamaqlı süfrədəki soğan-çörəyə. Bu vəziyyət əsil məsələyə keçmək üçün Şeydaya münasib bir şərait yaratdığından fürsəti qaçırmayıb dedi:

– Yoxsulluq sənə heç yaraşmır. Sənin indi gərək qəşəng bir evin olaydı, hər gün həyətdə uca bir çinarın kölgəsində sazını çalıb oxuyaydın... Qulluqçular kababı şişdəcə isti-isti gətirib süfrəyə, qabağına qoyaydı... Sən də onu qırmızı şərabla ötürəydin gedəydin. Bax, buna

deyərdim həyat. Yoxsa toyuq hininə oxşayan bu daxma, bu qotur əncir ağacı, bu kasıb süfrə doğrudan da sənə yaraşmır.

Şeyda bu sözləri dedikdən sonra əlini lovğa-lovğa döşünə vuraraq, əlavə etdi:

– Bir mənə bax, indi xan kimi dolanıram.

Araz istehza ilə gülərək, qalın bir səslə:

– Otur, otur, sən mənim dərdimi çəkmə, – dedi. – Əli əsə-əsə daş-tərəzi tutan adamın kababdan, şərəbdən danışmasına inanmaram. Siz qəpiyi qəpik üstünə qoymasanız dünya dağılar.

– Yoxsa sən məni belə tanıyırsan? – deyən şeyda otura-otura soruşdu.

Araz cavab vermədi, sadəcə gülümsəyərək:

– Bir de görüm, sən nə əcəb bura gəldin?

– Tələsmə, bilərsən, ancaq sənin sözün məni çox tutdu. Mən baq-qal dükanının daşını çoxdan atmışam.

– Bilirəm, bilirəm!

– İndi Aslan bəyin mədənini podrata götürmüşəm, ona iki buruq qazdırıram... İş də ki...

Araz onun sözünü kəsərək:

– Bilirəm, hətta qayışın, taxtaların oğurlandığını da bilirəm, – dedi.

Şeyda bu sözdən donub qaldı.

– Sən bunu kimdən eşitdin?

– Eşitdim, mənə danışdılar...

Şeyda fikrə getdi. O, Arazı təklif etmək istədiyi məsələni açmağa artıq cəsarət etmirdi. Bu sadə və yoxsul adamın qəti və kəskin cavabları onu tamam çaşdırmışdı. Mövzunu dəyişmək fikri ilə süfrədən bir parça çörək və bir-iki göy soğan götürüb, yeyə-yeyə soruşdu:

– Araz, gərək ki, bu çörək öz ununuzdandır?

– Öz ununuzdandır, bir parça yerim var, hər il əkirəm.

– Bu mədən işləri ki, belə böyüyür, bir gün bu yerlər qiymətə minəcək!

Araz istehza ilə:

– O zaman biz də mədənçi olarıq! – dedi.

– Bir bax, Ramana, Balaxanı, Sabunçu, Bibi-Heybət, Suraxanı yerləri gündən-günə tərəqqi edir. Desyatininə iki yüz min manat deyən ağzına vururlar.

– Yaxşı, bu bağlar dağılır, yerlər satılır, bəs camaat nə edəcək, ona ki, bu işlərdən bir xeyir gəlmir?

– Təki torpağımızdan nöyüt çıxsın. Bir də bilirsən ki, bizim torpaqlar susuz, ələfsiz, Ərəbistan qumsalıdır, orada bağ salmaq, əkin becərmək iynə ilə gor qazmaqdır. Nöyüt çıxsı, yeri olan yerini satar, varlanar, yeri olmayan fəhləliyə gedər, ustalıq öyrənər. Bircə mənə bax, sən demişkən, baqqallıqdan gəlib gör hara çıxmışam. Mədən podratçısıyam. Aslan bəy üçün buruq qazdırıram. İşim çox yaxşıdır. Ancaq mənə təmiz, qoçaq bir adam lazımdır. Onun üçün də yanına gəlmişəm.

– Xeyir ola, qoçaq adamı neyləyirsən?

– Qarovulçu qoymaq istəyirəm, – deyər Şeyda gözlərini Arazın gözlərinə dikdi, lakin Arazın cavab vermədiyini görüb, yenə sözüne davam etdi:

– Bilirəm, ayda on beş-on altı manatdan çax almırsan. Həm də o qədər işləyirsən ki, lap əldən düşürsən. Gəl bizə qarovulçu ol, ayda sənə əlli manat verim.

Araz tərs-tərs Şeydanın üzünə baxdı. Şeyda bu baxışdan pozulduğunu hiss etdirməyib, inandırıcı bir səslə:

– Canın üçün doğru deyirəm, düz əlli manat.

– Bilirəm, bilirəm, əlli də verərsən, hələ yüz əlli də, ancaq mənim itlərlə boğuşmağa vaxtım yoxdur!

– Necə itlərlə boğuşmağa? Bu nə sözdür?

– Bəli, sizin bu mədənlərdə düzlükdən başqa hər nə desən var!

– Məsələn...

– Məsələn... hansı buruqda oğurluq olmur? Ən böyük mədənlərdən başlamış, ta kiçiklərinə qədər hər gecə, hər gün oğurluqları sən ki, məndən yaxşı bilirsən?!

– Düzdür, oğurluq var... Mənim də taxtalarımı, qayışımı oğurladılar.

– Sən oğurlamışdın, onlar da oğurladılar.

– A kişi, sən baş-ayaq nə üçün danışırsan? Mən oğruyam?

– Tək sən yox, bütün mədən sahibləri və onların sənini kimi podratçıları, hətta, qarovulçuları da oğrudur, niyə danırısan? Bir-birinizdən oğurluq etmək ki, sizin peşənizdir.

Şeyda cavab tapmadığından bir an donub qaldı. Arazı istehzal bir nəzərlə başdan-ayağa süzdükdən sonra səsinə dəyişərək:

– Tutaq ki, peşəmizdir, məsəl var: “Palaza bürün, elnən sürün”.

– Mən əldən qaçmıram, onun xeyir-şərində həmişə olmuşam. Ancaq eli oğurluğa, adam öldürməyə çəkə bilmərəm. Bu mənim işim

deyil. Qoçuluq gündən-günə artır. Mədənçilərin hökumət adamları ilə birlikdə açdığı bu yol çox qorxulu yoldur. Belə getsə...

Şeyda onun sözünü kəsdi:

– Mən bura moizə eşitmək üçün gəlməmişəm. Sən qoçaq adam-san, camaat səni sayır, səndən qorxur, ona görə də mən deyirəm ki, sən gəl bu işə razı ol, həm sənin işin düzəlsin, həm də bizim.

– Camaat məndən nə üçün qorxsun? Mən kimi incitdim? Kimi öldürdüm? Kimin haqqını yedim? Məgər hər güclü olandan qorxarlar? Məndən əl çək, get adamını tap!

Arazın bu sözlərindən sonra Şeydanın ümidi büsbütün kəsildi. O pəzəblə:

– Sənin rəhmətlik atan Balakişi də belə tərs adam idi. Odur ki, acından öldü! – dedi.

Araz onun bu sözündən bərk tutuldu, ona ağır cavab vermək istədi, ancaq öz evi olduğu üçün acığını u daraq:

– Namərdlərə boyun əyməkdənsə, acından ölmək yaxşıdır! – dedi.

Şeyda ona cavab vermədi. Acıqlı ayağa qalxıb getdi.

II

19-cu əsrin sonuna doğru yavaş-yavaş neft buruqları ilə qucaqlanmağa başlayan Suraxanı kəndində hər kəsin nəzərini bir ev cəlb edə bilirdi. Adam boyundan alçaq, divarları palçıqla suvanmış bu ev hər kəsin xəyalını uzaqlara, dumanlı keçmişlərə aparır, zəhnində bir-birini izləyən fikirlər onu köhnə bir aləmə atırdı. Bu alçaq evin şər q tərəfindən, hasara nisbətən uca qapısından girən adamı, hər şeydən əvvəl, həyətin ortasında balta zərbələri ilə yaralanmış qoca və çılpq bir əncir ağacı qarşılayırdı. Bir qədər irəlidə hisli-paslı iki kiçik pəncərə arasında alçaq, rəngsiz bir qapı vardı. Bir pilləkən endikdən sonra bu qapı iki kiçik, alçaq və rütubətli otağa açılırdı.

Otaqların bütün əşyası – rəfdə üç-dörd saxsı və mis qab, bir neçə yorğan-döşək, yerə döşənmiş köhnə palaz, divardan asılmış saz, çaxmaqlı tufəng və köhnə xəncərdən ibarət idi.

Araz bu köhnə evdə yoxsul bir ailədə dünyaya gəlmişdi. Bu ev keçmişin bir abidəsi olduğu kimi, babası Atabala da o dövrün bir nümayəndəsi idi. O, gənc yaşlarından yerli bəylərə, çar məmurlarına qarşı uzun müddət vuruşmuş, ömründə bir kəsə baş əyməmişdi. Hö-

kumət onu təqib etdiyindən üç il Quba meşələrində gizlin yaşamış, xalqa arxayın olduğundan sonra evə, kəndə qayıtmışdı. Onu yaxın, uzaq kəndlər tanıyırdı. Hamı hörmət üçün “Baba” – deyə çağırırdı. O, çox məzlumları zalımların pəncəsindən qurtarmış, çox zalımın ocağını söndürüb yelə sovurmuşdu.

Çar Rusiyası Azərbaycana yiyələndikdən sonra neft işləri əvvəlkinə nisbətən daha da genişləndi. Atabala yenə əvvəlki neft quyularında işləməyə başladı. Oğlu Balakışını 35 yaşında evləndirdi. Araz atasının üzünü görmədi. Dünyaya gəldiyi gündən iki ay əvvəl atası Balakışi neft quyusu qazarkən qaz partlayışından həlak oldu. Bu böyük itki, bu kədərli faciə bütün qohum-qardaşa, xüsusən Atabalaya çox ağır təsir etdi. O, “Mən Balakışi kimi oğuldan sonra yaşamaram” – deyirdi. Ancaq Araz dünyaya gəldikdən sonra onun alnının qırışları açılmış, dərdlərini unudaraq üz-gözü gülməyə başlamışdı. O, uşağın adını Araz qoydu.

Anaxanım kiçik balasını da öz qanadları altına alıb böyütməyə başladı. O, namuslu, çalışqan bir qadın idi. Hər il bir parça əkin yerini qayınatası Atabalanın köməyi ilə əkir, biçir, yığdığı məhsulla dolanırdı.

Atabalanın Araz üzərində böyük təsiri vardı. O, uşağın hər nazını çəkir, hər şıltağına dözü, onun üstündə bir yarpaq kimi əsirdi. Araz göz açıb Atabalanı gördüyündən, onu ata kimi sevirdi.

Anaxanımı istəyənlər oldu, ancaq o, Arazdan ayrılmayıb, gənc həyatını oğluna həsr etdi.

Ay keçdi, il dolandı. Araz böyüdü, ətli-canlı, yaşına görə iri gövdəli bir oğlan oldu. Babası arabir onu qucaqlayıb: “Mənim oğlum pəhləvan olacaq, pəhləvan” – deyərdi.

Araz o yoxsul, sağlam və təmiz ailədə quşlar kimi sərbəst yaşayır, gündən-günə boy atırdı. Ən çox sevdiyi əyləncələrdən biri keçmiş zamanlardan edilən söhbətlərə qulaq asmaq idi. O, arabir Atabalanı qucaqlayaraq: “Baba, ay baba, mənə keçmişlərdən danış!” – deyərdi. Atabala da onun könlünü qırmaz, sevə-sevə yanında oturub şahidi olduğu bir çox əhvalatlardan uzun-uzadı danışardı.

Bir gün Araz ondan soruşdu:

– Baba, nə üçün bizim evimiz alçaqdır? Elə bil quyudur, başqa evlər kimi küçəyə pəncərələri yoxdur?

Atabala cavab verdi:

– Oğlum, bizim ev də keçmişdən qalma köhnə bir evdir. Əvvəllər tez-tez davalar olurdu. Qonşu tayfalar basqın zamanı bir-birinin var-

yoxunu talayırdı. Xalq özünü basqınlardan qorumaq üçün belə yeraltı damlar tikirdi. Bizim ev o zaman tikilmişdir.

Bu sözləri deyib Atabala alçaq divarlı damı yanları qırıxıq gözləri ilə bir də süzdü.

Atabala mədənlərdə çoxdan çalışırdı. Sonralar yenə çarxlı arabalarla mədəndən şəhərə neft daşıyırdı. Atabala bir gün şəhərdən kəndə qayıdırdı. At ac və yorğun olduğundan, o, arabanı açdı, atı otlamağa buraxıb arabanın kölgəsində oturdu; həmişə özü ilə yola götürdüyü su qabını qarşısına qoyub torbasından bir parça çörək çıxararaq yeməyə başladı. Çörək quru olduğundan hər loxma çörəyi bir qurtum su ilə ağzında isladib yeyirdi. Araz bu zaman kəndin yanından keçərkən babasını uzaqdan gördü. Bu acı lövhə onun uşaq ürəyini sarsıtdı. O bir daş üstündə oturub babasını uzaqdan seyr etdi. Qoca babasının bu qədər ağır zəhmətlə pul qazanıb onu saxlaması heysiyyətinə toxundu. Araz oradan evə gözü yaşlı qayıtdı. Bütün günü çox fikirli idi, ancaq ürəyini kimsəyə açmadı. Ertəsi gün şəhər tezdən babası iş getdikdən sonra, ən yaxın bir mədənə getdi. Mədənin ətrafında çox gəzib dolaşdı. Buruqda fəhlələr çalışırdılar. Yaxınlaşıb dərdini açmağı, onlardan iş istəməyi qururuna sığışdırmırdı. Bir daşın üstündə oturub düşünməyə başladı. Bu zaman, dünən görmüş olduğu acı səhnə, babasının ağır həyatı yenə onun gözü önündə canlandı. Artıq dayana bilmədi, yerindən dəli kimi sıçrayıb buruğa tərəf getdi. Fəhlələrə yaxınlaşıb ciddi bir səsle:

– İşləmək istəyirəm. mənə iş verin! – dedi.

Fəhlələr uşağın bu amiranə sözündən gülümsəyərək, bir-birlərinin üzünə baxdılar. Onlardan birisi:

– Oğlum, sən hələ uşaqsan. işə girmək sənin üçün tezdir, işi neyləyirsən? – deyə soruşdu.

Arazın üz-gözü dumanlandı:

– Mən uşaq deyiləm, on beş yaşım var. Siz mənə iş verin, sonra baxın! – deyə cavab verdi.

Onun belə kəsərli və ötkəm sözləri podratçının xoşuna gəldi. O yaxınlaşıb əlini Arazın çiyinə qoyaraq:

– Qoçaq, sən kimin oğlusan? – deyə soruşdu.

Araz başını sinəsinə dikib cavab vermədi.

Podratçı Əhməd:

– Sən kimsən? – deyə bir də soruşdu.

– Balakişinin oğluyam, – deyə Araz cavab verdi.

– Balakişinin oğlusan? – deyə Əhməd Araza bir də diqqətlə baxdı, sonra üzünü fəhlələrə çevirib:

– Siz öləsiz, danışığından tanımışdım. Lap atası Atabalanın özüdür, – dedi.

Araz başını qaldırıb Əhmədi yanakı süzərək:

– Atabala mənim atam deyil, babamdır! – dedi.

– Bilirəm, bilirəm, rəhmətlik atan Balakişini də, baban Atabalanı da, əmin Qəhrəmanı da yaxşı tanıyıram. Atabalanı fələk əyə bilməzdi. Balakişinin ölümü kişini yay kimi əydi. Ancaq Balakişi də bir Balakişi idi, – deyə Əhməd gözlərini yenə Arazın üzünə dikdi.

Tanışlıqdan sonra fəhlələrdə Araza qarşı böyük bir məhəbbət hissi yarandı. Yaşlı bir fəhlə üzünü podratçı Əhmədə tutaraq:

– Xozeyin, bu uşağı boş qaytarmaq yaxşı olmaz – dedi.

Əhməd uşağa yanaşib soruşdu:

– Adın nədir?

Uşaq ağzı dolusu:

– Araz! – deyə cavab verdi.

Araz öz adını elə cəsarətlə dedi ki, fəhlələrin gözləri onun ulduz kimi yanan parlaq gözlərinə dikildi. Podratçı Əhməd gülə-gülə:

– Yaxşı, oğlum, bu gündən səni fəhlə şagirdi götürürəm, – dedi. – Gəl, işlə!

Anaxanım o gün oğlunu çox gözlədi. Araz gəlib çıxmadı. İntizar və həyəcan onun ana qəlbini dəlir, zəhnindən keçən qara fikirlər vü-cudunu əzirdi. Hər gün müəyyən vaxtda evə gəldiyi halda bu gün nə üçün bu qədər yubandığını, harada olduğunu, nə etdiyini səbirsiz və aramsız bir halda düşünürdü. Ana, gözlərini yollara dikib oğlunu çox gözlədi; Araz gəlib çıxmadı. Anaxanımın səbri büsbütün tükəndi. O, Arazı axtarmaq üçün yola çıxdı, qohum-qardaşdan soruşdu, kəndi bir-birinə vurdu, oğlundan bir xəbər verən olmadı. Anaxanımın dərdi və intizarı daha da artdı; qəlbini qorxu və sıxıntı aldı. O, indi qapı ağzında, əlləri qoltuğunda durub düşünürdü.

Günəş ətəklərini yavaş-yavaş qüruba doğru çəkməyə, kölgələr get-gedə uzanıb bir-birinə qarışmağa başlamışdı. Atabalanın gələn vaxtı idi. Anaxanım qəlbini sıxan dərmini, kədərini bölüşmək üçün Atabalanın yolunu səbirsizliklə gözləyirdi. Bir az sonra Atabala uzaqdan göründü. Anaxanım yeyin addımlarla onu qarşılayaraq, əhvalatı həyəcanla danışdı. Atabala onu soyuqqanlılıqla qarşıladı, sadəcə gülümsəyərək:

– Qorxma, – dedi, – harda olsa gəlib çıxar.

Onun cavabı Anaxanımın ana qəlbini sakit etmədi. O, qayınatasından ciddi kömək gözlədiyi halda, aldığı cavabdan ümidi büsbütün qırdı. Artıq dayana bilmədi. Birdən uşaq kimi hönkürə-hönkürə:

– Necə qorxma, bu vaxta qədər harada qaldı? Yəqin uşağın başında bir iş var! – deyərək ağlamağa başladı.

Anaxanımın bu hərəkəti Atabalaya çox təsir etdi. Araz sərsəri uşaqlardan deyildi. Anaxanım onu hər bir yaramazlıqdan göz bəbəyi kimi qoruyur, izin almadan, başlı-başına bir yerə getməyə buraxmırdı. O hara getsə müəyyən saatda evdə olmalı idi. Artıq Atabala da düşünməyə və rahatsız olmağa başladı. Yerindən qalxaraq:

– Sən darıxma, bu saat onu tapıb gətirərəm, – deyərək çıxıb getdi. Beş-on addım getməmişdi ki, Anaxanım arxadan:

– Qayıt, qayıt, odur gəlir, – deyərək onu səslədi. Atabala geri döndü.

Anaxanım:

– Başına dönüm, ona bərk acıqlan ki, bir də belə iş görməsin, – dedi. – Həm də soruş görək bu vaxta qədər harda idi?

Arazın evə gec gəlməsi Atabalaya da təsir etmişdi. O, bu vaxtadək güldən ağır bir söz demədiyi nəvəsinə bu gün bərk acıqlanmağa qərar verdi.

Araz gülə-gülə yaxınlaşdı. Atabala:

– Bu vaxta qədər harda idin? – deyərək soruşdu.

Araz cavab vermədi.

Atabala yerindən tərpənməyərək, daha kəskin bir səslə onun üstünə çığırdı:

– Sənə, harda idin, deyirəm, eşitmirsən?

Araz halını pozmayaraq:

– Sən harda idin, mən də orda! – deyərək cavab verdi.

Bu cavab Atabalanı təmin etmədiyindən, o:

– Mən işdə, de görüm sən harda idin? – deyərək daha acıqlı halda təkrar soruşdu.

– Mən də işdə.

– Necə işdə? Söz soruşuram, cavab ver!

– Doğru deyirəm, buruqda işləməyə getmişdim.

– Hansı buruqda?

– Podratçı Əhmədin buruğunda.

– Səni ora kim apardı?

– Heç kim, özüm getdim.

Gözlənilməyən bu cavab Atabalanı dərhal yumşaltdı, o, mehribanlıqla soruşdu:

– Səni işləməyə nə vadar etdi, oğlum? Yoxsa ac qalırsan?

Araz cavab vermədi. Atabala sözünə davam edərək:

– Bilirəm, mənim azacıq qazancım səni yaxşı yaşada bilmir, – dedi.

Araz gülümsədi:

– Yox, baba, mən cavanam, daşdan yumşaq hər şeyi yeyə bilirəm. Sən qocalmısan, indi gərək səni mən saxlayam.

Anaxanım Atabalanın üzünə baxdı. Atabala gözlərini heyrətlə iri-iri açaraq:

– Necə? Məni sən saxlayacaqsan? Hələ ona çox qalır, oğlum. Nə qədər mən sağam səni işləməyə qoymaram, – dedi.

Babası nə qədər çalışdısa Arazı fikrindən döndərə bilmədi. Araz:

– Yox, baba, sənin ağır zəhmətlə qazandığın çörəyi mən yeyə bilmərəm, – deyərək qətiyyətlə bildirdi.

Araz həmin gündən fəhlə şagirdi kimi mədəndə işləməyə başladı. Axşamlar mədəndən evə döndüyü zaman arabilir babası ilə həyətdəki əncir ağacının altında oturub, uzun-uzadı danışardı. Babası ona öz cavanlığından, fəhləlik həyatından söz açıb deyərdi:

– Oğlum, keçmişlərdə buruqlar su quyusutək əl ilə qazılırdı. Bu gün şaxta quyularda olduğu kimi nöyütü quyudan mancanaq, ya da çarxla öküz gönündən qayrılmış tuluqlarla çəkib çıxarırdılar. Tacirlər nöyütü tuluqlara doldurub dəvələrlə, qatırlarla uzaq şəhərlərə aparır, orda satırdılar. Bakı nöyütünü yaxın, uzaq ölkələr çoxdan tanıyır. Mən özüm köhnə quyularda çox işləmişəm. Səhərdən axşama qədər atı bağaraya qoşub qara mazut çəkərdim. Yazıq atlar qan-tər içində əldən düşürdü. Ayda üç-dörd at çolaq olurdu. Bax, indi işlər dəyişib, quyunun üstündə buruq tikib, yeri iti balta ilə qazırlar. Nöyütü quyudan calonka deyilən iri dəmir qablarla çıxarırlar. İndi at yerinə maşın dəzgah qoymuşlar. Onun köməyi ilə quyunu həm qazırlar, həm də nöyütünü jalonka ilə quyudan çıxarırlar; indi işlər bir qədər asanlaşıb. Bizim vaxtımızda çox çətin idi. Ancaq, oğlum, həm köhnə quyular, həm də bu gün qazılan quyular bilirsən nə qədər fəhləni məhv etmişdi? Açıq göz mədəncilər quyuları qazıldıqca yanlarını möhkəm bərkitmədiklərindən, çox vaxt quyuları uçur, qazmaçılar torpaq altında qalır, ya da aşağıda qaz partlayışından ölürlər. Bu motorlu buruqlar da az fəhlə tələf etmir. Qolunu qayıq qıran, quyuya düşüb ölənlər az deyil. Bu işdə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Atabala o zaman üçün yeni olan “vurma üsulu” haqqında ancaq bu qədər məlumat verə bildi.

Araz bilirdi ki, ata-baba yurdu olan Abşeron yarımadasında təsər-rüfatla məşğul olmaq, xəsis sarı qumdan çörək çıxarmaq iynə ilə gor qazmaqdır. Onun və gələcək ailəsinin həyatı yalnız neft mədənlərinə bağlıdır. Ona görə də qazmaçılığın bir çox sirlərini əsaslı surətdə öyrənməyə çalışırdı. O, çəkildikcə bitib-tükənmək bilməyən neftin yer altında nədən əmələ gəldiyini bilmək istəyirdi.

Araz babasının verdiyi bu qısa və səthi məlumatı dinlədikdən sonra soruşdu:

– Baba, bu neft yerin altında nədən olur?

– Oğlum, yerin altında, üstündə nələr yoxdur? Bizim qonşu kəndlərin yanında çıxan duz mədənləri, Suraxanıda gecə-gündüz şölə çəkib yanan alov, yerdən çıxan isti, qaynar su nədən olur? Hələ o ulduzlu, aylı göyləri görürsənmi? Orda da başqa bir aləm vardır! Biz görmürük. Bunların hamısı Allahın hikmətidir.

Arazı bu cavab qane etmədi; gözləri böyük həyat təcrübələrinin mənasını ifadə edən babasının gözlərinə dikilmiş halda fikrə getdi.

III

Aclıq və fəlakət gəncliyin zövq və nəşəsini dadmadan Vanyanı Rusiyanın uzaq və buzlu steplərini, qalın şam meşələrini tərk edib, Bakıya gəlməyə məcbur etmişdi. O, iş axtarmaq üçün mədənləri gəzə-gəzə Qasım bəyin mədəninə gəlib çıxmışdı. Vanya buruğun ağzında durub həzin bir səslə:

– Burada mənə münasib bir iş yoxdurmu? – deyə soruşdu.

Podratçı Əhməd onu başdan-ayağa diqqətlə süzdükdən sonra qəti bir səslə:

– Yoxdur! – deyə cavab verdi.

Vanya məyus bir halda donub qaldı. Sönük, lakin cəsarət və iradə ifadə edən bir nəzərlə fəhlələrə baxdı. Onun görkəmi, hər bir hərəkəti “acam, iş ehtiyacım var” – deyirdi. Vanyanın bu vəziyyəti Araza ilk dəfə mədəinə gəlib iş istədiyi zamanı xatırlatdı. O bir Vanyaya baxdı, bir də podratçı Əhmədə, qaşlarını çataraq, özünə məxsus kəskin və amiranə bir səslə:

– Əhməd dayı, nə üçün buna iş vermirsən? – deyə soruşdu.

Podratçı Əhməd onu çəpəki süzərək, cavab vermədi.

Qazmaçı usta əli ilə Vanyanı göstərərək:

– Onun canına, cəmdəyinə baxmırsan? Gündə on iki saat bu istinin, soyuğun altında işləyə bilər? – deyə cavab verdi.

Vanya onun dediyi sözləri əl-qolunun hərəkətindən başa düşüb:

– Ayrı olduğuma baxmayın, mən işdən qorxmuram! – dedi.

– Aca nə isti, nə soyuq? Daşdan çörək çıxarmaq üçün hər iş gedər! – deyə Araz ustaya etiraz etdi. Sonra üzünü Əhmədə tutaraq:

– Əhməd dayı, sən ona iş ver, yazıqdır, mən ona kömək edərdəm, – dedi.

– Bacarmaz, onun işi deyil!

Araz inad etdi:

– Sən nə itirirsən? Bacarmaz, çıxardarsan.

Əhməd bir Arazla, bir də Vanyaya baxdı, sonra üzünü Arazla tutub:

– Kişi oğlu, bundan fəhlə olmaz, ancaq sənin sözünü yerə salmıram; yaxşı işləməyə daha məndən incimə.

Vanya o gündən Arazla bir buruqda çalışmağa başladı. O, Arazdan iki yaş böyük, xoş simalı, şirinsöhbət bir oğlan idi. Göy gözlərinin saf, təmiz şəfəqləri qəlbinin aynası idi. Xasiyyətləri tutduğundan hər iki gənc fəhlə birinci gündən dostlaşdılar. Amma nə Vanya azərbaycanca bilirdi, nə də Araz rusca. Əvvəlləri bir-biri ilə çox zaman işarə ilə danışdılar.

Bu məndə azərbaycanlı fəhlələr çox olduğundan Vanya onları dinləyə–dinləyə az bir vaxtda Azərbaycan dilini ala–yarımçıq öyrənmişdi. Günorta yeməyi zamanı Araz öz yoxsul süfrəsini Vanyanın yanında yerə sərib gülə–gülə:

– Ay Vanya, nə var, nə yox? – deyə soruşduğu zaman Vanya:

– Vallah bir şey yox... yaxşı... yaxşı, – deyə cavab verdi. Araz yenə soruşdu:

– Çəpgöz Hüseynlə aran necədir?

– Hansı? O... dükançı Hüseyn? Ədə, o yaman julik, yaman adam. Mən ayda bir an altı manat alır, üç manat otaq verir. Üç manat naloq verir. Məndə on manat qaldı. Gedir Hüseyn dükana: “Ay Hüseyn, mən nə apardı?” O çotka aldı, şaraq, şaraq: “çörək, pendir, papiros, spıçka, neft, şakar, çay, sud, yumurta, vodka... on dörd manat altı qəpik...” Mən ona dedi: “Ey Hüseyn, mən yumurta aparmadı, sud aparmadı, vodka sovsem aparmadı...” O dedi: “Yox, apardı... çox danışma!”

Araz qəhqəhə ilə güldü, sonra əlini onun çiyinə vurub:

– Qəm yemə, bizimki soyulmaqdan gəlibdir, – dedi.

– Hüseyndən acıq etdi, getdi o yoğun ərmanı Ayrapetdən aldı. Pa-luçka alan gün getdi dükana: ay Ayrapet, mən nə apardı? O da çotka aldı: “çörək, pendir, sud, yumurta, vodka, papiros, spıçka, şakar, çay, neft...”. Ay Ayrapet, mən sud aparmadı, yumurta aparmadı, vodka heç aparmadı... O dedi, “yox, apardı, danışma!”.

– Heç aparmadı?

– Yox, vallah, heç aparmadı.

Araz ciddi bir tövr aldı, əlini Vanyanın çiyninə qoyub dedi:

– Vanya, bizi yaman soyurlar. Gündə on iki saat işləyirik, yenə acıq; aclıq hələ bir tərəfə qalsın, hər gün ölüm qorxusu var. Bir yandan quyular ağzını əjdaha kimi açıb, fəhlələri bir-bir udur, bir tərəfdən də bu mədənçilər, qoçular bir-birindən neft, taxta, boru, qayış oğurlayırlar. Oğrular, işin üstü açılmasın deyə bəzi vaxt fəhlələri də götürüb özləri ilə aparırlar. Bu xozeyinlər varlandıqca acgöz olur. Dünyanı da qazansalar gözləri doymur.

Doğrudan da mədənlərdə oğurluq, qoçuluq gündən-günə artırdı. Ona görə də mədən sahibləri qoçaq, bacarıqlı qarovulçular tutmağa məcbur olurdular. Günəşin qulağı batdımı, kimsə bir buruğun yanından keçə bilməzdi. Qarovulçular onu tutub döyər, səhərə qədər dustaq saxlardılar. Təslim olmayanda aralarında atışma başlardı.

Bir gün Arazın işlədiyi quyunun baltası qırılmışdı. Mədəndə buruq alətlərini təmir edən emalatxana olmadığından qırılan alətləri təmir üçün Bakı stansiyasının yanında olan emalatxanaya aparmaq lazım idi. Podratçı Əhməd o axşam Arazı evə getməyə qoymadı. Ona bir tüfəng verdi. Vyanı da ona qoşub baltanı emalatxanada təmir etdirməyə göndərdi. Qaranlıq çökmüşdü. Araz Vanya ilə üç-dörd pud ağırlığında olan baltanı götürüb, emalatxanaya gedirdi. Kasparov qardaşları mədəninin yanından keçərkən qarovulçu Sarı Musa ona doğru gələn kölgələri görəncə:

– Ey kimsiniz? Durun! – deyə çığırdı.

Araz əhəmiyyət verməyib, gedə-gedə:

– Qorxma, bizik – deyə cavab verdi.

– Kimsən? Dur, tərpnəmə, vurdum!

Araz vəziyyətin ciddi olduğunu yalnız indi anlayıb, yaxındakı buruğun arxasına keçərək baltanı yerə qoydu, baltanın arxasında daldalanıb tüfəngi əlində hazır tutdu. Vanya ona:

– Araz, atma, o bizim nəyimizi alacaq? Görür ki, qırıq baltanı qayıtdırmağa aparırıq, – dedi.

Araz qaranlıqları yaran acıqlı gözlərini ona dikdi:

– Necə nəyimizi alacaq, o bizim baltamızı əlimizdən almaq istəyir.

Qarovulçu yenidən bağırdı:

– Ey kimsən? Yoldan çıx, yoxsa vurdum!

Araz da eyni səsle:

– Sən çıx yoldan, qoy yolumuzla gedək!

– Ey oğlan, sən kimsən?

– Mən mənəm!

– Adın nədir?

– Adım? Araz!

– Hansı kənddənsən?

– Suraxanı kəndindən. Bir de görüm, sən kimsən?

– Mən Sarı Musayam!

– Tanıyıram, de görüm bizim yolumuzu nə üçün kəsirsən?

– Hara gedirsiz?

– Balta qırılıb, onu qayıtdırmağa aparırıq.

– Kimin buruğundan?

– Podratçı Əhmədin.

– Yaxşı, gəlin keçin.

Araz Vanya ilə bərabər baltanı götürüb, yola düşdü. Yaxınlaşınca Sarı Musa diqqətlə Araza baxdı, birdən onun tüfəngini dartıb əlindən almaq istədi. Araz onun bu hərəkətindən acıqlanıb, tüfəngi elə dartdı ki, Sarı Musa az qaldı ağzı üstə yerə dəysin. Sarı Musa özünü doğrulduncaya qədər Araz onun tüfəngindən tutdu:

– Tüfəngi elə almazlar, bax belə alarlar, – deyə gücü gəldikcə burub dartdı və Sarı Musanın əlindən aldı.

Sarı Musa mədənlərdə ən qoçaq qarovulçulardan biri sayılırdı. Bu vaxta qədər heç kəs cəsarət edib onun qabağına çıxmamış və onu belə təhqir etməmişdi. O bu gecə on səkkiz yaşında bir gəncin qüvvət və cəsarəti qarşısında yarpaq kimi titrəmişdi. Qürur və əzəməti qırıldığı halda yenə də bütün qüvvət və iradəsini toplayaraq, heyrətlə bağırdı:

– Ədə, mənim tüfəngimi alırsan?

– Canını da alaram! Sən kimdən artıqsan?!

Sarı Musa acığından titrəyirdi, çünki o bilirdi ki, sabah “Sarı Musanın tüfəngini gecə südəmər bir uşaq əlindən almışdır” sözləri dillərdə dastan olacaqdı. Bunu heç vəchlə öz lovğa mənliliyinə sığışdıra

bilmirdi. O bir də Arazın üzərinə atılıb, tufəngi onun əlindən almaq istədi. Araz tufəngin qundağı ilə onu elə vurdu ki, o geriye səndələyərək, yerə sərildi. Araz Vanya ilə baltanı qaldırıb gedərək:

– Boş yerə özünü incitmə, sən məndən tufəng ala bilməzsən, sabah gəl, tufəngini apar, – dedi.

Sarı Musa bu cavan fəhlədə olan hünərə heyrət etdi. Vücudundakı bütün ağrıları unudaraq, onu məğlub edən bu uşağın kim olduğunu öyrənmək üçün arxadan bağırırdı:

– Ey, qardaş oğlu, de görüm sən kimlərdənsən?

– Neyləyirsən, sabah bilərsən!

– Yox getmə, tanışlıq ver, mənim kimi əjdahanın tufəngini əlindən alan adamın kim olduğunu bilmək istəyirəm. Sən Allah, de görüm kimlərdənsən?

– Balakişinin oğluyam.

– Aha, Balakişinin oğlu, Atabalanın nəvəsi... Belə de... Yoxsa, bir qoşun gəlsə idi, mənim tufəngimi əlindən ala bilməzdi. Rəhmətlik atanla duz-çörək kəşmişəm. Əvvəlcədən tanısaydım, nə mən sənənin yolunu kəsərdim, nə də sən mənim adıma batırdın. İndi ki, belədir, gəl mənim tufəngimi qaytar, qorxma, mən sizin nəslə tufəng atmaram.

Sarı Musanın sözləri, xüsusən onun “əvvəlcədən tanısaydım, nə mən sənənin yolunu kəsərdim, nə də sən mənim adıma batırdın” – deməsi Arazı düşündürdü. O, tufəngi yerə qoyub:

– Gəl tufəngini al, ancaq bizə sataşma, – deyərək çağırdı.

Sarı Musa tufəngi aldıqdan sonra:

– Sənə sataşmaram, arxayın get, bu gecə vaxtında əlinə tufəng verib, səni buradan vağzala göndərən o it oğlu Əhmədlə sabah yaxşıca danışaram, – dedi.

Araz cavab vermədi. Vanya ona:

– Sağ ol, Araz, mən səni belə bilmirdim, qoçaq oğlanmışsan, – dedi.

Araz:

– Mən hələ heç bir qoçaqlıq göstərməmişəm. Mənim ata-babam xalqı talayan bu quldurlarla ömrü uzunluq qoç kimi döyüşmüşdür. Bizi talayan azdırmı? Mən isə onlara hələ heç bir şey etməmişəm.

Hər ikisi qaranlıq gecənin dilsiz sükutu və çiynlərini əzən baltanın altında uzaqlaşır gözəndən itdilər.

IV

Araz çalışqan, zəhməti sevən, öz qüvvət və məharətinə inanan ciddi və iradəli bir cavan fəhlə idi. Onu heç bir iş qorxuda bilməzdi. Hər zaman iş üstünə bir atlı kimi çapar, işin bağrını yarardı. Mədən işlərinə olan böyük həvəsi sayəsində o artıq ən təcrübəli bir usta olmuşdu.

Araz hər zaman könlünü xoş tutar, kədər və sıxıntıya əsla yol verməzdi. Evdə daş oynadır, qarşısına çıxan olursa güləşir, arabir tay-tuşu ilə birlikdə dovşan, quş və balıq ovuna gedirdi. Onun boru kimi gurlayan səsinə, pərdə-pərdə yüksələn şən qəhqəhələrini eşidənlər heyrətlə: “Kasıblıq sənəin ürəyinə yol tapmayıb” – deyirdilər.

Araz sadəcə gülümsəyərək:

– Mənim ən böyük düşmənlərimdən biri elə kasıblıqdır. Kişi düşməinə öz ürəyində yer verməz. Ölüncəyə qədər nə kasıblığın, nə də onu mənə calayanların qabağında əyilməyəcəyəm, – deyər cavab verirdi.

Lakin babası Atabalanın faciəli ölümü və anası Anaxanımın vəba xəstəliyindən vəfat etməsi Arazın şən simasına dərin bir kədər pərdəsi çəkmiş, onun daxili aləmində bir fırtına doğurmuşdu. İndi o, mehriban ana nəvazişindən, ana qayğısından məhrum olmuşdu. Ona atalıq edən adam yanında deyildi.

Atabalanın ölümü lap qəflətən oldu. Bir axşam o, evə arabasız qayıtmışdı. Araz təəccüblə:

– Baba, araban hanı? – deyər ondan soruşdu. Atabala gülə-gülə:

– Oğlum, arabaçılığı atdım, – deyər cavab verdi. Bu hadisə Arazı çox sevindirdi; çünki babası yüz yaşını çoxdan keçmiş, sağlam və çalışqan olduğuna baxmayaraq, ömrünün xəzan yeli onun vücudunu qurutmağa, qocalıq nişanələri özünü göstərməyə başlamışdı. Araz dəfələrlə babasına: “Baba, sən qocalmısan, daha sənəin işləməyinə razı deyiləm, otur evdə, bir az rahatlan” – deyər yalvarmışdısa da, babası razı olmamışdı. İndi onun öz razılığı ilə işdən çıxması Arazı çox sevindirdi.

Arazın bu qədər sevindiğini görənlər Atabala əsil həqiqəti ona nağıl etdi:

– Oğlum, mənim canım işlə bərkiyib, mən işsiz qala bilmərəm. Yay, qış bu mədənlərdən şəhərə arabayla nöyüt daşımaq zəhmətli işdir. Gəlirim ancaq heç özümü də görmür. Dünən ramanalı Süleyman yanıma gəlmişdi. Ramanada şaxta quyu qazdırır. Yaxşı da haqq verir. bu gündən onun quyusunda işləyirəm.

Araz atası Balakişinin neft quyusunda qaz partlayışından öldüyünü eşitmişdi. Babasının şaxta neft quyusunda işləməsi ona atasının qaz partlayışından öldüyünü xatırlatdı. Onun üz-gözü dumanlandı, qaşları çatıldı. Kəskin bir səslə:

– Baba, mən səni şaxta quyularda işləməyə qoymaram, – dedi. Bu qoca vaxtında sənin başına bir iş gəlsə, mənim ürəyim sağalmaz bir yara açar, mən buna razı deyiləm.

Atabala bir an düşündü, sonra başını qaldırıb:

– Oğlum, – dedi, – suqabı suda sınar. Mənim canım Balakişinin canından artıq deyil ki! Sən heç dörd çəkmə.

Araz babasının əlini əlləri içinə alıb, çox yalvardı, fayda vermədi. Uzun sürən danışıqın nəticəsi bu oldu ki, Atabala bu quyunu qazıyıb işə saldıqdan sonra əl quyularında işləməyəcəyinə söz verdi. Araz istər-istəməz razı oldu.

Atabala quyunu iyirmi metrə qədər qazmışdı. O gün quyunun orta tərəfi əyilib qarın salladığını gördü. Quyu sahibi Süleymana: “Quyunun yanlarını taxta ilə bərkitmək lazımdır” – deyərək, xəbər verdi. Süleyman əyilib quyuya diqqətlə baxdıqdan sonra:

– O qədər də əyilməyib, qorxusu yoxdur, ehtiyat edirsənsə, bərki-dərik, – dedi.

Süleyman öz sözündə durmayıb, günü-günə satırdı.

Atabala bu gün yenə Süleymanla sözə gəlib, quyunun bərkidilmə-sini ondan ciddi surətdə tələb etdi. Onların səsini, yaxındakı qonşu fəhlələr və qazmaçılar da toplandı. Atabala üzünü onlara tutub:

– Ay adamlar, insafla deyin, indi bu quyuya düşüb işləmək olar? – deyərək soruşdu.

Qazmaçılar əyilib quyuya baxdıqdan sonra:

– Bu quyu qarın sallayıb, indicə uçacağam, deyir. Ancaq canından keçən adam girib burda işlər, – deyərək bir ağızdan cavab verdilər.

Atabala:

– Mən canımdan keçməmişəm! – deyərək qəti etiraz edib, işləmək is-təmirdi.

Süleyman dil-dodağını çeynəyərək:

– Müftə işləmirsən ki, şərtimiz var, pul alacaqsan, – deyirdi. Çarə-si kəsildikdən sonra Süleyman arabacıya üç-dörd araba gil gətirmək üçün pul verdi. Sonra üzünü Atabalaya tutub:

– İndi arxayın oldunmu? – dedi. – Sabahdan quyunun yanları bər-kidiləcək, bir günümüz itməsin, əgər kişisən, sözümü yerə salma, bu gün də işlə!

Süleyman ona çox minnət etdi. Atabala istər-istəməz quyuya düşüb, qazmağa başladı. O, acıqlı olduğu zaman çox sürətlə işləyirdi. Hətta o qədər sürətlə işləyirdi ki, torpağı quyudan çarxla çıxaran fəhlə onunla ayaqlaşa bilmirdi, alnından axan təri silə-silə:

– Atabala, yaman acıqlanmısan, acığımı qara torpaqdan alırsan, – deyirdi.

İş qızğın surətdə davam edirdi. Fəhlə ağzına qədər basa-basa doldurulmuş bağaranı quyudan çıxarırkən, şiddətli bir gurultu qopdu. Gurultunun şiddətindən o, qorxu içərisində sürətlə geriye çəkildi.

Bağara, üstünə enən torpağın təzyiqi ilə sürətlə quyuya tərəf gedir və bağaranı çəkən atı geriye çəkə-çəkə çarxın altına tərəf sürükləyirdi. Özünü itirmiş fəhlə qabaqca arxası çarxın altına girmiş, əlləri havada oynayan atı çarxın altından çəkib çıxardı. Sonra tez quyuya tərəf qaçdı. Quyu uçmuş, heç qazılmamış kimi ağzına qədər torpaqla dolmuşdu. Fəhlə gözləri yaşarmış halda boğuş bir səslə:

– Yazıq Atabala!.. O da oğlu kimi torpağın altında qaldı. Elə bil üreyinə dammışdı... – deyə başını aşağı saldı.

...Atabalanın faciəli ölümündən bir neçə həftə sonra Bakı kəndlərində vəba xəstəliyi başlandı. Həkim üzü görməyən bu yerlərdə yoluxucu xəstəlik sürətlə yayılıb, çoxlu qurbanlar aldı. Anaxanım da bu qurbanlardan biri oldu.

V

Araz 25 yaşına çatmışdısa da, həyatda çox mühüm məsələ olan evlənmək haqqında hələ düşünməyə tələsmirdi. Yaxın tanışları, qohumları, onunla qapı bir qonşu olan köhnə dostu Əlisəfa dəfələrlə ona evlənməyi məsləhət gördükləri halda, Araz heç birinə qəti cavab verməyib: “Hələ tezdir” – deyirdi. Kiçiklikdən öz əməyi ilə yaşaması, yoxsulluq, ehtiyac ona həyat hadisələrini ölçüb-biçmək, onun müsbət və mənfi cəhətlərini duymaq vərdişini öyrətmiş, onda həyata qarşı tənqidi münasibət oyatmışdı.

O, evlənmək əleyhinə deyildi. Ailə həyatını o hər kəsdən çox sevir, onun bütün insanlar üçün mühüm bir vəzifə və təbii bir qanun olduğunu bilirdi. Ancaq, o öz təbiətinə, vəziyyətinə uyğun bir həyat yoldaşı axtarırdı.

Kənddə Günəş adlı bir qız vardı. Onu yaxın, uzaq kəndlər də tanıyırdı. Ata-anası Günəşi erköyün böyütmüşdü. O, kişi təbiətli, dəlisov, ətli-canlı bir qız idi. Hər gün iri darvazalarının üstünə çıxıb ayaqlarını salları, əlindəki iri dəyənəyi darvazanın çərçivəsinə çıxarı, yoldan keçənləri seyr edərdi. Dəvəçilərin, arabacıların haradan gəldiyini, şəhərə nə apardıqlarını soruşar, sonra amiranə bir səsle: “Atam, atam, Allah xeyir versin! – deyərdi. Tanıyan cavanlar onu söylətmədən keçməzdilər. O da lovğa cavanları acı-acı iynələr, hər birinin ayıbını üzünə deyərdi. Onu təhqir edən olursa, ildırım kimi yerə atılaraq əlindəki dəyənəklə hücum edirdi. Ona görə də hər kəs onu açıqlandırmadan sivişib getməyə çalışırdı. Günəşin bu xasiyyətləri hamıya qərribə görünərsə də, təmiz əxlaqı, mərdliyi ilə çoxlarında rəğbət oyadırdı. Odur ki, hərdənbir ona elçi gələn də olurdu. Ancaq yaşı iyirmini keçməsinə baxmayaraq, qapısına gələn elçilərin hamısına rədd cavabı vermişdi. Evdə onun bu hərəkətlərindən əsəbiləşir, cəza verir, ancaq heç bir şey ona təsir etmirdi. Anası arabir ona:

– Başın batsın, dəli olduğun üçündür ki, qapımızı elçi tanımır, gələnləri də üzünə qara qaytarırsan. Sən bu evdə qurdndan qiyamətə qalacaqsan, – deyərdi.

Günəş isə bu sözləri cavabsız buraxmazdı:

– Elçini neyləyirəm. mən özüm də bir kişiyəm.

Yoldan keçən cavanlar onu qızıqdırmağa üçün:

– Günəş, Günəş, bax, hansımızı bəyənirsən, de, sabah sənə elçi göndərək! – deyəndə, onları yuxarıdan acıqlı baxışlarla süzərək: “Atam, atam, tayınızı tapın, mən it-qurd yoldaşı deyiləm” – deyərək açıqlanar və əlindəki ağacı qapıya çırpı-çırpı etinasız bir halda fit çalmağa başlardı.

Bir gün kəndin adlı cavanlarından olan Teymur, qapılarının ağzından keçərkən onu görüb:

– Ay qız, sən ata evində qalmaqdan bezikib yorulmadınmı? – deyərək soruşdu.

Günəş üzünü yana çevirib, cavab vermədi. Teymur sözünə davam edərək:

– Boş-boş oturub fit çalmaqdaysa, toy tədarükündə ol, könlümüz aş istəyir, – dedi.

Günəş:

– Atam, atam, get tayını tap! – deyərək cavab verdi.

Teymur gülərək:

– Tayımsan, məndən artıq oğlana gedəcəksən? – deyərək kəkələndi.

Günəş əlindəki dəyənəyi havada oynadaraq bağırırdı:

– Ey, gözlərini yaxşı aç, itə gedərəm, sənə kimi başı-papaqlıya getməyəm! Yolunu düz get, yoxsa...

Teymur yerə mıxlanmış kimi donub qaldı. Qız onu həm təhqir, həm də təhdid edirdi. Teymur acığını yemək istəməyib, ona ağır bir cavab verməyə hazırlaşarkən arxadan yaxınlaşan Araz gülə-gülə əlini onun çiyninə vurub:

– Doğru deyir, yolunu düz get! – dedi.

Teymur şikayətçi bir səslə:

– Sözlərini eşitmədin? Bu həyasıza nə cavab versəm yaxşıdır? – deyərək soruşdu.

Araz başını mənalı-mənalı tərpədən:

– Eşitdim, eşitdim. çox yerində deyir, – dedi. – Payın idi, aldın! Paltarını yırtılmaq istəməyən meşəyə girməz, mənə nə üçün demir?

Araz kənd qızlarından yalnız Günəşi bəyənmiş, onu sevmişdi. Arabir qapılarından keçərkən müştəri gözü ilə ona baxar, qız da onu görəncə başını aşağı dikərək, gözaltı onu süzərdi. Hər ikisinin arasında başlanan bu gizli məhəbbət gündən-günə artmaqda, alovlanmaqda davam edirdi.

Günəş gələnlər elçilərə rədd cavabı verdiyindən, Araz ona elçi göndərməyə cəsarət etmirdi.

Gedərkən yolda Araz Teymura:

– Bu qızdan çox xoşum gəlir, – dedi.

– Nəyəndən?

– Xasiyyətindən.

Teymur istəhza ilə gülərək dedi:

– Onda yaxşı heç nə yoxdur, onunku dəlilikdir!

– Dəlillikləri var, onu əvvəlcədən əysəydilər, belə olmazdı.

– O elə tərs kötürküdür ki, onu heç fələk də əyər bilməz.

– İnsan əyər bilər.

– Yoxsa öz gücünə güvənirsən? Çətin bir iş deyil, istəyirsən bir təcrübə elə.

– Əymək mümkün olsa, bu kənddə onun kimi qız yoxdur.

Teymur qəhqəhə çəkib güldü, sonra əlini Arazın çiyninə qoyub:

– Zövqünə məşallah, – dedi, – yoxsa bu dəliyə bənd olmusan?

– Yox, doğrudan belədir.

– Səhv edirsən, bu dəlidən heç bir şey çıxmaz, quru odun parçasıdır.

Araz cavab vermədi. Adilikdən xoşlanmayan bu gənc fəhlə, o qızda bəyəndiyi, təqdir etdiyi bir çox gözəlliklər duyurdu. Onun Teymura: “İtə gedərəm, sənin kimi başı papaqlılara getmərəm” – dediyi sözlərdə bir həqiqət görür, silinməmiş, işlənməmiş o paslı gövhərə haqq verirdi. Bir tərəfdən Teymurun: “Yoxsa öz gücünə güvənirsən? Çətin bir iş deyil, istəyirsən təcrübə elə”, “Bu dəlidən heç bir şey çıxmaz!” – deyə istehza ilə söylədiyi sözlər onu iynələyir, fikirlərində yanılma-
dığını isbat etmək istəyirdi. O bilirdi ki, onu istədiyi kimi dəyişdirə
bilsə, gözəl bir həyat yoldaşı qazanmış olacaqdı.

Bu fikirlər üç-dörd gün Arazı rahat buraxmadı. Ancaq o, bu məsələnin başqa tərəfini də düşünürdü: əgər Günəşi istədiyi kimi islah edə bilməsə, yaxud göndərdiyi elçilərə rədd cavabı veriləsə, o zaman gü-lünc bir vəziyyətdə qalacaq, hər kəsin ağzında dastan olacaqdır. Bu acı düşüncə, bir qurd kimi onun qəlbini gəmirir, tutmaq istədiyi işdən onu uzaqlaşdırırdı. Ancaq, Günəşdə təqdir etdiyi xüsusiyyətləri, ona qarşı hiss etdiyi hörmət və məhəbbəti ölçüb-biçdikcə bu tərəddüd və şübhə bir anda silinir, qəlbində doğan işıqdan gözləri məşəl kimi yanırdı.

Bu iki fikir arasında davam edən çarpışma uzun sürmədi. Araz yumruğunu havada oynadaraq: “Kişinin sözü bir olar” – deyib, ürəyi-ni açmaq üçün Əlisəfanın yanına getdi.

Əlisəfa Arazın ata-baba qonşusu və uşaqlıq yoldaşı idi. Onun kiçik bir evi, bağı və kəndin yanında bir parça əkin yeri vardı. Öz sənətini sevən, son dərəcə də qənaətkar, ağır təbiətli bir kəndli idi. Az danışmağı, çox qulaq asmağı sevərdi. Bəzən söz arasında qəhqəhə çəkib gülmək lazım gələrkən, o sadəcə gülümsərdi. Hətta öz evində də onun bərkdən güldüyünü, ya uzun-uzadı danışdığını kimsə görməmiş və eşitməmişdi. Kənd içində az-çox hörməti olduğundan, kəndlilərin ümumi işlərinə də qarışırdı. Arazla uşaqlıqdan başladığı dostluğu davam edirdi.

Əlisəfa Arazı səmimi bir dost kimi qəbul etdi. Bir qədər söhbət-dən sonra Araz məsələni açdı. Günəşə elçi getməyi ona təklif etdi. Əlisəfa bu sözü eşidən kimi yerindən dik atılıb təəccüblə:

– Bu nədir? – dedi, – Atanın ocağını söndürmək istəyirsən?

– Söndürmək yox, yandırmaq, işıqlandırmaq istəyirəm.

– Atam, ondan ocaq yandıran olmaz. O elə bir bələdir ki, beş gün-də ocağını kor qoyar. Bu fikirdən əl çək!

Araz başını sallayaraq, bir an düşündükdən sonra birdən-birə qətiyyətlə:

– Yox, sözüm sözdür! – dedi. – Bu fikrimdən dönən deyiləm!

Araz bu sözləri o qədər qəti dedi ki, Əlisəfa susmağa məcbur olub, artıq bir söz demədi. Arazı bu qərarından döndərməyin mümkün olmadığını gördükdən sonra:

– Yaxşı, gedərəm! – dedi.

Səhəri Əlisəfa elçi getmiş və Günəşin fikrini soruşdurmuşdu. Günəş razılıqla başını yerə dikib: “Araza gedərəm” – demişdi. Qızın ata-anası Əlisəfanı məmnun yola salmışdılar.

Bu söhbətdən on gün sonra kiçik bir toy məclisi Arazı Günəşə qo-
vuşdurdu.

Araz indi yalnız bir şey haqqında düşünürdü: Günəşi islah etmək. Bu xüsusda o bir çox tədbir tökmüş, çarələr düşünmüş və tədricən on-
ları həyata keçirməyi qərara almışdı.

Günlər, həftələr, aylar keçdi. Araz Günəşində nə cüzi bir qüsurlar, nə də qaba bir hərəkət gördü. Günəş büsbütün dəyişmiş, qılıqlı, nəzakətli və idarəçi bir qadın olmuşdu. Bu ani dəyişiklik hamıda heyranət doğururdu.

Günəşi yaxından tanıyanlar:

– Ay qız, o tutduğun işlər nə oldu, yazıq İsgəndərin evində daşad-
divara dırmanırdın, – deyər soruşurkən, Günəş cavabında:

– Ata evi başqa, ər evi başqadır, – deyirdi.

Günəş evin bütün işlərini öz əlinə almış, Arazı hər zəhmətdən azad etmişdi. İşdən dönərkən Günəş onu gülürüzlə qarşılayar, paltarını dəyişdirər, başını, ayaqlarını təmiz yudurdu, yeməyini verir, xörək olmayan günlər şənləndirməyə çalışırdı. Sonra bir az rahatlanmaq üçün yatağını hazırlayırdı, onun üstündə bir uşaq kimi əsirdi. Araz yorğunluğunu aldıqdan sonra Günəş sazı ona uzadıb: “Al bir az çal, oxu ürəyimiz açılsın!” – deyirdi. Sazın, Arazın səsinə eşidincə qonşusu Əlisəfa arvadı Pakizə ilə o yoxsul ailənin keçirdiyi bu sadə həyata heyran edirdilər.

Hər gün Arazı işə yola salandan sonra Günəş öz yoxsul daxmasında səhərdən-axşama kimi çalışırdı. Onun yaradan əlləri kiçik, alçaq otaqların quruluşunda, çılpıq və tənha əncir ağacından ibarət olan bağçada böyük bir dəyişiklik əmələ gətirmişdi. Otaqların üst tərəfini götürüb, divarları bir arşın qədər ucaltmış, küçəyə iki pəncərə açdırmışdı. Bağçaya tut, əncir, püştə ağacları, qızılgül, yasəmən fidanları

əkmiş, evi, həyəti intizama salmışdı. Araz bunları gördükcə fərəhlənir, “doşab almışam bal çıxıb” – deyirdi.

İKİNCİ FƏSİL

Üfüqü narıncı rəngə boyayan günəşin işıq və hərarəti azalmağa başlamış, axşam sərinliyi çökmüşdü. Qonşular Əlisəfanın qapısı yanındakı narın qum təpəsinin üstünə yığılıb söhbət edirdilər. İki qardaş – Qulu ilə Həsən arasında çəkişmə davam edirdi. Böyük qardaş Həsən deyirdi:

– Ay qardaş, bu bizim ata-baba əkin yerimizdir, Allah verib neft xəzinəsi çıxır. Gəl bu yeri satıb kasıblığın daşın ataq!

Qulu Həştərxan xoruzu kimi boynunu dik tutaraq, qardaşının fikri ilə razılaşırmırdı.

– Yox, fələk də ayağını yerə dirəsə, mən bu yeri satmayacağam!

– Sən bu adamlardan ağıllısan? Hamı satır, sən niyə satmırsan? Nəyi gözləyirsən? Hay, hay, özün qazdırıb milyonçu olacaqsan? De görüm, hansı pulla?

– Mən bu yeri satmağa qoymaram, şerikli qazmağa müştəri çıxsə, razıyam.

– Ay bədbəxt oğlu bədbəxt, sən müştəri tapınca qırğı Bağdadı aşar. Gecə-gündüz işləməkdən ilan kimi qabıq qoyuram. Sən özün məndən də pis gündəsen. Hələ müştəri tapıla, quyu qazıla, nöyüt çıxa... hay, hay! Ölmə eşşəyim, yaz gələr, yonca bitər.

– Bu qədər dayanmışan, bir az da dayan!

– Mən dayana bilmirəm, ay adamlar, siz də əhvalatı bilirsiniz. Bizim bir parça yerin dörd yanım qonşular qazmırlar?

– Qazırlar, hamısı da ürəyin istəyən qədər neft verir.

Araz sözə başlayaraq dedi:

– Doğrudur, o yer neft xəzinəsidir. Bilirsənmi, sənin yerinin dörd tərəfi qonşu buruqlarıdır. Hamısı da sənin yerinin neftini çəkib aparır. Bir-iki il belə keçsə, o yerə bir nəfər də müştəri çıxmaz!

Həsənin kiçik, qara gözləri qalın qapaqları içində birdən-birə parıldıadı. Gövdəsini irəli verib:

– Bəs mən nəyi deyirəm? Vaxt ikən satıb başdan eləmək lazımdır! müştərisi də başı üstündə, sizin qonşu Dadaşovdur, – dedi.

Bu vaxta qədər sükutla iki qardaşın çəkişmə və deyişməsini dinləyən Əlisəfa nəhayət dilə gəlди:

– Gec-tez o yeri satıb, ya qazdırıb siz də varlanacaqsınız. Hambalıq Arazla mənə qalacaq.

Araz əli ilə Əlisəfanın dizlərinə vurub dedi:

– Düz demirsən, keçən ildən sən də qazanc yolunu tapmısan. Bizim alın təri ilə qazandığımız qəpik-quruş hara gedir? Hamısı sənin dükanda ərimir? Qoyun kimi hər yerdə soyulan ancaq bizik.

Əlisəfa qaşlarını çataraq, boğuş bir səslə:

– Nə üçün soyulursuz? – deyə soruşdu. Ət verirəm, qənd verirəm, çay, çörək verirəm, qiymətini alıram.

– Bilirəm, bilirəm, o elə bir tələdir ki, ehtiyac bizi öz ayağımızla o tələyə salır.

Qulu mənalı baxışlarla Arazı süzərək, söhbətə qarışdı:

– Siz kimsiniz?

Araz əli ilə ətrafı göstərərək:

– Bax, bu ətraf kəndlərdə yaşayan, yaxın, uzaq ölkələrdən öz zəhmətini satmaq üçün bura gələn minlərlə mənim kimi kasıb, ac fəhlə...

Qulu Arazı etiraz etdi:

– Elə demə, Araz, Allaha xoş getməz. Dış verən çörəyini də verəcək. Hər kəsin alnına nə yazılıb o olacaq. Hamı varlı olmaz ki... Elə olsa bəs bu qara işləri kim görər? Bunların hamısı Allahın hökmüdür.

Araz Qulunun bu sözlərinə qəhqəhə ilə güldü. Qulu qəhqəhədən pozuldu.

– Yalan deyirəm? Nə üçün gülürsən?

– Hələ mədən sahibi olmamış, ac fəhlə olduğun halda bir sahibkar kimi danışdığın üçün!

– Bu gün ac olsam da, gec-tez mədənçi də olacam, milyonçu da. Bilirəm ki, torpağımda xəzinə yatır.

– Mən də bilirəm ki, hər xəzinə üstündə bir ilan yatır. Mən o ilanlardan özümü qorumağı bacarıram.

Bu söz Quluya pis təsir etdisə də, Arazın təbiətini bildiyi üçün ağır cavab verməkdən qorxaraq:

– Allah o ilanlara bərəkət versin, onlar olmasa biz acından ölərik! – dedi.

Araz istehza ilə güldükdən sonra başını tərpədənək:

– Doğrudur, sən kimi öz gücünə, zəhmətinə inanmayanlar ölər! – dedi.

Əlisəfa məsələnin başqa şəkil alacağını görüb, söhbətin mövzusu-nu dəyişdirmək fikri ilə Arazın sözünü kəsdi:

– Qulu, sən bu işi gəl uzatma! – dedi. – Həsən yaxşı deyir, ya bu neft yerini sat, vaxt ikən başdan elə, ya da şərikli qazmağa tez bir müştəri tap. Yoxsa dörd tərəfdən qazılan qonşu buruqları o yerin neftini elə əmər ki, südü sağılmış inəyə dönər. O vaxt nə alan olar, nə də şərikli qazdıran.

Bu sözdən Həsənin yarasının üstünə köz basıldı:

– Ay camaat, siz də şahid olun, neçə ildir bu sözü ona deyirəm, amma sözümü heç saymır. Daha bəsdir, mənim torpağında xəzinə yata-yata uşaqlarım acından ölür, özüm də it günü keçirirəm. Xalq mənə töhmət etsə də, mən öz hissəmi ayırıb satıram. Qulu öz hissəsini neylirsə özü bilsin. Buna nə deyirsiniz?

Əlisəfa barışdırıcı bir əda ilə Həsəndən soruşdu:

– İşdir, torpağı bölüşməli olsaz hansı tərəfi Quluya verərsən?

– Gün çıxan tərəfi...

Qulu yerindən kükrədi:

– Xeyr, o yeri özünçün saxla, sonra deməzsən ki aldatdım?

– Yaxşı, qoçaq, sən hansı tərəfi istəyirsən?

– Sən böyük qardaşsan, həm də mömin, Allah bəndəsi bir adam-san. Mən o tərəfi sənə verirəm...

Həsən bu sözdən hiddətləndi:

– Ədə, səni böyüdən mən, bu yerə çatdıran mən, indi isti aşım soyuq su qatırsan?

– Soyuq su nə üçün qatıram, o bir parça torpağın, o da sən, kimə istəyirsən sat!

– Ay nadürist, sən bilmirsən ki, bu torpağın yaxşı müştərisi Dadaşovdur, o öz mədəninə səmt olan tərəfi istəyir?

– Onu da bilirəm, bizim torpağın dörd bir tərəfində qazılan hər buruğun nə qədər neft verdiyini də bilirəm. Məni aldada bilməzsən. Arazdan soruş, o sənə hamısını desin.

İki dizi üstündə oturub onların çəkişmələrini dinləməkdə olan Araz varlanmaq həvəsində olan bu qardaşların aqibətini görmüş kimi başını mənalı-mənalı tərpedərək cavab vermədi. İki qardaş arasında torpaq üstündə olan mübahisə getdikcə qızıqıb, axırda bir dava şəklini aldı. Əlisəfa onları güc-bəla sakit etdi.

Bu əhvalatdan üç gün sonra Qulunun əkin yerinə taxta-şalban tökülüb, sürətlə buruq qurulurdu. Qulu bunu eşidib-bilincə başı alovlu mədənə gəldi. Podratçı Şeydanı görüncə üstünə kükrədi:

– Mənim torpağımda nə deyib buruq salırsan? Bu ixtiyarı sənə kim verib?

Onun ağzı köpüklənə-köpüklənə söylədiyi sözlərə Şeyda əsla əhəmiyyət verməyib, fəhlələrə əmr verməkdə davam edirdi. Qulu bundan daha da hiddətlənərək, səsi çıxdığı qədər bağıra-bağıra:

– Bu saat bu taxta-şalbanları buradan götürün! – dedi. – Od vurub yandıracam! Yoxsa elə bilirsən dünya dərəbəylikdir?

Qulu atılır, düşür, çığırır, Şeyda isə ona əhəmiyyət də verməyib, öz işinə davam edirdi. Acığından Qulunun bütün vücudu titrəyir, daralmış köksünə sığmayan qəlbi az qala partlayırdı. O nə edəcəyini bilmirdi. Birdən çəkici götürüb, yeni vurulmaqda olan taxtaları söküb dağıtmağa başladı. Şeyda artıq susa bilmədi. Onun qolundan tutub hiddətlə:

– Çıx buradan! Çıx deyirəm! – deyə bağırırdı.

– Çıxmayacağam! Sən çıx mənim yerimdən! Atalar yaxşı deyib: Yersiz gəldi, yerli qaç!

– A kişi, bu yer sənindir, kimindir, mən ona qarışmıram. Aslan bəyin əlində notariusdan verilmiş kağız var, sən ha də mənimdir, sənin ağzına baxan kimdir?

Bu sözlərdən Qulu donub qaldı, sonra əvvəlkindən daha şiddətli bir səslə qışqırdı:

– Bu bəylərin evi yıxılsın! Yoxsa mənim yerimi öz adına saldırıb?

– Mən bilmirəm, get özüylə danış!

Qulu qızardı, bozardı, daş kimi donub hərəkətsiz qaldı. Başını aşağı dikib düşünərkən həyatın ağırlığını bütün vücudu ilə hiss etdi. O çox gözəl bilirdi ki, çar hökuməti ancaq bəylərin torpağına dəyməmişdir. Hökumət özü isə əkin yerlərinin bir hissəsini götürüb buruq qazdırmaq üçün icarəyə verir. Kəndli torpaqlarını da bəylər yavaş-yavaş öz adlarına keçirib mənimsəyirlər. O, ancaq indi əli əkin yerindən çıxmış kəndlilərin halını düşündü. Arazın “Qoyun kimi hər yerdə soyulan ancaq bizik” sözlərinin mənasını ancaq indi anladı. Quluda alverçilik damarı vardı. O, xəsis, tamahkar, heç bir şeyə güzəştə getməyən tərs bir adam idi. Yumruğunu havada oynadaraq:

– Şeyda, bu hayıfı mən yerdə qoymayacam, Allah ya sizə verər, ya mənə, – deyərək çıxıb getdi.

Qulu əl çəkmədi. Aslan bəylə görüşmək üçün dəfələrlə şəhərə getdi. Aslan bəy onu qəbul etmədi. Qulu qapıdan əl çəkmədi. Aslan bəy evdən çıxarkən onu küçədə yaxaladı. Əvvəlcə yumşaqlıqla əhvalatı ona anlatdı. Aslan bəy gülümsəyərək:

- O torpağı hökumət mənə veribdir, – dedi.
Qulu şəriətə əl ataraq:
– Bəy, sən özün də bilirən ki, o yer ata-babadan bizim yerimizdir, – dedi, – sən ona necə sahib dura bilərsən? Buna şəriət yol verməz axı!
Aslan bəy vəziyyətini pozmayıb:
– Şəriətin bura dəxli yoxdur, – dedi, – hökumət mənə torpaq verir, mən necə qəbul eləməyim?
– Yox, belə deyil. Hökumət çağırıb sizə torpaq paylamır. Siz özünüz əlləşib min yolla özgə adamların əkin yerlərinə yiyələnirsiniz.
– Hər yolla olur-olsun, torpaqdan kim əl çəkər? Rusların bir məsəli var; verirlər al, döyürlər qaç!
Qulunun bütün ümidi qırılıb qolları yanına düşdü. Nə edəcəyini, nə deyəcəyini bilmədi. O özünü toplayaraq:
– Bəy, bu işin axırı yaxşı olmayacaq, ölsəm də ata-baba torpağından əl çəkməyəcəyəm! – deyərək ondan uzaqlaşdı.

II

Çar üsuli-idarəsi bütün xalqlar kimi Azərbaycan xalqını da iqtisadi, mədəni cəhətdən öldürmək, ona canlanmaq, dirçəlmək imkanı verməmək üçün min bir şərait hazırlayırdı; kəndlərdə, şəhərlərdə təsərrüfat, sənaye və mədəniyyət işlərini tərəqqi və inkişaf etdirmək yerinə zülm və istibdad qurdları olan pristav, naçalnik, qubernator və qradonaçalniklər təyin edir, rüşvət düşkünü olan bu çar quyruqları yerli bəylərlə, burjuaziya ilə əlbir olub, xalqın başına bəla kəsilirdi. Buna görə də hər tərəfdən əzilməkdə, boğulmaqda olan və heç bir yandan ümid və qurtuluş yolu görməyən kütlə cana doyub bəzən əsaslı, mütəşəkkil mübarizə əvəzinə yanlış yollara sapırdı. Bu surətlə cinayət, oğurluq və qoçubazlıq gündən-günə artır və güclənirdi. Xalqı iqtisadi və siyasi cəhətdən öldürmək və mədəniyyətdən uzaqlaşdırmaq işində rüşvət və cinayət yuvası olan kənd və şəhər məhkəmələri də az rol oynayırdı. Bunların hamısı müəyyən bir plan daxilində görülürdü.

Dövrün zəhərli meyvələrindən biri də qoçubazlıqdı. Çar siyasətinin müdafiə etdiyi bu qara qüvvə özlərini qorumaq üçün bəylərə və sərvətdarlara da lazım idi. Belə ki, ticarət və sənaye işlərində onlara əngəl olan şəxsləri ortadan qaldırmaq, yaxud özlərini düşməndən qorumaq üçün hər biri mədəndə və evində qoçu saxlayır, bu surətlə

qoçuluq get-gedə yeni bir qazanc mənbəyinə çevrilirdi. Hökumət və məhkəmə məmurlarının verdikləri haqsız qərarlar, rüşvət alıb qatilləri buraxmaları, iki qanlı arasında kin və ədavəti daha da kəskinləşdirir, hər iki tərəfin qohum-əqrəbasını başına toplayıb bir-birini məhv etməsinə səbəb olurdu.

Çar hökumətinə yalnız Azərbaycan nefti lazım idi. Yavaş-yavaş ayılmağa, öz hüququnu düşünüb anlamağa başlayan xalqın, fəhlə sinfinin gələcəyi onu qorxudurdu. Üzdə özünü dost kimi göstərən çar hökuməti gizləndə xalqın kökünü qazıyırdı. “Mən səni çox istəyəm, bir yanını boş istəyəm” atalar sözünü o yüz qat artıqlaması ilə həyata keçirir, xalqın bir yanını deyil, iki yanını da boş görmək üçün üsullar, tədbirlər axtarırdı. Çar hökuməti bir zaman bütün Azərbaycan xalqını Sibirə köçürüb yerinə rus mühacirləri gətirmək istəyirdi. Bu iş baş tutmadığı üçün o indi Azərbaycan xalqını göstərdiyimiz yollarla məhv etməyə çalışırdı. Siyasət və mədəniyyətdən məhrum olan yerli bəy və sərvətdarlar da öz şəxsi mənafeləri üçün bu azğın siyasəti həyata keçirməkdə, düşmənin yandırmış olduğu bu yanğını yelpikləyərək alovlandırmaqda ona kömək edirdilər.

Belə bir mühitdə yaşayan Qulu Aslan bəydən ayrıldıqdan sonra çox düşünüb daşındı, lakin bir ümid və qurtuluş yolu tapmadı. O, bildirdi ki, haqsızlıq və rüşvət yuvası olan məhkəmələr də ona kömək etməyəcəkdir. Ümidi hər tərəfdən qırıldıqdan sonra qəlbində kin odu alovlandı, intiqam almağa qərar verdi. Ancaq bu intiqamı necə almalı idi? Ailə, çoluq-çocuq var. Həm də məhkəmə qurdları ağzını iri-iri açıb rüşvət istəyəcək. Bütün bunları düşündükdən sonra: “ah, yoxsul-luq” – deyə inlədi. İntiqam almaq üçün başqa bir yol düşündü. Axtardığını tapan adamlara məxsus bir sevinclə üz-gözü işıqlandı. Artıq ona ümid və qurtuluş hissi verən bir yol tapmışdı. Bu ümidlə üç-dörd arşın ağ bez alıb, onu kəfən kimi biçdi. Axşamüstü birbaşa qəssab Daşdəmirin evinə getdi.

Daşdəmir qoçuluqda şöhrət qazanmış varlı bir qəssab idi. Son zamanlar qardaşını dükanda qoyub özü sallaqxananı icarəyə götürmüşdü. Üç qardaşından başqa bir çox əlaltı qoçuları da vardı.

Qulu qapını döydü. Qapını təxminən qırx yaşlarında olan xidmətçi bir qadın açdı. Onun önlüyündən xidmətçi olduğunu bilib:

– Ağan Daşdəmir evdədirmi? Onu görəcəyəm! – dedi.

Xidmətçi qadın qapını örtüb xəbər üçün getdi. Qulu tez çuxasını çıxartdı. Biçdiyi kəfəni əyninə geydi. Bu zaman qadın cavab üçün qa-

yıtdı. Qulunu kəfən içində görüncə qorxub geri-geri çəkildi və şübhəli baxışlarla onu süzərək:

– Ağa buyurur içəri gəlsin, – dedi. Qulu pillələri basa-basa dəhlizə və oradan zala girdi. Daşdəmir stol yanında ayaq üstə, əlini mauzerinin üstə qoyub qonağı gözləyirdi. Qulu içəri girər-girməz iki əlini yuxarı qaldırdı, titrək və yalvarıcı bir səsle:

– Qapına gəlmişəm, Daşdəmir, ölümü yerdən götür! – deyərək başını sinəsinə dikib durdu.

Daşdəmir ona heyrətlə baxaraq:

– Nə var? Nə olub? – deyərək soruşdu.

Qulu başını qaldıraraq, yenə yalvarıcı bir səsle:

– Daşdəmir, ya mənə öz evində öldür, ya mənim dərdimə bir çarə elə! Ürəyim partlayır, ciyərım parçalanır! – dedi.

– Axı bir de görüm, nə var!

– Mənim ata-babadan qalma bir parça əkin yerim var. Aslan bəy rüsvətlə o yeri notariusda öz adına saldırbdır. İndi gözümlə baxa-baxa mənim yerimi qazdırır. Başına dönüm, Daşdəmir, mənə çarə! Ya öldür, ya qurtar! Mən bu dərdə dözmə bilmərəm.

Daşdəmir gözlənilməz bir vəziyyətdə qaldı. Onun evinə kəfən geyib gələn bu qonağın xahişini yerə salmaq olmazdı. Daşdəmir ayaq üstə, əli mauzerdə olduğu halda, üç-dörd dəqiqə dayanıb düşündü. Sonra üzünü Quluya tutub:

– Yaxşı, get üç gün sonra sənə cavab verərəm, – dedi.

Qulu qapıdan çıxarkən:

– Başına dönüm, Daşdəmir, bu yaxşılığını eləsən, sənə satınalma qul olaram, – dedi.

III

Qulu Aslan bəyi, onun atası Rəhim bəyi çox yaxşı tanıyırdı. Rəhim bəy kəndin adlı-sanlı bəylərindən sayılırdı.

Çar hökuməti Qafqazı istila etdikdən sonra Azərbaycan bəyləri ruhanilərin kafir adlandırdıqları yeni dövlətə bir müddət isinə bilmədilər. Vəziyyəti belə görən Rusiya dövləti bəyləri öz tərəfinə çəkmək məqsədi ilə bir sıra tədbirlər gördü. Azərbaycan bəyləri öz sədaqətlərini bildirmək üçün o zaman çarə bir teleqraf vurdu və öz aralarında seçmiş olduqları dörd-beş bəyi, o cümlədən Rəhim bəyin atası Mah-

mud bəyi Peterburqa göndərdilər. Mahmud bəy hökumətə sədaqət göstərdikdən sonra onun qapısında dar ağacı asıldı. O, hökumətə asi olan, böyük cinayət yapan adamları asdırır, bundan böyük zövq alırdı. Mahmud bəyin vəfatından sonra oğlu Rəhim bəy sərvət və əmlakı öz əlinə aldı.

1861-ci ildə təhkimçilik üsulu dəyişdikdən sonra başqa yerlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da hökumət öz siyasətini dəyişdirdi; bəylərin nüfuzunu qırmaq, öz üsuli-idarəsini möhkəmləndirmək fikri ilə bəylərin ixtiyarını aldı, kəndlərə, qəzalara koxa, kəndxuda, pristav və naçalniklər təyin etdi, xalq çar məmurlarını tanımağa başladıqdan sonra, bəylərin keçmiş nüfuz və hörməti gündən-günə azalmağa, ticarət işləri canlandıqca əmlak və sərvəti əlindən çıxmağa, gəlir mənbələri getdikcə qurumağa başladı.

Bu vəziyyət xalqın əməyi ilə yaşamağa alışmış olan bəyləri istəməz yaşadığı mühitə uyğun bir ticarətə girişməyə məcbur etdi. Abşeron yarımadasında neft yerləri meydana çıxdıqdan sonra başqa bəylər kimi Rəhim bəy də fürsətdən istifadə edərək, ümid verən sahələri mənimsəməyə başladı. Lakin buruq qoymağa əcəl ona aman vermədi. Rəhim bəy öldükdən sonra oğlu Aslan atasının mülkünə sahib oldu. Özünün buruq qoymağa gücü olmadığından bir-iki parça neft yerini satdı. Sonra ən etibarlı yerdə buruq qazdırdı. Sel kimi axmaqda olan qara qızıl sayəsində Aslan bəy böyük dövlət və saman¹ sahibi oldu. Kənd həyatı onun zövqünü təmin etmədiyindən, kənddəki evini bacısı Humaya verib, özü şəhərdə yeni aldığı mülkə köçdü.

Başqa mədənçilər kimi şəhərdə kontor açdı, yavaş-yavaş şəhər həyatını, burjuazıyanın adət və təbiətini mənimsəməyə başladı. Klub və bələdiyyəyə üzv olmaq sərvətdarlar arasında böyük bir şərəf sayılırdı. Qumar, əyyaşlıq və sairə ən çox məşğul edən əyləncələr idi. Aslan bəy şəhər varlıları ilə sıx əlaqə yaradıb, yaxşı münasibətə girdikdən sonra bunların hamısını əldə etməyə müvəffəq olmuşdu.

Daşdəmir Quluya kömək etməkdə bir şey itirmirdi. Hər iki tərəfdən əldə edəcəyi qazancı zehmində ölçüb biçirdi. Əlavə olaraq, bir tərəfdən onun evinə kəfən geyib gəlmiş Qulu hər yerdə bu işi acıb söyləyəcək, digər tərəfdən Aslan bəy kimi əjdaha ilə pəncə-pəncəyə çarpışaraq, nəhayət, onu məğlub etməklə şəhərdə və kəndlərdə şöhrəti bir qat daha artacaqdı.

¹ Sərvət, dövlət

Daşdəmir işi əvvəlcə sülh yolu ilə həll etmək istədi. Öz kiçik qardaşı Zamanı Aslan bəyin yanına göndərdi. Aslan bəy: “Bir parça əkin yerini hökumət mənə veribdir, geri qaytarsam yaxşı düşmüz. Hökumət məndən narazı qalar” demişdi.

Zaman qayıdıb Aslan bəyin cavabını söylədikdə Daşdəmir körük kimi qızarıb:

– Sən bir buna bax, mənə də yalan satır, heyvan özünsən! – deyə bağırırdı.

Daşdəmir qardaşını bir də göndərdi. Bu dəfə Aslan bəy demişdi: “Kəndliyə neft yeri nə gerek. Daşdəmir nə üçün belə işlərə qarışır?”

Daşdəmir bu işin sülh yolu ilə həll olmadığını görüncə, başqa bir yol seçdi. Əlaltı qoçulardan üç nəfər çağıraraq əmr etdi:

– Bu gecə Aslan bəyin mədənə tökdürdüyü taxtalar oğurlanacaq!

Səhər mədəndə hamı bir-birinə dəymişdi. Podratçı Şeyda qarovulçunun üstünə bağıraraq deyirdi:

– De görüm, gecə sümsük it kimi harda sülənirdin? Taxtalar hanı?

Qarovulçu and içib deyirdi:

– Ay Şeyda, bu gecə səhərə qədər əlimdə tufəng mədənin dörd bir tərəfini gəzib qarovul çəkmişəm. Bir dəqiqə də gözümə yuxu girməyib.

– Necə qarovul çəkmişən ki, bu qədər taxtanı daşıyıb aparıblar, xəbər tutmamısan?

– Mən də ona təəccüb eləyirəm. Bu zalım oğlu cindir, şeytandır, nədir?

Aslan bəyə xəbər getdi. Aslan bəy bu daşın kimin tərəfindən atıldığını bildiyi üçün səsinə çıxarmadı.

Sabahı gün Aslan bəyin quyularından birinin motoru yox oldu. Şeyda acığından dil-dodağını çeynəyir, qarovulçuya ağzından gələnə deyir, “motorun qiymətini sənə maaşından çıxacağam” – deyərək onu hədələyirdi.

Şeyda oğrunu axtarmağa başladı. Bu xüsusda Aslan bəylə görüşərək, şeyləri Qulunun oğurladığına hökm verdi. Aslan bəy qaşlarını çataraq:

– Yox, mən oğrularımı tanıyıram. Sən ehtiyatlı ol, mən özüm bu işə əncam çəkərəm, – dedi.

O gecə Aslan bəy Daşdəmirin dayısı Kərimi onun yanına minnətə göndərdi. Daşdəmir dayısının nə üçün gəldiyini dərhal duydu. Onu çox hörmətlə qəbul etdi, Kərim öz fikrini ona açmamış Qulunun qapısına kəfənlə gəldiyini təfəsilatı ilə söylədi, sonra əlavə edərək dedi:

– Mən o gecə özümə söz verdim ki, atam da minnətə gəlsə sözü-nə baxmayacam. O kişinin torpağı özünə çatmalıdır.

Kərim Daşdəmirin təbiətini bildiyi üçün Aslan bəy haqqında bir kəlmə də söz açmadı. Dayı ilə bacı oğlu bir qədər danışdıqdan sonra Kərim qalxıb getdi.

Üçüncü gün mədəndə Şeydanın səsi yenə ətrafı bürümüşdü. Qarovulçunun kölgəsinə bağıra-bağıra söyüb deyirdi:

– Bu zalım oğlu hardadır? Gəlsin mənim itiyimə cavab versin. Fil boyda dəzgah oğurlanır, onun xəbəri olmur. Yəqin bu oğurluqda özünün də əli var.

O çox çığırdı, bağırdı, qarovulçu tapılmadı. Axırda acığa düşüb:

– Bu saat onu tapıb gətirin, bu dəfə mən onunla başqa cür danışa-cağam! – dedi.

Qarovulçunu çox axtardılar, tapılmadı. Oğrular gecə onu da dəz-gahla bərabər götürüb getmişdilər. Onu ancaq üç gün sonra buraxdılar.

Şeyda yeni qarovulçu tutmaq məqsədi ilə Arazın yanına getmiş, onun bu xam xəyalı da baş tutmamışdı.

Aslan bəy bu qədər təhqir və təhdidə dayana bilmədi. Məhkəmə-yə şikayət etdi. Daşdəmir ona: “Məni məhkəmə ilə qorxutmasın, məhkəmələrdə o bildiyi yolları mən ondan da yaxşı bilirəm. Hələ bunlar nədir? Onu evində yatdığı yerdə döşəyi ilə oğurlayacam!” – deyər xəbər göndərdi.

Aslan bəyin hər yandan çarəsi kəsildi. O, məhkəmələrin qoçular-la da əlbir olduğunu gözəl bilirdi. Daşdəmirlə bacara bilməyəcəyini, nəhayət, başına bəla açacağını düşünərək, Qulu ilə barışmağa qərar verdi. Ertəsi gün səhər tezdən mədənə getdi. Qulunu kənd mollası axund Mirzə Mehдинin evinə çağırmağı Şeydaya tapşırırdı.

Qulu Aslan bəyin mədəninə baş verən əhvalatlardan hər gün böyük bir sevinclə xəbər tuturdu. Odur ki, onu axund Mirzə Mehдинin evinə nə üçün çağırıqlarını o saat başa düşdü. Ona görə yolda gedər-kən hansı şərtlərə razı olacağını əvvəlcədən qərarlaşdırırdı. Aslan bəy və Mirzə Mehdi Qulunu çox hörmətlə qarşıladılar. Mirzə Mehdi riyakar bir əda ilə sözə başladı:

– Qulu, Aslan bəy əhvalatı mənə müfəssəl bəyan etdi. Atası mərhum Rəhim bəy kimi o da bu məsələni şəriətlə həll etmək fikrindədir. Mən sizi barışdırmaq istəyirəm, sən buna nə deyirsən?

– Axund, mən Aslan bəyi birinci gün şəriətə çağırıdım, o qaçdı.

– Əlbəttə, əlbəttə. biz müsəlmanıq, müsəlman kişi rus məhkəməsinə qaçmaz, şəriət qapısına gedər. İndi sən məni öz tərəfindən vəkil edirsənmi?

– Nə üçün?

– Sizi şəriət yolu ilə barışdırmaq üçün.

– Nə şərt ilə?

– Mən hər ikinizə əlverişli şərt qoyaram.

Aslan bəy qətiyyətlə:

– Axund, mən səni öz tərəfimdən vəkil edirəm, – dedi.

Qulu şübhəli baxışlarla hər ikisini süzərək:

– Burda nə şərt ola bilər? Torpağımı özümə qaytarsın, barışım.

Aslan bəy bu sözdən qaşlarını çataraq cavab vermədi. Axund Mirzə Mehdi bəyin bu sözdən pozulduğunu gördüncə:

– Qulu, bu barışmaq qaydası deyil, sən haqsızlıq edirsən, – dedi.

– Nə üçün haqsızlıq eləyirəm? Öz torpağımı istəyirəm!

Aslan bəy dayana bilməyib bağırdı:

– A kişi, sənin torpağın yoxdur, bunu bir kərə qan, torpaq mənimdir!

– Yox mənimdir! Heç bir şərtə razı deyiləm, torpağımı qaytaracaqsan!

– Bilirəm səni danışdıran nədir. Mənə də Aslan bəy deyərlər, get, gücün varsa al!

Qulu ayağa qalxdı. Ağzı köpüklənə-köpüklənə:

– Mənə də Qulu deyərlər, ya öləcəyəm, ya bu torpağı səndən alacağam, – deyərək getmək istədi.

Mirzə Mehdi iki dizi üstə qalxıb qışqırdı:

– Qulu, Qulu, sən şərti bilməmiş işi pozursan, bu yaxşı iş deyil, kişi beş min manat pul verir.

Qulu acı-acı gülərək:

– Çox sağ ol, altında xəzinə yatan torpağı beş min manata versəm el mənim üzümə tüpürər. Mənim torpağımı qaytarsın, başqa heç bir şərtə razı deyiləm, – deyib qapıdan çıxdı.

Axund Mirzə Mehdi onu çox çağırdı. Qulu dönmədi.

Aslan bəyin ümidi burada qırıldıqdan sonra, hansı şərtlə olursa-olsun Qulu ilə barışmağa qərar verdi. Daşdəmirin: “Onu yatdığı yerdə döşəyi ilə oğurladacağam” sözünün ona çox baha oturacağını bildirdi. Oradan mədəinə gəlib, Şeydanı bir də Qulunun dalınca göndərdi. Qulu bu dəfə ümitsiz və könülsüz gəldi. Öz-özünə deyirdi ki, “Naşükürlük

edib beş min manatı almaram, ip də gedər, it də”. Aslan bəy onunla görüşən kimi sözü mətəbdən başlayıb:

– Qulu, gəl tərsliyi burax, – dedi, – mən doğrudan səninlə barışmaq istəyirəm. De görüm bu torpağı nə şərtlə mənə verərsən?

– Bəy, mənim şərtim budur, ya torpağımı qaytar özümə, ya da şərikli qazdırmaq!

– Şərikli nə şərtlə qazdırmaq?

– Necə ki, başqaları qazdırır. Quyunu sən qazdır, nə qədər neft çıxsa yarısı sənin, yarısı mənim.

Aslan bəy istehza ilə gülərək dedi:

– A kişi, mən ölü eşşək axtarıram ki. ayağından nalını çıxardım, sən mənim dərimi də soymaq istəyirsən? “Yarısı mənim, yarısı sənin” nədir? Ağzın isti yerdədir. Notariusdan əlimdə sənəd ola-ola mən öz torpağımı səninlə əlli faizə qazdırsam, mənə nə deyərlər. Belə görürəm ki, bizim sövdamız baş tutmayacaq. İndi ki, belə oldu, mən o yeri qazdırmıram. Hələlik qoy qalsın. Bir zaman kefim gələndə qazdıraram. Öz torpağımdır, get, əlindən nə gəlir, elə!

Qulunun beynində şimşəklər oynadı. Bir an düşündükdən sonra:

– Bəy, sənin şərtin nədir? – deyə soruşdu.

Aslan bəy etinasız:

– O şərtədən sonra sən qabağına nə şərt qoyum?

– Yenə, sən də öz şərtini de!

– Mənim şərtim budur: sənə ancaq iyirmi faiz verəcəyəm. Mədənin podratçılığını sən öz üstünə götürmək şərti ilə.

– Podratçılığı mənə nə üçün verirsən?

Aslan bəy ciddi bir tövr alaraq, inandırıcı bir tərzdə:

– Mal sahibi öz işinin üstündə olsa yaxşıdır, – dedi.

– Mənim mədən podrata götürüb qazdırmağa pulum hanı? Köpüyə güllə atıram.

– Sən ancaq adın podratçı olacaq. Pulu mən verəcəyəm, işi sən aparacaqsan. Həm də altı aya quyunu qazdırıb qurtarmalısan.

Uzun çəkişmədən sonra Aslan bəy çıxarılacaq neftin otuz faizini Quluya verməyə razı oldu. Müqavilənamədə Qulunun quyunu altı aya qazdıracağı, bütün işləri öz üzərinə götürəcəyi və Aslan bəyin Quluya on səkkiz min manat pul buraxacağı qeyd edildi.

Qulu işə başladı. Aslan bəy ona çəklə bankdan hələlik səkkiz min manat pul buraxdırdı. Qulu taxta-şalban aldı, usta qazmaçılar, fəhlələr çağırırdı, qarovulçu tutdu. Lakin iş əvvəlindən düz gətirmədi. Elə birin-

ci gün taxta-şalbanın hamısı oğurlandı. Qulu başı odlu hər yana qaçdısa, bir şey çıxmadı. Taxta-şalban tapılmadı ki tapılmadı. Qulu qarovulçunu qovub yerinə başqa qarovulçu tutdu.

Oğurluq yenə əvvəlki kimi davam edirdi. Podratçılıq və mədən işlərinə bələd olmayan Qulu başını tamam itirmişdi. Bu xüsusda Aslan bəylə görüşərkən Aslan bəy: “quyu qazdırmaq, buruq qoymaq sənə asan gəlir? – deyə soruşmuşdu. – Mən qorxuram ki, sən bu işi başa vura bilməyəsən. Zərərləri isə üstümə götürən deyiləm!”

Qulu işdən daha möhkəm yapışdı. Gecə-gündüz mədəndən ayrılmadı. Motor, şlanq, balta, boru, dəzgah və başqa şeylər üçün Aslan bəy bankda yenidən beş min manat kredit açdı, Qulu həmin şeyləri aldı. Fəhlələr onları quraşdırıb, quyunu qazmağa başladılar. Oğurluq yenidən şiddətləndi. Bir gecə bütün borular, üç gün sonra qayıqla motor yox oldu. Qulu oğrunu tapmaq üçün çox çalışdı, bir çox mədənləri gəzdirdi, lakin faydası olmadı. Təzə qarovulçunu da işdən qovdu. Şeylərin bir hissəsi gündüz oğurlandığından şübhələnib qarovulçunun sayını artırdı. Şeylər isə yenə də yoxa çıxırdı. Oğurlanan şeylərin əvəzinə yenilərini almaq lazım gəlirdi. Amma onun adına açılan kredit ərimiş olduğundan bu şeyləri almağa kifayət etmədi. Qulu ikinci dəfə Aslan bəyə müraciət etməyə məcbur oldu. Aslan bəy bu dəfə qaşlarını çataraq acıqla:

– A kişi, məgər mən xəzinə üstündə oturmuşam? – dedi. – Bankda mənim nəqd pulum yoxdur. Tacir babayıq, pulumuzu bir yerdə saxlamaq bizə əl verməz. Mən pullarımı neft birjasında aksiya almağa buraxmışam. Qorxuram bu quyunu verəcəyi qazancdan da baha başa gətirəsən?

Qulu düz bir həftə Aslan bəyin yanına ayaq döydü, getdi, gəldi, axırda birjada satmaq üçün Aslan bəy ona beş min manat aksiya buraxdı. Oğurlanan şeyləri almağa hazırlaşarkən, Daşdəmirin qardaşı Zaman Qulunun yanına gəlib:

– Daşdəmir deyir mənə on iki min manat pul göndərsin, çox lazımdır, – dedi.

Qulu ona:

– İndi pulum yoxdur. Buruq hələ qazılıb qurtarmayıb. Neftimiz çıxanda mən özüm Daşdəmirin xəcalətindən çıxacağam, – dedi.

– Daşdəmir deyir ki, Aslan bəyin bankda onun adına açdığı kreditdən versin. Sonra özü Aslan bəylə hesablaşar.

Qulu ağır vəziyyətdə idi. Bir tərəfdən böyük qardaşı Həsən məhkəməyə şikayət edib, ondan öz haqqını tələb edirdi, o biri tərəfdən də

Aslan bəy itən şeylərin pulunu Qulunun ayağına yazdırdığından onun adına açdırdığı kredit borc olaraq boynunda qalmışdı. Pul xərcənlənib gedir, ortada isə heç bir şey yoxdur. Oğurlanmış şeylərin əvəzinə yenisini almaq, quyunu yoluna qoymaq mümkün deyildi. Aslan bəy də ona daha borc pul buraxmayacaqdı. Bunlardan başqa qazmaçı Rəşidə işlədiyi gündən bəri pul verilməmişdi. Qulu onu bu günə qədər “bu gün–sabaha” salıb, başını bir tövr aldatmışdı. İndi Rəşid də öz haqqını tələb edir, quyuda işi dayandıracağını bildirirdi. Qulu bunların hamısını düşündükdən sonra yumşaq bir səslə:

– Zaman, sənin başın üçün mənim adıma bankda pul qalmayıb. Doğrudur, Aslan bəy mənim adıma kredit açdırmışdı, mən o pullara mədən üçün lazım olan şeylər aldım. Bu saat özüm məəttələm, – deyər cavab verdi.

Zaman qaşlarını çataraq getdi. Onun acıqlı getməsi Qulunu çox qorxudurdu. Qulu öz-özünə: “Zalım oğlu yaxşılıq elədi, ancaq qılıncını yaman yerdə siyirdi” – deyər düşünməyə başladı.

Qulu çox yaxşı başa düşürdü ki, onun başına gələn bütün bu oyunların hamısı Aslan bəyin kələkləridir. İş yarımçıq qoymaq, yeni podratçı tutmaq isə mümkün deyildi. Aslan bəy buna heç vəchlə razı olmayacaqdı.

Birja, neft kralı Nobelin əlində bir oyuncaq idi. O istədiyi vaxt neftin qiymətini ucuzlaşdırır, istədiyi vaxt da bahalaşdırırdı. Bir neçə xarici ölkə ilə ticarətə girişdiyindən, ona çox neft lazım idi. Kiçik mədən sahiblərini iflasa uğratmaq və onlardan ucuz qiymətə neft almaq üçün istədiyi vaxt birjada aksiyaları qiymətdən salırdı.

Aksiyaların birjada ucuzlaşdığını Aslan bəy öyrənmişdi. Ona görə də Quluya nəqd pul əvəzinə beş min manatlıq aksiya buraxmışdı.

Qulu birjaya gəldi. Aksiyalar otuz faiz ucuzlaşmış olduğundan Aslan bəyin ona beş min manat əvəzinə verdiyi aksiyaları ancaq otuz beş faiz aşağı satmaq olurdu. Neyləsin? Quyunu tez qazdırmaq lazım idi. Fəhlələr işsiz qalmışdı. Qulu məcbur olub aksiyaları satdı. Mədənə lazım olan şeyləri aldı.

Quyu yenidən qazılmağa başladı.

Pul yenə qurtarırdı. Ustalar, fəhlələr, qarovulçular pul istəyirdi, həm də mühəndis çağırır quyunun daha neçə sajen qazılacağını aydınlaşdırmaq lazım idi. Bütün bunlar üçün xeyli pul lazım idi. Müqavilənaməyə görə Aslan bəy 18 min manatı verib qurtarmışdı. Hətta sonuncu beş min manatı Qulu güc–bəla ilə ondan qopardığı zaman As-

lan bəy ona: “Borcumu verib qurtardım, bundan sonra pul üçün mənim yanıma gəlmə!” – demişdi. Lakin pulsuzluq və ehtiyac Qulunu yenə Aslan bəyə müraciət etməyə məcbur etdi.

Qulu Aslan bəyin yanına getdi. Aslan bəy ona:

– Mənim daha pulum yoxdur. Aksiyalar birjada otuz beş faiz aşağı düşüb. Mən aksiyalarımı su qiymətinə satıb sənə pul verə bilmərəm! – dedi.

Qulu oradan evə başı alovlu gəldi. Arvadı Dilarə ona bir parça kağız uzadıb:

– Al, bunu sənə gətirdilər, – dedi, – məhkəməyə çağırırlar. Sənin məhkəməlik nə işin var?

Qulu kağızı alıb, o tərəf-bu tərəfinə baxdıqdan sonra, bir kəlmə danışmadan evdən çıxdı. Onu üç gün sonra qardaşı Həsənlə aralarında olan torpaq davası üstündə məhkəməyə çağırırdılar.

Qulu məsləhət üçün Aslan bəyin yanına gəldi, məsələni açıb ona söylədi. Aslan bəy bu əhvalatı çoxdan bilirdi. Həsən isə onu qorxutmurdu. Qulunun acgözlüyünü bildiyindən onu qorxutmaq üçün:

– Qulu, bizim işimiz heç gətirmir, – dedi, – bu quyu lap başımıza bəla oldu. Bir ətək pul tökmüşük, amma hələ heç yüz sajen də qazılmayıb. Bu tərəfdən də qardaşın Həsən dava başlasa quyunun işi, demək Allaha qalır.

– Mən neyləyim, mənə bir tədbir tök, çarə elə.

– Məhkəməyə pul basıb Həsənin əlini torpaqdan tamam çıxarmalısan! Bunun üçün saxta sənədlər, vəsiqələr lazımdır. İndi hər şey pulla aşır, dava vəkili Yunus bəyin yanına get, o sənə hər yolu öyrədər.

Qulu dodağını çeynəyə-çeynəyə dedi:

– Dərd pul dəridir, var ki, verəm?

Aslan bəy istehzal bir əda ilə:

– Beş yüz məhkəməyə, üç yüz də vəkilə bassan, iş qurtarıb gedər, – dedi. Qulunun dinmədiyini görən Aslan bəy:

– Yəni bir səkkiz yüz manatın da yoxdur? – deyə soruşdu. – Daha nə kişisən? Pul basmasan Həsən işi aparar. Get min manata veksəl ver, pulunu al, qardaşınla işini qurtarıb gəl mədən haqqında danışaq.

Qulu o gün veksellə min manat alıb, Yunus bəyin yanına getdi. Onun vasitəsilə məhkəmə işini də gördü. Saxta sənədlər, vəsiqələr hazırlandı. Üç gün sonra hər iki qardaş məhkəmə qarşısında durmuşdu.

Məhkəmə hər ikisini danışdırdıqdan sonra Həsənin şikayətini rədd etdi.

Həsən məhkəmə idarəsinin qapısından çıxarkən Quluya dedi:

– Sən bu ata-baba torpağımızı əlimdən çıxartdığın kimi öz əlindən də çıxartdın. Aslan bəy səni iti qovan kimi qovacaq.

Qulu istehza ilə:

– Mən o yolları bilirəm, sən get öz dərdini çək! – dedi.

İş məhkəmədə qurtardıqdan sonra Aslan bəy Qulunu tanımaq da istəmədi. Onunla heç bir əlaqəsi olmayan yad bir adam kimi görüşürdü. Bir gün Qulu yenə mədən məsələsi üçün onun yanına gəldikdə Aslan bəy dedi:

– Nobelin evi yıxılsın, aksiyaları ucuzlaşdırıb bir tərəfdən aksiyaları, bir tərəfdən də nefti ucuz qiymətə yığır. Bax, çənlərim dolub daşır, pullarım da aksiyalarda yatır. Öz fəhlələrimə verməyə pul tapmıram. Sən də bir ətək pulu bu quyuya tökdün, bir şey çıxmadı.

– Bəs quyunun işi nə olacaq? – deyə Qulu Aslan bəyin düz gözü-nün içinə baxdı. Aslan bəy əllərini havada oynadaraq:

– Onu heç mən də bilmirəm, – dedi. – O gün fəhlələr hücum çəkib evə gəlmişdi. Onları bir təhər sakit edib yola saldım. Çox həyasızlıq etsən aksiyalar qiymətə minənə qədər quyuda işi dayandırılmalı olacağam.

– Nobel belə gəldi, aksiya belə getdi... Bu sözlərlə mənim qarnım doymaz, Aslan bəy, mən acam, de görüm mən neyləyim?

– Sənin qarnını da mən boynuma götürməmişəm ki. Acsan, get başqa bir iş tap, mən sənə pul verə bilməyəcəyəm!

– Mədəni qazdırmaq üçün borc buraxdığın veksellərin də vaxtı yaxınlaşır. Mən onları hardan verəcəyəm?

– Qulu, kəndlidən tacir olmaz! Sən get yerini ək, inəyivi sağ!

– Allah sizin evinizi yıxsın, bizdə yer, inək qoydunuz ki, yer əkib inək sağa bilək? Yox, görürəm sən mənimlə başqa cür başlamısan.

– Necə başlamışam? Sənə iki buruğun pulunu buraxdım, de görüm, neylədin? Oğurlanan şeylərin qiymətini sənin ayağına çıxacağam. Quyunun içindəki şlanqları, baltanı, mədəndəki dəzgahı və alətləri də oğurlatsan atamızın evi yıxılar. De görüm, üstündə qarovulçu varmı?

– Var, o da pul üçün gəlib getməkdən məni təngə gətirib, həyasız-zın biridir. “Acam, mənim pulumu ver!” deyə yaxamdan əl çəkmir.

Aslan bəy bir az düşündükdən sonra:

– Sən sabah mədəndə ol, mən də gələcəyəm, orda danışarıq – dedi.

Qulu səhər tezdən mədənin yanını kəsdirmişdi. Qarovulçu Vəli onun başı üstündə durub:

– Bu saat mənim pulumu ver, burax gedim! – deyirdi. – Uşaqlarımı acından öldürməyəcəksən ki? Belə də zülm olar?! Sən quyu qazdıracaqsan, mədən sahibi olacaqsan, mənə nə? Gücün yoxdur, qazdırma.

Qulu canını dişinə tutub ona cavab vermirdi.

Aslan bəy gəldi. Vəli onu görüncə fürsəti fövtə verməyib, Quludan şikayətə başladı. Aslan bəy üzünü Quluya tutub:

– Nə üçün bu kişinin pulunu vermirsən? – deyə soruşdu. – Acqarına bu sənə necə qarovul çəksin?

Vəli ürəklənərək diliuzunluğa başladı:

– Sağ ol, bəy, inan ki, üç gündür acıq. Gəlib Quludan pul istəyirəm, mənə yaman deyir. Deyirəm pul vermədiyən bəs deyil, hələ bir mənə yaman da deyirsən? O daha da acıqlanıb: “Sus, köpək oğlu, səni öldürürəm!” – deyir.

Aslan bəy simasını ciddiləşdirərək:

– Yox, belə olmaz! Bu kişinin pulunu ver! Yoxsa bu mədəndən sənə mədən olmaz, – deyib getdi.

Qulu Aslan bəyin “sabah mədəndə ol, orada danışarıq” sözünü tamamilə başqa mənada anlamışdı. O elə bilirdi ki, Aslan bəy mədəyə baş çəkib, quyunun qazılmasına yenidən pul buraxmaq istəyir. Onun bu günkü hərəkəti Qulunu lap acıqlandırdı. Aslan bəy getdikdən sonra Qulu da qalxıb getmək istədi. Vəli onun başının üstünü alıb:

– Acam, tez ol, mənim pulumu ver! – deyə haqqını tələb etdi. Qulu nə qədər dil tökdüsə mümkün olmadı. Axırda acığa düşüb:

– Çəkil deyirəm, yoxsa bu saat meyitini sərərəm! – deyərək çıxıb getdi.

Vəli onun arxasınca:

– Getmə, gəl şeylərini təhvil al, mən qarovulçuluqdan çıxıram, – deyə bağırırdı.

Qulu gedə-gedə:

– Ayağını oradan bir yana atsan od vuraram! Nə itsə səndən alacağam, – deyə qışqırırdı.

Səhər qonşu mədənlərin fəhlələri bir-birinə dəymişdi. Şeyda o yan-bu yana qaça-qaça:

– Zalım oğlu, öldürürəm deyə-deyə, axırda yazıq qarovulçunu öldürdü, – deyə qışqırırdı. – Onun qanı halaldır.

Vəlinin öldürülməsi fəhlələr arasında böyük həyəcana səbəb olmuşdu.

Polis idarəsinə xəbər verildi. Akt yazıldıqdan sonra polis nəfərləri Vəlinin meyitini götürüb apardılar.

Qulu bu işdən xəbər tutunca, özünü başı alovlu mədənə saldı. Fəhlələr ona hücum edib:

– Zalım oğlu zalım, kişinin pulunu vermədiyin bəs deyil, hələ özünü də vurub öldürsən? Bu sənə baha başa gələcək! – deyər qışqırdılar.

Qulu nə qədər “onu mən öldürməmişəm, xəbərim yoxdur” – deyər and içdi, aman etdisə inanmadılar. İş böyüdü. Qulunu həbs etdilər. Bir ay sonra məhkəmə işə baxıb, onu on il müddətinə sürgün etdi. Qulun veksellərinin vaxtı çatdıqda mədən torqa qoyuldu. Aslan bəy mədəni torqdan götürüb, yenidən işə başladı.

IV

Bir gün Araz Aslan bəyin mədəni yanında qazmaçı Rəşidlə danışdı. Aslan bəy onların yanından keçərkən acıqlı-acıqlı Araza baxdı, birdən nəyi işə xatırlamış kimi ayağını saxlayıb, əmredici bir səslə:

– A gədə, bura bax, bir də sən mənim fəhlələrimlə danışma! – dedi.

– Bu əmri heç sənin dədən Rəhim bəy də verə bilməz! Mən istədiyim zaman, istədiyim adamla danışmışam, danışacağam da, – deyər Araz təmkinlə cavab verib, söhbətinə davam etdi.

– Mən əmr eləyirəm! Sən mənim fəhlələrimlə danışmayacaqsan! Yoxsa onları da yoldan, dindən çıxarmaq istəyirsən?

– Mən onları yoldan çıxarmıram, düz yola salıram. Sən iki qardaşı şeytan kimi bir-biri ilə vuruşdurdun, torpaqlarını əllərindən çıxartdın, axırda da qarovulçunu öldürüb Qulunun boynuna atdın. Kişini yurdundan didərgin saldın... Mən sənin bu işlərindən danışırım.

Aslan bəyin gözləri acığından az qala yerindən çıxacaqdı, o, ayaqlarını yerə çırpıb:

– Çəkil mənim gözümün qabağından! Çəkil deyirəm sənə! – deyər var gücü ilə qışqırdı. – Böhtan demək sənə köhnə adətidir.

– Sən çox ayaqlarını mənim üçün yerə döymə! Bil ki, mən də sənə üçün yerə döysəm, qabağımda dura bilməzsən, bunu bilirsənmi? Özü də mən yalan demirəm, sən adam öldürən deyilsən, adam öldürdənsən. Pul verib qarovulçunu öldürtdüyün adamı da tanıyıram.

Aslan bəy Arazın fəhlələr arasında böyük hörməti olduğunu bilirdi. Odur ki, məsələni dərinləşdirməmək üçün Araza cavab vermədən uzaqlaşdı. Araz onun arxasınca hədə ilə:

– Dayan bir, gör sənə başına nə gətirəcəyəm – dedi.

Aslan bəy Qulunun başına gətirdiyi işləri, qarovulçunu öldürmə-sini Arazın haradan bildiyinə heyrət etdi, Arazı yaxşı tanıdığı üçün onun “dayan bir” – deyə hədələməsi Aslan bəyi yaman qorxutdu. Ona görə də Arazı yox etmək üçün tədbirlər düşündü.

Ertəsi günü Araz əlli-altmış nəfər fəhlənin arasında Aslan bəyin iki qardaş arasında düzəltdiyi düşmənçiliyi, Qulunun əlini mədəndən çıxarmaq üçün qarovulçunu öldürməsini açıq-açığına danışdı. Onun sözləri fəhlələri bərk həyəcana gətirdi.

Bu əhvalatı Aslan bəyə xəbər verdiklərindən o, başlamaq istədiyini işdən qorxub çəkirdi. Fəhlələrin həyəcanını yatırmaq, özünü təmizə çıxarmaq məqsədi ilə yerli polis müdirinə pul basdı: “Hökumət və mədənçilər əleyhinə təbliğat aparıb, fəhlələri yoldan çıxarır” – deyə şeytanlayıb Arazı tutdurdu. Bu hadisə fəhlələr arasında böyük həyə-cana səbəb oldu. Onlar öz aralarından üç nümayəndə seçib, Arazı bu-raxdırmaq, onun haqsız tutulduğunu sübut etmək üçün polis müdirinin yanına göndərdilər. Bu xüsusda Aslan bəy ilə də ciddi və kəskin bir dillə danışdılar. Lakin bunların heç bir nəticəsi olmadı. Nümayəndələr Arazın işlədiyini mədənin sahibi Qasım bəyin yanına getdilər. Aslan bə-yin fitnəsinə qarşı etiraz edib, Arazın azad edilməsini tələb etdilər. Qasım bəy Arazı azad etdirməyə söz verdi. Aslan bəyin ona xəbər vermədən Arazı tutdurması Qasım bəyə bərk toxunmuşdu, amma o hələlik səsinə çıxartmırdı. Fəhlə nümayəndələrinin Aslan bəy haqqın-dakı fikirlərini bildikdən sonra, Arazı azad etməyə qərar verdi. O bu-nunla həm fəhlələr arasında hörmət qazanmaq, həm də onun fəhləsi olan Arazı ona xəbər vermədən tutduran Aslan bəyə öz qüvvət və nüfuzunu göstərmək istəyirdi. Qasım bəy həmin gün polis rəisinin ya-nına gedib, Arazı nə üçün tutduğunun səbəbini soruşdu. Rəis nə qədər səbəb göstərdisə, Qasım bəy qəbul etməyib, o səbəblərin tamamilə puç olduğunu sübut etdi. Sonra əlini stola çıxparaq:

– Bu saat mənim fəhləmi azad elə! – deyə qışqırdı. – Yoxsa bura-dan birbaşa şəhər hakiminin yanına gedib, səndən şikayət edəcəyəm!

Qasım bəydə tacirlik damarı daha qüvvətli idi. Var-dövlətini artır-maq üçün gecə-gündüz müxtəlif yollar düşünüb, yeni qazanc mənbə-yi tapırdı. O, banklarda çox az pul saxlayırdı. Puluna ya neft aksiyası alır, ya buruq qazdırıb işi başa çatdırıb bilməyən mədənçilərə ağır faiz-lə borc pul buraxırdı ki, bu vaxt mədən də onun yanında girov qoyu-lurdu. Mədənçilər veksellə aldıqları pulu vaxtında vermədikləri zaman

qanun üzrə o, mədənləri öz adına keçirib, onlara sahib olurdu. Onun Sabunçu və Ramanada beş-altı mədəni vardı.

Qasım bəyin var-dövlətinin çoxluğu ona hökumət məmurları yanında böyük hörmət qazandırmışdı. Odur ki, Qasım bəy əlini stola çırpdığı zaman polis idarəsinin rəisi işin böyüməsindən qorxuya düşüb, Arazı azad edəcəyini ona söz vermişdi.

Arazın tutulması Günəşi sarsıtmışdı. Dağ gövdəli, aslan ürəkli bu qadın on beş gün içərisində çox dəyişilmişdi. “Arazı uzaqlara, Sibir çöllərinə sürgün edərlərsə onsuz necə yaşayaram?” deyər ağlayır, Aslan bəyə qarğıyır. Şiddətlə əsən külək incə, kövrək bir ağacı burub bük-düyü kimi, bu acı düşüncələrdən o ikicanlı qadının qəlbində doğan fırtına da bütün vücudunu sarsıdır, qəlbini yarpaq kimi titrədirdi.

O gün Arazın ailəsində yeni bir üzv də artacaqdı. Hər dəqiqə, hər saniyə yeni uşağın dünyaya gələcəyini gözləyən mama Günəşi kürsüyə oturdub, ona ürək-dirək verirdi. Günəş ağrı çəkərkən belə Arazı unutmurdu. Bütün qohum-qardaş başına toplanmış olduğu halda onun qəlbi açılmaz, üzü gülmürdü, sinəsində daş kimi bərkimiş bir ağrı qar-birgələrini məngənə kimi sıxırdı.

Arazın azad olması belə bir günə və saata təsadüf etmişdi. O, qapıdan içəri girincə ilk əvvəl gözlərini dünyaya yeni açan uşağının səsinə eşitdi. Mama uşağı əlində tutub ətrafındakılara:

– Gözünüz aydın olsun, oğlandır! – dedi. Maşallah buz baltasıdır, poladdır, polad!

Arazın gəlməyindən kimsənin xəbəri yox idi. Araz dayana bilməyib qapının ağzından:

– Gözün aydın olsun, Günəş, oğlumun adını Polad qoydum, – dedi.

İllər keçdikcə Bakıda neft sənayesi sürətlə inkişaf edirdi. Bakı Rusiyanın mühüm sənaye və inqilab mərkəzlərindən birinə çevrilirdi. Zəngin və tükənməz neft yataqlarını öz geniş sinəsində bəsləyən Abşeron yarımadası Azərbaycan kəndlərindən, Rusiyanın yaxın və uzaq guşələrindən, Qarabağdan, Zəngəzurdan, qonşu Dağıstan və Cənubi Azərbaycandan axın-axın fəhləliyə gələn ac və yoxsul adamlara öz qoynunda yer verir, onları gələcək mübarizələrə hazırlayırdı.

1897-ci ilin sakit gecələrindən biri idi. On dörd gecəlik ay, ətrafında şən və oynaq uşaqlar kimi dişlərini ağardan ulduzlar gah parçaparça uçuşan seyrək buludlar arxasında gizlənir, gah da öz parlaq simalarını yenidən göstərir, sanki yerdəki insanlarla gizlənpaç oynayırdı.

Araz işdən yenicə qayıtmışdı. Bərk yorğun idi. Bununla belə bu gün mədəndə fəhlələrlə mədən sahibi Qasım bəy arasında baş verən toqquşma bir an belə onun xatirindən çıxmırdı. Arazı sevindirən bu idi ki, fəhlələr artıq öz ehtiyaclarını cəsarətlə deməyə, hüquqlarını anlamağa başlamışdılar. Onlar artıq başa düşürdülər ki, əl-ələ vermədən, qasımbəylərə qarşı birgə vuruşmadan qalib gələ bilməyəcək, həyatlarını yaxşılaşdırma bilməyəcəklər. Araz bu məsələlər ətrafında çox düşünür, lakin heç bir nəticəyə gələ bilmir, aydın bir çıxış yolu tapmırdı.

O bu düşüncələr içərisində ikən küçə qapısı döyülməyə başladı. Araz qapının döyülməsindən, gələn adamın tanış adam olduğunu yəqin etdi, böyüyüb ərşəyə gəlmiş oğlu Poladı qapını açmağa göndərdi. Çox çəkmədən Polad geri qayıtdı və gələn adamın Vanya əmi olduğunu bildirdi. Araz yerindən sıçrayıb həyəətə çıxdı. Nə qədər etdisə Vanya içəri girmədi. Onlar əncir ağacının altında oturdular.

Vanya çox şad görünürdü. Onun üz-gözü gülürdü. Yeni bir xəbərlə gəldiyi aydın hiss olunurdu. Lakin Araz öz təmkinini pozmur, dərin maraq içində Vanyanın gözlərinə baxır, ondan heç bir şey soruşmamağa çalışırdı. Əncir ağacının qalın yarpaqları arasından süzülən ayın parlaq şüaları onların üz-gözünü işıqlandırır.

Vanya Arazın sağ əlini iki əli ilə bərk-bərk sıxaraq:

– Dostum, sənə xoş bir xəbər gətirmişəm, – dedi, indi səni təbrik etmək olar. Bu gün Sabunçu “sosial-demokrat” dərnişinə qəbul olunmaq üçün verdiyin ərizəyə baxdıq. Bütün dərnek üzvləri sənə haqqında çox yaxşı danışdılar. Sənə mürdliyin. düzlüyün və fəhlələr arasında qazandığın hörmət haqqında danışanlara dərnişin rəhbəri Azad yoldaş böyük maraqla qulaq asırdı. Axırda o da sənə haqqında danışdı. Bir səsle səni bu gün öz sıralarımıza qəbul etdik.

Araz birdən-birə nə deyəcəyini bilmədi. Sevincindən gözləri parlayır, öz təşəkkürünü bildirməyə söz tapmırdı. Nəhayət, Araz həyəcan içərisində ayağa qalxdı, əlini Vanyanın ovucları içərisindən çıxartdı, onu qucaqlayıb, polad kimi möhkəm qolları arasında sıxaraq:

– Sağ olun, çalışaram ki, sizin başınızı həmişə uca edim, – sözlərini deyər bildi.

Vanya Arazın yanında çox qala bilmədi. Araz nə qədər dil-ağız edib, ondan evə keçməyi, heç olmasa bir stəkan çay içməyi xahiş etdisə də, Vanya razılıq vermədi. Dərnekdən aldığı tapşırıqları yerinə yetirmək üçün getməli olduğunu bildirdi.

Vanya xudahafizləşib getdikdən sonra Araz çox şad bir halda otağa daxil oldu. Atasının kefini kök görən Polad sevinib, gülə-gülə:

– Çox şirin danışırıdınız, Vanya əmi deyəsən təzə xəbərlə gəlmişdi? – deyə soruşdu.

– Yaxşı başa düşmüşən. Vanya əmi lap təzə və şad xəbərlə gəlmişdi., – deyə Araz gülümsəyən gözləri ilə oğluna baxdı, lakin bu təzə və şad xəbərin nə olduğunu demədi. O nə isə düşünürdü.

Arazın sosial-demokrat dərnyində iştirak etməsi onun siyasi şüura malik bir fəhlə kimi inkişaf etməsinə kömək edirdi. O, çarizmi yıxmaq üçün tətill və üsyanlar haqqında dərnyədə eşitdiklərinin nə qədər doğru olduğunu düşünür, fəhlə tətill və nümayişlərinin gücünü qiymətləndirirdi. Xüsusilə, bir neçə gün əvvəl Bir may münasibəti ilə Stepan Razin təpəsi yaxınlığında təşkil edilmiş nümayiş ona çox yaxşı təsir bağışlamışdı. Bakı sosial-demokratlarının rəhbərliyi ilə keçirilən bu nümayişdə fəhlələrin göstərdiyi həmrəylik Arazda bu əzəmətli qüvvəyə olan inamı bir qat daha artırmışdı. Odur ki, Araz getdikcə mədənl sahibləri və çar məmurları ilə daha sərt rəftar edir, onlara qarşı olan nifrətini bürüzə verməkdən çəkinmirdi.

Bir gün Araz, Vanya və onların dostu fəhlə Qriqor mədənin yaxınlığındakı kiçik bir qayanın ətəyində oturub dərnyənin tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün tədbir tökürdülər. Bu vaxt kiçik hesabdar Mixail Mixayloviç oradan keçirdi. Araz gülə-gülə:

– Ey, xozeyin, gəl görək, nə var, nə yox – deyə onu səslədi.

Yoldaşları gülüşdülər. Mixail Mixayloviç onların yanına gəlib:

– Xozeyin sizsiniz ki, padşahla padşahlıq edirsiniz, – dedi. – Bütün işçiləri onunla vuruşmağa çağırırsınız.

Vanya ona dik-dik baxaraq:

– Bəsdir, biz bu açlığa, bu haqsızlığa son verməliyik, – dedi. – Bizi gecə-gündüz acqarına bu insafsız xozeyinlərə işləməyə məcbur edən müstəbid hökuməti kökündən yıxmaq lazımdır.

Mixail Mixayloviç istehza ilə gülərək:

– Vanka, sən həmişə belə tərs-tərs danışırısan, – dedi. – Bu danışıqlardan isə siz çox şey itirir, bir şey qazanmırsınız, – dedi.

Araz bu söhbətə qarışmaya bilməzdi. O, həmişə fəhlələr arasında sazişçi, barışdırıcı bir əhvali-ruhiyyə yaymağa çalışan Mixail Mixayloviçə bu dəfə də cavab verməyi lazım bildi:

– Mixail Mixayloviç, sən səhv edirsən, o gün fəhlələrin yığıncağında gözəl nitq söyləyən bir inqilab rəhbəri məzlumların davasına çox yüksək qiymət verdi. O dedi ki, fəhlələrin dostu Marks demişdir ki, sinfi mübarizədə sizin itirdiyiniz ancaq zəncir, qazandığınız isə bütün dünya olacaq. O gündən bu sözlər yadımda qalıb. Ancaq Mişa, bu sözlər sənin başına girməz, çünki sən Qasım bəyin ayda 25 manatına qulluq edirsən.

Qriqor Arazın sözlərini təsdiq etdi:

– Xozeyinlər biz fəhlələrin qanını sorduqları kimi, sənin tək kiçik işçilərin də qanını sorurlar. Ancaq öz haqqınızı düşünməyə və onu müdafiə etməyə sizdə hələ o şüur yoxdur.

Mixail Mixayloviç dodaqaltı mırıldanaraq:

– Əlbəttə, Vanya kimi vətən xainlərinin sözü sizin üçün çox qiymətlidir, – dedi. – Sizləri bunlar yoldan çıxarır.

Araz bu sözləri eşitcək barıt kimi partladı:

– Ey, Mişa! Dodaqaltı mırıldanma, sözün var, kişi kimi açıq de. Bilirəm, sən Vanyanı çarı sevmədiyi, bizim kimi kiçik millətlərlə dost olduğu üçün təqsirkar hesab edirsən. Ancaq səhv düşünürsən. Rusiyada indi bütün fəhlələrin, məzlumların vəziyyəti bir cürdür. Səni, Vanyanı və bir çoxlarını öz doğma yerlərinizi buraxaraq, bu mədənlərə gəlib işləməyə nə vadar etmişdir? Aclıq!.. Sən bunu düşünürsənmi?

Vanya əlini Arazın çiyinə qoyub:

– Haqqın var, Araz, – dedi. – Bizim düşündüyümüz vətən məfhumu bu padşahpərəstlərin başına girməz! Onlar başqa xalqlarla qul kimi rəftar etməyə adət etmişlər.

Mişa bir az düşündükdən sonra:

– Padşahla padşahlıq eləmək olmaz, – dedi. – Axı dağ kimi bir hökumətə siz nə edəcəksiniz?

Vanya:

– O sənə elə görünür, – deyə cavab verdi, – onun bütün gücü, qüvvəti səndən asılıdır. Ona qüvvət verən sən özünsən.

– Vallah, siz özünüz də nə dediyinizi bilmirsiniz, – deyə Mişa başını bulayaraq, çıxıb getdi.

Araz onun arxasınca:

– Sən bir buna bax, – dedi, – acından sapsarı saralıb, bizim ac bəylər kimi ürəyindən ağalıq keçir. Xalq içində bir misal var: “Şahqulunun bağı var, heyvası yox, narı yox”.

Vanya bir qədər düşündükdən sonra:

– Hələ bizim içimizdə öz gücünə inanmayan fəhlələr az deyil, – dedi. – Bunlara öz hüququnu başa salmaq, dost-düşməni tanıtdırmaq bizdən nə qədər səbir, iradə, mətanət istəyir.

Bu əhvalatdan üç gün sonra Vanya ilə Araz tənəffüs zamanı buruğun yanında oturub qəlyanaltı edirdilər. Bu zaman Mişa da gəlib çıxdı. Araz onu görən kimi:

– Ey, xozeyin, gəl görək – deyə yerindən qalxdı.

– Xozeyinlikdən istefa verdim, – deyə Mixail Mixayloviç Arazın göstərdiyi yerdə onunla yanaşı oturdu.

Araz:

– Deyəsən xeyrxəbərlə gəlmisən? deyə soruşdu.

– Elədir ki, var, – deyə Mişa cavab verdi. – O gün sizdən ayrıldıqdan sonra mübahisə etdiyimiz məsələ haqqında çox fikirləşdim. Bütün gecəni səhərə qədər yata bilmədim. Sizin fikirlərinizdə bir həqiqət olduğuna inanmağa başlamışam.

– Demək, ağıllanmağa başlamısan!

– Elədir, gec də olsa, axır ağlım başıma gəlib.

Mişa bir qədər onlarla danışıb, birlikdə qəlyanaltı etdikdən sonra getdi. Araz mənalı-mənalı Vanyanın üzünə baxaraq:

– Axır ki, onu da imana gətirdik, – dedi.

– Araz, sən çox sadədil adamsan, bunlara çox da inanmaq olmaz, – Vanya cavab verdi.

Mişa onların yanına tez-tez gəlib gedirdi. O, sosial-demokrat dərəcəsinə girmək üçün verdiyi ərizənin cavabını gözləyirdi.

Bir gün tənəffüs zamanı Mişa yenə onların yanına gəlmişdi. Vanya ilə Araz bu dəfə onu böyük sevinclə qarşıladılar. Hər ikisi növbə ilə onun əlini sıxaraq, “sosial-demokrat” dərəcəsinə qəbul olunması münasibəti ilə təbrik etdilər. Mişanın çoxdan bəri intizar çekən gözləri işıqlandı. O, dostlarına öz minnətdarlığını bildirərək dedi:

– Mən qaranlıqda yolunu azmış bir yolçu idim, siz məni o qaranlıqdan işıqlı bir yola çıxartdınız, çox sağ olun, təşəkkür edirəm.

Bundan sonra Mişa dərəcənin qapalı iclaslarında, fəhlə tətili və nümayişlərində fəal iştirak etməyə başladı.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

I

1904-cü ilin əvvəlində başlamış rus-yapon müharibəsi bütün dəhşəti ilə davam etməkdə idi. Çar ordusunun Lyaodun və Mukden cəbhələrində məğlubiyyəti, Uzaq Şərqdə ən möhkəm qala sayılan Port-Arturun yaponlar tərəfindən alınması, xüsusən çarın böyük ümid bəslədiyi donanmanın Susima boğazında darmadağın edilməsi çar tərəfdarlarını böyük matəmə batırmışdı. Rus ordusunun göstərdiyi qəhrəmanlığa baxmayaraq, bu müharibə çar üsuli-idarəsinin nə qədər çürük və zəif olduğunu da ortaya çıxarmışdı.

Bu illər bütün Rusiyada olduğu kimi, Bakıda da bolşevik partiya-sının sıraları sınıanmış inqilabçı fəhlələr hesabına genişlənmiş, bir-birinin ardınca əzəmətli nümayişlər, tətillər keçirilməyə başlamışdı. 1904-cü ilin dekabrında keçirilən tətildə fəhlələrin böyük qələbə qazanması, onları gələcək mübarizəyə həvəsləndirmiş, qələbəyə inamı artırmışdı.

Bu dəfə də Bakı Komitəsi neft mədənlərinin tətil etməsini qərara almış və bu işə rəhbərlik etmək üçün Azad yoldaşa bir neçə mühüm tapşırıq verilmişdi. Ala-qaranlıqdan bir-bir, iki-iki gələn fəhlələr Şərqöl ətrafında birləşir, bir-birindən aralı topa-topa oturub, söhbət edirdilər. Saat 7-də mitinq başlandı. Mitinqdə azərbaycanlı fəhlələrin çoxluq təşkil etməsi tətil rəhbərlərini olduqca sevindirirdi. İnqilab rəhbərləri və fəhlələr odlu, həyəcanlı nitqlər söylədilər. Bakı partiya təşkilatının ümumi tətil haqqında çıxarmış olduğu qərar maddə-maddə oxunub, fəhlələr tərəfindən müzakirə və təsdiq edildi. Sabah Stepan Razin təpəsinə yığılıb, oradan mütəşəkkil surətdə nümayişə çıxmağa qərar verildi. Hökumət məmurlarını azdırmaq məqsədilə o gün fasilə ilə bütün mədənlərdə fit çalınması qərara alınmışdı. Fəhlə tətilindən xəbər tutan polis, atlı kazaklar hər tərəfə baş soxur, ancaq fəhlə yığıncağının yerini tapa bilmirdilər. Yığıncağın birinci fit çalınan yerdə olduğunu zənn edən atlı kazak və polislər mədəni dörd tərəfdən bürüdürlər, lakin yığıncaqdan bir əsər görmədilər. Bu zaman başqa mədəndə fit həyəcanlı bir səslə çalmağa başladı. Bir anda kazaklar və polis nəfərləri həmin mədəni üzük qaşı kimi araya aldı. Bu dəfə də yığıncağın yeri müəyyən edilə bilmədi. Düşməni azdıran bu fitlər o gün kazakları və polisləri hey ora-bura qaçmağa məcbur etdi. Lakin yığın-

çağın harada keçirildiyi yalnız saat birdə fəhlələr Marselyoza oxuya-oxuya Şorgöl dərəsindən qayıtdıqları zaman məlum oldu.

Sabahı gün fəhlələr mütəşəkkil surətdə Stepan Razin təpəsinə toplaşdılar. Orada yenidən mitinq başlandı. Mitinq iştirakçıları nümayiş üçün oradan hərəkət etmək istərkən, kazak dəstəsi onları araya aldı. Kazak zabıtləri fəhlələrə dağılışmağı əmr etdi, lakin onlara əhəmiyyət verən olmadı. Kazaklar hücumə keçərək, fəhlələri tüfəng qundağı və şallaqla vurub dağıtmağa başladılar. Fəhlələr inad edib müqavimət göstərir, arabir kazakları daşə basırdılar. Kazaklar fəhlələrin başları üzərindən yaylım atəşi açdılar, sonra da fəhlələri öz atlarının qabağına qatıb, nümayiş sıralarını dağıtmaq istədilər. Bir kazak zabiti Vanyanı yaxaladı. Vanya onun əlindən dartinib qaçmaq istərkən, kazak tüfənginin qundağı ilə onun çiyindən elə vurdu ki, o üzüqoylu yerə sərildi. Bu zaman Mişa özünü onun yanına yetirib, qolundan tutaraq yerdən qaldırmaq istədi. Zabit atını Vanyaya tərəf sürüb, tüfənginin qundağı ilə onu yenə vurmaq istədi. Uzaqdan bunu görən Araz özünü saxlaya bilmədi. O, qaçıb gələrək zabitin tüfənginin qundağından yapışdı. Kazak tüfəngi özünə tərəf çəkərkən Araz tüfəngi onun əlindən özünə tərəf elə bərk çəkdi ki, zabit atdan yuvarlanıb yerə sərildi, başı qarpız kimi partladı. Araz tüfəngi yerə atıb, fəhlələrə qarışdı.

O gün nümayiş rəhbərlərindən bir neçəsi polis tərəfindən həbs edildi.

İki gün sonra Arazın qapısı ağzında bir araba dayandı. Üç nəfər polis arabadan düşüb, həyətə girdi. Araz həyətdə əncir ağacı altında yenicə uzanıb yatmışdı. Onu oyadıb, həbs edildiyini bildirdilər. Araz geyinib polislərlə getməyə hazırlaşdı ki, Günəş onun qabağını kəsdi.

– Mən arvadlığım ilə bunların hər üçünü şil-kut edib yola salaram, sən bunların qabağına düşüb hara gedirsən? – deyə həsrət və heyrətlə Araza baxdı.

Araz cavab verməyib, polislərlə birlikdə qapıdan çıxdı.

Araba karvansara kimi geniş bir həyətə girdi. Onlar arabadan düşüb, həyətin sol tərəfində yerləşən kiçik qapını açaraq, böyük bir zala daxil oldular.

Otaqda yeddi-səkkiz yazı stolu qoyulmuşdu. Stolların arxasında müxtəlif rütbəli polis məmurları oturmuşdu. Arazı gətirən polislərdən biri stol başında oturan şişman bir məmura yaxınlaşıb, nə işə soruşdu, sonra üstündə “Naçalnik” yazılı lövhə olan bir qapını açıb içəri girdi.

Araz dərhal buranın cinayət polis idarəsi olduğunu bildi. O bir neçə polis nəfərinin bir gənc tələbəni necə sorğu-suala tutduğuna qulaq asır, aralarında gedən danışmaları eşitməyə çalışırdı. Tələbə çox təmkinlə cavab verir, üstünə yıxmaq istədikləri cinayəti boynuna almaq istəmirdi. Bu zaman qapı açıldı, Arazı bura gətirən ucaboy, arıq polis pörtnmüş bir halda oradan çıxıb, əli ilə işarə edərək, Arazı içəriyə, naçalnikin yanına apardı. Naçalnik nəzakətlə:

– Buyurun, buyurun! – deyə, Araza yer göstərdi.

Araz oturdu. Naçalnik əvvəlki vəziyyətini pozmayaraq sözə başladı:

– Bağışlayın, zəhmət verdik, sizdən bir neçə şey soruşacağam. Ümidvaram ki, cavab verməkdən boyun qaçırmazsınız?

Araz dinmədi. Naçalnik:

– Siz hansı mədəndə işləyirsiniz? – deyə soruşdu.

– Sabunçuda, Qasım böyin mədənində.

– Çox gözəl. Adınız nədir?

– Araz.

– Çoxdanmı mədəndə işləyirsiniz?

– On beş yaşından işləyirəm.

Naçalnik ayağa qalxıb, bir qədər ona yaxınlaşaraq:

– Elə siz bu işdə mənə kömək edə biləcəksiniz, – dedi. – Deyin görüm, o günkü tətilə rəhbərlik edənləri tanıyırsınız mı?

– Tanımıram.

– Nümayişdə nitq söyləyənləri necə?

– Orada hamı danışdı. Bəzilərini sifətdən tanıyıramsa da, adlarını bilmirəm.

Yaxşı, heç olmazsa kazaklar hücum etdiyi zaman nitq söyləyən adamın kim olduğunu deyə bilərsiniz mi?

– Yadımda deyil, bir də o zaman mitinq dağılmışdı.

– Bəs o zaman siz harada idiniz?

– Fəhlələrin arasında.

Naçalnik ciddi vəziyyət alaraq:

– Kazaklarla fəhlələr arasındakı toqquşmaya dair nə deyə bilərsiniz?

– Fəhlələr vuruşmaq fikrində deyildilər. Onların silahı yox idi.

– Kazaklardan, fəhlələrdən ölənlər və ya yaralanan oldu mu? Onları tanıyırsınız mı?

– Mən ancaq dünən eşitdim ki, bir kazak atından yıxılıb ölmüşdür.

– Bunu sizə kim dedi?

– Kazakın ölüsünü aparanda görüblər. Adamlar danışdılar.

– Kazak atdan yıxılanda siz onu gördünüzmü?

– Yox, mən görmədim.

– Bəs kim görmüşdür?

– Bilmirəm.

– Deyirlər siz görmüşsünüz.

– Yox, görməmişəm. Mən bu xəbəri ancaq dünən eşitdim.

Naçalnik qaşlarını çataraq zəngi basdı. Həmin ucaboy, arıq polis içəri girdi. Naçalnik əli ilə ona işarə edərək:

– Götürün bunu! – deyə əmr etdi.

Polis Arazı həyəətə çıxararaq, oradakı iki nəfər başqa polisə tapşırıb, başı ilə nə işə işarə etdi. Onlar Arazı müstəntiqin yanına gətirdilər. Müstəntiq acıqlı baxışlarla Arazı süzdükdən sonra:

– Hə, de görüm, ey qatil, kazak zabitini sən nə üçün öldürdün? – deyə soruşdu.

Araz etinasız durub cavab vermədi. Müstəntiq onun bu etinasızlığından hiddətlənərək, ağzı köpüklənə-köpüklənə:

– Ey, cavab ver, sən müstəntiq qarşısında hər suala cavab verməyə məcbursan! – deyə bağırdı.

Araz laqeyd bir tövrlə:

– Heç kim məni məcbur edə bilməz – dedi.

Müstəntiq daha bərk acıqlandı, əlini stola cırparaq:

– Mən səni məcbur edərim! – deyə yenidən bağırdı.

Araz yenə cavab vermədi. Müstəntiq bir də əlini stola cırparaq, Arazı söyməyə, təhdid etməyə başladı. Araz əlini onun stolu üstündəki mürəkkəbqabına uzadaraq:

– Ağzını dağıtma, – dedi, – yoxsa bu mürəkkəbqabı ilə başını yararam. Svoluç da sənsən, svinya da sənsən, sukkinsin də.

Müstəntiq onun bu hərəkətindən heyrət edib, bir qədər çaşıb qaldıqdan sonra:

– Bu dəlidir, axmaqdır, nədir? Bilmir ki, müstəntiq qarşısında cavab verməlidir? – deyə bir nəfərdən soruşur kimi söyləndi. Araz cəsarətlə:

– Boş yerə zəhmət çəkməyin, mən sizə cavab verməyəcəyəm! – dedi.

Müstəntiq zəngi basdı. Arazı gətirən polis nəfərlərindən biri içəri girdi. Müstəntiq ona:

– Bu vəhşini sakit etmək lazımdır! – deyə əmr etdi.

Araz onun üstünə kükrəyərək:

– Vəhşi sənsən! – deyə var gücü ilə qışqırdı.

Polis nəfəri müstəntiqə təzim edərək:

– Ağa, mən onu sakit edərəm, ancaq yaman həyasız adamdır! – dedi.

Arazı həbsxanaya apardılar. O, həbsxana qapısından içəri girdikdə cinayət axtaran polis idarəsində naçalnikin qapısı ağzında rast gəldiyi gənci gördü. Onun yanında əli tüfəngli iki soldat durmuşdu. Elə bu vaxt həbsxana rəisi əlində bir kağız öz otağından çıxaraq, həmin gəncə yaxınlaşıb:

– Gəl! – deyə bağırırdı.

Gənc onun dalınca getdi. Araz dəhlizdəki ayağı qandallı dustaqlara baxırdı. Həbsxana rəisi qapı ağzında duran xidmətçiyə nə isə deyib, yenə içəri girdi. Xidmətçi yan otağa keçib yırtıq, kirli bir köynək və şalvar gətirərək, qapının ağzında yerə qoydu. Həbsxana rəisi yenə otağından çıxıb Arazı:

– Paltarlarını soyun! – deyə əmr etdi.

Araz paltarlarını soyunub, yalnız bir alt paltarında qaldı. Rəis həmin kirli paltarları ayağı ilə ona tərəf itələyərək:

– Al, bunları geyin! – dedi.

Araz köynəyi və şalvarı iki barmağı ucunda yuxarı qaldırıb, diqqətlə baxdıqdan sonra tüpürüb yerə atdı. Sonra üzünü həbsxana rəisinə tutub qəzəblə:

– Mən bu it çulunu geyməərəm! – dedi.

Həbsxana rəisi onu başdan-ayağa süzərək:

– Geyərsən, çox mırıldanma, dalımca gəl! – deyə qışqırdı.

Araz qürurunu pozmayaraq, onun arxasınca getdi. Rəis növbətçiyə bir kamera göstərib:

– Aç! – deyə əmr etdi.

Kameranın qapısı açıldı. O, Arazı kameraya salıb, xidmətçinin gətirdiyi həmin kirli paltarları ardınca içəri ataraq çıxırdı:

– Bu buzlaqda donduğun zaman bu paltarlar sənə lazım olar!

İçəri girən Arazın ardınca qapı bərk bağlandı. Kameranın içi payızın son gecəsindən qaranlıq, qışın dondurucu səhərindən soyuq idi. Araz əli ilə kameranın içini yoxlamağa başladı. Kamera böyük bir anbar idi. Görünür bina tikildiyi zaman burada palçıq tutulduğundan döşəməsiz yerdə palçıq daş-kəsək kimi bərkimişdi. Araz əli ilə kameranın içini axtara-axtara gətirdiyi zaman əlinə odun parçaları toxundu. Bu bir adam boyu hündürlüyündə yığılmış odun parçaları idi. O yenə qapıya tərəf gəlib, divara söykənərək düşünməyə başladı. Birdən nə isə xatırladı, qapını şiddətlə vurmağa başladı, cavab verən olmadı.

Araz bu dəfə qapını təpikləməyə başladı. Növbətçi kameranın balaca deşiyini açıb:

– Ey, üsyançı, nə səs-küy salmısən? Bu həyasızlıqda davam etsən kötək yeyəcəksən! – deyə çığırdı.

Araz:

– Ey, aç qapını, sözüm var! – deyə səsi gəlidiyi qədər bağdırdı. Növbətçi bir cavab verməyib deşiyin ağzını örtüdü. Üç-dörd saat sonra qapının deşiyi yenə açıldı. Növbətçi içəriyə heyva boyda yumru bir şey atıb:

– Ey, quldur, al, ye! – deyə çığırdı.

Araz acmışdı. İçəri atılan daş kimi bərk şeyin nə olduğunu bilmək üçün onu əli ilə axtarıb, nəhayət tapdı. Girdə, quru cad çörəyi idi. Araz onu əli ilə zor-güç parçalayıb dişinə saldı. Sonra bir az rahatlanmaq üçün quru yerə uzandı. Vücuduna yapışan buz kimi soyuq və kələ-kötür palçıq onun böyrünü, arxasını deşirdi. Çox uzana bilməyib qalxdı, ayağı ilə anbarda yumşaq bir yer axtardı. Bu zaman növbətçinin atmış olduğu köynəklə şalvar ayağına toxundu. Tez əyilib onları yerdən götürdü, şalvarı yumurlayıb başının altına qoydu, köynəyi də altına sərrib üstünə uzandı. Həbsxana rəisinin “Bu buzlaqda donduğun zaman bu paltarlar sənə lazım olar” sözlərini xatırladı. Sonra bu havasız, qaranlıq və rütubət yerdə nə qədər mərd insanların çürüyüb məhv olduğunu düşündü. O gecə səhərə qədər gah bu, gah da digər böyrü üstə dönrək, bir təhər yuxuya getdi. Ayılarkən kameranın içərilərinə uzanan sarımtıraq bir işıq zolağından səhər olduğunu bildi. Növbətçi qapının deşiyini açaraq, yenə bir parça quru cad çörəyi atıb:

– Ey, qatil, al ye! – deyə bağıraraq, yenə deşiyi örtüdü.

Araz qalxdı. Daş-kəsək, qurumuş palçıq, buz kimi soyuq yer onun vücudunu sarsıtmışdı. Əli ilə axtarıb çörəyi tapdı. Bərk ac idi. Çörəyi dişinə salıb yeməyə başladı. Kəsək kimi quru cad çörəyi onu doyurmadı. Günortaya qədər gözlədi. Günorta deşik açıldı. Növbətçi adəti üzrə bir cad çörəyi atdı, sonra kiçik bir kasada kartof, kələm suyundan ibarət olan şorbanı uzadaraq:

– Sevdinin donuz şorbasıdır, al ye! – dedi.

Araz donuz adı eşidər-eşitməz:

– Onu apar ver atan yesin, – deyə kasanı deşikdən əli ilə növbətçiyə sarı itələdi. Kasa dönüb növbətçinin üstünə töküldü. O, Arazı söyə-söyə üst-başını təmizlədi, sonra “Quldurun biri, elə zənn edir ki, burda ona plov verəcəyəm, ay sən öləsən” – deyə mırıldanıb deşiyi hiddətlə bağladı.

Pəhləvan gövdəli Arazə hər şeydən çox aclıq təsir edirdi. Hər dəfə verilən iki yüz qram cad çörəyi onu doyurmurdu. Axşamüstü növbətçi ona bir şey uzadaraq:

– Ey, bunu sənə qonşun göndərdi, al, kefindir, – dedi.

Araz əlini uzadıb yeməyi aldı. Növbətçi pıçıltı ilə:

– Heç kəs bilməsin, bundan sonra hər gün sənə bu yeməkdən gətirəcəyəm, – deyərək dəşiyi örtdü. Göndərilən pay bir parça çörək və iki böyük kotletdən ibarət idi. Bunu kim göndərmişdi? Bir an düşündükdən sonra ilk dəfə polis idarəsində və həbsxanaya girdiyi zaman rəisin otağının qapısı ağzında gördüyü gənc dustağı xatırladı. Onun simasındakı nəciblik, mərdlik və cəsarət əlamətləri dərhal bu işin həmin gənc tərəfindən görüldüyünü güman etməyə əsas verirdi. Bəs o bu çörəyi və kotleti haradan alır? Bunu ona kim gətirir? Bunlar Arazə qaranlıq idi. O, çörək və kotletləri böyük bir iştahla yeyib yatdı. Həmin gündən etibarən hər gün səhər, günorta, axşam cad çörəyindən başqa hər dəfə növbətçi ona iki yüz qrama qədər çörək və iki kotlet uzadıb:

– Al, bu dadlı kotletləri ye! – deyirdi.

Bir gün Araz ondan soruşdu:

– Bu kotletləri mənə kim göndərir?

Növbətçi boğuc bir səslə cavab verdi:

– Səninlə yan-yana yaşayan bir cavan oğlan. Bilirsən o necə oğlandır? Pulu da çoxdur. Hayıf bu oğlana.

– Onu nə üçün tutublar?

– Növbətçi ətrafına baxdıqdan sonra:

– Məhkəmə sədri Şmalinskini öldürüb. İş çox xarəbdir. Onu yəqin ki, edam edəcəklər. – Sonra ətrafına bir də nəzər salıb, – bilirəm, sən də kazak zabiti öldürmüşsən, – dedi, – oğlana demişəm.

– Yox, mən zabit öldürməmişəm.

Növbətçi şübhəli nəzərlə koridora baxdıqdan sonra:

– Pulun varsa ver, sənə nə istəyirsən alım, – dedi.

– Mənim pulum yoxdur, kasıb bir fəhləyəm.

Növbətçi üzünü turşudaraq, dəşiyi bərk örtdü.

Araz on gün kamera adı verdikləri bu qaranlıq və soyuq anbarda qaldı.

Bir gün qapı şiddətlə açıldı. Növbətçi gülə-gülə:

– Ey, dustaq, çıx, – dedi, – dalımca gəl!

Araz dəli kimi özünü koridora atdı. On gün işıq görməyən gözlərini koridorun işığı qamaşırdı. O, əlləri ilə gözlərini ovuşdurduqdan sonra növbətçinin arxasınca getdi. Onu Ali məhkəmənin üzvü Vasil-

yev danışdıracaq idi. Araz yalnız tuman-köynəkdə kabinetə girdi. Vasilyev onu heyrətlə süzərək:

– Bu nədir, nə üçün çılpasın? – deyə bağırırdı. Hanı sənin dustaq paltarın?

Araz əli ilə həbsxana rəisi Koku göstərərək:

– Bundan soruşun! – dedi.

Kok qızardı, bozardı, dili dolaşa-dolaşa:

– Cənab Vasilyev, mən ona paltar vermişəm, – dedi.

Araz hər ikisini kinli nəzərlə süzdükdən sonra:

– Xahiş edirəm bir gedib bunun məni saldıği kameraya, verdiyi paltara baxasınız, – dedi.

Vasilyev yerindən qalxdı, hər üçü kameraya gəldi. Vasilyev kameranı və paltarı gözdən keçirdikdən sonra acıqlı bir səslə:

– Bu gün dustağı səyyar korpusa köçürəcəksən! Ona yeni paltar ver! – deyə əmr verdi.

Araz yeni paltar geyindikdən sonra Vasilyev onu kabinetə çağırıb ondan kazak zabitinin ölümü və nümayiş haqqında məlumat almaq istədi. Araz onun suallarına cavab vermədi. Vasilyev çox çalışdı, onu danışdırma bilmək üçün bir çox yağlı vədlər verdi. Araz yenə bir şey demədi.

Onu səyyar korpusa köçürdülər.

– Məni siyasi korpusa köçürməlisiniz! – deyə Araz etiraz etdisə, bir nəticə vermədi.

Korpusda yaşayan dustaqlar başına toplanıb onun kim olduğunu, nə üçün həbsə düşdüyünü öyrənməyə çalışırdılar. Bir az sonra başqa korpuslarda xəbər tutan dustaqlar: Qaçaq Məcid, Dəli Xalıq öz dəstəsi ilə, Qoçu Teymurbəy, Əliheydər və başqaları bir-bir Arazı görməyə gəldilər. Qaçaq Məcid ona deyirdi:

– Ayağımdakı qandala baxma, dörd dəfə sürgündən qaçmışam, yenə qaçaçağam. Qorxma, sənə heç bir şey olmaz. Atalarını yandıraram!

Qoçular, qaçaqlar həbsxana içində hökmranlıq edirdi. Onların xariclə əlaqəsi olduğundan müdir və məmurlar onlardan qorxurdu. Araz həbsxana içindəki bu hökmranlığın əsas səbəblərini düşünür, çar hökuməti və çar məmurlarının yürütdüyü siyasətə qarşı qəlbində kin və intiqam hissi daha şiddətlə alovlanırdı. İqtisadi və siyasi vəziyyətin ağırlığı ölkənin ən igid və qoçu oğullarını qaçaqlığa, quldurluğa məcbur etmişdi. Bu vəziyyət özü elə mövcud üsuli-idarənin yerində fəhlə və kəndli hökuməti qurmağın ən doğru bir yol olduğunu təsdiq edirdi.

Bu zaman orta boylu xoşsimalı bir gənc içəri girdi. Araz onu görün-cə tanıdı. Bu Arazın polis idarəsində rast gəldiyi tələbə idi. O, Arazı və onun oturduğu stolu şübhəli baxışlarla süzərək:

– Səni nə üçün buraya köçürmüşlər? – deyə soruşdu.

Araz ona tərəf gedə-gedə:

– Məni ümumi səyyar korpusa köçürmüşlər. Mən orada yaşayı-ram, – deyə cavab verdi.

– Yox, sən bizim korpusa keçməlisən. Kokla bu xüsusda danışmı-şam, gəl gedək! – deyə o cəld çıxdı.

Arazı siyasi korpusa köçürtdülər O, korpusun dəmir qapısından içəri girən kimi mədən partiya təşkilatının katibi Azad, Vanya, Qriqor və Mişa onu üzük qaşı kimi araya aldılar. Vanya onu qucaqlayıb öpdü:

– Araz, necəsən, biz hey səni düşünürdük, – dedi.

– Bir de görək, sənin başına nə oyun gətiriblər?

Araz başına gələnləri təfəsilatı ilə danışdı. Azad əlini stola çırpıb:

– Alçaqlar, bu ağalıq çox sürməyəcək! – deyə bağırdı.

Bu zaman Azadın gur səsinə eşidən qoca xidmətçi Andrey başını qapıdan içəri uzatdı. Bir qədər diqqətlə baxdıqdan sonra üzünü Azada tutdu. Arazı göstərərək:

– Görünür bu da sizdəndir, – dedi. – Bu yazığa çox əziyyət verdi-lər. O anbarda üç gündən artıq qalmaq olmaz, bu yazıq isə orda on gün qaldı. Eh, bu qanlı zindan nə qədər canlar yemiş, nə qədər insanlar çü-rütmüşdür! Sizin bu korpusa elə adamlar gəlib-gedibdir ki, insan kə-dərlənməyə bilmir. Nə üçün? Yoxsulları qaranlıq quyudan çıxarmaq istədikləri üçün.

Qoca Andrey sözünü qurtarmaq üçün yenə ətrafına baxdı, nə gör-düsə, tez özünü toplayıb qapıdan uzaqlaşdı. O, məmurlardan kimi isə görmüşdü. Vanya cəld ayağa qalxıb, qapıya tərəf baxaraq:

– Sən bu qoca şeytana bax, bizdən söz almaq istəyir, – dedi. – Bu-ranın rəisindən tutmuş qapıçısına qədər hamısı xəfiyyədir. Onlarla eh-tiyatlı olmaq lazımdır!

Araz burada bir qədər rahat idi. Onlar hər gün gizli olaraq ümumi tətil və təşkilat haqqında məlumat alırdılar. Tətil və nümayişlər bütün qüvvəti ilə davam edir, həbsə alınan fəhlələrin və rəhbərlərin azad edilməsini tələb edirdi. Hətta bir-iki dəfə fəhlələr silaha da əl atmış, kazaklarla aralarında atışma da olmuşdu.

Tətilin müvəffəqiyyətlə davam etməsi siyasi korpusdakı dustaqla-rı çox sevindirirdi. Tətil və silahlı çıxışlardan ruh almış siyasi dustaq-

lar başqa dustaqlar içində gizli təbliğat aparırdılar. Azad yoldaşın sözləri dustaqlara, bəzən qaçaqlara da çox təsir etdiyindən, ona qarşı böyük hörmət bəsləyirdilər. Hətta Dəli Xalıq, Qaçaq Məcid: “Buradan qaçdığımız gündən biz də sizinlə bərabər işləyəcəyik” – deyirdilər.

II

Həbsxana rəisi Kok arabir Mişanı çağırır, saatlarla kabinəsində danışdırırdı. Bu hadisə Azadı çox narahat edirdi. Bir gün yenə Kok Mişanı öz kabinəsinə çağırırdı. Bir saat sonra korpusa döndüyü zaman Azad ondan soruşdu:

– Mişa, Kok səndən nə istəyir?

Mişa acı-acı gülümsəyərək:

– Quduz it adamdan nə istəyər, – deyə cavab verdi. – Bizim təşkilatda kimlərin olduğunu soruşur.

– Sən nə cavab verdin?

– Mən təşkilatda çalışmıram, ona görə də onun nə üzlərini, nə də başçılarını tanımıram, – deyə cavab verdim.

Azad susdu.

İki gün sonra Kok Mişanı yenə çağırırdı. Mişa getdi. O gün çox gözlənilirdi, ancaq qayıtmadı. Üç gün keçdi, yenə qayıtmadı. Mişa məsələsi bütün korpusu qəmgin etmişdi. Onu hara və nə üçün aparmışlar? Hamı bu barədə düşünürdü. Bu hadisə hər kəsdən çox Araza təsir etmişdi. O, acığından dil-dodağını çeynəyirdi.

Axşamüstü idi. Dustaqlar öz daş kimi bərk olan yataqlarında uzanmışdılar. Bu arada qapı yavaşca açıldı. Dustaqlardan bir neçəsi başını qaldırıb qapıya tərəf baxdı. Qoca Andrey qapı arasında dayanıb içərini dumanlı baxışlarla süzürdü. Gözləri Azada sataşınca əli ilə ona işarə edib yanına çağırırdı. Azad dərhal yerindən qalxıb getdi. Qapı arxasında dörd-beş dəqiqə gizlin danışdılar. Oradan Dəli Xalığın da səsi eşidilirdi. O da qoca Andreyin sözünü təsdiq edirdi.

Azad qayıtdı. Onun qaşları çatılmış, üz-gözü dumanlanmışdı. Hər kəs bir maraq içində böyük hadisə üz vermiş kimi gözlərini Azad yol-ğa dikmişdi.

– Nə var? Nə olub? – deyə dustaqlardan biri soruşdu. Azad sadəcə gülümsəyərək:

– Heç bir şey, özü haqqında danışırdı – deyə cavab verdi. Azadın bu cavabı hamını qane etdiyindən, yenə uzanıb rahatlanmağa başladılar. Azad da yerinə uzandı.

O çox narahat və əsəbi idi. İri qara gözlərini qapaqları içində gizləyərək gah sağ, gah sol böyrü üzərinə uzanır, gözlərinə yuxu getmirdi. Yatan yoldaşlarının xorultusu, fısıltısı otağı bürümüşdü. Tavandan asılmış kiçik elektrik lampasının sönük və sarımtıraş işığı onların üzgözünə dağılmışdı. Əsəbi bir halda yerindən qalxdı. Otağın içində səsiz gəzə-gəzə yoldaşlarını bir-bir gözdən keçirdi. Onların belə sakit yatışı onun kədərlərini silib, qəlbinə bir az təsəlli verdi. Qəlbində “ey məzlum insanlar, yatın, heç olmasa gecələr bu vəhşi quruluşun acı qayğı və düşüncələrindən bir az dincəlin!” – dedi. O yenə yerinə uzandı, yenə qalxdı; müntəzir adamlar kimi gözlərini bir zaman qapıya dikib qaldı. Koridorda ayaq səsi eşidincə, tez qalxıb qapı tərəfə getdi, onun kim olduğunu bilmək üçün qulağını qapıya dayayıb durdu. Artıq dayana bilmədi, qapını əli ilə döyməyə başladı. Qapı arxasından keşikçi qaba və quru bir səslə:

– Kimsən, nə deyirsən? – deyə bağırdı.

– Mənəm, bayıra çıxmaq istəyirəm!

Qapıçı əvvəlki səslə:

– Yox, açə bilmərəm, gecə vaxtı eşiyə çıxmaq olmaz! – dedi.

Bu zaman qapı ağzında ayaq səsləri eşidildi. Kimsə:

– Növbətçi, aç qapını, burada bir nəfərlə görüşəcəyəm – dedi.

Keşikçi ona:

– Yox, gecə vaxtı qapı açılmaz, bilsələr mənim atamı yandırarlar, – deyə cavab verdi.

Azad diqqətlə dinləyib qapı ağzındakı adamı səmindən tanıdı. Əli ilə qapını yavaşca vurub:

– Xalıq, mən oyağam, – dedi.

Xalıq qandallı sağ ayağını qaldırıb keşikçiyə:

– Sənə aç, deyirəm, yoxsa bu qandalla başını partladaram! Sonra yumşaq səslə:

– Kok, Teymurbəyin dəstəsi ilə bağda kefə məşğuldur. Sən qorxma, beş dəqiqə görüşüb qayıdacağam, nədən qorxursan?

Keşikçi tərəddüd içində durub onun üzünə baxırdı. Dəli Xalıq birdən-birə iki əli ilə onun boğazından tutub:

– Sənə aç, deyirəm, köpək oğlu, yoxsa boğacağam! – dedi.

Keşikçi boğuş səslə:

– Yaxşı-yaxşı, Xalıq açıram, – deyə yalvarmağa başladı. Qapı açıldı. Azad özünü koridora atdı. Keşikçi onu şübhəli baxışlarla süzdükdən sonra:

– Sizi burada görsələr, axı mənim işim xarab olar. Bunu Xalıq anlamır, siz ki, bilirsiniz, – deyə gözlərini onun üzünə dikdi.

Azad buna cavab vermək istərkən, Xalıq ondan əvvəl sözə başlayıb:

– Ay axmaq, mən buna Kokun ailəsinin bağda, Teymurbəyin dəstəsi ilə keş elədiyini göstərəcəyəm. Üç dəqiqəyə qayıdırıq. Nədən qorxursan? Bilirsən ki, Kok bizim əlimizdədir, o sənə neyliyə bilər? – deyə Azadın əlindən tutub getdi. Onu bağın qapısına qədər gətirdi. Qoca Andrey tez yaxınlaşıb əli ilə işarə edərək:

– Bax, bu yaxındakı stolda Teymurbəyin ailəsi, Kokun arvadı və qızları oturur. İkinci işıq gələn stolda, Kok, sizin dostunuz Mişa və başqaları keş edir. Bu ağacların dalından get, qorxma, onlar səni görməyəcək. Amma sən onları görərsən, – dedi.

Azad yoldan getmək istərkən, Andrey onun qolundan tutub əlavə etdi:

– Dostunuz çulunu dəyişib, o dünyanın dustaqqana məmuru formasında idi. Bu gün isə adi bir məmur qiyafəsinə girmişdir. Diqqətlə bax, tanıyarsan, – dedi.

Xalıq onun qolundan çəkərək:

– Mənə də bu gün göstərdi, mən inana bilmədim. Get gör o olsa onu elə burada öl...

Azad bağçaya girdi. Gecənin qaranlığı, ağacların kölgələri onun görünməsinə mane olduğunu bildiyindən, çox sərbəst gedirdi. O birinci stolun qarşısına çatdığı zaman durub diqqətlə baxdı. Kokun ailəsi ilə Teymurbəyin ailəsi bir yerdə yeyib-içib əylənirdilər. Azad bir az da irəli getdi. Gəlib ikinci stolun qarşısında durdu. Lampanın sarımtırax işığında onları aydın görmürdü. Doğrudanmı Kokla bir stol başında oturub keş edən onların yoldaşı Mişa idi? Gözlərinə inanmırdı. Onların söhbətini dinləmək üçün bir az da yaxın gəldi. Kok ona deyirdi:

– Biz ordumuzun qalib süngüləri ilə bu dikbaş xalqların məğrur başlarını əyib, torpağına sahib olduq. Onlar bizim pəncəmizdən xilas olmaq üçün min çarə düşünürlər. Onlar bu gün qurtuluşlarını yalnız sosialist firqələrinin ortaya atdığı şüarlarda görürlər.

Ayrıq adam onun sözünü kəsərək gülə-gülə:

– Mənə artıq təbliğat lazım deyil, mən də bu gün hökumətimizin sadiq və rəsmi bir məmuruşam – deyə, qoltuğundan çıxardığı kitabça-

nı Kokun qarşısına atdı; sonra məğrur bir tövrlə iki barmağı arasında tutmuş olduğu papirosu yandırdı.

Azad kibrit işığında onun sarı bənizini, tutqun sarı gözlərini, hətta üzündəki çilləri bulaşq şəkildə zor-güc seçə bildi. Onun hərəkəti, rəftarı, hətta danışığı tamamilə dəyişmişdi. Bu üç gündə adam belə dəyişə bilərmə? – deyə Azad düşünür, bunun Mişa olduğuna şübhə edirdi.

Kok kitabçaya baxdıqdan sonra gülə-gülə:

– Təbrik edirəm! – deyə onun əlini əlləri içində sıxdı. “Burada içmişdilər!” – deyə bakalları doldurdu. Öz bakalını arıq kişinin bakalına vuraraq:

– Sağ ol Semyon, hökumətimizə sədaqət göstərməklə daha böyük rütbələrə nail olmağını arzu edirəm – deyə bakalı başına çəkdi. O birilər də:

– Sağ ol Semyon! – deyə onun sağlığına içdilər. “Semyon” adı Azadı yenə şübhələndirdi.

– Yox, bu Mişa ola bilməz! – deyə oradan qayıtdı.

Xalıq qapı ağzında Andreylə danışdı. Onu görəncə gülə-gülə:

– Dostunu tanıya bildinmi? – deyə soruşdu. Azad qəmgin bir səslə:

– Bir az tanıdım, ancaq aydın görə bilmədim, – deyə cavab verdi.

Qoca Andrey:

– Mən onu sənə də, Xalıq da sabah aydın göstərəm, – dedi.

Azad o gecə dan yeri ağarincaya qədər yata bilmədi. “Bu satqın Mişa olsa onda kim bilir, bəlkə təşkilatımıza soxulub bizimlə yan-yana çalışan belə adamlardan yenə də var”, – deyə düşünürdü.

Azad səhər bir qədər gec oyandı. Gözlərini açınca Mişanı kamera-da gördü. Mişa başına gələn fəlakəti yan-yana uzanmış yoldaşlarına söyləyirdi.

– Mişa, səni nə əcəb buraxdılar? – deyə Azad soruşdu. Mişa ona əl verib salamladıqdan sonra:

– Saxlamağı faydasız gördülər, – dedi, – ancaq başıma min oyun gətirdilər. Bir söz isə ala bilmədilər. Dünən Kok axıncı dəfə məni danışdırdıqdan sonra ümitsiz bir halda dedi ki, “sabah bunlardan bir dəstəsini buraxın getsin, hökumətin çörəyini müftə yedirtmək olmaz!”

Azad diqqətlə ona baxırdı. Mişanın rəngi saralmış, gözlərinin altı çuxura düşmüşdü. O, üzünü Azada çevirib, iki əli ilə belini sıxaraq:

– Dünən gecə səhərə qədər yatmamışam, – dedi. – Soyuq bədənim tamamilə qurudub... Hər yerim ağrıyır...

Mişa sözünü qurtarmamışdı ki, qapı açıldı. Kokun müavini içəri girdi. Siyahıya yazılmış 7 nəfər dustağın adını oxuduqdan sonra:

– Qalxın, şeylərinizi yığışdırın, sizi buraxırlar – dedi.

Həmin siyahıda Arazın adı yox idi. Dustaqlar qapıdan çıxarkən Arazla görüşüb vidalaşdılar. Araz köhnə dostu Vanya və Mişa ilə çox səmimi görüşüb, onlardan ürək ağrısı ilə ayrıldı. Azad onun əlini sıxarkən:

– Qorxma, Araz, möhkəm ol! – dedi. – Biz səni azad etmək üçün əlimizdən gələni edəcəyik. Çox çəkməz ki, səni buraxarlar.

Onların azad olması Arazı çox sevindirirdi. Araz indi özünün buradan nə zaman və necə qurtulacağını düşünürdü.

Bir ay sonra onu məhkəməyə çağırdılar. Vaxtı ilə göstərilən şəhidlərdən bir nəfəri də məhkəməyə gəlməmişdi. Ona görə də məhkəmə Arazın işini başqa bir vaxta təxirə saldı. İkinci dəfə də şahidlər gəlmədi. Nəhayət, üçüncü dəfə kazak zabiti öldürmək ona sübut oluna bilmədiyindən Araz bəraət qazandı.

Araz azadlıq qoxusu duyunca yoldaşları ilə görüşdü, paltarını dəyişib, birbaşa kəndə getdi.

Həmin günlər inqilab dalğaları çar məmurlarını bərk qorxuya salmışdı. Onlar vəziyyəti nəzərə alıb, müvəqqəti olaraq fəhlələrə güzəştə getmiş, həbsə alınmış fəhlələri azad etməyə məcbur olmuşdular.

Bu müvəffəqiyyət fəhlələri daha da ürəkləndirmişdi. Araz bunların çoxundan xəbər tutmuşdu. O indi bütün bunları gözü ilə görmək, qazanın müvəffəqiyyət münasibəti ilə yoldaşlarını təbrik etmək istəyirdi.

III

Mişa indi mədən işlərinə əvvəlki kimi can yandırmırdı. İş çox vaxt gec gəlir, bəzən də heç gəlmirdi. Ona görə də tez-tez danlanır və qazancının çoxu cəriməyə gedirdi. O buna əsla əhəmiyyət vermirdi.

İşə belə soyuq yapışması ucundan günlərin birində onu mədəndən qovdular. O indi işsiz qalmış, gününü mədənlərdə iş axtarmaqla keçirir, tez-tez təşkilat üzvləri ilə görüşür və arabir şəhərə gedib-gəlirdi.

Mişanın bəzi hərəkətləri, xüsusən həbsxanadakı hadisələr Azadda dərin bir şübhə oyatmışdı. Ona görə də bu məsələ onu çox düşündürürdü. Odur ki, son vaxtlar və Mişaya tamamilə inanır, nə də onun xain olduğuna birdəfəlik hökm verə bilirdi. O, şübhə və tərəddüd arasında

qalmışdı. Bunlara birdəfəlik nəhayət vermək üçün təşkilatın sınıanmış və sadıq üzvlərindən biri olan Vanya ilə görüşüb, məsələni ona başa saldı, Mişanı təqib edərək, nə ilə məşğul olduğunu öyrənməyi tapşırırdı. Vanya işə çox ciddi yanaşdı. Bir neçə gün məharətlə Mişanı uzaqdan-uzağa təqib etdi. Bir gün yenə onu Sabunçu stansiyasına qədər izlədi. Qatar hərəkət etmək üzrə idi. Adamlar stansiyada qaynaşırdılar. Mişa tez atılıb qabaq vaqona mindi. Vanya adamları yara-yara keçib özünü ikinci vaqona saldı. Onun şəhərə nə üçün getdiyi Vanyanı çox maraqlandırırdı.

Qatar şəhər stansiyasına yaxınlaşdığı zaman qəlbindəki acı duyğudan Vanyanın bütün vücudunu isti bir tər basmışdı. Vaqonun qabaq qapısı ağzında durub düşünürdü. Qatar dayanar-dayanmaz özünü qapıdan bayıra atdı. Bir-birini basa-basa vaqondan çıxan sənişinlərə qarışıb, xəlvət bir guşədə Mişanın çıxmasını gözlədi. Qabaq vaqondan çıxan sənişinlər mühüm işi olan adamlar kimi yeyin addımlarla uzaqlaşib gedirdilər. Vanya vaqondan çıxanları bir-bir diqqətlə gözədən keçirir, lakin Mişanı görmürdü. Adamlar seyrəlməyə başlamışdı. Mişa bütün sənişinlərdən sonra çıxdı. Ətrafını şübhəli baxışlarla süzdükdən sonra işsiz, avara adamlar kimi yavaş-yavaş oradan uzaqlaşmağa başladı. Onun bu hərəkəti Vanyanın şübhələrini daha da artırdı. O böyük bir məharət və maraqla uzaqdan-uzağa Mişanı izləməyə başladı. Onu izləyə-izləyə geniş bir küçədəki uca bir binanın qarşısına qədər gətirdi. Mişa arxaya baxmadan binanın dəmir darvazasından həyəət girdi. Vanya binaya yaxınlaşdı. Orada hansı idarə olduğunu bilmək üçün diqqətlə qapılara, divarlara baxdı, dəmir darvazanın ağzından boylanırdı. Heç bir şey anlaya bilmədi. O, divara söykənib bir az düşündü, sonra qarşıdakı kiçik saatsaz dükanına tərəf getdi. Qoca bir yəhudi saat təmir edirdi. Vanya içəri girib salam verdi. Qoca başını qaldırıb onun salamatlığını alaraq, saymazıyana yenə öz işinə məşğul oldu. Kiçik dükanın sol tərəfində iki stul qoyulmuşdu. Vanya:

– Ata, rahatlanmaq üçün bir az oturmaq olarmı? – deyərək soruşdu.

Bu adamın kim olduğunu, nə üçün oturmaq istədiyini bilməyən qoca diqqətlə ona baxdı. Üzündə, gözündə qorxu və həyəcan duyulurdu. Vanya bunu hiss edib yumşaq, nəzakətli bir səslə:

– Qorxma, ata, mən adi bir fəhləyəm. Məndən sənə ziyan dəyməz, arxayın ol! – dedi və cavab almadan stula oturdu.

Qoca cavab vermədi. O, əsəbi bir halda işləyir, arabir şübhəli nəzərlə naməlum adama baxırdı. Vanya gözünü darvazadan çəkmirdi.

Qoca çox narahat idi. Vanyanın qarşıdakı binaya diqqətlə baxması onun qorxu və həyəcanını bir qat da artırırdı. Nəhayət, qoca özünü saxlaya bilməyərək, gözlüyünü çıxarıb, əsəbi bir səsle:

– Sən o binaya nə çox baxırsan? – deyə soruşdu.

– Dostum oraya girib, onu gözləyirəm, indi çıxacaq. Sən məndən qorxma, ata!

Qoca başını aşağı dikib işləyə–işləyə:

– Dostun kimdir?

– O da mənim kimi fəhlədir!

Qoca başını qaldırıb, istehza ilə gülümsəyərək:

– Fəhlənin bu binada nə işi? – deyə soruşdu.

Onun bu sözü Vanyada maraq doğurdu, sanki gözləri bir ümid qılgıcımı ilə parıldadı. Vanya dərhal:

– Ata orada hansı idarə yerləşir? – deyə soruşdu. Qoca başını qaldırmadan yavaşca:

– Hansı idarə olduğunu bilmirsən? Bilmirsən dostun ora nə üçün gedir?

Vanya təəccüblə çiyinlərini çəkərək, cavab vermədi.

Qoca diqqətlə onu süzdükdən sonra yenə başını aşağı salıb, işinə məşğul oldu. Vanyanın təəccüb və marağı daha da artdı. İçəridəki lal və mübhəm sükutu müxtəlif saatların çıxardığı zəif və ahəngdar çıq-qıltı pozurdu. Bu çıq-qıltı ilə müşayiət olunan hər an Vanyaya bir il qədər uzun görünürdü. Çünki o tələsirdi. O bir dəqiqə belə yubanmadan hər şeyi öyrənmək, şübhə və tərəddüdlərdən birdəfəlik qurtulmaq istəyirdi. Bütün bunlarla birlikdə onun zehmində qocanı nə yolla və necə dilə tutub, ondan bir sirr öyrənmək fikri həll olunurdu. Nəhayət, o, stulunu qocaya bir qədər də yaxınlaşdıraraq, sözə başladı:

– Ata, məsləkimə, vicdanıma and içirəm ki, mən təmiz bir adamam. Məndən sənə heç bir xətər gəlməz. Mən səndən yalnız bir şeyi bilmək istəyirəm və bunun üçün sənə çox minnətdar olacağam. Mənim dostum buraya tez-tez gəlib gedir, görəsən onun burada nə işi var? Bura haradır? Bunu bilmək mənim üçün çox əhəmiyyətlidir. Sən qorxma, mənim ağzımdan söz çıxmaz. Bura haradır?

Qoca bayaqdan bəri başını qaldırıb, Vanyanı diqqətlə dinləyirdi. Vanya sözünü qurtardıqda aralığa yenə sükut çökdü. Nəhayət, qoca zəif bir səsle ona pıçıldadı:

– Hər halda onu bilməlisən ki, sənin dostun buraya yaxşı niyyətlə gəlib–getmir. Bura jandarm və gizli polis idarəsinə məxsusdur.

Vanya heyfət içində:

– Yox, ola bilməz! Jandarm idarəsini tanıyıram, o ki, O... küçəsin-dədir.

Qoca yavaşca:

– Sən dediyin baş idarədir, bura isə onun kiçik bir guşəsidir. Bu darvazadan içəri girənlər başqa qapıdan tamamilə başqa formada, baş-qa qiyafədə çıxırlar, sən boşuna darvazaya baxma, o içəridə üzünə qrim yapıdırıb, formasını dəyişdirib baş qapıdan çıxacaq, birbaş gizli polis idarəsinə gedəcək. Qayıtdıqdan sonra baş qapıdan girib forması-nı soyunacaq, yenə öz adi paltarında darvazadan çıxacaq. İndi bildin-mi bura haradır?

Vanya minnətdarlıqla:

– Bildim ata, bildim, bura bizim haqqımızı ayaqlamaq, dilimizi bağlamaq, kirli və xoş əllərini vicdanımıza qədər uzatmaq istəyənlə-rin yuvasıdır, – deyərək nəzərlərini baş qapıya dikdi.

Vanyanın bu sözləri qocanın ürəyindən idi. O, əlindəki maqqası yerə qoydu. Gözlüyü gözündən çıxarıb, yenə nə isə demək istəyirdi ki, Vanya cəld stuldan durub qapıya tərəf getdi və:

– Odur, çıxdı, gedir! – deyərək qoca ilə xudahafiz etmədən özünü cəld küçəyə atdı.

Vanya başqa geyimdə olan Mişanı izləyərək, baş jandarm idarəsi-nin qapısından içəri girincəyədək onu təqib etdi. İndi öz vəzifəsini bi-tirmiş adamlar kimi vicdanı sakit, qəlbi rahat bir halda divara söykənilib durdu; elə bu zaman ucaboyle, sağlam bədənli bir kişi ona yaxınlaşdı, diqqətlə üzünə baxdıqdan sonra:

– Bağışlayın, siz Vanya deyilsinizmi? – deyərək soruşdu. Vanya tanı-madığı bu adamın üzünə heyfətlə baxdıqdan sonra yavaşca:

– Vanyayam, – deyərək cavab verdi.

O, Vanyanın əlindən tutaraq, gülə-gülə:

– Məni tanıyırsanmı? Mavleyevka kəndində keçən gənclik günlə-rimizi nə tez unuttun? – dedi və onun dik gözlərinin içində baxdı.

Vanya ona diqqətlə baxdıqdan sonra:

– Aha... Vasya, Vasya! Bu sənənsən? – deyərək onu qucaqladı; onlar öpüşdülər. Vasya şəfqətlə parıldayan gözlərini bir də dostuna dikib:

– Vanya, səni bir də görmək olarmış! Bakıya nə zaman gəlmisən?
– deyərək soruşdu və cavab gözləmədən onun qolundan tutub, – gəl dostum, gəl, bu yaxın restoranda oturub doyunca danışaq, – deyərək onu restorana çəkdi.

Onlar uşaqlıq və gənclik illərindən uzun-uzadı danışdılar. İçilən qədəhlərin, söylənən xatirələrin nəşəsi hər ikisini məst etmişdi. Söz uzandıqca uzanırdı. Vanya Mişanı tamamilə unutmuşdu. Vasya son badələri doldurdu:

– Bunu, dostum, gələcək səadətimizin şərəfinə içək! – deyə qədəhini Vanyanın qədəhinə vurdu. Vanya şərabı başına çəkdikdən sonra ağzını silərək:

– Vasya, hər şeydən danışdıq. Ancaq sənin harda qulluq etdiyini soruşmağı unutdum! – deyə ona baxdı.

Vasya mənalı-mənalı gülümsəyərək:

– Soruşmasan yaxşıdır, Vanya, – dedi. – Bəs sən harda işləyirsən?

– Mən, mədəndə, buruqda...

– Aha... zəhmətli işdir. bilirəm. Təzə gələndə mən də bir həftə orda işlədim. Günə bir manat da vermirlər. Sonra bir təsadüf məni jandarm idarəsində işləməyə məcbur etdi.

Gözləmədiyi bu cavab Vyanı sarsıtdı. O, heyrlətlə dostunun üzünə baxdı. Lakin birdən özünü toplayaraq:

– Nə vəzifədə? – deyə soruşdu.

Heç gözlənilmədən məsələ açılmışdı. Bir-birinin dalınca içilən qədəhlər, uşaqlıq xatirələri Vyanı elə kövrəltmişdi ki, gizli saxlamalı olduğu sirri heç özü də bilmədən açıb demişdi. Lakin iş yerini deməsindən Vasya o qədər də peşman olmadı. Əvvəla, Vanya onun nəzərində adi fəhlə idi; bir fəhləni, özü də uşaqlıq dostunun onun harada işləməsini bilməsi ona o qədər də qorxulu görünmədi. İkinci tərəfdən jandarm idarəsində işləmək onsuz da Vyanın ürəyindən deyildi və o, oradan çıxmaq üçün münasib bir fürsət axtarırdı. Odur ki, Vasya öz uşaqlıq dostu ilə çox səmimi danışır, bildiyi məsələləri gizlətməyə o qədər də səy göstərmirdi. Buna görə də o, Vyanın “Nə vəzifədə?” sualına da çətinlik çəkmədən:

– Fotoqrafçıyam, adı bizim idarəyə düşən adamların şəkillərini çəkirəm, – deyə cavab verdi. Sonra ayağa qalxaraq Vyanın qolundan tutub:

– Belə söhbətləri burda etmək o qədər də münasib deyil, – dedi, – qalx gedək bizə, həm şəklini çəkim, həm də Nina ilə görüş.

Vasya xörək paylayanla haqq-hesab çəkdikdən sonra Vanya ilə bərabər restorandan çıxdı. Yolda Vanya:

– Nina kimdir? – deyə soruşdu.

– Mənim arvadım. İndi onu da tanımazsan. Sizin yaxın qonşunuz Pavelin qızı...

– Nə deyirsən? Onu almısan? Pavelin bizimlə qohumluğu da var. Atamın doğma xalası oğludur. Gedək, gedək! – deyə Vanya addımlarını yeyinlətdi. Birlikdə Vasyanın evinə gəldilər. Yolda gedərkən Vanya öz-özünə “Bundan çox istifadə etmək olar” – deyə düşünürdü. Qapıdan içəri girən kimi Vasya ucadan:

– Nina, Nina! Gəl gör bir kimi qonaq gətirmişəm, – deyə arvadını səslədi.

Nina onları gülərüzlə qarşıladı. O, əvvəlcə Vanyanı tanımadı. İri, ala gözlərini ona dikib diqqətlə baxdı. Vasya dayana bilməyib, tez tanışlıq verdi. Nina gülə-gülə onun əlindən tutub içəri apardı. Mavleyevka kəndindən, onun öz ailəsindən, qohum-əqrəbasından xəbər tutdu. Sonra Vasyaya:

– Sən dostunu məşğul elə, mən bu saat gəlirəm, – deyib bayıra çıxdı.

Şəkil məsələsi Vanyanı çox maraqlandırır. O, üzünü dostuna tutub:

– Vasya, mənim bir yoldaşım da bu günlərdə sizin idarəyə işə girmişdir, – dedi.

– Kimdir? sən onun bizim idarəyə girdiyini haradan bildin?

– Özü mənə dedi.

Vasyanın qaşları çatıldı. O bir saniyə düşündükdən sonra təkrar soruşdu:

– Adı nədir?

– Mişa!

– Mişa! O sarıbənz, çil-çil, arıq adamdır. Tanıyıram, – deyə dostunun üzünə güldü. Sonra təkrar sözə başlayıb, əlavə etdi:

– Bizim idarədə onun adı Semyondur. Bu gün də gəlmişdi. O nədən-sə müxtəlif qıyafələrə girməyi çox sevir. Onu bir neçə qıyafədə çəkmişəm, – deyə Vasya yerindən qalxıb, o biri otağa keçdi. Bir az sonra əlində bir neçə fotosəkil içəri girdi. Ona dörd-beş şəkil göstərərək:

– Bax, gör tanıyırsan?

Vanya şəkillərə diqqətlə baxdıqdan sonra daxilindəki həyəcan və nifrəti gizlədərək gülə-gülə:

– Özüdür, zalım oğlu qraf kimi geyinmişdir.

Vasya onun adi paltarda çəkdiyi şəkli uzadaraq:

– Aralarındakı fərqi diqqət et! – dedi.

Vanya bu şəkli alıb baxarkən Nina bayırdan:

– Vasya, Vasya, – deyə çağırırdı.

Vasya tez koridora çıxdı. Vanya Mişaya ən çox bənzəyən bir şəkli götürüb, tez qoynuna qoydu. Vasya qayıdıb içəri girən kimi Vanyanın qolundan tutub:

– Qalx, Nina bizə yemək hazırlayınca qədər sənin şəklini çəkim, – deyərək onu öz otağına aparmaq istədi. Vanya bəhanə gətirib razı olmadı. Vasya çox israr etdisə də o, iki-üç gündən sonra təmiz paltarda gəlib şəklini çəkdirəcəyinə söz verdi. Vasya Mişanın stolun üstündəki şəkillərini götürərkən:

– Mişa çox istedadlı xəfiyyədir, – dedi. – Deyilənlərə görə olduqca böyük işlər açacağına söz vermişdir.

Vasyanın bu sözləri Vanyanın qəlbinə bir xəncər kimi sancıldı. Həyəcanını gizlətmək üçün Vasyaya tez cavab verməyə məcbur oldu:

– Bilirəm, o çox istedadlı adamdır.

Vanya artıq axtardığını tapmış, vəzifəsini bitirmiş olduğundan getmək üçün bəhanə axtarırdı.

Nina içəri girdikdə Vanya ayağa qalxdı, əlini ona uzadaraq:

– Bağışlayın, mən getməliyəm, – deyərək, onun əlini öz əlləri içində sıxdı.

– Getmək olmaz. Mən sizə yemək hazırlayıram, qalın, günümüzü bir yerdə xoş keçirək, – deyərək Nina qalmaqı ondan xahiş etdi. Vanya vacib işi olduğunu bəhanə gətirib, onun xahişini qəbul etmədi. Onlarla çox mehribancasına və nəzakətlə görüşüb qapıdan çıxdı. Pillələri enərək Vasya onun arxasınca:

– İki-üç gündən sonra gözləyirik, hökmən gəl, – deyərək qışqırdı.

IV

Araz həbsdən azad olduğu günün sabahı işə getdi. Podratçı Əhməd onu çox soyuq qarşıladı, lakin Araz buna əhəmiyyət vermədi. İşdən sonra birbaşa kontora gəldi. Üç manat on beş şahı keçmiş əmək haqqını tələb edib aldı.

O gün Aslan bəy mədənə baş çəkməyə gəlmişdi. Araz keçərkən Aslan bəy onu uzaqdan görüb istehza ilə:

– Kişilər yaxşı deyiblər ki, “nə yaraşır arığa, gedib girsin qoruğa”, – deyərək Arazı söz atdı. – A kişi, xalq günahını təmizləmək üçün Kərbəlaya gedir, Xorasana gedir, sən də dustaqxanaya... Pəh, pəh, pəh!..

Araz qaşlarını çataraq:

– Buna bax, kəsək oturub daş üçün ağlayır, – dedi, – Bilirəm ki, mənim üçün canın yanmır, öz gününə ağlayırsan.

Aslan bəy Arazdan belə cavab gözləmirdi. O elə zənn edirdi ki, Arazın həbs edilməsi onu yumşaldacaq. Odur ki, bu cavab onun qürur-la yığılmuş vücudunu titrətdi. Qarşısındakı adamın Araz olduğunu görüncə hirsini yeməyə çalışdı, dodaqlarını gəmirə-gəmirə:

– Bilirəm, başın hələ də havalıdır, səni yolundan bərk azdıırıblar, – dedi. – Bu yolnan getsən həmişə ac olacaqsan.

Araz qəzəblə:

– Acından ölsəm də sənin kimi namərdlərdən iş istəmərəm, – deyərək cavab verdi.

Aslan bəy cavab vermədi. Araz gözlərini yerə dikərək acıqlı halda çıxıb gedirkən, birdən Mişa ilə qarşı-qarşıya çıxdı. Mişa onu görüncə:

– Oy... Araz, Araz, hardasan? Səni axtarmaqdan yoruldum, – deyərək ona yaxınlaşdı. Onlar bir-biri ilə çox səmimi görüşdülər, sonra yaxındakı bir tərpedə oturdular. Mişa çoxdan görmədiyi Arazı şən və diqqətli baxışlarla süzdükdən sonra:

– Çoxdandır səni görmürəm, – dedi, – heç dəyişilməmişən, poladsan, polad. Dustaqxana sənə heç təsir etməmişdir, rəngin üstündədir.

Araz onun sualına cavab vermədən soruşdu:

– Sən indi harda işləyirsən?

Mişa gülümsəyərək:

– Heç bir yerdə, – deyərək cavab verdi. – Məni qovdular. İndi neçə gündür ki, işsiz gəzirəm.

Araz heyrtlə:

– Nə üçün? Qovulmuş fəhlələrin hamısını işə qəbul etməyə məcburdurlar.

Mişa onun sözünü kəsərək:

– Əvvəlcə qəbul etdilər, sonra bir bəhanə ilə yenə çıxarıb qovdular.

– Bəs necə yaşayırsan?

– Bir təhər yaşayıram, neyləyim.

Mişa bu sözləri o qədər həzin və yanıqlı bir dillə söylədi ki, Arazın ürəyi yandı, cibindəki pullarını çıxarıb:

– Bu gün maaşımı almışam. Üç manat on beş şahıdır. Al bu bir manat sənə, iki manat on beş şahı mənim ailəmin. Qorxma, ürəkli ol, acından ölmərik! – deyərək manatı ona uzatdı.

Mişa manatı aldı, başını tərpedə-tərpedə:

– Mən heç şeydən qorxmuram, – dedi, – tətildən sonra təşkilatımız çox qüvvətlənmiş, Rusiyadan, Gürcüstandan təcrübəli rəhbərlər gəlmiş. Yaponların bizimlə müharibə başlaması çox yaxşı oldu. Çar ordusu hər yerdə məğlub olur. Müharibə nəticəsində hökumət zəiflədikcə bizim təşkilatımız güclənəcək. Bu saat yaman çalışırıq.

Araz onu məmnun baxışlarla süzərək dedi:

– Mən həbsə düşəni təşkilat işlərindən xəbərim yoxdur. Fəhlələr təşkilata çox yazılırmı?

– Çox yazılır, əvvəllər belə deyildi, indi dəstə-dəstə gəlirlər.

Bu söz Arazı çox sevindirdi. Mişa yerindən qalxaraq:

– Araz, mən bir az xəstəyəm, bir az da işim var. Sən təşkilat üzvləri ilə görüş, çıxarılan qərarları, bizim öhdəmizə düşən vəzifələri mənə də xəbər ver! – deyə xahiş etdi.

Onlar görüşüb ayrıldılar. Mişanın verdiyi məlumat onu çox sevindirdi. Çünki təşkilata üzv yazıldığına görə müsəlman fəhlələri və kənd əhli onu dinsiz, “millət xaini” adlandırır hörmətdən salırdılar. İndi müsəlman fəhlələri və kəndlilər arasında aparılan təbliğat yavaş-yavaş öz bəhrəsini verirdi. Araz bu dadlı düşüncələr içində evə gedirdi. Qapıya yaxınlaşaraq qarşıdakı iri püstə ağacının altından bir nəfər ayağa qalxıb:

– Araz, Araz, bura gəl! – deyə onu yanına çağırırdı.

Araz əvvəlcə tanımadığı bu adama uzaqdan diqqətlə baxdı. Yaxınlaşdıqda:

– Vanya, sənsən? – deyə əlini ona uzatdı. Vanya onun əlindən çəkib, ağacın altında oturdu. Bir qədər dinməzəcə oturduqdan sonra:

– Mişa ilə çox şirin söhbət edirdin. O sənə nə deyirdi? – deyə soruşdu.

Araz:

– Elə bir söz demirdi, – deyə cavab verdi, – ordan-burdan danışırıdım.

– Onun sənə dediklərini danışa bilərsənmi?

Araz Mişanın tapşırıqlarını və aralarındakı söhbəti təfəsilatı ilə nağıl etdi. Vanya acı-acı gülərək:

– Sən heç Mişanın kim olduğunu bilərsənmi? – deyə soruşdu.

– Sən ki, onu məndən yaxşı tanıyırsan – deyə Araz təəccüblə cavab verdi.

Vanya Arazın üzünə baxıb, gülərək başını oynatdı, sonra əlini onun çiyinə qoyub:

– O xaindir, jandarm idarəsinin xəfiyyəsidir – dedi. – Ehtiyatla dolan. Araz qulaqlarına inanmadı, heyrət içində:

– Necə? Mişa jandarm idarəsinin xəfiyyəsi? Buna mən heç inana bilmərəm, – deyə bağırırdı.

Vanya:

– Yavaş, çıxırma, – dedi, – sən buna inana bilməsən də təşkilat üçün bu isbat edilmiş bir həqiqətdir. Mişa xəfiyyədir. Bunu bilmək səni çox maraqlandırırırsa isbat edə bilərəm.

– Nə ilə isbat edərsən?

– İndi bunu isbat etmək o qədər də çətin deyil. O sənə deyib ki, bir az xəstəyəm, həm də işim var. Əvvəla o, xəstə deyil, səndən də, məndən də sağlamdır. İş olduğu isə inanıram, çünki sabah şəhərə jandarm idarəsinə gedəcəkdir. İstəsən, bərabər gedək, orada onu öz gözünlə gör, inan!

Araz başını aşağı salıb, əsəbi bir halda əli ilə qumu eşləyirdi:

Vanya:

– Nə deyirsən? Getmək istəyirsənmi? – deyə soruşdu.

Araz qara qaşlarını çataraq:

– Yox, isbat olunmuş bir məsələni təzədən yoxlamağa ehtiyac yoxdur, – dedi. – Ancaq, bu cındırından cin ürkən Mişa hara, xəfiyyə hara? Adam lap məəttəl qalır.

Vanya gülə-gülə:

– Nə, cındırından cin ürkən? Onu sən şəhərdə xəfiyyə paltarında görsən tanımazsan. İki gün əvvəl dəniz donanması zabiti forması geymişdi. Onun partiyaya qəbul edilməsinə səbəb biz olduq. İndi bütün məsuliyyət bizim üzərimizə düşür.

Vanya bu sözlərdən sonra Arazı tamamilə inandırmaq üçün görüklərini və öyrəndiklərini eynilə nağıl etdi, sonra qoynundan bir fotoşəkil çıxarıb ona uzadaraq:

– Əgər şübhə edirsənsə al bax, onun jandarm idarəsində çəkilmiş şəkli, – dedi.

Araz Mişanın şəklinə baxdıqdan sonra:

– Artıq hər şey aydındır, – dedi, – zalım oğlu çulunu yaman dəyişib.

Araz bu sözləri deyib bir an sükut etdi. Vanyanın danışdıqlarını xəyalında bir də canlandırıncə o aslan qəlbinin içində acı bir ağrı duyub dərinlənirdi. O, ömrü boyu həyatın hər acısını dadmış, hər fəlakətini görmüş, onun ən ağır zərbələrini belə yemişdi. Ancaq onun polad qəlbi, bütün bunlara qarşı göstərdiyi mətanət sayəsində heç bir zaman belə inləməmişdi. Mişa, artıq tanıdığı, öz əməyi, öz alnının təri ilə yaşayan yoxsul Mişa deyildi. O indi öz sinfini, onun kimi minlərlə

cə, milyonlarca öz kəndini, ailəsini atıb boz steplər, qalın meşələr aşıb bir parça çörək üçün buralara gələn yoxsul xalqların düşməni, çar xəfiyyəsi idi. Onun heç bir sıxıntı və kədərə yol tapa bilməyən qəlbini inlədən bu acı duyğu idi. O bütün nifrəti ilə:

– Tfu, satqın, alçaq! – deyə bağırdı.

Hər ikisi susdu. Sonra Vanya bir şeyi xatırlayırmış kimi, birdən-birə Arazın qolundan tutub:

– Araz, bura bax, – dedi, – yaxşı yadıma düşdü, bizə öz adamımız olan yaxşı bir qayıqçı lazımdır. Bu günlərdə dənizdə, coşqun ləpələr qoynunda mühüm bir iclasımız olacaqdır. İclasda bir çox mühüm məsələlərlə yanaşı xain Mişanın məsələsi də həll ediləcəkdir. Odur ki, növbəti iclas üçün dənizdən etibarlı yerimiz yoxdur.

Araz gülümsəyərək:

– Qayıqçı mən – deyə cavab verdi.

Vanya sevincək:

– Nə deyirsən? sən qayıq sürmək də bacarırsan?

Araz ciddiyyətlə:

– Bilirəm, özü də lap yaxşı.

Vanya fərəhlə:

– Bu çox yaxşı oldu, – dedi. – Biz bir dənizçi ilə danışmışıq. Nə zaman istəsək bizə bir-iki saatlığa bir qayıq verəcəkdir.

Onlar keyli danışib ayrıldılar.

Araz Vanyadan ayrıldıqdan sonra həyətə girdi. Mişa məsələsi onu bərk qəzəbləndirmişdi. Başını aşağı çox fikirli yeriyirdi. O ancaq otağa daxil olduğu vaxt başını qaldırdı, üz-gözü gülməyə başladı. Araz həmişə belə idi. Xaricdə nə dərdi, nə fikri olsa, evə gələn kimi hamısını unudur, hər kədəri qəlbindən silib təmizləyirdi. Bu dəfə də otağa girən kimi sevimli Günəşini, baxışlarında özünü gördüyü Poladını şən və gülərlə qarşıladı.

V

Sərin və ulduzlu bir gecə idi. Qaraşəhər körpüsündə qızğın iş gedir, yan-yanə durmuş gəmilərə yük vurulurdu. Yalnız körpüdən bir qədər uzaqda durmuş bir qayıqçı qayığı təmir etməklə məşğul kimi görünürdü; arabir alıcı gözlərini sahilə dikib, bir şey axtarırmış kimi baxırdı. O birdən-birə doğruldu, tez kürəklərə hərəkət verib qayığı

sürətlə sahilə doğru sürdü. Sahildə gözləyən on bir adam dərhal qayığa atıldı. Qayıq sahilədən ayrılıb sürətlə uzaqlaşmağa başladı. Miniklərdən biri şən və gurlayan səslə:

– Qoçağım Araz, sən qayıq sürmək də bacarırsanmış? – deyə hey-rətlə ona baxdı.

Araz cavab vermədi. O, gözlərini dənizin sakit səthinə zilləyib düşündü. Vanya diqqətdə ona baxıb:

– Araz, nə düşünürsən? – deyə soruşdu.

Araz üzünü onlara çevirib, əli ilə uzaqları göstərərək:

– Bax; o yerlərdə su altında qalmış köhnə bir şəhər var, – deyə sözə başladı. – Dəniz durğun, hava saf olduğu zaman dənizçilər keçər-kən onu su altında görürlər. Deyirlər ki, o şəhərin adı “Səba” imiş. Süleyman padşahın sevgilisi Səba bu şəhərdə yaşayırmış. Bu xüsusda eldə söylənən köhnə bir dastan var. Mən hələ kiçik ikən rəhmətlik babmdan eşitmişdim.

Qayıq göy suları yara-yara irəliləyirdi. Araz üzünü Bibiheybətə, İçərişəhərə tutub “Qırx damcı” qayasını, “Qız qalası”nı göstərərək, onların haqqında qısa izahat verdi və öz biliciliyinə məğrur olan adamlara məxsus bir tövrlə əlavə etdi:

– Bu yerlərin hər qayası, hər daşı bir dastandır.

Bu sözləri deyib Araz yenidən düşünməyə başladı. Qayıqdakılardan qarayanız, ortaboylu, xoşsima bir gənc:

– Araz, bu yerləri çoxmu sevirsən? – deyə soruşdu.

Araz dərhal cavab verdi:

– Bir gün söz arasında düşmənlərdən birisi mənə dedi ki, “siz fəhlələrdə, bütün yoxsullarda vətən məhəbbəti yoxdur. Siz bu ananın övladı deyilmisiniz? Onu nə üçün sevmirsiniz?” Mən isə cavabında: “Vətəni siz sevmirsiniz, – dedim, – sizin sevdiniz yalnız puldur. Vətəni sevən də bizik, onu azad edən də biz olacağıq!”

– Haqqın var Araz, qorxma, o gün yaxındır. O günü sənə firqəmizin açdığı geniş yol, izlədiyi milli siyasət verəcək. O zaman sosialist vətəni-ni gənc bir aşiq qəlbi ilə sevvəcəksən. İndi yelkəni aç, otur, işə başlayaq.

Qarayanız gənc:

– Bu günkü vəziyyət və gələcək fəaliyyətimiz haqqında danışmaq üçün söz Azad yoldaşa verilir, – deyə əlavə etdi.

Qumral gözlü, xoşsima gənc sözə başladı:

– İmperializmin əsas xarakterlərindən biri müstəmləkəçilikdir. O bütün yer üzünə sahib olsa, yenə də gözü doymaz. Göylərə əl atıb ora-

da müstəmləkə axtarmağa başlar. Çar imperiyası çoxdan bəri iki müstəmləkəyə göz dikmişdir: birinci Hindistan, ikinci Mancuriya. Bu müstəmləkələri ələ keçirmək üçün ciddi hazırlıq aparırdı. O, əvvəlcə ingilis müstəmləkəsi olan Hindistana sahib olmaq istəyirdi. Hətta müəyyən zabıtlərə farsca öyrənmək haqqında ayrıca göstəriş verilmişdi. İngilis xəfiyyələri bundan xəbər tutmaya bilməzdi. Bütün dünyanı öz barmağı ucunda oynadan ingilis siyasətçiləri, çar ordusunun ağzını Hindistandan Mancuriyaya çevirdi. Bu gün Yaponiya ilə şiddətli müharibə gedir. Çar ordusunun hər yerdə məğlub olması, Rusiya flotunun yaponlar tərəfindən batırılması çar üsuli-idarəsinin və hökumət başçılarının nə qədər çürük olduğunu meydana çıxardı.

Rus-yapon müharibəsi məğlubiyyətlə qurtarmaq üzrədir. Çar hökuməti müharibə ilə ölkədə güclənən inqilabi hərəkatı zəiflətmək ümidində idi. Lakin onun ümidləri, xam xəyalları boşa çıxdı. Peterburq və başqa sənaye mərkəzlərində qüvvətlənən fəhlə tətilləri bunu sübut etməkdədir.

Hökumətin gündən-günə zəifləməsindən istifadə edən burjuaziya sərbəstlik və bəzi hüquq almaq məqsədi ilə qanuni-əsasi verilməsini hökumətdən tələb etməyə hazırlaşır. Onun bu tələbinə menşeviklər də səs verir, bu xüsusda fəhlə və kəndlilər arasında indidən ciddi təbliğat aparırlar. Lakin bizim yolumuz aydın, cəbhəmiz məlumdur: biz çar mütləqiyyəti yıxıb, fəhlə-kəndli dövləti qurmalıyıq. Bizim vəzifəmiz olduqca məsuliyyətli bir vəzifədir. Buna görə də biz nə etməliyik? Burjuaziyanın öz faydasına hökumətdən tələb etdiyi qanuni-əsasının iç üzünü, menşeviklərin proletariata xain çıxdığını açıb göstərməliyik. Menşeviklər hər yerdə məğlub olur. Müsəlman fəhlələri dəstə-dəstə axıb təşkilata yazılır. Bilirsiniz ki, müsəlman fəhlələri bizim üçün böyük qüvvədir. Onları firqəmizə cəlb etməyincə mədəncilərə qalib gəlmək olmaz! Biz yaxın zamanda uzun, davamlı tətillərə və nümayişlərə başlamalıyıq!

Azad sonra qəti bir səslə sözünə davam etdi:

– Bakı komitəsindən aldığım məlumatlara görə hökumət də bizim tətillərin, nümayişlərin qabağını almaq üçün böyük hazırlıq görür. İnqilabı yatırmaq məqsədi ilə erməni-müsəlman qırğını salmaq üçün tədbirlər görür.

Araz əlini dizinə vurub:

– Vay, şeytan oğlu şeytan, öz başını qorumaq üçün gör nələr düşünür! – deyərək heyratla Azadın üzünə baxdı. Yoldaşlardan bir neçəsi onun sözünə və hərəkətinə güldü. Qaraşın, xoşsima gənc:

– Buna müvəffəq olsalar, inqilaba böyük zərbə vuracaqlar. Hər halda bu bizim tətıl və nümayişlərdən əvvəl ola bilməyəcək. Hər nəcə olsa bunun qarşısını almalıyıq! – deyə yumruğunu şiddətlə qayığın təknesinə çırpdı.

Məsələnin ciddiliyi hamını düşündürürdü. Arazın qaşları çatılmış, siması bulud kimi tutulmuşdu. Azad düşüncəli halda başını qaldırır davam etdi:

– Bu faciə kəndlərdən əvvəl şəhərlərdə oynanacaq. Faciənin baş rolları müsəlman qoçuları ilə erməni daşnaqlarına veriləcək. Yerli burjuaziya ilə erməni burjuaziyası arasında çoxdan bəri kəskin bir rəqabət davam edir. Erməni katolikosu Bakıya gəldiyi zaman erməni burjuaziyasına: “Ey Bakı erməniləri, Nikolay deyir ki, Tiflis mənimdir, yalan deyir, Tiflis ermənilərinindir. Çünki ən böyük, möhtəşəm binalar, ticarət, qisası şəhərin iqtisadi həyatı bizim əlimizdədir. Mən zənn edirdim ki, Bakı erməniləri də Bakını Tiflisə çevirmisiniz. Mən yanılmışam, burada siz mühüm bir iş görə bilməmisiniz. Böyük binalar, torpaq, ticarət əksərən yerli varlıların əlindədir” – deyə söylədiyi nitq bu rəqabət və düşmənçiliyi bir qat daha artırmışdır. Bunu hökumət çox yaxşı bilir. Buna görə hər iki millətin burjuaziyasından da istifadə edəcək. Arada zərər çəkən yenə hər iki tərəfin zəhmətkeşləri olacaqlar.

Azadın qısa məruzəsindən sonra yığıncaqda iştirak edənlərdən bir neçəsi də çıxış etdi.

Mışanın xəyanəti haqqında isə Vanya özü danışdı. O, Mişanı izlərkən topladığı bütün məlumatı, gördüklərini olduğu kimi nağıl etdi. Qayıqdakılar heyrət və qəzəblə onu diqqətlə dinləyir, arabilir Mişanın ünvanına nifrətli sözlər yağdırırdılar. Vanya çıxışını bitirdikdən sonra Mişanın xəfiyyə paltarındakı şəklini iclasdakılara göstərdi. Onun xain olması haqqında artıq heç kimdə şübhə qalmadı. Sonra yenə Azad söz aldı. O özünə məxsus təmkinlə sözə başladı:

– Yoldaşlar, Mişa hadisəsi göstərir ki, mütləqiyyət nöqərləri firqəmizə zərər yetirmək, içərimizdə qarışıqlıq salmaq üçün bizim öz aramızdakı adamlardan da istifadə edir. Bu hadisə bizi bir daha ayıq olmağa, sıralarımızı möhkəmlətməyə çağırır. Mişanın özünə gəldikdə isə hələ bir müddət onu özümüzdən hürkətməməli, onun vasitəsi ilə hökumətin görmək istədiyi gizli tədbirləri qabaqcadan öyrənməli, jandarm idarəsində bizim təşkilatın işləri haqqında yanlış təsəvvür oyatmaq üçün ona səhv məlumatlar verməliyik. Başqa yerlərə soxula

bilməməsi üçün isə, Mişa haqqında qonşu mədən partiya təşkilatlarına xəbər verilmişdir. O hələlik bizim üçün qorxulu deyil. Onun ifşa olunacaq günü isə təşkilat özü müəyyənləşdirməlidir.

Azadın çıxışı yığıncaqdakıları tamamilə qane etdi. Bu məsələ ətrafında danışmaq üçün söz alan gənc bir fəhlə Azadın fikirləri ilə razı olduğunu bildirdikdən sonra bu işdə son dərəcə ehtiyatlı olmağı, Mişanın şübhələnməsinə yol verməmək üçün möhkəm iradə nümunəsi göstərmək lazım gəldiyini söylədi. Axırda yığıncaq müvafiq qərarlar qəbul etdi.

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

I

Bazar günü idi. Araz yoldaşlarını görmək məqsədi ilə evdən çıxıb fəhlə qışlasına getmək istəyirdi. Əlisəfanın qapısı yanından keçərkən əncir ağacı yanında durmuş bir nəfər:

– Ay Araz, hara belə tələsirsən? – deyə onu səslədi.

Araz dönüb baxdıqda kəndlisi Əsədi tanıdı. Görüşdükdən sonra onu evinə dəvət etdi. Əsəd:

– Yox, evlik işim yoxdur, otur buradaca danışaq, – deyə Arazın təklifini rədd etdi. Hər ikisi oturdu. Araz soruşdu:

– Kənddə nə var, nə yox? Çoxdan xəbər tuta bilmirəm.

– Bilirəm başın çox qarışıqdır. Doğrusu, əvvəllər bütün kənd sənin dalınca danışdı, biri də mən: “Buna bax, Balakişinin oğlu gedib nə olub, nə olub, bolşevik olubdur” – deyirdik. Ancaq sizin bu axırıncı çıxışınızdan sonra kəndlilərin fikri yaman dəyişilib. Onlar deyirlər ki, bu Nikolaya fəhlələrdən başqa heç kəs bata bilməz. Bir de görüm, işləriniz necədir?

– Pis deyil, yaxşıdır, – deyə Araz cavab verdi.

Əsəd mənəli-mənəli gülümsəyərək:

– Təzə xəbəri eşitmisənmi? – deyə soruşdu.

– Hansı xəbəri?

– Deyirlər ki, ermənilər bizi qırmaq üçün bərk hazırlaşırlar. Bundan xəbərin varmı? Bu necə işdir?

Araz suala sualla cavab verdi:

– Bunu sənə kim dedi?

- Bütün kənd danışır.
- Axı bu xəbəri kəndə yayan kimdir?
- Əsəd bir az duruxdu. Sonra yavaşca:
- Əgər aramızda qalsa, deyərəm, çünki o adama mən söz vermişəm, – dedi.
- Qorxma, de!
- Sizinlə işləyən Semyon yayır.
- Araz bir az düşündükdən sonra dedi:
- Əsəd, hər kəsin sözünə inanma, sən bilirsən o Semyon dediyin adam kimdir?
- Yox, yaxşı tanımıram. Ancaq bir həftədir mənimlə yaman dostluq edir.
- Dediyin adam xəfiyyədir, adı isə Semyon yox, Mişadır. Semyon adını ona sonradan veriblər. Görürsən, Nikolay cəbhədə basılır, fəhlələr, kəndlilər hər yerdə baş qaldırır, hökumət bunun qabağını almaq üçün ortaya fitnə salmaq istəyir. Sənə dediyi bu sözü ermənilərə də deyir: “Ay ermənilər, müsəlmanlar sizi qırmağa hazırlaşır, siz isə yatarsınız!” Ermənilərin də sənə kimi qoçuları bu fitnəkar sözlərə inanıb, bunu xalqın içinə yayır. Başa düşdün? Get, dediyim sözləri kəndlilərə başa sal. Onları arxayın elə. Semyon məsələsi isə öz aramızda qalacaq. Bunu heç kim bilməməlidir.
- Əsəd:
- Qəribə söz danışsən, mən gedib xalqın başı altına yastıq qoyum, yatsın? Bəlkə doğru oldu. Ermənilər bizim üstümüzdə gələndə biz arvad kimi qaçıb dəşiklərə təpilkək?
- Erməni sənə üstünə gələndə dəşiyə təpil deyən yoxdur; ancaq sən tufəng götürüb erməni üstünə getmə.
- Əsəd ayağa qalxdı. Arazın məsləhətindən razı qalmadığı onun üzündən, gözündən sezilirdi. Qaşlarını çataraq acıqlı bir səslə:
- Yox, sözlərin beynimə batmadı. Bu it oğlu Nikolay yəni o qədər ölü oldu ki, beş, on ac-lüt fəhləyə də gücü çatmadı. Zalımın qoşunu dünyanı basıb gedir. Burda bir iş var, belə deyil. Kişi bizə silah da bəyən olur. Bu fürsəti qaçıрмаq olmaz. Silahımızı alırıq. Erməni üstümüzdə gələr cavab verərik, gəlməz nə itiririk. Hələ sağ ol!
- Bura bax, heç bilmirəm o Mişa sənə silahı hardan verir?
- Nəyimə görə. Mən elə bildirdim sizin təşkilat tərəfindəndir; demək hökumət tərəfindən verilmiş. Bizim üçün nə fərqi.

Əsəddən ayrıldıqdan sonra Araz bu hadisəni təşkilata tezliklə xəbər vermək üçün fəhlə qışlasına tərəf yönəldi. Mişanın ara qarışdırması onu yaman acıqlandırmışdı. Kim bilir əlinə düşsə ondan necə intiqam alardı. O bu acı düşüncələr altında əzilə-əzilə gedərkən arxadan çiyinə bir əl toxundu. Dönüb baxarkən Mişa gülə-gülə: “Hara gedirsən?” – deyə soruşdu. O, Mişanı görüncə başı dumanlandı, qəlbi şiddətlə vurmağa başladı. Nə edəcəyini bilməyən adamlar kimi, kinli gözlərini bir saniyə onun gözlərinə dikib qaldı. Onun bu halı Mişanı da şübhələndirdi. “Bu sadədil adam mənim kim olduğumu yəqin öyrənmiş” – deyə düşünməyə başladı. Çünki hər zaman ona qardaş kimi yanaşan, bütün dərini, sevincini onunla bölüşən dostu, indi, ona bir düşmən kimi baxır, gözlərində kin və heyrət qılgıncımları uçuşurdu. O birdən-birə:

– Nə var, Araz, sənə nə olub? – deyə soruşdu. Bu bir saniyə içində onun zəhnindən çox şey keçdi. Yalnız bir xəyal onun bütün düşüncələrini alt-üst etdi. Bütün iradəsini toplayaraq gözlərini yerə dikdikdən sonra:

– Bu gün eşitdiyim qara xəbər məni çox narahat edir, – deyə cavab verdi.

Mişa heyrətlə:

– Nə xəbər?

– Mən eşitmişdim, inanmırdım. Bu gün dayım oğlu yanıma gəlmişdi. Deyir, ermənilər müsəlmanları qırmaq üçün hazırlaşır. Bu sözü şəhərdə hamı danışır. Təşkilat isə bizim başımızın altına yastıq qoyur. Yox, mən bu məsələdə təşkilatın fikrinə şərikinə bilmərəm. Ancaq söz öz aramızda qalsın, bu iş məni çox qorxudur, – deyə çox mütəəssir bir halda Araz cavab verdi.

Mişa, Arazı saf və sadədil bir adam kimi tanıyırdı. Bu söz onu bir neçə cəhətdən sevindirdi: əvvəla, kənddə əkdici zəhərli toxumlar götürmüşdü; ikinci, onun xəfiyyə olduğunu demək Araz bilmirdi; üçüncüsü, o erməni-müsəlman ədavətinə sadədil Arazı da çəkə biləcəkdə. Bu surətdə o, həm qırğını şiddətləndirəcək, həm də Arazı təşkilat yanında ləkələyəcəkdə. Bu dadlı xülyalarla məst olan Mişa, Arazın qolundan çəkib yerə oturdu və dedi:

– Əziz dostum, bu əhvalatı mən çoxdan bilirəm. Buna bir mənə verərlər deyə, sənə və başqa müsəlmanlara danışmağa qorxurdum. İndi sənə açıq deyirəm: ermənilər siz müsəlmanları qırmaq üçün böyük

hazırlıq aparır. Səndən nə gizlədim, mənim qardaşım adı çəkməyi deyil, o həm də monarxist oktyabristlər partiyasında mühüm vəzifə daşıyır. Məsələkcə o tamam başqa adamdır, biz başqa adamlarıq. Onu bu yanlış yoldan uzaqlaşdırmaq üçün nə qədər çalışıram, mümkün olmur. Əgər öz məsləkində qalmağa inad etsə, mən ondan uzaqlaşmağa məcburam. Hələlik yanına gedib gəlirəm. O, mənim kimi aciz deyil, dilli, bacarıqlı, cəsur bir adamdır. Onun yanına çəkmə, botin tikdirmək üçün çox daşnaq gəlir. Onlar qardaşıma bərk hazırlıqlarını söyləyirlər. Bu qırğın şübhəsiz olacaq. Ancaq mənim müsəlmanlara yazığım gəlir. Onların əlsiz-ayaqsız, yoxsul təbəqəsi arada qırılıb məhv olacaq. Bu xüsusda təşkilat bizə heç bir kömək edə bilməz. Bunun qarşısını özünüz indidən almalısınız.

Araz onun bu riyakar sözlərini böyük bir səbir və mətanətlə dinlədi. Qəlbinə tamamilə ovlamaq və son fikrini bilmək məqsədi ilə dedi:

– Ax, Mişa! Onu mən də başa düşürəm, ancaq lüt bir fəhləyəm. Silah olsa bizim rayondakı bu beş para kəndi əjdahaya döndərərdim, – dedi.

Mişa gülümsəyərək:

– Mən sənə silah tapsam nə verərsən?

– Get, lotunun biri, mənə silah tapana bax. Sən silahı hardan taparsan?

– Heç bilirsən monarxistlərin nə qədər silahı var? Qardaşım bu işi düzəldə bilər.

– O bu köməkliyi etsə, bizə böyük minnət qoymuş olar. Bir az arxayın olaram.

Mişa əlini onun əlinə vurub gülə-gülə:

– İki günə sənə iki yüz tufəng, on min patron verərəm, – dedi.

– Sən bu yaxşılığı etsən, mən də sənəin xəcalətindən çıxaram – deyə

Araz öz razılığını bildirdi. Sonra ətrafa boylanıb yavaşca:

– Ancaq, Mişa mən ölüm bu işi bizdən başqa kimsə bilməsin. Çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Səsə düşsə, təşkilat yanında sən də, mən də biabır olarıq.

Mişa onun qolundan tutub qaldırdı, gedə-gedə:

– Sən dostunu o qədər də avam bilmə. Bu şeyləri az-maz mən də bilirəm, – dedi.

Hər ikisi danışa-danışa gedərkən, Vanyaya təsadüf etdilər. Vanya gülə-gülə:

– Dostlar hara gedirsiniz? – deyə soruşdu.

Araz məmnun bir tövrlə:

– Mən fəhlə qışlasına gedirkən Mişaya rast gəldim. Sən hara gedirsən?

Vanya Arazın sualını cavabsız buraxdı, qolunu hər ikisinin qoluna keçirdikdən sonra Mişadan soruşdu:

– Mişa, sən indi harda işləyirsən?

Mişa işdən çıxarıldığı, çəkməçi qardaşının köməyi ilə yaşadığı və heç yerdə iş tapa bilmədiyi haqqında Vanyaya məlumat verdi.

Vanya bir qədər düşündükdən sonra başını qaldırıb:

– Yaxşı, sabah tənəffüs zamanı gəl, mən sənə iş taparam, – dedi.

Vanyanın bu vədəsi Mişanı çiçək kimi açdı. O bir az da yaxınlaşıb:

– Yaxşı, sabah gələrəm – dedi, sonra təkrar sözə başladı:

– Vanya, vəziyyətin nə qədər ağır olduğunu bilirsən. Bizim təşkilat nə üçün susmuşdur, heç bir fəaliyyət göstərmir? O kimi, nəyi gözləyir?

Vanya ona bir şey sezdirməmək üçün təbii bir səslə:

– Bu məsələ bütün fəhlələri düşündürür. Əvvəllər arabir gizli yığıncaqlarımız olurdu. İndi tamamilə susmuş kimidir. Yəqin rəhbərlər fəhlələri qırğına verməkdən qorxur. Əlbəttə, çar qazağı, çar polisi ancaq çar məmurlarını tanıyır, onlar əmr quludur. Nə əmr etsələr ona itaət edirlər. Ona görə də hökumətə qarşı üsyan etmək zənn etdiyimiz qədər asan deyil, ehtiyatlı olmaq lazımdır. Biz bu gün ancaq vəziyyətimizin yaxşılaşmasını tələb edə bilərik, – dedi.

Bu sözlər Mişanı tamamilə qane etdi. Bir az söhbət etdikdən sonra ayrılıb getdi.

Vanya əli ilə Arazın qoluna vurub:

– Dostuna yaxşı azdırma verdimmi? – deyə soruşdu.

Araz gülümsəyərək:

– Azdırmanı yaxşı verdin. Ancaq sən ona harda iş tapacaqsan?

Vanya onun fikrini anlayıb:

– Bilirəm sən nə deyirsən. Ona Şəmsinin mədəninə iş tapacağam. O mədən tamamilə bizim tərəfimizdədir. Qorxma, üstündə otuz göz qoyacağam. O hələlik bizə lazımdır, çünki belə azdırmalarla biz ondan çox istifadə edə bilərik.

– Mən sənin bu fikrinlə tamamilə şərikəm. Bu gün mən də ona belə azdırmalardan vermişəm – deyə Araz Vanyanın fikrini təsdiq etdi. Sonra Araz Mişa ilə aralarında olan söhbəti olduğu kimi Vanyaya danışdı. Axırda isə dedi:

– Montaşevin mədəninə dəşnaqlar arasında təbliğat apardıqdan sonra onlara da belə bir təklif etmişdir. Dünən mənə Qriqor dedi.

Vanyanın halı və rəngi dəyişdi. Birdən-birə dayanıb hiddətli səsle:

– Tfu, alçaq, – deyə bağırırdı.

Sonra Arazdan soruşdu:

– Sən hansı dəstədə manqabaşısan?

– Üçüncü dəstədə.

– Mən dördüncü dəstədə. Demək hələlik beş dəstəmiz var.

– Beş nə üçün? Bibiheybət rayonunda da iki. Hamısı yeddi dəstədir. Hər dəstədə 50 nəfərdən 350 nəfərə kimi əli silahlı fəhlə var. Rus, erməni və müsəlman fəhlələrindən təşkil edilmiş bu dəstələr neft rayonlarında iki xalq arasında salınan ədavətin qarşısını ala biləcək. Ancaq şəhərə əlimiz çatmır. Ora da kömək edə bilsəydik.

Vanya:

– Təşkilat şəhərdə də ciddi tədbirlər görmüş və görməkdədir. Sən Mişanın vəd etdiyi silahları tezliklə əldə etməyə çalış. Donuzdan bir tük də qənimətdir. Bu silahların bizə böyük köməyi dəyəcəkdir. Mən-sə indi Azad yoldaşla görüşməli, onu məsələdən xəbərdar etməli və göstərişlər almalıyam. Hələlik sağ ol, ayıq ol, Mişanı gözdən qoyma.

II

Fəhlələr qum üstündə toplanıb danışdılar. Qriqor alınının tərini silə-silə onlara yaxınlaşdı. Yoldaşları onu yorğun-argın görüb soruşdular:

– Hardan gəlirsən, Qriqor?

Qriqor başından furajkasını götürüb:

– Şəhərdən... Kaş getməyəydim, daşnaqlar qoçu Ağarzanı öldürdülər, bunun axırı yaxşı görünmür, – deyə əlinin tərsi ilə üzünün tərini sildi.

Araz onun ətəyindən çəkib:

– Otur, danış, səndə xəbər var, – dedi.

Qriqor oturub, gördüklərini nağıl etməyə başladı:

– Qoy sizə əhvalatı təfəsilatı ilə söyləyim. Deyirlər ki, qoçu Ağarza bir erməni qadını ilə yaşayırmış. Qadın olduqca gözəlmiş. Öz ərini sevmədiyinə görə gecə yatdığı yerdə Ağarza ilə birlikdə onu öldürür. Bu hadisədən daşnaq nümayəndələri xəbər tutub Ağarzanı öldürməyə qərar verirlər. Bu gün, bazar günü daşnaqlar kilsə ayinindən sonra

dəstə-dəstə küçəyə çıxarkən təsadüfən Ağarza da o küçədən keçirmiş. Ağarzanı görənin kimi onlar hər tərəfdən hücum etmiş və onu öldürmüşlər.

– Onu öldürənləri sən özün də gördünmü? – deyərək Araz maraqlı və həyəcanla soruşdu.

– Mən Parapetdə oturub, erməni tanışlarımdan biri ilə söhbət edirdim. Birdən atışma qopdu, həyəcan içində hərəkətə bir tərəfə qaçmağa başladı. Atışma davam edirdi. Bunun nə olduğunu heç kəs bilmirdi. Gördüm adamlar erməni kilsəsi tərəfə axır, mən də getdim. Kilsədən çıxan daşnaqlar fayton yanında yerə yıxılmış bir meyitə yanaşıb tapançalarının güllələrini onun başına boşaldı, heç bir şey olmamış kimi uzaqlaşdı gedirdilər. Mən bir nəfərdən öldürülənin kim olduğunu soruşdum. O, mənə “Qoçu Ağarzadır” – deyərək cavab verdi. Meyitə azından əlli güllə vurulmuşdu. Canında sağ yeri qalmamışdı. Bu hadisənin çox pis nəticə verəcəyini bildiyim üçün onu ətraflı öyrənmək istədim. Deyirlər Ağarzanın qardaşları meyiti soyundurub açıq bir arabada küçələri gəzdirib-gəzdirib: “Ay müsəlmanlar, bir görün ermənilər bizim qardaşımızı necə öldürüblər!” – deyərək xalqı ermənilərə qarşı qaldırmağa çalışırlar.

– Bu işə polis qarışmırdımı?

– Polis nəfərləri sevindiklərindən küçələrdə bığlarını eşirdilər. Bu fitnəni törədən elə hökumətin özüdür! Bunun axırı yaman olacaq. Bir tərəfdən hökumət, bir tərəfdən də bizim burjuylar, qoçular bunu şişirib gör bir nə fitnə çıxaracaqlar. Arada hər iki tərəfdən yenə əlsiz-ayaqsız adamlar tələf olacaq.

Araz axşama qədər yoldaşları ilə dərhləşdi. Bu hadisə ona çox təsir etmişdi. O, Vanyanın yolunu çox gözlədi, lakin Vanya gəlib çıxmırdı. Araz axşamüstü yorğun və pərişan halda evə qayıtdı.

Son günlər evə gec-gec gəldiyi, həmişə fikirli və pərişan olduğu üçün Günəş onu xeyli məzəmmət etdi:

– Yenə evdə-əşikdə tapılırsan. Bu təşkilat sənə başına təzədən bir bəla açmasa yaxşıdır.

Araz:

– Sən mənim işlərimə qarışma, – dedi, – kişinin başı qalda gərək.

Araz o gün bərk yorğun idi. Yemək yedikdən sonra uzanıb yatdı. Gecəyarısı Günəş onu oyadı:

– Qalx, qalx, səni qapıda çağırırlar – dedi. Araz yuxulu gözlərini ovuşdurub:

– Kimdir? – deyə soruşdu.

Günəş:

– Sənin dostun urusdur, gör nə deyir.

Araz yataqdan qalxıb tez qapıya yüyürdü. Mişanı görüncə:

– Ədə, Mişa, sənsən? Gecə vaxtı xeyir olsun, nə var? – deyə soruşdu.

Mişa yavaşca:

– Tüfəngləri gətirmişəm. İki yüz vədə vermişdim, yüz əlli tüfəng ala bildim, – deyə onun üzünə baxdı.

Araz başını qapıdan çıxarıb baxdı. Qapı ağzında yüklü bir araba durmuşdu. Mişa onun qolundan tutub çəkdi:

– Gəl, gəl, tez ol arabanı boşalt! Ancaq sən bunları hara qoyacaqsan?

Araz arabaya yaxınlaşıb:

– Sən qorxma, incir ağacının altına yığacağam. Səhərə qədər ona əncam çəkərəm. Arabanı içəri çək! – deyə böyük darvazanı açdı. Arabanı həyətə çəkdilər. Böyük brezenti üstündən götürüb tüfəngləri və patronları incil ağacının altına yığdılar. Mişanın rəngi qaçmış, qorxudan əl-ayağı titrəyirdi. Araba həyətdən çıxarkən Arazın əllərini əlləri içində tutub:

– Dostum, amandır, çox ehtiyatlı ol! Məni işə salsan, sonra özün bil! – dedi.

Araz əli ilə onun arxasına vuraraq:

– Qorxaq olma, arxayın ol! – dedi.

Mişa arabaya atılıb getdi. Araz tüfənglərin yanında oturub onları tez başdan etməyi düşündürdü. Günəş yatmamışdı. O hər şeyi görür, hər şeyi bilirdi. O indi qapı ağzında durub qaranlıqda zor-güc seçə bildiyi Araza baxırdı. Onun nə düşündüyünü anlamışdı. Yavaşca:

– Araz, Araz! – deyə çağırırdı.

Araz qaranlıqda ona yaxınlaşıncə:

– Bura bax, onları evin enli böyük taxçasının dal tərəfindən yığmaq olar. Mən də qabağından yorğan-döşəyi yığaram. Heç görünməz, – dedi. Araz, Günəşin məsləhətini çox bəyəndi.

– Ay qoçaq arvad, bu hardan sənin fikrinə gəldi? Bax, həmişə belə qoçaq və iradəli ol! – dedi.

Günəş taxçanı boşaltmışdı. Tüfəngləri qucaq-qucaq daşıyıb taxçanın arxa tərəfindən bir-birinin üstünə səliqə ilə yığdılar. Taxça doldu.

Qırx tufəng yerdə qalmışdı. Onları harda gizlətməyi düşünərkən, zeh-nində bir fikir doğdu. Araz tez həyəətə yüyüdü. Qapını açıb uzaqlara baxdıqdan sonra evə tərəf yüyüdü. Patron qutusunun üst taxtasını aslan pəncəsi ilə qoparıb açdı. Cibini güllə ilə doldurdu. Tufənglərdən birini götürüb həyətdən çıxmaq istərkən onu diqqətlə təqib edən Günəş birdən-birə yaxasından tutub:

– Ey, bu gecəyarısı hara gedirsən? Səni təkbaşına qoymaram, – deyərək geri çəkdi. Araz üç-dörd addım geri oturdu. Günəş hələ onun yaxasını əlindən buraxmamışdı. Sağ əli ilə möhkəm tutub:

– Tufəngi yerə qoy, gülləni cibindən çıxar; gəl get, yat, səni təkbaşına bu gecəyarısı buraxmayacağam! – dedi.

Araz:

– Burax, Günəş, bu saat qayıdıram – deyərək öz yaxasını Günəşin əlindən çıxartmaq istədikdə yaxında ayaq tappıltısı və danışq səsi eşidildi. Araz səs gələn tərəfə qulaq asdı. Kimsə deyirdi:

– Bu zaman onu yuxudan oyatmaq çətin olacaq. O birisi deyirdi:

– Çarə yoxdur, hər necə olsa oyatmaq lazımdır.

Araz:

– Ey, kimsiniz? – deyərək ucadan qışqırdı.

Vanya onu səsləndən tanıyıb:

– Oyaqsan? Tez ol, gəl! – deyərək ona yaxınlaşdılar.

Qriqor hamısından əvvəl:

– Tez ol Araz, daşnaqların əlindən tufəngləri almaq lazımdır. Arabanı dayandırmışq, – dedi.

Cavab olaraq Araz, həyəətə girdi. İçəridən qucağında on tufənglə çıxdı.

– Götürün gedək, tufəngsiz yoldaşlara paylayırıq, – dedi.

Sonra patron qutusunu gətirdi. Yoldaşlar ciblərini doldurub yola düşdülər. Günəş durduğu yerdə donub qalmışdı. Onların işlərinə, sözlərinə diqqət edirdi. Ağzını açıb Araza bir kəlmə söz də demədi. Onlar getdikdən sonra qapı yanında atılmış patron qutusunu götürüb həyəətə apardı. Bir çuxur qazıb onu orada basdırdıqdan sonra həyətdən çıxıb yaxındakı qum təpəsi üstündə oturdu.

Əhvalat belə idi: Mişa içi tufənglə dolu araba ilə Keşlə kəndinə qədər gəlmiş, orada arabanı daşnaqların təyin etdiyi iki nəfərə təhvil verib onlardan ayrılmışdı. Daşnaqlar arabanı Sabunçu döngəsinə qədər gətirib mədənlərə dönmək istərkən pusquda duran qarovulçu fəhlələr səngərlərə girib arabanı dayandırmış, arabadakı iki nəfərlə aralarında atışma

başlanmışdı. Vəziyyətin ağır olduğunu görən iki nəfər arabanı buraxaraq, daşnaqlara xəbər vermək üçün qaçıb getmişdilər. Fəhlələr arabacı-nı Bülbülə yolu ilə sürməyə məcbur etmək istədikdə on nəfərə qədər əli silahlı daşnaq özlərini onlara çatdırmışdı. Fəhlələr tez yerə yatıb onları qorxutmaq üçün havaya güllə atmış, aralarında atışma başlamışdı.

Məsafə uzaq olduğundan hər iki tərəf bir-birini aydın görməyib, yalnız qarasına güllə atırdı. Atışma belə davam edirkən Araz arxa tərəfdən bir dəstə silahlı fəhlə ilə ora yetişmişdi. Bu zaman qarşı tərəfdən ermənəcə:

– Paqos, sən qaç, köməyə adam çağır! – deyə bir səs eşidildi.

Qriqor onların daşnaq olduğunu Araza bildirdi. Fəhlələr bir-birindən aralı, kiçik, təbii səngərlərə girib hamısı birdən, onların başı üstündən atəş açdılar. Daşnaqlar arxa tərəfdən də atışma başladığını görüb başlarını itirdilər. Araz səngər arxasından onlara xəbərdarlıq etdi:

– Qaçmasanız vuracağım. Bax, bu üçüncü xəbərdarlıqdır, qaçmasanız, vuracağım! Daşnaqlar qaçmağa başladılar.

– Yoldaşlar, arabanı sürün gəlsin, düşmənlər qaçdı, – deyə Araz əlində tufəng arabaya tərəf irəlilədi. Qarovulçu fəhlələr onu səsindən tanıdılar. Araz tez geri dönüb, dəstəsi ilə bərabər daşnaqları təqib edərək, Sabunçu qayalarından dərəyə qədər qovdu. Arabanı Bülbülə kəndinin yanında saxladılar. Orada tufəngləri boşaldıb, arabanı buraxdılar. Arabacı arxasına baxmadan yel kimi getdi. Kənddən araba gətirdilər. Sonra oturub kiçik bir iclas edərək, tufəngləri Sabunçu qayalarına yaxın, etibarlı bir yerdə basdırmağa qərar verdilər.

Araz geri döndüyü zaman dan yeri ağarmaq üzrə idi. Günəş onu qapı yanında qum təpəsi üstündə qarşıladı. Araz onu burada görüb:

– Ay dəli, sən hələ yatmamısan? – deyə soruşdu.

Günəş deyində-deyində:

– Gəl, gəl tez ol, yat, bu gün səni işə getməyə qoymayacağam, dedi. – Gündüz on iki saat işlə, gecə də səhərə qədər atışma qabağında, ölüm ayağında ol, buna can davam eləməz.

Araz dinməz-söyləməz soyunub yatağa girdi. Gözünə yuxu getmirdi. Bir az sonra yataqdan qalxıb geyinməyə başladı. Günəş nə qədər təkid edib onu evdən bayıra buraxmaq istəmədisə, Araz:

– Günəşcan, mən mədənə getməsəm, məndən şübhələmənlər, – deyə cəld çıxıb getdi.

Saat onda fəhlələr buruğun yanında oturub qəlyanaltı edirdilər. Araz da onların arasında idi. Bu vaxt Azad hövlank onlara yanaşıb:

– Deyirlər şəhərdə vəziyyət yaxşı deyildir, – dedi. – Qatillər öz məqsədlərinə nail olmaq istəyirlər. Deyin görüm, siz nə iş görürsünüz? Mənzillər hazırkıdır? Tüfəngləri gətirdinizmi?

– Yoldaş Azad, sizin tapşırığınıza görə yeddi mənzil təşkil etmişik, – deyər Araz cavab verdi. – Hər mənzildə 50 atıcımız var. Tüfəngləri gətirməyə də adam göndərmişəm, bu saat gətirəcəklər.

Bu vaxt yoldan keçən bir kəndli:

– Şəhərdə yaman qarışıqlıqdır, atışmadan qulaq tutulur – deyər fəhlələrə baxdı.

Onun bu sözlərindən fəhlələr bir-birinə dəydi.

– Ay qardaş, bu sözü sən kimdən eşitdin? – deyər fəhlələrdən biri soruşdu.

Kəndli başını oynadaraq:

– Necə kimdən eşitdin? Şəhərə getmişdim. Atışmanı görüb vəğzəldən qayıtdım. Vəğzəldə adam qarışqa kimi qaynayıb.

Kəndli sözünü bitirməmişdi ki, bir beşaçılan gülləsi havada vıyıldayıb keçdi. Kəndli özünü tez buruqların arasına verdi.

Fəhlələr ayağa qalxdılar. Azad qəzəblər:

– Bu, hökumət adamları tərəfindən atılan ara qarışdırma gülləsidir, – dedi, – diqqət edin, görün hardan atılır?

Bu zaman müxtəlif tərəflərdən daha dörd-beş güllə atıldı. Hamı həyəcan içində bir-birinin üzünə baxdı. Birdən Azadın lap ayaqları ucunda bir güllə partladı. Azad diksinib geri çəkildi. Sonra acı-acı gülməyəyə, Arazla Vanyanın üzünə baxıb:

– Bu sizin dostunuz Mışanın atdığı güllələrdir, – dedi.

Güllələr yenidən vıyıldayıb keçdi. Bu dəfə milyonçu Montaşevin mədəninə nişan almışdılar. Hamı işdən əl çəkmişdi. Bu zaman bir fəhlə gəlib, tüfəngləri gətirdiyini xəbər verdi.

Azad Arazla müraciət edərək dedi:

– Mən gedirəm, sən silahlı dəstə başçılarını təyin elə və onlarla sıx əlaqə saxla. 20 tüfəng də mən göndərəcəyəm.

Azad getdi. Araz silahlı dəstə başçılarını təyin etdikdən sonra onlara müəyyən göstərişlər verib, tüfəngləri payladı. Mühafizə dəstələri neft rayonlarına dağılışıb mədənləri və əlsiz-ayaqsız adamları qorumağa başladılar.

Atışma get-gedə şiddətlənirdi. Çar fitnəsinə aldananları birdən-birə sakit etmək mümkün olmurdu. Fəhlələrdən təşkil edilmiş atıcı dəstələri birinci gün lazımi kömək göstərə bilmədilər, onlar ancaq

arada qalmış əlsiz-ayaqsızları salamat yerlərə gətirir, onları vaxtsız ölümdən xilas edirdilər. Gecəyarısı dəstələr mühüm səngərləri ələ keçirib, aranı bir qədər sakitləşdirə bildilər.

Erməni burjuaziyası ilə müsəlman burjuaziyası fürsətdən istifadə edib, rəqabətlərini daha da artırır, bu qanlı hadisələrin təşkilatçısı olan hökumət isə törədilən faciələrə kənardan tamaşa etməklə kifayətlənmirdi. Ancaq yeddi-səkkiz gündən sonra hökumət işə qarışmağa, səngərlərə girmiş erməni, müsəlman dəstələrini atlı kazakların köməyi ilə dağıtmağa başladı. Sülh və asayiş bərpa etmək bəhanəsi ilə işə girişən kazaklar da bir tərəfdən əlsiz-ayaqsızları qırırdılar... Şəhərdə bir çox gözəl evlər yanmış, yüzlərlə adam cəllad hökumətin vəhşi siyasətinin qurbanı olmuşdu. Nə üçün? Kimin üçün? Azğın çarın yaşaması üçün, vəhşi daşnaq və müsəlman burjuylarının ciblərinin dolması üçün!

III

Hökumət Bakı bolşevik təşkilatının tətıl və nümayişlər keçirməyə qızgın hazırlıq görməkdə olduğunu bilir, ona qarşı mühüm tədbirlər görürdü. Bu tədbirlərdən biri də millətlər arasında düşmənçilik toxumu səpmək, onları bir-birinə qırdırmaq və beləliklə tətillərin qabağını almaqdan ibarət idi. Bakı qubernatoru Nakaşidze bu fikri erməni və Azərbaycan burjuaziyasının başına yerləşdirmək üçün gecə-gündüz min bir vasitə ilə çalışıb tər tökürdü. Daşnaqların qoçu Ağarzanı öldürməsi onun əlində belə vasitələrdən biri oldu. Həmin gecə o, hər iki tərəfin başçıları ilə gizlicə görüşüb, hər iki tərəfə onların istədikləri qədər silah vermişdi.

Bolşeviklər xalq içində paylanan intibahnamələrdə hökumətin ikiüzlü siyasətini açıb göstərir, onun oynadığı iblis roluna qarşı tətıl və nümayişlərlə cavab verirdilər. Bu nümayişlərdən biri də Arazın işlədiyi mədənin fəhlələri tərəfindən keçirildi. Səhər tezdən Araz yoldaşları ilə nümayişə çıxmaq üçün fəhlə qışlasına getdi. Vanya iki nəfər fəhlə dostu ilə oturub, yavaş-yavaş danışdı. Araz onlara yaxınlaşdı. Onlar çox kədərli və həyəcanlı idilər.

Araz dayana bilməyib:

– Nə var? Nə olub? – deyə soruşdu.

Vanya ani sükutdan sonra yavaşca:

– Azadı bu gecə aparmışlar, – dedi. Sonra əhvalatı olduğu kimi Arazə nağıl etdi:

– Dünən gecə Azad yoldaşın evində təşkilatın mühüm iclası olmuşdur. İclasda Bakı Komitəsindən də yoldaşlar iştirak edirlərmiş. İclas vaxtı agentlər evi əhatə etmiş, Komitə üzvləri dama açılan pəncərədən qaça bilmişlər. Yaxşı ki, onlardan heç biri ələ keçməmişdir. Azad yoldaş qapını açdığı zaman onlar otaqda heç kimi görməyib: “Hanı iclasa gələnlər?” – deyər soruşmuşlar. Azad yoldaş onlara heç bir cavab verməmişdir. Onlar evdə və həyətdə axtarış apardıqdan sonra Azad yoldaşı götürüb getmişlər.

– Bəs iclasın qərarları necə? Yoxsa...

– Yox, qaçarkən mühüm kağızları yoldaşlar aparmışlar, – deyər Vanya cavab verdi. – Mən ancaq buna sevinirəm. Lakin son hadisələr göstərir ki, aramızdakı xəfiyyələr çox yaxşı işləyir, sirrimizi öyrənir, sonra gedib lazım olan yerinə xəbər verirlər. Hələ o gecə dənizdə olan iclası da xəbər vermişlər. Agentlər qayıq Qaraşəhər körpüsündə gözləyirmişlər. Qayıq daş körpüyə getməsəymiş, hamı tutulacaqmış. Görünür mişalar aramızda tək deyildir. Bu xainləri tezliklə tapmaq və ifşa etmək lazımdır.

Vanya bir qədər düşündükdən sonra yenə əlavə etdi:

– Doğrudur, biz Mişaya həmişə səhv məlumatlar veririk. Ancaq bu işlərdə hər halda onun da əli vardır. Mişa adını eşidən kimi Arazın qəzəbindən gözləri parladi. O, acıqlı bir səslə:

– Mənə elə gəlir ki, bu xainin fəhlələr qabağında ifşa olunması vaxtı gəlib çatmışdır, – dedi. – Birdəfəlik onun kim olduğunu hamıya tanıtmaq lazımdır!

Vanya:

– Doğru deyirsən, Araz, – deyər cavab verdi, – onu bu gün nümayişdən əvvəl fəhlələrə tanıtmaq lazımdır!

Bu zaman onlara doğru gələn bir gənc:

– Vanya kimdir? – deyər soruşdu.

O, Vanyanı yanına çağıraraq, ona bir məktub uzadaraq:

– Bunu həbsxanadan göndərmişlər, – dedi. – Sənə çatacaq, al oxu, tez cavab yaz!

– Məktubu sənə kim verdi?

– Oğlan gülümsəyərək:

– Həbsxanada işləyən qoca Andrey verib, özü də tapşırıb ki, tez cavab gətirim. Mən Dəli Xalığın adamıyam.

Vanya bir az sakit oldu, məktubu oxuyub, yalnız iki kəlmədən ibarət bir cavab yazdı. Oğlan cavabı alıb getdi.

Vanya Azadın məktubunu oxudu. Məktubda ancaq “Səlamətlik-dirmi? Nigaranam.” sözləri yazılmışdı.

– Sən nə cavab verdin? – deyə Araz soruşdu.

– Yazdım ki, “Arxayın ol, səlamətlikdir”.

Hamı dərin bir sükut içində başını yerə dikib düşünürdü.

Sükutu birinci olaraq Vanya pozdu:

– Mişa məsələsini həll etmək, onun kim olduğunu fəhlələrə bildirmək vaxtı çatmışdır. Yoxsa bundan sonra onun bizə çox ziyanı dəyəcək.

– Lazımdır, lazımdır! – deyə hamı bir səsle cavab verdi. Sonra onlar nümayişə çıxmaq üçün Şəmsi Əsədullayevin mədəni yanında toplanmış fəhlələrin yanına getdilər.

Mişanın verdiyi yanlış məlumatlardan jandarm idarəsi şübhələnməyə başlamışdı. Bu məlumatlar jandarm idarəsinin vaxtında lazımı tədbirlər görməsinə mane olurdu. Xüsusilə neft rayonlarında daşnaqlara və qoçulara paylanmaq üçün verilən silahın bolşeviklərin əlinə keçməsi Mişanı tamamilə etibardan salmışdı. Mişa indi öz mövqeyini bərkitmək üçün mühüm tədbirlər düşünürdü. O öz fəhlə dostlarının da ondan şübhələndiyini hiss edirdi. Buna baxmayaraq, mühüm və əsaslı məlumat toplamaq üçün hər dəfə bacardığı qədər nümayişlərdə və mitinqlərdə iştirak edirdi.

Nümayiş üçün fəhlələr Şəmsi Əsədullayevin mədəni yanında toplanmışdılar. Mişa da onların arasında idi. Bu zaman Vanya, Araz və başqa fəhlələr gəlib onlara qarışdılar.

Vanya hündür bir daşın üstünə çıxdı. Bütün nəzərlər ona dikildi. O, Mişanın ağac başına keçirmiş olduğu xəfiyyə paltarındakı fotoşeklini yuxarı qaldırıb hamıya göstərdi. Onun xəfiyyəlik fəaliyyəti haqqında fəhlələrə qısa məlumat verdi və çıxışını: “Rədd olsun çar xəfiyyələri, rədd olsun aramıza soxulmuş Mişa kimi xainlər!” sözləri ilə bitirdi.

Bütün fəhlələr bir ağızdan Vanyanın son sözlərini təkrar etdilər. Onlar Mişanı didib parçalamaq istəyirdilər.

Mişa sanki yuxu görürdü, gözlərinə inanmırdı. Ağac başında duran jandarm idarəsində aldırdığı rəsmi idi. Onu görüncə gözləri qaraldı, beyni dumanlandı, söz söyləməyə iqtidarı qalmadı.

Qriqorun qəzəbli səsi eşidildi:

– Bizə düşmən olan çar xəfiyyəsi içimizdən çıxsın, yoxsa biz başqa cür çıxardırıq!

Mişa yerində mıxlı kimi durub vəhşi, ürkək heyvan kimi dörd tərəfinə döyükürdü. Araz ona tərəf gəldi. Qəzəbdən od tutub yanan gözləri ilə onu başdan-ayağa acıqlı-acıqlı süzərək:

– Alçaq, çıx bizim aramızdan! – deyə bağırdı.

Mişa bir söz demədən sürətlə onlardan uzaqlaşırkən fəhlələrdən bir neçə nəfəri daldan ona fit çaldı.

Mişa öz şəklini hardan və necə ələ keçirdiklərini bilmək üçün oradan birbaş şəhərə, fotoqrafçı Vasyanın evinə gəldi. Vasya onu nəzakətlə qəbul etdi. Oturar-oturmaz Vasya ondan:

– Sənin dostun gəlib çıxmadı, bu necə oldu? – deyə soruşdu.

– Hansı dostum?

– Dostun Vanya. O gün bizə gəlmişdi. Şəklini çəkdirməyi söz verdi, amma bu vaxta qədər gəlib çıxmayıbdır.

– Sən onu hardan tanıyırsan?

– Necə hardan? O bizim kəndlidir. Gənclik günlərimizi bir yerdə keçirmişik. Hələ səndən nə əcəb bizə gəldin?

– Sənə bir az zəhmət verəcəyəm. Mənim müxtəlif qiyafələrdə çəkdirdiyim şəkilləri görmək istəyirəm. Mümkünsə onları göstər.

Vasya qalxıb getdi.

Bir az sonra əlində şəkillər içəri girdi. Gülə-gülə:

– Bağışla, – dedi, – səndən izinsiz bunları dostum Vanyaya göstərmişəm.

Mişa cavab vermədi. O artıq bu oxun ona haradan və nə cür atıldığını gözləncə anlamışdı. Şəkilləri alıb, diqqətlə bir-bir nəzərdən keçirtirdi. Sonra üzünü Vasyaya tutub:

– Mənim xəfiyyə paltarında çəkdirdiyim şəkil hanı? – deyə soruşdu.

Vasya:

– Buradadır, – deyə şəkilləri bir-bir yoxladı. Şəkil yox idi. O çox axtardı, şəkil tapılmadı.

– Yoxsa Vanyaya vermişən?

– Yox, ona şəkil vermədim. Bəlkə xoşuna gəldiyindən özü götürüb aparmışdır?

Mişa ayağa qalxıb:

– Sən yaxşı tanımadığın adama mənim şəkillərimi nə üçün göstərirsən? – deyə əsəbi bir halda soruşdu.

– Necə tanımadığın adam? O kimdir ki?

– O, bolşevikdir, bolşevik təşkilatının ən fəal üzvlərindən biridir.

Vasya yerində donub qaldı. Mişa ona nifrət və qəzəblə xeyli baxdıqdan sonra çıxıb getdi. Vasya dalısınca çıxıb, onu çox çağırdı. O qayıtmadı.

Mişa birbaş jandarm idarəsinə gəldi. Bütün əhvalatı və fəhlələr tərəfindən ifşa edildiyini naçalnikinə açıb söylədi. Naçalnik acı-acı gülümsəyərək:

– Sən bizə fəhlələr üçün lazım idin, – dedi, – madam ki, ifşa edildin, indi eyni məqsəd üçün səndən istifadə etməyimiz çətin olacaq.

Mişa qızardı, bozardı, bulaşlıq gözlərini naçalnikin stoluna dikib qaldı. O öz üzərindəki şübhəni aradan qaldırmaq, jandarm idarəsində yenidən mövqe və etibar qazanmaq istədiyi bir vaxtda naçalnik onun artıq işə yaramadığını açıqcasına üzünə söyləyirdi. O çox düşündü, lakin cavab verməyə bir söz tapmadı. Naçalnik kargüzarı çağırdı. Mişanı ona göstərib:

– Buna axırıncı dəfə olmaq şərti ilə töhmət verib işə tik, – dedi.

BEŞİNCİ FƏSİL

I

Tətil və nümayişlər gündən-günə canlanırdı. Hər gün təşkilat rəhbərləri və fəal fəhlələr tutulub həbsə atılırdı. Buna baxmayaraq, tətil və nümayiş bütün qüvvəti ilə davam edirdi. Bir çox qurban verən bu davamlı tətil və nümayişlər yatdığı zaman Doqquz yanvar hadisəsi baş verdi. Proletariatın inqilab ruhu ilə coşub-daşdığı bir zamanda Putilov zavodundan bir neçə fəhlənin qovulması böyük bir həyəcan doğurdu. Peterburqda ümumi tətillər başlandı. Fəhlələr keşiş Qaponun məsləhəti ilə çarın yanına gedib özü ilə görüşməyə və dərdlərini açıb ona söyləməyə qərar verdilər. Yanvarın 9-da böyük bir izdihamla irəlidə xaç və çarın rəsmi Qış sarayına doğru hərəkət etdilər. Dəstə içindən bir neçə səs eşidildi:

– Saraydan fəhlələrə çarə olmaz!

– Azadlıq verilməz, alınar!

Keşiş Qaponun riyakar sözünə və çarın mərhəmətinə inanmış fəhlələr arasında tərəddüd və həyəcan doğdu. Bir neçə nəfər ucadan bağırırdı:

– Qovun bu dinsizləri!..

– Qovun bu üsyançı şeytanları!

Kütlə irəliyə doğru dalğalandı. Bir az sonra sarayın yaxınlığında durub çardan cavab gözlədilər. Mərhəmət umduqları saray onlara yay-

lın atəşi ilə cavab verdi. Minlərcə günahsız fəhlə qanına qəltan oldu. Bu atəş səsi bütün Rusiyaya yayıldı. Hətta məğrur, dik başlarını göylərdəki buludlara dayamış Qafqaz dağlarını belə aşıb onun ən qüvvətli dalğası Azərbaycanın fəhlə mərkəzi olan Bakı neft rayonlarını bürüdü. Hər yerdə çarın və xanın qanlı mərhəmətini görmüş və anlamış fəhlələr bütün qüvvəti ilə inqilaba sarıldı. Sürətlə coşub-daşmaqda olan inqilab kəndlilər üzərində də böyük təsir buraxdı. Hər yerdə kəndli hərəkatı genişləndi, bütün Rusiyanı bürüdü, mülkədar əmlakı zəbt olunmağa başladı. Çar, inqilab şöləsini söndürmək məqsədi ilə məclisi-məbusan layihəsini nəşr etdi. Layihədə məclis üzvlərinə yalnız iştirak hüququ verilir, fəhlələr seçki hüququndan məhrum edilirdi. Bolşeviklərin Mərkəzi Komitəsi seçkini və məclisi-məbusanı boykot etdi.

Fəhlələr fəhlə qışlası həyətinin qapısı ağzında topa-topa durub bu haqda danışdılar. Ucaboy, skelet kimi quru olan Vanya yumruğunu havada oynadaraq:

– Bəsdir, biz bu aclığa, qıtlığa son verməliyik, – deyirdi, – bizə heç bir faydası olmayan müharibələr açan, ölkələrin həyat damarını soran çar hökumətini kökündən devirmək lazımdır!

Onun kimi arıq, ortaboylu sarışın bir fəhlə:

– Ey, Vanya, sən həmişə tərs danışrsan, – deyirdi, – vəziyyətin belə ağır zamanında sən bizi hara çəkirsən?

– Acından it kimi gəbərməkdənsə, namusla düşmənlə çarpışıb ölməyə!

– Vətənin bu vaxtında bizi də üsyanamı çağırırsan?

– Bunu ancaq vətənin xain və namussuz oğulları edər!

– Ey Petka, mən sizi yaxşı tanıyıram. Namusdan hər kim danışsa, siz danışmayın! Mən sizi üsyana yox, inqilaba çağırıram. Bu müharibədə biz nə qazandıq? Torpağımızı azdı? Bu biabırçı məğlubiyyət çar üsuli-idarəsinin nə qədər çürük və yaramaz olduğunu isbat etməyirmi? Bu qanlı müharibə üzündən pullar dağıldı, çalışqan, işlək əllər səfərbərliyə alınıb müharibədə məhv oldu; təsərrüfat tamamilə pozuldu; ərzaq birə iki bahalandı; xalq içinə aclıq və xəstəlik yayıldı. Məmləkət aclıq və ehtiyac içində çırpınır. Bunu hökumət görə-görə bu fəlakətin qarşısını almaq əvəzinə gündən-günə xəfiyyələrini artırır, xalqı süngü və qorxu altında saxlamağa çalışır. Bax, budur müdafiə et-

diyin vətən və onu əlində oyuncaq edən hökumət! Bax, budur xainlik və namussuzluq! Çarın və burjuaziyanın quyruğunda sürünən monarxistlərin nə qədər namuslu olduğu meydandır. Siz namusdan heç bir zaman danışmayın! Namuslu oğullar vətənimizi və xalqımızı bu azğın canavarın qanlı pəncəsindən qurtarmağa çalışar!

Fəhlələr Vanyanın sözünü təsdiq etdilər. Araz özünü saxlaya bilməyib gurlayan səsle söhbətə qarışdı:

– Vanya doğru deyir, çox doğru deyir. Mən bu petkalara təəccüb edirəm. Bunlar çarın nəyinə aşıqdır? Proletariat bu azğın çarın, o xain kadetlərin gözünə ox kimi batdığı və onu bütün vətəndaşlıq hüququndan məhrum edib heyvan kimi yaşatdığı halda, bunlar yenə burjuaziyanı, onun hamisi olan çarı dördəlli tutmaq istəyir. Bu riyakarlıq deyilmi? Sizcə namus bu isə, bizə lazım deyil! Qoy o riyakar namus sizin olsun!

Petka dodaqaltı mırıldandı:

– Əlbəttə, Vanya kimi vətən xainlərinin sözü siz müsəlmanlar üçün əlverişlidir. Siz nə itirirsiniz?!

Bunu eşidincə Araz barıt kimi partladı:

– Ey Petka, sən dodaqaltı çox mırıldanma, sözün var, kişi kimi açıq söylə. Bilirəm, sən demək istəyirsən ki, bu azğın çarın yırtıcı pəncəsi altında inləyən bədbəxt ölkələr müstəmləkəmizdir. Ona görə də əhalisini gecə-gündüz heyvan kimi işlətmək, özünü inək kimi sağıb bütün məhsulat və istehsalatını daşımaq bizim haqqımızdır. Həni? Bəs nəçin sən və sənə kimi kəndini, torpağını atıb başqa ölkələrə dağılan ruslar da mənim kimi acdır?! Sən bunu heç düşünürsənmi? Xalqlar düşməni olan siz monarxistlərin kəlləsini sıldırım qayalara çırpı-çırpı bu mürdar fikirləri başlardan çıxarmalıyıq.

Qriqor gülə-gülə əlini onun çiyinə vurdu:

– Haqqın var Araz, bunların dar beyninə bizim geniş mənada düşündüyümüz vətən kəlməsi sığa bilməz! Xalq düşmənləri olan bu milətçi ruslar başqa xalqlara təhkimçilik dövründə yaşayan kölə kimi baxır. Onlar bizim sıralarımızda olan şüursuzları da öz təsirləri altına almışlar. Görmürsən ac Petka özünün də kölə olduğunu düşünüb anlamır.

– Bir buna bax, acından sapsarı saralıb, bizim ac bəylər kimi fikrindən ağılıq keçir, – deyə Araz fikirlərini davam etdirdi. – Quru xülyadan insanın qarnı doymaz!

Qriqor:

– Bu sözlərin heç biri onun başına girmədi. Qoy bir az düşünsün.

– Hələ bizim içimizdə öz gücünə inanmayan, simasını itirmiş belə fəhlələr az deyil, – deyə Vanya üzünü Araza tutub təzədən söhbətə qarışdı. – Bunlara öz sinfini, dost-düşməni tanıtmıq bizdən nə qədər iradə, səbir və mətanət istəyir. Bax, təşkilatın qarşısında belə mühüm məsələlər durur.

Sərkis əlində qəzet fəhlələrə yanaşdı:

– Yoldaşlar, yeni xəbəri eşitmisinizmi? Çar canını dişinə tutub məclisi-müəssisən layihəsini nəşr edib. Layihədə biz fəhlələrə seçki hüququ verilmir.

Vanya qəzeti acıqla dartıb Petkanın üstünə atdı:

– Buyur, Petka, buyur, bu da sənin sevimli və mərhəmətli çarın! O səni insan yerinə qoymayıb hər bir hüquqdan məhrum edir, sən onu dördəlli tutursan.

– O bizi suyu kəsilmiş dəyirmanı döndərdi, yenə əl çəkmir.

– Mərkəzi Komitə bu seçkini və məclisi, şübhəsiz, baykot edəcək. Firqəmizin götürdüyü əsas xətt çox doğrudur: inqilabı dərinləşdirmək, sinfi mübarizəni kəskinləşdirmək, fəhlə və kəndli birliyi ilə çarlığı kökündən yıxıb dağıtmaq.

– Yaşasın inqilab!..

Yığıncağa toplanan fəhlələr get-gedə çoxalırdı. Bundan xəbər tutan menşeviklər də öz nümayəndələrini və tərəfdarlarını yığıncağa göndərmişdilər. Menşevik nümayəndələri iqtisadi tələblərlə kifayətlənməyi, burjuaziya ilə əlbir hərəkət etməyi tələb edirdilər. Çıxış edən fəhlələrin çoxu onların bu fikirlərini tənqid edir, bolşeviklərin xətt-hərəkətini müdafiə edirdilər.

Vanya ondan qabaq çıxış edən və fəhlələr arasında həmişə menşevik fikirləri yayan İmranı tənqid etdikdən sonra dedi:

– Biz acıdan ölsək də inqilabı axıra qədər davam etdirməliyik. mütləqiyyəti yıxmayınca proletariata, xalqlara azadlıq, həyat və səadət yoxdur. Çar bizi müharibə zamanı qurşun qabağına göndərir, dinclik vaxtı acıdan öldürür.

Araz onun sözünü kəsərək:

– Menşeviklərin ikiüzlü siyasəti bizi aldada bilməz! – dedi. – Onlar çarın ikibaşlı qartalına bənzəyir. Ancaq bir fərqi var: onun hər iki başı bir-birinə bənzədiyi halda, bunların bir-birlərinə bənzəməyən iki başı, iki qəlbi var. Həm proletariatı əldə tutmaq, həm də çar və çar quyruqları ilə yollaşmaq istəyir. Bu ikiüzlü siyasət proletariatin davam etdirdiyi inqilaba böyük zərbə deyilmi?

Arazın sözləri İmranı bərk əsəbiləşdirdi:

– Ey, bura bax, özündən çox çıxırsan, – deyə o tərs-tərs Arazı baxdı. – Biz hələ qatıq kimi uyuşmaqda olan proletariati çarın qurşunlarına qurban verə bilmərik. Bizim üçün hər bir proletariat qiymətlidir.

Vanya əli ilə İmranı sakit edərək, sözünə davam etdi:

– İmran, bilirəm, səni menşeviklərə sarı çəkən onların yağlı dili, yalan vədləridir. Onlar dənizdə qopan fırtınadan qorxub sahillərə sığınan, kiçik dalğacıqlarla oynayan qorxaq şamayı balıqları kimidir. İnqilab dənizinin dərinliklərinə cummaq üçün nəhəng gərəkdir, nəhəng!

Yığıncaqdakı menşeviklərdən biri kinayə ilə:

– Çox öyünməyin, sizin də necə nəhəng olduğunuzu bilirik! – deyə qışqırdı.

Bir başqası isə Vanyaya belə cavab verdi:

– Biz inqilabın tədriclə inkişaf etməsi tərəfdarıyıq. Sizin kimi kal meyvəni ağacdan silkələyib yerə tökmürük.

– Sizin üçün meyvələr həmişə kaldır. Bunlar bəhanədir. Qorxaq-sınız, qorxaq. Siz proletar inqilabına əngəl olursunuz. İnqilab hər tərəfə qol-budaq atıb canlandığı bir vaxtda siz zalım bir cəllad kimi onun sağlam qollarını kəsib, çılpaq buraxmaq istəyirsiniz. Siz proletariatin üzdə dostu, ürəkdə düşmənisiniz.

Araz Vanyanın sözlərinə qüvvət verib:

– Bizi heç bir şey qorxuda bilməz! – deyə ucadan qışqırdı. – Bu aslan meydanıdır, kim qorxur, gəlməsin, biz başladığımız inqilabı sonuna qədər davam etdirəcəyik! Yaşasın inqilab!

* * *

İnqilab bütün şəhərlərə, kəndlərə, ordu və donanma içərisinə qədər yayıldı. Poçt-teleqraf və dəmiryolçular tətili də başlandı. Başını tamamilə itirmiş hökumət manifest elan etdi, siyasi azadlıq, ümumi seçki hüququ və başqa hüquqlar vəd olundu. Hökumətin bu manifesti varlı sinif və zümrələri bir qədər təmin etdi.

Ölkədə böyük bir canlanma vardı. Hər yerdə nümayişlər, mitinqlər keçirilir, siyasi dustaqlar azad edilirdi; yeni qəzetlər, məcmuələr və kitabçalar nəşr edilir, vərəqələr paylanır, hər firqə öz məfkurəsini yaymağa, öz proqramını qəbul etdirməyə çalışırdı.

Azərbaycanda yerli fəhlələrin əksəriyyətlə inqilabi hərəkətdə iştirak etməsi və yerli ziyalıların müəyyən hissəsinin inqilaba rəğbəti hö-

kuməti acıqlandırdığı kimi, yerli burjuaziyarı da yaman qorxutdu. Onlar özlərini hökumətə sadıq göstərmək üçün küçə alverçilərini başlarına toplayıb rus monarxistlərinin Böyük kilsə həyətinə etdikləri mitinglərə soxulur, onlarla birlikdə küçələrdə nümayiş edir, hər yerdə inqilabçı ziyalıları hədələyib təhqir edirdilər. Bu gedişlə xeyir gözlədikləri inqilabın nəhayət onlara məzar olacağından qorxub burjuaziya və liberal ziyalılar çar tərəfinə keçdilər. Çar İkinci dumanı açılmamış buraxdı. İnqilabçılar tutulub həbsə atıldı. Müvəqqəti olsa da inqilabı yatırımaq və istisində qızınmaq üçün xain çar quyuqları erməni-müsəlman arasında yenidən yangın törətdilər.

Əksinqilabın hücumu keçməsinə baxmayaraq inqilabi hərəkət genişləndirdi. Bolşeviklər liberal burjua görüşləri ilə, eləcə də barişdırıcılıq siyasəti yürüdən menşeviklərlə qəti mübarizə aparır, bütün mitinq və yığıncaqlarda onları ifşa edirdilər. Fəhlələr arasında sinfi görüş və firqə mübarizəsi o qədər bərkimişdi ki, bəzən mübahisələr, deyişmə və sözləşmələr vuruşmaya çevrilirdi.

II

Nümayiş, dənizin göbəyindən qopub gələn və sahilə yaxınlaşdıqca genişlənən dalğalar kimi şəhərin baş küçəsinə doğru ağır-ağır irəliləyirdi. Ətraf dilsiz bir şübhə və qorxu içində sakit-sakit inləyir, bomboş küçələrdə polis və kazak izi görünmürdü. Arabir səkilərlə keçənlər mühüm bir işi olan adamlar kimi küçələrdən tez sovuşub gedir, keçidlərdə baş-başa verən adamlar isə əlləri ilə aşağıları göstərərək, bir-birlərinə nə isə deyirdilər. Qorxunc bir hadisə eşitmiş kimi hamının gözündə həyəcan və kədər qığılcımları uçuşurdu. Bir dükancı qapı ağzında durub qorxa-qorxa qonşusuna:

– Bu tərəflər sakitlikdir – deyirdi.

– Tələsmə, bir dənə salamat dükən qalmayacaq. Bu talan dalğası şəhərin hər tərəfini bürüyəcək.

Qonşu sözünü bitirməmişdi ki, o biri küçənin tinində başıpozuq bir dəstə göründü. Onlar qoltuqlarında top-top bazar malı yuxarıya doğru yeyin addımlarla gedirdilər. Hamının nəzəri onlarda idi. Kimsə əli ilə onları göstərüb:

– Talançılar, talançılar! – deyə bağırırdı. Dükançılar bir-birinə dəydi, dükanlar bir anın içində bağlandı. Hamı küçə keçidlərinə yığıl-

şıb, bu hadisənin nə ilə qurtaracağını gözləməyə başladı. Müxtəlif peşəli adamlardan təşkil edilmiş bu başıpozuq dəstələr şəhərdə qarışıqlıq törətmək və bu yolla inqilaba zərbə vurmaq məqsədi ilə hökumət tərəfindən düzəldilən bir fırıldaq idi. Bu zaman əllərində ling və çəkcə olan ikinci bir başıpozuq dəstə göründü. Onları acıqlı bir baxışla süzən bir dükançı qonşusuna:

– Bura bax, mənim dükanıma əl vursalar dayana bilməyəcəyəm – dedi.

– Neyləyəcəksən? Əlindən nə gələr?

– Nə qədər gücüm var vuruşacağam, ölüb öldürəcəyəm.

Başıpozuq dəstə fəhlə nümayişini gördüncə başqa bir küçəyə buruldu. Fəhlələr əllərində qırmızı bayraqlar və üzərində “Rədd olsun mütləqiyyət!” sözləri yazılmış plakatlarla geniş küçənin ortası ilə Marselyoza oxuya-oxuya irəliləyirdi. Silahlı qoruyucular bir-birindən aralı, nümayiş dəstəsinin ətrafında divar dibi ilə gedirdilər. Bu zaman qarşı tərəfdən başqa bir nümayişçi dəstəsi göründü. Nümayişçilərin əllərində iri xaç və çarın şəkli vardı. Onlar “Boje, sarya xrani!” himnini oxuya-oxuya gəlirdilər. Bu dəstədəkilərin çoxu padşahpərəst və çar məmurları olan kadetlər idi. Onları arxadan, sağdan və soldan atlı kazaklar və polislər araya almışdı.

Fəhlə nümayiş fırtınalı dəniz kimi dalğalandı. Açılan ilk güllə çarın şəklini dəlib keçdi. padşahpərəst nümayişçilər qara bulud kimi ətrafa səpələndilər. Kazaklar və polislər də atəş açdı. Hər iki tərəfdən qızğın atışma başladı.

İki saat çəkən bu qanlı vuruşmadan sonra yenə hər yerə bir sükut çökmüşdü.

Bu iki saat atışma içərisində çox şey olmuşdu. Hər iki tərəf böyük tələfat vermiş, nümayiş rəhbərlərindən bir neçəsi tutulub həbsə atılmış, Araz sağ qabırğasından bərk yaralanmışdı. O, aldığı yaradan bürədi, tez özünü doğruldub divar dibinə çəkildi. Güllə sağ böyrünü bərk yaralamışdı.

Kazaklar atışa-atışa onları Qaraxəhərə doğru çəkilməyə məcbur etmiş, küçələr boşalmış, həyat elə bil dayanmışdı; fəqət Arazın aldığı yaradan axan qan dayanmırdı. Özünü xəstəxanaya çatdırıncaya qədər qanı saxlamaq üçün iki əlini yarasının ağzına qoyub yavaş-yavaş gedirdi. İki-üç kvartal getdikdən sonra küçədə iki nəfərə rast gəldi. Onlar Arazın üst-başında qan görüb ondan soruşdular:

– Sənə nə olub?

Araz əhvalatı qısaca danışdı. Onlar Arazı xəstəxanaya apardılar. Xəstəxana müdiri onları şübhəli nəzərlə süzdükdən sonra bir müstəntiq kimi: “Bu güllə sənə harda dəydi? Siz orda nə edirdiniz?” kimi suallarla uzun-uzadı sorğu-suala başladı. Yoldaşları məsələni bildiklərinə görə müdiri aldadaraq:

– Biz yol ilə vəğzala gəldik. Qarşımıza bir fəhlə dəstəsi çıxdı. Bir tərəfə çəkilib onlara baxırdıq. Birdən atışma qopdu. Kazaklar fəhlələrə, fəhlələr kazaklara atmağa başladı. Bu zaman biz qaçıb qurtarmaq istərkən yoldaşımız yaralandı, – deyə cavab verdilər.

Müdür istər-istəməz Arazı qəbul etdi. Tez doktor çağırıldı. Doktor Arazın yarasını açıb müayinə etdikdən sonra əməliyyata başladı. Sonra heyrətlə yanındakı şəfqət bacısına:

– Çox ürəkli və sağlam adamdır, əməliyyat zamanı heç gözünü də qırpmadı, – deyə şəfqət bacısına baxaraq təəccüblə çiynlərini çəkdi. Sonra o, xəstəni ikinci palataya keçirmək haqqında göstəriş verdi. Arazı doktorun müşayiəti ilə xərək üstündə ikinci palataya gətirib, boş bir çarpayı üzərinə uzatdılar. Doktor onun nəbzini yoxlayıb:

– Tərpənmə, o tərəf-bu tərəfə çevrilmə, yaran dərin və ağırdır. Ehtiyatlı ol! – dedi və üzünü şəfqət bacısına tutub, xəstəyə qayğı ilə yanaşmasını, tez-tez termometr qoyub hərərətini ölçməsinə, qızdırması artdıqda mütləq ona xəbər verməsini tapşırı.

Xəstəxanaya gəldiyinin ikinci günü Arazın qızdırmalı gözlərinə bir adam dəydi. Bu adam bir top mavi rəngli ipək parçanı şəfqət bacısı Dusyaya uzadaraq:

– Bundan sənə gözəl bir don çıxar, – deyə gülümsədi. Dusya ipək parçanı alıb məmnun baxışlarla onu süzdükdən sonra:

– Neçə arşındır? – deyə soruşdu.

– Doqquz arşındır, sənə gen-bol paltar çıxar, hələ artıq da qalar.

Bu zaman o biri şəfqət bacısı Marusya əlində termometr keçərkən Dusyanın əlindəki parçanı görüb dayandı, qadınlara məxsus bir maraqla əli ilə parçanı sıgallayıb baxdı. Sonra şübhəli nəzərlə bir Dusyanı, bir də yaxındakı adamı süzüb:

– Bilirəm, talan malıdır, – dedi. – Vəcdanı olan adam bunu geyməz, qaytar özünə!

Parçanı verən adam Marusyanın bu sözündən bərk pozuldu, qaşlarını acıqla çataraq:

– Burnunu niyə bizim işimizə soxursan? Get öz işinə, – deyə bağırı.

Marusya dayana bilməyib, ondan da acıqlı bir səsle:

– Sənin kimi talançı və oğrular namuslu adamların da adını batırır, – deyə cavab verdi. – Heç bilmirəm oğru köpəklər birdən-birə bu qə-dər hardan çıxdı.

Marusya onlardan ayrılaraq, əlində termometr Araza yanaşdı. Araz talançı adamı yaxşı tanımışdı. Bu Mişa idi. Mişa onu görməsin deyə, Araz yorğanı başına çəkmişdi. Marusya termometr qoymaq üçün yor-ğanı qaldırmaq istərkən, Araz əli ilə yorğanın yanlarından bərk-bərk tutdu. Onun bu hərəkəti Marusyanı qorxutdu. O, Arazın nəbzini yox-lamaq istədi. Araz bu vaxt yorğanın altından başını azca qaldırıb baxdı. Mişa arxası ona tərəf durub, Dusya ilə danışdı. Araz termometri Ma-rusyanın əlindən alıb qoltuğuna qoydu, Mişanı göstərib səs çıxarma-masını işarə ilə ona anlatdı. Lakin Marusya bundan bir şey anlamadı. Ağzını açıb nə isə demək istədikdə doktor içəri girdi. Araz doktorun səsini eşidən kimi işin daha da xarablaşacağını görüb, üzünü divara sarı çevirdi. İndi həm Mişa onu görüb tanıyacaq, həm də doktor onun inqilabçı-fəhlə olduğunu biləcəkdə. Doktor içəri girərkən Mişa ilə Dusyanın otaqdan çıxdığını Araz bilmirdi. Doktor Araza yanaşdı:

– Xəstə, necəsən? – deyə soruşdu.

Araz cavab vermədi. Marusya gülə-gülə:

– Dmitri Zaxaroviç, bizim xəstə Dusyanın yanına gələn talançını görüncə yorğanı başına çəkib ondan gizləndi, mənə də işarə ilə: “Sus, səs çıxarma” – dedi. Bilmirəm burada nə sirr var? – deyə bildirdi.

Dmitri Zaxaroviç bir qapı tərəfə, bir də Araza baxdı, sonra üzünü Marusyaya tutub:

– O adam kim idi? – deyə soruşdu.

Marusya gülümsəyərək:

– Dusyaya talan malı gətirmişdi. Kim olduğunu mən də bilmirəm. Deyəsən Dusyanı almaq istəyir, – dedi.

– O bilmir ki, xəstə olan otaqlara başqa adamları buraxmaq olmaz?! – deyə doktor acıqlandı. – Mən onunla yaxşıca danışaram. talançılarla əlbir olan şəfqət bacısı mənim palatamda işləyə bilməz.

Bu söhbətdən Mişanın artıq çıxıb getdiyini bilən Araz yenə arxası üstə çevrildi. Doktor termometri Arazın qoltuğundan aldı. Marusyanı başqa bir iş üçün göndərdikdən sonra termometrə baxıb:

– 38,5 – dedi. Sonra üzünü Araza tutub: – Sənə hərəkət etmək olmaz, – dedi, – o tərəf-bu tərəfə çevrilmə, yaran ağırdır, ehtiyatlı olmalısən.

Araz cavab vermədi. Doktor diqqətlə ona baxıb gülə-gülə:

– Sən o adamdan nə üçün gizləndin? – deyə soruşdu. Araz bir an susdu, sonra:

– Bunu siz bilməsəniz də olar, – deyə, cavab verdi.

– Sən qorxma, de, məndən sənə ziyan toxunmaz.

Araz ona Mişanın jandarm xəfiyyəsi olduğunu söylədi.

– Bəs sən özün kimsən?

– Mən adi bir fəhlə.

– Çox yaxşı, sənin ondan gizlənməyinin nə mənası var?

– O məni görsə müdirə xəbər verib xəstəxanadan çıxardar, sonra jandarm idarəsi vasitəsi ilə məni tutdura bilər.

– Qorxma, mən onun ayağını burdan kəsərəm! – deyərək çıxıb getdi.

Arazın yarası qorxulu idi. Gecələr qızdırması 39, bəzən 40 dərəcəyə qalxırdı. Şəfqət bacısına tapşırdığına baxmayaraq, doktor özü də tez-tez Arazı yoluxur, yarasını açır, bağlayır, qızdırması artdığı vaxt başına, ürəyinə kompres, lastik torbada buz qoyurdu.

Bir həftə sonra Araz özünü bir qədər yaxşı hiss edirdi. Qızdırması kəsilmiş, yarası yavaş-yavaş bitişməyə başlamışdı.

Doktor xəstə olan otaqlara başqa adam gətirdiyi və talançı adamlarla əlaqə saxladığı üçün Dusyaya bərk acıqlanmışdı. O gündən Mişa xəstəxanada görünmürdü. İndi Arazı düşündürən, narahat edən ancaq son nümayişin müqəddəratı idi. O günkü atışmada daha kimlərin yaralandığını, həbs edildiyini düşünür, bunları bilmək üçün xəstəxanadan tez çıxmağa can atırdı. Buna görə də lap yaxşı olduğunu doktora bildirib, xəstəxanadan buraxılmasını xahiş etdi. Doktor qəti surətdə etiraz edərək:

– Sən hələ bir həftə də yatmalısən, – dedi. – Hələ yaran tamam sağalmamışdır. Bir balaca ehtiyatsızlıq səni daha yaman hala sala bilər. Hələ səni buraxa bilmərəm.

Bu söhbətdən iki gün sonra axşam Dusya Araza çay gətirərkən dedi:

– Xəstə, daha yaxşılaşmısan, durub çay içmək üçün özün gələ bilərsən.

Araz:

– Doktor icazə vermir, – deyə cavab verdi.

Bu vaxt kimsə qapını aralayıb:

– Dusya, bura gəl! – deyə səsləndi. Araz boylanıb qapıya baxdıqda hər ikisinin gözü bir-birinə sataşdı; hər ikisi bir-birini tanıdı. Qapı ağzında dayanan Mişa idi.

Dusya:

– Sənə demişəm ki, içəri girmə, koridorda dayan! – deyə ona acıqlandı. Sonra gülə-gülə koridora çıxıb, onunla birlikdə getdi.

Bir qədər sonra xəstəxananın müdiri içəri girdi. O, Araza acıqlı-acıqlı baxıb:

– Ey xəstə, sən həm fəhlə, həm də inqilabçı fəhlə olduğun üçün xəstəxananı tərk etməlisən! – dedi.

Araz:

– Sizə doğru xəbər veriblər. Mən fəhləyəm, həm də inqilabçı, xəstəxananı tərk etməyə gəlincə buna lap ürəkdən razıyam, – deyərək, uzandığı carpayıdan qalxdı.

Müdür deyində-deyində çıxıb getdi. Araz paltarlarını almaq üçün Dusyanı gözlədi. Dusya isə gəlib çıxmırdı. İndi xəstəxana Araza bir zindan kimi, hər dəqiqə isə bir saat qədər uzun görünürdü. Başında min bir düşüncə və xəyal pəncərəyə yanaşıb, küçədən keçənləri seyr etməyə başladı. Lakin bu da onun ürəyini sıxmaqda olan dərdlərini unutdura bilmədi. “Ah, bu ölkənin hər tərəfi, hər yeri zindandır!” – deyərək dərindən ah çəkdi. Bu zaman doktor içəri girdi. Arazı ayaq üstə görüncə, gülə-gülə:

– Araz, necəsən, gəzəndə yaran ağrımır ki? – deyərək soruşdu.

Araz gülümsəyərək:

– Yox, ağrımır, məni xəstəxanadan çıxarırlar, – dedi.

Doktor heyrətlə:

– Nə üçün?

– Dusyanın yanına gələn adam bu gün qapının ağzından məni görüb müdirə xəbər vermişdir. Müdir isə mənə xəstəxananı tərk etməyi əmr etmişdir.

Doktor bir an düşündükdən sonra başını qaldıraraq, dodaqlarını çeynəyərək:

– Mən o alçaq Dusyanı buradan qovaram... Madam ki, belədir, get, ancaq bir həftə gəzib-dolanma!.. Bu dərmanı da alıb hər gün iki dəfə, bir səhər, bir də axşam yarana sürərək təmiz sarğı ilə bağlarsan, – deyərək Araza bir resept uzatdı. Elə bu vaxt otağa adi geyimdə iki adam daxil oldu. Onlardan biri:

– Araz kimdir? – deyərək soruşdu.

– Mənəm! – deyərək Araz cavab verdi.

– Siz bizimlə getməlisiniz!

– Hara?

– Dövlətimizin düşmənləri gedən yerə!

– Sizin düşmənləriniz fabrik və zavodlara gedir, işləmək üçün məndən və şaxtalara gedir, hətta məktəblərə, idarələrə də gedir. Siz mənə bunların hansına aparırsınız?

– Sən əsaslarını unuttun. Zindanlarda, sürgünlərdə çürüməyə də gedir. Səni ora aparırıq.

Araz qürurunu pozmayaraq:

– Azadlıq yolunda bizi heç bir şey qorxuda bilməz, gedək! – deyə bağırırdı. – Düş, tez ol mənim paltarımı ver!

Arazın belə mərdliyi doktoru mütəəssir etmişdi. O, həyəcan və heyrət dolu gözlərini Araza dikib qalmışdı. Araz cəld paltarını dəyişdirdi. Doktor ona:

– Yavaş geyin, yaraların ağzı açılar! – dedi.

Araz:

– Dmitri Zaxaroviç, məndə elə yaralar var ki, bu yara onların yanında heçdir! – deyə cavab verdi. Sonra ona təşəkkür edib xudahafizləşdi, üzünü o iki adama tutub, kinli bir səslə:

– Gedək! – dedi.

Arazı xəstəxanadan birbaşa həbsxanaya apardılar.

Qapıdan içəri girdikdə həbsxana rəisi Kok onları qarşılayıb, istehza ilə Araza:

– Oho, yenə gəlib çıxdın? Sənin üçün çox darıxmışdım – dedi.

Araz onu acıqlı baxışlarla süzərək, kinayə ilə:

– Sizin o mərhəmətiniz mənə bura gətirmişdir, – deyə cavab verdi.

Kok Arazı başdan-ayağa süzərək, üzünü nifrətlə ondan kənara çevirib növbətçiye:

– Götür bunu, lazım olan yerinə təslim et! – deyə əmr etdi.

Növbətçi Arazı apardı. Onlar koridordan keçərkən qoca Andrey divara söykənib xidmətçi Tanya ilə söhbət edirdi. O, Arazı gördükdə tanıdı, dərinədən bir ah çəkdi, pıçıltı ilə Tanyaya:

– Bax bu da onlardandır, yazığı yenə kameraya salmağa apardılar, – dedi.

Tanya bir az da ona yaxınlaşaraq lap yavaşca:

– Mənim rəhmətlik atam kənddə müəllim idi; bu sosialistləri çox sevərdi. Onlar ürəkli olur, heç nədən qorxmurlar, – dedi.

Bu zaman rəisin otağının qapısı açıldı. Mişa sürətlə çıxıb getdi. Andrey onu görüncə tez divar dibinə çəkildi və öz-özünə: “Ah, xain, görünür, bu yazığın ipini yenə sən eşmisən” – deyə söyləndi.

Andrey başını aşağı salıb, bir az fikirləşdikdən sonra:

– Heç bilmirəm sən nə üçün öz ixtiyarınla bu qan və zülm ocağına girdin? – deyə Tanyadan soruşdu. – Səni nə məcbur etdi?

Tanya bir an yerindəcə donub qaldı, sonra kədərli gözlərini Andreyə çevirib, titrək bir səslə:

– Aclıq və ehtiyac! – deyə köksünü ötürdü. – Kənddə bizim özümüzə görə az-çox dolanacağımız vardı. Ərimi yapon cəbhəsinə göndərdilər. Gedərkən qayıtmayacağını elə bil özü də bilirdi. Vidalaşib ayrılarkən ürəyi köyrəlib ağladı, sonra mənim əlimi sıxaraq: “Tanya, uşaqlarımdan muğayat ol!” – dedi.

Tanyanın gözləri yaşardı. Əlinin tərsi ilə göz yaşlarını silərək, sözüünə davam etdi:

– Yazıq bir daha qayıtmadı. Kənddə bir köməyim olmadığından ac qaldıq. Uşaqlarımı götürüb Bakıya gəldim. Bakıda da ac və işsiz qaldım. Aclıq insanı hər şeyə vadar edir. Küçə başında oturub dilənməyə başladım.

Tanya qəmli-qəmli Andreyə baxdı. Onun bu yanıqlı sözləri və kədərli baxışı qocanın qəlbinə neşlər kimi sancıldı.

Qoca Andrey:

– Tanya, sən mənim yaralarımı təzələmə, mən səndən nə soruşuram, sən mənə nə danışırısan.

Tanya:

– Sənə dərdlərimi söyləməklə bir az təsəlli tapıram, – deyə cavab verdi. – Sən mənim bu qanlı zindana nə vasitə ilə girdiyimi soruşursan. Bir gün mən küçə tinində oturmuşdum. Kiçik qızım küçədən keçən bir azərbaycanlıya doğru əlini uzadıb, pul istədi. O adam dayandı. Diqqətlə bir mənə baxdı, bir də ona tərəf uzanan kiçik əllərə. Üzünü mənə tutub: “İşləmək istəyirsənmi?” – deyə soruşdu. Mən: “İşlərəm, ancaq bu yetimlər necə olsun?” – deyə cavab verdim. O bir də diqqətlə bizə baxıb: “Sənə elə iş verrəm ki, uşaqlarının da qarnı doyar” – dedi.

Mən razı oldum. O məni oradan götürüb, kiçik bir restorana apardı. Bufetçi ilə danışdıqdan sonra üzünü mənə tutub dedi: “Sənin işin qab-qacağı yumaq, restoranı süpürüb təmizləmək olacaq. Özün də, uşaqların da burada yeyib-içəcəksiniz”. O bu yolla məni dilənçilikdən qurtardı. Mən onun əlini sıxıb razılıq etdim. Həmin gündən restoranda işləməyə başladım. Mənə bu yaxşılığı edən adamın kim olduğu, bu yaxşılığı nə üçün etdiyi mənə qaranlıq idi. Yalnız bir aydan sonra onu

bir nəfərlə stol dalında oturub yemək yeyən gördüm. Məni yanına çağırırdı. Özümün, uşaqlarımın necə keçindiyini soruşub öyrəndikdən sonra kim olduğumu soruşdu. Atamın kənd müəllimi olduğunu bilincə əlini acıqla stola çıxaraq: “Müəllim qızı dilənçi” – deyərək yoldaşının üzünə baxdı. Bufetçini çağıraraq, mənə təmiz bir iş verməsini tapşırırdı. Uşaqlara xərclik üçün 10 manat da pul bağışladı. Sabahdan mənim işim yüngülləşdi. Stol başında oturan müştərilərə yemək verirdim... O adam yenə günəş kimi batdı. Onu bir daha restoranda görmədim.

Andrey:

– Dünyada yaxşı adamlar da çoxdur. Sən onun kim olduğunu bilmədinmi?

– Yox, bilmədim. Ancaq yoldaşı iki dəfə onu “Azad” – deyərək çağırarkən adını öyrəndim.

– Aha! – Tanıyıram. O da burada dustaq idi. Yaxşı, bəs sonra?

Tanya yenə sözünə davam etdi:

– Bir gün restorana Semyon adlı bir adam gəldi. Ona yemək gətirdiyim zaman, mənim haralı və kim olduğumu soruşdu. Kəndimizin adını və atamın müəllim olduğunu eşidincə gülə-gülə: “Səni yaxşı tanıyıram. Bizim kənddən İvan Fyodoroviçin qızı, Seryojanın arvadısan, – dedi. – Rəhmətlik Seryoja mənim yaxın dostum idi. Sənin burada işləməyinə razı olmaram, sabahdan sənə başqa, yaxşı vəzifə verdirəcəyəm. Mən bu görüşdən çox razı qaldım. O məni oradan çıxarıb, bura gətirdi.

Tanya danışarkən Andrey başını aşağı salıb, dərin-dərin düşünürdü. Birdən başını qaldırıb:

– O hansı Semyondur? Arıq, üzü çilli adam olmasın? – deyərək soruşdu.

Tanya:

– Odur, odur, sən onu hardan tanıyırsan?

Andrey Tanyanın sualına cavab verməyib soruşdu:

– Sən o restorandan nə üçün çıxdın?

– Son zamanlar bufetçi uşaqlarımın yeməyini azaltmışdı. Azad deyirdim adamı da görmürdüm. Mən elə bildim ki, bura ordan yaxşı olar. Bir həftə sonra mən o restorana gedib, orada xidmət etmək istədiyimi bufetçiyə söylədim. Bufetçi daha qəbul etmədi.

Andrey əli ilə onun çiyinə vuraraq:

– Öz əlinlə öz evini yıxmısan, – deyib ondan uzaqlaşdı.

Bundan bir həftə keçdi. Mişa həbsxana müdiri Kokun yanına gəlirdi. Yarım saat danışdıqdan sonra çıxıb getmək istərkən, Tanya qapının ağzında Mişanı yaxalayaraq:

– Kəndlim, mən öz qulluğumdan razı deyiləm, burdan çıxmaq istəyirəm, – dedi.

Mişa əlini onun çiyninə qoyub, yumşaq bir səsle:

– Bir az səbr elə, sən savadlı qadınsan, bu yaxın zamanda sənə yaxşı maaşı olan bir vəzifə verdirəcəyəm, – deyərək getdi.

O gecə Kokun əmri ilə qoca Andrey tutuldu. Onu həbsəmi aldılar, sürgünmü etdilər, ya öz vəzifəsindənmi çıxarıb qovdular, bunu kimsə bilmədi. Artıq qoca Andrey həbsxana koridorunda görünmürdü. Bu hadisə hər kəsdən çox Tanyaya təsir etmişdi. Onu həbsxananın qalın divarları, ala-qaranlıq koridorları sıxır, azad nəfəs almağa qoymurdu. Buradan qaçıb qurtulmağa çarələr düşünürdü. Bir gün Mişa yenə Kokun yanına gəldi. Bir az keçməmiş Tanyanı da ora çağırdılar. Kokla Mişa onu hörmətlə qəbul etdilər. Mişa Tanya haqqında tanışlıq verdikdən sonra:

– O vəzifə məncə Tanyaya layıqdır, – deyərək Kokun üzünə baxdı.

Kok Tanyaya baxaraq gülümsündü. Tanya pul kimi qızarmışdı, ürəyi şiddətlə vururdu. Mişa Tanyaya yaxınlaşaraq:

– Tanya, – dedi, – sən bir qadın və müəllim qızı olduğunu nəzərə alaraq, hökumətimiz sənə şərəfli bir vəzifə verir.

Kok isə əlavə etdi:

– Sən hökumətimizin əleyhinə işləyən düşmən təşkilatları və tək-tək adamları axtarib tapmaqla məşğul olacaqsan.

Tanyanın gözləri dumanlandı:

– Yox, mən bunu bacarmaram, – deyərək o, etiraz etdi.

– Bu iş hər halda restoranda səhərdən axşama qədər qab yumaq və həbsxana otaqları, koridorları süpürüb təmizləməkdən çox-çox asandır. Savadlı qadınsan, bu işi sən bacarmayanda kim bacarar? – deyərək Mişa Tanyanı razı salmağa çalışdı.

Tanya başını bulayaraq:

– Yox, kəndlim, bu mənim işim deyil, mən özümə başqa iş taparam, – dedi.

– Özün bilərsən, ancaq mən bu işi sənə çox məsləhət görürdüm. Ayda yetmiş beş manat alacaqsan.

Tanya onların təklifini qəbul etmədi.

Ertəsi gün Tanyanı həbs edib, kiçik bir kameraya saldılar. Tanya on beş gün orada qaldı. Müstəntiq arabir çağıraraq qoca Andreylə olan əlaqəsi haqqında ona suallar verir, müxtəlif yollarla onu ittiham etməyə çalışırdı. O bilirdi ki, xəfiyyəliyi qəbul etməsə ona nicat yoxdur.

Kiçik, kimsəsiz balalarının küçələrdə ac, susuz qalması onun ana qəlbini dəlir, gecələr səhərə qədər yatmağa qoymurdu.

On altıncı gün Kok onu yenə öz yanına çağırdı. Tanya içəri girdiyi zaman Mişanı da orada gördü. Mişa gözlərini otağın bir küncünə dikib durmuşdu. Tanyanı ilk dəfə Kok danışdırmağa başladı:

– Düşmən təşkilatı tərəfindən sənin həbsxanaya soxulmağın haqqında bir çox materiallar vardır, – dedi. – Söylə görüm, sən hansı təşkilatda çalışırsan?

Bu sözdən Tanyanın bütün vücudu titrədi. O özünü saxlaya bilməyib, hönkür-hönkür ağlayaraq:

– Mən üç yetim anası, yoxsul bir qadınam, – dedi. – Bakıya gəldiyim də üç aydır, heç bir təşkilatla əlaqəm olmadığı halda məni bədbəxt etmək istəyirlər. Heç olmasa o kiçik yetimlərə yazığınız gəlsin.

Mişa başını qaldırıb:

– Tanya, bizim də o yetimlərə yazığımız gəlir, – dedi. – Verilən bu materiallara görə səni çox ağır cəzalara məhkum edə bilirlər. Bu fəlakətdən qurtarmaq üçün yalnız bir çarən var.

– Nədir?

– Hökumətimizin sənə verdiyi vəzifəni canla-başla qəbul etmək. Yalnız bu vəzifə ilə özünü və yetim balalarını fəlakətdən qurtara bilərsiniz, başqa heç bir şey səni qurtara bilməz!

Tanya bir an donub qaldı. Bu bir an içində keçmişin bütün fəlakətləri onun xəyalından bir-bir keçdi; sonra yetim, ac və çılpaq balaları gözünün qarşısında canlandı. Onlar sanki onun ətəyindən tutub: “Ana, bizi ölümün, aclığın pəncəsindən qurtar!” – deyə yalvarırdılar. Tanya birdən hönkür-hönkür ağlayaraq boğuq bir səslə:

– Raziyam! – dedi.

Kok:

– Daha nə üçün ağlayırsan? – deyə güldü. – Biz səni məcbur etmirik. Başqaları bu vəzifəni ələ keçirmək üçün yalvarır, yaxarır, onun-bunun minnətini çəkir.

Tanya göz yaşlarını silərək:

– Yetimlərim yadıma düşdü, – dedi, – onlar üçün ağlayıram.

Mişa yerindən qalxıb, yeni vəzifəsi münasibəti ilə onu təbrik etdi.

İki gün sonra Tanyanın jandarm idarəsində xəfiyyəliyə qəbul olunması haqqında əmr verildi.

Araz dörd ay həbsxanada qaldı. Fəqət bu dörd ay dörd il qədər ona uzun göründü. Çünki onu əvvəlki dəfədə olduğu kimi siyasi məhbuslar korpusuna deyil, dar, məzar kimi kiçik və qaranlıq kameraya salmışdılar. O, işıq və insan üzünə həsrət idi. Hər şeydən çox onu rahatsız edən təşkilat işlərindən, yoldaşlarından xəbər tuta bilməməsi idi. O ancaq birinci gün həbsxana koridoruna girdiyi zaman qoca Andreyi görmüşdü. Andrey onu görüncə donub qalmış, onunla danışmağa ürək edə bilməmişdi.

Araz Andreyi çox gözlədi. Andrey onunla görüşməyə gəlmədi. Bu hadisə də Arazı bir tərəfdən rahatsız edirdi. Bir gün hava almaq üçün onu həyətə çıxaran növbətçidən soruşdu:

– Burada qoca Andrey var idi, o necə oldu?

Növbətçi ehtiyatla:

– Onu burdan uzaqlaşdırdılar, – dedi.

Hava almaq üçün onu hər gün on beş dəqiqə həyətə çıxarırdılar. Arazın gözü hava almağa çıxmış dustaqlar içində öz yoldaşlarını çox aradı. Siyasi dustaqlar bir-birlərini görməsinlər deyə onları başqa-başqa zamanlarda çıxarırdılar.

Bir gün yenə hava almaq üçün Arazı həyətə çıxarmışdılar. Həyə-tə girincə dustaq əlbisəsində, ayaqlarında dəmir qandal, şeyləri ilə bə-rabər bir çox dustaq gördü. Onların ya yeni gəlmiş, ya da azad edilmək üçün oraya toplanmış olduqlarını zənn etdi. O, gözlərini dustaqlardan ayırmayıb bir dost və tanış görmək ümidi ilə diqqətlə onlara baxırdı. O qədər dustaq içində gözünə bir tanış belə dəymədi. Araz yanındakı növbətçidən soruşdu:

– Bunları azad mı edəcəklər?

Növbətçi istehza ilə:

– Hə, azad edəcəklər... Onları Sibir çöllərinə sürgün edirlər, – dedi.

Arazın qəlbi yerindən oynadı. Dərin bir iztirab içində onun həyə-canlı gözləri bir tanış axtarırdı. Bu zaman: “Araz” – deyə bir səs eşitdi. Çevrilib diqqətlə baxınca bir az aralı ayaqları qandallı iki dustaq gör-dü. Saç, saqqal basmış olduğundan hər ikisi tanınmaz simaya girmişdi. Araz onları ancaq səslərindən tanıdı:

– O, Akop, Murad! – deyə onlara tərəf getmək istərkən yanındakı növbətçi qolundan şiddətlə çəkib onu saxladı:

– Ey, dustaq, burda görüşmək, danışmaq olmaz!

Araz ona əhəmiyyət verməyib irəlilədi. Növbətçi bu dəfə iki əli ilə tutub onu geriye doğru çəkdi və acıqlı səsle:

– Sənə deyirəm çəkil, haydı kameraya, tez, tez! – deyə bağırırdı.

Araz çırpınır, deyir, söyür, xahiş edir, ancaq bunların heç biri fayda vermirdi.

Akop:

– Araz, inad etmə, yaxşı olmaz, bizim qoca əhvalatı sənə anladacaq, – dedi. Sonra üzünü növbətçiyə tutub:

– Ay axmaq, adamı danışmağa nə üçün qoymursan? – deyə soruşdu.

Murad əlavə etdi:

– Bu həbsxana köpəkləri sallaqxana köpəklərindən daha quduzdur. Onlar insanların ayaqlarından qapır, bunlar ürəyindən.

O bu sözləri deyib Akopun qolundan tutdu və Arazdan uzaqlaşdılar.

Bu hadisədən sonra Arazın sıxıntı və kədəri daha da artdı. Yoldaşları ilə görüşə və söyləşə bilməməsi ona çox təsir etmişdi.

Arazı bir ay sonra istintaq etdilər. Səhəri həbsxana rəisi onu yanına çağırırdı, möhürlü bir kağız uzadaraq:

– Gedə bilərsən! – dedi.

Araz eşitdiklərinə inanmadı, təəccüblə soruşdu.

– Hara?

Rəis gülə-gülə:

– Evə, arvadının yanına!

Arazla bir gündə həbsxanadan 80-ə yaxın inqilabçı fəhlə azad edilmişdi. Azad olunanlar içərisində bir çox görkəmli inqilabçılar, o cümlədən Azad da vardı. Bütün bunlar Arazı çox təəccübləndirdi. O, buraxıldıqdan sonra bunun səbəbini tezliklə öyrəndi.

Son nümayişdə iştirak edən fəhlələrin həbs edilməsinə qarşı etiraz əlaməti olaraq Bakı partiya təşkilatı mədənlərdə siyasi tətillər və əzəmətli fəhlə nümayişləri təşkil etmiş, bu tətil və nümayişlərdə fəhlələr həbsə alınmış yoldaşlarının tezliklə azad edilməsini ciddi surətdə tələb etmişdilər. Bütün Rusiyanı bürüyən tətil və vuruşmalar hökuməti qorxuya saldığından o, güzəştə getməyə, siyasi dustaqların bir qismini azad etməyə məcbur olmuşdu.

Həbsxanadan çıxdığının üçüncü günü gecə Arazın qapısı döyüldü. Araz qapını açmaq üçün cəld yatağından qalxdı. Günəş onu buraxmayaraq, özü getdi və qapının arxasından:

– Kimsən? – deyə soruşdu.

– Mənəm, Günəş bacı, Qriqordur, Arazı görəcəyəm, – deyə bayırdan pıçıltı ilə cavab verdi.

Araz artırmada durub gözləyirdi. Qriqoru səsindən tanıyan kimi Günəşə macal vermədən irəli atılıb qapını açdı.

Qriqorla çox səmimi görüşdülər. Son hadisələr haqqında xeyli söhbət etdikdən sonra birlikdə mədəni partiya təşkilatının keçiriləcək iclasına getdilər.

ALTINCI FƏSİL

II

Aslan bəy böyük oğlu Varisi realnıməktəbə vermişdi. Varis aşağı siniflərdə ciddi və istedadlı bir şagird kimi görünürdü. Böyüyüb yuxarı siniflərə keçdikcə ildən-ilə dəyişirdi. Yalnız təbiətində deyil, vücut və simasında belə bir dəyişiklik əmələ gəlmişdi. O çox ərköyün böyüyündən tərbiyəsi və əxlaqı gündən-günə pozulurdu. Öz sinif yoldaşı Şamilin və onun kimi yoxsul tələbələrin başına bir belə kəsilmişdi. Onları hər gün, hər saat təhqir edir və bundan böyük zövq alırdı.

Varis hər gün müəllimlər tərəfindən məzəmmət və danlaq almağa başlamışdı. Nəhayət, nə müəllimlər və sinif rəhbəri, nə də müdiriyyət onun başıpozuqluğunun qarşısını ala bilmədiklərindən məktəbdən qovuldu. Aslan bəy evdə dərs oxuması üçün ona müəllim tutdu. Müəllim tamam bir il onunla məşğul oldu. Lakin Varis yenə imtahan verə bilmədi.

Bir başda iki sevda olmaz! Varis indi atasının yolu ilə getdiyindən verilən dərslər, deyilən sözlər zəhnindən uçub gedirdi. Atasısı Aslan bəy böyük pullar sərf etdiyi halda oğlunun yenə imtahan verə bilmədiyindən çox narazı qalmışdı. “Haram olsun sənə çəkdiyim zəhmətlər. Kasıb balaları acqarına oxuyub bir yana çıxır, sən mənim ətək-ətək tökdüyüm pulu, çəkdiyim zəhməti kor qoydun!” – deyirdi.

Varis iki il avara-avara gəzib dolandı. Nəhayət, atası ona kontorda iş verdi. Atasının tapşırığına görə Varis hesabdarların əli altında işləyərək, kontor işlərini öyrənməyə başladı.

Həm köhnə, həm yeni mədəniyyətdən binəsib olan Aslan bəy, həyatı yalnız əyyaşlıqdan ibarət bilirdi. Belə bir tərbiyənin nəticəsi olaraq atasının sərvətinə güvənən Varis içki və qumar düşgünü olan bir gənc kimi yetişirdi. O bütün gecələrini qapalı klublarda qumar oyna-

maqla, yaxud şantan qızları ilə məşhur mehmanxanalarda əylənməklə keçirirdi. Son zamanlar kontorun bütün ixtiyarını öz əlinə almış, qüruru, qudurğanlığı bir qat daha artmışdı. O indi şantan qızlarını hovuzda şampan şərabı ilə çimizzdirirdi.

Aslan bəy Varisin azgınlığına daha dözə bilmədi. Onu kontordan qovdu. Lakin bir il sonra anasının və dayısının xahişi ilə böyük bir bəzaz mağazası açmaq üçün ona istədiyi qədər pul verdi. Varis şəhərin ən gurultulu bir küçəsində dörd-beş böyük dükan kirayə edərək, mal almaq üçün Həştərxan yolu ilə Bakıdan Nijni-Novqoroda – Məkəreyə yola düşdü. İlk dəfə gördüyü Həştərxanda üç-dörd gün qalmağa qərar verdi.

Bir çox araşdırmalar nəticəsində Varisi tanımış olan fırıldaqçılardan birisi bir gün ona yanaşaraq, ən səmimi bir dost kimi əlini sıxdıqdan sonra:

– Xoş gördük, Varis bəy, sən də bizim şəhərimizə gəlmişsən, – dedi. – Ən yaxın dostumun oğlunu görmək mənim üçün böyük səadətdir!

O, sonra Varisin atasının, anasının kefini soruşdu, onların xəstə ol-duqlarını eşitdikdə təəssüf etdi.

Üzərinə atılmış olduğu rolu böyük bir məharətlə oynamış olan bu adam özünü Aslan bəyin ən yaxın dostu kimi qələmə verdiyindən, Varisdə heç bir şübhə oyatmamış və o gündən Varisi öz təsiri altına almağa müvəffəq olmuşdu. Onun Həştərxanda üç-dörd gün qalacağını öyrəndikdən sonra:

– Varis bəy, mən Aslan bəyin çox yaxşılığını görmüşəm, – dedi. – Sizə qulluq etmək üçün belə bir günü çoxdan arzu edirdim. Şəhərimizdən çıxıncaya qədər mənim qonağımsan. Burada sənə göstərmədiyim bir guşə, tanıtmadığım bir adam qoymayacağam. İnsan həyatda hər şeyi görməli, hər şeyi bilməlidir.

Varis nə qədər çalışdısa, atasının ən yaxın dostu deyə özünü təqdim edən Qənbərdən yaxasını qurtara bilmədi. Teatr və kinodan başlayaraq şəhərdə görmədiyi bir yer qoymadı. Bir gün Qənbər Varisi qapalı kluba apardı. Qənbər əvvəlcədən görüşüb sözləşmiş olduğu fırıldaqçı dostları ilə xəlvət bir guşəyə çəkilib qumar oynamağa başladı. Bir az sonra Varisi də oyuna qarışdırdılar. Qənbər Varisə kömək edirmiş kimi onun başı üstündə durub, əvvəlcədən sözləşdikləri müxtəlif işarələrlə əlini öz dostlarına bildirdi. Get-gedə oyun ciddi şəkildə aldı. Əvvəlcə Varis bir-iki oyun uddu, sonra isə hər dəfə uduzmağa və pulları əritməyə başladı. Ortaya yemək gəldiyi zaman Varisin artıq ci-

bində bir qəpik pulu yox idi. Qumarbazlardan biri pulları iki əli ilə Varisə doğru uzadaraq:

– Varis bəy! Hər kəsdən çox mən qazandım. Uduzduğunuz pulu sizə qaytara bilərəm, – dedi.

Varis dili dolaşa-dolaşa:

– Yox, yox, o sizin haqqınızdır! – deyə cavab verdi.

– Hey, hey, elə pullar sizin gözünüzdə çox görünür, – deyə Qənbər istehza ilə güldü, – Varis bəy üçün isə heç bir şeydir. Ancaq mənim qonağım olduğundan uduzmasını istəmirdim.

Ertəsi gün o, Varisə:

– Bu gün ən adi bir restoranda nahar edəcəyik, – dedi. Orada sənə qərribə bir qız göstərəcəyəm.

Onlar restorana getdilər. Bir stolun başında oturub, yemək sifariş etdilər. Qənbər xəlvət bir guşədə yeməklə məşğul bir qızı göstərib:

– Bax, diqqətlə bax! Sənə dediyim qız budur, – dedi. – General qızıdır. Atasından acıq edib evlərindən çıxıb, kiçik bir otaqda tək yaşayır. Bax gör nə gözəldir! Şəhərimizin bütün cavanları onun dəlisidir, ancaq zalım qızı vəhşi ceyran kimi heç kimə ram olmur.

Xörək paylayan onlara xörək və çörək gətirdi.

Varis qarşısındakı soyuq şorbanı yeyə-yeyə qızı gözücu süzdü. Qız kimsəyə baxmırdı. İlk görüşdə qız onu maraqlandırmadığından heç bir cavab vermədi. Qənbər iri gövdəsini stolun üstünə yıxaraq, tülkü göz-lərini yandan Varisə dikib dedi:

– Deyirlər, bu qızın böyük bir arzusu var. Kim onu istəyinə qovuş-dursa onun malı olacaqdır.

Varis maraqla soruşdu:

– Arzusu nədir?

– Onu bu vaxta qədər heç kəsə açmayıb. Deyilənə görə onu öz arzusuna çatdıran adam Həştərxanda yoxmuş. O bir bələdir, onun dər-dindən bu günlərdə varlı bir cavan dəli oldu. O, kişilərdən qaçır. Nə qədər çalışırlar, onunla tanış olmaq mümkün olmur.

Qənbərin bu sözləri Varisdə böyük maraq oyatdı. Qızı gözaltı bir də süzdü. Bu dəfə qız da ona baxdı. Qızın cəlbedici gözləri Varisdə bir ümid doğurdu. Həştərxanda kimsənin ələ keçirə bilmədiyi bu ürkək ovu özünə ram etmək və bununla böyük bir şöhrət qazanmaq fikri onu yolundan çıxartdı. Varis məğrur bir halda:

– Mən onu ələ gətirərəm! – dedi.

Qənbər başını dikəldib, istehza ilə ona baxaraq:

– Yox, bacarmazsan! – dedi.

– Bacararam, deyirəm!

– Heç inana bilmirəm. Sənin kimi özünə güvənib aylarla onun dalınca kölgə kimi sürünənlər çox olmuşdur.

Varis gözlərini qızdan ayırmırdı. Qız isə ona mənalı-mənalı gülümsəyərək, sanki: “Qorxma, müvəffəq olacaqsan” – demək istəyirdi.

Varis əlindəki qaşığı yerə qoyduqdan sonra qəti bir səslə:

– Tanış olsam nə verərsən? – deyə soruşdu.

Qənbər əlini stola çıxaraq:

– Sənə bu şəhərdə bir qonaqlıq verərəm ki, bütün Bakı, Həştərxan tamaşaya gələr, – deyə cavab verdi.

Hər ikisi sözündə möhkəm durmaq üçün bir-birinin əlini sıxdı. Hamı getdi. Restoranda onlardan başqa adam qalmadı. Qız əlinə bir kitab alıb oxuyur və hərdənbir gözlərini kitabdan çəkib, Varisə baxaraq gülümsəyirdi. Varisin səbir-qərarı kəsilmişdi, qalxıb qıza tərəf getmək istərkən Qənbər onun əlindən tutub:

– Aləmi bizə güldürmə! – deyə onu dayandırmaq istədi. Varis əlini çəkərək qızın oturduğu stola yanaşdı, kitab mütaliəsi ilə məşğul kimi görünən qıza:

– Madmazel, mən rəsmiyyəti qəlbimin əmrinə qurban edənlərdənəm. Müsəidənizlə tanış olaq.

Qız Varisə heç bir cavab vermədi, hətta başını qaldırıb onun üzünə belə baxmadı. Varis “müsəidənizlə tanış olaq”! sözlərini ikinci, üçüncü dəfə təkrar etdi. Heç bir cavab ala bilmədiyindən bütün ümidlərinin qırıldığını görüb:

– Hər arzu və istəyinizi yerinə yetirəcəyimə namusla söz verirəm, – dedi.

Bu sözlərdən sonra qız başını qaldırdı. Heyrətli baxışlarla Varisi süzərək:

– Siz kimsiniz? Məndən nə istəyirsiniz? – deyə soruşdu.

Varis:

– Mən Bakı varlılarından Varis bəy Aslanbəyoviçəm, – dedi, – istəyim ancaq sizinlə tanış olmaqdır.

Qız mütaliəsinə davam edərək, ona daha heç bir cavab vermədi. Varis ertəsi gün yenə həmin restoranda o qızdan bir kəlmə belə cavab ala bilmədi. Yalnız onun yaşadığı evi öyrənə bildi. Varis məğrur və inadçı bir uşaq kimi acığından az qala partlayırdı. Qənbərin istehzalı

gülüşləri ona iynə kimi batırdı. Üçüncü gün qız yenə yeməkdən sonra evinə dönərkən Varis:

– Madmazel, rica edirəm lütfən tanış olaq. Hər arzunuzu canla-başla qəbul edirəm, – deyə qızın dalınca düşdü. Qız çevrilərək:

– Əl çək məndən, sən mənim arzularımı heç bir zaman yerinə yetirə bilməzsən! – dedi.

Varis yerə qədər əyilərək:

– Yetirərəm, madmazel, canla-başla yetirərəm, – deyə cavab verdi.

Qız durdu, ciddi bir vəziyyət aldıqdan sonra iki barmağını onun çiyninə qoydu. Çox mühüm və gizli bir sirr söyləyirmiş kimi:

– Bu vaxta qədər açmadığım sirri açiram, – dedi, – kimsəyə açmaq şərtlə. Mən general qızıyam. Kiçik ikən anam vəfat etmiş, atam isə bir başqası ilə evlənmişdir. Mən onlarla yola gedə bilmədim. Bir gün analığımın vuruşub evdən çıxarkən atam: “Çıx get, acından öl!” – deyə üstümə bağırırdı. Mən də cavabında: “Acından ölməyəcəyəm, astarı, üzün beşyüzlükdən olan yorğan altında yatacağam!” – deyə cavab verdim. Bu söz o zaman necə olmuşsa ağzımdan çıxmışdı. Mənim arzum budur!

Bu sözləri dedikdən sonra qız cavab gözləyirmiş kimi gözlərini Varisin üzünə dikdi. Varis məğrur bir tövrlə gülərək:

– Elə bu? Baş üstə, göz üstə, sabah yorğan hazırdır! – deyərək qızdan ayrıldı. Mal almaq üçün Nijni-Novqoroda barat etdiyi pulun teleqramla Həştərxan bankına göndərilməsinə dair bir teleqram vurdu. O gün Qənbərlə görüşüb əhvalatı ona danışdı. Başını oynada-oynada:

– Hər şey pulun başındadır, – dedi. – Mənim əlimdən qız qurtarar? Sən qonaqlığının tədarükündə ol!

Qənbər:

– Hay, hay, hələ duza gedirsən, sən o qızı ələ keçirsən, dediyim kimi sənə bir qonaqlıq verəcəyəm ki, bütün Bakı, Həştərxan tamaşasına gəlsin, – deyə cavab verdi.

O gecə Varis ilan vurmuş adam kimi səhərə qədər yatmadı. Kim-sənin ələ keçirə bilmədiyi bu qızı özünə ram edərsə Həştərxanda böyük şöhrət qazanacaq, bütün varlılar, gözəl qızlar onu hər yerdə barmaqla göstərəcək, hətta bu səs Bakıya qədər yayılacaqdır, – deyə düşünür, sevincindən yerə-göyə sığmırdı. Səhər erkən qalxıb, birbaşa banka getdi. Qapıdan içəri girən kimi xidmətçi:

– Hara vətəndaş? Hələ bank açılmamışdır, – deyə onun qabağını kəsdi, bir saat sonra təşrif gətirin.

Varis geri qayıdıb, bir saatdan sonra yenə banka gəldi. Lakin pul hələ gəlib çıxmamışdı. O, acığından dil-dodağını çeynəyirdi. Üç-dörd dəfə gəlib-getdikdən sonra, nəhayət, pulun gəldiyini öyrənib, çox sevindi. Bankın müdürinə yanaşaraq:

– Sizdən bir ricam var, – dedi, – əmr edin pullar qatı açılmamış beşyüzlüklərdən verilsin.

Axşam idi. Qız lampasını yandırmış, başını aşağı salaraq kiçik bir stolun üstündə açdığı kitabın mütaliəsi ilə məşğul kimi görünürdü. Kiçik lampanın solğun sarı işığı onun sifətini işıqlandırıldığından gizlətməyə çalışdığı həyəcan və sevincini bürüzə verirdi. Onun intizar çəkən gözləri gah kitaba, gah da küçəyə açılan pəncərəyə dikilib qalırdı. Vaxt ona çox uzun göründüyündən əsəbiləşir, tez-tez saata baxırdı. Artıq dayana bilmədi. Yerindən qalxıb, yatağın üstünə sərdiyi örtüyün qırıqlarını əlləri ilə düzəltməyə başladı. Sonra kiçik qoltuq güzgüsünü çıxarıb yenidən pudralandı, dodaqlarına, yanaqlarına qırımızı sürtdü. Gözləri otağın kirli divarlarına, qapı və pəncərəsinə sataşdıqda nəşəsi qaçdı; çünki onlar bu fəvqəladə gecəyə yaraşmırdı. Dərindən içini çəkərək düşünməyə başladı. Otağın bir bucağında hörümçək toruna düşmüş milçəyin vızıltısı onu bu düşüncədən ayırdı. O, tələyə düşmüş milçəyin özünü qurtarmaq üçün çalışıb çapalamasını və onun başı üstə duran hörümçəyin incə tellərlə tez-tez onun əl-ayağını möhkəm bağladığını seyr edirkən, küçədə bir fayton səsi eşitdi. Tez gəlib öz əvvəlki yerində oturdu. Bir saatdan bəri stolun üstündə tərsinə açılmış olan kitabın sətirələrini yenə gözdən keçirməyə başladı. Qapı ağzında ayaq səsi eşidildiyi zaman yerindən qalxdı. Pəncərəyə yaxınlaşaraq, onu manikürlü barmaqları ilə yavaş-yavaş qapadı, pərdəni aşağı saldı. sonra gəlib döyülən qapını açdı. Varis əlində ağ qətfəyə sarılı bir şey içəri girdi. Şən və məğrur bir səsle:

– Al, gözüüm, bu sənin beşyüzlüklərdən tikilmiş yorğanın – deyərək, bağlı bir şeyi nəzakətlə qızın açılmış qolları üzərinə qoydu. Qız sevincle parıldayan gözlərini ona dikərək, titrək bir səsle:

– Sağ ol, ruhum, qəlbim, sən məni arzuma çatdırdın! – dedi.

Bu söz Varislə bu şiltaq qız arasında olan pərdəni tamamilə yırtıb parçaladı. Qız yorğanı açıb sevə-sevə yatağın üzərinə çəkdi, sonra dodaqlarını Varisin dodaqlarına yaxınlaşdırdı. Onlar beşyüzlüklərin xızıltısı altında məhəbbətlə öpüşdülər. Varis ehtirasla parlayan gözləri ilə qıza baxaraq:

– Gözəlim, daha nə istəyirsən? – dedi.

Qız cavab əvəzinə lampanın işığını azaltdı... Sönük sarımtıraş lam-pa işığında inləyən otağın sükutunu yalnız beşyüzlüklərin xışıltısı və bucaqda ölümlə pəncələşən milçəyin vızıltısı pozurdu...

Varis ertəsi gün mehmanxanada Qənbəri çox gözlədi, lakin o gəlib çıxmadı. Əhvalatı ona təfəsilatı ilə danışmaq və əldə etdiyi qələbəni bildirmək üçün qalxıb getdi. Qənbərin vaxtı ilə “mən burada yaşayıram” – deyə ona göstərmiş olduğu möhtəşəm bir binanın qapısını döydü. Qapıya xidmətçi bir qadın çıxdı.

Varis nəzakətlə:

– Qənbər evdədirmi? – deyə soruşdu.

Xidmətçi heyrətlə ona baxdıqdan sonra:

– Qənbər kimdir? – dedi. – Burada Ali məhkəmənin sədri Lukyanov yaşayır.

Varis o gün axşama qədər Qənbəri axtardı, ondan bir xəbər tuta bilmədi. Axşam qızın evinə getdi. Qapıya yaxınlaşdıqda yerindəcə donub qaldı. Qapı açıq, otaq bomboş idi. Oba köçmüş, yurdu qalmışdı. Varis bu sirli əhvalatdan çaşıb qaldı. Heyrət və iztirab içində oradan geri dönərkən, dalandara rast gəldi, ondan:

– Xanım hara köçmüşdür? – deyə soruşdu.

Dalandar onu şübhəli baxışla süzdükdən sonra dəmir bir qab içinə toplamış olduğu zibili darvaza ağzında qoyulmuş böyük qutuya boşalda-boşalda:

– Kim bilir hara köçmüşdür. Hər halda buradan qazanlı bir yerə! – deyə cavab verdi.

Varisin bütün vücudu titrədi. Əsəbi bir səslə:

– Necə qazanlı yerə? Sən nə deyirsən? – deyə ona bağırırdı.

Dalandar acıqla:

– Canım, çıx get, bir fahişənin hara köçdüyünü mən haradan bilim? – deyə cavab verdi.

Varis qızıb özündən çıxaraq:

– Sus! – deyə çığırdı, – doğrudanmı o fahişədir?

Dalandar dönərək, gedə-gedə:

– Ən adisi, – deyə cavab verdi.

Varis oradan başı odlu çıxdı. Lakin dalandarın sözlərinə hələ inanmaq istəmirdi. Hər necə olsa Qənbəri tapmalı, əhvalatı ona danışmalı idi.

Oradan restorana gəldi. Restoran sahibinə yanaşdı:

– Hər gün mənimlə yemək yeyən adamın evi haradadır? – deyə soruşdu.

Restoran sahibi, bir şey duymuş kimi, mənalı-mənalı gülümsəyərək:
– O cibkəsənimi deyirsən? Onun harada yaşadığını mən bilmirəm.
– Sən nə danışırısan? O cibkəsəndir?

Restoran sahibi yenə gülərək:

– Həm də ən məşhurdur, – deyə cavab verdi.

Həştərxanda var-yoxu əlindən çıxdıqdan sonra Varis kor-peşman Bakıya qayıtmışdı. Bir dəfə Nikolayevski küçəsindən keçərkən sinif yoldaşı Şamilə rast gəldi. Şamil Peterburq Tibb İnstitutuna imtahan vermək üçün latıncadan hazırlaşır. Köhnə yamaqlı geyiminə baxmayaraq, başındakı tələbə furajkası ona çox gözəl yaraşır.

Varis Şamili istehzal bir baxışla süzdü. Onun Peterburq Tibb İnstitutuna girmək istədiyini öyrəndikdən sonra dərinlən içini çəkdi:

– Gərək adamda bəxt olsun... – dedi. – Mən varlı olduğum halda orta məktəbi bitirib bu şapkanı qoya bilmədim. Sən Peterburqa oxumağa hansı pulla gedirsən? – Varis sonra acı-acı gülərək yenidən təkrar etdi: – Doğrudan, adamın gərək bəxti olsun.

Şamilin orta məktəb diplomunu nə qədər zəhmət və əziyyətlə əldə etdiyini Varis çox gözəl bilirdi. Onun belə qaba hərəkəti və ona düşmən kimi yanaşması Şamili çox qəzəbləndirdi. O özünü toplayaraq ciddi bir tövrlə:

– Taleyi hər kəs özü yaradır. Sən öz taleyini kor qoydun, ona mən neyləyim? Hansı pulla Peterburqa oxumağa getdiyimə gəlincə, o mənə aid bir məsələdir, – deyə cavab verdi.

Şamilin ciddi söylədiyi bu sözdən Varis çox pozuldu. Əli ilə onun çiyinə vurub:

– Oho! Diplom və doktorluq xülyası səni yaman qudurdubdur. Bir yerdə oxuduğumuzu, dərs kitablarını almaq üçün dilənçi kimi atalar şurasına əl uzatdığın günləri yadına sal! – deyə üzünü ondan çevirib, cavab almadan sürətli addımlarla uzaqlaşıb getdi.

Şamil yerindəcə donub qaldı. Onun dalınca bağırmaq, onu dayandırmaq və cavab olaraq bir neçə kəsərli söz demək istədi. Lakin deyə bilmədi. Boğazına sanki ağır bir şey tıxanmış, gözləri dumanlanmışdı. Heç bir pislik etmədiyi halda bu adamın yersiz təhqirindən daxilində müdhiş bir fırtına baş qaldırmışdı. O fırtına Şamilin gözləri qabağında ictimai quruluşun o vaxta qədər görə və duya bilmədiyi bir çox yarpağını açdı. Dodaqlarını gəmirərək biixtiyar:

– Ah, alçaq, – deyə bağırdı.

Varislə Şamilin görüşündən tam beş il keçdi. Şamil Peterburqda ali təhsilini bitirib Bakıya qayıtmış, özünə yoxsul bir kabinə düzəldərək, xəstə qəbul etməyə başlamışdı. Bir gün növbəti xəstə qəbulu zamanı skeletə bənzər uzun bir adam içəri girdi. O, qapının ağzında durub:

– Məni qəbul edərmisiniz? – deyər soruşdu. Şamil tanımadığı bu adama diqqətlə baxdıqdan sonra:

– Buyurun! – dedi.

Həmin adam içəri gəlib:

– Məni ya tanımırınsınız, ya da tanımaq istəmirsiniz, – dedi. – Sizi bu gün həm təbrik etməyə, həm də sizdən üzr istəməyə gəlmişəm.

Şamil ancaq diqqətlə baxdıqdan sonra incə, sarı göz qapaqları içində sönük şüşə kimi parıldayan gözlərindən onun Varis olduğunu bildi. Az zaman içində onun bu qədər dəyişildiyinə heyrət etdi. İyirmi beş bahar görmüş bu adam altmış xəzan keçirmiş qoca kimi yorğun, xəstəhal və ölgün görünürdü. Şamil Varisin vaxtı ilə söylədiyi acı sözləri unutmamışdı. Lakin özünə doğru uzanan əlləri tutub, onu yanındakı skamyaya oturtdu. Varis Şamili nəzərdən keçirdikdən sonra:

– Şamil, uşaqlıq sən məndən zəifdin, indi yaxşısan, – dedi.

Şamil onu bir də diqqətlə süzərək:

– Ancaq, Varis, sən çox dəyişmişən, – dedi.

Varis stolun üstündəki qələmi əli ilə oynada–oynada:

– Dəyişilmək təbiətin qanunudur, neyləyim ki, bu qanunu durduracaq, dəyişdirəcək qüvvətim yoxdur.

– Lakin sən çox tez dəyişilmişən.

– Doğrudur, mənim həyatımın təkərləri çox sürətlə hərlənir!

Şamil gülərək:

– O halda yağını az sürt!

– Onun təkərləri yağ sürtmədən hərlənir. “Alışmış qudurmuşdan yaman olur” – deyirlər.

Hər ikisi susdu. Varis bir an sonra dilləndi:

– Şamil, mən xəstəyəm, xəstələr xəstəsiyəm, – dedi, – anam xəstə, atam xəstə, demək olar ki, həyatımı bütünlüklə xəstəxanada keçirirəm. Bu gün ancaq səni görmək üçün gəldim. Sabah səni evimizə aparacağam, hamımızı müayinə et!

Varis bu sözləri deyərək Şamil papirosunu tüstülədə–tüstülədə məktəbdə keçirdikləri uşaqlıq çağlarını, məktəbi bitirdiyi il küçədə görüşərkən Varisin ona söylədiyi zəhərli sözləri xatırlayır, bununla

belə Varisə qarşı olan kin və nifrətini unutmamağa çalışırdı. Çünki Varis artıq yaşamır, sürünürdü.

– Doktor, sən bilirsənmi ki, mənim adımlı nə üçün Varis qoymuşlar? – deyə soruşdu və cavab almadan sözünə davam etdi: – Atam yaşı xeyli ötmüş ikən anamla evlənmişdi. Dörd-beş il uşaqları olmamışdı. “Bu dövlət, sərvət kimə qalacaq” – deyə atam dərdlənmirmiş. Mən dünyaya gəldiyim zaman atam torpağa yığılıb: “Çox şükür, mənim də bu gün artıq varisim var!” – demişdir. Ona görə də adımlı Varis qoymuşdular.

Ertəsi gün Varis Şamili evlərinə apardı. Onlar geniş bir küçədə, yeni üslubda tikilmiş dördmərtəbəli uca bir binada yaşayırdılar. Onlar pəncərələri yarımqapalı böyük bir otağa keçdilər. Varis cəld pəncərələri açıb, xəstələri gətirmək üçün getdi. Şamil otağı diqqətlə nəzərdən keçirdi. Otaqda hər cür zəngin ev müxəlləfatı vardı. Divarda mahir bir rəssam fırçasından çıxmış, qışı, xəzanı və dəniz fırtınasını göstərən üç tablo asılmışdı. Şamil hər üç tablonu böyük bir maraq və diqqətlə seyrə başladı. Ən çox diqqətini cəlb edən dəniz fırtınasının təsviri idi. Buludlu göydən yağış tökülür, ildırım çaxır, coşub qaynayan köpüklü dalğalar fırtınaya tutulmuş gəmini bir top kimi atıb-tuturdu. Dəli dalğalar üstündə dağ təpəsi kimi görünən gəmi digər bir dalğa arasındakı uçurumlu dərələri andıran boşluqlar arasında yuvarlanacaq bir vəziyyət almışdı. O, tablonun təsvir etdiyi dəhşəti təhlil edərkən qapı açıldı. Qısaboylu, biçimsiz bir adam sol ayağını çəkə-çəkə içəri girdi. Varis Şamili göstərərək:

– Sınıf yoldaşım doktor Şamildir, tanış ol! – dedi.

Aslan bəy Şamilin əlindən tutub:

– Xoş gəlmisən – dedi.

Oturdular. Aslan bəy Şamili diqqətlə süzdükdən sonra Varisə:

– O zaman oxusaydın, indi sən də bir adam olmuşdun, – dedi.

Varis yerindən sıçrayıb əsəbi bir səslə:

– Kişi mən oxuya bilməzdim, xəstə idim. Bu sözü sən həmişə elə yerli-yersiz deyirsən, doktorun vaxtını alma! – deyərək qapını çırparaq getdi. Aslan bəyin boz və ətli üzündə, yanları qırıqlarla bürünmüş qoyun gözlərində hiddət qığılcımı parladı. Ağ təsək qoyduğu başına hərəkət verərək:

– Görürsən, doktor? – dedi. Bu da oğul! zəhmət çək, böyüt, boya-başa çatdır, bir söz deyəndə it kimi qapsın.

Bir qədər sükutdan sonra təsəki başından götürdü, arxalığının düymələrini qısa, qalın barmaqları ilə aç-aça:

– Eh... bu arxalığı da səhər-axşam geyib çıxarınca adam hövsələdən düşür, – deyər şikayətləndi. – Bu həyatın hər şeyi zəhmətlədir, hər şeyi çarpaşıqdır.

Arxalığını çıxarıb, stolun üstünə atdı. Ancaq bir köynəkdə qaldıqdan sonra soruşdu?

– Doktor, o Peterburq necə yerdir?

– Gözəl yerdir!

– Adamları da gözəldirmi?

– Gözəldir!

– Demək, lotu, orda yaxşı kef çəkmişən?

Şamil yuxarıdan-aşağı onu nifrətli baxışlarla süzdükdən sonra müayinə etməyə başladı. Aslan bəyin siması dərhal dəyişildi, onda ağır və ümitsiz xəstələrdə görünən bir hal doğdu. Zəif bir səslə:

– Bədənimdə ağrımayan yer yoxdur, – dedi. – Bu əl, bu ayaq, bu baş, bu gövdə, elə bil mənim deyil.

Şamil onu diqqətlə müayinə etdi. Təcrübəsinin az olmasına baxmayaraq onda köhnəlmiş və sümüklərinə qədər işləmiş beş-altı xəstəlik tapdı. Sonra Varisin anası Qəmərxanım gəldi. O da qarnından və ayaqlarının ağrısından şikayət edirdi. Varisə növbə çatanda anası Qəmərxanım:

– Doktor, biz heç, ona çarə elə, – dedi.

Hər üçünün əsas xəstəliyi eyni idi: əsəb xəstəliyi!

Yalnız vücut və təbiətlərindəki fərqdən asılı olaraq, hər birində bu xəstəlik ayrı-ayrı şəkillərdə özünü göstərirdi. Dərman yazırkən Varis soruşdu:

– Şamil, biz xəstələnikən doktora gedirik, bəs doktorlar xəstələnikən hara gedirlər?

Şamil gülümsəyərək:

– Təbiətin geniş qucağına! – deyər cavab verdi.

Varis gülə-gülə:

– Anladım, bu yay hara getsən səndən əl çəkən deyiləm, – dedi.

II

Dondurucu və sərt bir qış idi. Səhər erkən paltosuz və qaloşsuz buzları ayaqları altında xışırdada-xışırdada mədənə gələn Araz soyuğun iliyinə qədər işlədiyinə baxmayaraq, səylə işləyirdi. Nəhar fasiləsini bildirən fit çalındığı zaman Araz qızgın işdən bərk tərlədiyi halda

yoldaşları ilə birlikdə öz yoxsul süfrəsini açıb yeməyə başladı. Fəhlələr deyir, danışır, Araz isə kefsiz adam kimi dinib-danışmırdı. Buruğun qırıq taxtaları arasından vıyılıtlı ilə içəri soxulan külək onun tərini soyutmuş, vücudunu dondurmuşdu. Axşam evə döndüyü zaman o bədənində bir ağrı hiss etdi. Sanki hər tərəfdən qabırğalarını iynələyirdilər. Araz bunlara əhəmiyyət vermirdi. Günəş Arazın simasından, hərəkətindən onun xəstələndiyini bildi:

– Səni deyəsən soyuq alıb, gəl bir belinə küpə qoyum, – dedi.

Araz razı olmadı, xərəyini yeyib yatdı. Səhər yenə adəti üzrə qalxıb işə getdi. Külək yenə şiddətlə davam edirdi. O gün Araz axşama qədər qızdırma içində od tutub yana-yana işlədi. Axşam özünü zor-güclə evə sala bildi. Ayaq üstə durmağa təqəti qalmamışdı. Evə yetişər-yetişməz yatağa sərilirdi. Günəş Arazı bu vəziyyətdə heç görməmişdi. Araz soyuqdəyməni həmişə ayaq üstə keçirərdi. Heç bir xəstəlik bu vaxta qədər onu yatağa sərməmişdi. Günəş o gecə onu küpələdi. Keçi piyi ilə bədənini ovuşdurdu. Sarıçiçək çayı dəmləyib içirdi. Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, Arazın qızdırması get-gedə artırdı. Günəş bunu duyduqca dərin bir iztirab və həyəcan içində çırpınır, nə edəcəyini bilmirdi. Səhər tezdən öz balaca qardaşı Nuruşun yanına qaçdı. Nuruş çox düşündüsə də bir şey edə bilmədi. Kənddə nə doktor var idi, nə aptek, nə də xəstəxana. Arazı şəhərə aparmaq da mümkün deyildi. Şəhərdən doktor gətirmək, aptekdən dərman almaq çətin bir məsələ idi. Bacısı Günəşin “qardaş” – deyə onun üstünə gəlməsi, onun isə bacısına heç bir kömək edə bilməməsi Nuruşun qəlbinə nəstər kimi dəlirdi. Nuruş çox düşündükdən sonra gedib, kənddə çoxdan həkimlik edən Mirzə Rzanı çağırırdı. Mirzə Rza Arazı həcəmət qoymağı tövsiyə etdi. Tərləmək üçün ona aspirin də verdi. Arazı bərk tərlətdilər, lakin halı yenə də yaxşılaşmadı, qızdırması da aşağı düşmədi. Mirzə Rza daha sonralar onun qolundan qan aldı, bir sıra başqa tədbirlər gördü, ancaq bunların da bir faydası olmadı. Arazın xəstəliyi uzanıb daha da ağırlaşdı. O bərk öskürürdü. Günəşin gecə-gündüz rahatlığı kəsilmişdi.

Bir bazar günü qardaşı Nuruşla birlikdə Arazı arabaya qoyub şəhərə, təcrübəli bir doktorun yanına apardılar. Doktor xəstəni diqqətlə müayinə etdikdən sonra üzünü Nuruşla Günəşə tutub:

– Bu neçə gündür xəstələnmişdir? – deyə soruşdu.

Günəş:

– Bu gün iki həftədir ki yatır, – deyə tez cavab verdi, – iki dəfə qan alıblar, iki dəfə də küpə qoymuşam.

Doktor başını buladı. Sonra xəstəyə baxıb:

– Bunun canı polad imiş, nə imiş ki, o qədər qan itirməyə tab gətirib, – deyə təəccüblə qaşlarını çatdı. – Başqası buna tab gətirməzdi. İki-tərəfli bərk sətəlcəm imiş. Düzgün müalicə olunmadığından xəstəliyi daha da ağırlaşmışdır, ciyərlərinin qorxusu var, ciddi müalicə lazımdır.

Doktorun verdiyi dərmanlar Arazə yaxşı təsir edirdi. Xəstə yatarkən yoldaşlarının, xüsusən Vanya ilə Qriqorun tez-tez onun yanına gəlmələrinə, təşkilatın işlərindən onu xəbərdar etmələrinə baxmayaraq, Arazın bütün canı yenə mədəndə, yoldaşlarının yanında idi. Odur ki, on gün sonra özünü bir qədər yaxşı hiss etmək ayağa qalxdı və Günəşin bütün təkid və etirazlarına baxmayaraq, bərk darıxdığını bəhanə edib, birbaşa mədənə getdi.

Araz xeyli arıqlamış və zəifləmişdi. Şəhər doktorunun verdiyi dərmanları yenə hər gün qəbul edirdi. Bir ay sonra həmin doktor onu sönmə dəfə müayinə edərkən dedi:

– Xəstəlik bir qədər getmişdir. Ancaq bu yay ciyərlərini tamamilə sağlamlaşdırmaq üçün ab-havalı bir yerə getməlisən. Yoxsa gələn qış ciyərlərini bir də soyuq alsan, çətin sağalar.

Araz gülümsəyərək doktorun bu sözünə əhəmiyyət vermədi. Günəş tez:

– Hara aparsaq yaxşıdır? – deyə soruşdu.

– Havası təmiz, saf olan bir yerə.

Günəş atası evindən gətirdiyi qızıl üzüyü, sırğasını satdı. Qardaşı Nuruş da bir qədər pul əldə etdi. Onlar Arazı mütləq Qarabağ kəndlərindən birinə aparmağa qərar verdilər.

Araz getməyə razı olmurdu. O bilirdi ki, elə yerlərdə istirahət etmək Araz kimi fəhlələrin işi deyil, Günəş onun bu fikrini anlayıb:

– Qorxma, pulumuz var, – deyə əldə etdiyi pulları çıxarıb ona göstərdi. Sonra bu pulları necə əldə etdiyini Arazə danışdı.

İsti iyun günlərindən birində Araz Günəşlə birlikdə Qarabağ tərəfə hərəkət etdi. Onları yola salanlar arasında Vanya ilə Qriqor da vardı. Araz onlarla görüşüb ayrılarkən əllərini bərk-bərk sıxıb, tezliklə qayıdacağını bildirdi. Sonra oğlu Poladı qucaqlayıb öpdü. Onu dayısı Nuruşun yanında qoydular.

Gəldikləri yerin təbiətindəki gözəllik Arazla Günəşi məftun etmişdi. Uca, yaşıl dağlara, gur suların axdığı dərələrə, meşələrə baxdıqca heyran olub: “Dünyada nə gözəl yerlər varmı” – deyirdilər.

Onlar Qarabağın kəndlərindən birində gözəl mənzərəli bir yerdə kiçik bir otaq tutdular. Pəncərələrinin qarşısında başını göylərə dayamış qollu-budaqlı iki qocaman çinar vardı. Arazla Günəş bütün günlərini bu iki çinarın sərin kölgəsi altında keçirirdilər.

III

Həmişə ehtiyac içində yaşamaq, xüsusən son dövlət imtahanı Şamilin əsəblərini pozmuş olduğundan istirahətə böyük ehtiyac hiss edirdi. Təbiətə zəngin, ab-havalı və sakit bir yerə getmək qərarına gələn Şamil də Arazla Günəşin olduğu həmin kəndə gəlib çıxdı və orada qalmaq qərara aldı. Təsadüf elə gətirdi ki, o, Arazla Günəşin yaşadığı evin qonşuluğuna düşdü və gəldiyi gündən onlarla tanış oldu. Arazla Günəşin sadə və səmimi həyatı gənc doktoru maraqlandırmaya başladı. Əvvəlləri onlar Şamilə o qədər də isnişə bilmirdilər, ancaq uzaqdan-uzağa dostluq edirdilər. Lakin çox çəkmədi ki, onların dostluğu möhkəmləndi, səmimi bir şəkil aldı. Şamil hər gün onların yanında olur, evlərinin qarşısındakı iki çinar ağacının sərin, məftun edən mənzərəsinə baxıb zövq alır və gözlərini kiçik bir küləkdən yarpaqları daimi hərəkətdə olan bu iki çinardan ayırmırdı. Pəncərələrin qarşısında yan-yana ucalmış bu iki qollu, budaqlı qocaman çinarın yaşıl başları boşluqlarda geniş-geniş nəfəs alırdı. Təbiət bu iki uca və nəhəng çinarda heç bir nöqsan yaratmamışdı. Onların arasından qaynayan sərin bir çeşmə yol açdığı kiçik çınqıl daşları üzərindən axıb gedirdi. Bu iki ağacdakı sağlamlığı nəzərə çarpdırma bilmək üçün təbiət sanki qəsdən bir az uzaqda xəstə və cılız iki söyüd ağacı yaratmışdı. Hər səhər şəfəq söküləncə bu mənzərə tamamilə başqa bir şəkil alırdı: ilk şəfəq selləri hücumu başlayınca bu iki çinar başdan-başa titrək, çəhrayı sədəflər içində parıl-parıl yanırdı.

Sizə təqdim etdiyim iki bəxtiyar, pəncərələri bu gözəl mənzərəyə açılan doktorun otağı ilə yan-yana olan o biri otaqda yaşayırdı. İri gövdəli, vücudca sağlam və xoşsima olan bu iki nəfərin qıpqırmızı yanaqları gəncliklərindən bir şey itirməmiş kimi saf və parlaq idi; geyimləri, həyat və rəftarları da çox sadə və səmimi idi. Həyatın acılarını ifadə edən simalarında həm də həyata ayaq basdıqları ilk gündən onlarla bərabər doğmuş nəşəli bir təbəssüm oynayırdı.

Şamil hər səhər oyandığı zaman onları həmin iki çinar arasındakı çeşmə başında görürdü. Ağır və məşəqqətli həyat onların ailə həyatı-

nın tökmə qayalardan daha möhkəm olan sağlam təməlinə zərrə qədər rəxnə vura bilməmişdi. Onlar bir-birini elə mehriban və səmimi bir səsle çağırırdılar ki, insan qibtə etməyə bilməzdi. Şamili hər şeydən çox maraqlandıran onların həyatlarındakı sadəlik və səmimiyyət idi.

Günəş Arazın ciyərlərindəki zəifliyi tamamilə sağaltmaq fikri ilə var-yoxdan çıxaraq onu bu ab-havalı yerlərə gətirmişdi. Havada bir az duman göründümü, dərhal yerindən sıçrayaraq:

– Araz, səni soyuq alar, – deyə onu yamaqlı yun şalı ilə bürüyür, Araz da məmnun halda itaət edib dururdu. Toyuq öz balasını hər növ fəlakətdən qoruduğu kimi, onlar da zaman və təbiətin hər bir qorxunc və zərərli hadisələrindən bir-birini qoruyurdular.

Günəş hər səhər günəşlə bərabər doğar, günəşlə birlikdə yenə öz otağına çəkilərdi. Sular qaralınca Günəş Arazın əlindən tutub iri, ala gözləri ilə gülə-gülə:

– Havada rütubət var, qalx gedək! – deyirdi.

Bir gün Şamil onlarla birlikdə çinar ağaclarının sərin kölgəsində oturub söhbət edirdi. Bu zaman qapı ağzında “Doktor Şamil” – deyərək bir səs eşidildi. Şamil dönüb baxdıqda üç adam gördü. Üçünü də tanıdı. Bunlar Aslan bəy, Qəmər və Varis idi. Şamil ayağa qalxıb:

– Siz də bu yoxsul yerlərə gəlib çıxarmısınız? – dedi. – Xoş gördük, necəsiniz?

Varis:

– Mən özümə söz vermişdim ki, bu il harda olsan, yayı səninlə keçirəm. Burda olduğunu isə məktəb yoldaşımız Həsəndən öyrəndim. Qonşuluqda boş otaq varmı?

Şamil əli ilə qonşuluqda olan otaqları göstərərək:

– Var, ancaq bəyənməzsəniz, – dedi.

Varis əlini havada oynadaraq:

– Yaxanı əlimdən qurtara bilməzsən, – dedi. – Daxma da olsa bizə qəbuldur. Gəl, düş qabağıma, göstər görək neçə otaqdır?

– İki otaq, bir də mətbəxdir. Otaqlar mənim otağımdan həm iri, həm də avadanlıq cəhətindən zəngindir. pəncərələri isə həyətdə açılır.

Şamil qonaqları qonşu evə apardı. Onlar müştəri gözü ilə otaqlara baxdılar. Varis ata-anasının üzünə baxdı. Qəmər dodaqlarını büzərək:

– Xoşuma gəlmədi, – dedi. – Bizə yaraşan otaqlar deyil, yenə pəncərələri ağaclığa olsaydı, bəlkə...

Varis onun sözünü kəsərək:

– Biz bura kef üçün gəlməmişik. Pəncərələri meşəyə oldu, olmadı, doktora qonşu olmaq üçün hələlik bu otaqlarda yerləşərik, – deyə cavab verdi. Aslan bəylə Qəmər çiyinlərini çəkərək, istər-istəməz razı oldular.

Ertəsi gün səhər Arazı çeşmə başında görüncə Aslan bəy yerində-cə donub qaldı:

– Sən də burdasan? – deyə heyərlə soruşdu. – Bu yerlərə necə, hansı pulla gəlmişən?

Araz ona məhəl qoymayaraq:

– Alın təri ilə qazandığım pulla, – deyə cavab verdi. – Soruşmaq ayıb olmasın, bəs sən hansı pulla gəlmişən?

Aslan bəy bu cavabdan bərk tutuldu. O, Arazın nə demək istədiyini çox gözəl bilirdi. Ona ciddi cavab vermək üçün bir qədər düşündük-dən sonra uca səslə:

– Arazları işlədib qazandığım pulla gəlmişəm, – dedi.

– Bunu anlayırsansa, insafli adamsan. Ancaq ataların bir sözü var: “Özgə atına minən tez düşər”.

– Arxayın ol, biz elə minməmişik ki, bir də düşək.

– Ölünü öz başına qoymazlar, səbr elə, sizi ata mindirən oğullar bir gün də düşürər.

Varis hər ikisini acıqlı-acıqlı süzdükdən sonra:

– A kişi, burda da qoymazsan qulağımız dinc olsun? – deyə atasının qolundan tutub çəkdi. – Bəri gəl!

Aslan bəy əlini hiddətlə kənara çəkib:

– Təxsir səndədir ki, bizi gətirib bu gədə-güdəyə tay edirsən, – deyə əsəbi bir halda evə qayıtdı.

Bir gün Günəş yoxsul süfrəsini yerə sərib Arazla qatıq-çörək yeyirdi. Qəmər çeşmə başına keçərkən onları uzaqdan istehza ilə süzərək:

– Ay qız, yenə kişiye nə yedirirsən? – deyə soruşdu.

Günəş:

– Nə yedirəcəyəm, kasıbın qazandığından, – deyə etinasız şəkildə cavab verdi.

– Kişivin fil boyda cəmdəyi var, yenə çox qazana bilmir?

Günəşin enli qaşları çatıldı, acıqlı gözləri ona dikildi:

– Ey, sən ağzının sözünü bil, mən bu kasıb Arazın kəsilən dırnağını min Aslan bəy kimi kişiye dəyişmərəm!

Günəş Arazın ciyərlərini tamamilə sağaltmaq üçün onun başına pərvanə kimi dolanır, soyuqdan, istidən qoruyur, gündüzün isti çağını

çəşmə başında keçirir, sərin zamanlarda meşədən moruq, böyürtkən, göbələk yığmağa aparır, yağışlı, rütubətli zamanlarda yamaqlı şalına sarıyıb onu artırmadan çıxmağa qoymurdu. Bu sadə, səmimi həyata vurulmuş doktor onların söhbətindən doymurdu.

Birinci gündən üçlər ikilərə düşmənin kəsildi. Sözlərinə, hərəkətlərinə dodaq büzdülər, qaş-göz oynatdılar. İkilər də üçlərdən xoşlanma-yaraq mümkün qədər onlardan uzaqlaşmağa çalışdılar. Üçlər bunlara “Lüt bəxtəvərlər” adını verdikləri kimi, ikilər də onlara “taun, vəba” adını vermişdi.

Varis arabir istehza ilə gülərək:

– Mən sənə lap çaşıram doktor, bu lüt həriflərin mənasız sözlərinə, gülünc hərəkətlərinə necə səbr edə bilərsən? – deyirdi.

İsti bir yay səhəri idi. Şamil Arazı çağırıb onunla qayıq seyrinə getmələrini xahiş etdi. Araz məmnuniyyətlə razılıq verdi.

Onlar gənc bir şamlığı ikiyə ayıran yaşıl bir təpənin lətif otları və çiçəkləri üzərində iki qocaman dağ arasına sıxışmış gölə doğru irəliləyirdilər. Günəş də onlarla idi. Araz birdən-birə durdu, əli ilə uzaqları göstərərək:

– Bax, dağların dalında yağış yağır, ildırım çaxır! – dedi.

Bu mənzərə onları dayandırdı. Şimşəklər alovlu ilan kimi, bir-birinin üzərinə qat-qat yığılmış buludlar arasından şütüyür, arxasınca göy gurultusu qopurdu.

Günəş tərəddüdlə:

– Araz, bu yağış bizi islatmasın? – dedi.

Araz qəti bir səslə:

– Yaz yağışı uzun sürməz. O bizi yaxalayınca qayıdırıq, – deyər cavab verdi.

Gölə yaxınlaşdıqca ildırımın gurultusu da yaxınlaşır, güclənirdi.

Onlar artıq qayığa minmişdilər. Araz avarları Şamildən almağa çalışdısa da o, razılıq vermədi. Günəşi baş tərəfdə yerləşdirən Araz gülə-gülə:

– Qayıqçı, bizi hara aparacaqsan? – deyər soruşdu.

Şamil barmağı ilə qabaqdakı dağları göstərdi:

– Təpəsində ildırım çaxdığı o daima yaşıl dağların təpəsinə!

– Buludlarla döyüşəmi? Aman, doktor, o dəhşətli ildırımlardan qorxmuram, ancaq buludların rütubəti Arazı xəstələndirə bilər.

– O rütubəti atəşli şimşəklərlə quruda bilməzsənmi?

Araz gurlayan səsi ilə:

– Onun atəşi kifayət etməsə mən qurudaram, – dedi.

Şamil bütün qüvvəti ilə avar çəkərək, qayıq gölün o biri sahilinə doğru sürürdü.

Günəş Arazın açılmış sinəsini şalı ilə örtərək:

– Günün istisi azalır, – dedi, – havanın rütubəti isə artır.

O, sözlərini bitirməmişdi ki, qarşıdakı dağın təpəsində şiddətli bir ildırım çaxdı. Başlarının üstünə doğru gəlməkdə olan seyrək buludlar get-gedə sıxlaşır, yağış yavaş-yavaş səpələyirdi. Sahil gözəl bir mənzərə almışdı. Onun yarısından çox hissəsi günəş işığında parıl-parıl yanır, yarısı isə üzərindən keçən buludlardan kölgəli görünürdü. Təbiətin bu ecazkar gözəlliyindən məst olmuş Araz nəşəli bir səslə:

– Qayıqçı, gücünü artır, sahilə bizi al yanaqlı çiyləklər gözləyir, – deyər bağırırdı.

Qayıq sahilə doğru irəliləyir, günəş də parça-parça dağılmaqda olan buludların arasından isti şüalarını gölün lacivərd səthinə yayırdı.

Artıq sahilə idilər. Seyrək dumanlar onlara yol vermək üçün qarşılarından çəkiliirdi. Sevinc və məmnuniyyətin nəhayəti yox idi. Onlar şən qəhqəhələrlə islaq otların arasından çiylək dərib yeyirdilər. Araz Günəşlə yan-yana dağa dırmanmağa başladı. Bir az sonra onlar yaxın bir qaya başında iki canlı heykəl kimi durub üfəqdə göylərə doğru uzanmış qövs-qüzehin bu mənzərəyə verdiyi gözəlliyi məmnun baxışlarla seyr edirdilər.

Uzaqdan onlara tamaşa edən doktor bir anlığa üçləri xatırladı, iki-lərlə üçlər arasındakı dərin təzad onun ailə, həyat haqqındakı fikirlərini bir daha təsdiq etdi. O, yavaşca: “Həqiqətən bəxtiyarlıq sərvətdə deyil, həyatı qura bilmək və onu dərinədən anlamaqdadır!” – deyər pıçıldadı.

Güclü yağışın yağmasından ehtiyat edərək onlar geri qayıtmalı oldular. Qayığa minən kimi Araz avarlara sarılıb:

– Bu dəfə mən avar çəkəcəyəm! – dedi.

Qayıq onun qüvvətli qolları arasında quş kimi qanadlanıb uçurdu. Günəş çox narahat idi. Tez-tez:

– Araz, özünü tərlətmə, – deyər söylənirdi. Araz üzünü Şamilə çevirib:

– Doktor, istini soyuğa, soyuğu istiyə qatıb dürmək kimi yeyən bir fəhləyəm. Bu özü mənim xasiyyətimi yaxşı bilir. Bu bir ayda ixtiyarımı onun əlinə vermişəm. O da məni uşaq kimi nazlayır. Yoxsa şəhərdə bu işlər yoxdur, – dedi.

Şamil o gecəni Araz və Günəşlə bir yerdə keçirdi. O xoşbəxt ailə içərisində keçirdiyi iki-üç saat ona heç duyulmadan keçdi. Yatmaq zamanı gəldiyindən doktor istər-istəməz qalxdı. Hər ikisi onunla bərabər bayıra çıxdı. Hava durğun idi. Ağaclarda yarpaq belə qımıldanmırdı. Təmiz hava almaq üçün çeşmə başına qədər gəldilər. Günəş birdən-birə əllərini xaç kimi havada açaraq heyrətlə:

– Bura baxın, bu iki əlim arasındakı hava bir-birindən nə qədər fərqlidir! Sağ tərəfimdən keçən isti yel əlimi qarsalayır – dedi. Araz əlini o tərəfə uzadaraq:

– Hava axıntısı var. Qiblə tərəfdən yel əsir. Böyük bir fırtına qopacaq, – dedi. Sözlərini hələ bitirməmişdi ki, onların üz-gözünü qarşılayıb keçən küləkdən yarpaqlar sarsıldı. Doktor evə döndü. Varisin otağında çıraq yanmırdı. Yatmışlar zənn etdi, gözlərinə yuxu girmək üçün özünü bir kitab mütaliəsi ilə məşğul etmək istədi. Heç mümkünmü? Zehni, fikri o ailə ilə məşğuldu; o gülüşlər, o dadlı söhbətlər qulaqlarının ucunda saz telləri kimi səslənirdi. Bayırda şiddətli külək ağaclara çarpdıqca bağırır, vəhşi heyvan kimi ulayırdı. Bu mənzərəni yaxından seyr etmək üçün artırmaya çıxdı. Arazın lampası yanır, arabir şən, şaqraq səsləri eşidilirdi. Külək get-gedə şiddətlənir, bir-birindən aralı düşməkdə olan damlalar o qədər sıxlaşırdı ki, başlarına minlərcə taziyanə dəyirmiş kimi ağaclar kötöklərinə qədər əyilir, doğrulurdu. Birdən-birə başı üstündə şiddətlə çaxan sürətli ildırımdan bütün bina titrədi. Yer ayaqlarının altından qaçdı zənn etdi. Tez otağa girdi. Qonşu otaqda Qəmər deyirdi:

– Görəsən doktor lütlərin qonaqlığından gəldimi?

Aslan bəy:

– Yox, hələ gəlməmişdir. Özü də elə onların tayıdır.

– Yedikləri quru çörəkdir, amma di gəl ki, bəxtəvərlərin yanaqlarından qan damır, – deyər Qəmər gileyləndi.

– Elə ki, onlar gün keçirir... – deyər Varis köksünü ötürdü.

Aslan bəyin qaşları çatıldı:

– Onların yediyi-içdiyi nədir? Geydiyi nədir? Mən sənə xərclediyimin mində birini onlar xərcləmir, o əzizliklə ki, mən səni saxlamışam, gərək indi öküze dönəydin.

– Elə o cür saxlamaq məni bu günə qoydu, siz nəsiz ki, mən nə olum.

Qəmər dərindən içini çəkərək:

– Elə onu de, oğlum, kiçiklikdən qovruldu.

Aslan bəy daha da qızdı. Hiddətlə yerindən sıçrayaraq:

– Sən nə mırıldanırsan? – deyə qışqırdı. – Nə oldu qovruldu? Bunların hamısı Allahın işidir. Adamın alnına yazılan qəzavü-qədərdir; biri kök olur, biri arıq. Allah hamını bir şəkildə yaratmaz ki!

– Nə oldu, elə bizi belə yaratdı?..

Aslan bəy Qəmər in ağzını yamsıladı:

– Nə oldu, bizi belə yaratdı?.. Zalım qızı elə naşükürlükdən bu günə qalıbsan.

– Kişi bəsdır, mən dava demədim ki... Ölü canımdan nə istəyirsən?

Aslan bəy:

– Canına çor istəyirəm, – deyə ayağını yerə çırpdı. – Mən bilmirəm sən nə demək istəyirsən. Bir söz deyəndə keçmiş başıma çırpırsan.

Varis:

– Hə, qoçaqlar, boğuşsaydınız pis olmazdı.

– Keçmiş... Yalan demirəm ha, otuz ildə sən in xarabanda nə gün gördüm? Qapıdan girəli üzüm gülmədi, top kimi canım da şam kimi əridi.

Get-gedə söz uzanıb ciddi bir şəkıl aldı. Hər ikisi otuz il keçirdikləri həyatın ulduzsuz gecələrini xatırladıqca başları dumanlandı, gözləri qaraldı, o sıxıntılı həyat dəftərinin qarma-qarışıq yarpaqlarını bir-bir çevirdikcə qarşılarında bir-birindən qaranlıq və qorxunc lövhələr açıldı.

Bu vaxt böyük bir ağacın kötüyündən qopub yıxılmasını andıran bir səs gurladı. Sonra bərk qadın çığırtısı eşidildi. Arazgildən yenice qayıtmış və öz otağında çarpayısında uzanaraq bu ailə haqqında şirin düşüncələrə dalan doktor tez ayağa qalxdı. Bayırda fırtına bütün qüvvəti ilə davam edirdi. Başqalarının ailə işinə qarışmağı sevməməsinə baxmayaraq, biixtiyar Varisgilin qapısını açıb içəri girdi. Qarşısında nə görsə bəyənersiniz? Varis atasının qarşısında durub acıqlı bir səslə: “Sənə yüz kərə deyirəm, anamı vurma!” – deyə kişinin üzərinə xoruzlanır, qadın yerdə oturub saçları əlində ağlayırdı. Aslan bəy isə özündən çıxmış halda otaqda var-gəl edirdi.

Şamil güc-bəla onları sakit edə bildi.

O gecə Şamil çox narahat yatdı. Səhər oyanan kimi həyəətə çıxdı. Dünən həyətin bir tərəfinə tökülmüş peyinin içində toyuq-cücə eşələnirdi. Yaşlı, ala-bəzək bir xoruz qanadlarını ayaqları altında sürüyərək boğazının tüklərini qabardır, toyuqları qabağına qatıb qaçırır, uzun mahmızı ilə peyini eşələyib həyəətə dağıdırdı. Dan yeri sökülmək üzrə idi. Göy ləkəsiz, hava saf, təbiət canlı idi. Gözləri hər şeydən çox sevdii o iki çınara ilişdi. Gecə qopan fırtına tökmə qayalar kimi başlarını dik tutan o iki ağaca bir zərər verməmişdi. Təbiətin bütün yaradıcılıq

qüvvətini işlədərək yaratmış olduğu bu iki çinar bu gün gözünə daha gözəl, daha mətin göründü. Yarpaqlar, uclarından sallanan damcılardan büllür kimi ətrafa saçdıqları nur içində parıl-parıl yanırdı. Yaşıl başlarını oxşayan nəsimin ətrafa yaydığı gözəl ətri udduqca gecədən bəri otağın ağır və pozuq havası ilə ağırlaşmış vücudunda bir başqalıq hiss edirdi. Bu zaman Araz Günəşlə bərabər çeşmə başına keçərkən onlarla salamlaşdı. Araz Şamilin salamını aldıqdan sonra:

– Doğrusu, dünənki fırtına çox dəhşətli idi, – dedi. – Ancaq...

Şamil onun sözünü yarımçıq kəsərək:

– Qonşularımızın başladığı fırtına isə ondan heç geri qalmırdı, – dedi.

Zatən gecədən bəri doktorun fikrini yoran da bu məsələ idi. Onların gəlişi hamının nəşəsini pozmuş, sərbəstliyini almış və həyatın təbii axınına bir əngəl olmuşdu. Bu düşüncələr içində üzülərkən qapı ağzında bir fayton durdu. Varis doktoru görünce uzaqda gülə-gülə bağırırdı:

– Doktor, biz köçürük.

– Haraya?

– Elə buraya, kəndin ortasında varlı bir adamın otağına. Ora bizim üçün daha əlverişlidir, içində hər şeyi var.

Ertəsi gün Şamil oyandığı vaxt yenə Arazla Günəşi hər səhər oturduqları yerdə, qocaman çinarların arasındakı çeşmə başında gördü. Günəş yenicə doğmuşdu. Yaşıl ağacların yarpaqları arasında yuxulu gözlərini təzəcə açmış quşlar şən-şən ötüşürdülər. Xəfif yel çinarların uca başlarını tərpədir, havaya xoş bir ətir yayırdı.

Bu zaman həvəskar bir rəssam da molbertdə yerləşdirmiş olduğu bir kətan üzərinə bu iki çinar ağacının şəfəq sökərkən almış olduğu rəngi və şəkli çəkməyə hazırlaşdı. Boyaları sıra-sıra ayırmış, gözlərini yavaş-yavaş qızarmağa başlayan üfüqlərə dikib dururdu. Birdən-birə hər tərəfdən nur çağlayanları axmağa başladı; mənzərə tamamilə başqa bir şəkil aldı. İlk şəfəqlər hücumu başlayınca bu iki çinar ağacı titrək, çəhrayı sədəflər içində parıl-parıl yanmağa başladı. Rəssam böyük bir diqqət və maraqla fırçasına almış olduğu kəskin boyalarla o rəngləri təbii olaraq verməyə çalışdı. O, gözlərini yaratmaq istədiyi tabloda ayırmayaraq, böyük bir diqqət və maraqla mənzərə ilə tablo arasındakı ahəng və tənəsübün bir-birinə nə qədər uyğun olduğunu təyin etmək istəyirdi. Mənzərənin rəngləri get-gedə bir-birinə qarışaraq başqa bir şəkil aldığı zaman rəssam fırçasını yerə qoydu. Boyaları topladı, molbertini qatlayaraq, çiyinə alıb getdi.

Şamil başı üstündə göylərə qədər ucalan iki çınara bir də baxdı. Əvvəlki titrək, çəhrayı şəfəqlər bir-birinə qarışmış olduğundan çınarlar indi alov rəngli incə bir tül içində qəndil kimi yanırdı. Yavaş-yavaş ucalmaqda olan günəş də bütün qüvvəti ilə ətrafa işıq və hərarət yayırdı. Şamil başı üstündə ucalan o iki çınara, onun geniş və sərin kölgəsində oturan o iki canlı heykələ bir də diqqətlə baxdı. Hər ikisinin simasında həyatın acılarını əks etdirən və tez nəzərə çarpan qırıqlarla yanaşı, qalın dodaqlarında aşıb-daşan sevinc və bəxtiyarlıq şəfəqləri titrəyir, iri, ala gözlərində mətanət qılgıncımları uçurdu. O, biixtiyar əyildi, ovuclarını çeşmənin sərin və saf suyu ilə doldurub doyunca içdi, içdi...

Bir ay içində Araz tamam sağalmışdı. Bakıya hərəkət edərkən Şamil onun əlini öz əlləri içində sıxaraq:

– Mən sizə qəlbən bağlandım, – dedi. – Sizdən ayrılmaq, bilsəniz mənə nə qədər çətin olacaq. Uğurlar olsun, ancaq Bakıda məni unutmayın.

Arazla Günəş:

– Siz bizi unutmasanız, biz də unutmarıq, sağ olun, – deyərək onunla çox səmimi görüşüb ayrıldılar.

YEDDİNCİ FƏSİL

I

Araz oğlu Poladı çox sevirdi. Polad ağıllı-kamallı bir oğlan olmuşdu. Araz hərdənbir Günəşə:

– Buna yaxşı bax, başqa oğuldur, – deyirdi.

Polad vaxtını hər gün qonşusu Əlisəfanın qızı Almasla keçirir, onu saf, səmimi bir uşaq qəlbi ilə sevirdi. Polad Almasdan beş yaş böyük idi. Onlar hər gün bir yerdə, qayğısız və şən uşaqlıq həyatı sürürdülər.

Araz yoxsul olduğuna baxmayaraq Poladı yeni açılmış altı sinifli məktəbə verdi. O, arabir başını qucaqlayaraq:

– Oğlum, çalış, yoxsul olsam da yeməyib, içməyib səni oxudacağam, – deyirdi.

Polad məktəbdən döndüyü zaman hər şeydən artıq Almasla əylənərdi.

Almas uzaqdan Poladın gəldiyini görüncə kiçik qollarını kəpənək qanadları kimi açaraq nəfəsi darıxmış halda qaçır, ayaqlarını yerə cırpa-cırpa “Polad! Polad!” – deyə qollarını onun boynuna dolayırdı. Polad onu çiyninə alır, oynadır, güldürür və sevdiyi oyunlarla əyləndirirdi. Arabir anası Pakizə etdiyi yaramazlığa görə qıza cəza verdiyi vaxt buna hər kəsdən çox Polad qüssələnirdi. O, qızın məsum gözlərindən tökülən yaşları qurutmağa, onun könlünü almağa çalışdı. Almasın uzun, qara kirpiklərinin ucundan süzülüb, qırmızı yanaqlarında şəh kimi parıldaayan göz yaşı damlları qurumamış, Poladın boynunu qucaqlayır, sonra:

– Polad, Polad, mənə gəlin qayır, – deyirdi.

Zaman axdıqca hər iki uşaqda səmimi yoldaşlıq hissi və sevgisi də o nisbətdə artır, qüvvətlənirdi.

Əlisəfanın bacısı oğlu Teymur kəndin yeni yetişmiş ziyalılarından sayılırdı. O, kənddə bir qız məktəbi açmağa müvəffəq olmuşdu. Teymur bacısı qızı Alması zor-güc Əlisəfanın cəngindən qoparıb məktəbə vermişdi. Ara-sıra yolda bir-birinə rast gəlirkən Polad onun kiçik tumbul əllərini əlləri içində oynadaraq oxuduğu dərsləri soruşur, əzbərlədiyi mənzumələri oxudur, sonra əli ilə onun başını oxşayaraq:

– Afərin, sən ağıllı bir qız olacaqsan, – deyirdi.

Polad altı sinifli məktəbi bitirdi. Ailə həyatındakı dəyişiklik, maddi vəziyyətin ağırlığı təhsilini davam etdirməyə mane oldu.

Araz ehtiyacın ağır yüklərini yalnız çəkirdi. Bu ağırlığı Polad da yaxından hiss edirdi. Onu hər şeydən artıq atasının üzərində yük olması sıxırdı. O həm özünü idarə edə bilmək, həm də atasına maddi kömək etmək fikri ilə bir iş başlamaq istədi. Buruq işlərində atasından çox məharət göstərmiş, təcrübəsi ilə bir mühəndis qədər bilik qazanmış olan dayısı usta Nuruşun əli altında işləməyə qərar verdi. Bu fikrini atasına açıb söylədiyi zaman Araz acı-acı gülümsədi:

– Onun yanında nə üçün? “Bağa çanağından çıxdı, çanağını bəyənmədi”, buna deyərlər. Məndə mən işlədiyim zaman dayın Nuruş qanqal otlayırdı! – dedi. Sonra bir az düşünüb, əlini oğlunun arxasına vuraraq:

– Bir cəhətdən haqqın var oğlum, get işlə! – dedi.

Polad adi bir fəhlə deyil, mahir bir usta olmaq istəyirdi. Dayısı Nuruşun yanında muzdsuz, maaşsız qulluq edib buruq işlərində təcrübə sahibi olmağa can atdı. Mədən işləri ona yabançı deyildi: yüksək ehramlı buruqların küləkli kölgəsində doğmuş və neft havasını uda-uda böyüməmişdimi? Sevimli Almasa quyu qazaraq taxtalardan buruq qayırıb onu

əyləndirmədiyi gün mü vardı? Onun ciyərləri, neft qoxusuna o qədər alışmışdı ki, şəhərə, yaxud bağlara getdiyi zaman sıxılır, darıxırdı. Uşaqlıqdan bir çox sirrini bildiyi və ürəkdən sevdiyi bu işi az zaman içərisində öyrəndi. Nəhayət, dayısı Nuruşun köməkliyi ilə mədənə qəbul edilərək bir usta kimi çalışırdı. Artıq kimsəyə yük deyildi. Tökdiyü alın təri ilə artıq özünü idarə edə bilirdi. İşdən döndüyü zaman sağlam vücudunda əsla yorğunluq hiss etmir, üzü gülür, gözü gülür, dodaqlarından axan zümzümələr belə gülürdü. Onu sıxan, onu rahatsız edən yalnız son zamanlar Almasın ondan qaçıb gizlənməsi idi. Əlisəfanın göstərişi ilə Almas ona görünməməyə başladığı zaman Polad buna çox darılmışdı. O, Almasa o qədər alışmış və isnişmişdi ki, onu görmədiyi gün ən qiymətli bir şey itirmiş olan adamlara məxsus gözləri onu axtarır, fikri onunla məşğul olurdu. Fəqət Alması sevdiyini bu vaxta qədər açıqdan-açığa nə sözlə anlatmışdı, nə də hərəkətlə. İndi bir qurd onun qəlbini gizli-gizli gəmirir, şən simasına, sürəkli qəhqəhələrinə donuq rəng, sönük bir ahəng qatırdı. Bunu anası Günəş hiss etmişdisə də, onun əsil səbəbini anlamamışdı.

Bir gün Almas anası ilə bərabər həyətdə paltar yuyarkən anasının ona dediyi bir sözdən sürəkli qəhqəhələr qopardı. Bu zaman Polad bağçada əncir ağacı altında uzanmışdı. Ona məhrəm olan bu səsi eşidincə iki əlini qulağına tutdu, nəfəs almamaq, qəlbini çırıntısını belə eşitməmək üçün köksünü irəli doğru qabardaraq mahir bir tarçının mizrabından qopan canlı bir musiqi dinləməyə başladı. O lətif səs qulaqlarının ucunda canlandıqca ruhunun damla-damla əriyib qəlbini ən isti guşələrinə töküldüyünü hiss edirdi.

Günəş onu uzaqdan bir müddət seyr etdikdən sonra mühüm bir məsələni həll etmiş adamlara məxsus bir səsle:

– Demək qızı sevir, – dedi.

* * *

Aslan bəy istirahətdən qayıtdıqdan sonra Arazın onunla etdiyi rəftarı, dediyi ağır sözləri heç yadından çıxara bilmir, bunları yadına saldıqca əsəbiləşir, qəzəbindən ürəyi şiddətlə döyünürdü. Öz-özünə: “Yox, bu həyasız oğluna mən kim olduğumu göstərməsəm, onun sinəsində sağalmaz bir yara açmasam, Rəhim bəyin oğlu deyiləm!” – deyirdi. Odur ki, Aslan bəy Arazı ağır zərbə endirmək, onu fəhlələr arasında etibardan salmaq üçün gecə-gündüz yollar axtarır, tədbirlər düşünürdü. O, nəhayət bu işi Arazın işlədiyi mədənin sahibi Qasım bəylə birlikdə görməyə qə-

rar verdi. Qasım bəyin istirahətdən yenidən gəldiyini və orada əməlli-başlı kefi etdiyini öyrəndikdən sonra Vəliyə faytonu qoşmağı əmr etdi. Bir neçə dəqiqədən sonra fayton qapıda Aslan bəyi gözləyirdi. O, cəld qapıdan çıxıb, faytona oturdu, birbaşa Qasım bəyin evinə sürməyi əmr etdi.

Həç o qədər də arzulamadığı və rəqibi olan qonağın – Aslan bəyin gəlişi Qasım bəyi açmadı. Lakin Aslan bəy qapıdan içəri girərkən onu xoş üzlə qarşıladı. Onun gəlişindən məmnun olduğunu bildirdi. Onlar zalda, məxmər örtüklü girdə stolun dövrəsində oturub bir qədər yay səyahətlərindən söhbət etdilər. Aslan bəy öz yay səyahətinin o qədər də yaxşı keçmədiyini bildirdikdən sonra söhbəti Arazın üstünə gətirdi:

– Qasım bəy, bizim ən böyük düşmənimiz mədənlərimizdə işləyib, çörəyimizi yeyən bu azğın fəhlələrdir. Bu ac qurdlar var-yoxumuza sahib olub, bizi də öz günlərinə salmaq istəyirlər. Elə biri sənin mədəninə işləyən Araz. Məni boğaza yığıb, sənin fəhlən olduğu üçün bir şey elətdirə bilmirəm. Bu vaxta qədər fəhlələri yolundan azdırır, üstümüzə qaldırırdı, indi də başlayıb özümüzə sataşmağa. Heyvan oğlu heyvan, nə böyük-küçük tanıyır, nə hörmət saxlayır. Peşmansan ki, bir söz deyəsən, həyasız oğlu, bir deyirsən, beş cavab qaytarır. Sənin yanına bir iş üçün gəlmişəm. Gərək bu şeytan oğlunu mədəndən iti qovan kimi qovasan. Ondan sonrası mənim boynuma.

Aslan bəyi diqqətlə dinləyən Qasım bəy gülümsəyərək:

– Aslan bəy, ilan ağna da lənət, qarasına da, – dedi. – Fəhlələrin hansı bizə dostdur? Çarə yoxdur. Mədəni dayandırmaq ki olmaz! Canları çıxsın, qoy gündə 12 saat toz-torpaq, his-pas içində işləyib biz xozeyinlərə pul qazansınlar. Bir də indi pis vaxtdır. Bilirsən ki, bütün Rusiyada fəhlələr dünyanı dağıdır. Nikolay onların qorxusundan tir-tir əsir, birinə əl vuran kimi yüzü onu müdafiə edir. Bizimkilər də onların yolu ilə gedir. Bunu görə-görə fəhlələr içində böyük hörmət qazanan Arazı işdən necə qova bilərəm? Fəhlələr mədəni alt-üst edir. Biz indi onlarla pişim-pişimlə dolanmalıyıq. Elə mən özüm də onunla qorxa-qorxa rəftar edirəm. Odur ki, Aslan bəy, gərək mənə bağışlayasan, sənin xahişini yerinə yetirə bilməyəcəyəm.

Bu sözlərdən sonra Aslan bəyin bütün ümidləri qırıldı. O, anladı ki, Qasım bəy öz fəhlələrindən, xüsusilə Arazdan it kimi qorxur. Qasım bəyin dedikləri elə Aslan bəyin özünü də az qorxuya salmamışdı. Bu məsələ ətrafında danışmağı artıq bildiyindən Aslan bəy söhbətin mövzusunı dəyişdi, bir qədər neft ticarətindən danışdıqdan sonra çox pərt halda xudahafizləşib getdi.

II

Varis atasının tapşırığı ilə ayrı-ayrı buruqları yoxlamaq, neft istehsalı işlərini qaydaya salmaq məqsədi ilə kəndə, mədənlərə gəlmişdi. Vəziyyəti öyrəndikdən sonra şəhərə dönmək istədi. Yolda gedərkən bibisi Humayın bir ay əvvəl ona: “Daha bizi yaddan çıxarmısınız” – deyə etdiyi şikayəti xatırlayaraq, onu görmək üçün yolunu dəyişdi. Bu vaxt qonşu qapıdan çarşaba bürünmüş bir qız çıxdı. Qız Varisi görən kimi üzünü gizlədib, iti addımlarla yeyin-yeyin getdi. Varis qızın təmiz al yanağını, iri qara gözlərini, qara, sıx kirpiklərini görə bilmiş və o saat ona məftun olmuşdu. Heyrətlə: “Bu kimdir? Kənddə belə gözəl qız!” – deyə ayağını saxladı. Qız gözdən itincəyə qədər onun arxasınca baxdıqdan sonra bibisinin yanına gəldi. Humayla görüşdülər. Bibisinin uzun-uzadı şikayətindən Varis qızı tamam unutmuşdu. Birdən onu xatırlayaraq, əhvalatı bibisinə danışdı. Humay gülüb:

– Bilirəm, – dedi, – o, Əlisəfanın qızı Almasıdır. Gözəl qızıdır. Kiçiklikdən Arazın oğlu Polada deyiklidir. Polad onun dərdindən dəli-divanədir.

Varis Polad adı eşidincə hiddət və qəzəblə bağırırdı:

– Kim? Polad? Arazın oğlu Polad? Bu lap yerində oldu. Elə onda mən bu qızı özüm alacağam.

Humay bir az düşündükdən sonra:

– Sənə o qızı yalvarıb verərlər, – dedi, – ancaq atan bu işə razı olmaz.

– Atamlıq nə var? Mən bu ceyran kimi qızı lüt Arazın oğluna verməyəcəyəm.

– Yaxşı, sabah şəhərə gedib atanla danışaram.

– Mən atama, anama baxmayacağam. Bilirəm onlar pullu qız istəyir. Qalx, qalx, bərabər gedək, – deyə Varis bibisinin qolundan tutub çəkdi.

Humay Varislə bərabər şəhərə getdi. Aslan bəy evdə yox idi. Humay söz açıb əhvalatı Qəməmə danışdı. Qəməm əli ilə ağzını tutub:

– Ağzını yum, bir daş altıdan, bir daş üstədən. Onlar hara, biz hara? – dedi.

Varis ayağını yerə cırparaq:

– Dediymədən dönmən deyiləm, – deyə qışqırdı. – Mən o qızı Poladın əlindən çıxarmalıyam.

– Demək sən acığa düşüb alırsan?

– Həm acığa düşüb alıram, həm də o qızı gözümlə tutub. O Arazla oğlunun ürəyinə elə dağ çəkəcəm ki, ölüncə sağalmasın.

Axşam əhvalatı Aslan bəyə xəbər verdilər. Aslan bəy özündən çıxdı:

– Bu heç ola bilməz! Mən it-qurd tayıyam, nəyəm? Ona özümüzə yaraşan qız alacağam.

Lakin Varis atasını çox asanlıqla razı saldı. Qəmər ah-vayına qarşı Aslan bəy dedi:

– Mən bu işə o lüt Arazdan, oğlu Poladdan intiqam almaq üçün hələlik razı oluram. Yoxsa atam Rəhim bəyin ocağında qotur Əlisəfanın qızını gəlin olmağa qoymazdım. İndi ki, qızı Varisin gözü tutub, qoy beş gün kefini çəksin. Gözü doyandan sonra kəbin pulunu qabağına sayıb yola salırıq, gedər. Vəssalam.

Qəmər yumşalıb:

– Varis də elə deyir, – dedi. – Mən bu qızı üç aydan artıq saxlamaram.

Bu şərtə hər üçü razı oldu.

Bir neçə gün sonra Qəmər baldızı Humayla qonşusu Püstəni Almasa elçi göndərdi.

Əlisəfa evdə idi. Pakizə onları hörmətlə qəbul etdi. Bir-biri ilə umu-küsüdən sonra əhvalatı açıb dedilər.

Pakizə nəzakətlə Humaya:

– Əlisəfa ilə məsləhətləşib, sabah sənə cavab göndərərəm, – dedi.

Elçilər getdikdən sonra Pakizə əhvalatı Əlisəfaya danışdı. Əlisəfa bu işdən çox razı qaldı. Başını oynadaraq:

– Pakizə, mən razıyam, kişilər bizimlə ata-baba qonşu olub, həm də adlı-sanlı adamlardır, – dedi.

Pakizə:

– Bəs Polad? Günəş bizi buradan köçürər! Kiçiklikdən qız ona ad olub, – deyə narazılığını bildirəndə Əlisəfanın qashları çatıldı, kirpiklərini tez-tez qırparaq:

– Nə? Mən lüt Arazın, dəli Günəşin oğluna qız verim? Bu sözü bir də ağzına almazsan, eşitdinmi? – deyə bağırdı.

Sabahı gün Pakizə Humaya belə bir xəbər göndərdi: “Qudalarım da ki, kişi razıdır”.

III

Son zamanlar Günəş qonşusu Pakizə ilə çox az-az görüşürdü. Bir gün Pakizə onu həyətə çağırırdı. Günəş getdi, görüşdülər. Pakizə bir qədər nəşəsiz görünürdü. Günəş əhəmiyyət vermədi, çünki Əlisəfa ilə sözü düşdüyü gündən o həmişə belə görünürdü. Günəş ətrafa göz gəzdirərək:

– Almas hanı? Heç görünürmür? – deyə soruşdu.

Pakizənin siması daha da dumanlandı. O, həzin bir səslə:

– Evdədir! – dedi. Sonra başını aşağı salıb, gözlərini qapaqları içində gizləyərək: – Xəbərin var? Dünən Almasa elçi gəlmişdi, – dedi.

– Kimdən?

– Aslan bəyin oğlu Varisdən.

Günəş soyuqqanlıqla:

– Nə cavab verdiniz?

– Əlisəfa razıdır.

Bu sözdən Günəşin bütün vücudu titrədi. O, iri pəhləvan əlləri ilə Pakizənin yaxasından tutub:

– Varisə mən qız verərəm? Əvvəlindən Almas Poladındır demişəm! – deyə acıqla qışqırdı.

Günəşin qüvvətli qolları arasında Pakizə yarpaq kimi titrədi. Cavab verəcək bir söz tapmadı. Bu uzun müddət qonşuluğu zamanında Pakizə ondan bu hal və hərəkəti əsla görməmişdi. Qızlıq zamanlarında gördüyü, eşitdiyi hərəkətlər isə indi bir dastan kimi yalnız dillərdə söylənirdi. Odur ki, Pakizə onu heyrtlə süzərək:

– Ay qız, məndən nə istəyirsən? – dedi. – Sən istədiyin vaxt quzuya, istədiyin zaman qızmış aslana dönürsən. Bir də axı, məndə günah yoxdur.

– Bunlar kiçiklikdən bir-birini istəyirlər. Bəs sizin insafınız nə deyir? O şərgöz ata ilə oğlu da ki, yaxşı tanıyırsan: “Yava itin yava da küçüyü olar!” – deyərlər. Bilirəm, ərin onun puluna bənd olub. Donuzun da yağı çoxdur, neyləyim?.. Yüz il əlində çıraq axtarsa, Polad kimi oğul tapmaz. Almas ondan qaçıb gizləndiyi gündən uşağım bilsən nə qədər dəyişmişdir. Ürəklə oynamaq olmaz! Bunun axırı pis olar.

Arazın ailəsi Pakizənin çox xoşuna gəlirdi. Polad kimi kürəkəni olması onun ən böyük arzusu idi; yoxsul olsalar da sürdükləri dinc həyata hamı qıbtə edirdi. Almasın da Poladı sevdiyini çoxdan bilirdi. Po-

laddan qaçmağa əmr aldığı gündən, xüsusən elçi gəldikdən sonra Almasın daxilində get-gedə şiddətlənməkdə olan müdhiş bir fırtınanın gizli izlərini onun üzündə, gözündə sezirdi. Almas büsbütün dəyişilmişdi. O yemir, içmir, gecə-gündüz düşünürdü. İri qara gözlərinə bir duman, gülər, saf çöhrəsinə bir dalğınlıq çökmüşdü. Bunu Pakizə görür, duyur, ürəyini sıxmaqda olan bu hissini ağırlığı altında əzilir. Onu rahatsız edən bu sirri nə ərinə, nə də Günəşə açmağa cəsarət edirdi. O indi Günəşdən daha pis vəziyyətdə idi. Günəşin iri-iri açılan qılgılcımlı gözləri ondan qəti bir cavab istəyirdi. O, çıxılmaz bir vəziyyətdə idi. Nə edəcəyini, nə söyləyəcəyini bilməyərək, dərinədən içini çəkdikdən sonra Günəşin ağzından aldığı sözü biixtiyar təkrar etdi:

– Doğru deyərsən, bu işin axırı pis olacaq.

Hər ikisi susub, bir-birlərinin dik gözləri içinə baxa-baxa qaldılar.

Bu zaman əhvalatdan xəbəri olmayan Almasın otaqdan həzin bir səslə oxuduğu bayatı bu sükutu bir az da uzatdı:

Qərənfilсэн putasan,

Saldın yanar oda sən.

Mən o güldən deyiləm,

İyləyəsən, atasan...

Sükutu yenə Günəş pozdu:

– Pakizə, Polada bir çarə elə, yoxsa uşaq bu dərddə dözə bilməz, – dedi. Pakizə də:

– Durma, Almasa bir çarə! – deyə bağırmaq istədi. Lakin boğazı elə qəhərləndi ki, bir kəlmə söz deməyə belə iqtidarı olmadı. Nəfəs borusu qapanmış adamlar kimi çırpınmağa, hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başladı. Günəş əvvəlcə bərk qorxdu. Onu qolları arasına alıb, yerə oturtdu, köynəyinin yaxasını açdı. Üzünə çiləmək üçün “su, su!” – deyə çığırdı. Bu səssə hər iki qonşu ailənin üzvləri həyəətə atıldılar. Bir az sonra Almas boynunu bükərək əlində bir kasa su anasının başı üstündə durub ağlayır, Günəş isə xəstənin üstünə su çiləyərək:

– Pakizə, Pakizə! – deyə səsləyirdi.

Səssə Polad gəlib çıxdı. O, kasanı Almasın əlindən alıb, Pakizənin dodaqlarına gətirdi. İki-üç qurtum su içirdikdən sonra:

– Qorxmayın, qorxmayın, indi ayılar, – dedi.

Poladın qətiyyətlə dediyi bu söz Almasın qəlbinə böyük bir qüvvət verdi. Polad əlindəki kasanı Almasa uzadarkən hər ikisi həsrətli

baxışlarla bir-birlərini süzdülər. Bu baxışlar üç aydan bəri gündən-günə böyüyərək, gündən-günə artaraq ürəklərində bərkimiş olan sıxıntı və kədərin əzici ağırlığını, təcrübəli bir doktorun verdiyi əlac kimi, bir anda hər ikisinin üzərindən götürdü. Hər ikisi özlərini yüngül hiss etdilər. Lakin Almas yenə çox qəmli və pərişan idi. Düşüncəli gözlərini yerə dikərək durmuş, sanki bununla: “Almasını səndən ayırmaq istəyirlər, tez bir çarə elə!” – demək istəyirdi. Təəssüf ki, bu xoş görüş uzun sürmədi. Əlisəfa qapıdan içəri girər-girməz Poladı görüb, sərt və qəti bir səsle:

– Sənin daha oğul-uşaq içinə girən vaxtın deyil, böyüməsən, bir də buralara gəlmə! – dedi.

Polad acığından tir-tir əsdi. Ancaq bir söz demədi, yeyin addımlarla çıxıb getdi. Əlisəfanın bu hərəkəti Günəşin qəlbini bir neştər kimi dəldi.

Pakizə artıq ayılmış, gözlərini açmışdı. Əlisəfa onun qolundan tutub qaldırdı. Günəş acıqlı və əsəbi halda evə döndü.

IV

Polad əncir ağacı altında oturub, həzin səsle oxuyurdu. Günəş bilə-bilə onu tək buraxmışdı. Yalnız Araz gəldiyi zaman:

– Oğlum, gəl çay iç, – deyə onu çağırdı. Polad gəlmədi, qalxıb hara isə getdi.

Günəş əhvalatı açıb Araza danışdı. Araz onu çox soyuqqanlı dinlədi. Sadəcə gülümsəyərək:

– Allah xeyir versin! – dedi.

Arazın bu işə əhəmiyyət verməməsinə Günəş heyrət etdi, çünki onun Poladı həddindən çox sevdini bilirdi. Gözlərini geniş-geniş açaraq ciddi bir səsle:

– Gülmə, – dedi, – bunun axırı bilirsənmi nə olar?

– Nə olar? Özünü öldürər? Mənim oğlum elə iş görməz!

– Birdən gördü, sonra?

Araz gülümsəyərək:

– Mən də cavan ikən məhəbbətin hər bir macərasını görmüşəm, hər acısını dadmışam, – dedi. – O mənim qədər istəməmiş və istəyə də bilməz!

Arazın bu sözləri Günəşi çox maraqlandırdı.

Günəş:

– Səndə təzə xəbərlər varmı? – dedi və heyrlərlə soruşdu:

– İstədiyini kim imiş?

– Sən!..

– Yalan!

– Ömrümdə yalan danışdığım yadıma gəlmir.

Günəş doğrudan da iyirmi beş il ərzində Arazın bir dəfə də yalan danışdığını eşitməmişdi. Odur ki, mənalı–mənalı gülümsəyərək soruşdu:

– Bu nə zaman olmuşdu?

– Sən hələ qız ikən!

– Nə qız ikən, nə də sonra səndə bunu görməmişəm.

– Arvad gözü mənim məhəbbətimi görə bilməz!

Günəş şirin düşüncələr içində susdu. Arazın son sözü onun qadın-
lıq qüruruna toxunduğu halda məmnun idi. Arazın etirafı onun iyirmi
beş illik həyatının bütün sirlərini açmış, dumanlarını silmiş, təmizlə-
mişdi. Bu xoş xəbər Günəşin qəlbindəki şöləni daşqın bir surətdə
parlatdı. O şölənin nüfuzedici şəfəqləri ilə iyirmi beş illik həyatı zeh-
nində canlandı. Onu incədən–incəyə zəhnindən keçirərkən hər yarpa-
ğında, hər sətrində Arazın anlatmaqda olduğu sevdanın büllur izlərini
yavaş–yavaş duymağa başladı. O, artıq Araza haqq verdi. Ancaq ona
dadlı xatirələr, qızgın duyğular bəxş edən eşqini bu vaxta qədər ondan
gizlətməsini əsla bağışlaya bilmirdi.

Uzun bir müddət birlikdə həyat keçirmiş olduğu bu adamın gizlət-
diyi hissləri indiyə qədər duya bilmədiyinə yanıb–yaxılırdı. Dəmir tə-
biətli, polad iradəli Arazda gördüyü, bildiyi bu kimi fəvqəladə hallara
heyrlət edirdi. Bu düşüncələr içində Günəş birdən–birə başını qaldırır
heyrlərlə parıldayan gözlərini Araza dikərək qaldı. Araz: “Nə baxır-
san?” – deyərək soruşduğu zaman Günəş gülümsəyərək: “Heç!” – deyərək
məhəcub və məmnun bir tövrlə başını aşağı dikdi.

Artıq hər ikisi dadlı düşüncələrin büllur qanadlarında uzaq aləm-
ləri dolaşır, ulduzlu, günəşli həyatın zəhinlərindən bir–bir sürətlə keç-
məkdə olan canlı xatirələri ilə məşğul görünürdü. Günəşi bu dadlı
xəyallardan Arazın gur səslə:

– Yatmaq vaxtı gəlib, – deməsi oyatdı. Düyməsinə barmaqla azca
toxunan kimi sönən elektrik lampası tək Günəşin ruhunu oxşayan xoş

xatirələrin şəfəqləri bir anda zəhnindən silindi. Poladı yenidən xatırlayınca nəşəsi qaçdı, üzü dumanlandı. O, titrək və həzin bir səslə:

– Mənə hər nə deyirsən de, bu iş məni yaman qorxudur, – dedi.

Araz qəti və gur səslə:

– Qorxma, hər şey öz qaydası ilə gedəcək! – deyə cavab verdi.

Günəş susmağa məcbur oldu. Düşüncəli gözləri ilə onun pəhləvan gövdəsini nəzərdən keçirərək Araza haqq verdi. Oğlu Poladın atasına bənzədiyini düşünərək ürəkdən sevindi. Lakin bu sevinc uzun sürmədi. Günəşin üzünü yenə duman aldı. O, Almasın Varisə verilməsinə Poladın dözə bilməyəcəyindən qorxurdu. Araz onun qəlbindəki fırtınanı üz-gözündə seyr edirdi. O birdən-birə əlini yerə çırparaq:

– Qalx, sən də yaşa dolduqca köyrə bilərsən, əvvəlki Günəş deyilsən. dedi.

– Polad kimi oğul anasıyam, yenə də dəyişilməyim?

– Mən nə üçün dəyişilmədim?

– Mən də ona heyrət edirəm.

– Dünyada sevmədiyim, ən çox qorxdığım şey zəiflikdir. Bu kövrəkliyi, zəifliyi Polada keçirməkdən qorxuram. Mən bilmirəm, səhərə qədər üreyindən bu sıxıntını silib təmizləyəcəksən, anladınmı?

Günəş dinməz-söyləməz yerindən qalxdı, lakin yenə oğlunu xatırlayıb: “Polad gəlib çıxmadı” demək üçün üzünü Araza çevirdi. Ancaq cəsarət etməyib, geri döndü. Araz onun nə demək istədiyini dərhal başa düşüb:

– Sən onu düşünmə, o indi burdan daha yaxşı yerdədir, – dedi.

Günəş heyrət edərək: “Necə də insanın qəlbinə oxuyur” – deyə düşündü. O indi yatağında yuxuya gedə bilməyərək, Arazın dediklərini bir-bir yadına salır. Poladın bu gecə evə dönməyəcəyini düşünüb, yenə narahat olmağa başlayırdı. Araz isə çoxdan xoruldayırdı. Birdən qapı şiddətlə vuruldu. Günəş cəld yerindən sıçrayıb, ayağa durdu. Yeyin addımlarla qapıya qaçdı. Şüşə arxasından Poladın fəhlə yoldaşı Qanbayı görüncə qorxu ilə:

– Nə var, Qanbay? – deyə soruşdu.

Qanbay onun qorxduğunu hiss edərək:

– Heç bir şey. Polad sazını istəyir, onu aparmağa gəldim, – deyə cavab verdi.

Polad gecəni yoldaşı Qanbayla birlikdə çox xoş keçirmişdi. Səhər qalxıb işə getdikləri zaman hər ikisi nəşəli görünürdü. Poladın qara və sıx kirpikləri arasında qaynayan alıcı laçın gözlərində, al-qırmızı yamaqlarında oynayan parlaq şəfəqlər simasına bir başqalıq vermişdi. O, elə sürətlə işləyirdi ki, Qanbay heyrətlə parıldayan gözlərini ondan ayıra bilmirdi. Fyodr əli ilə Qanbayı vurub, yaxındakı buruğun yanındakı duran adamları göstərərək:

– Bu qurdlar yenə burada nə gəzir? – deyə soruşdu.

Hamı onlara doğru çevrildi.

Mədən sahibi Aslan bəy yaxındakı mədəni əli ilə məhkəmə pristavına göstərüb:

– Onun mədəni budur, – deyirdi, – yuxarı tərəfdən on beş sajen mənim yerimə giribdir. Bax, bu mənim yerimin planı, hələ nöyütümün yarısı da oğurlanır.

Məhkəmə pristavı heyrətlə Aslan bəyə baxaraq:

– Necə oğurlanır ki, heç kəs görmür? – deyə soruşdu.

Aslan bəy başını oynadaraq:

– Çox gözəl, öz qaydasilə. Bu gün ən böyük firmalar bu oğurluqla məşğuldur. Mənim trubamdan öz trubasına yol açıdırıb gecə-gündüz inək kimi sağır. Üç-dörd dəfə oğurluğunu tutmuşam, yenə də fürsət tapdıqca sağmaqda davam edirlər.

Polad astaca:

– Siz bizi sağdığınız kimi – deyə yoldaşlarının üzünə baxdı.

Bu sözləri Aslan bəy eşitmədi. Məhkəmə pristavı Aslan bəyin dediklərini təsdiq edib dedi:

– O, sizə çox haqsızlıq etmişdir. Qəsb etmiş olduğu yer sizə qaytarılacaq. Bu gün yazacağam, bunların hamısını göstərəcəyəm. Neft oğurluğuna gəlincə onu da açaram. Arxayın ol... Bu xüsusda yəqin ki, məhkəmə sədri ilə də görüşmüşünüz.

– Onu çoxdan görmüşəm.

Məhkəmə pristavı mənalı-mənalı gülərək, əlini Aslan bəyin çiyinə qoydu:

– Demək, işi qazanmısan, – dedi və hər ikisi söhbət edə-edə yollarındakı iki polislə birlikdə mədəndən uzaqlaşdılar. Polad onları nifrətli baxışlarla yola salaraq:

– Fyodor, bu oğru-quldur dünyasından qurtardığımız günü görsəydik, – deyə köksünü ötürdü.

Qanbay:

– Bunlar bizim həyatımızı zəhərləyən mikroblardır, – deyərək qaşlarını çatdı.

Arşak:

– Burjuaziya dünyası mikrobsuz yaşaya bilmir, görünür, bunda da bir hikmət var.

Polad kəskin bir səslə:

– Bu hikmət deyil, zillət və möhnətdir. Onu kökündən qoparıb atmaq lazımdır – deyib sürətlə işləməyə başladı.

Polad bu sözü o qədər kəskin bir tərzdə dedi ki, hamısı dərin bir düşüncə içində susdu. Qanbay əlində bir parça çörək Polada yanaşdı:

– Sən yaman çalışırsan! – dedi.

– Demək, yaşayıram.

– Çalışmayanlar yaşamırmı?

– Yox, sürünürlər, bir az sonra da öləcəklər!

– Bu mədənlərə sahib olan ağalar gecə-gündüz kefdən ayılırlar.

Bir vur-çatlasın, çal-oynasındır ki!.. Səncə onlar yaşamırmı?

Polad onun sözünü kəsərək:

– Məqsədsiz həyat keçirən, alın təri tökməyən, əmək çəkməyən insanlar həyatın həqiqi zövqünü dadmayanlar və duymayanlardır. Onların bütün zövq və nəşəsini toplayasınız (alından tərini silərək) mənəm bu alın tərindən aldığım zövq və nəşə yanında çox kiçik qalır.

– İş nəşə deyil, yorğunluq verir.

– Doğru deyirsən, aslanbəylər üçün işləmək heç vaxt nəşə doğura bilməz. Lakin işsizlik, səfalət və əyyaşlıq isə insanı daha çox yorur və sağlam düşüncədən uzaqlaşdırır. İnsan ikən hətta onu heyvan dərcəsinə qədər alçalır. Bu səfalət və əyyaşlığın onlar bir gün cəzasını çəkəcək.

Polad daha danışmayıb ciddi surətdə işinə davam etdi. Mühəndisin dediyinə görə daha beş metr qazıldıqdan sonra üst neft təbəqəsinə çatmalı idi. O qazdıqca quyudan çıxan torpağı gözdən keçirir, iyləyir, ancaq neftdən bir əlamət tapmırdı. Bu təcrübə onu çox maraqlandırmış olduğundan böyük bir həvəslə çalışırdı.

Fyodor Poladın belə bir maraq və həvəslə çalışdığını görüb:

– Nə olub, Polad? Bu gün səndə başqa bir hal var? – deyə soruşdu.

Polad işinə davam edərək:

– Onu mən də hiss edirəm. Demək, həyatımda doğacaq bir fırtınanın müjdəçisi...

– Bu fırtına xeyirdənmi doğacaq, şərdənmi?

– Onu yəqin bilmirəm. hər halda ikisindən birisi...

– O fırtınanın nə üçün səndə bu qədər həvəs doğurduğuna çaşıram.

– Çasmaq, çaşqınlıq iradəsizlikdən doğar və döyüşdə insanı həmişə məğlub edər.

Fyodor:

– Oho, dostum, sənin filosofluğun da varmış, – deyə qəhqəhə ilə güldü.

Polad bir şey hiss etmiş kimi durdu; ştanqlar qalxıb-endikcə baltanın səsinə diqqətlə dinlədi, sonra qəti bir səslə:

– Balta qırılmışdır, – dedi.

Qanbay, Fyodor və Arşak heyrtlə ona baxdılar. Fyodor ona yaxınlaşdı, ştanqın quyuya enib-qalxmasına diqqətlə baxdıqdan sonra gülümsəyərək:

– İnjiner olduğunu bilmirdim! Heç bir şey qırılmamışdır, – dedi.

Polad qəti səslə:

– Balta qırılmışdır, – deyə təkrar etdi.

Qanbay ona yaxınlaşaraq:

– Hələ sən qırılanın balta olduğunu nədən bildin? – deyə soruşdu.

– Qırılan bəlkə ştanqdır, ya başqa şeydir?

– Balta olduğunu indi sübut edərəm, – deyə Polad quyunun içindən baltanı çıxarmağa çalışarkən, mühəndis gəlib çıxdı və onları bir yerdə görünə:

– Tənbəllər, nə üçün işləmirsiniz? – deyə çıxırdı.

– Mixayil Andreyeviç, balta qırılmışdır. Onu quyudan çıxarmaq istəyirik.

Mixail Andreyeviç acıqlı-acıqlı Poladı süzdükdən sonra:

– Ey, nə üçün qazmırsan?

– Balta qazmayır, onun üçün.

– Qazmadığını nədən bildin?

– Qulağımın alışımsı olduğu səsdən qazdığı zaman başqa cür səslənir.

– Nə həssas qulağın varmış! Quyunun iki-üç yüz metr dərinliyində baltanın qırıldığını səsindən bilir!

Mühəndis sonra Poladı əli ilə bir kənara itələyib, şlanqları özü qu-yuya buraxdı. Şlanqlar quyuya enib-qalxdıqca baltanın səsinə qulaq asmağa başladı. Sonra Polada tərəf dönüb:

– Ay uşaq, qırılan balta da belə səslənər? Yoxsa sən qulağın mənim başımdan çox bilir? – deyər hirsle soruşdu.

Polad gülümsəyərək:

– Onu ölçməmişəm, – deyər cavab verdi.

Mühəndis öz bilik və təcrübəsini göstərmək, Poladı susdurmaq üçün baltanı quyudan çıxarmağa başladı. Fəhlələr işin nə ilə bitəcəyi-ni böyük bir maraqla gözləyirdilər. Ştanqlar quyudan çıxdıqdan sonra Polad qırılmış baltanı reştdən çıxarır, əli ilə yuxarı qaldıraraq:

– Baxın! – deyər hamıya göstərdi.

Balta doğrudan qırılmışdı. Fəhlələr onu məmnun baxışlarla süzərək:

– Sağ ol, Polad! – dedilər.

Fyodor ona yanaşır əli ilə çiyinə vuraraq:

– Sağ ol, sağ ol, Polad! – dedi və dönüb Mixail Andreyeviçə baxa-raq güldü. Mixail Andreyeviç qızardı, bozardı, bir söz deməyib tələsik çıxıb getdi.

Poladın bu qələbəsi fəhlələrdə öz istedad və bacarıqlarına böyük bir inam doğurmuş, ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdu.

İki gün sonra Poladı kontora çağırıdılar. Polad işi yarımçıq qoyub kontora getdi. Hesabdar onu görcək bir parça kağız uzadıb:

– Bura qol çək! – dedi və 3 manat 21 qəpik pulu onun qabağına qoydu. Polad məsələnin nə yerdə olduğunu dərhal anladı.

Kontorda kiçik adamlarla işdən nə üçün çıxarıldığı haqda söhbət açmağı qururuna sığışdırmadı. Aldığı pulu cibinə qoydu, üz-gözündə oynayan qəzəb və intiqam qığılcımlarını gizlətməyə çalışaraq, kontor-da oturmuş adamlara tərs bir nəzər saldı və heç bir söz demədən çıxıb getdi.

Fəhləlik həyatında olan bu ilk zərbəni Polad çox soyuqqanlı və mətanətlə qarşıladı. Öz iş bacarığına güvəndiyi üçün iki-üç gün içində daha əlverişli bir iş tapacağına inanırdı. Çünki, nə qədər gənc olsa da, o indi özünü adi bir fəhlə deyil, mahir bir usta və təcrübəli bir me-xanik sayırdı. Quyunun üç yüz metr dərinliyində baltanın qırıldığını duyan qulaqlarına, təcrübəsinə inanırdı. Maşınlar və müxtəlif mədən alətləri onun əlində bir oyuncaq kimi idi. Lazım gəldiyi zaman açar,

ən kiçik hissələrini bir-birindən ayırır, yenidən qurardı. Hətta ehtiyac olursa kiçik təmiratı belə özü edirdi. Ondan biliksiz usta və mexaniklər ayda qırx beş, əlli manat aldığı halda, o nədən qorxacaqdı. Bu xülyalarla evə döndüyü zaman Araz öz iri döşəkçəsi üzərində əli ilə sağ dizinə dirsəklənərək oturmuş, Günəş də dəlləyə getmədiyindən şikayət edir, əli ilə onun qolundan çəkərək: “Qalx, get, başını qırxdır, gəl!” – deyirdi. Polad aldığı pulu atasının qabağına ataraq :

– Vuruşmayın, dəllək pulumuz var! – dedi.

Araz heyrtlə:

– Bu nə puldur? – deyə soruşdu.

– Əmək haqqımdır.

Arazın heyreti bir qat daha artdı:

– Hələ donluq almağına çox qalır. Yoxsa işdən qovdular?

Polad atasının yanında oturdu. Əhvalatı bütün təfəslatı ilə ona danışdı. Hər üçü bu hadisənin təsiri ilə bir an susub qaldılar. Oğlunun söhbətini böyük bir maraqla dinləyən Günəş birinci olaraq sözə başladı:

– Sən də kişinin biliyini heçə vurduqdan sonra heç olmasa üzr istəyəydin, – dedi.

Araz Polada cavab verməyə imkan vermədi, narazı vəziyyətdə Günəşə baxıb:

– Polad öz işini bizdən yaxşı bilir. Ac qalmaq, acından ölmək böyük fəlakət deyil, ən böyük fəlakət namussuz yaşamaqdır! – dedi və Poladın onun qabağına qoyduğu puldan iki şahı götürüb dəlləyə getdi.

O gün Azad Bakı Komitəsinin qərarı ilə Həştərxana yola düşməli idi. Azadı yola salmaq isə Arazla Vanyaya tapşırılmışdı. Araz dəllək-dən qayıtdığı zaman Vanya evdə oturub Poladla şirin söhbət edirdi. Araz öz vaxtından bir az da tez gəlib çıxmışdı. Odur ki, söhbət üçün bir qədər vaxt qalırdı. Vanya Poladın işdən çıxarılmasını Araza xatırladıb mədənlərdəki hərə-mərclikdən, haqsızlıqlardan qəzəblə danışdı. Araz və Polad onun dediklərini təsdiq etdilər. Saat 10-u vurduqda, Arazla Vanya qalxıb onlara tapşırılan vəzifəni yerinə yetirmək üçün getdilər.

Azad səfərə hazırlaşır. O bu münasibətlə təşkilatın sınınmış üzvləri ilə məsləhətləşirdi. Losman Əlimərdan da burada idi.

Əlimərdan məşhur Bakı taciri Hacı Hədinin gəmisində işləyirdi. Tez-tez Həştərxana neft aparırdı. Uşaqlıqdan gəmidə işlədiyindən,

Xəzər dənizini, xüsusən Həştərxan və Bakı limanlarını çox yaxşı tanıyırdı. Liman fəhlələri arasında böyük hörməti vardı. Üzü boğulmuş mis rəngində olduğundan hamı ona Qara losman deyirdi. Əlimərdan Bakı bolşevik təşkilatının fəal üzvlərindən biri sayılır, Bakıdan Həştərxana, eləcə də Həştərxandan Bakıya ədəbiyyat daşımaq işində təşkilata böyük kömək göstərirdi.

Azad gözünün üstünə tökülən saçlarını barmaqları ilə darayıb deyirdi:

– İrtica hər yandan hücumla başlamışdır. İndi bolşevik mətbuatını qüvvətləndirmək və onu geniş kütlələr arasında yaymaq əsas vəzifədir. Möhkəm, müştəkkil bir inqilab ordusu yaratmaq üçün bu ən gözəl vasitələrdən biridir. İndi düz söz qılncdan da kəsərlidir.

Bayaqdan Vanya ilə yanaşı oturub Azadı dinləyən Araz da söhbətə qarışdı.

– Azad yoldaş doğru deyir ki, çox vaxt söz qılncdan da kəsərli olur. Biz onu elə öz işimizdə də görürük. Məgər mitinqlərdəki odlu çıxışlar, fəhlələr arasında yaydığımız gizli intibahnamələr bunu sübut etmirmi?

Vanya onun sözünü təsdiq edərək:

– Düzdür, – dedi.

Qara losman Azad yoldaşı Həştərxana tacir Hacı Hadinin neft barjında aparacağını söylədi və Azadın təhlükəsiz gedib-gəlməsi üçün şərait yaradacağına hamını əmin etdi.

Yoldaşları Azada işində müvəffəqiyyətlər arzu etdilər. Araz əlini Qara losmanın kürəyinə vura-vura:

– Azad yoldaş, bu bakılı balası sizi elə aparıb gətirəcək ki, heç quş da xəbər tutmayacaq, – dedi.

Qara losman gülümsədi. Azad məmnun bir halda losmana baxaraq zarafatla:

– Həmişə qara neft daşıyıb, indi də qoy ədəbiyyat daşısın, nə fərqi var. İkisi də xalqa işiq verir, – dedi.

Azadın bu sözü hamının xoşuna gəldi.

Ertəsi gün səhər tezdən Azad tacir Hacı Hadinin neftdaşıyan barjında Həştərxana yola düşdü.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

I

Elçi və nişan məsələsi bir-birini o qədər sürətlə təqib etmişdi ki, Almas qaranlıqda yol azmış yolçu kimi nə edəcəyini bilmirdi. Daxilin-dəki müdhiş fırtınanın dalğaları onun lətif simasına, iri, qara gözlərinin saf parıltısına donuq bir rəng vermişdi, ləkəsiz qəlbi iztirablar içində çırpınırdı. Dərdlərini açacaq, kədərlərinə şərik olacaq bir nəfər tap-mırdı. Hətta bütün dərdlərindən xəbərdar olan, hər zaman ona güvənərək arxalandığı anası belə bu gün ona qarşı tamamilə laqeyd görünərək, büsbütün dəyişilmişdi. Almas bu gün öz ailəsi içərisində yalnız və kimsəsizdi. Qəlbi kimi sevdiyi Poladdan ayrılmaq ona hər şeydən ağır görünürdü. Poladın onu sevdiyini, uşaqlıqda keçirdikləri o şən və qayğısız günləri, atasının Poladı təhqir edib həyətdən qovdu-ğunu, Varisə getməklə sevgilisi Poladın qəlbində dərin və sağalmaz bir yara açacağını düşündükcə ürəyi yerindən oynayır. Bunları xatırlayınca ürəyində acı bir ağrı hiss etdi. Həmin ağrının üzücü yorğunlu-ğu ilə yerindən qalxdı. Son bir ümid, son bir çarə düşünmüşdü. Bibisi Rəxşəndənin yanına gedəcək, qızı Dilguşa vasitəsi ilə əhvalatı ona baş-salacaq, yalvarıb-yaxaracaqdı. Bibisi Rəxşəndə qardaşı Əlisəfani qandıracaq, yanında ağlayıb-sıtqayaraq qardaşının daş ürəyini yumşal-dacaq, beləliklə Almas istəyinə çatacaqdı. Bu şirin düşüncələr sadətil Alması ciğirindən çıxardı. O, qapının ağzından anasına:

– Ana, mən Dilgusağı ilə gedirəm, – deyər pilləkənləri başaşağı dü-şürkən Pakizə pilləkən başına yüyürüb:

– Ay qız, bu gün gəzmək vaxtı deyil, tez gəl, yoxsa dalınca gələ-cəyəm! – deyər arxasınca çıxırdı.

Almas cavab vermədi, arxasına baxmadan qapıdan çıxdı. Sürətlə gedərkən küçədə iri püstə ağacı altında bir qaraltı gördü. Addımlarını yavaşdıraraq, diqqətlə baxdı. Bir nəfər ağac altında oturub əli ilə torpa-ğı qarışdırırdı. Qız onu tanıdı. O, Polad idi, “Ah, o da mənim kimi də-li-divanədir. Bu günkü nişan məsələsini yəqin ki bilir, ona görə də fikirlidir. Görəsən o nə düşünür? Nə tədbir, nə çarə axtarır?” – deyər irəlilədi.

Polad Alması incə təbəssümlərlə qarşılayaraq, salam verdi. Həs-rətli nəzərlə qızı süzdükcə: “Bu qız getdikcə başqa bir bəla olur”

– deyə düşündü, onun gözəlliyini bu gün hər zamankından daha çox təqdir etdi. Çarşabı altından təzə, güllü ipək paltarını görünəcə:

– Bu gün özünə yaman yar-yaraşığı vermişən, xeyir ola? – deyə soruşdu.

Qız məyus halda:

– Bu gün evimizdə yaxxana qurulacaq, – deyə cavab verdi. Polad heyrətlə:

– Nə? Yaxxana? Ölən kimdir? – deyə soruşdu.

Bu sadə və düz sual Almasın varlığını büsbütün sarsıtdı; çünki o, tamamilə başqa söz gözləyirdi. Artıq dayana bilmədi. Birdən-birə yaz buludu kimi göz yaşı töküüb, hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başladı. İşdən tamamilə bixəbər olan Polad Almasın axıtdığı göz yaşından mütəəssir oldu. Onu sakit etmək üçün:

– Ağlama, ağlama, – dedi, – səni heç bir zaman gözü yaşlı görməyim.

Təsəlli üçün deyilən sözlər Alması sakit edə bilmədi; çünki o, Poladdan: “Ağlama, o yaxxanani mən toy bəsatına çevirəcəyəm, şən və xoşbəxt yaşayacağıq” kimi bambaşqa sözlər gözləyirdi. Qızın yenə də ağladığını görən Polad:

– Bəsdir, bəsdir, – deyə acıqlandı, – özünü üzmə, onsuz da bu gün ağlayacaqsan! Ancaq mənə bir de görüm ölən kimdir?

Almas Poladın bu sözlərinə dözə bilməyib acıqlı, lakin qırıq bir səslə:

– Ölən mən...Mən bədbəxt! – deyə cavab verdi, yoluna davam etdi.

Polad yenə bir şey anlamadı. Gözləri yaşlı uzaqlaşmaqda olan Almasın dalınca həsrətlə baxa-baxa qaldı. O getdikdən sonra Poladın marağı daha da artdı: “Kim ölmüşdür? Yaxın qonşu olduğu halda nə üçün xəbər tutmamışam?” Bu acı düşüncələr onu getdikcə rahatsız edirdi. Almasa göz yaşı tökdürən kədərin səbəbini öyrənmək üçün evə qaçdı. Poladı ilk əvvəl Günəş qarşıladı. O, əlini anasının çiyninə qoyub:

– Bu gün Almasgildə nə var? – deyə soruşdu.

Günəş şübhəli baxışlarla onu süzərək, çatılmış qaşlarından, dalğın simasından nişan məsələsini eşitmiş olduğunu yəqin etdi. İş birdəfəlik açıb söyləmək istədi, lakin cəsarəti çatmadı, dərhal sözü dəyişərək:

– Heç bir şey, oğlum, – deyə cavab verdi.

Polad Almasla görüşdüyünü, onun: “Bu gün evimizdə yaxxana var...” dediyini anasına xəbər verdi. Günəş əlindəki iri bıçağı yerə qoyub, mənalı bir nəzərlə Polada baxdı. Gözlərini onun cavab gözləyən gözlərinə dikərək:

– Daha nə dedi? – deyə soruşdu.

– Başqa heç bir şey. Sən de görüm ölən kimdir?

Günəş özünü tamam itirdi. Sonra acı-acı gülümsəyərək:

– Ölən heç kim, oğlum, o gün olsun, sənin üçün olsun!

Bu gün Almasın nişan məclisidir, – deyə cavab verdi.

Bu qara xəbər Poladın beynində ildırım kimi partladı. Onun bütün vücudu yarpaq kimi titrədi. Lakin daxilində qopan fırtınanı gizlətməyə çalışaraq soruşdu:

– Nə? Nişan məclisi? Kimə verdilər?

Günəş Poladın üzünə baxmağa cəsarət etməyərək:

– Aslan bəyin oğlu Varisə, – dedi, – yazıq qız bədbəxt oldu!

Polad daxilində sanki bir şeyin qırılıb düşdüyünü hiss etdi. Bu ağrını o vücudunun hər güşəsində duydu.

İndi bütün məsələ ona aydın idi. Almasın onunla görüşməsinin, ağlamasının səbəbini və matəm məclisinin mənasını indi başa düşmüşdü. Onunla görüşərkən söylədiyi sözlər arasındakı uyğunsuzluğu düşünür və düşündükcə vücudunu soyuq tər basırdı. Xüsusən Almasa: “Onsuz da bu gün ağlayacaqsan, ölən kimdir?” – deyə verdiyi yersiz sualı əsla unuda bilmirdi.

Polad evdən çıxıb, yenə həmin püstə ağacının yanına gəldi. Almas qayıdarkən bir də onunla görüşmək, onun son fikrini öyrəndikdən sonra bir çarə və tədbir görmək fikri ilə ağacın altında oturub, onun yolunu gözlədi. Bu zaman Pakizə onu görmədən keçib getdi. Onun qızının dalınca getdiyini düşünən Polad: “Görəsən görüşə biləcəyikmi?” – deyə fikrə getdi. Hər halda ümidi tamamilə qırılmamışdı. O, pusquda duran ovçu kimi, dərin bir həyəcan içində Almasın yolunu gözləyirdi. Onunla görüşdüyü zaman bilməyib qəlbini qırdığı, ağlamasına səbəb olduğu üçün Almasdan üzr istəyəcək, sonra zəhnində hazırladığı bir çox mühüm fikirləri ona söyləyəcəkdi. Bu zaman alıcı gözləri uzaqdan Almasın neçə qadınla birlikdə gəldiyini görüncə bütün ümidi qırıldı. Görünməmək üçün ağacın dal tərəfinə keçdi.

Onlar yaxınlaşırdılar. Polad gözlərini Almasdan götürmürdü. Qız da gözlərini ağacdan ayırmırdı. Bibisi Rəxşəndə deyirdi:

– Pakizə, mən saçlarımı qardaşımın ayağı altında süpürgə edib, Almasın göz yaşlarına razı olmayacağam.

Pakizə onun sözünü kəsərək:

– Boş yerə özünü hörmətdən salma, sən ki, qardaşını tanıyırsan. O, Alması dünya dağıla kasıb adama verməz! – deyə cavab verdi.

Bu sözlər Poladın qəlbinə neştər kimi saplanıb qaldı. Bu zaman Almasın ağlamaqdan qızarmış gözləri ağac altındakı Polada sataşınca addımlarını yavaşıtıdı. Qızın hər bir hərəkətini gözdən qaçırmayan Pakizə şübhə ilə ətrafı nəzərdən keçirirkən, Poladı ağac altında gördü, tez qızın biləyindən tutub yaxınlaşmaqda olduqları qapıdan içəri saldı.

Polad bir müddət heç bir şey düşünməyərək, dalğın gözlərini qapıya dikib qaldı. Dərin düşüncələr içərisində zəhnindən bir çox şeylər keçirtti, lakin heç birinə qəti cavab tapa bilmədi. Birdən-birə gözləri bir saat əvvəl Almasla görüşdükləri zaman qumun üstündə barmağı ilə çəkdiyi mənasız şəkillərin pozuq və qismən silinmiş, qarışıq cizgilərinə ilişdi. O gözəl dəqiqələrdən son xətirə olaraq qalmış qarışıq cizgilərin ona bağışladığı təsiri qəlbinin içində gizləyərək: “Ah, yoxsulluq” – deyə pıçıldadı.

II

Hava sakit və isti idi. Günəşin hərarətindən ağaclar qol-budaqlarını sallamışdı. Yarpaqlar qımıldanmırdı. Almasla Dilgüşa artırmada oturub dərdləşirdilər. Almas deyirdi:

– Məni Poladdan ancaq əcəl ayıra bilər.

Dilgüşa onun sözünü kəsərək:

– Ancaq o indi səni heç saya da almır, – deyə gileyləndi. – Səni is-təsəydi, min bir çarə tapardı. Hələ o gün səninlə görüşərkən dediyi sözləri yadına salırsanmı? Sən boş yerə özünü üzmə!

Almas Poladı müdafiə edərək:

– O gün onun nişan məclisindən xəbəri yoxmuş, – dedi. Necə xə-bəri yoxmuş, qulağınızın dibində qapı-qapıya yaşayan adam bundan xəbərsiz ola bilər? On gündür elçilər gəlir, gedir, nişan məclisi quru-lur, necə olur ki, bunların heç birindən xəbər tutmur?

Almas cavab verməyib, başını aşağı saldı.

İçəridə cehiz hazırlığı gedirdi. Pakizə ayırmış olduğu yoxsul cehi-zi gözdən keçirərək:

– Heç olmasa şeylərini yığmaq üçün bir kamod alaydın, – dedi.

Əlisəfa acı-acı gülümsəyərək:

– Axmaqşan, axmaq! Onu elə adama verirəm ki, evində hər şeyi var, – dedi.

Bu zaman Dilguşa birdən-birə qopan burağandan qorxaraq çığırdı.

– Almas, Almas, ora bax!

Almas dalğın gözlərini Dilguşanın əli ilə göstərdiyi bostan tərəfə çevirdi. Dilguşa həyəcanla dedi:

– Bax, bax, burağandır, çəpəri qoparıb göyə necə sovurur, hələ havada uçan tikanlara bax!

Almas gözlərini getdikcə havalanıb uzaqlaşan tikanlara dikərək, onların hara düşəcəklərini böyük bir maraq içində gözləyirdi.

Birdən-birə qopan şiddətli külək bostanın ortasında qumları tünd bir tüstü kimi burum-burum havaya sovurub, ətrafı sıx sarımtraq dumanla bürüdü.

Almasla Dilguşanın bərk qorxduqlarını görən Əlisəfa ilə Pakizə də artırmaya çıxdılar. Əlisəfanın gözləri küləyin axıntısına doğru yüksək-lərdə uçmaqda olan tikanlara ilişincə:

– Pah, bunlar nədir belə? – deyər çığırdı.

Dilguşa:

– Burağanın bostandan qopardığı çəpər tikanlarıdır, – deyər cavab verdi.

İndi hamı toz-duman içində burum-burum ucalıb uçuşan qara kül-gələrə baxırdı.

Tikanlar sürətlə fəzanın dərinliklərinə, boşluqlara doğru yüksələrək gözdən itirdi.

Dilguşa əlini Almasın əlinə vuraraq:

– Almas, sən də bu axşam belə uçub gedəcəksən! – dedi.

Almas kədərli bir səslə:

– Heçliklərə, boşluqlara! – deyər pıçıldadı.

Fəlakət, fəlakət üstündən gəlirdi. Polad mədəndən çıxdığı gündən bəri onu güldürəcək, sevindirəcək heç bir hadisəyə təsadüf etməmişdi. Yaxın-uzaq mədən məntəqələrini axtarmış, tanıdığı bir çox adamlarla görüşmüş olduğu halda işsiz qalmışdı. Bu yaşda ikən atasına yük olması, mədən işlərində əldə etdiyi ixtisas və məharətin ona heç bir şey verməməsi onu düşündürürdü. Kiçikliyindən qolları arasında sevə-sevə oynatdığı, qəlbi qədər sevdiyi Almasdan həmişəlik ayrılacağını düşündükdə isə həyat gözünə nuru sönmüş günəş kimi görünürdü.

Hələ Almasla görüşərkən danışdığı mənasız sözləri xatırladıqca sanki ixtisas və məharətin də heç bir şey verməməsi onu əzən, varlığını sarsıdan bu hal uzun sürə bilməzdi. Hər halda iki şeydən birinə qərar verməli idi. Ya Almasa qovuşmalı, ya da ondan əl çəkməli idi! Daxilində bir-birinə zidd olan iki qüvvə şiddətli surətdə çarpışmağa başladı. Birinci qüvvə ona: “Sən Alması götürüb qaçmalı, sevgilinə qovuşmalısan!” deyirdi. Bu hökmü verən səs Poladda böyük bir cinayətdə ittiham edilərək məhkəmə qarşısında edam qorxusu ilə titrədiyi zaman bəraət qazanmış adamlarda doğan bir hal oyatdı. Qəlbində şəfəqli bir günəş doğmuş kimi bütün kədəri uçub getdi. Eşqinin nurlu şəfəqləri gülümsəyən gözlərində, açıq, saf simasında şən kəpəneklər kimi uçuşmağa başladı. O indiyə qədər bütün ömründə bu bir anın ona vermiş olduğu xoşbəxtliyi heç zaman belə dərinədən dadmamış və duymamışdı. İllərdən bəri sevə-sevə ümid bəslədiyi Almasına qovuşacaq, bütün ömrünü onunla birlikdə şən və bəxtiyar keçirəcəkdə. Polad bu fikri son və qəti bir qərar kimi qarşılamışdı, ancaq iradəsi fəaliyyətə başladığı zaman başqa bir qüvvə ona: “Dur!” əmrini verdi, görüləcək işin son nəticələrini təsvir edən bir çox müdhiş və qanlı lövhələri olduğu kimi canlandırmağa və onun törədə bildiyi fəlakətləri əsaslı dəlillərlə isbat etməyə başladı. Polad əvvəlcə bu acı lövhələri soyuq-qanlı qarşılayıb, hər şeyi öz eşqinə fəda etmək istədi, lakin get-gedə o acı lövhələri bir-bir zəhnindən keçirtirdi. Bunlar onun bütün varlığını, bütün arzu və istəklərini alt-üst etdi. O indi məsələyə bir aşiq hissi ilə deyil, həyatın acı təcrübələrini dərinədən tədqiq və təhlil etmiş bir müneqqid kimi yanaşaraq, hər şeyi incədən-incəyə düşündü. “İndi ki, bu qədər maneələr var, mən eşqimi qəlbimin ən dərin guşələrinə dəfn edib, onun parlaq xatirələri ilə yaşaya bilmərəmmi?” – deyə öz-özünə söyləndi. Özünə verdiyi bu acı sual kimi bu suala verdiyi cavab da onu məmnun etdi.

Başını aşağı salıb, acı düşüncələrin ağırlığı altında qısılaraq, məyus bir halda daşın üstünə oturduqda çiyininə qüvvətli bir əl toxundu və qulaqları dibində:

– Qalx! – əmrini verən kəskin və qəti bir səs gurladı. Başını qaldırıb baxdıqda atası Arazı gördü. O eyni səslə:

– Qalx, miskin qarılar kimi başını çiyininə sallayıb düşünmə! – dedi. Polad dimdik qalxdı. Araz əlini onun çiyinə vuraraq:

– Arutyunovun mədəninə mexanik yeri var, tez get, xəbər tut! – dedi.

Polad ayrılıb getdi.

Araz onun dalınca:

– Axşam evə tez gəl, Almasın toyudur, səni də çağırıblar, – deyə qışqırdı.

Polad cavab vermədən yoluna davam etdi. Arutyunovun mədəninə ona: “Gecikmisən, başqa adam götürdülər” cavabı verdilər.

Polad oradan Qanbayın yanına getdi. O özünü şən göstərməyə çalışır, deyib-gülürdü. Lakin daxilindəki həyəcan üz-gözündən sezilirdi. Polad bir qədər susub düşüncəyə daldıqdan sonra başını qaldırıb:

– Qanbay, biz yoxsulların ən böyük düşməni kimdir? – deyə sual verdi. Qanbay bu qəfil suala nə cavab verəcəyini bilmədi. Sadəcə gülümsəyərək:

– Necə? – deyə soruşdu.

– Deyirəm ki, biz yoxsulların düşməni kimdir?

Qanbay susub cavab vermədi. Polad özündən çıxaraq qəzəblə:

– Sən deyə bilmirsənsə, mən deyərəm, qulaq as! – dedi. – Məni və mənim kimiləri işdən kim qovur? Sahibkarlar, varlılar. Almasımı əlimdən kim aldı? Varlılar. Bu varlılar bizi insan yerinə qoymurlar!

Qanbay onun sözlərini təsdiq etdi, sonra sazı götürüb:

– Bütün dünya bizə düşmən olub neyləyəcək? Tək bu saz bizə dost olsun, çal görək, çal! – deyə sazı ona uzatdı.

Polad sazı alıb çalmağa başladı. Dərd-qüssələri dağıldı. Nəhayət, Polad sazı divardakı mıxdan asıb:

– Qanbay, bu gecə sən mənə yoldaşlıq edə bilməyəcəksən, – dedi, – mən Əhmədliyə gedirəm!

– Nə üçün?

– Həm gəzməyə, həm də balıq ovuna...

– Polad bu nə sözdür? Gecə vaxtı balıq tutmaq olar?

– Fənər yandıracağam, balıq işığa gələr.

– Səni tək buraxmaram, mən də gedirəm, – deyə Qanbay yerindən qalxdı.

Axşam Araz Poladı çox gözlədisə də o, gəlib çıxmadığından toya tək getdi. Günəş o gecə çox dalğın idi. O, toya getməyib artırmada oturaraq oğlunun yolunu gözləyirdi. Onun ana qəlbinə min bir qara fikir gəlirdi.

Araz gecə toydan döndüyü zaman Günəşi evdə yalnız görüb:

– Sən nə üçün tez qayıtmısan? – deyə soruşdu.

Günəş toya getmədiyini bildirmək istəməyib ömründə ilk dəfə olaraq yalan danışmağa məcbur oldu:

– Hamı dağıldı, mən də gəldim, – deyə cavab verdi.

Araz Günəşin qəlbindəki sıxıntıni üzündən, gözündən, səsindən anladı:

– Nə var? Yenə üz-gözündə buludlar oynayırsınız? – deyə soruşdu. – Tez ol yerimi sal!

Günəş:

– Bilmirəm, – dedi, – sən də məndən nə istəyirsən?

Əl-qol açıb oynamayacağam ki!

Araz cavab vermədən yatağına girib yatdı. Günəş də yatağına girdi, amma gözlərinə yuxu girmədi. Poladın Qanbaygildə olduğunu birinci dəfə gizlin gedib görmüşdü; ona görə də bir az rahat idi. Arazı yuxuya verdikdən sonra bir də Poladı yoluxmağa getdi. Qapı, pəncərələr bağlı idi. Onların hara, nə üçün getdiyini düşünməyə başladı. Başından min bir xəyal keçdi. Dalgın bir halda oradan evə döndü. Araz duymasın deyə yavaşca yatağına uzandı. Araz başını yastıqdan qaldırıb:

– O indi balıq ovuna gedib, sabaha yeməyimiz var! – dedi. Birdən-birə qulağının ucunda gurlayan bu səsdən Günəş dimdik oturdu. “Yoxsa kişi yuxuda sayıqlayır” – deyə, başını ona doğru uzadırkən Araz sözünü bir də təkrar etdi, əlavə olaraq dedi ki: – “Ertəsi günü nə edəcək? – deməyə qorxuram, qorxuram ki, deyəsən ki, kişimə peyğəmbərlik verilib”.

– Yox, deməyəm, de!

– Ertəsi gün dovşan ovuna gedəcək. Baxtımıza rast olsa o gün də dovşan kababı yeyəcəyik.

– Nədən bilirsən?

– Özümdən, atasının oğlu deyil? Səni almağa qərar verdiyim günlərdə dəli kimi olmuşdum. Fikri başımdan dağıtmaq üçün birinci gün balıq ovuna, ikinci gün də dovşan ovuna getdim. Üçüncü gündən elçi göndərməyə qərar verdim.

– Bəs nə üçün elə birinci gün elçi göndərmədin?

– Qorxdum.

– Nədən?

– Rədd cavabı almaqdan.

– Yaxşı, rədd cavabı alsaydın, neylərdin?

– Heç bir şey... Yoxsa elə bilirsən özümü öldürərdim? Dəli olmamışdım, ağlım başımda idi. Mən bütün bunları düşündükdən sonra elçi göndərdim.

Bu sözlər Günəşin zəhnini başqa fikirlərə doğru çəkdi; o bütün bu sözləri öz qanacağı ilə dərinədən təhlil edir, ruhundakı sıxıntı və kədər get-gedə silinməyə başlayırdı.

Araz o biri böyrü üzünə dönərək:

– Üçüncü gündən ağlını başına yıgıb işə gedəcək, sən rahatsız olma, yat! – dedi.

Bir az sonra Araz yenə xoruldayırdı. Günəş isə çox çalışdı, gözlərinə yuxu girmədi. Gecə yarıdan keçmişdi. Yavaşca yatağından qalxdı. Gecənin qaranlığını yara-yara Qanbayın otağına gəldi. İçəridə işıq yanırdı. Onların nə etdiyini bilmək üçün yavaşca pəncərəyə dırmandı. Artırmada balıq kababı bişirirlərdi, Polad da sazın tellərini dilləndirib yavaş-yavaş çalır, “Mənim könlüm açılmaz, qış, yaz ağlar” mahnısını pəsdən oxuyurdu.

Günəş gözləri yaşlı halda evə döndü. O həm şən, həm də kədərli idi. İçəri girdiyi zaman çırağın işığını bir az artırdı. Əyilib yoxsul yatağında nəhəng gövdəsi ilə yatan Arazın üzünə baxdı. Araz onun nəzərində bu dəfə bambaşqa, fəvqəladə bir insan kimi göründü. Ona qarşı olan səmimi yoldaşlıq hissi o qədər coşdu ki, gənc bir qız eşqi ilə sarılaraq onun üzündən-gözündən öpmək istədi. Ancaq cəsarəti qırılaraq məhucub və tutqun bir halda yatağına çəkildi. O indi Arazla qonşusu Əlisəfanı, Aslan bəyi, özü ilə Pakizəni qarşılaşdırır, “Bu yatan yoxsul aslanın atılan dırnağını min elə şorgöz, acgöz varlı aslanbəylərə, tülkü əlisəfalara dəyişmərim” – deyirdi.

İndi onun ruhundan sıxıntı, kədər dumanları uçmuş, yerində saf şənlik şəfəqləri oynayırdı. Bir az sonra bu dadlı mühakimə və düşüncələr içində gözlərini yumdu.

Səhər Polad əlində beş balıqla gəldi. Onları anasına uzadaraq:

– Al, bişir yeyək! – dedi.

Sonra içindən ən yağlısını ayırıb:

– Bunu atam üçün ayrıca bişirərsən – dedi.

Ertəsi gün Polad evə dönərkən əlində bir dovşan gəldi. Günəş dovşanı Poladın əlində görəncə Arazın sözlərini xatırlayaraq yerində donub qaldı. Polad ona yaxınlaşıb:

– Al, bu da sabahımızın xörəyi. Sabahdan işə gedəcəyəm – dedi.

– Harada?

– Balaxanıda!

Günəş Poladın üzündə, gözlərində oynayan saf şəfəqləri razı baxışlarla süzdükdən sonra ürəyində: “Sənin o böyük ürəyinə anan qurban, kişi oğlu kişisən!” – dedi.

III

Əlisəfanın evində toy hazırlığı gedirdi. Bir tərəfdən Almasın gizli göz yaşları, bir tərəfdən də qudasının saymamazlığı Pakizəni çox düşündürürdü. O, baldızı Rəxşəndəyə şikayətlənib deyirdi:

– Ay qız, adam qız verəndə öz tayına verər. Bu necə qudalıqdır? Bəy arvadı qızı hələ aparmamışdan bizi saymır. Qız getdikdən sonra bizi heç qapısından içəri də qoymaz. Elçiliyə gəlmədi, nişana gəlmədi, bilirəm bu gecə qızı aparmağa da gəlməyəcək. Bizi adam yerinə qoymur. Qızım yaxşıdır, biz yaman? Kim bilir kasıb qızı olduğu üçün bəlkə Alması da heç saymayacaq. Bu zülmə ki, qızı verirəm, heç bilmirəm bunun axırı nə olacaq? Bu qızın günü qara olsa, acgöz qardaşının başında tərs dəyirman işlədəcəyəm. Bax, deyirəm sənə, vallah ona gün verməyəcəyəm. Yediyini, içdiyini burnundan tökəcəyəm!

Rəxşəndə ona ürək-dirək verirdi:

– Humay deyir ki, naxoşdur, ona görə gələ bilməyib.

– Ay qız, bunlar hamısı kələkdir. Mən başıma gələni bilirəm, qardaşın Almasa bir dağ çəkdi ki, öluncə yadından çıxmayacaq.

– Nə dağ çəkdi? Ay qız, niyə belə danışsın? O da istəyir ki, övladı xoşbəxt olsun.

– Xoşbəxt etdiyi görünür, özümü saymayan, qızımı heç saymayacaq. Kim bilir o əyriburun Qəmər yazıq qızın başına nə oyun açacaq? Qudurğanın biridir, heç kəsi bəyənmir.

– Sən indidən ağzını pisliyə açma. Qonaqlar gələn vaxtdır, qalx işinin dalınca ol!

Əlisəfa o gecə toya ən yaxın qohum-qardaşını, bir də qonşusu Arızın ailəsini çağırmışdı. Qonaqlar bir-bir yığıldı. Qarmon çalan Gülpəri məclisi qızıdırır, qadınlar, qızlar oynayır, hamı şən görünürdü. Yalnız Almas dəhlizdə yaralı quş kimi bir bucağa qısılib çırpınırdı. Onu nə

qədər xına yaxmağa, duvağa çağırıdılar getmədi. Anası gəldi, bibisi gəldi, yengə gəldi, yenə getmədi. Axırda anası onun qolundan tutub:

– Bizi xalq içində biabır etmək istəyirsən? Qalx deyirəm sənə!
– deyə özü ilə götürüb, yengənin əlinə tapşırırdı. Onun göz yaşlarına baxmayaraq, gəlin paltarını geyindirib, xınaya oturdular. Yengə bir kasa xına islatdı. Gəlinin hər ovcuna bir qədər xına qoyub ovcunu yumdu. Gəlinə və qonaqlara:

– Allah mübarək eləsin, boya, başa çatsınlar, qoşa qarısınlar, oğul-qızınızdan görəsiniz! – deyə xeyir-dua verdi.

Oğlan adamları gələnə yaxın Almasın başına qırmızı tül salıb, duvağa oturdular. Bir saat sonra başda Humay olmaqla oğlan adamları gəldi. Varisin anası Qəmər yenə gəlməmişdi. Pakizə acığından dil-dodağını çeynəyirdi. O özünü mətbəxə salıb, iki əli ilə dizlərinə vura-vura:

– Vay, öz əlimlə balamı bədbəxt elədim. Baisin evi yıxılsın, – deyə ağlayırdı.

Rəxşəndə onu zor-güc sakit edib, mətbəxdən çıxartdı. Pakizə göz yaşlarını silə-silə:

– Qızı özün aparacaqsan. Bu işin hamısını o qudurğan əyriburun Qəmərin bir-bir ovcuna qoyarsan. Günəş demişkən, donuzun da yağı çoxdur, nəyə görə. Bəy olanda nə olar. De görüm, atası atamdan artıqdır, anası anamdan?

Qonaqlara şərbət paylandıqdan sonra oğlan adamları qalxdı. Almas meyit kimi idi. Əlisəfa qızına xeyir-dua verdikdən sonra Almasın iki qoluna girib, sürüyə-sürüyə apararaq, faytona oturdular. Oğlan adamlarından biri gəlinin sağına, biri soluna keçdi. Yengə də əlində yanan bir şamla qızın qabaq tərəfində oturdu. Rəxşəndə oğlan adamları ilə o biri faytona mindi. Faytonlar hərəkət etdi.

Qızı çoxdan Aslan bəyin evinə gətirmişdilər. Varis gəlib çıxmamışdı. Onu çox gözlədilər. Yengə iki-üç dəfə dilə gəldikdən sonra Aslan bəylə kiçik qardaşı Rüstəm bəy iki-üç dəfə hara isə telefonla zəng etdilər. Varisin başı klubda qumara qızıışmışdı. Onu bu gecə tanımadığı adamlar oyuna çəkmişdi. Oyunun üçüncü əlində qumarbazlardan Zeynal adlı bir nəfər Varisi yaman təhqir etdi. Varisi zor-güc sakit etdilər. Oyun davam etdikcə aralarında bir-birinə qarşı kin və intiqam hissi şiddətlənməyə başladı. Varis Zeynalın onunla dava edən və get-gedə şiddətlənən bu kininin səbəbini çox düşündü. Lakin bir

şey başa düşmədi. Növbəti oyunların birində Zeynal banka bir beşyüz-lük atıb, kartı qarışdıraraq-qarışdıraraq:

– Eşşəyin arpası çox düşəndə şıllaq atan kimi, bəzən uşaq-muşağın da pulu çox olanda, o qədər qudurur ki, heç kəsi saymır, kişinin yanında arvadına sataşır, hamını özü kimi sarıqulaq bilir! – deyərək ona söz atdı.

Bu sözlərin ona aid olduğunu yəqin edən Varis düşüncə, məsələni dərhal xatırladı. Zeynalın üç gün əvvəl kazinoda bir qızla ona yaxın stolda oturan adam olduğunu bildi. Qıza bir neçə dəfə göz-qaş etdiyi və söz atarkən Zeynalla söz-sözə gəldiyi, stol başından qalxarkən Zeynalın: “Yaxşı, səninlə görüşərəm!” – deyərək onu təhdid etməsi bir-bir yadına düşdü. O indi tikan üstündə oturmuş kimi idi. Bir-iki dəfə oyundan qalxmaq istədisə də Zeynal etiraz edib:

– Oyunu başa vurmalsan! – deyərək onu yerində oturtdu. Onu gecə saat üçdə buraxdılar. Varis qapıdan çıxıb, pilləkənləri düşürkən Zeynal:

– Ey, getmə, dur görüm nə deyirsən? – deyərək onu çağırdı.

Varis saymayıb, pilləkənləri enməkdə davam etdi.

Zeynal yenə qışqırdı:

– Ey, sənə demirəm, dur! Yoxsa vuraram!

Zeynalın onunla hesablaşmaq istədiyini bildiyi üçün Varis dayanmadı, daha da sürətlə getməyə başladı. Yalnız lap aşağı çatdıqda Zamanın qapı ağzında olduğunu zənn edərək ürəkləndi. Geriyə dönüb:

– Ədə, sən məndən nə istəyirsən? Sən kim, mən kim?

Get, anqır, tayını tap! – deyərək yuxarıya qışqırdı.

Varis Zeynalı yaxından tanımır, Qoçu Teymurun ən yaxın dostu olduğunu bilmirdi. Zeynal ona yanaşıb:

– Sənin kimi qoduqlar anqıranda damğalamaq lazımdır, – deyib, ona bərk bir şillə ilişdirdi. Varis onu söylə-söylə :

– Zaman, Zaman! – deyərək qışqırmağa başladı. Zaman adını eşitcək Zeynalın canına qorxu düşdü, tez mauzerini çıxarıb, hazır durdu. Varis onun mauzerini çıxardığını görməyib, qapıdan çıxarkən:

– Eşşək oğlu eşşək, dayan, sənin başına gör nə gətirəcəm, – deyərək söylədi. Zeynalın gözləri kölləsinə çıxdı, bütün bədəni titrədi, biixtiyar Varisi nişan aldı. Güllənin atılması ilə Varisin yerə yıxılması bir oldu.

Klub ağzında duran qapıçı qorxub divar dibinə çəkildi. Zeynal bir anda aradan çıxaraq, özünü yuxarıya gedən dar bir küçəyə vurdu. Bu zaman əvvəlcə qapıçı, sonra Zaman yetişdi. Varis yerdə uzanıb yavaş-yavaş:

– Məni evimizə aparın! – deyə ufuldayırdı. Zaman kim tərəfindən vurulduğunu soruşduqda, Varis yavaşca:

– Zeynal adlı biri vurdu, – deyə cavab verdi. Zaman çox çalışdısa da Varisdən ətraflı bir məlumat ala bilmədi, çünki danışmağa artıq halı qalmamışdı. Onu faytona qoyub apardıqları zaman Varis yolda öldü.

Faytonun yaxınlaşdığını görənlər bəyi qarşılamaq üçün sevinclə tələsik bayıra çıxdılar. Birinci olaraq anası Qəmər faytona yaxınlaşdı. Bir az sonra onun:

– Vay, yazıq balam, vay! – bağirtisindən hamı özünü itirdi. İçəridə qalanlar da özlərini bayıra atdılar. Varisin meyitini faytondan düşürüb gətirənlər:

– Meyiti hara qoyacağıq? – deyirkən, Qəmər hıçqıra-hıçqıra:

– Aparın öz bəy otağına! – deyə qışqırdı. Meyiti birbaş bəy otağına gətirdilər. Saçlarını yola-yola oğlunu oxşayıb ağlayan Qəmər Alması görüncə:

– Bu gəlinin ayağı qurusun, mənim ocağımı söndürdü. Onu mənim evimdən tez çıxarın, gözüm görməsin! – deyə dəli kimi bağırırdı.

Rəxşəndə səhər tezdən Alması götürüb, kəndə qayıtdı.

Son zamanlar düşmənlərdən qorumaq üçün Varisi gözdən qoymayan Zaman Zeynalı yaxşı tanıyırdı. Onun Teymur bəyin yaxın dostu olduğunu bildiyindən qorxaraq səs çıxarmayıb, Varisin Zeynal tərəfindən öldürüldüyünü gizlətdi. O, Aslan bəyə deyirdi:

– Nə qədər çalışırsansa, Varisin qatilini tapa bilmirəm. Bu mənə böyük dərd olubdur. Onu kim öldürə bilər?

Aslan bəy qaşlarını çataraq:

– Mən öz düşmənimə tanıyıram, – dedi. – Nişanlısını oğluma aldığım üçün Varisi Arazın oğlu Polad öldürmüşdür.

Zaman Aslan bəyin sözlərini təsdiq etdi:

– Elədir ki, var. Poladdan başqa onu kim öldürə bilər?!

Arazdan intiqam almaq üçün bu hadisə Aslan bəyin əlində ən münasib bir vasitə oldu. O, Poladı bir qatil kimi məsuliyyətə cəlb etməklə həm oğlunun qanını alacaq, həm də ona dağ çəkən Arazdan əvəz çıxacaqdı. O: “Yox, mən bu dərdə tab gətirmərəm” – deyə Poladı aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görməyə başladı və sabahısı gün Varisin Polad tərəfindən öldürülməsi haqqında məhkəməyə ərizə verdi. Almas atasına evinə qayıtdıqdan sonra günü tamam qara olmuşdu. Onun üzü gülmür, ürəyi açılmır, utandığından heç bir yerə gedib-gəlmirdi. Polad

isə bir tərəfdən sevinir, öz sevgisinə, pak və təmiz Almasına qovuşmaq ümidi ilə yaşayır, o biri tərəfdən qarşıda Aslan bəy kimi böyük bir maneə olduğunu düşünürdü.

Hava qaralmaq üzrə idi. Günəş həyətdə eşələnən toyuqları “kiş-kiş” edərək hinlərinə salmağa çalışırdı. Bu zaman Polad yorğun-argın həyət qapısını açıb içəri girdi. Sağlam və qüvvətli olmasına baxmayaraq, 12 saatdan artıq davam edən ağır və məşəqqətli iş onu bərk yormuşdu. Bir müddət anasının toyuqları qovalamasına tamaşa etmək üçün qapı ağzında dayandı. Günəş toyuqları hinə salıb geri dönərkən qapı ağzında dayanan Poladı gördü. Nə isə demək istəyirdi ki, Poladın gur səsi ona sözlərini bildirməyə imkan vermədi.

– Anacan, biz fəhlələr də sənin elə bu toyuqların kimi bir şeyik, – dedi. – Səhər tezdən işə, qaş qaralanda təzədən hinə.

Yarı ciddi, yarı zarafatla, lakin ürək yanğısı ilə deyilmiş bu sözlər Günəşin ana qəlbini yarpaq kimi əsdirdi. Bir anda oğlunun təmiz, saf mənəviyyatı, mərdliyi, işə, əməyə olan məhəbbəti, qayğıkeşliyi, tale-siz sevgisi gözünün önündən keçdi, hindən çox da seçilməyən daxma-yə girməkdə olan oğluna yazıq-yazıq baxaraq:

– Neyləyək, bala çarəmiz nədir! – dedi. – Sizi bu günə qoyanları görüm yerin təkinə batsınlar.

Günəş tələsik Poladın yemək süfrəsini hazırladı. Bişirdiyi xörəkdən bir boşqab töküüb, səliqə ilə süfrəyə qoydu. Polad əl-üzünü, boynunu yuduqdan sonra süfrə başına oturdu. Əlini yenicə yeməyə uzatmışdı ki, həyət qapısı şiddətlə döyülməyə başladı. Yad adamın vurmağına bənzədiyi üçün qapıya Polad özü getdi. Poladı üç polis nəfəri qarşıladı. Onlardan biri:

– Polad Araz oğlu burada olurmu? – deyə soruşdu.

Polad:

– Burda olur, mənəm, – deyə cavab verdi.

– Elə isə tez ol, sən bizimlə getməlisən!

Özünü yetirmiş Günəş Polada macal vermədən məğrurcasına və nifrət dolu bir səsle:

– O heç bir yerə getməyəcək, – deyə çığırdı, – günahı nədir?

– Mane olma, qoy geyinib, tez gəlsin, günahını isə sonra bilərsən, – deyə yenə həmin polis cavab verdi.

Günəş bu oxun haradan atıldığını çox gözəl bilirdi, oğlunun heç nədən şərə salınması onu yandırırdı. O indi bütün qüvvəti ilə qışqıraraq:

– Onu nə deyib aparırsınız, mən oğlumu sizə vermərəm, onun taq-sırı nədir?! – deyə əllərini dizlərinə çırpır, ilan kimi qıvrılırdı. Lakin nə Günəşin çığır-bağır, nə də hasarın o tərəfindəki bir deşikdən bu hadisəni seyr edən Almasın hıçqırıqları Poladı xilas edə bilmədi. Polad geyinib, polislərlə birlikdə getdi, Almasın o biri həyətdən eşidilən hıçqırıqları öz balasının talesiz həyatı uçun Günəşin ucalan fəryadlarına qarışdı. Günəşə ancaq Poladın gedərkən söylədiyi sözlər təsəlli verirdi.

– Ağlama, ana, səbr elə, gec-tez haqq öz yerini tapar. Aslan bəylərin pul gücünə düzəltdikləri cinayətlər isə əvəzsiz qalmaz. Bizim bu insan qatillərindən intiqam alacağımız gün uzaq deyil!

DOQQUZUNCU FƏSİL

I

Təbiət, yorğan kimi üstünə çəkmiş olduğu qaranlıq, tutqun buludlar altında həzin-həzin mürgüləyir, hər tərəf, hər şey səssiz, dilsiz bir sükut içində dincəlirdi. Uzaqda yanan mayakın proyektor kimi dənizə doğru uzanan sarımtraq titrək işığı dalgaların geniş qolları arasında əriyib gedirdi. Yalnız Xəzər dənizinin yorğun qafilə kimi tənbel addımlarla irəliləyib, qayalara sakitcə çarparaq, geri dönən dalgacıqları, qaya üstündə oturub, gözlərini dənizin uzaq ənginliklərinə dikən üç nəfərin danışığı bu mürgüləyən sükutu parçalayırdı. Onlardan bir qədər aralı yarıya qədər qumlu sahilə çəkilməmiş kiçik bir qayıq, bir az uzaqda isə iki atlı araba dururdu. Yan-yana oturmuş kölgələrdən biri deyirdi:

– Nə üçün bu vaxta qədər gəlib çıxmadı? Gəminin qaranlıqda başqa sahilə çıxmasından qorxuram.

– Qorxma, mən o losmanı tanıyıram. O, dənizin köhnə qurdudur. Hər yerini qarış-qarış tanıyır.

– Hər necə olsa gəlib çıxacaq. Məni ancaq başqa şey düşündürür.

– Nə?

– Onu arabada buradan aparmaq. Qarovulçular içində xəfiyyələr vardır. Onlar işi duysalar...

– Qorxma, mən ona çoxdan tədbir düşünmüşəm. Onu, xəstədir, deyə arabanın içinə uzadarıq, üstünə bir yorğan da salarıq, soruşan ol-

sa, Şüvələndən gəlirik, azarlıdır, xəstəxanaya aparırıq, deyib bir tövr inandırırıq. Bir də ki, yolda öz qarovulçularımız da bizə çox kömək edəcəklər.

Onlardan biri ayağa qalxıb, uzaqda onlara doğru gələn bir gəmini əli ilə göstərərək, sevinə-sevinə dedi:

– Odur, özüdür, gəlir, gəlir!

O biri iki nəfər də qalxdı. Onlar uzaqda görünən və get-gedə yaxınlaşmaqda olan gəmidən gözlərini ayırmırdılar.

– Sağ olsun Qara losman. Elə bil gəmiyə qanad veribdir, gəmi dəniz üzərində quş kimi uçar.

– Sən qayığı hazırla!

– Mən hazıram, sən arabanı sazla – deyə o birisi qayığın ipini qayadan açdı, onu suya tərəf itələyib, cəld içinə atıldı, gülə-gülə:

– Mən getdim, yoldaşlar, hələlik sağ olun! – deyə kürəkləri işə saldı.

Sahildə qalan iki nəfər gözlərini yaxınlaşan gəmidən, uzaqlaşan qayıqdan ayırmayıb, ikisinin bir-birinə çatmasını səbirsizliklə gözləyirdilər. Onlardan biri:

– Sən bu pəhləvan Arazın bir qayıq sürməsinə bax, elə bil uçar, uçar!

– Yaxınlaşırlar, yaxınlaşırlar... Gəmi dayandı. Heyif ki, çox qaranlıqdır, aydın görünməzlər.

– Mən də aydın görürəm. Ancaq deyəsən hələ yan almamışdır.

– Necə yan almamışdır. Bəs onda nə üçün gəmi tərənmir?

Hər ikisi əllərini qaşları üstünə qoyub, diqqət və maraqla baxırdı. Qayıq gəmidən ayrıldı.

– Gəlirlər, gəlirlər... sən arabanı sazla!

Bir az sonra qayıq sahilə yan aldı. Sahildəkilər:

– Xoş gəldin, Azad, – deyə qayıqdan sahilə sıçrayan adamla görüşdülər.

– Danış görək nə var, nə yox? İşləriniz nə haldadır?

– Yavaş, yavaş ayaq səsi gəlir.

Hamısının nəzəri səs gələn tərəfə dikildi. Bir az uzaqda bir kölgə sahil boyu ilə onlara doğru irəliləyirdi.

– Hər halda bu dost adama oxşamır.

– Ehtiyatlı olmaq lazımdır, bu yəqin mayak qarovulçusudur. Görünür, qayığın sahilə çıxdığını görmüşdür. ... Azad sən qayanın arxasına keç!

– Bəs siz?

Biz öz işimizi bilirik.
 Bu zaman kölgə uzaqdan çıxırdı:
 – Ey, kimsiniz?
 Araz tanış bir adam kimi uca bir səslə:
 – Qorxma, balıqçıyıq.
 Kölgə, əlində tüfəng yaxınlaşa-yaxınlaşa:
 – O qayıq kimindir?
 – A kişi tüfəngini bir aşağı sal, gəl görüm sən kimsən?
 – Siz gözümüzə ala-bula görünürsünüz. Bu qayıq bizim mayağın-
 dır. Düzünü deyin görüm gəmidən qayığa aldığınız adam kimdir?
 – Kim olacaq, bizim kimi bir adam.
 – Aldada bilməzsiniz. Əllərinizi yuxarı qaldırın!
 – A kişi, biz yol kəsən, quldur deyilik. Yaxın gəl, nədən qorxursan?
 – Məni anam qorxaq doğmamışdır, igidin igiddən bir ehtiyatı artıqdır, deyərlər. Siz yaxşı yuvanın quşuna oxşamırsınız, deyin görüm, kimsiniz? Hardan gəlib, hara gedirsiniz?
 – Biz yaxın bağlardanıq. Axşamdan buraya balıq ovuna gəlmişik. Gecəni də burada qalmaq istəyirik.
 – Yalan deyirsən. Lap yalan deyirsən. Silahınızı atın yerə, əllərinizi qaldırın. Yoxsa vurdum.
 Araz gur səslə:
 – Silahımız yoxdur, əllərimizi qaldırıraq, gəl görüm bizdə nə tapa-
 caqsan?
 Arazın işarəsi ilə hamı əlini yuxarı qaldırdı. Kölgə şübhəli addımlarla yaxınlaşdı, onları qaranlıqda bir-bir gözdən keçirdi:
 – Kimin yarağı var, desin, yoxsa...
 Araz iki əlini havaya qaldırıb, kölgəyə tərəf gedərək:
 – A kişi, bu mən, bu sən, istəyirsən axtar, bizdə silah nə qayırır...
 Kölgə bir addım çəkildi. Qaranlıqda Arazın dağ gövdəsinə diqqətlə baxdıqdan sonra:
 – Yaxın gəlmə, vuraram, – dedi. Sonra başını geri döndərüb ucadan: Müslüm, Müslüm! – deyə bağırırdı.
 Araz fürsətdən istifadə edib, alıcı quş kimi onun üstünə atıldı. Tüfəngin lüləsindən tutub bütün qüvvəti ilə özünə tərəf dartdı. Kölgə üzüquyulu yerə yığılıb:
 Müslüm, Müslüm! – deyə bağırmağa başladı.
 Araz tüfəngi bir tərəfə tullayıb, iki əli ilə onun boğazından yapışaraq:

– Çığırma, səsinə çıxartsan, əlimdə öləcəksən. İndi de görüm sən kimsən? – Deyə soruşdu. O birdən-birə bütün qüvvəsi ilə dartınıb, Arazın əlindən çıxdı, acıqlı səslə:

– Ədə, donuz oğlu, məni boğursan? Zöhrabı boğan hələ anasından olmamışdır, – deyərək arxa cibindən mauzerini çıxartdı. O, tapança ilə nişan almaq istərkən Arazın nişan aldığı tapançadan açılan güllənin zərbindən səndələyib iki-üç addım geri çəkilərək, ayaq üstə dura bilməyib yerə yıxıldı. Güllə onun lap ürəyinin başından dəymişdi. Araz üzünü yoldaşlarına çevirib:

– Bilirsinizmi bu hansı Zöhrabdır? – dedi. – Şüvələnda bizim özək katibini öldürən və bolşevik yoldaşlarımızı hədələyən Zöhrab!

Onlar qayıqdakı içi kitabla dolu yeşikləri daşıyıb, səliqə ilə arabaya yığdılar. Sonra Araz yoldaşlarının köməyi ilə meyiti götürüb qayığa atdı. Qayıq dənizə doğru itələyib:

– Al, bu sən, bu da sən qayığın! İndi hara istəyirsən get, – dedi.

Arabanı dəyişib Azadı xəstə kimi oraya uzatdılar. Arazın işarəsindən sonra araba hərəkət etdi.

Araba gecənin qaranlığında Bakı kəndlərinin dizə qədər çıxan qumlarını yara-yara irəliləyir, hərlənən çarxların ahəngdar səsi dərin sükut içində yatan təbiətə layla çalırdı.

Azad Həştərxan səfərindən xeyli danışdı. Azadın Həştərxan fəhlələri arasında, dərnəklərdə apardığı söhbətlərin, Bakı fəhlələrinin inqilabi mübarizəsindən danışdığı səhnələrin böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılınması Araza xüsusilə xoş təsir etdi. Sonra Azad orada Peterburqla əlaqə saxlayan inqilabçılarla görüşdüyünü, təbliğat işini gücləndirmək üçün inqilabi ədəbiyyat gətirdiyini söylədi. Araz da ona son hadisələrdən, təşkilatın işlərindən danışdı. Aralarında gedən söhbət, sual-cavab o qədər maraqlı idi ki, yolun uzaqlığını duymadan Binə kəndinə yetişmişdilər. Arabaçı atları dayandırıb:

– Araz, aşağı yoldan sürüm, yoxsa yuxarı yoldan? – deyə soruşdu. Arabadakılar:

– Yuxarı yoldan, yuxarı yoldan. Vanya bizi orada gözləyir, – deyə yerlərindən səsləndilər.

Araba yenidən hərəkət etdi. Bir qədər getdikdən sonra şərtləşmiş olduqları yerdə Vanya onları qarşıladı. Azadla görüşdükdən sonra o, Araza araba ilə getməsini tapşırırdı. Azadı isə evlərinə qədər özü ötürəcəyini bildirdi. Arabadan düşürkən Azad tapşırırdı ki, yeşikləri möhkəm yerdə gizlətsinlər.

Araz gülə-gülə:

– Xatircəm ol, o xüsusda tədbir görülmüş, ehtiyatlı yerlər hazırlanmışdır, – deyə cavab verdi. Xudahafizləşib ayrıldılar.

Araba mədənlərin içindən keçirdi. Arabir buruqların arasında iki-üç silahlı adam çıxıb onları qarşılayır, yolların qorxusuz olduğunu söyləyib, arabanı o biri qarovul məntəqəsinə qədər ötürürdü.

Bir az sonra araba birmərtəbəli kiçik bir evin qarşısında dayandı. Bu fəhlə İvanovun evi idi. İlk xoruz banı başlamış, hava yavaş-yavaş ağarırdı...

Azad Həştərxan səfərindən qayıtdıqdan sonra təşkilatın fəaliyyəti daha da canlandı. Təbliğati genişləndirmək, təşkilat üzvlərini qabaqcıl fəhlələr hesabına artırmaq üçün bir sıra tədbirlər görüldü. Bu məqsədlə Azad uzaq, yaxın qəzalara gedir, kəndlərdə özəklər təşkil edirdi.

Gizli təşkilat işlərində fəal çalışmaq, nümayiş və tətillərdə iştirak etmək, inqilab rəhbərlərinin odlu nitqlərini eşitmək nəticəsində Araz mətin bir bolşevik olmuşdu. O indi partiya təşkilatının göstərişi ilə təhkim olunduğu fəhlə dərnəklərində çalışır, yeri gəldikdə natiqlərin çıxışlarında eşitdiklərindən şirin-şirin danışır.

Bu illər Bakı Komitəsi partiyanın möhkəm və etibarlı bir qalasına çevrilmişdi. Bolşeviklərin getdikcə artan nüfuzu, fəhlə təşkilatlarının möhkəmlənməsi və genişlənməsi Bakıda hökumət məmurlarını, yerli neft sahibkarlarını qorxu və həyəcan içində buraxmışdı. Odur ki, onlar irtica qüvvələrinə arxalanaraq, inqilabçılara divan tutur, nümayiş və tətilləri amansızcasına yatırır, fəhlə hərəkatının özəməti qarşısında sarsılan çarizmi bir az da yaşatmaq üçün hər bir cinayətə əl atırdılar. Cəza tədbirləri, təqib və həbslər fəhlələrin qəzəbini daha da artırır. Bakı fəhlələrinin məhəbbətini qazanmış Xanlar Səfərəliyevin öldürülməsi xəbəri isə əsarət və zülm altında əzilən kütlələrin mütləqiyyətə nifrətini daha da artırdı. Bakının bütün rayonlarında bu qanlı cinayətə cavab olaraq, tətillər keçirilməyə başladı. Xanların dəfni isə qüdrətli xalq nümayişinə çevrildi.

Xanların öldürülməsi xəbərini eşidən kimi Azad təşkilat üzvlərinin təcili iclasını çağırırdı. İclasda Xanların dəfnində iştirak etmək üçün Azad və Vanyanın rəhbərlik edəcəyi 30 nəfərdən ibarət bir nümayəndə heyəti ayrıldı. Hökumətin bu qanlı tədbirinə cavab olaraq Suraxanıda da geniş tətil keçirilməsi qərara alındı. Partiya təşkilatı bu tətilə Arazın başçılıq etməsini məsləhət gördü. Təşkilat tətilə hazırlıqlı gəlmək, əldə olan silahları inanılmaz fəhlələr arasında paylamaq haqqında da göstəriş verdi.

Suraxanı mədənlərində çalışan fəhlələr səhər tezdən işi atıb bir gün əvvəl təyin edilmiş yerə yığılmışdılar. Bəzilərinin əlində silah parlayırdı. Hamıdan əvvəl gəlmiş Araz cəld oraya-buraya yüyürərək göstərişlər verir, tətilin mütəşəkkil keçməsi üçün tədbirlər görürdü. Əllərdə səhər nəsiminin asta-asta əsdirdiyi şüarlarda: “Xanların qatillərinə ölüm!”, “Rədd olsun müləqiyyət!” sözləri yazılmışdı.

Bir az sonra Arazın xüsusi işarəsi ilə dəniz kimi dalğalanan insan kütləsi hərəkətə gəldi. Tətilçilər “İnternasional” oxuya-oxuya yarı palçıq, yarı daşlı şose ilə irəliləyib, neft buruqları arasında yerləşən böyük bir meydançaya toplandılar. Bura sarı gillə örtülmüş, qara neft çuxurları ilə dolu bir sahə idi. Neft sahibkarlarının kontorları da əsasən bu arada idi.

Çox çəkmədi ki, Araz fəhlələrin özləri ilə gətirdiyi kürsünün üstündə göründü. Fəhlələr onu böyük sevinclə qarşılayırdılar. Arazın gur səsi eşidildikdə hər yerə dərin bir sükut çökdü. Araz Xanlar Səfərəliyevin vəhşicəsinə öldürülməsinə etiraz əlaməti olaraq Suraxanı fəhlələrinin keçirdikləri mitinqi açıq elan etdi. İlk söz fəhlə İvanova verildi. İvanovun kürsüdə görünməsinə fəhlələr alqışla qarşıladılar. İvanov üzünə tökülmüş sarı saçlarını əli ilə yuxarı qaldıraraq, qəzəb və nifrətlə dolu bir səslə danışmağa başladı. O, fəhlələrin yaxın dostu Xanları öldürənlərə, bu cinayəti təşkil edənlərə nifrətlər yağdıraraq, nitqinin sonunda bütün fəhlələri birləşməyə, zülm və əsarət dünyasını yıxmağa çağıraraq dedi:

– Yoldaşlar, biz Bakı proletarları, istismarçılarla mübarizədə həlak olan dostlarımızın xatirəsini həmişə əziz tutmalı, yadda saxlamalıyıq. Sevimli Xanların xatirəsi həmişə ürəyimizdə yaşayacaqdır. Xanların qatillərinə ölüm!

Natiqin son sözləri tətilçilər arasında bomba kimi partladı. Alqış səsləri göylərə ucaldı. İvanovdan sonra daha bir neçə fəhlə çıxış etdi. Mitinq adı qayda üzrə davam edirdi. Gördüyü tədbirlərin yaxşı bəhrələr verdiyi Arazı çox sevindirdi. İndi son söz deyib mitinqi bağlamaq, tətili davam etdirmək lazım idi. Son natiq nitqini bitirdikdən sonra Araz kürsüyə qalxaraq, danışmaq istəyirkən fəhlələrdən biri onun bozarmış şalvarından tutub darta-darta:

– Araz, Araz burda bir qadın səni axtarır, – deyərək Arazı saxladı. Araz qan-tər içində ona doğru gələn qadını gördü. Dərhal kürsüdən düşdü. Qadın tələsik Arazı yaxınlaşaraq:

– Bu tətilçilərə sizmi rəhbərlik edirsiniz? – deyərək soruşdu.

Araz:

- Yox, bu tətili fəhlələrin özləri təşkil edib, – deyə cavab verdi.
- Elə isə tez dağılmağı məsləhət görürəm. Tətili dağıtmaq üçün silahlı dəstələr gəlir.

Xəbərdarlıq üçün gələn qadın Tanya idi. O, zor-güclə boynuna qoyulan casusluq vəzifəsinə dərin bir nifrət bəsləyirdi. Onun bütün fəlakətlərinə səbəb olan bir dövlətin xeyrinə çalışmaq, yüksək əməllər uğrunda mübarizə edən fəhlələrə qarşı mübarizə aparmaq, onlara tələ qurmaq Tanyaya mənəvi bir əzab verirdi. Odur ki, o bu vəzifəyə qəbul edilən gündən fəhlələrə yaxınlaşmağı, onlara kömək etməyi qərara almışdı. Lakin bunu həyata keçirmək çox çətin idi. Ona heç kim inanmazdı. Buna görə Tanya öz işi ilə inqilabçılara kömək etməyə çalışır, onlara sadıq və dost olduğunu sübut etmək üçün fürsət axtarırdı. Jandarm idarəsinin rəisi onu çağıraraq Suraxanıda hazırlanan tətili boğmaq üçün göndərilən polis dəstələri ilə getməyi tapşırılanda Tanya öz fədakarlığını ancaq indi yerinə yetirə biləcəyini düşünüb, özünü şəhərdən tez bura yetirmişdi.

O, tətili boğmaq üçün göndərilən polislərin sayını və döyüş planlarını Arazla ətraflı danışdı. Onun dediyi sözlər o qədər səmimi və ürək çırpıntısı ilə söyləmişdi ki, ona inanmamaq mümkün deyildi. Araz bu sadə, lakin cəsarətli qadına təşəkkür edib, onun əlini bərk-bərk sıxaraq, yenidən kürsüyə qalxdı. Onun kürsüdə görünməsi ilə ətrafa dərin bir sükut çökdü. Çox çəkmədi ki, Arazın əzəmətli gurlayan səsi eşidildi:

– Yoldaşlar! Çar quldurları tərəfindən əziz dostumuz Xanların öldürülməsi biz fəhlələri həddindən artıq kədərləndirməklə bərabər mütləqiyyətə qarşı qəzəbimizi bir qat da artırdı. Biz indi öz mübarizəmizi mərdliklə davam etdirməliyik. Heç bir hədə, təhlükə bizi qorxutmamalıdır. Çarizm Xanlar kimi oğulları aradan çıxarmaqla sıralarımızı zəiflətmək istəyir. Lakin o bu arzusuna çatma bilməyəcəkdir!

Araz qəzəb və həyəcanını heç cürə söndürə bilmirdi. Tanyanın verdiyi xəbər isə onu qorxmaz bir Aslana döndərmişdi. Belə bir ruhda da o hərəkətli nitqinə davam edirdi.

– Əziz dostlar! Elə bu saat aldığım məlumatlara görə yerli hökumət tətili yatırmaq üçün bura silahlı dəstələr göndərmişdir. Onlar tətillərə divan tutmağa çalışacaqlar. Biz hökumətin bu qanlı tədbirinə öz gücümüzlə, qüvvəmizlə cavab verməliyik.

Tətillilər:

- Doğrudur! Doğrudur! – deyərək qışqırdılar.

– Biz öz gücümüzü göstərməliyik. Biz, bu insan düşmənlərinə bildirməliyik ki, Xanlar kimi dostlarımızı öldürmək onlara ucuz başa gəlməyəcəkdir.

Araz son sözlərini deyib yenicə qurtarmışdı ki, şosse yolu ilə irəliləyən polis dəstələri göründü. Onların arasında silahlı soldatlar da nəzərə çarpırdı. Onlar birbaşa mitinqin toplandığı yerə doğru irəliləyirdilər. Belə bir vəziyyətdə tətılçilərə ürək-dirək vermək, tətili davam etdirmək lazım idi. Bütün tətılçilərin nəzərləri gələn polis dəstələrinə dikildiyi bir vaxtda yenidən Arazın gur səsi eşidildi:

– Yoldaşlar, tətlimiz davam edir, atəşə atəşlə cavab verəcəyik!

Böyük iradə və inamla deyilmiş bu sözlər fəhlələri hərəkətə gətirdi.

Polis dəstəsinin yaxınlaşması ilə ətrafı atəş səslərinin bürüməsi bir oldu. Bu, fəhlələri qorxutmaq üçün edilən ilk təşəbbüs idi. Tətılçilər isə öz yerlərindən bir addım da geri çəkilmədilər. Əksinə, atəşə atəşlə cavab verdilər. Fəhlələrin silahlı olduğunu görən polislər dərhal dağılışıb ətrafa səpələndilər. Atışma qızışıb getdikcə daha da şiddətləndi. Araz əlində silah tətılçilərə göstərişlər verir, düşmənin sıx yerləşdiyi yerləri atəşə tutdururdu. Tətılçilər böyük cəsarət və mətanət göstərirdilər. Onları dağıtmaq məqsədi ilə gələn polislər indi özlərini müdafiə etməyə məcbur olmuşdular. Düşmənin zəiflədiyini görən Araz uca səslə hücumə keçmək haqqında əmr verdi. Lakin polislər üçün gələn kömək vəziyyəti dəyişdi. Tətılçilərin üstünə güllə yağış kimi yağmağa başladı. Vəziyyətdən çıxmaq, tələfata yol verməmək lazım idi. Araz dərhal atəşi dayandırmaq haqqında əmr verdi. Buna baxıb qarşı tərəf də atəşi kəsdi. Bir anda əli silahlı polis və soldatlar fəhlələrin arasına soxulub tətılçiləri dağıtmağa başladılar. Müqavimət göstərən fəhlələr həbs olundu...

II

Mişa xəfiyyə kimi ifşa edildikdən və jandarm idarəsindən töhmət aldıqdan sonra dəmiryol jandarm idarəsində çalışırdı. O, səhvlərini düzəltmək, əvvəlki etibarını qazanmaq məqsədi ilə əlverişli bir vəzifə seçmişdi. Vaqonlardan miniklərin şeylərini daşıyırdı.

Mişanın vəğzalda işləməsi inqilabçı fəhlələrin şəhərdən mədənə, mədəndən şəhərə gəlib-getmələrinə böyük əngəl törədirdi; çünki o

hamını tanıyırdı. Mişa onların şəhərə nə üçün gəldiklərini bildiyindən fəhlələr təqib edilməkdən qorxurdular.

Mişa hamballıq vəzifəsində dəmiryol jandarm idarəsinə az kömək göstərmirdi. Jandarm idarəsinin müdiri Mişanın xəfiyyəliyə böyük istedadı olduğunu görüb ona yaxından hörmət edir, hətta onu bir neçə dəfə mühüm iş üçün öz evinə göndərmişdi. Şəfqət bacısı Dusya ilə orada tanış oldu. Dusyanın qoca anası Maşa jandarm müdirinin uşaqlarına dayəlik edirdi. Uşaqlara yaxşı can yandırdığından həyətdə, aşağı qatda ona bir otaq vermişdilər. Maşa öz dul qızı Dusya ilə orada yaşayırdı. Dusya az savadlı olduğuna baxmayaraq müdirin vasitəsi ilə xəstəxanada şəfqət bacısı vəzifəsində çalışırdı. Otuz beş yaşında dul bir qadın idi. Mişa 48 yaşında olduğu halda bu vaxta qədər evlənməmişdi. Maşanın bu ailədə böyük hörməti olduğunu bildiyindən Dusya ilə evlənməyə qərar verdi. Arabir Maşanın evinə gəlir, Dusya ilə görüşür, danışır, onu kinoya, gəzməyə aparır, özünü ona sevdirməyə və bu vasitə ilə yenə xəfiyyəlikdə əvvəlki etibarını qazanmağa çalışırdı.

Bir gün miniklər salonda oturub Tiflis qatarını gözləyirdi. Mişa salona girdi. Stol başında, uzun skamyalarda oturan minikləri bir-bir gözdən keçirdi. Küncdəki stolun ətrafında iki nəfər oturub qəlyanaltı edirdi. Stol üstündə bir şüşə şərab, bişmiş balıq və çörək vardı. Onlar yavaşyavaş danışır, qədəhləri bir-birinə vurub içirdilər. Bu simalar tanış gəldiyindən Mişa qapı ağzında durub onların bütün hərəkətini gözdən keçirirdi. Onlar məşğul olduqlarından Mişanı görmürdülər. Mişa onlardan ancaq birini tanıya bildi. Bu təşkilatın fəal üzvlərindən olan Qriqor idi. Mişa stolun altında iki böyük çamadanı gördüyü zaman onların Tiflisə, yaxud kəndlərə mühüm siyasi iş üçün getdiklərini yəqin etdi. Əhvalatı jandarm müdirinə xəbər verdi. Müdir onları yoxlamaq üçün iki nəfər agent göndərdi. Agentlər onlara yanaşıb hara getdiklərini soruşdu, biletlərini alıb baxdı. Hər iki bilet Yevlax stansiyasını alınmışdı. Agentlər çamadanların açılmasını tələb etdilər. Onlar açmaq istəmədiklərindən, hər ikisini jandarm idarəsinə gətirdilər. Çamadanlar açıldı, çap olmuş müxtəlif intibahnamələr çıxdı. Hər ikisi dərhal həbsxanaya göndərildi.

Bu hadisədən sonra Mişanın etibarı olduqca artdı. Bir gün müdir onu öz kabinetinə çağırıb fəhlə nümayişlərinin qarşısını almaq üçün hər polis dairəsində bir talan dəstəsi təşkil etmək lazım gəldiyini söylədi. Beşinci polis dairəsində talan dəstəsi təşkil etməyi ona tapşırdı. Mişa bu təklifi məmnuniyyətlə qəbul etdi. Talan dəstələri hazırlandıqdan sonra müəyyən edilmiş gündə dəstələr əllərində ling, balta və

kəlbətin kimi alətlər, şəhərə yayılıb dükən və mağazaları dağıtmağa başladılar. Silahsız dükançı və mağazaçılar talançıları görüncə qaçıb canını qurtarmağa çalışırdı. Talançılar əvvəlcə kassanı, sonra da gücü çatdığı, qoltuğu tutduğu qədər malları götürüb gedirdilər. Mişa bu talandan varlanmışdı.

Arazı xəstəxanadan apardıqdan sonra doktor Dusyaya qarşı dərin bir nifrət bəsləyir, onun bacarıqsızlığını və şəfqət bacılığına layiq olmadığını hər gün üzünə vururdu. Dusya onun fikrini anlamışdı. Bir gün doktor dörd yaşında sətəlcəm olan bir uşağı xardal suyuna salmağı tapşırırmışdı. Dusya bir qutu xardal otunu suya töküüb xəstə uşağı vannaya saldı. Doktor ona çox inanmadığından gəlib yoluxdu. Ovucu ilə Sudan götürüb diqqətlə baxdıqdan sonra:

– Buna nə qədər xardal otu tökdün? – deyə soruşdu.

Dusya başını qaldırmayıb etinasız bir tövrlə:

– İki qutu – deyə cavab verdi. Doktor təkrar soruşdu:

– Necə tökdün?

Dusya başını qaldırdı, qeyzlə gülümsəyərək:

– Bu nə sualdır? Xardal otunu necə tökürlər? Qutunun ağzını açıb vannaya boşaltdım və suyun içində əritdikdən sonra uşağı vannaya saldım.

Doktor acıqlı-acıqlı ona baxıb:

– Fikrin talançılarla məşğuldur. Səndən şəfqət bacısı olmaz, çıxar uşağı vannadan! Sadəcə xardal otu vannasını bacarmayan şəfqət bacısı mənə lazım deyil! – deyə çığırdı.

Dusyanın gözləri yaşardı, ağlaya-ağlaya:

– Bilmirəm, sən məndən nə istəyirsən? Son zamanlar hər gün məni nə üçün təhqir edirsən? – deyə, uşağı vannadan çıxartdı.

Doktor Marusyanı çağırırdı:

– Al, bu uşağı, isti suda yaxala, geyindir, sonra xardal otu vannasında çimdir – deyə tapşırırdı.

Üzünü Dusyaya tutub:

– Mən səninlə işləyə bilmirəm. Get, özünə başqa iş tap! – dedi.

Dusya o gün gözləri yaşlar içində evə qayıtdı. Taxtın üstünə uzanıb uşaq kimi ağlayırdı. Anası Maşa əhvalatı zor-güc öyrəndikdən sonra:

– Axmağın qızı, mən də deyirəm, bu nə üçün ağlayır. O kimdir ki, səni qovsun. Ağadan rica edərim, səni yenə öz yerinə təyin etdirər, yaxud ondan da yaxşı iş tapar – deyə nə qədər təsəlli verdi, qız sakit olmadı. Qızın bu halı onu çox düşündürürdü. Ana ürəyi davam etmə-

yib onu sakit etmək üçün tədbirlər düşündü. Nəhayət, Mişanı çağırmaqdan başqa çarə tapmadı. Son zamanlar Dusyanın Mişaya qarşı hörmət və məhəbbətinin artdığını bilirdi. O birbaşa stansiya getdi. Mişanı axtarıb tapdıqdan sonra əhvalatı ona danışdı. İşdən sonra Dusyanı sakit etmək üçün onlara gəlməsini tapşırırdı.

O gün müdir gülürlə ona bir-iki mühüm tapşırıq vermişdi. Bu tapşırıqlar gələcəkdə jandarm idarəsindən ala biləcəyi yeni vəzifə ilə bağlı olduğundan Mişa sevinir, əli, ayağı yerə dəymirdi. Maşanın dedikləri isə onu ürəkdən sevindirirdi. Dusya ilə evlənmək üçün bu, ən gözəl fürsət idi. İşini bitirər-bitirməz Maşanın evinə gəldi. Dusya taxtın üstündə uzanmışdı. Mişa qapı ağzından içəri girmək üçün icazə aldığı zaman Dusya taxtdan qalxdı. Kədərli bir səslə:

– Gəliniz! – deyə əzilmiş paltarının qırıqlarını əli ilə açmağa başladı. Mişa içəri girincə onun əlini əlləri içində sıxaraq:

– Sənə nə olmuşdur Dusya? Nə üçün kədərlisən? – deyə soruşdu. Dusya qızarmış gözlərini qapaqları içində gizləyərək:

– Heç bir şey, – deyə cavab verdi. Ancaq onun solğun üzü, qızarmış gözləri daxilindəki kədərini açıq göstərirdi. Hər ikisi kiçik stol yanındakı skamyaya oturdu. Mişa hadisəni bildiyi halda onu qızın öz ağzından eşitmək istəyirdi. Qız əhvalatı qısaca ona danışarkən ürəyi kövrəlib gözləri yaşardı. Mişa fürsətdən istifadə edərək onun əlini dodaqlarına götürüb öpdükdən sonra:

– Kədərlənmə əzizim, o şeytan qılıqlı doktorun üzündən qurtardığın üçün sevinməlisən. Sənə işmi yoxdur? Mənə qalırsa bir müddət sənə rahatlanmaq lazımdır, – deyə mənalı gülərək onun əlini təkrar dodaqlarına apardı. Cibindən bir qutu şokolad, iki apelsin çıxarıb qızın qabağına qoydu. Bu zaman Maşa da gəlmişdi. Mişanın bu sözləri ürəyinə kərə yağ kimi yayılmışdı. Məmnun və şən bir səslə gülə-gülə:

– Dusyanın ürəyindən bu kədəri tamamilə silmək üçün xeyir işi başlamaq lazımdır! – dedi. Sonra hər ikisini məmnun baxışlarla süzərək qəhqəhə ilə güldü. Dusya qaşlarını çataraq:

– Yox, mən hələ hazır deyiləm, – dedi.

Mişa:

– Çox danışma, xeyir işi uzatmaq yaxşı deyil, – dedi. Sonra apelsini götürüb soya-soya əlavə etdi:

– Bu gecə ağadan, xanımdan izin alaram. Yaxın dostlara xəbər verərəm. Sabah axşam kilşəyə gedib nikah oxutdurarsınız. Nədənsə mə-

nim də ürəyim şənlik və toy istəyir. Əlimizi, qolumuzu bir az da atıb tutarıq.

Mişa soyduğu apelsini dilimləyib onlara payladı.

Bir saat sonra Dusya Mişa ilə dadlı-dadlı gülüb danışdı. Axşam bərabər kinoya getdilər. Gecə evə dönərkən Maşa onları sevinclə qarşılayaraq:

– Ağaya xeyir işinizi dedim. Çox razı qaldı. “Mişa bizim adamdır, getsin” – dedi. Sabah axşam toyu başlayırıq.

Sevindiyindən o gecə Mişanın gözlərinə yuxu getmədi. Maşa vasitəsi ilə yüksək vəzifə ala biləcəyini düşünür və bu işə ürəkdən sevinirdi.

Səhəri Mişa Dusya ilə kilsəyə gedib nikah oxutdular. Toy bazar günündü olduğundan o gecə səhərə qədər dost-aşnalarla yeyib-içməyə, çalib-oynamağa məşğul oldular. Bazar ertəsindən Mişa yenidən fəaliyyətə başladı. İndi ona iki göz, iki qulaq kifayət etmirdi. İnsanların qəlbinə, vicdanlarına yol tapa bilmək üçün iki göz, iki qulaq da satın almaq istəyirdi. O yenə istədiyi kimi müxtəlif qiyafələrə girir, böyük bir iş açmaq üçün hər fədakarlığa qatlanırdı. Gözlərinin rəngini dəyişmək üçün qaşlarına, kirpiklərinə sürmə çəkir, stansiya salonlarını, şübhələndiyi mey-xanaları, gecə-gündüz dolaşır, cin kimi insanların qulağına girir, “nə-həngləri dənizin dərinliklərində tutmaq olar” – deyərək şəhərin tünlük yerlərində olan yeraltı qaranlıq mey-xana və çayxanalara qədər soxulurdu. Bir gün yenə şəhərin ən məşhur pasajının anbarında olan mey-xana qarşısında durub ov axtarırdı. Ona şübhəli gələn bir adamın mey-xanaya girdiyini gördü. Bir saniyə sonra Mişa da həmin mey-xanaya girdi. Mey-xana uzun, koridor kimi bir yer idi. Heç bir tərəfə pəncərəsi olmadığından gecə-gündüz elektrik lampaları yanırdı. Bir-birindən aralı dörd adamlıq stollar qoyulmuşdu. Stol başında oturan müştərilərin üzü, siması tavana bağlanmış kiçik lampaların sarımtıl işığında zor-güc seçilirdi. Ancaq bufətin ətrafı işıq idi. Mişa ağ döşlük tutmuş bufetçiyə, onun yanında duran xidmətçiyə yanaşdı sifariş verdikdən sonra, bütün müştəriləri aydın görə biləcək bir stol yanındakı skamyaya oturdu. Stol başında oturan müştəriləri lampaların sarımtıl işığında bir-bir gözədən keçirdi. Təqib etdiyi adamı görmədi. Dərin bir heyrət içində düşünməyə başladı. O bu təəccüblü hadisədən həm maraqlanırdı, həm də şübhələnərək:

– Burada mühüm bir sirr var, bu işi açmaq lazımdır, – dedi. Bu hadisə onu o qədər məşğul etmişdi ki, sifariş verdiyini unutmuşdu. Bu işi açmaq, bu sirri tapmaq üçün tədbirlər düşünürdü. Xəyalından keçən

müxtəlif tədbirlər Mişanı rahatsız edirdi. İstər-istəməz əlini yeməyə uzatdı. Selyodka balığının qabığını iki əli ilə soyub atdıqdan sonra ac-gözcəsinə yeməyə məşğul oldu. O qədər sürətlə yeyirdi ki, onun yeyişinə bütün müştərilər, bufetçi və xidmətçi göz altından baxıb gü-lürdülər. Yeməyi bitirincə meyxanadan çıxdı. Gecəyarısına qədər meyxanaya gedən adamların keşiyini çəkdi. Ancaq meyxana qapısından girib gözdən itən adamı görə bilmədi. O gecə oxu daşa dəymiş ovçu kimi kor-peşman evə qayıtdı.

Mişa bu sirri açmağa qərar vermişdi. Üç gün-üç gecə haman mey-xananın ətrafında sərsəri kimi dolaşdısa, axtardığı adamı görə bilmədi. Acığından dil-dodağını gəmirir, xəfiyyəlik işlərindəki məharətsizliyinə lənətlər yağdırırdı. Bu üç gün içərisindəki yorğunluq və içindəki həyəcandan onda sir-sifət qalmamışdı. Rəngi uçmuş, nəşəsi qaçmışdı. Onun bu halını gören Dusya:

– Sənə nə olmuşdur, xəstəsən, nədir? – deyə ondan soruşdu.

Mişa Dusyanın fikrini azdırmaq məqsədi ilə xəstə olduğunu söylədi.

Səhər tezdən qalxıb Mişa yenə şübhəli adamı tapmaq məqsədi ilə haman meyxanaya getdi. Bu dəfə o, dilənçi paltarı geyinmişdi. Bütün günü gözlədi, haman adamı görə bilmədi. Gecə saat 12 radələri idi. Mişa evə qayıtmaq istəyirdi ki, birdən haman adamın sürətlə meyxa-naya girdiyini gördü. Dərhal özünü meyxanaya saldı, sərxoşlara məxsus bir ədə ilə:

– Mərhəmətli insanlar, mənim bir qədəh arağa ehtiyacım var. Kim mənim ehtiyacımı təmin edə bilər? – deyə ona yanaşdı. Adam şübhəli nəzərlə Mişanın sərxoş dilənçi qiyafəsinə, bulaşmış gözlərinə, üzünün spirtdən yanmış dərisinə diqqətlə baxdıqdan sonra onun adı bir səfil olduğunu görüb, ovcuna bir abbası qoyub: – get, bufətdən al” – dedi. Mişa razılıq edib dəli kimi koridordakı bufetə tərəf getdi. Fəqət o adamın içəri girmədiyini görüncə, qapı ağzında bir saniyə dayandıqdan sonra tez geri döndü. O adamı görmədi. O, küçə qapısı ilə bufet qapısı arasında yox oldu. “Onu burada axtarmaq lazımdır!” – dedi. Hər tərəfə diqqətlə baxdı, nə bir tərəfə gediləcək bir yer, nə də açılacaq bir qapı vardı. Odur ki, əli ilə divarları yavaş-yavaş vurmağa başladı. O bir də əlini divara yavaşca vurarkən, divar başqa cür səsləndi. Mişanın qəlbində ümid doğdu. Gözləri sevincdən parladı, əlini divara bir də vurdu. Divarın arxası boş olduğunu yəqin etdi. İki əli ilə divarı bütün qüvvəti ilə itələdi: birdən-birə kiçik bir qapı açıldı. Özünü zor-güc

saxlayıb tez içəri girdi. Bilməsinlər – deyə qapını yenə örtüdü. Qarşısında qaranlıq uzun bir yol vardı. O qaranlıq yolla on beş addım getdi. Birdən-birə qəlbinə qorxu çökdü. “Bu uzun, qəbir kimi qaranlıq dar yol hara gedir? Burada məni tutub öldürsələr kimsənin xəbəri olmaz!” – deyə, artıq irəli getməyə cəsarət etmədi. Ancaq o burada mühüm işlər görüldüyünü yəqin etdi. Bir tərəfdən qorxu, bir tərəfdən sevinc və həyəcan onun qəlbinə aldı. Artıq orada dura bilmədi. Çıxarkən qapını həyəcanla açdığından qapı səsləndi. Xidmətçi bu səsdən özünü dışarı atdı. Qapı yanında Mişanı görüncə şübhəli baxışlarla onu süzərək:

– Sən burda nə edirsən? – deyə soruşdu. Mişa özünü itirdi. Əli-ayağı titrəyə-titrəyə özünü sərxoşluğa vurub:

– Ey mərhəmətli adam, mənə bircə rumka araq, – deyə yalvardı. Xidmətçi onu bir də şübhəli nəzərlə süzüb:

– İçəri gəl! – deyə onu bufetin qarşısına götürdü.

Gözü ilə bufetçiyə işarə edərək:

– Buna bir qədər araq ver! – dedi.

Bufetçi dumanlı gözləri ilə onu süzdükdən sonra bir qədər araq verdi. Mişa araq içib razılıq etdikdən sonra yarım sərxoş bir halda meyxanadan çıxdı. Mişa qapıdan çıxarkən xidmətçi onu gözləri ilə təqib edərək:

– Bu dilənçi mənə şübhəli görünür, – dedi. Bufetçi istehza ilə gülərək:

– Səfil, sərxoş bir dilənçidir, görmürsənmi üz-gözündən zəhrimar yağır – deyə cavab verdi.

Mişa meyxanadan çıxıb getmək istərkən yanından keçən bir nəfər birdən-birə dayandı. Qaranlıqda Mişanın qolundan çəkərək:

– Dostum, ələ heç ov keçirmisənmi? – deyə istehza ilə soruşdu. Mişa onu səsindən tanıdı. Bu Tanya idi. Bu qiyafədə Tanyanın onu tanımasına heyrət etdi və belə bir vaxtda ona təsadüf etməsindən bərk dilxor oldu. Ələ keçirə biləcəyi ovu onun ələ keçirməsindən qorxaraq azdırmaq üçün bir tədbir düşündü. Tanyanın sualına cavab verməyib:

– Xoş gördük, dostum, məqsədin nədir? – deyə soruşdu.

Tanya ona cavab verdi:

– Mənim bu gün heç bir məqsədim yoxdur. Hərís ovçu kimi gözlərini meyxananın qapısına nə dikmisən? Kimi güdürsən?

Mişa ona azdırma vermək üçün:

– Hələ heç kimi! Ümid yaxşı şeydir, – deyə cavab verdi.

Tanya inandırıcı bir səsle:

– O xaraba meyxananı gecə-gündüz güdməkdən yoruldu. Heç bir şey ələ keçmədi. İnqilabçıların orada nə işi var?! Görmürsən bay-quşlar ulaşır. Gəl, gəl, gedək, bu yaxın dükanda bir az pivə içək! – deyə onun qolundan çəkdi. Bu təklif Mişanın ürəyindən olduğundan məmnuniyyətlə qəbul etdi. Qaranlıq podyezlərdən birində üstdən geydiyi dilənçi paltarını və başındakı pariki çıxarıb Tanya ilə birlikdə yaxındakı pivəxanaya getdi.

* * *

İnqilabçılara kömək məqsədilə Tanya Mişanı gözədən qoymur, ona göz verib işıq vermirdi.

Bu gün də Tanya Mişanı bu məqsədlə yaxalamışdı.

Onlar kiçik bir pivəxanada oturub danışdılar. Tanya bu gecə Mişadan şübhələndiyi üçün ondan söz almağa tədbirlər düşünürdü. Mişa öyünməyi sevmə, özünü tərifləməyi bacaran bir xəfiyyə idi. İçdiyi zaman bu hal onda özünü daha çox göstərirdi. Tanya Mişanın bu zəif cəhətini bildiyindən onu çox içirməyə qərar verdi. Ayaq üstündə durmuş kəlnəri yanına çağıraraq:

Bizə iki şüşə araq və yavanlıq gətir! – dedi.

Mişa etiraz etdi:

– Pivə ilə araq? Sən neyləyirsən?

Tanya gülə-gülə:

Sən ömrə və vaxta qiymət qoymayan qəribə adamsan. Gecə-gündüz bu adamların dalınca düşüb, onu-bunu güdməkdən bir şey çıxmaz. Bir az da dincəlmək, əylənmək lazımdır! – dedi.

Onlar yeyib-icməyə başladılar. Qədəhlər içildikcə başlar qızdı. Mişa Tanyanı tez başdan edib kəşf etdiyi yeniliyi jandarm idarəsinə xəbər verməyə can atırdı. Lakin Tanya ondan daha tədbirli hərəkət etdi. O, Mişada yeni bir xəbər olduğunu hiss etdiyindən onu içirdir, müxtəlif söhbətlərlə onu qızıdırır və bildiklərini öyrənməyə çalışırdı. Mişanın artıq başı qızmış, ağıl dilinə hakim deyildi. O əvvəlcə xəfiyyəlikdə göstərdiyi məharətləri ilə öyünməyə başladı. Sonra əlindəki qədəhi başına çəkib:

– Təzə bir işə başlamışam, ona böyük ümidim var. Bunu açma bil-səm, göylərə nərdivan qoyacağam, – dedi.

Tanya gülümsəyərək:

– Heç inana bilmirəm. Sən həmişə kiçik məsələlərə böyük əhəmiyyət verir, həmişə də özün özünü biabır edirsən.

Mişa əlini stola çırparaq:

– Yox, doğru demirsən! – deyə etiraz etdi, sonra əhvalatı olduğu kimi ona danışdı.

Mişanın danışdıqları Tanyanı bərk təşvişə saldı. O, Azadın həmin bu meyxanaya iki dəfə girdiyini görmüş, orada inqilabçıların məşğul olduqlarını hiss etmişdi. İndi isə hər bir şey ona aydın idi. O hər necə olursa-olsun, həmin gizli qapını tapmalı, ora yığışanları xilas etməli idi. Həyəcanını gizlətmək üçün Tanya dərhal əlindəki qədəhi Mişanın müvəffəqiyyəti şərəfinə qaldırdı. Bu zaman xəfiyyəlikdə böyük şöhrət qazanmış Səlmən içəri girdi. Onları görüncə yaxınlaşıb: “Dostlar yaman kef edirsiniz” – dedi. Tanya yanındakı stulu göstərib: “Otur Səlmən, otur!” – dedi. Qədəhləri tez doldurub: “Bu qədəhləri də işlərimizin müvəffəqiyyəti şərəfinə içək” – deyə başına çəkdi. Qədəhi yerə qoyduqdan sonra paltosunu soyunub stuldan asdı, redikülünü stol üzərinə qoyub:

– Ürəyim bulanır, görünür çox içmişəm. Mən bu saat gəlirəm, – deyə, pivəxanadan çıxdı. Oradan bir baş meyxanaya gəldi. Mişanın verdiyi nişanələr üzrə qapının yerini tapdı. Lakin qapı daldan bağlı idi. Tanya nə edəcəyini bilmədi. Elə bu zaman Tanyanın hərəkətlərindən şübhələnən xidmətçi yanaşaraq:

– Nə istəyirsiniz? – deyə şübhəli nəzərlərlə ona baxdı. Tanya özünü itirmədi. Xidmətçi buradakı işlərdən xəbərdar olan adama oxşayırdı. Onun inqilabçılarla əlaqədə olması haqqında da Tanyanın az-çox məlumatı var idi. Odur ki, dərhal məsələni açıb xidmətçiyə söylədi. Xidmətçi heyrlə:

– Qoca dilənçi qiyafəsində bir kişidir? – deyə soruşdu.

Tanya:

– Odur! – deyə cavab verdi, artıq dayanmayıb meyxanadan çıxdı.

Xidmətçi gizli qapını açıb əhvalatı xəbər verməyə getdi. Bir adam keçə biləcək qədər dar, fəqət uzun, qaranlıq dalanda otuz addım getdikdən sonra alçaq bir qapını açıb otağa girdi. İclasdakılar iki stolu birləşdirib oturmuş, nə isə mühüm bir məsələ həll edirdilər. Stol üzərində çörək, göyerti, balıq və boş qablar qoyulmuşdu. Xidmətçi içəri girincə:

– Sizi təqib edən var, tez dağılın! – deyib əhvalatı qısaca onlara anlatdı.

Təşkilat üzvləri bir-bir qapıdan çıxarkən Vanya yavaşca:

– Yoldaşlar, Araz gələcəkdi, bu işdən xəbəri olmayıb yaxalanmasından qorxuram, – dedi.

Azad bir az düşündükdən sonra:

– O bu gecə Hövsan kəndindədir, – dedi. – Görünür iclası uzun çəkib, şəhərə gec gələcək. Bu birinci tində onu tanıyan bir yoldaş qoymalıyıq ki, Araz gəlsə, xəbər versin.

Elə də etdilər, tində, Arazın gələcəyi yerdə onu tanıyan bir yoldaş qoyub iclası qurtarmaq üçün başqa yerə getdilər.

Mişa çox içmişdisə də, huşunu itirməmişdi. Tanyanın pivəxanadan tələsik çıxması isə onu bir qədər də özünə gətirdi. Ürəyi açıqlıq edib kəşf etdiklərini danışdığına bərk peşman oldu. İndi onun ürəyindən min bir fikir keçirdi. Bəlkə Tanya onu qabaqlamaq üçün getmişdi? Bəlkə bu gizli qapı ilə çox böyük hadisələr bağlıdır, belə bir firsəti əldən çıxarsa, onda ona nə deyərlər? Bütün bunları fikrinə gətirincə dəli kimi yerindən qalxdı. Onun bu hərəkətinin səbəbini çox yaxşı başa düşən Səlmən:

– Sənə nə oldu, Mişa, deyəsən araq sənə bərk təsir edib? – deyə istehza ilə soruşdu.

Mişa öz tələsinin səbəbini bürüzə verməməyə çalışırdı:

– Yox, başım ağrıyır, həm də işim var, mən getməliyəm, – deyə cavab verdi, Səlmənla sağollaşib getməyə tələsirdi ki, qapıda Tanya göründü. Gözləri ona sataşan kimi ürəyi buz kimi soyudu, tələsi azaldı. Tanya onlara yaxınlaşan kimi Mişa:

– Xeyir ola, hara belə getmişdin? – deyə ondan soruşdu. Tanya çox sakit və təmkinlə:

– Ürəyim bulanırdı, içdiklərimdən xilas olmaq üçün getmişdim, – deyə cavab verdi və öz yerində oturdu.

Bu cavab Mişanı qane etmədisə də, bir qədər sakit oldu. İş olduğunu Tanyaya da bildirdi və hər ikisi ilə görüşüb tələsik qapıdan çıxdı. Tanya onun hara və nə üçün getdiyini çox gözəl bilirdi. Dalınca baxaraq gülə-gülə:

– Yəqin, yerini kəşf etdiyi ovları ələ keçirmək üçün tələsir, – dedi.

Mişa qapıdan çıxan kimi küçədə vəzifə başında duran bir polisə yanaşdı. Vəsiqəsini göstərərək ondan 5 polis nəfəri tələb etdi. Polis, fışqırığı ilə bir neçə polis daha çağırdı. Mişanın göstərişi ilə onlar mey-xanaya getdilər. Mişa qapıdan dəhlizə girincə gizli qapını əli ilə çəkib açdı. Dar dalanla səssiz, otuz addım getdikdən sonra artıq gediləcək yer olmadığından hamı dayandı. Mişa əli ilə ikinci qarını açdı. Ətraf

qaranlıq idi. Kibrit yandırıb içəri girdilər. Hər tərəfə diqqətlə baxdılar, hər yeri axtardılar, heç kəs və heç bir şey görmədilər. Bu koridor kimi uzun boş yerdə heç bir adam əsəri görünmürdü.

Mişanın üzü heyrət içində qar kimi ağardı, qəlbi buz kimi dondu, heyrət içində başını yerə dikib qaldı.

* * *

O gecə həmin meyhanada Bakı kəndlərindəki yerli təşkilatların birgə iclası çağırılmışdı. İclas Bakı Komitəsinin rəhbərliyi ilə keçirilirdi. Azad gördüyü işlər haqqında məruzə edirdi. İclasa Araz da çağırılmışdı. Lakin həmin gecə o Hövsan kəndində partiya özəyinin iclasını çağırmış, iclas uzun sürdüyündən şəhərə çox gec gəlib çıxmışdı.

Araz həmişə tanıdığı bu meyhanaya onun sağ tərəfindəki küçədən gəlirdi. Bu gecə isə gecikmiş olduğundan yolu qısaltmaq məqsədi ilə meyhananın sol tərəfindəki küçədən gəlmiş, xəbərdarlıq üçün o biri tində onu gözləyən adamı görə bilməmişdi. Odur ki, Araz heç nədən şübhələnməyərək birbaşa gizli meyhanaya daxil oldu, meyhananın birinci qapısından keçib ikinci qapısından girmək istədi. Bu zaman Mişa:

– Şübhəsiz, bura inqilabçılar yuvasıdır, hayıf ki, biz onlar iclas etdiyi zaman gəlməmişik, – deyər qaranlıq koridora çıxırdı ki, qarşısında böyük bir kölgə gördü. Araz onu görüncə tez dönüb getmək istədi, lakin gec idi. Mişa onu görən kimi tanıdı.

– Oho, köhnə dostum, xoş gördük səni – deyər polislərə onu tutmağa işarə etdi, sonra məğrur bir tövrlə dedi:

– Bu yerdə toplananlar haqqında bundan məlumat alacaq!

1936–1937

İKİ MÜZTƏRİB YAXUD ƏZAB VƏ VİCDAN

Sevgili Rəmziyyəm!

Həştərxana vüsulunuzda yazdığınız məktuba ancaq cavab yazı bəldim. Əfv ediniz, həmsirəciyim, sizin müfəriqətiniz¹ bilsəniz məni ruhən nə qədər mütəəssir etmiş. Yeganə həmdərdim idin. İndi isə yal-qızam. Bir tərəfdən sizin atəşi-müfəriqətiniz, o biri tərəfdən daha bu günlərdə zühur edən bir hadisə, məni bir əzabi-əlim içində buraxmış.

Gözəl Rəmziyyəm! Zətən mənim həzin bir ahəngdən, dolğun bir çöhrədən² mütəəssir olduğumu bilirsiniz. İndi bir ay olar ki, gənc bir dəliqanlı hər gün saat üç radələrində çox məhzun və dolğun olduğu halda pəncərəmizin önündən keçir. Bilməm bir dərdimi var, nədir? Bu gəncin elə solğun və dolğunluğu bütün-bütünə fikrimi, zəhnimi məşğul etmiş. Hər bir şeyi arayıb bilmək istədiyim kimi, bu zavallı gəncin də dərmini bilmək istəyəm. Fəqət necə bilim? Ah, həmsirəciyim! Bilsəniz, bu zavallı gəncə nə qədər acıyıram? “Dərmini, ələmini söyləyəcək validəsi, həmsirəsimi yoxdur?” – deyə bu qaranlıq fikirlər üzərində saatlarca başımı əllərim içinə alaraq düşünürəm. Nəhayət, çox səbirsizliklə: “Nəyimə lazım! Hər kəsin kədərini, qayğısını mənmi çəkəcəyəm?” – deyə düşüncəmə xitam³ vermək məramı ilə qalxaraq, bir qəzet, bir kitab mütaliəsi ilə özümü məşğul etmək istəyəm. Fəqət heyhat! Yenə də onu düşünürəm. Mənim kədərini bu... Siz də öz əhvalatınızı yazınız! Yazınız baxım necə keçirsiniz? Bu haladək bir rəfiqə bulmuşsunuzmu? ... Bunları həp bilmək istəyəm. Yazınız, rica edirəm, yazınız... Xudahafiz!..

Həmsirəniz Sitarə

Həmdərdim, həmsirrim, həmsirəcəyim!

İndi mütləq yanımda olmalıydınız. Bilsəniz, sizə söyləyəcək nə qədər dərdlərim var. Mənim həmdərdim, həmsirrim idin. Ah, o məktəbə davam etdiyimiz günlər... Nə qədər məsum, nə qədər sadə hallarımız var idi. Heybəmiz qoltuğumuzda məktəbə gedərkən bir-iki

¹ Müfəriqət – ayrılıq

² Dolğun çöhrə – kədərli, məhzun üz

³ Xitam – son, axır

dəliqanlı güzərgahımızda¹ mini-mini² bığlarını bizə doğru buraraq, boynunu əymiş, gözlərini həzin-həzin üzümüzə dikərək baxarkən, usanlıqdan³ qıpqırmızı qızardıq. Addımlarımızı iri-iri ataraq, özümüzü çabuc⁴ məktəbə yetirməyə çalışırdıq. Qəlbimiz dağ çeşmələri qədər saf, fikrimiz, zehnimiz dərd, küdurətdən uzaq idi. Ah! O məsud və bəxtiyar günlər, bahar dumanları kimi bir anda uçub getdi. İndisə... Ah yazamıram... Sadəliyimə güləcəksən, sən istədiyin qədər gül, sənə kimi səmimi bir dostla hissiyyatı-dərunumu ərz etməkdən çəkinməyəcəyəm.

O gəncin, hər gün pəncərəmizin önündən keçdiyini və onun elə solğun və dolğunluğu qəlbimdə böyük bir təsir və rıqqət buraxdığını zənn sənə yazmışdım. Fəqət həmsirəciyəm, o rıqqət və mərhəmətin get-gedə artaraq, eşq və məhəbbətə tədil olacağını heç də zənn etməzdim. Bilirmisiniz, artıq bu gənci sevməyə başladım.

İçimdə get-gedə bir qılgıncım böyüyür, atəşin şərərlərlə mənə yaxır, soldurur. Artıq dayanamıram. Gecələrim gündüz, gündüzlərim gecə olmuşdur. Bilsəniz, o gördüyünüz saf çiçək kimi yanaqlarım nə qədər solmuş, nə qədər dəyişmiş, görsəniz mütləq tanımayacaqsınız. Sevdə zəhərli bir ilan kimi boynuma sarılmış. Artıq qurtulamayacağam, zənn bunu mən hiss edirəm. Sevdəyim Adam, fikrinizi, zehninizi işğal edərək, kim olduğunu bilmək istəyəcəksiniz, deyilmi? Kim olduğunu mən də bilməyirəm. Fəqət sarışın, ortaboylu, alagözlü, kəskin baxışlı, kiçik, qarışıq bıqlı gənc bir dəliqanlı!

Bu qıyafəni zənninizdə, fikrinizdə mücəssəm⁵ etdiniz də bəyənəmədiniz, deyilmi? Ah, mən isə onun əsiri, mütləq onun gıftarı! Bilsəniz onu nə qədər sevirəm. Günəşin ziyası qədər. Hər gün yolunu bəkləyirəm⁶, pəncərəmizin önündən keçəcəyi zaman sevincimdən çocuc⁷ kimi hoppanıram. Bu gəncə gəldikdə isə bilsəniz nə qədər usancaq, bir kərə üzümə belə baxmayı. Aramızda hələ mükəllimə yox. Bu gəncin belə soyuqluğu mənə bütün-bütünə yaxır. Artıq dayanamıyacağam, necə olursa bir şeyə qərar verməliyəm. Günləri belə bi-

¹ Güzərgah – keçiləcək yer, yol

² Mini-mini – kiçik, balaca

³ Usanlıq – sıxıntı

⁴ Çabuc – tez

⁵ Mücəssəm – konkret şəkil almış

⁶ Bəkləyəlim – gözləmək

⁷ Cocuc – uşaq

hudəliklə keçirməkdən nə çıxar? Onun hər dəqiqəsi mənim üçün həyatımdan belə əzizdir. Heç olmazsa beş-on kəlmə onunla qonuşalım, onun elə solğun və dalgınlığının səbəbini anlayalım. Ah, nərədən sözə başlayalım? Tanımadığım bir Adam, gülünc olmazmı, həmsirəciyəzim? Onun ürəyinin ən nazik və dərin tellərini arayıb bulmalı. Olur ki, qız tərəfindən birdən-birə belə hərəkət təbiətinə uymasın. Bu sualların üzərində başımı yordum. Nə yapım, həmsirəm? Siz söyləyiniz, nə yapım? Ah, səbir kasam da daşmış, artıq məndə yara¹ yox, sizdən cavab gəlincəyə qədər dayanamıyacağam, hər necə olursa sözə başlayacağam. Xudahafız!.. Sizi sıxı-sıxı qucaqlayıb öpürəm.

Sitarə

Sevgili, gözəl Rəmziyyəm!

Məktubunuzu aldım, təkrar sevə-sevə oxudum. Yazdıqlarıma bir daha müəmma² ad verərək həmsirəlik vəzifəsincə bu yülda bir dürlü³ tövsiyədə bulunursunuz: “Gözəl Sitarəm, zətən sənin nə qədər sadə və rəqiqül-qəlb⁴ olduğunu bilirəm. Əksəriyyəni rıqqəti-qəlb çox da mənfəətli olmayır. İnsanı böyük-böyük təhlükələrə düçar edir. Onun üçün rəqiqül-qəlb olmaqla bərabər bir az da istiqamət və mətanət lazımdır.

Gözəl həmsirəm, bu halına acıyaraq, get-gedə sevməyə başlayaraq tanımadığınız bir zat kim bilir necə adamdır?.. İştə dediyim kimi bu sizin üçün birər timsali-ibrət ola bilər. Belə əmrlərdən çox ehtiyatlı olmalıdır. Həmsirəlik və yeganəlik vəzifəm olmaq üzrə bir dürlü tövsiyədə bulunmaq istəyirəm: Unut Sitarəm!.. Unut!.. Bu atəşi-sevda zəhərli bir ilan kimi gözəl gəncliyini boğacaq, ruhunu yaxacaq, parçalayacaq və bahar həyatını solduracaq və zəhərliləyəcək olur” – deyirsiniz. Bəxtiyarlığınıza qibtə edirəm. Məgər mən bunları anlamıram? Nə yapmalı? Ürək anlaşılmaz bir şey, heç bir şeyə bənzəməz.

O, sərbəst və azad bir qüvvət olduğundan onu sükutə məcbur etmək olurmu? Ah, nə olurdu mən də öz halımı əvvəlki məsud hala qaytara bileydim. Məncə, bu çox güc⁵, bir daha qayıtmayacaq. Bunu zətən

¹ Yara – qüvvət, qüdrət

² Müəmma – mənası anlaşılmayan söz; sirr

³ Dürlü – cür, növ

⁴ Rəqiqül-qəlb – incə qəlbli

⁵ Güc – çətin

mən hiss edirəm. Xatırlayırmısan, həmsiřeciyim, keçən yaz, ah o məsud və bəxtiyar günlər... Hər ikimiz Qusarda idik. İyunun gözəl bir səhəri idi. Təbiətin ormanlarda xəlq etdiyi gözəlliyi, lətafəti seyr etmək üçün səninlə bərabər ormana¹ doğru gedirdik. Yaşıl, lətif otlar üzərində almas paraları kimi parlayan şəbnəmlərdən ətəklərimiz, qundalarımız² bütün-bütünə islanaraq yürüyürdük. Artıq ormanda idik. Yaşıl bir təpənin iri, yüksək ağacları altında yan-yanə oturduq. Ətrafımızdakı fındıq, zoğal dallarına³ sarılmış yabanı üzüm və böyürtkən ağaclarının iri-iri yarpaqları orasını sərin bir kölgə altına buraxmışdı. Mayısın gözəl qoxusu, yaxındakı tarlalarda biçilmiş otların və ətrafımızdakı dağ çiçəklərinin rəyihəsilə qarışaraq, nəfəs aldıqca insana yeni bir nəşə və heyrət və dərin bir istirahət hiss etdirirdi. Ara-sıra zümürriidin dallar, çalılar⁴ arasından quşların kəsik-kəsik fəryadları eşidilirdi. Birdən-birə əllərini bir-birinə çırparaq: “Ah, burası quşlar adasını? Nə qədər də çox quş var! Birisi bitirir, birisi başlayır. Bax!.. Bax!.. Bu sıx yarpaqlar arasında sarı çiçəyə səmənən enmiş bir friştəyi-hüsən yaxud bir aliheyi⁵-ləhndir⁶ ki, fəryadı-dilfiruzi⁷ yaşıllıqlar altında titrəyə-titrəyə bu qocaman ormanın köbəyinədək yayılır. Seyr edirmisən Sitarə? Bu canlı çiçəkdə bir qocaman şair qədər zövq və şətarət və bir ulu aşiq qədər eşq və məhəbbət, rəssamları çıldıracaq rəng və lətafət var! Ah, kaş biz də bu quşlar qədər bəxtiyar olaydıq! Qanadlanıb da, bax! Bu uzaqda görünən uca, qarlı dağların başlarındakı buludlara qarışaydıq” – dediniz. Hənuz sözlərini bitirməmişdən, sənin natiqərvaz dodaqlarından tökülən ahəngdar kəlmələrdən, tövsiflərdən bayılmış kimi gözlərimi üzünə dikərək dururdum. Birdən-birə gözləriniz aşağıya doğru bir nöqtəyə dikildiyini görüncə, mənim də gözlərim həman nöqtəyə dikildi. İki sevdazadə bir-birinə sarılaraq ormana doğru yürüyürdük.

Bizdən azacıq uzaq bir giraz⁸ ağacı altında oturdular. Hər ikisi maraqlı, hər ikisi həvəskar. Bir az sonra yaşıl dallar arasından bir busə, bir

¹ Orman – meşə

² Qundara – ayaqqabı

³ Dal – budaq

⁴ Çalı – kol-kos

⁵ Alihə – parlaq, qırmızı

⁶ Ləhi – gözəl səs, nəğmə, ahəng

⁷ Dilfiruz – ürəkəçən

⁸ Giraz – gilə

daha... Arxasınca şən, gəvəzək¹ bir qəhqəhə zümürüridin yarpaqlar altında titrəyə-titrəyə ormanın nəhayətinə qədər yayıldı, getdi. Biz isə onların çocuq hallarına, acı-acı istehzadan, gülməkdən içimiz ağrıdı, Ah, o məsud günlər bir daha qayıtmayacaq! Bilsəniz, həmsirəciyəzim, o zaman ürəyim dalğasız, sakit bir dəniz üzərindəki günəşin ziyası qədər saf və parlaq idi; hənuz sevda fırtınaları ilə parçalanaraq bulanmamışdı. Urəyimdə fırtına get-gedə kəsbi-şiddət edir. Bir daha onu durultmaq, əvvəlki saf və təmiz hala qaytarmaq namümkün. Bu gənc könlümü bütün-bütünə cəlb etmiş, bir gün görmədikdə dəli oluram. Dünən yenə pəncərəmizin önündən keçəcək idi. İçimdən bir hiss: “Bax, odur gəlir, sən ki, onu sevirsən, nə durursan? Əvvəlcə o səninkə mükəlliməyə başlamasını umursan? Əbəs... Bax. Bax, keçir, çabucq, çabucq! Onu sevdini söylə! Ah, bacarıqsız söyləsən a...” Hər nə olursa-olsun canımı dişimə tutaraq, qızarmış, bozarmış bir halda yavaşca:

Aya bax, ulduza bax!
Suya gedən qıza bax!
Ay qız, Allahı sevirsən,
Üzün döndər, bizə bax!

türküsunü ona qırıq-qırıq eşitdirdim. Bir kərrə üzümə baxaraq, yenə gözlərini aşağı endirdi. Bir söz söyləmədən addımlarını iri-iri ataraq sürətlə çıxıb getdi. Həmsirəciyəzim, bilsəniz onun baxışlarında mənim qızlığıma yaxışmayan nə qədər həqarət və istehza hiss etdim. Bilməm məni kimə həml² etdi də? Hərcayi³ soyaq⁴ qadınlarını? O getdikdən sonra çocuq kimi öz sadəliyimə, səfahətimə ağladım. Gecəni bütün-bütünə uyğusuz keçirdim. Ah, sən də yanımda deyilsən ki, dərdlərimə şərikin olub, göz yaşlarımı qurudasan. Xudahafiz həmsirəciyəzim. İndi yenə də pəncərəmizin önündən keçəcək. Onu bəkləyirəm, onu! Artıq yazammıram, rica edirəm, məni yalnız buraxmayınız. Heç olmazsa məktubunuzla dərdlərimə təsəlli verib göz yaşlarımı qurudarsınız... Xudahafiz!..

Bədbəxt həmsirəniz Sitarə

¹ Rəvəzək – mənasız, münasibətsiz

² Həml – ehtimal etmək

³ Hərcayi – dərbəder, səfil

⁴ Soyaq – küçə

Sevgili məsləkdaşım!

Asari-bədayeyi-nümunənizi qəzetlərdə oxuyuram. Müvəffəqiyyətini təbrik edirəm. Mən isəm artıq yazammıram. Zehnim, fikrim məşğul, ruhum, qəlbim isə başqasında, necə yazayım? “Başqasında” – bu kəlmə sizi çox düşündürəcək, deyilmi? Əvət başqasında! Ruhum uçmuş da bir qızın ruhu ilə birikmiş¹, könlümdə qulaqlarına guşvarə² olaraq asılmışdır.

Ciddi, sevgili bəradərim! Sözlərimi çocuqluğa həml etmiyəcəksiniz, həqiqi söyləyirəm. Bir kərrə bu mələkparəni görsəniz, etiraf edərsiniz... Oh nə qədər gözəl, nə qədər şux, nə qədər dilbər. On səkkiz, on doqquz radələrində bir pəri yavrusu³. Ələlxüsus o da məni sevir, hər gün pəncərələrinin önündən keçərkən zavallı qız mənə doğru boynunu öymiş, sevdadan qızarmış qara, iri-iri gözlərini uzun kirpikləri arasından üzümə dikərək baxır, lətif-lətif gülümsəyir. Dəlicesinə mənə aşıqdır. İndi güləcəksiniz ha!.. “Sənin sarı, solğun bənizinəmi? Əyri-üyrü bıqlarınımı? Qısa, biçimsiz qamətinəmi?” – deyəcəksin. Onu mən də bilməm ki!.. Hətta dünən pəncərələrinin önündən keçərkən: “Aya bax, ulduza bax!” türküsünü mənə oxudu. Biixtiyar üzünə baxdım, ah nə qədər şairanə halları var: gözlərindən sevdə damır, dodaqlarından güllər açır. Mən isəm, bəradər, öz halıma ağlayıb da onun sadəliyinə, çocuqluğuna gülürəm. Zavallı qız, mənim evli olduğumdan xəbəri yox. Gizli-gizli olaraq, bu atəşi-sevda məni də bihələt edir, əridir, soldurur. Mütəəhhil⁴ olduğumu yazıb bildirmək istəyirdim, lakin nədənsə bir qüvvə məni mən⁵ edir. Əgər mən də onun kimi apaçığına münəqişəyə girişsəm, vicdanca məsul deyilməyəm? Zavallı zövcəmə xəyanət olmazmı? Ah, vicdan əzabı! Hər halda bu pəri yavrusundan hissimi, əfkarımı gizli saxlamalıyam. Hankımızın əzabı şiddətlidir: mənimki yaxud onunku? Məncə yenə yazıq o... Zira elə nazik əndama atəşi-sevda yakışır⁶ şeymi? Zəfimdən barmaqlarım qələm tutmayı. Bu qədərə iktifa⁷ olundu. Yenə yazacağam. Xudahafiz!

Bəradəriniz Cavad

¹ Birikmiş – birləşmiş

² Guşvarə – sırğa

³ Yavru – bala, uşaq

⁴ Mütəəhhil – evli, evlənmiş

⁵ Mən etmək – uzaqlaşdırmaq

⁶ Yakışmaq – yaraşmaq

⁷ İktifa – kifayət etmə

Gözəl Rəmziyyəm!

Gün-gündən halım kəsbi-vəxamət¹ edir. Azadə və sərbəst könlüm atəşi-sevda ilə tutuşub yakılır², məni də yaxır. Belə keçərsə dayanamıyacağam, həmsirəsiz qalacaqsınız. Bu dəliqanlı gənc də bilmən necə bir adam? Onu sevdiyimi min dürlü ima işarətlərlə anladım. O isə çox soyuq, bilməm qəlbi buz parçasımı? Əsla əhəmiyyət verməyir. Ölürem həmsirəm. Bu gün adını belə öyrəndim: Cavad, anladınız mı? Baxınız, adı belə nə qədər gözəl! Bu gün bir şey yaptım. Bu məzmun-da ona bir məktub yazdım: “Bəy əfəndim! Sizlə əsla əlaqəsi olmayan bir qız tərəfindən yazılmış bu məktubdan əsla təəccüb etmiyəsiniz. Zira təbii bir hal. Bilsəniz nə qədər mütəəzziyəm³. Tam bir ay oldu, sevda denilən vərəmin pəncəyi-qəhri altında əzilib, qəlbim, ruhum bütünü parçalanıb əriməkdədir. Bu nə hal? Bir kərrə belə üzümə baxmayırsan? Təqşirim nə? Sizi sevməkmi? Ona mən nə yapayım? O isə könülə rəbti olan bir şey. Sevda ixtiyarı olsaydı, minlərcə mənə doğru boynunu əymiş gənclərlə yapardım. Vədanınıza əminəm ki, mənim kimi saf və sadə bir qızın ürəyinin həqiqi sərairini⁴ qurnazlıqlara⁵, bilməm nələrə həml etmiyəcəksiniz, deyilmi? Sevirəm sizi... hər an, hər dəqiqə sizi düşünürəm, sizinlə qonuşuram. Rəyalarımı, xülyalarımı ancaq sizinlə keçirirəm. Ah, əyər siz də məni sevəcəkdir, olsanız, bilsəniz bu zavallı qızı nə qədər sevindirəcək, məsud edəcək olursunuz. Cəsarətim əfv olunsun, eşq cünun deməkdir. Mən də bu dərdin ən qəvi⁶ zəncirləri ilə sarılmış bir acizəyəm”.

Bilmirsiniz, bu məktubu Cavad əfəndiyə necə təqdim etdim? Bakayım tədbirimi bəyənəcəkmisən, həmsirəciyəxim? Sevda elə bir şeydir ki, hər müşkül üçün yol bular, yalnız öz dərdinə çara bulamaz. Cavad əfəndi yenə adəti üzrə pəncərəmizin önündən keçirdi. Məktubu üsulluca yerə ataraq, arxasından: “Bəy əfəndi, bu məktub sizdən düşdü” dedim. Zavallı dəliqanlı geri döndü. Solğun baxışlarla, bir mənə baxdı, bir də yerdəki qapalı məktubu süzdü. Məktubu əyildi, götürdü,

¹ Kəsbi-vəxamət – təhlükə

² Yakılmaq – yanmaq

³ Mütəəzziyəm – üzürlü

⁴ Sərair – sirlər

⁵ Qurnaz – hiyləgər

⁶ Qəvi – qüvvətli

bir daha mənə baxmadan dönüb getdi. Fəqət çox dalgın idi. Zavallının bilməm bir dərdimi var, nədir? Mən onu düşündüyüm kimi, o kimi düşünür? Çıldıracağam həmsirəciyəzim. Ah, əyər elə olursa, yazıq mən...

Sitarə

Ciddi arqadaşım!

Siz romançısınız, fikriniz də çox əsaslı, çox mətin. Bu giriftarı olduğum mələkparə ilə aramızda olan vəqəatı götürünüz də bir roman yazınız. Bilsəniz, bu pəri yavrusundan saçılan sevda qılgıncımları nə qədər qəlbimi rahətsiz edir. Bəradər, indi isə özümə daha yazığım gəlir. Zira o məndən daha məsud. O yalnız bir sevda vərəminin pəncəsində boğulursa, mən həm sevda, həm vicdan pəncəsində əzilməkdəyəm. İkincinin əzabı daha şiddətli deyilmi? Zavallı zövcəm yanıma oturaraq: “Cavad, neçə gündür çox düşüncəli, çox dalgınsan” – deyir. Bir üzri-məcul¹ ilə sirrimi, kədərimi gizləməyə çalışıram. Fəqət nə çarə, zahir batinin ayinəsi deyilmi? “Abe ruxsar xəbər midəhəd əz sirri-dərünəm”². Bilsəniz, mənim bu əfsurdə və pərişanlığım bu zavallıya nə qədər təsir etmişdir. Onun da elə ölgün və dalgın haləti məni bir tərəfdən yakır, ruhumu, qəlbimi parçalayır. Bəradər, hər tərəfdən dərd, qəm dolu kimi üzərimə tökülür. Qorxuram altında əzilib qurtulamayım.

Alınız sizə Sitarəmdən bir maraq. Sitarə, anladınız mı?

Ah, nə qədər gözəl bir ad! İsmi ilə müsəmması³ belə mütabiqdir: “Sitarəyi-sevda”, “Sitarəyi amal” deməkdir.

Dünən məşğələmdən evə qayıdırdım. Yenə pəncərələrinin önündən keçəcək idim. Ayaqlarım titrəyir, bədənim əsir, ruhum, qəlbim dar qəfəsdə məhbus bir quş kimi çırpınırdı. Sanki bu vərəmli, kədərli sinəm dar gəlmiş kimi onu qırıb, parçalamaq istəyirdi. Nə görürəm? O!.. Pəncərələrinin önündə yolumu gözləyir. Adətim üzərinə, ruhumla, vicdanımla çarpışaraq keçirdim. Birdən-birə arxamdan: “Bəy əfəndi, bu məktub sizdən düşdü”, – deyən mütəəssir bir sədadan mıxlı kimi qaldım. Biixtiyar arxama döndüm. Gözlərim o sevdalı gözlərə di-kildi. Güldüdü... Dodaqlarından çiçəklər saçılır kimi lətif-lətif gülüm-

¹ Üzri-məcul – saxta üzr

² Tərcüməsi: “Üzümün suyu daxili aləminin sirrindən xəbər verir”.

³ Məsəmma – adlandırılmış

səyirdi. Başdan-dırnağa qədər bir atəşi-səyyal¹ bütün əsabımı titrətdi. Əyildim, məktubu alaraq odama çəkildim, Məktubu açdım. Təkrar sevə-sevə oxudum. Ah, başdan ayağa sevda və xülya! Doğrusu, bu zavallı və sadə qızın halına çox acıdım. Məktubumun cəvfində² göndərirəm, alınız da oxuyunuz. Bu qızdakı məhəbbət nə qədər sadə, nə qədər həqiqi olmaqla bərabər: “Qadınlarda sevgi olmaz, zira onlarda ürək yox. Onlar yalnız özlərini sevdirmək yolunu bilirlər” – deyə təriz³ etdiyiniz fikrinizdən vaz keçək. Qadınların ürəklərində həqiqi məhəbbət bəslədiklərini etiraf ediniz! Fəqət bu gözəl məktubu yenə özümə qaytarmanızı rica edirəm.

Bəradəriniz Cavad

Fikrimin, qəlbimin süruru⁴ həmşirəm Rəmziyyə!

Dərdim bir qat daha artmış. Göz yaşlarımı saxlaya bilmirəm. Get-gedə sirlərim faş olur. Validəm ağladığını görmüş, zəatən rəngi-ruyumun solğunluğundan dəxi əvvəlcə bir şey duymuşdu. Yanıma gələrək: “Nəyindir, qızım? Nə üçün kədərlənirsən?” dedi. Üzümlü pəncərəyə çevirərək göz yaşlarımı qurutduqdan sonra, məcburi bir təbəssümlə sözünü kəsərək: “Nəyə kədərlənəcəyəm, nə var ki...” – deyə cavab verdim.

– Yox, yox, görürəm bu az vaxtda çox solmuş, çox dəyişmişsən. Hətta indi də ağlayırdın, – dedi.

– Ağlayırdım? Əsla!.. Zavallı qadın dolğun baxışlarla bir qədər məni süzdükdən sonra çıxıb getdi. Ah, yazıq dərd, kədərimdən bixəbər, bilməyir ki, bu canı qədər sevdii yavrusu, belə bir zəif əndam ilə, gecə-gündüz sevda deyilən bir qəhrəmanla pəncələşir, vuruşur... Qo-laymı? Solmazmı? Dəyişməzm?

Ah, həmşirəciyim, bu dərd məni öldürəcək. Bilmirsiniz, Cavada məktubu verdikdən bəri mənimlə necə bir muamilədə bulunur? Məni görməsin deyə indi soqaqın o biri tərəfindən, qaldırımdan⁵ gedir. Baxınız bu hərif nə qədər soyuq, nə qədər məhəbbətsiz bir adam! Ruhum qədər sevdiiyim bu dəliqanlıni siz də biliniz, tanıyınız. Ah, belə adam-

¹ Atəşi-səyyal – axan atəş

² Cəvf – iç daxil

³ Təriz – dolayısı ilə söz demək, işarə etmək

⁴ Sürur – sevinc, şadlıq

⁵ Qaldırım – səki

la sevda yapmaq nə qədər köç. Eşitdiyimə görə özü oxumuş, tərbiyəli, əxlaqlı bir zat. Bilməm onun mürəbbisi necə bir adam olmuş? Bu gözəl dəliqanlıya hər şeyi öyrətmiş, dünyadakı gözəl xəsalin¹ həpsini anlatmış da, yalnız məhəbbət nə olduğunu anlatmamış. O hərif nə qədər məhəbbətsiz, soyuq bir zat olmuş. Ürək yerinə içindəki bir parça daşımı imiş? Bilməm ki!.. Bu gəncin halı məni bütün-bütünə pərişan etmiş. Onun mənimlə belə müamiləsini siz nəyə həml edirsiniz? Yazınız! Allahı seversiniz, yazınız! Siz məndən daha təcrübəlisiniz.

Sitarə

Məsləkdaşım, adaşım!

Məktubunuzu aldım. O nə? Yenə fəlsəfəyə girişirsiniz. Canım, fəlsəfə ilə sevdanın nə münasibəti? Heç bir-birilərinə yaxın şeymi? Sizin qadınlar haqqındakı bəslədiyiniz bu hissi-ədüvvənə² bitmiyəcək, qurtarmıyacaqmı? Mənim Sitarəmin, o nazik və lətif ürəyindəki dağ çeşmələri qədər saf və həqiqi məhəbbətini alladıcı bir şöləyəmi təşbeh edirsiniz? Nə qədər soyuq təşbeh. Çox yanlışsınız bəradər! Məncə o göylərdəki yüksək ildızlar, sabit sitarələr qədər ülvə və parlaqdır. Onu heç bir şey söndürə bilməz! Mən isə əsla sizinlə şərik ola bilmərəm. Zira get-gedə qəlbimdə qadınlara nisbətən bir şəfqət, bir ülvyyə, bir mərhəmət doğur. Onların göylərdəki şəfəqlərə qədər yüksəlmiş, sərapa³ bir ruhi-müjəssəm, bir pəri-vicdan olduqlarına etiqad etməyə başlayıram.

Alınız sizə Sitarədən bir şərərəyi-sevda... Sitarədən məktubu aldıqdan sonra bütün-bütünə həsiyyətimi qayıb edərək mən də belə bir cavab yazmağa qalxışdım: “Sevdayi-amalım, Sitarəyi-iqbalım!” Tərcümani-dəruniniz olan dodaqlarınızdan tökülən məktubunuzu öpə-öpə təkrar oxudum. Məni sevirsiniz, demək! Ah, bilsəniz nə qədər bəxtiyaram! Sizin kimi bir firistəyi-sevda tərəfindən sevilmək, dünyadakı amalımın ən gözəl bir şükufəsidir⁴. Ah, bilirmisiniz gözəlim, şux, şən dilbərim, nə istərdim? Bütün ömrümü səninlə keçirmək, o uzun kirpiklərinizin arasından baygın baxışlı, qara gözlərinə doyuncasına qədər baxmaq, ondan müdam ayrılmamaq istərdim”.

¹ Xəsail – xasiyyətlər, təbiətlər

² Ədüvvənə – düşməncəsinə

³ Sərapa – başdan ayğa, bütün

⁴ Şükufə – çiçək

Bilirmisən bəradər, bu məktubu bir kərrə oxudum, təkrar bir daha, bir daha... Üçüncüdə əndamımı atəşin bir tər aldı. Ürəyim çırpınmağa, əllərim, ayaqlarım titrəməyə başladı. Tüklərim bədənimdə tikən-tikən kəsildi. Sanki səmadan üzərimə saiqələr¹ tökülür kimi oldum. Ah, yenə vicdan əzabı! Zavallı zövcəciyəm dalgın baxışlar və solğun çöhrəsilə boynunu əyərək önümdə mücəssəm oldu. Rəngsiz dodaqlarını qımıldadaraq çox məyus və həzin bir səda ilə: “Cavad, Cavad, mən sənin olduğum kimi sən də mənimsən. Mən səni başqasına vermərəm” – deyə xülya kimi bir anda qeyb oldu. Qəlbimdəki rıqqətdən bütün əsabım titrəməyə başladı. Məktubu büküb, masamın çəkməcəsinə soxdum. Böyük bir qəbahətdə bulunduğumu anladım. Mütəəhhil bir erkək tərəfindən sadə, məsum bir qıza elə-belə müamilədə bulunmaq nə qədər alçaqlıq, vicdansızlıq olduğunu anladım. Ah, əyər mütəəhhid olmasaydım, nə qədər bəxtiyar idim. İndisə, bəradər, çox fəna bir mövqədəyəm. Hər iki tərəfim dəhşətli. Əyər bu tərəfə mayil olursam, mühit, vicdan məni boğacaq və əyər bu tərəfi tutursam, atəşi-sevda məni yakacaq, ruhumu parçalayacaq olur. Nə edim, söyləyiniz, nə edim? Əlavə, zavallı zövcəciyim də mənimlə fəna müamilədə bulunmamış, çocuq kimi məni sevmiş, süsləmiş. Bir dəqiqə belə mükəddər olmama macal verməyərək dürlü-dürlü təltiflərlə, mərhəmətlərlə könlümü almış, canı, ruhu qədər sevmişdir. Bilsəniz indiki dalgınlığımı zavallı qadına nə qədər təsir etmiş və soldurmuşdur. Onu indi necə atım? Vicdanımı, namusumu necə parçalayım? Bu üç-dörd sənə zərfində tikdiyi sıcaq² yuvasını necə dağıdım? Vicdana yakışır şeymi? Siz söyləyiniz, bəradər, mümkünmü? Ah, mən isə düşünməkdən saçlarım belə ağardı.

Cavad

Sevgili Rəmziyyə!

Məktubunuzu aldım. Əhvalıma çox acımışsınız. Təşəkkür edirəm, həmşirəm! “Ağlamaqla, sızlamaqla bir şey çıxmaz, səbir və mətanət lazımdır”, – deyirsiniz. Ah, ah, həmşirəm, o əski mahnının qulaqlarımın ucunda bir sinək³ vızıltısı qədər belə təsiri yox. Səbir ilə sevdanın nə münasibəti? İki mütəzadd⁴ şey bir ürəkdə birləşərmə?

¹ Saiqə – ildırım

² Sıcaq – isti

³ Sinək – milçək

⁴ Mütəzadd – bir-birinə zidd

İndi üç gündür görmürəm. Dəli oldum. Müdhiş fikirlər, düşüncələrə başımı əllərim içinə alaraq taleyimə, bəxtimə lənətlər yağdırır, gizli-gizli gecələri, gündüzləri ağlayır, sızlayıram. Validəm dün qonşu xanımgildə idi. Yalqızlıqdan istifadə edərək hıçqırıqlarla çocuq kimi ağlayırdım. Xalam mənim ağladığımı görmüş. Əvvəldən bir şey anladığından, məni təqib edirmiş: birdən-birə içəri girdi. Göz yaşlarını qurutmağa macal verməyərək, məni iki qolları arasına aldı. Sıxı-sıxı qucaqladı: “Yavrum, quzum, bilirsən ki, mən səni nə qədər sevirəm? Canım qədər, ruhum qədər! Çoxdan bəri səni çox dalğın, solğun görürəm. Hətta bir neçə kərə ağladığını belə görmüşəm. İndi də ağlayırdın. Söylə, baxım nə üçün?” Sözüni bitirməyə macal verməyərək: “Heç, babamı xatırlamışdım” – dedim. “Yox, yox məni aldadammazsan. Məndən sirrini saxlamağı bir dürlü anlamıram. Səni nə qədər sevdiyimi, çocuqluqdan qollarım üzərində böyüdərək bir ana qədər əmək verdiyimi zənn bilirsən. Bizim aramızda gərək heç bir şey hail¹ olmasın gərək. Sənin belə solğun, dalğınlığını bir dürlü çəkəməm! Çabuc qızım, söylə!” Bu sözləri deyərək məndən bir cavab ala bilməyəcəyini görünce boynuma sarıaraq: “Quzum, mən işdən azacıq müxbirəm. O hər gün pəncərəmizin önündən keçən sarışın gənci sevmişəm, deyilmi? Yenə qızardın. Bunda qızaracaq nə var ki? Söyləsən a... Bu işdə mən sənə çox mənfəətli olaram. Gizli tutmaqdan nə çıxar?”. İçimdən anlaşılmaz bir hiss: “Söyləsən a, nədən qorxursan? Səndə sevməyə ürək olduğunu, qoy dünya bilsin!”. Boğunuq bir səslə: “Əvət sevirəm!” – dedim. Fəqət özümü mühafizə edə bilməyib hıçqırıqla ağladım. “A, daha nə üçün ağlayırsan? Bu çox gözəl, qızım!” Sevmək ayıbmı? İndi artıq bir az da sənli-mənli qonuşalım. De baxım, o da səni sevirmi? A, yenə qızardın ki... Utanma qızım. Mən hər halda sənin dərdinə çara aramaq fikrindəyəm. Səni belə ölgün, solğun gördükcə həyatım zəhərlənir, ölürəm. De, bakayım, aranızda mükəlimə olmuşmu?”. Məyusanə bir səslə: “O tərəfdən heç bir şey yox”, – dedim. “Onu sevdiyini bilməyirmi?” – “Bilir!”. Zavallı qadın sallandı, dərin bir fikrə daldıqdan sonra: “Qızım, sən özünü üzmə, hər necə olursa mən onunla görüşərək əhvalatı bilərəm”, – dedi. Artıq çıldıracaq idim. Bilmirsən, həmşirəciyəzim, bunlar mənim üçün nə qədər böyük təsəlli idi. Bu sözlərdən atəşnak ürəyimə bir buz parçası qoyulan kimi idi.

¹ Hail – maneə, gizli

Xalamın aqilə bir qadın olduğunu zəatən bilirsiniz. Bu işdə doğrudan-dogruya mənə çox mənəfəəti olacağına əminəm.

Gecəni çox dadlı xülyalarla uyudum. Yalnız bir kədərım var isə o, daha Cavadı üç gündür görmədiyimdən ibarətdir. Sizdən başqa bir daha həmsirrim bulunduğuna çox şadam. İndilikdə bəxtiyaram. Baxım sonu nə olacaq? Xudahafiz. Əlinizi sıxıram.

Sitarə

Ciddi qardaşım!

Üç gündür xəstəyəm. Üzərimə dağ parçası kimi yuvarlanan atəşi-sevda, nəhayət məni yatağa sərdi. Çox zəif, çox dalğınam. Zəfimdən əllərim, ayaqlarım belə titrəyir. Dün axşam isitmişdim. Şiddəti-hümmadan¹ bir dürlü sayıqlamışam, onu xatırlamışam, saçma sözlər söyləmişəm. Bu gün zavallı zövcəm yatağıma yaxlaşaraq quru, gəmik² əllərimi əlləri içində oxşayaraq: “Quzum, Cavad, indi məşallah yaxşısan. Dünən gecə çox dalğın idin. Hətta bir para saçma sözlər söyləyirdin”, – dedi. Sonra rəngsiz dodaqlarından məyusənə bir təbəssüm çıtlataraq əlavə etdi: “Sitarə, Sitarə deyirdin. Saçma sözlərindən yalnız bunu xatırlayıram”. Dərhal gözlərim gözlərinə dikildi. Zavallı qadın bir şey anlamış kimi, gözlərini aşağı endirərək, qaşlarının ucları şiddətlə əyildi. Mükəddər və dolğun bir əda ilə əllərimi oxşayırdı. İçindəki dərin bir fırtınadan, üzündə, alnında qaranlıq dalğacıqlar uçuşurdu. Bilməm nədənsə, hər zamankı kimi rıqqət və məhəbbət əvəzinə qəlbimdə dərin bir qüvvət və mətanətdən başqa bir nifrət hissi edirdim. Bu qadını artıq görməməyə başladım. Zira ki, o tərəf çox güclü, bir maqnit kimi bütün-bütünə ruhumu, qəlbimi özünə cəlb edir. Artıq dayanmıyacağam, hər necə olursa-olsun bir şeyə qərar verəcəyəm. Ola bilər ki. çox böyük, çox məcnunənə bir şeyə qərar verdim. İndilik bilmirəm. Bu qədər ki, bərədə, uçuşuma doğru gedirəm. İrəlində məni böyük bir qəza qarşılayacağını hiss edirəm. Mazi isə çox bəxtiyar, hal isə çox fəna, istiqbal isə çox qorxulu, çox dəhşətli! Mövla³ baxalım nə eylər!..

Bərədəriniz Cavad

¹ Hümma – üşütmə-qızdırma

² Gəmik – sümük

³ Mövla – sahib, Allah

Sevgili həmsirəm!

İndi on beş gün oldu, məktubunuza cavab yazmadım. Zira çox dalğın idim. Zatən xəstə idim. Bilsəniz bu on beş gün mənim üçün necə keçdi? Bir cəhənnəm əzabı. Bundan daha o, dumanlı, qaranlıq günləri xatırlamıyacağam, siz də unudunuz. Zira artıq bəxtiyar oldum. Sitarəyi-iqbalım qaranlıq buludlar altından qurtulmağa, lətif-lətif üzümə gülməyə başladı. Dünəndən bəri həyatım bütün-bütünə dəyişmiş, Cavad bəy, artıq mənimlə qonuşmağa, sevişməyə başlamış. Bəxtiyar olmazmıyam? Sevincimdən çocuq kimi hoppanıram. Hüzün, ələmdən hər zaman qovrulmuş dodaqlarım, indi isə gülümsəməyə yeni alışır, bir çocuq kimi hər dəqiqə, hər zaman təbəssümlər, nuşanuş xəndələr saçır. Gecəni çox rahat keçirdim. Ağır bir xəstəlikdən yeni-yeni qurtarmış bir çocuq kimi uyudum. Artıq bir daha gözlərimi açıqda, günəş doğmuş, pəncərədən sürmə telli saçlarını üzümə dağıtmışdı. Sanki məni təbrik edirdi. Hava o qədər gözəl, o qədər lətif idi ki, nəfəs aldıqca ruhum, qəlbim kəsəti-zövq və şadidən dünyanı iki qolları arasında qucaqlayan bəxtiyar bir sərməst kimi içimdə uyuyurdu. Ara-sıra pəncərənin barmaqlığından adamın içini oxşayan sərin bir nəsim tellərimi üzümə, gözümə dağıda-dağıda məni oxşar kimi olurdu. Hər şeydə bir təzəlik, bir gözəllik hiss edirdim. O qədər şən, o qədər məsud idim ki, səadət gözlərimi qamaşdırır, məni boğur kimi olurdum. Yatağımdan sıçradım. Çocuq kimi qoşaraq özümü validəmin qolları arasına atdım. Sıxı-sıxı boynuna sarıldım. Çoxdan bəri bir şəfqət görməyən zavallı qadın özünü şaşarmış bir halda mətin təbəssümlə məni salamladı. Başımı köksünə sıxaraq: “Dəli qızım” – deyər öpdü, qucaqladı.

Ah, həmsirəciyəzəm, mən sizə Cavad bəy ilə görüşməmiş barəsində yazmaq istərkən bax necə öz bəxtiyarlığımı uzun-uzadı şairənə lövhələrlə tərsim etməyə çalışıram. Darılmayınız həmsirəm, sevinc məni dəli etmiş. Bilirmisiniz necə oldu? Bu günkü kimi gözəl bir gün idi. Pəncərənin önündə başımı əllərim içinə alaraq onu düşünürdüm. Uzun-uzadı qəlbimdəki xələcan¹ və izzirabdan köksüm qabardı. Arxasınca: “Ah, yarəb! Yakıcı xuni-ələmdən² heçmi qurtulmayacağam?” ibarətli dolğun-dolğun, qırıq-qırıq dodaqlarımdan tökülməyə və iki qətrə yaş kirpiklərim arasından süzülə-süzülə bir kürə şəklində ya-

¹ Xələcan – titrəmə, döyünmə

² Xuni-ələm – ələmli göz yaşı mənasında işlənmişdir

naqlarıma doğru yuvarlanaraq bu atəşin kəlmələrlə birləşdiyi zamanda idi. Birdən-birə: “Xanım əfəndi!” Bu sədadan gözlərimi açdım. Nə görürəm? O... İnanmırdım... Göz yaşımı məndilimin¹ ucu ilə qurudaraq önümdəki ay kimi bətsiz-bənizsiz bir vücuda baxdım. Əvət, yanılmırdım, Cavad bəy idi!. Bir dəqiqə söz söyləmədən gözlərimiz bir-birinə dikildi. Bir az sonra sözə başlayaraq: “Xanım əfəndi, yazdığınız məktuba təşəkkür edirəm. Fəqət cavab yazmadığımdan çox darıldınız, deyilmi? Əfv edəcəyinizə əminəm, zira məzur idim. Başqa bir səbəb var idi. O səbəb qaldırılınca, sizinlə görüşməyə, mükəliməyə haqlı deyil idim. İndi isə, o səbəblər bütün-bütünə qaldırıldı. Artıq mən də sizin kimi sərbəst və azad oldum. İndi isə mən də deyə bilərəm: Gözəl mələkim! Şayani-pərəstiş dilbərim, mən də sizi sevirəm, canım qədər, ruhum qədər sevirəm”. Bu sözlərdən, ələlxüsus son kəlmələri o qədər gözəl, o qədər dadlı bir ahəng ilə əda etdi ki, hər kəlməsi qu-laqlarımın ucunda bir bülbül şaqırtısı kimi ruhumun ən incə tellərini titrədirdi. Mən isəm, usanlıqdanmı, kəsreti-sevincdənmi, nədənsə cansız bir heykəl kimi mat-mat üzünə baxırdım. Söylədiyi laqırtını məhkəməxanalarda əmalını dinləyən bir qatıl kimi dinləyirdim. Bu sözləri bitirər-bitirməz: “Xanım əfəndi, nə üçün ağlayırdın?” – dedi. Həzin bir təbəssüm çıltataraq: “Heç”, – dedim. “Mənimi düşünürdün?” – dedi. Cavab verməmək bəhanəsilə əllərimlə üzümü qapadım. “Qapa, qapa, – dedi, – artıq mən də gedirəm, zira bundan ziyadə səninlə qonuşmağa, o dəlicəsinə sevdiyim gözlərinə doyuncasına qədər baxmağa məndə taqət yox! Atəşi-şövgün məni yakır. Ruhunun şüası ruhumu parçalayır, əridir. Dizlərimi taqətsiz, dərmansız buraxıram. Bunca səadət və bəxtiyarlıq məni boğur kimi olur. Uf, Allahım, lütfən bu yenicə nail olmağa başladığım səadəti doyuncasına görməyə mənə bol-bol qüvvət ehsan et! Müsaidənizlə, bundan daha hər gün görüşəcəyik”, – deyər ayrıldı. Arxasından dəlicəsinə bir aşiq kimi baxırdım. Soqaqı döndükdə bir baha baxışdıq. Artıq getmişdi. Fəqət ən sondakı: “Artıq hər gün görüşəcəyik” kəlmələri indi də bir musiqi telləri kimi ruhumun ən ümqünü² titrədir. Sevinirmisən həmsirəm? Artıq nə bəxtiyar oldum. Bundan daha bir məsud çocuq kimi yaşayacağam, deyilmi? Artıq yaza bilmirəm. Nail olmağa başladığım səadət məni də

¹ Məndil – yaylıq

² Ümq – dərinlik

boğur. Lütfən cavabınızı bəkləyirəm. Əlavə Cavad bəyin şəhri rəf olduğu səbəbi siz nəyə həml edirsiniz? Yazınız, rica edirəm yazınız. Xudahafiz həmşirəciyəzim. Xudahafiz...

Sənin xoşbəxt həmşirən Sitarə.

Sevgili qardaşım!

Məktubunuzu aldım. Fəqət sonundakı: “Baqi vicdanlarda mətanət, məsləklərdə davam və istiqamət” kəlmələri birər nəstər kimi bağrımı deşdi. Rica edirəm bəradər, bir daha o sevmədiyim kəlmələri yazmayasınız. Zira o kəlmələr qəlbimi ümqündə çox qərrib, çox qorxunc düşüncələr oyadır. Artıq o vicdan dediyiniz şey üzərimə vulkan kimi fişqıran dağ parçası kimi yuvarlanan atəşi-sevda içində parçalandı, məhv oldu. Nə yapım? Məcbur idim, başqa cür yapa bilməzdim, onu sevir-dim, onu! Onun uğrunda bütün sərbəstliyimi, həyatımı, vicdanımı fəda etməkdən belə çəkinməyirəm. Ah sevda, sevda, nə qədər anlaşılmaz bir şey?! Bir zaman tülküsfətli, dovşan ürəkli bir adamı, qızmış aslan kimi, dağları, daşları dolaşdırır, bir zaman daha aslan ürəkli bir adamı tülkü kimi qurnazlıqlara, alçaqlıqlara endirir...

Əlavə, indisə mən həyata başqa cür baxmağa başladım. İçində yaşadığımız aləm bir mübarizəyi-həyat deyilmi? Hər kəs öz məsudyyəti üçün əlləşmək, vuruşmaq, özünü təhlükələrə ilqa¹ etmək bədəvi-xil-qətdən bu anə qədər təbiətin xəlp etdiyi bir gücdən başqa deyil də nədir? Belə isə mən nə üçün yapmayayım? Bir dəfə belə olursa bəxtimi imtahan etməyəyim? Mənim bu fikrimə, siz mütləq inad edəcəksiniz və bir daha “eqoist” deyə nam verəcəksiniz. Hər nə deyirsiniz deyiniz, fəqət mən bu tutduğum yolu buraxmayacağam. Nəhayətinə qədər gedəcəyəm. Bu yol məni nereyə çıxarırsa çıxarsın. Bəsa² olur ki, noşükufə³ bir həyata yetirsin, bütün həyatımı səadətlə keçirməyə müvəffəq olum. İnanınız bəradər, bu yaşadığımız aləmdə zülm, rəhm yox kimidir. Yalnız bir güc var. Hər kəs güclü isə haqlı olur.

İndi beş gündür ki, sərbəst və azad bir quşam.

Zira artıq zövcəmlə qəti-əlaqə edərək, bikkülliyyə ayrıldıq. Əhvalatı sizə müfəssələn yazmaq, o qaranlıq və dəhşətli faciəni bir daha

¹ İlqa – atma

² Bəsa – çox

³ Noşükufə – yeni açılmış

xatırlamaqla, həyatımı qaraltmaq istəməm. Bu qədər ki, indi bəxtiyaram. Yalnız onu düşünürəm, andan başqa fikrim yox.

Tam bir saat dünən pəncərələrinin önündə qonuşduq. Dəllicəsinə aşıq olduğum uzun kirpikləri arasındakı baygın gözlərinə doyuncaya qədər baxdım. Usanclıqdan qızarmış, bozarmış bir halda ara-sıra sərin bir nəsim, tellərini üzümə, gözümə dağıdarkan, mini-mini bəmbəyaz əlləri ilə tellərini toplayaraq üzümə bir nəzəri-dilfiribənə¹ fırladırkən ruhumu bir maqnit kimi çəkirdi. Ara-sıra onunla məhəbbətdən danışarkan, məhəbub bir əda ilə qızarmış yanaqlarını tumbul-tumbul əllərilə qapayaraq, kiçik barmaqları arasından baxırdı. Ah, əlləri belə nə qədər gözəl, sevimli, oxşamlı, tumbul-tumbul, bəmbəyaz, bir atlas parçası kimi. Üzərindəki kiçik-kiçik çuxurciğazlar gözəlliyini bir qat daha artırırmışdı...

Cavad

Rəmziyyə xanım!

Bəxtiyarlığın ilk şəfqətinə qarşı bir bənəfşə kimi, yenidən açılmağa başlayan şükufəyi-həyatım bu gün yenə də ürəyimin ümqündən qopan bir fəryadı-dilxiraşilə² qaralmağa və sərsəri-xunü ələmlə³ solmaqla, məhv olmağa başladı. O güncü gözlərimi qamaşdıran şüa, bir möhtəzirin⁴ son nəfəsində üzünü saran müvəqqəti, aldadıcı nurdan başqa bir şey deyilmiş!.. Ah, bu həyat nə qədər anlaşılmaz bir şey! Dünənki şadılər, xəndələr, qəhqəhələr, bu güncü fəryad, ələm, xələcan, hər nədən?

Həmşirə canım! Əyər dünən orada vüqu bulan şiddətli dramı görməydiniz, mütləq bir çocuq kimi bağırıb ağlardınız.

Axşam üzəri, saat beş radələrində idi. Hənzur bəxtiyar idim. Qar-yolamda⁵ uzanıb gözlərim bir nöqtəyə dikilmiş olduğu halda onu düşünür, onunla qonuşur, onunla sevişirdim. Gözlərimi qapadıqca, solğun bətbənizi ilə önümdə mücəssəm olaraq: “Xanım əfəndim, bilsəniz sizi nə qədər sevirəm? Ruhum qədər, canım qədər”, – deyər yorğun gözlərini qırpmasızın üzümə dikərək dururdu. O rəngsiz dodaqlarından tökülən atəşin kəlmələr, qulaqlarımın ucunda bir musiqi telləri

¹ Dilfirib – könül aldadan, əyləndirici

² Dilxiraş – ürək incidən

³ Sərsəri-xunü ələm – qan və ələm küləyi

⁴ Möhtəzir – can çəkən

⁵ Qarayola – çarpay

kimi ruhumu oxşamaqda idi. Çox şən, çox bəxtiyar idim. Birdən-birə bir hissi-məchuldən dimdik qalxdım. Ümumi otağa qoşdum, nə görürəm? Nazik, gənc bir qadın ağlamaqdan nəfəsi tıxanmış, hıçqıra-hıçqıra bir para anlaşılmaz şeylər söyləyirdi. Anlaya bilmədim. Bir sandaliya üzərinə oturdum. Üç, dörd radələrində bir qız çocuğu zavalılı qadının umuzuna dirsəklənərək iri gözlərini anasının üzünə dikib dalğın-dalğın baxırdı. Gözlərimi o məsum qızcıqazdan götürməz oldum. Zira bilsəniz Cavada nə qədər şəbahəti¹ var idi.

Fəqət, içəri girməmdən odanı ağır bir sükut qapladığından pozuldum. Anam da dalğın, çox darğın idi. Qaşlarının ucları aşağıya doğru şiddətlə əyilmiş, alnını, üzünü gözlərinin içində bir rəngi-zəfərani almış, ara-sıra gizli-gizli qəlbinin ümqündən fışkıran seylabi-hiddətdən² üzündə kölgə kimi qaranlıq dumanlar uçuşurdu. Onların belə vəzindən artıq mən də darılmış və dolmuşdum. Qapı ucundan xalanın etdiyi kəskin bir işarətdən, dərhal dışarı fırladım. Artıq gözlərimdən atəşin damlalar yuvarlanmağa başlamışdı. Özümü zəbt edə bilmədim. Biixtiyar xalanın boynuna sarıldım. Sıxı-sıxı qucaqlayaraq hönkür-hönkür ağladım. Zavallı qadın çox mütəəssir olaraq: “Gözəl qızım, Allah eşqinə toxta, toxta”, – deyə yalvarmağa, təsəlliyyə çalışırdı. Artıq bir az özümü toplayaraq sofanın³ üzərinə oturdum. Xala da yanıma oturaraq, əllərini əlləri içində oxşamağa başlamışdı. Birdən-birə: “Bax, qızım, görürsən, tanımadığı bir adamla sevda etmək, insanı nə fəna nəticələrə sövq edir? Mən zətən həman gün Cavadın mütəəhhil olduğunu bildim. Həqiqət, bu gün bu zavallının halına acıdım. Cavad bəy çox mürvətsiz bir şey yapmış, hələ bu mini-mini məsum yavrusu nə?” – sözlərini bitirər-bitirməz, bilməm necə bir can kimi hayqırırsam: “Ah, necə? Cavad evlimi?”. Sadə qadın məni işdən müxbir sanırmış. İndi isə şaşalamış⁴, özünü şaşırmış bir halda: “Qızım, mən zənn ilə söyləyəm, zənn əksərən xəta bulur. Olur ki, onun zövcəsi olmasın. Mən, anan bilərəm də bu gün doğrusunu sənə söyləyəm” dedi. Fəqət heyhat! Bu sözləri təqib, qəlbimin ümqündən qopan bir səyihədən⁵ durduğum yerdə bayılmış, getmişəm. Bir daha başım üzərində zavallı

¹ Şəbahət – oxşarlıq

² Seylabi-hiddət – hiddət seli

³ Sofa – divan

⁴ Şaşalamaq – çaşıb qalmaq

⁵ Səyihə – bağırma, qışqırmaq

anacığım ağlaya-ağlaya: “Qızım, qızım Sitarə, mənı öldürmə..” – deyən xələcanlı sədasından gözlərimi açdım. Artıq axşam olmuş, mumlar¹ yanıb, bəxtim kimi hər yeri həzin bir qaranlıq istila etmişdi. Gecəni çox narahat keçirdim; zətən uyuya bilmədim. Mühkiməyi-vicdan hər an mənı ağır-ağır zəncirlər altında boğur, ruhu xırpalayır, çox qorxunc, çox müdhiş uçurumlara doğru sürükləyir.

Ah, yarəb, bunca cəzalara müstəhəqqmiyəm²? Bu fənalıqlara səbəb mənmi oldum? O zavallı qadının yuvasını mənmi dağıtdım? O məsud ürəyi mənmi parçaladım? Məhəbbətlə bərkimiş iki qəlbi birlərindən mənmi ayırdım? Hələ o, məsum yavrusunun, ah, ah, o nazik dalın³ elə solğun-dolğunluğuna səbəb mənmi oldum? Bu acı suallar üzərində bütün-bütünə şaşırdım. Özümü aldatmaq, vicdanımı ləkədar etmək kimi vəsilələrə qalxışaraq, mütərəddidanə başımı sallayarkən, dodaqlarımdan bir daha yavaşca “mənmi?” sualı çıxar-çımaz içimdən: “Əvət, sən! Sən!” – deyə müdhiş bir səda bütün əndamımı rəşədar edir. Qəlbində müdhiş uçurumlar, fəlakətlər doğurur. Ah, vicdan əzabı nə qədər acı, nə qədər müdhiş!

Nəhayət, bir şeyə qərar verməli idim. Bu gün Cavad bəyə bir məktub yazdım. Mənimlə bir daha görüşməmək şərtlə, Allah eşqinə, o zavallı qadını yenə sevmək, sevindirmək, parçalamış olduğumuz ürəyini yenidən təmir etmək kimi tövsiyələrdə bulundum. Ah, əgər sözümlü tutacaq olursa, nə qədər sevinərdim. Artıq bu cəhənnəm əzabından qurtarıb da başımın çarəsini arardım. Hər halda həyat mənim üçün çox müdhiş görünür. Zira əgər öz məsudyyətimı tutur, sevdiyim bir gəncin mənə doğru çəlipa kimi açılmış qolları arasına atılır olursam mühit və vicdan mənı boğacaq olur. Əgər bu dörd divar arasında onu düşünərək sarala-sarala atəşi-sevda içində əbədiyyət üzərə yuvarlanayuvvarlanayımırrari-həyat edərsəm, bu daha güc, çəkəmə. Zira Cavadı çox sevirəm. İndi artıq onu görə bilmirəm, ondan nifrət edirəm, fəqət yenə də sevirəm, nə yapayım? Yox, yox, ondan ayrı yaşamaq, onu görməmək... Of, yenə çıldırıram... Bu qədər ki, həmsirəcıyözim, böyük bir şeyə qərar verəcəyəm.

Sitarə

¹ Mum – şam

² Müstəhəq – haqlı

³ Dal – budaq

Bəradərim, nəhayət hiss etdiyim o müdhiş bir fəlakət məni qarşılaşmağa, önümdə dərin-dərin uçurumlar açmağa başladı. Dünən Sitarədən məktub aldım. Zövcəm onlarda imiş. Ağlamış, sıtqamış, əhvalatı tamam anlatmışdır. Zavallı qıza bu faciə çox təsir etmişdir. Baxınız nə yazır: “Bəy əfəndi, daha dünən, ah o bəxtiyar olduğum, dünyalara sığmadığım gün, pəncərəmizin önündə bir kanareya kimi şaqır-şaqır ötərək: “Gözəl Sitarəm, indiyədək, sizinlə mükəlliməyə girişməyə vicdanca haqlı deyil idim, zira bir səbəb var idi”, – söylədiyiniz cümlələr mənim üçün bilsəniz nə qədər mübhəm, nə qədər qaranlıq idi. Gecəni bu səbəbin nədən ibarət olduğu yolda düşündüm. Başımı yordum, anlama bilmədim. Nəhayət, o söylədiyiniz səbəb bu gün meydana çıxdı, anladım. Üç sənəlik bir rəfiqi-canı tərk etmək, bilməm nə böyük arzularla, ümidlərlə, sevə-sevə yenidən yaddığı yuvasını dağıtmamaq, başqasılə münəfiqəyə girişməyə haqlıymısınız demək? Ey məşallah bəy əfəndi, bu bilicilik sizə neredən? Kaş ki, o erkəklərə məxsus bir istiqamət və vüqar ilə vicdanınızı hiylə etməklə məni bu atəşin sevdə içində o qədər yakayıdınız, məhv oluncaya qədər. O mənim üçün çox güvərə¹, çox qolay idi. İndi əzizim, mən eşqimi, bu zavallı qadına fəda etdim. Rica edirəm, siz də, siz də elə yapınız, rica edirəm. Yenə də zavallı zövcənizlə birləşərək, məni bu cəhənnəm əzabından qurtarınız! Uf! Bilsən məni nə dərəcədə sevindirəcək olursunuz. Artıq mühakiməyi-vicdaniyyədən qurtarıb başımın çarəsini araram.

Sitarə”

Heyhat, bir daha mən bu əmrə qadir ola biləcəkmiyəm?

Sitarədən ayrı yaşamaq, o sevdəyi gözləri görməmək, ah, nə qədər ağır bir əmr, nə qədər böyük təklif. Yox, yox, bunu mən çəkə bilmərəm, özümü boğaram, intihar edərdəm. Yarın gedib ayaqlarına qapanacağam, ağlayacağam, yalvaracağam, qəbul etməz olursa, özümü o sevdəyi gözləri önündə vəhşiyanə bir tövrlə qətl edəcəyəm. Baxalım sonu nə...

Cavad

Rəmziyyə!

Zira mühakiməyi-vicdaniyyə bir an məni rahat buraxmayır. Artıq həyatımın hər dəqiqəsi, qəlbimin hər bir çırpıntısı mənim üçün ağır bir

¹ Güvərə – asan

məsiyə¹ və böyük bir günahdır. Zira mükəddər çöhrədən, həzin bir quş sədasından, adi bir nəğmədən, ufaq bir ahəngdən göz yaşları axıdaraq mütəəssir olan ürək bir insan ürəyi parçalamaqdan mütəəssir olmazmı? Bundan fəna nə ola bilər? İndi həyat mənim üçün çox dəhşətli görünür. Hər zaman gözlərimi qapar-qapamaz o zavallı qadın solğun və küsgün bət-bənizi ilə önümdə mücəssəm olaraq, zəfindən yaşıl damarları çıxmış gəmik əllərini mənə doğru uzadaraq, hıçqıra-hıçqıra mühib² bir səda ilə: “Çapqın³ qadın çabuq⁴, çabuq! Rədd et mənə zövcimin cəlb etdiyi qəlbini, rədd et!” – deyə bağırır. Xələcanlı bir halda gözlərimi açarkən, dəhşətimdən gözlərim qaralır, başım fırlanır, gəmiklərimi acı və ağır bir qüvvət çatır-chatır sıxır. Bağırmaq, ağlamaq istəyirəm. Fəqət heyhat!.. Bir şey nəfəsimi tıqır, məni boğur kimi olur. Saatlarca əllərimlə üzümü qapayaraq, durduğum yerdə donmuş bir heykəl kimi dururam. Görürmüsən həmsirəm, qəza mənim üçün necə səfil tuzaqlar⁵ qurmağa başladı.

Fəqət sevgili həmsirəm, məni unutmayacaqsınız, deyilmi? Bilirmisən nə zaman? Həzin bir qaranlıq gecənin müdhiş sükunəti içində sıxı-sıxı yarpaqlar arasına sığınmış zavallı bir quşcuğun acı-acı fəryadı-dilxəraşı ara-sıra qulaqlarınıza çarpdıqca, məni xatırlayaraq, məni düşünün!

Yaxud günəşin şüaati-zərrini içində parıl-parıl parlayan şəbnəmlərə qorq olmuş bir bənəfşə, səhərlərə məxsus sərin bir ruzigara qarşı lətif-lətif şükftələnməyə⁶, gülümsəməyə başlarkən, axşamına nəgəhzü⁷ bir badi-sərsərdən pamali-türab⁸ olduğunu görüncə, ruhum, rəvanım, həmsirəm, məni yad et!..

Yəinki, göz işlədikcə, çiçəklərlə bəzənmiş zümür⁹ridin bir çəmənzar üzərində şatır münəqqəşpər¹⁰ bir kələbək¹⁰, canlı bir çiçək kimi se-

¹ Məsiyə – günah

² Mühib – heybətli, qorxunc

³ Çapqın – sərsəri; işrət dəlisi

⁴ Çabuq – tez, sürətli

⁵ Tuzaq – tələ

⁶ Şükftələnmək – açılmaq

⁷ Nəgəhzü – birdən-birə meydana çıxan

⁸ Pamali-türab – torpağa qarışmış, alt-üst olmuş

⁹ Münəqqəşpər – naxışlı qanad

¹⁰ Kələbək – kəpənək

vinə-sevinə, xəfif-xəfif, gurultularla, çiçək-çiçək dolaşır. Sevincindən o müləvvən¹, parlaq qanadlarını oynadaraq, mini-mini xortumunu, sevdiyi, o dəlicəsinə aşıq olduğu çiçəyə, hərisənə bir surətdə uzadır. Birdən-birə havada bir təğəyyir, bir pozğunluq: bir anda səmanı kəsif səhabələr² qaplamağa başlayır. Birdən-birə şiddətli bir ildırım bu səhabə qamçılaraq göyün bir səmti yarılr kimi olur. Şiddətli bir yağmur sel kimi yağmağa başlayır. Ah, artıq bu canlı çiçək, o zavallı kələbək neredə? Bir saatdan bəri bir çiçək yarpağı kimi yerlərə sərilmiş, pamalı-türab olaraq, həyati-nazənini bitmiş, məhv olmuşdur. Gözəl Rəmziyyə, hər zaman bu lövhəyi-qəmfəzanı görürkən, düşünürkən məni xatırla, mənim üçün ağla!.. Zira bunların həpsindən məzlum, həpsindən bədbəxt mən oldum!..

Artıq yaza bilmirəm, əllərim titrəyir, qəlbim çarpır, əsəbim oynayır, beynim dumanlanır. Xudahafiz. Öpürəm sizi.

Didarınıza həsrət Sitarə

Sevgili qardaşım!

Tam on gündür Sitarədən bir xəbər bulmadım. O faciəyi-əlimədən sonra fikrən, cismən xəstələnmişdim. Səhhət bulduqdan sonra Sitarənin, o olmazsa validəsinin nəzdinə³ gedərək, əllərinə, ayaqlarına qapanaraq həyati-dərunumu göz yaşlarımla ərz etmək, yalvarmaq kimi vəsilələrlə⁴ məramıma yetişmək xülyası ilə oraya getdim. Neçə saat pəncərələrinin önündə dolaşdım. Bir kəs görmədim. Nəhayət bir neçə kərə qapının çınqırığını basdım. İxtiyar bir qadın çıxdı. “Kimi istəyirsiniz?” dedi. Xələcanlı və şaşalamış bir səslə: “Xanım qızı görmək istərdim” dedim. Qadın hiddətli bir nəzərlə məni süzdükdən sonra: “Evdə kimsə yox!” deyə başını çəkdi və qapını yenidən anaxtarlamaq⁵ istərkən: “Onlar çoxdan getdilər” sözlərini daha əlavə etdi. Bu son cümlələr bir şəhəbi-saqib⁶ kimi üzərimə endi. Deyəcəyimi şaşırdım. Boğazımı tıqıyan bir hıçqırığı udduqdan sonra, boğunuq bir səslə: “Nereyə getdiklərini lütfən mənə demiş olarsınız, çox məmnun olur-

¹ Müləvvən – rəngarən

² Səhabə – tək bulud

³ Nəzdinə – yanına

⁴ Vəsilə – vasitə, bəhanə

⁵ Anaxtar – açar

⁶ Şəhəbi-saqib – sürətli axan şölə, şimşək

dum” dedim. Qarı qapının arxasında hiddətli bir səsle: “Nereyə getdiklərinə mən də bilməm. Lakin, canım, siz bu zavallı qızdan nə istəyirsiniz? Artıq bəs olmadımı? Çapqın!” deyə qapını hiddətlə çırparaq getdi.

Ah, bəradər, hər zaman bu qapıdan xirmən-xirmən lütf və mərhəmət düşürürkən, indisə belə hiddət və təhqir nədən? Bu sözlər yalın bir qılinc kimi qəlbimə təsir etdi, durduğum yerdə mıxlı kimi qaldım. Qapı bir kərrə daha açıldı. Arasından mənə bir məktub yazadan əl çıxdı: “Alınız, bu məktub sizə yetişəcək, unutdum” dedi. Məktubu alar-almaz yenə də hiddətlə qapı anaxtarlandı. İldırım sürətilə konverti çıxdım. Gözlərim tanıdığım bir xəttə düşdü. Çabucq məktubun imzasına baxdım: “Sizin əbədi əsiriniz Sitarə”. Ah, bilsəniz qəlbimdə nə qədər qüvvətli bir hiss duydum. Nə demək? “Bu qız yenə də məni sevirmiş” deyə hayqırdım. Məktubun məzmunu çox mətin olmaqla bərabər, çox qısa idi. İştə bəyeynə¹ yazıram: “Bəy əfəndi! Artıq sizi həmişəlik tərk etməyə məcbur idim. Lakin o faciəyi-müdhışədən sonra qəti surətdə qərar verdiyim əmr sizinlə bir daha görüşməmək şərtilə uzaq, çox uzaq bir ölkəyə getməyə qərar verdim. Neredə sakin olacağımı indi mən də bilməyirəm. Zira ola bilir ki, təxmin və təyin etdiyim məhəldən daha uzaq bir ölkəyə köçməyə məcbur olum. Qaranlıq sıxı-sıxı buludları qovalayan bir ruzigar kimi, məchul bir qüvvət də buradan məni qovalayır. Nereyə? Bilməm! Zətən buradan qaçmamın lüzumunu, mən hiss edirəm, əvət gedirəm, eşqimi, məhəbbətimi bu zavallı qadına fəda edərək bir daha qayıtmamaq şərtilə gedirəm. Lakin bəy əfəndi, ilk məhəbbətimiz, ilk görüşməmiş, sevişməmiş naminə rica edirəm, mən eşqimi bu zavallı qadına fəda etdiyim kimi, siz də fəda ediniz... Artıq məni unudunuz! Bir daha xatırlamamaq şərtilə unudunuz! Onunla birləşiniz, onu seviniz, onun qırmış olduğunuz qəlbini daima seviniz. Sevə-sevə yapıdığı yuvanı yenidən təmir ediniz! Ah, Cavad, əyər sözlərimi tutacaq olsanız, bilsəniz, nə qədər məni özünüze minnətdar buraxacaqsınız. Rica edirəm belə yapınız... Sitarə”.

Cavad

Ruhum, rəvanım, həmsirəm!

İndi məni neredə zənn edirsiniz? Dar, qaranlıq məzarda, qara torpaqlar altında, deyilmi? Hətta bürünmüş olduğum kəfəni belə saral-

¹ Bəyənə – eyni ilə, olduğu kimi

miş, parçalanmış və əndamımı çürümüş torpaqlara qarışmış sanırsınız... Zənnimcə bir neçə kərə belə mənə acıyaraq, ağ kəfənlərə bürünmüş olduğum halda önünüzdə mücəssəm edərək hayqıra-hayqıra ağlamışsınız.

Xayır həmişəm! Yenə də məcburi olaraq yaşayıram. Əvət, bu faciəyi-əlimədən sonra qərar verdim ömr özümü intihar etməkdən ibarət idi. Lakin həmişəm, iqtidarımdan mafövq bir qüvvət məni qərarımdan vaz keçməyə məcbur etdi. O daha Cavadın məhəbbətindən ibarət olsa gərkdir. Ah, mən bu adamı artıq görməyirəm, ismindən belə tənəffür¹ edərkən yenə də sevirəm. Qəlbimdə ona qarşı böyük bir eşq və məhəbbət hiss edirəm. Mən ondan ruhən, cismən qaçıb qurtulmaq istərkən, o məni daima kölgə kimi təqib edir.

Sizə məktub yazdığım günün axşamı idi. Çox dalğın, çox müdhiş idim. Validəm bu işdən çox darılmış olduğundan, odadan çıxmıyrdı. İldırım vurmuş bir quş kimi kədərlənir, çırpınırdı. Xalam isə bir an gözdən buraxmayaraq, məni təqib edirdi. Zavallı qadın şiddəti-dəhşətimə anlayaraq yanıma oturdu. Dürlü-dürlü nəvazişlər, təltiflərlə könlümü almağa başlamışdı. Birdən-birə məni qolları arasına alaraq: “Qızım, kədərlənmə, gənclikdə belə işlər çox olur” dedi. Bu sözləri deyərkən mən çocuq kimi əllərimlə üzümü qapayaraq ağlayırdım. Xalam əllərimi üzümdən rədd etməyə çalışaraq: “Ağlama, qızım, nə üçün ağlayırsan? Bilirsən ki, mən sənə belə ağlamanı çəke bilmərəm. Ah, yenə də ağlayacaqmısan? Bu gənci yenə də sevir misən? Söyləsən a, quzum, yavrum. Bu adamda vicdan olmadığını bir kərrə düşün! Öz zövcəsinə mərhəmət etməyən bir adam, yarın² səni məsud edəcəyinə əminsən? Təəhhül əmrini bu qədər səhl sanma ki, şaşırım. Ah, bu ağlamanın ardı-arası kəsilməyəcəkmi?”.

Zavallı qadın sapsarı kəsilərək, başını əlləri içinə aldıqdan sonra, birdən-birə yerindən qalxdı. Ayaqlarımı sıxı-sıxı qucaqlayaraq: “Quzum! Yavrum. Bu ayaqlarına qapanan bir ana qədər əmək verən, canı, ruhu qədər sevən ixtiyar qadına heçmi acımayacaqsan?” deyərək şiddətlə hönkürərək ağlamağa başladı. Artıq dayana bilmədim. Bu zavallı qadının belə ağlayışından müdhiş kəsilərək, nə yapacağımı şaşırıdım. Əsəblərim oynadığı, beynim dumanlandığı halda ayağa qalxdım,

¹ Tənəffür – nifrət

² Yarın – sabah

onu qucaqlayaraq hıçqıra-hıçqıra: “Xalacan, ağlama, mən də ağlamıram. Sizi sevindirəcək bir şeyə qərar verdim”. Zavallı qadın özünü toplayaraq: “Nədir qızım, çabıq söylə” deyə hayqırdı. “Xalacan, rica edirəm, mənə bu əzabdan qurtarınız, Allahı seversiniz, qurtarınız” deyə bir dürlü özümü hifz edə bilməyərək ağladım. Xalam gözləri yaşlı olduğu halda: “Qızım mən nə yapa bilərəm? Çabıq söylə də, hər nə dilərsən yapım!” dedi.

– Məni buradan götürünüz.

– Nereyə?

– Nereyə olursa, uzaq, çox uzaq, hicra¹ bir guşəyə, heç olmazsa köyümüzə²...

– Çox gözəl qızım, zəti indi köyümüzün gözəl vaxtıdır. Bir az gec olmuş olsa da, yenə bir-iki ay qala bilərik.

– Yox xala, bir daha qayıtmamaq şərt ilə gedəlim.

– Qızım!

– Nə deyəcəyinizi bilirəm. Heç bir üzrünüzü qəbul edə bilməyəcəyəm. Zira burada qalmaq qüvvəmdən xaric bir şey olduğunu bir kərrə düşününüz. Burada qalarsam mütləq özümü intihar edəcəyəm. Əgər mənim həyatımı təmin etmək istərsəniz, belə yapmalısınız, yoxsa!..

Zavallı qadın sallandı. Bir qədər tərəddüddən sonra: “Çox gözəl qızım, sən kədərlənmə, ananla bu gün qonuşaram, mütləq riza verəcək” deyə bir az daha məni dadlı dillərlə oxşadıqdan sonra qalxıb getdi.

Macəranı validəmə söyləmiş, zavallı qadın rizadan başqa çara bula bilməmişdi. Artıq dediyim kimi oldu.

İndi bir aydır köyümüzdəyəm. Əvvəlləri çox fəna keçirdi. Bir tərəfdən yalqızlıq, o biri tərəfdən də xəzanın həzin və dumanlı havası ələm və kədərimi bir qat daha artırır. Özümü məşğul etmək fikr ilə götürdüyüm kitabları bir neçə kərrə oxudum. Lakin heç bir şey məni məhzuz³ və məşğul etməyəcəyini anladım. Nəhayət bilirmisən nə yaptım? Köy qızlarını bir odaya toplayaraq dərş verirəm. İndilik müəllimlik kimi böyük bir vəzifəni daşımaqla xoşnadam. Ah, bilsəniz bu köy əhlinin halı nə qədər mənə kədərlərimi unutturmuş. Minlərcə bu qaranlıq və cəhalətin təhlükəli uçurumuna doğru yuvarlanan zavallıların istiqbalını düşünürəm.

¹ Hicra – ayrılış, uzaq

² Köy – kənd

³ Məhzuz – məmnun

İndilik bu fikirlərlə bütün-bütünə məşğul olduğuma çox şadam. Lakin onu da unutmayıram. Sevda bir qurd kimi qəlbimi yeyir, soldurur, saraldır. Hətta bu günlərdə quru bir öskürər məni yaxalamış. Arabir, axşamları isidirəm də... Xudahafiz!

Sitarə

Qardaşım Ağa, qaşqabaqlı Ağa, bilik yayan oğluna! Az gəldim, üz gəldim dağlar aşdım, dərələr keçdim. Məngilis dedikləri cənnətin ən gözəl parçası olan yerə yetişdim. Yox, mən Məngilis səfərimi müfəssəl yazmağı sizə söz vermişdim. Elə isə başdan başlayım. İyun ayının 9-da saat 2-də haman gün əşyaları toplayıb Bakı stansiyasına getdim. Zor-güc ikinci klasa Tiflisə bilet buldum. Əşyalarımı götürüb bir kupyeyə oturdum. Yoldaşlarım bir nəfər cavan əfsər, bir ixtiyar rus sahib-mənsəblərindən, bir də cavan bir yəhudi idi. Hacıqabul stansiyasına qədər çox sıxıntılı keçdi. Arabir ixtiyar rus ki, olduqca xoşsima və şux bir zat idi, əfsər ilə şirin söhbətlər edib dadlı lətifələr söyləməklə bir qədər ruhumuzu oxşayırdı. Fikrim Hacıqabul stansiyasında bir çaynıq qaynar su alıb içdikdən sonra yatmaq idi. Qatar dayandı. Hacıqabula çatmışdıq. Çayniki götürüb stansiyaya çıxar-çıxmaz əziz dostlarımdan birilə görüşdüm. Elə şirin söhbətə girişdik ki, bir də üçüncü zəng çalındığını gördüm. Məcburən hər ikimiz ayrılıb vagona atıldıq. Kupyeyə girincə ixtiyar çaynikimi boş görüb: “Aha, qaynar su bulmadın? Elə isə gəl mən səni bir stəkan çaya qonaq edim” və cavaba macal verməyərək pəncərənin önündəki kiçik masa üzərinə qoyduğum stəkanımı götürüb doldurdu. Mən izhari-təşəkkür edərək stəkanı aldım. İxtiyar mənim neresə getdiyimi və kim olduğumu sordu. Mən də bildiyimi söylədim. Sonra İran və Osmanlıda hüriyyət uğrunda olan fədakarlıqlardan sözə başladı və İranın halına təəssüflər yağdırdı. Mən: “Qanuni-təbiətə görə hüriyyət məsələsi İranda baş qaldırması zənnimcə hələ tez idi. Zira ki, camaat hazır deyil idi. Hüriyyət nə olduğunu anlamamışlardı” deyincə, qoca bir qədər sallandı, düşündü. Sonra kiçik gözlərini yumaraq, yaşlı və ağappaq başını sürətlə titrədənək dedi ki: “Yox, bu xüsusda mən sizinlə əsla həmfikir ola bilmərəm. Zira ki, hüriyyət heç bir zaman heç millət üçün gec və tez ola bilməz!” Sonra iri, ağ qaşları altındakı sönük və kiçik gözlərində, qalın dodaqlarında bir təbəssüm zahir olaraq əlavə etdi ki: “Əzizim, insanın bəxti gətirəndə hər kəs: “Bax, fləkəs nə qoçaq və ağıllı adamdır”, bəxt döndükdə hər kəs ondan üz döndərüb: “Axmaqdır, nadandır” deyərək onu tənqidə,

təhqirə başlarlar. Bax, uzağa getməyəlim, mənim bir qaynım var. Bir zaman onun əli də gətirirdi, ayağı da. Gözəl və mədaxilli qulluğu var idi. Var-dövlət dolu kimi üstünə tökülürdü. Hər zaman bizə gəldikdə bilməzdim ki, nə tövr ona hörmət edim ki, narazı qalmasın və özünü də çox-çox sevərdim. Mən o zaman ondan ağıllı, ondan sevimli və gözəl yoxdur deyərdim. Vaxt oldu ki, xidmətdən çıxarıldı. Qazandıqlarını yeyib qurtardı, başqa bir qulluq da olmadı. Labüd bizə pənah gətirdi. İndi tamam iki ildir ki, həm özünü, həm əyalını bəsləyirəm. İnanız ki, indi mənim nəzərimdə ondan alçaq, ondan axmaq təsəvvürə gətirə bilmirəm. Hətta mənimlə arabir söz söyləyəndə sözünü kəsib durmaq istəyirəm. Onun hər rəftarı, hər hərəkəti mənə naxoş gəlir. Bir zaman mən də qulluqsuz qalmışam. Qulluqsuzluğun, əliboşluğun acılığını lazımınca dadmışam. Odur ki, məcbur olaraq ona bir tövr xoş üz göstərirəm. Yoxsa onu heç görməyə gözüm yoxdur. Halbuki, bu haman adamdır ki, bir zaman onu gördükdə başım ayaqlarım altında itirdi. İndi nə oldu? Bəxti döndü, ulduzu söndü. Artıq bir şey yox. Bax, əyər İran hürriyyət aldıqdan sonra gündən-günə işləri tərəqqiyə başlasaydı, hər kəs: “Bah nə qoçaq və istedadlı xalqdır” deyər təriflərini göylərə çıxarmışlardı.

Mən çayımı içib qurtardım, amma qoca sözünü tamam etməmişdi ki, bir cavan qız kupemizin yanından içəri baxaraq: “Boş yer yoxmu?” deyər sordu. Cavan əfsər ki, o biri pəncərənin önündə durmuşdu, dərhal: “Xayır xanım əfəndi, boş yer yoxdur, lakin əyər layiq görsəniz, mən öz yerimi sizə verə bilərəm” dedi. Həm də bu sözləri elə ciddi söylədi ki, biçarə qız önündə kiçilərək incə və lətif bir səslə: “Bəs siz?” deyər bildi. “Mən hər yerdə özümə yer taparam. Biz hər bir soyuq-istini dadmış, qışın ən şiddətli günlərində çadırsız, komasız boz qarların üstündə gecələmiş adamlarıq. Buyurun, xanım əfəndi... Bax, bu mənim yerimdir, sizə təqdim edirəm” dedi. Qız daha məhcub bir tövr alaraq gül yanağı qədər nazik, incə dodaqlarından: “Mersi, çox razıyam” kəlmələrini o qədər dadlı bir şivə ilə axıtdı ki, əfsər o nazivəninin altında əzilərək az qaldı ki, əriyib mənim günümə düşsün, hətta qonşum qoca rusda da bir hissi-aşıqanə oyandı, gözlərində bir parlaqlıq, üzündə bir aydınlıq doğdu. Özünü bir az doğruldaraq: “Xanım qız, sizə bir stəkan çay təklif etmək olarmı?” deyər soyuq və köhnə canı ilə Yusif bazarına çıxmaq istədi¹. Qız qaşlarını əyərək, do-

¹ Yusif rəvayətinə işarədir.

daqlarını bükərək nazik bir şivə ilə: “Mersi, mən bu dəqiqə çay içdim” deyər cavab verdi.

Gecə yarıdan keçmişdi. Qoca əşyalarını cəm edib yuxarı çıxıb şirin-şirin yatdı. Mənim üstümdə də cavan yəhudi çoxdan xornasını başlamışdı. Mən də yerimi hazırlayıb yatmağa amadə oldum. Amma unutma ki, mənimlə bu qarşıda haman qız yatacaqdı ha! Qız hənuz yatmayı, dışarıda o biri pəncərə önündə əfsərlə şirin söhbətə girişmişdi. Hətta bir neçə kərrə əfsər gedib yatmağı qıza təklif etdi. Qız cavabında: “Mənim yuxum gəlməyir əfəndim, yoxsa sizi rahatsız edirəm?” deyər cavab verincə, əfsər: “Xayır, xanım, mənim üçün çox xoşdur”; kəlmələri bir ildırım kimi qulaqlarımın ucunda partlayır. Nə isə, hər ikisi təsəvvüdə yatmadı. Mənim də yatmadığımı zəhmət olmasın anlayacaqsınız. İzharə həcət yox. Qəhqəhə, fısıltılar ilə məni də rahatsız etdilər, əsəblərimi həyəcana gətirdilər. Mən isə qardaşım, nə yatdığımı bilirəm, nə yatmadığımı. Aman o gecədən!..

Tiflisə gəldik. Gecə bir otdə keçindim. Səhər saat 9-da bilet alıb dilcənə oturdum. Aman, o nə? Bir də yanıma on dörd, on beş illik bahar görmüş bir qız oturmasını gördüm. Bir kərrə üzünə baxdım. Ah, yarəb! O mavi gözlərin içində nə qüvvətlər yaranmış?! Bir maqnitizm kürəsi kimi insanı bixtiyar özünə tərəf çəkir. Hələ o sol tərəfindəki şişman və boynu biçimsiz bu qadın nə? Bu, pərimizin validəsimi? Heç inana bilmədim. Sıxı-sıxı başını bu qadının çiyinə dayayıb: “Mama”, – deyər səsləndikdən sonra anası olduğunu bildim. Bu da qərayib. Divdən pəri, şeytandan mələk doğduğunu görməmişdim, onu da öyrəndim. Dündək çalındı, dilcən yola düşdü. Yavaş-yavaş Tiflisin bitməz-tükənməz dağlarını dırmanmağa başladıq. Uca dağları, qorxulu mənzərələri göstərir və qüdrətin yaratdığı o gözəlliklərin o fəvqəladəliyinə heyran olur kimi üzündə, gözündə bir heyvət nuru parlayır. Mən isə böyür-böyürə oturan təbiətin bitirdiyi bu canlı çiçəyin seyr və tamaşasına məftun olaraq, ustadının nə qədər sənətkar olduğuna afərinlər, təhsinlər və heyvətlər yağdırırdım.

Hələ sərin bir nəsim tək-tük qızıl tellərini üzümə, gözümə dağdarkən ətri məni bütün-bütünə bihüş edir və ruhum içimdə ərir kimi oluram. Anası olduğunu hər kəlmə başı gez-tez “Mama” deyər səsləndiyindən bilirəm. Şişman arvad da elə uzun-uzadı deyir, gülür, söyləyir. O sıxı-sıxı anasının qoltuğuna qısılmış, analıq ətrindən zövq və nəşə alır və anasının sıcaq qanadları altında zövqiylə olarkən, mən də sıxı-sıxı bu mələkparəyə sığınıb onun qızlıq ətrini qoxuladıqca bütün-

bütünə məsti-cəram² oluram. Hələ sol böyrüm gözəl qıza o qədər soxulmuş ki, ürəyimin şiddətlə çırpıntısını hiss etdiyinə də şübhəm yox idi. Bu minval dadlı bir sükut içində...

Cavad

Rəmziyyə!

Mən olduğum ev üç böyük otaqdan və bir eyvandan ibarətdir. Mərhum atamın zamanından qalmış köhnə və əski müxəlləfatdır. Balkonumuz ağaclı və sulu bir dərəyə baxır və önündə gözəl bir çiçək bağçası var. Xatırlayıram, o zaman mərhum pədərim bərhəyat idi. Yayı nə qədər gözəl çiçəklər əkmiş idi. Bənəfşə, yasəmən, mixək, qızıl güllərinin ətri odaları bürüyürdü. Hər səhər yerimdən qalxarkən bir dəstə çiçəklər dərib, anama gətirərdim. Səhərdən axşamadək bağçada haman güllər yaxud kələbəklər qovlamaqla keçirirdim. İndisə babam min zəhmətlə becərdiyi ağaclar, çiçəklər tamam quruyub məhv olmuşdur. İnan bağçaya baxdıqca ağlamağı gəlir. Ah, solmazmı, qurumazmı? Zətən mən də babamın ən ziyadə sevdiyi çiçəyi deyilmiyəm? Daima məni dizləri üzərinə alar, “canlı çiçəyim” deyə öpər, qucaqlardı. Ah, zavallı babam, bircə gözlərini aç da, canlı çiçək dediyin qızına bax! Necə solmuş, saralmış, artıq ayaqları məzara doğru titrəyir...

Balkona doğru yasəmən ağacları dırmaşmış... Bütün günlərimi haman balkonda keçirirəm. Zavallı anam isə məni sevindirmək, məni məşğul etmək üçün çox çalışır. Qonşu qızlarını və qadınlarını başıma cəm edir.. Çalılar, oxuyurlar, oynayırlar. Heyhat!.. Bunlar mənim dərd, kədərimi unutturmayır. Ən rahat vaxtım yalnızca, hər səhər, axşam bu balkonda yalnız oturub düşündüyüm saatlardır...

Günlərim çox uzun görünür. Günəş yaxır. Kitabsız, qəzetəsiz, cəmiyyətsiz yaşayıram... Yəqin ki, məhbəsə və mənfalara sürülənlər ilə də bu qism rəftar edirlər. Ah, mənim təqsirim nədir? Qəbahətim nədir?..

İki həftədən artıqdır ki, qızdırma içində yanıram. Payızın son günləri məni çox darıxdırmış. Günlər keçir, sovuq düşür, uzun-uzadı arası kəsilməyən incə yağışlar yağmağa başlamış. Ah, nə üçün mən cavan ömrümü bu dörd divar arasında keçirməyə məhkumam?..

Bu gün qəlbim çox sıxılmışdı. Babamın qərbinin ziyarətinə getdim. Nədənsə o məzar daşından ayrılmaq istəmirdim. Üzümlü məzar daşına sövkəyib, hıçqırıqlarla ağladım...

¹ Cəram – məhəbbət, eşq

Şiddətli külək və boran qalxmış, iri damlalı yağmur pəncərəmizi qamçılayır. Qaranlıq gecə pəncərəmizdən baxır. Baxdıqca mənə dəhşət verir. Qəlbimdə qara fikirlər və dəhşətli düşüncələr oyadır. Gecələri yatmayıram, qorxulu rüyalardan bağıra-bağıra qalxıram.

Bütün günlərimi otağımda yalnız keçirirəm. Bütün qışım bu qərar keçəcəkmə, yaxud bütün ömrüm? Saatlarca gözlərimi ucu-bucağı görməyən ormana dikib baxıram. Bir ay əqdəm bütün yaşıllığı və gözəlliyi ilə ruhlarımızı açan ağaclar çılpəq və qəmgin nəzərlərlə durur. Qara və iri buludlar göy üzünü bürümüş. Günəş görünməyir. Ara-sıra yağış da yağır. Yalnızlıq, soyuqdur və həzindir. Buradan çıxmaq olmayır. Bu qışım ilə yaşamaq da mümkün deyil. Yalnız burada ölməkdən başqa bir çarə yoxdur. Mən öləcəyimi hiss etmişəm. Rəyamda babamı gördüm.

Yata bilmirəm. Şamı söndürüb qaranlıq fikirlər başımın kəsəsində qara qarğalar kimi uçuşur. Gözəl və şad xətiratım söndü, məhv oldu. Buradan nərəyə qaçım? Nərəyə qaçırsam o qaranlıq mazi məni təqib edir, bir an rahat buraxmayır. Alaca¹ səhər pəncərədən üzünü göstərir. Dururam... Ah, istəyirəm ki, bir kərrə yenə Cavadın üzün görəydim, sonra öləydim...

Sitarə

Ciddi qardaşım!

Hər səhər erkən durur, çayımı içər-ıçməz evdən çıxıram, gətirdiyim kitablardan ən çox sevdiyimi özüm ilə bərabər alır və xəlvət, sakit, həm də şairənə bir guşə araram. On dörd, on beş bahar görmüş bir şam ağacının yaşıl kölgəsi altına uzanıram. Üstümə yaydığı gözəl qol-qanadları ilə oynayır, lətif və ruh oxşayıcı qoxusundan nəşələnir və əmək-əmək zövq və ləzzət düşürürəm. İncə, yaşıl yarpaqları o qədər xoşuma gəlir ki, saatlarca o incə yarpaqlara gözlərimi dikər, duraram. Birdən-birə bütün dünyadakı gözəllərin kirpikləri bu ağacda canlanmış kimi, sürü ilə üstümə hücum edər kimi görünür. Bu hal qəlbimin ən incə tellərinə toxunduğundan könlümün dərin guşələrində (eyb olmasın) bir para aşiqənə hisslər oyatmağa səbəb olur. Ah, bu yaşıl kirpiklərin nə qədər can alıcı, ruh verici olduğunu bilsəniz? İndi siz “yaşıl da kirpik olurmu? Nə qədər münasibətsiz təşbih” deyər yenə irad edə-cəksiniz. Siz nə qədər tənqid edəcəksinizsə ediniz, belədir, kefinə bax. Bizim Məngilisin abu-havası, yeri, göyü yaşıl olduğu kimi, gözəl-

¹ Alaca – rəngarəng

lərinin üzləri qıpqırmızı, gül kimi və kiprikləri yamyaşıl yarpaq kimidir. Əyər inanmırsan, o sən, bu Məngilis. Gəl gözünlə gör. Xülasə, hər yer yaşıl, hər şey yaşıl, hətta usandən yanaqları tərlər içində qalmış gözəl bir qız kimi, ağacların yarpaqlarında sallanan o günəşin al şəfəqlərinə qarşı parıl-parıl parlayan şəbnəmlər də yaşıldır. İndi “Bu qədər də mübaligə olurmu?” deyər mənə darılacaqsan. İnan qardaşım, mübaligə deyil, həqiqətdir. Hələ sonrası var, diqqət et! Arabir yaxın ağacların yaşıl yarpaqları arasında titrəyə-titrəyə yayılan qəhqəhələr, busələr, hətta qulaqlara çarpan o incə səslər də yaşıldır. Nə isə, on dörd, on beş bahar görmüş bu şam ağacı mənə hər bir şeyi yaşıl göstərdiyi üçün hər şeyin yaşıl olduğuna hökm edəcəyim gəlir. Sizin ki, fəlsəfəyə dair məlumatınız çox-çoxdur. İndi bunu siz nəyə mənə edəcəksiniz isə orası sizin işiniz...

Fikircə romantizm məsləkini təqib etdiyim kimi, ləfz və mənaca dəxi demokratlıq tərəfdarıyam. Onun üçün də mənim əsərlərim ləfz, vəzn və qafiyə etibarı ilə zəngin ola bilməz. Mən ləfzi mənaya və qulağın ləzzətini ruha fəda etmək tərəfdarıyam. Mən, qardaşım, daima qırıq ürəklərdə, yırtıq libaslarda, uçuq, sökükcük daxmalarda dolayıram, onların bütün dər-dəkərlərinə şərik olur kimi onlar ilə bərabər gülür, bərabər ağlıram. Aristokratlığı sevmədiyim üçün onlardan bəhs etməyi sevməm. Olsa belə azdır. Bu qırıq ürəklərin ünsiyyəti təsirindən qəlbimdə təbii qırıqlıq, ruhumda acı bir sönüklük kök saldığı üçün mən ziynətə, kəlmələrin, vəzn və qafiyələrin zahiri gözəlliyinə diqqət edə bilmərəm. Qardaşım, qəlbim qırıq olduğu kimi, kəlmələrim, vəzn və qafiyələrim də, təbii ki, qırıq olacaq. Məşhur fars şüərasından Qaaninin tar, rübab şəri və ahəngi digərle təhziz¹ etmiş həzin, mütəntən², mütərra³, ahəngdar nəğmələr icad edər şəri musiqi ilə məzc⁴ edir.

Sevgili qardaşım! Şirin məktubunu hənuz Məngilisdə ikən aldım. Vaqon olmayıb, əlli nəfər şagird ilə Dilcanda qaldığınızı yazmışdınız. Ziyadəsincə müntəzir və pərişan oldumsa da, sonra bir neçə gün keçmədi ki, vaqonların açıldığını qəzetədə oxuyub xatircəm oldum. Ümidvaram ki, sağ-səlamət bu vaxtadək İrəvana yetişmişsiniz...

*Cavad
1905*

¹ Təhziz – titrəmə

² Mütəntən – tənənəli, dəbdəbəli

³ Mütərra – təzə, tərəvətli

⁴ Məzc – qarışma

KİTABDAKILAR

<i>Ön söz</i>	4
---------------------	---

HEKAYƏLƏR

Məktub yetişmədi	29
Köç	34
Daşqın	55
Göbələk	58
Pirin kəraməti	64
Ağlaşma	70
Dəyərli bir xatirə	73
İblisin hüsurunda	77
Anabacı	81
Vəzifə	86
Özü bilsin, mənə nə!	98
Solmaz və sönməz	111
Hitlerin yuxusu	114
Baş üstə	116
Masama	119

POVEST

Xasay	123
-------------	-----

ROMANLAR

Əsrimizin qəhrəmanları	169
Dursun	268
Araz	289
İki müztərib yaxud əzab və vicdan	464

Buraxılışa məsul:	<i>Umud Rəhimoğlu</i>
Texniki redaktor:	<i>Mübariz Piriyeu</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Allahverdi Kərimov</i>
Korrektorları:	<i>Şəbnəm Məmmədova</i> <i>Rəhilə Quliyeva</i>

Yığılmağa verilmişdir 04.08.2004. Çapa imzalanmışdır 16.02.2005.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 31. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 28.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.